

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

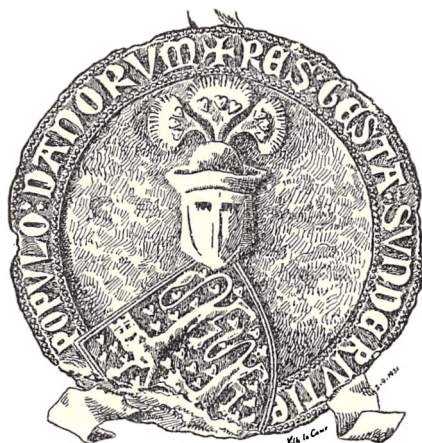
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLANDS HISTORIE

FREMSTILLET FOR DET DANSKE FOLK

IV. BIND

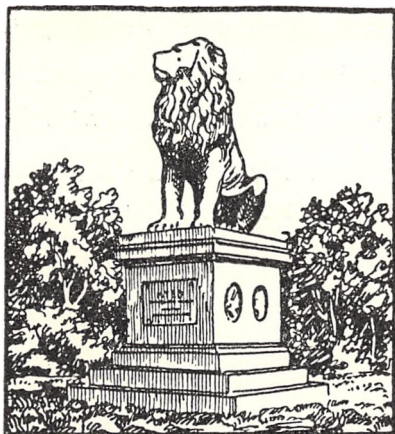
UNDER REDAKTION AF
VILH. LA COUR · KNUD FABRICIUS
HOLGER HJELHOLT OG
HANS LUND

C. A. REITZELS FORLAG
KØBENHAVN

TIDSRUMMET

1805—1864

AF
KNUD FABRICIUS

C. A. REITZELS FORLAG
KØBENHAVN

DETTE BIND ER UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF
STATEN · CARLSBERGFONDET · OVERRETSSAGFØRER
ZEUTHENS MINDELEGAT · DANSK KULTURSAMFUND
GRÆNSEFORENINGEN SAMT PRIVATE MIDLER

BILLEDREDAKTION:
VILH. LA COUR

RIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S
KØBENHAVN

INDHOLD

	Side
Første Afsnit: Tilstande og Stemninger ved d. 19. Aarh.s Begyndelse	
1. Land og Folk	1
2. Landbefolkningen	6
3. Borgerne	14
4. Staten og Embedsmændene	27
5. Politiske Stemninger	36
Andet Afsnit: Enevældens sidste Reformtid (1805—1814)	
1. Møstings Reformer	41
2. Holstens Indlemmelse og de nationale Følger deraf	53
3. Krigen med England	63
Tredje Afsnit: De trange Tider (1814—1834)	
1. Den økonomiske Tilstand i de nærmeste Aar efter Krigen	93
2. Ridderskabet og Forfatningsforhandlingerne	96
3. Nye aandelige Strømninger	110
4. Arbejdet paa en lykkeligere Fremtid	127
5. Landbrugskrisens Virkninger	140
6. Uwe Jens Lornsen og Begivenhederne 1830	152
7. Stænderforfatningens Udstedelse	169
Fjerde Afsnit: Den politiske og nationale Brydningstid (1834—1848)	
1. Den økonomiske Fremgang og dens Virkninger	179
2. Det liberale Partis Dannelse	189
3. Reformer i Forvaltningen	194
4. Den første Stænderforsamling	202
5. Den danske Bevægelse	211
6. Arvefølgespørgsmaalet	229
7. Det liberale Partis Sprængning	238
8. Tronskiftet og dets Virkninger	251
9. Det nationale Brud 1842	269
10. Danske Slesvigere kontra tyske Slesvig-Holstenerere	278
11. Patentet af 29. Marts 1844 og dets Følger	297
12. Den nationale Stilling i Midten af Fyrreerne	315
13. „Det aabne Brev“ og det Scheelske Styre	323

Femte Afsnit: Borgerkrigen 1848—1850		Side
1. Martsdagene 1848 i Sønderjylland		341
2. Under den provisoriske Regerings Herredømme		358
3. Den første Vaabenstilstand og Krigen 1849		369
4. Den anden Vaabenstilstand og Trearskrigens Afslutning		378
Sjette Afsnit: Frederik den Syvendes Tid		
1. En materiel Fremskridtsperiode		397
2. Sprogskripterne		407
3. Notabelforsamlingen i Flensborg og Januarministeriets Dannelse		418
4. Konservativt Helstatsstyre i Begyndelsen af Halvtredserne		426
5. Politisk Havblik 1854—56		446
6. Mellem- og Sydslesvig		450
7. Nordslesvig		460
8. Helstatens Sprængning 1857—63		475
9. Kongens Død og den anden slesvigske Krig		495
Trykfejl og Rettelser		VII

KORT- OG BILLEDBILAG TIL 4. BIND

	Side
I. Kort over Sønderjyllands administrative Inndeling c. 1800	4
II. Kort over Landboklassens Fordeling i Sønderjylland 1803	10
III. En Pige til Alters paa Øen Sylt	40
IV. Andreas Peter Andresen	138
V. Paul Detlev Chr. Paulsen	178
VI. Kong Christian VIII	254
VII. Replikskiftet i Stænderne 11. Novb. 1842	272
VIII. Peter Hiort Lorenzen	280
IX. Laurids Pedersen Skau	284
X. Begyndelsen af et Brev fra P. Hiort Lorenzen til Pastor J. V. Marckmann 15. Juni 1844	300
XI. Brev fra Laurids Skau til Pastor J. V. Marckmann 16. Juli [1844]	304
XII. Den flensborgske Frederiksgardes Ringridning	315
XIII. „Det aabne Brev“ af 8. Juli 1846 vedr. Arvespørgsmaalet	326
XIV. Kort over Folkesprogene samt Kirke- og Skolesprogene i Sønderjylland 1857	416
XV. Theodor August Jes Regenburg	454
XVI. Christian Flor	468
XVII. Istedløven paa Flensborg Kirkegaard	490

TRYKFEJL OG RETTELSE

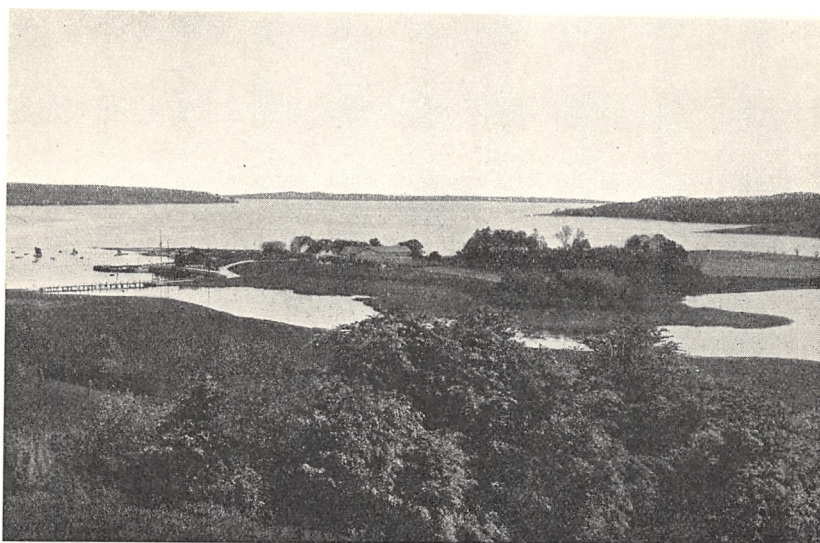
S. 5 L. 29—30: „km²“, læs „Kv.“

S. 47 L. 34: „urørlig“, læs „rørlig“.

S. 91 Billedunderskr. „A. P. Nielsen“, læs „A. P. Madsen“.

Bilagsbillede: „En Pige til Alters paa Øen Sylt“: Underskriften „J. Riectcr“, læs „J. Rieter“.

FØRSTE AFSNIT. TILSTANDE OG STEMNINGER VED DET 19. AARHUNDREDES BEGYNDELSE.

---

1. LAND OG FOLK.

Hvor fængslende kan ikke et gammelt Kort virke paa den, der forstaar at læse ud af det! Ogsaa af et hundred Aar gammelt Sønderjyllandskort kan man lære en hel Del om Fortidens Tilstande. Først og fremmest, hvilken Forskel var der ikke paa Skovens Omfang dengang og nu! Fra Vranderup ved Kolding Aa strakte ved det 19de Aarhundredes Begyndelse Resten af den gamle Grænseskov sig mod Syd i en Bue mellem Hjarup og Vonsild til Ødis. Herfra mod Vest dannede Bastrup Skov en Bropille til det mægtige Skovbælte, der fra Jels Sø bredte sig op mod Skodborg, og som i tidligere Tid havde staaet i Forbindelse med de endnu større Skovstrækninger i Hjerting-, Rødding- og Gramegnen. Der skulde ved Aar 1800 ikke megen Fantasi til at rekonstruere den gamle Farris-Skov fra Kolding i Øst til et Par smaa Mile fra Ribe i Vest. Men i det hele taget var den slesvigske Østkyst dengang rigere paa vidtstrakte,

Fig. 1. Udsigt over Genner Fjord. Th. Thomsen, Flensborg, fot.

sammenhængende Skovarealer; de begyndte paa Kolding Fjords Sydside og bredte sig særligt i Egnen mellem Christiansfeld og Haderslev, selv om man ogsaa længere sydpaa, som i Gelting Sogn i Østangel ude ved Østersøen, fandt en langt større Trærighed end nu. Omvendt kunde man rejse gennem det flade, hederige Midterland uden at se et eneste højt Træ, hvor nu de talrige Plantager rejser sig, som i Haderslev Amt ved Stursbøl, Slevad og Bevtoft, og i Aabenraa Amt ved Rovbjerg, Lerskov, Hostrup Sø, Bommerlund, Kiskelund, Kelstrup og — navnlig — Frøslev („Frøslev Sande“), hvortil man Syd for den nuværende Grænse først finder Magen helt nede ved Krop mellem Slesvig og Rendsborg.

Endnu mere karakteristisk er dog Forskellen paa Hedens (Fig. 2) Udstrækning dengang og nu. Der er ikke det Sogn i Midtlandet, hvor ikke Lyngen har tabt Terræn i det forløbne Aarhundrede. Særligt viser det sig vel i Egnen om Toftlund og Agerskov, i Medelby og Ladelund Sogne lige Syd for Grænsen, ja gennem hele Vis Herred Sydvest for Flensborg ned paa den anden Side af Danevirke. De mange Kolonibyer hernede mellem Helligbæk og Ejderen, som bærer tyske Navne, men er opkaldte efter danske Konger og Medlemmer af Kongehuset (som Friederichsau, Friederichsfeld, Friederichsanbau, Friederichsgabe og Friederichswiese m. fl.; Christiansholm, Julianenebene, Sophienhamm og Prinzenmoor) viser, at Processen med Hededyrkning var i Gang fra Frederik V.s Tid. Det 19de Aarhundrede har her, som i Nørrejylland, kun fortsat i et allerede indslaget Spor.

Den tredje, for Mennesket saa betydningsfulde Naturfaktor er i Sønderjylland Marsken (Fig. 3). Det gamle Kort viser os, at Grænsen mellem Hav og Land paa Fastlandskysten allerede dengang laa som nu. Dette skyldtes Koogene, de inddæmmede Omraader, hvoraf ganske vist enkelte som Christian-Albrechts Koog og Augusten Koog ved deres Navne peger hen paa d. 17de Aarhundrede, mens de, der er opkaldte efter Dronninger, som Sophie Magdalene, Louise, Juliane Marie og Marie, eller efter ikke-fyrstelige Personer, som Reuss, Desmercières og Grothusen, tydeligt vidner om senere Oprindelse. Disse „oktrojerede Kooge“ var altsaa Landvindinger, der ofte kun var faa Decennier gamle. Men paa Øerne ser man, at flere af Halligerne (d. v. s. de ikke-inddigede Øer) dengang var meget større end nu, afgnavede som de er blevet ved senere Stormfloder. Ogsaa de større „Geest-Øer“ Sild, Før og Amrum har ved Sandflugtens Hærværk lidt betydningsfulde Indgreb i deres dyrkede Omraade.

Hovedindtrykket af Sønderjylland for 100 Aar siden er saaledes et mere aabent og bart, derfor fattigere Land end nu. Af de tre nævnte Faktorer er det sikkert Lyngen, som stærkest udhæver Forskellen. Den strakte sig dengang tæt ind mod de fleste Købstæders Porte, den rejste Barriærer mellem Landsbyerne, den tvang overhovedet til en langt

*Fig. 2. Hedeegn ved Stensbæk Plantage.
Danmarks geol. Undersøgelser fot.*

*Fig. 3. Marskegn i Ejdersted nær Tønning.
Fangmeier, Magdeburg, fot.*

mere samlet Bebyggelse end den, vi nu ser. Dette Træk — det første vedrørende Mennesket, som Kortet viser os, — er vel den tydeligste Forskel paa Christian VII.s Tid og vor. Det skyldes ganske vist ikke alene Heden, lige saa meget, at Udskiftningen ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede endnu langt fra var ført til Ende.

Men Kortet lærer os ogsaa andet om Landets Beboere. Hertugdømmets (Bilag I) Grænse mod Nord er Kongeaen fra dens Udspring Øst for Vamdrup til dens Udløb i Vesterhavet. I øvrigt gaar Grænselinjen mellem Ødis og Vonsild i Slesvig og Hjarup og Seest i Nørrejylland op til Kolding Fjord. Saa snart man fra Kolding Bro er kommet nogle Hundrede Alen ad Landevejen op ad Bakken, møder man de slesvigske Grænsepæle. Syd for denne Grænse er, med Undtagelse af Ribe Købstad og de bekendte Enklaver, alt Slesvig, selv om Tørning Len (Haderslev Vesteramt) i gejstlig Henseende hører under Ribe Bispestol, Ærø og Als — undtagen Sønderborg og Kegnæs — under Odense. Men medens alt aabent Land i Kongeriget — bortset fra Grevskaber og Baronier — var delt i Amter, som alle styredes paa samme Maade, var Forholdene i Hertugdømmet langt mere brogede. Først møder vi Modsætningen mellem „Amter“ og „Landskaber“. Hvorfor var Husum et Amt, men det tilstødende Bredsted et Landskab; Gottorp og Hütten Amter, men Stapelholm og Femern Landskaber? Aarsagen var den historiske Udvikling, der havde skabt en langt stærkere folkelig Deltagelse i — de for en stor Del frisiske — Landskabers Styrelse end i Amternes. For øvrigt var der ogsaa inden for Landskaberne Forskelligheder; Øen Sild styredes saaledes af en Landfoged, Ejdersted af en Overstaller. Størst var Amterne, der ligesom i Kongeriget, men i Modsætning til i Holsten, deltes i „Herreder“ og „Birker“, hvortil i Syd-slesvig kom nogle „Fogderier“ og „Distrikter“. Men ogsaa Amterne varierede meget i Omfang, fra de største som Haderslev og Tønder — der strakte sig fra Vesterhavet tværs over hele Landet til Aabenraa Fjord og Nybøl Nor —, til de mindste: Aabenraa-Løgumkloster og Sønderborg-Nørborg. Naar det sidste var saa lille, var Grunden, at den største Del af Syd-Als (med Graasten) udgjorde „det fyrstelige augustenborgske Distrikt“, altsaa en Stat i Staten. Det dannede en Slags Overgang til „de adelige Distrikter“, der var meget omfattende, især i Syd-slesvig, hvor næsten hele Dänischwohld og Svansø var unddragne den kongelige Styrelse; hvortil kom „1ste Angler Distrikt“, især liggende i Øst-Angel, og „2det Angler Distrikt“, der til Trods for Navnet ikke havde noget med Angel at gøre, men bestod af Gram og Nybøl i Haderslev Amt; Søgaard, Skovbølgaard, Grøngrøft, Lajgaard samt en hel Del Gaarde Syd for den nuværende Grænse i Tønder Amt; endelig Grevskabet Reventlow-Sandbjerg i Sundeved. Dette adelige Godsomraade

HERTUGDØMMET:

I. HADERSLEV AMT: 1. Haderslev Herred. 2. Tyrstrup Herred. 3. Gram Herred. 4. Hviding Herred. 5. Nørre Rangstrup Herred. 6. Frøs Herred. 7. Kalvslund Herred.

II. AABENRAA OG LØGUMKLOSTER AMTER: 1. Sønder Rangstrup Herred. 2. Rise Herred. 3. Varnæs Birk. 4. Løgumkloster Birk.

III. TØNDER AMT: 1. Tønder Herred. 2. Højer Herred. 3. Slogs Herred. 4. Kær Herred. 5. Lundtoft Herred. 6. Viding Herred. 7. Bøking Herred. 8. Sild. 9. Østerland Fø.

IV. NØRBORG OG SØNDERBORG AMTER: 1. Nørre Herred. 2. Ærø. 3. Sønder Herred. 4. Nybøl Herred.

V. FLENSBORG AMT: 1. Vis Herred. 2. Ugle Herred. 3. Husby Herred. 4. Munkbrarup Herred. 5. Ny Herred.

VI. GOTTORP AMT: 1. Strukstrup Herred. 2. Satrup Herred. 3. Maarkær Herred. 4. Slis og Fysing Herred. 5. Treja Herred. 6. Arns Herred. 7. Krop Herred. 8. Bollingsted Fogderi.

VII. HUSUM OG BREDSTED AMTER. LANDSKABERNE EJDERSTED OG NORDSTRAND: 1. Nørre Herred. 2. Sønder Herred. 3. Svavsted Fogderi. 4. Landskabet Nordstrand. 5. Landskabet Bredsted. 6. Landskabet Ejdersted. 7. Landskabet Pelvorm.

VIII. HÜTTEN AMT OG LANDSKABET STAPELHOLM: 1. Hütten Herred. 2. Hohn Herreder. 3. Landskabet Stapelholm.

IX. LANDSKABET FEMERN.

ABD = Det fyrstelige augustenborgske Distrikt.

1AD = Første Angler-Distrikt. 2AD = Andet Angler-Distrikt

SD = Svansø Distrikt. 1DWD = Første Dänischwohld Distrikt.

2DWD = Andet Dänischwohld Distrikt. HKD = St. Hans Klosters Distrikt.

OKTROJEREDE KOOGE: 1. Frederiks K. 2. Ruddøl K. 3. Gamle Christian Albrechts K. 4. Nye Christian Albrechts K. 5. Marie K. 6. Dagebøl K. 7. Kleysser K. 8. Juliane Marie K. 9. Størtewerker K. 10. Louise K. 11. Nye K. 12. Reussen K. 13. Sofie Magdalene K. 14. Desmercières K. 15. Frederiks K. 16. Øster K. 17. Elisabet Sofie K. 18. Trendermarsch K. 19. Nye K. 20. Nye Augusten-K. 21. Gamle Augusten-K. 22. Frederiks K. 23. Vilhelmine K. 24. Gruthusen K. 25. Syd Frederiks K. 26. Børmer K. 27. Megger K.

KONGERIGET:

NJE = Nørrejydske Enklaver.

1. Riberhus Birk (med Manø). 2. Lø Herred. 3. Ballum Birk (med det sydl. Rømø og List paa Sild). 4. Møgeltønder Birk. 5. Vesterland Fø (med Amrum).

Kort over Sønderjyllands administrative Inddeling ca. 1800.

omfattede i Sønderjylland en Femtedel af Landbefolkningen. Foruden Ridderskabets Godser var „Prælaternes Gods“ udsondret fra det egentlige Statsomraade; men af denne Kategori fandtes der i Sønderjylland kun meget lidt, væsentlig St. Hans' Kloster i Slesvig, medens de saakaldte „Kancelligodser“ kun uegentlig kunde henføres hertil. Endelig maa nævnes „de oktrojerede Kooge“, der havde deres særlige demokratiske Styrelse, som minder om Landskabernes. De laa ikke blot paa Vestkysten, men ogsaa helt inde i Hjertet af Sydslesvig, hvor de sumpede Egne mellem Trene og Sorg først sent var bleven afvandede (Børmer og Megger Koogene).

Saa broget var dengang Sønderjyllands Kort, og denne Brogethed havde ikke blot teoretisk Interesse, da — foruden Hertugens Godser — Klostergodset og de adelige Distrikter havde selvstændig Jurisdiktion, Toldfrihed og eget Skattevæsen. Men Forholdene var i Virkeligheden endnu mere indviklede, end Kortet viser. Ligesom i vore Dage den ene Side af Gaden i Rosenkrans Syd for Tønder er dansk, den anden preussisk, var noget tilsvarende for hundrede Aar siden hyppigt i de nord-slesvigske Landsbyer. Af Rødding Højskolegaard laa t. Eks. endnu efter Aarhundredets Midte nogle Længer paa kongerigsk, andre paa slesvigs Grund, hvilket kunde faa sin Betydning under politiske Sager (Censur i Slesvig, men ikke i Danmark). Hvilke praktiske Vanskeligheder saadanne Forhold maatte medføre for en Befolkning, ogsaa i rolige Tider, behøver ingen Paavisning.

Kortet kan altsaa lære os meget om Fortidens Tilstande. Endnu mere lærer vi dog af Statistikken. Efter Folketællingen 1803 havde Sønderjylland godt og vel 278.000 Indb., en Niendedel af hele Monarkiet. Det var 50.000 Mennesker færre end Holsten, hvilket stemmer med, at Landomraadet ogsaa var noget mindre. Men medens i Holsten Mændene overvejede i Tal over Kvinderne (102 M. pr. 100 km²), var det modsatte Tilfældet i Slesvig (96 M. pr. 100 km²) ligesom i Kongeriget. Ogsaa i Forholdstallene mellem fødte og døde (100:80) og mellem dødfødte og levende Børn (4:100) svarede Sønderjylland bedre til det øvrige Danmark end til Holsten. Det er ejendommeligt, at Kriminalstatistikken ligeledes viser en udpræget Forskel mellem de to Hertugdømmer; Tallet paa straffede Personer er relativt taget højere i Slesvig end i Holsten, men Straffene til Gengæld lettere, og de gælder det første Sted mere Tyverier, det sidste Voldshandlinger. Bedst var Tilstanden paa Landet i Haderslev Amt og i Husumegnen, mens Flensborg som den største Købstad naturligvis ogsaa havde den største Kriminalitet. Af Sønderjyllands Befolkning boede 1803 kun 46.000 i Stæderne, altsaa 17 pCt. Dette er ogsaa et Forhold, der svarer bedre til Tilstanden i Kongeriget end i Holsten, hvor allerede da en Handelsby som Altona, den største

i Monarkiet næst Hovedstaden, lod Bybefolkningens Procent stige højt. Man ser allerede heraf, at Slesvig ligesom Kongeriget var et overvejende agrarisk bestemt Omraade. Følgen maatte paa den anden Side blive, at Sønderjylland og det øvrige Danmark ikke havde nogen Mulighed for at træde i stærk indbyrdes økonomisk Vekselvirkning. Slesvigerne kom paa Handelens Omraade til at vende Blikket mod Syd.

2. LANDBEFOLKNINGEN.

Interessantere er dog de Oplysninger, som Folketællingerne giver om de enkelte Befolkningsklasser. Af Landbefolkningen boede altsaa 1803 de fire Femtedele i de kongelige Distrikter, Resten væsentlig paa adeligt Omraade. De folkerigeste Amter, Haderslev og Tønder, havde hvert 30—40.000 Indb. (Haderslev Amt 1910: 56.000 Indb.); de svagest befolkede, Aabenraa og Bredsted, hvert c. 10.000. Et Mellemstandpunkt indtog Als-Ærø, Flensborg og Gottorp Amter, nemlig 17—18.000 Indb. Lavere i Befolkningstal stod Marskdistrikterne til Trods for deres naturlige Rigdom, og aller lavest Femern med dets 6000 Indb.

Af Landbefolkningen i Slesvig var der 1803 97 Mænd pr. hver 100 Kvinder, altsaa omtrent det samme Forhold som for hele Befolkningens Vedkommende. Der var nogen Forskel mellem de forskellige Egne; Nordslesvig kunde saaledes i det hele opvise det højeste Kvindetal. Af Mændene paa over 20 Aar var i 1803 70 pCt. gifte eller Enkemænd, og for Kvinderne laa Tallet endnu højere, nemlig over de tre Fjerdedele. Mange vil finde den Tid misundelsesværdig, da saa faa Piger maatte vente forgæves paa en Frier.

Var denne Landbefolkning autochthon, for saa vidt som dette Ord overhovedet kan anvendes om moderne europæiske Folk? Med andre Ord: Vi hører tidt nok, at Befolkningen lige til Danevirke er dansk af Rod og Nationalitet, men kan der føres Beviser herfor? Historikeren P. Lauridsen foretog i sin Tid en Undersøgelse, der paa Grundlag af Skatteregnskaberne godtgjorde, at endnu ved Aaret 1550 var der paa Linjen Haddeby—Hollingsted (Danevirkelinjen) 60—70 pCt. sikre danske Personnavne i Befolkningen. Hovedkendetegnet var vore gode Efternavne paa -sen, der (bortset fra Friserne) ikke mødes uden for dansk Befolkning. Den tilbagestaaende Tredjedel af Befolkningen har derimod hollandske Navne eller egentlige Familienavne. De første maa opfattes som baarne af Indvandrere — eller Efterkommere af Indvandrere —; med Hensyn til Familienavnene kan intet sikkert Svar gives, om dansk eller tysk. Spørgsmaalet er nu, hvorledes Forholdet var Nord for Danevirke 300 Aar senere paa det Tidspunkt, som sysselsætter os her.

Gennemgaar man i Folketællingen af 1845 de mandlige Medlemmer af

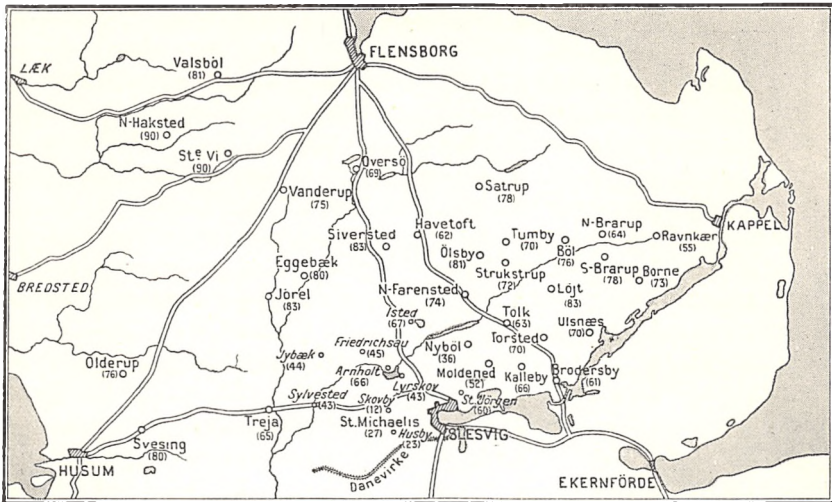

Fig. 4. Kort over sikre danske Personnavne (-sen) i Grønseegnene.
(Tallet efter Bynavnene angiver Procenten af de danske Personnavne).

Gaardmands- og Parcelliststanden, mens Husmænd, Landarbejdere og Tjenestekarle som et mindre stabilt Element udelades, naar man til følgende Resultat, der maa betegnes som Minimumstal, da af de udeladte Familienavne Benævnelser som Jordt, Møller, Schmidt o. l. lige saa godt eller snarere kan være af dansk Oprindelse som af tysk (Fig. 4).

I Bæltet mellem Husum og Slesvig er Tallet paa -sen Navne i Svesing Sogn 80 pCt., i Olderup 76. Her er vi dog saa nær ved Frisergrænsen, at der ikke bør tillægges Tallene afgørende Betydning. Men i Treja Sogn er der 65 pCt., og nærmest Slesvig frembyder St. Michaelis Sogn, der i sin Helhed kun har 27 pCt. -sen-Navne, saa ejendommelige Forhold, at det lønner sig at se paa de enkelte Smaabyer indenfor det. Vi kender dem alle fra vor Krigshistorie: Husby har 23 pCt., Skovby 12 pCt., de nordligere liggende Lyrskov, Friederichsau, Sylvested og Jybæk alle 40—50 pCt. Efter Navnestoffet at dømme har den danske Befolkning altsaa mistet Flertallet i alle disse Byer. Men i St. Jørgen er der endnu 60 pCt., i Arnholt 66 pCt. og i Isted 67 pCt. Navne paa -sen. Saa snart vi fra St. Michaelis Sogn gaar nordpaa, stiger Tallene: Eggebæk Sogn 80 pCt., Jørel og Siversted hvert 83, Vanderup 75, Oversø 69, Valsbøl 81, Store Vi og Nørre Haksted hvert 90 pCt. De lidt lavere Tal i Vanderup og Oversø skyldes aabenbart disse Byers Beliggenhed ved Hovedlandevæjene, som har lettet Indvandringen sydfra.

Længere mod Øst viser ganske tilsvarende Forhold sig. I det nærmeste Sogn Nord for Slesvig, Nybøl, er Tallet paa sikre danske Navne sunket

til 36 pCt., men allerede i Moldened er det 52, og i Kalleby 66. Særligt belysende er Tallene ude ved Slien. I Brodersby Sogn lige Nord for Overgangsstedet Mysunde er der vel kun 61 pCt. sen-Navne, men i de lidt længere borte liggende Sli-Sogne Torsted og Ulsnæs 70 pCt. og i Borne endog 73 pCt. Det nærmeste Overgangssted Øst for Mysunde er Kappel, og aabenbart af denne Grund er Procenttallet i det nærliggende Landsogn Ravnkær nede paa 55. Jo længere man ad Landevejene kommer bort fra Slien, des højere stiger som Regel Tallene; Tolk har saaledes 63 pCt., men Farensted 74 og Løjt 83; Ravnkær som nævnt 55 pCt., men Sønder Brarup 78. Hinsides Oksebækken, som mellem de slesvigske Krige dannede Sydgrænsen for „det blandede Bælte“, har Nørre Brarup 64 pCt., Tumby 70, Strukstrup 72, Bøl 76, Satrup 78 og Ølsby 81 pCt. En morsom Undtagelse, der bekræfter Reglen, er Havetoft, som ligger midtvejs mellem Slesvig og Flensborg, og som er helt nede paa 62 pCt. Men dette skyldes, at der her, som i Friederichsau, ved Midten af det 18de Aarhundrede indflyttede Kolonister fra Vesttyskland, som naturligvis maatte faa Antallet af fremmede Personnavne til at stige uforholdsmæssigt paa dette Sted.

Man kan altsaa ligefrem se de Veje: over Slesvig, Mysunde og Kappel, ad hvilke de holstenske Bønder er strømmede ind i Mellemslesvig i de tre Aarhundreder, mellem 1550 og 1845. Men Resultatet blev kun i to Sogne nærmest Slesvig, St. Michaelis og Nybøl, at de „erobrede“ Hovedparten af Jorden. Helt ned til Slien var Befolkningens Hovedmasse stadig af dansk Afstamning. Noget andet bliver dens Sprog, som modificerer det ovenfor givne nationale Billede.

Størst Interesse har det herved at fastslaa, hvorledes det stod til med Folkesproget i Angel. Paa dansk og tysk Side gaar Mening imod Mening. Danskerne hævder, at Dansk endnu ved Aar 1800 taltes til Slien og Slesvigs Porte; Tyskerne, at det danske Sprog var glemt „i den største Del af Angel og paa nogle Steder mellem Husum og Slesvig“. Ingen af disse Opfattelser dækker fuldt ud over Virkeligheden. Man kan næppe komme uden om, at der ca. 1800 var en væsentlig Forskel paa den største Del af Angel og de Vest herfor liggende Ugle og Vi Herreder. Samtiden udtrykker dette med, at Angelboerne (d. e. de voksne mandlige Angelboere) kunde „forstaa“ Tysk, men at dette ikke var Tilfældet i Sognene Vest for Flensborg. Grunden til denne „Forstaaelse“ laa ikke saa meget i de tysktalende Præsters Prædikener, som i de Forretningsforbindelser, hvori de praktiske Angelboer stod til deres Naboer mod Syd. Samme Fænomen mødes for saa vidt hos de nordligste Frisere ved Tønder, der paa Grund af deres Handelsforbindelser kom ind paa at tale Dansk. Af ikke ringe Betydning var i Angel ganske vist ogsaa de tyske Prædikener og det tyske Sprog, som traadte Befolkningen i Møde for Retten og i

Hæren. Ligesom det var Tilfældet i Skaane efter 1680, bevaredes vel den gamle Bondekultur og det hertil knyttede danske Sprog; men i alle de Tilfælde, hvor Bonden kom til at bevæge sig i videre Kredse eller at staa over for Staten, modtog han tyske sproglige Kulturelementer til Berigelse af sin fattige Dialekt. Men Hovedsagen var i Angel de rent praktiske Forhold. Børnene, som ikke havde været uden for Hjemmets fire Vægge, havde derfor ikke samme „Forstaaelse“ af Tysk som de voksne. Det var altsaa før 1800 ikke blandt Ungdommen, det tyske Sprog havde gjort stærkest Fremskridt.

Det danske Sprog i Angel var saaledes for længst truet. Hvad der undergravede det hos Ungdommen, var den Adlerske Skole, der først efter 1800 satte ind med fuld Kraft, da Skolelærerseminariet i Tønder begyndte at vise sine Frugter, og da den bekendte Opfordring fra Pastor Harries i Siversted til Forældrene om at tale Plattysk i Hjemmene med deres Børn, faldt i en frugtbar Jordbund.

Hvorledes blev da Resultatet i Mellemslesvig? Der maa her gøres en Forskel paa Hedeegnene og Angel. Det første Sted kunde Paa-buddet i Skoleloven af 1814 om Skolegang baade Sommer og Vinter ikke overholdes i sin fulde Strengthed. Indkoblingen havde endnu ikke fundet Sted, og Børnene maatte om Sommeren vogte Kvæg langt fra Landsbyen paa Fællede, Hede og Mose, saa at Skolens Øvelser i Tysk maatte ophøre. Herude var endnu 1840 Børnene i nogle og tyve Sogne mellem Flensborg, Tønder og Husum ude af Stand til at forstaa et tysk Ord, naar de kom i Skole. Anderledes i det rige Angel, hvor der oven i Købet findes Eksempler paa, at tyske Godsejere, som Landraad Rumohr paa Runtoft, forud for den obligatoriske Skoles Oprettelse frivilligt havde indrettet saadanne Anstalter paa deres Godser under Ledelse af kielske Seminarister. Justitiarius Jaspersen paa samme Gods udtaler 1811, at med Undtagelse af nogle faa gamle Folk kunde alle Plattysk, da det var nødvendigt for at kunne træde i Forbindelse med Købstæderne, særlig Slesvig. „I den sidste Tid har de derfor gennemgaaende begyndt at tale Plattysk med deres Børn, og disse taler derfor ogsaa tit denne Dialekt under deres Leg.“

Tilsvarende Oplysninger gives samtidig fra de andre angelske Godser. Pastor Harries's Opfordring til Forældrene havde øjensynligt baaret Frugt.

Den slesvigske Landbefolkning bestod socialt set — bortset fra den nogle Hundrede Mennesker stærke Godsejerklasse og Embedsmandstanden paa 4—5000 Personer — næsten udelukkende af Bønder. Den jordbesiddende Befolkning (Gaardmænd og „Kaadnere“ (3: Husmænd) med Jord) var meget talstærk i Sammenligning med vore Dage (41 pCt.), men den var ikke altid jordejende; thi blandt „Hufnerne“ og de jordbesiddende Kaadnere fandtes der baade Selvejere, Arvefæstere og almin-

delige Fæstere, foruden at Selvejergaardene deltes i „*Freihufen*“ og „*Bauernhufen*“, af hvilke de første var fri for Ægter og Kornydelse til Magasinerne, de sidste derimod ikke. Hos Arvefæsterne havde Kronen paa sine Gaarde kun forbeholdt sig Indfæstning og Herlighed, mens Fæsteren endog havde Ret til at sælge Ejendommen; Arvefæsterne paa de adelige Gaarde maatte derimod betale en aarlig Afgift og kunde hverken sælge eller pantsætte deres Jord. I Haderslev Amt og paa Als var de fleste Gaardmænd meget frit stillede kongelige Fæstere, mens Selveje var overvejende i Aabenraa og Tønder Amter. Ligeledes var Selveje fra gammel Tid fremherskende i Marsken, hvor Bønderne ligeledes var fri. Men i det rige Sydøstlesvig herskede der til 1805 Livegenskab paa ni Godser i Angel og i den overvejende Del af Svansø og Dänischwohld. Dengang Livegenskabet afskaffedes, fik Bønderne som oftest Jorden som Selveje uden Vederlag, men maatte betale for Bygningerne. Dette viste sig umuligt for mange, og da man i det hele savnede Kapital til Driften, vedblev Gaardmandsstanden i disse Egne langt ned i det 19. Aarhundrede at være ret afhængig af sine tidligere Herrer. Den kunde i Selvstændighed hverken maale sig med Marskbønderne eller med den nordslesvigske Almue. Da Kaadnere uden Jord i Forbindelse med Inderster kun udgjorde 11—12 pCt. af Landbefolkningen, og Daglejere sammen med Tjenestefolk kun var 18 pCt., forstaar man, at der endnu hverken eksisterede noget virkeligt Husmands- eller Arbejderspørgsmaal i Slesvig som Helhed, skønt det i enkelte Landskaber, som Frisland, allerede begyndte at melde sig. Til Husmandsbrugs Oprettelse krævedes efter 1805 Rentekamrets Tilladelse, men dette blev omgaaet, ligesom baade Herremænd og Bønder, naar de havde Mangel paa Arbejdere, kunde bygge Lejhuse.

De sønderjydske Gaarde (Figg. 5—6) synes gennemgaaende at have været noget større end de kongerigske¹⁾ Den mest anvendte Driftsform var Kobbeldbruget, som var indført fra Holsten. Herefter var al dyrket Sædejord delt i et vist Antal Marker, som i en bestemt Rækkefølge brugtes nogle Aar til Sæd, derefter til Hø og Græsning, endelig til Brak. Hele Jorden var inddelt i „Kobler“ (i Angel „*Schlag*“) efter Boniteten. Kobbeldbruget var altsaa et modificeret Trevangsbrug, men ved Siden af det fandtes ogsaa den fra Vestjylland kendte Alsæddrift. Til Dyrkningen brugtes næsten overalt endnu Hjulploven, der i Nordslesvig ofte var forspændt med Stude. I Marsken anvendtes Segl til Høsten. Mergling var i Fremgang, vistnok først gennemført paa de adelige Godser, mens Dræning endnu var ukendt. Foldudbyttet var derfor endnu beskedent.

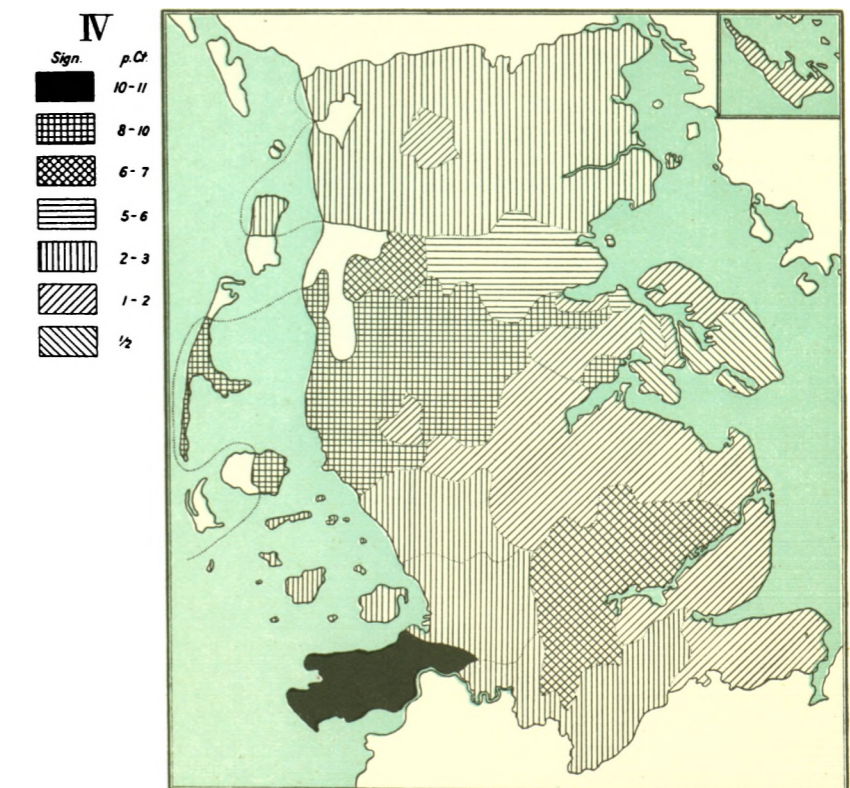
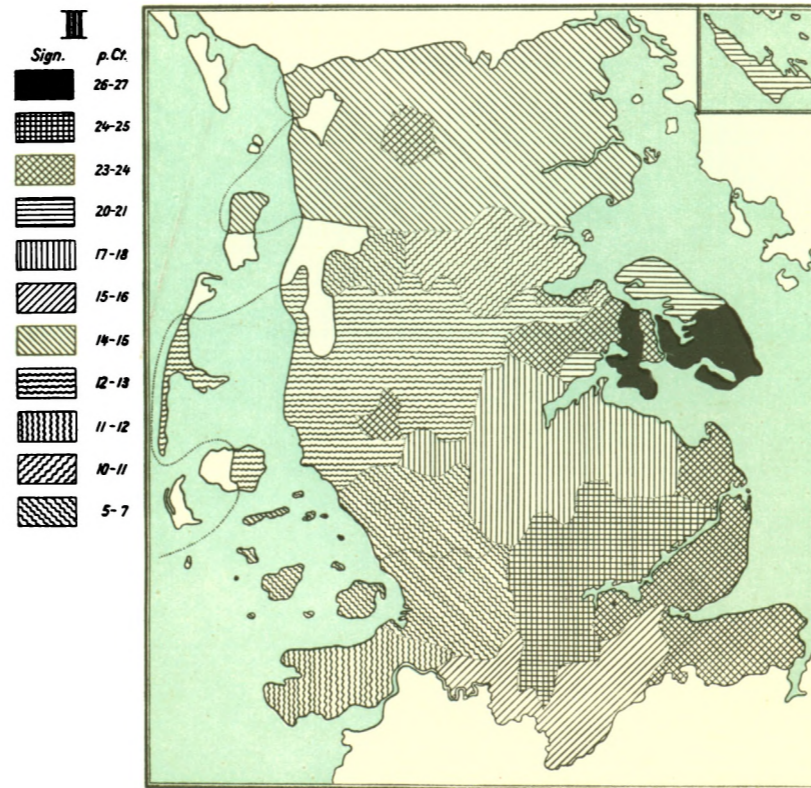
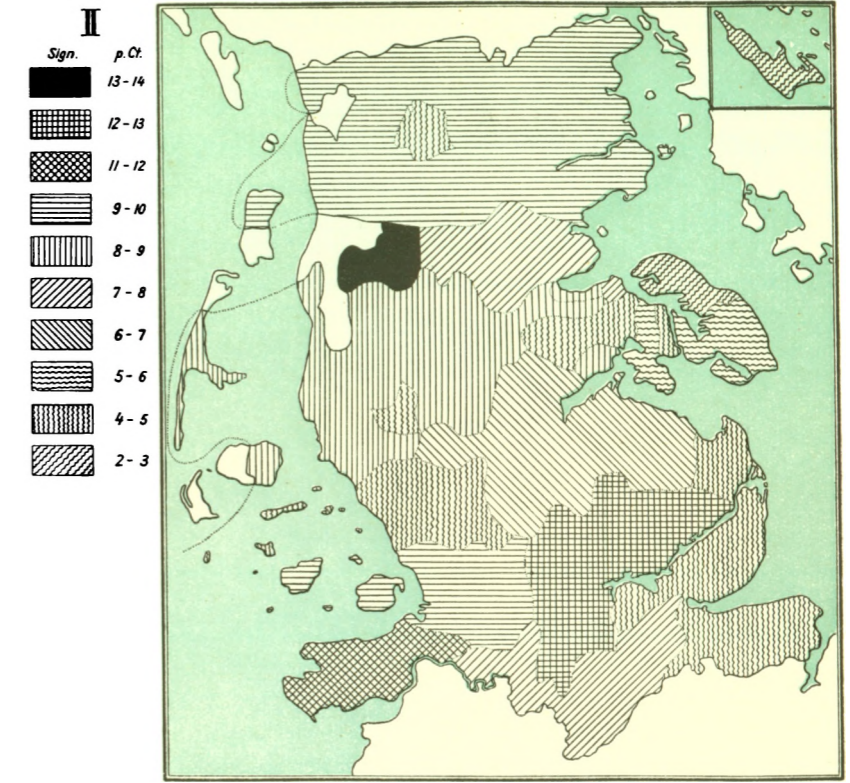
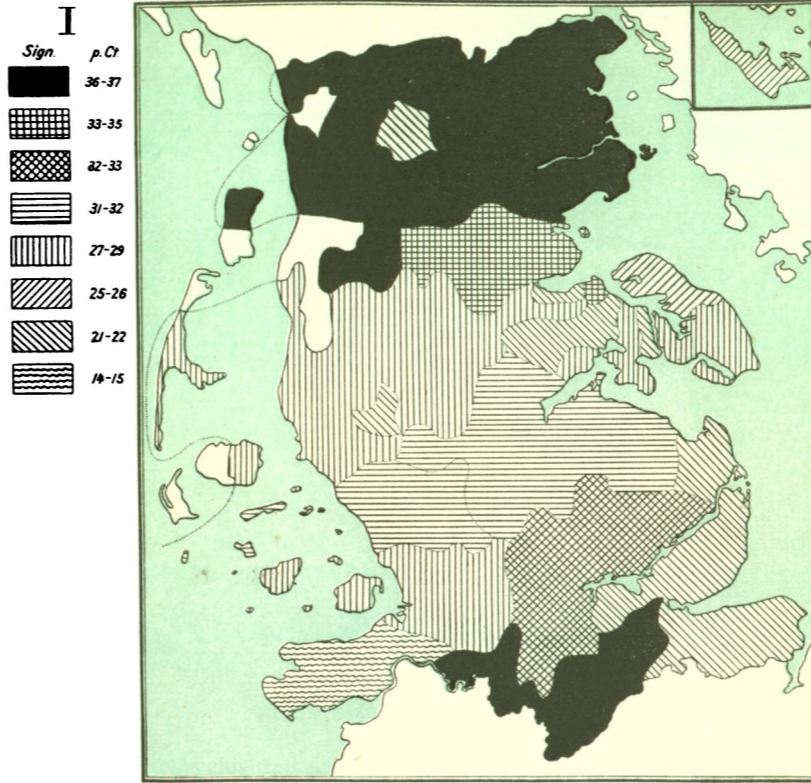
I øvrigt frembyder de forskellige Egne betydelige Forskelligheder. Den

¹⁾ Jordmaalene var Demath, Heidscheffel og Tønde Land, hver for sig c. 10 pCt. mindre end den danske Tønde. Derimod var Skattetønden af 1802 0,99 dansk Tønde.

Kort over Landboklassens Fordeling i Sønderjylland 1803.
Udarbejdet af Axel Steenberg.

- I. Hufnere og Stavenejere.
- II. Inderster.
- III. Kaadnere med Jord.
- IV. Kaadnere uden Jord.

flittige og energiske Befolkning i det til Dels ret magre Haderslev Amt, hvor man endnu ikke var naaet til almindelig Dyrkning af Kløver og Hvede eller til Staldfodring, havde forstaaet at forbedre sine Kaar ved Førstefedning af Øksne til Eksport til Holland og ved en ivrig Husflid, hvis Produkter solgtes mod Nord og Syd. Det var heller ikke sjældent, at unge Mænd helt inde fra Hjertet af dette Amt (som P. Chr. Kochs Fader) for til Søs, men Stillingen som Sømand søgtes dog hyppigere af Beboerne i Løjt Sogn Nord for Aabenraa, af Befolkningen paa Østkysten af Angel og — ganske særlig — paa Vestkysten fra Vidaaen til Ejderen. Flere Steder hos Friserne, især paa Øerne, kom derfor Landbruget til at lide Mangel paa mandlig Arbejdskraft, saa at Kvinderne maatte overtage det i Mændenes Fraværelse. Navnlig i Marsken, der fra gammel Tid betragtedes som hele Landskabets Nerve, dyrkedes der megen Hvede, Byg og Havre, og Koogene afgav fortrinlig Græsning. Ved Husum opfededes aarligt 12.000 Øksne, foruden hvad Hjemmeforbruget lagde Beslag paa, og noget lignende var Tilfældet i Ejdersted. Her forstod man sig desuden fortræffeligt paa Mejerivæsen (1794 udførtes der fra Tønning 24.416 Pd. Smør). Fra Marsken havde en sachsisk Forpagter Reiche 1789 indført „Hollænderiet“ til Godset Røst i Angel ved at købe de Køer, som kom til at danne Grundstammen i „Anglerkvæget“.

Den sønderjydske Bonde var meget forskelligt stillet; Forskellighederne var for store til at kunne kaldes Nuancer. Hvilken Forskel paa den rige Marskbonde og den fattige Tørvebonde fra Sognene mellem Flensborg og Husum, paa den frie Øfriser og den for nyligt livegne Bonde fra Svansø! Selv inden for det mere ensartede Nordslesvig, hvor Forholdene i Haderslev Amt mindede saa stærkt om Jylland og paa Als om de fynske Øer, var der tydelige Differencer. Fra den danske Bonde skilte den sønderjydske sig ved det større Maal af Selvstyre, som var bevaret hernede. Overalt fandtes der „Vider og Vedtægter“, udsprungne af Bondestævnerne og indeholdende Bestemmelser om Fællesdyrkingen af Markerne, Kreaturerens Løsgaaen og Engenes „Støvning“. Overalt deltog Bønderne i det juridiske Liv paa Tinge som Sandemænd, Ransnævninger eller, som de i Marsken kaldtes, Raadmænd. Mange Steder besattes Præsteembederne ved deres Valg, og overalt fandtes der foruden Sognefogeder „Seksmænd“, der hjalp Præsten med Ordningen af de kirkelige Anliggender. I de tidligere gottorpske Amter var der i det hele bevaret nok saa stor Bondefrihed som i de gammel-kongelige.

Et enkelt Billede kan ofte tegne en hel Klasse tydeligere end mange Ord. Vi vælger hertil den Adolphske Gaard i Nolde i Burkal Sogn. Det var Byens største, en Arvefæstegaard med 8 Heste og en Del Køer. Markerne bestod mest af opdyrket Hedejord, men bag ved Haven

laa en Række Enge, hvorigennem Grønaaen strømmede. Kvægavl var derfor Hovederhvervet. Meget gamle Bygninger omgav en lukket Gaardsplads med en Brønd i Midten. I Dagligstuen („Dørns“) sad Pigerne om Dagen og kniplede; her sov Familien i Alkoven med Forhæng for. Ruderne var gammeldags, indfattede i Bly. Paa en Hylde stod en Del, navnlig gudelige Bøger, thi Familien var i levende Forbindelse med Brødremenigheden i Christiansfeld. Møblerne var simple, og Lænestolene delvis kun polerede Træblokke. Huset blev ført som hos velhavende slesvigske Gaardmænd, de saakaldte „kalkunske Bønder“: tarveligt, men særdeles propret og ordentligt. Mændene gik klædt i lange Frakker, Kvinderne bar ejendommelige Hovedtøj. Ejeren, der var Sognefoged, nød megen Anseelse paa Egnen paa Grund af sine ad praktisk Vej erhvervede juridiske Kundskaber. „Efter Omstændighederne besad han temmelig megen Dannelse, men naturligvis var denne tysk, som dengang i det mindste alle Vegne paa Egnen, hvor dog dansk Kirkesprog endnu havde holdt sig.“ Skønt Talesproget var Dansk — Konen var fra Ladelund Sogn —, foregik derfor Brevveksling inden for Familien paa Tysk. Sønnen stillede sig siden paa slesvig-holstensk Side, mens Datteren blev gift til Danmark og Moder til Martin Hammerich.

De største slesvigske Bønder hævdede sig næsten op over deres Klasse og svarede nærmest til Kongerigets „Proprietærer“. Om deres Anseelse vidner det, at de ikke sjældent ægtede Præstedøtrene i Sognet. Under de høje Kornpriser, som herskede ved og efter Aar 1800, købtes Sognenes største Gaarde ofte af Mænd sydfra (se Rists Skildringer fra Angel); de blev senere Slesvig-Holstenismens Foregangsmænd paa deres Egn. Det samme gjaldt om de Mejerigaarde, som Godsejerne efter Livegenskabets Ophævelse fik Tilladelse til at oprette paa Grund af den forandrede Driftsmaade. De var ansatte til et „forholdsmæssigt“ Plovtal og var i Toldfrihed noget mere indskrænkede end selve Godserne. Deres Antal steg efterhaanden til 54, de fleste af dem laa naturligt nok i Sydøst-slesvig.

Hvad de egentlige Godser angaar, var deres Antal 116, men fra-regnes de kongelige, fyrstelige, gejstlige og feudale, bliver kun 104 tilbage. Af disse ejedes endda kun 30 af det slesvig-holstenske Ridderskab, mens Resten tilhørte „*non recepti*“, som ikke havde Tilladelse til at deltage i Ridderskabets Møder og her vælge „den bestandige Deputation“. Det er belysende, at Ridderskabet i Holsten ejede mere end dobbelt saa mange Godser (64) som i Slesvig med et næsten firdoblet Plovtal (1775 mod 478), hvilket viser, hvor det havde sit naturlige Tyngdepunkt. Det slesvigske Ridderskab maatte enten optræde som et blot Appendiks til det holstenske eller paa Grund af sin Svaghed føle sig mindre selvstændigt over for Regeringen. Ridderskabets Jord var lige-

*Fig. 5. Østsvigsk Bondegaard i Kellingskov paa Als.
Sonderborg Amts Mus. fot.*

*Fig. 6. Nordfrisisk Bondegaard i Kejtum paa Sild.
Uwe Jens Lornsens Fodegaard. la Cour fot. (1930).*

som Bondejorden delt i „Plove“, men da Beregningen var foretaget ganske tilnærmelsesvis, var Plovene til Ridderskabets Fordel blevet meget store og omfattede ca. 10 Td. Htk.

Det holstenske Ridderskab med Fritz Reventlow paa Emckendorf som Fører havde i 1802 og de følgende Aar arbejdet paa at samle hele Ridderskabet til Modstand mod Regeringens Skattepolitik og Lighedsreformer. Hidtil var dog Freden mellem Staten og Standen bleven bevaret, og de gode Tider gjorde desuden deres til, at Ridderskabet ikke følte sig alvorligt besværet af den 1802 paalagte „Grund- og Benyttelsesskat“. Godsernes Priser steg, i Aviserne udbødes de til uhørte Priser, og Svindelen fik Fingre i dem. Det var derfor velbetænkt, at det i 1806 blev paabudt, at der ved Salg af adelige Godser og Mejerigaarde skulde oprettes en af begge Parter underskrevet Købekontrakt, som skulde forelægges vedkommende „Overdikasterium“ (d. v. s. Overretten paa Gottorp eller i Glückstadt) til Godkendelse.

Der ligger endnu paa denne Tid en Glans over det slesvig-holstenske Ridderskab, et Genskin, om man vil, af den Bernstorffske Tidsalder. De bedste Medlemmer af den sad inde med Tidsalderens højeste Kultur; Stolbergerne havde været Goethes Ungdomsvenner, adskillige Medlemmer havde i deres Ungdom staaet i det Göttingenske „Hainbund“, og Fichtes og Herders Tanker havde paavirket Kredsen i Emckendorf. Efter Revolutionens Udbrud i Frankrig havde landflygtige Emigranter fundet Husly paa Herregaardene Nord for Elben, og da Napoleonskrigene førte de franske Hære ind over Tyskland, gjaldt det samme om adskillige Tyskere, der stod som *missliebige* i det nye Regiments Øjne. Saa længe Forholdene gjorde det muligt, opretholdtes den gamle Levefod i *l'ancien régimes* Stil. Endnu 1813, da Rist besøgte sine Venner i Syd-slesvig, fandt han bl. a. ved Ekernførde i Chr. Stolberg med hans „kviksølvagtige Livlighed“, en af den gyldne Ungdomstids Levninger, og paa det nærliggende Altenhof i Kaj Reventlow en ægte Patriark, der tog sig ivrigt af sine undergivne. Alt var her i den skønneste Orden, der var endnu Overflod paa Heste i Staldene, Sølvtøj paa Bordet og Vin i Kælderen. „Til Fods og til Hest gennemstrejfer Godsherren sine Marker og Skove med den lille Spade paa sin Spadsere stok, hvem ingen skadelig Ukrudsplante paa Mark eller Sti undgaar.“

3. BORGERNE.

Stædernes Befolkning var ikke stor, men der var Fremgang i Tiden. Den største var Flensborg med 13.000 Indb.; Slesvig havde næppe 8000; Haderslev og Husum 3—4000; Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Ekern-

førde og Frederiksstad 2—3000; Resten under 2000. Mindst var Arnæs med dets 501 Indb. Af 46.000 Stadsboere var 1803 ca. 24.000 Kvinder, d. v. s. Forholdet var her kun 92 Mænd pr. 100 Kvinder. Overvægten for de sidste var altsaa endnu større end paa Landet, og Misforholdet traadte særligt frem i Smaabyerne, af hvilke Tønder betegnedes Kulminationen med kun 81 Mænd pr. 100 Kvinder. Det var vel i de smaa Stæder Udvandringen til Hamborg-Altona af fremadstræbende unge Mænd, som fik det kvindelige Element til at overveje saa stærkt. I Tønder kom saa Kniplingspigerne til som et særligt forværende Element.

Af Mændene paa over 20 Aar i de sønderjydske Stæder var i 1803 63 pCt. gifte eller Enkemænd, altsaa et lavere Tal end paa Landet, mens det for Kvindernes Vedkommende laa noget højere, nemlig paa 70 pCt., men i Forhold til Landet var jo ogsaa dette ugunstigt. Sammenligningsvis kan det anføres, at i Kongerigets Købstæder var Forholdet lidt bedre; her var de tilsvarende Tal i 1834 67 og 72 pCt.

Af de forskellige Erhverv beskæftigede Handel og Haandværk samt Sønæringen Halvdelen af Befolkningen, hvilket ganske svarer til København paa samme Tid. Noget lignende gælder om Tjenestefolkenes Antal (11 pCt.) og om de fattige (5 pCt.), hvad Rubin i sin Skildring af Hovedstaden betegner som langt højere Tal end nu til Dags. For saa vidt er der altsaa Lighed mellem de sociale Forhold begge Steder. Derimod er det let forstaaeligt, at medens „de immaterielle Erhverv“, d. v. s. Embedsmænd, Videnskabsmænd, Læger og Sagførere m. m., i Statens Centrum omfattede en Fjerdedel af Befolkningen, udgjorde de i de slesvigske Proviinstæder kun omtrent 7 pCt. Her var de materielle Interesser naturligvis Hovedsagen. Industrien var dog endnu i sin Vorden. Et karakteristisk Træk er den store Mængde Brændevinsbrænderier, i alt 500, hvoraf Flensborg omfattede 167. Af virkelige Fabrikker fandtes egentlig kun een, som oven i Købet laa paa Landet: Kobbermøllen ved Krusaa, der dreves af den flensborgske Patricierfamilie Thor Straten og sysselsatte ca. 300 Mennesker. Handel og Haandværk var altsaa Hovednæringsvejene.

Fra et Administrationssynspunkt var vel Slesvig (Fig. 7) Sønderjyllands Hovedstad; men Sliens Tilsanding havde berøvet Byen en stor Del af dens Handel, og man sagde om den, at den levede af Officerer og Domestikker. Nok saa betydningsfulde var dog vel Embedsmændene, der ogsaa efter deres Afgang plejede at tilbringe deres sidste Dage her som Pensionister. Den rejssende forbavsedes over de gammeldags Kareter, de stive Dragter og det kedelige ceremonielle Væsen. „Pynt og Pragt synes her at træde i Stedet for Flid og Købmandsuafhængighed.“ I denne aristokratiske By roste Indbyggerne sig af at tale Tysk lige saa korrekt som selve Wienerne.

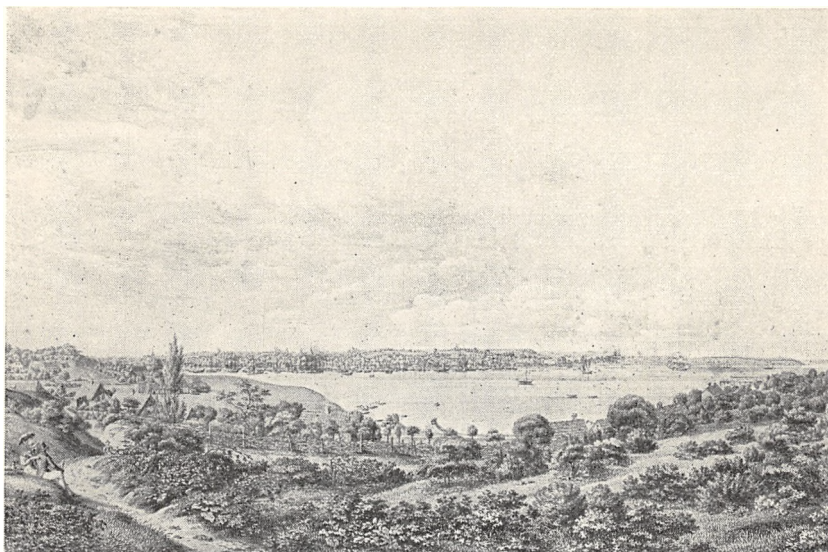

Fig 7. Slesvig.

Lit. af J. F. Fritz (1829) efter Tegning af B. Goos (1828).

Et vidt forskelligt Indtryk fik derimod den fremmede i Flensborg (Fig. 8—9).

Stejle Køreveje førte ned til den over Bakkerne vestfra, ved Vintertid var her Ulykkestilfælde ikke ualmindelige. Lettere aabnede Adgangen sig til den fra Nord og Syd, her strakte en eneste lang Gade sig, klemte inde mellem Bakkerne mod Vest og Fjorden mod Øst. Byportene stod næsten alle endnu ved Aarhundredskiftet, nu er som bekendt kun Nørreport igen; de „gav Byen en kraftig middelalderlig Kolorit og en skarpt markeret Grænse“. Mod den daarligt brolagte Gade vendte Husene de smalle Gavle, mellem dem løb snævre Gyder og Gange (Kattesund, Oluf Samsons Gang) ned ad Skrænten til Vandet, eller krøb paa den modsatte Side opad mod Duborghøjden. Flensborgeren beboede i Reglen alene sit Hus, men paa Grund af den knappe Plads mod Gaden laa Forretningslokaler og Pakhuse bagved, adskilligt lavere paa den mod Havnen vendende Side. Paa Forsiden fandtes der kun faa Butikker, og i saa Fald højst simple; Udstillingsvinduer var ukendte; derimod var det ikke sjældent at se Bænke, ofte under et Bislag. Her plejede de gode Borgere med deres Hustruer at tage Plads i milde Sommeraftener; her lyttede de, naar Dagens Larm var stilnet af, til Klokkeslagene fra Marie og Nikolaj Kirker og derimellem til den uafbrudte Rislen af Byens utallige Brønde og Springvand. Denne „*trauliches Geplätscher*“ er den Ak-

*Fig. 8. Udsigt fra Ballastbroen mod Flensborg.
Lit. af J. F. Fritz (1836).*

*Fig. 9. Skibsbroen i Flensborg.
Tegn. og lit. af J. F. Fritz (1833).*

kord, som klinger gennem Hjemstavnskildringerne fra gamle Dages Flensborg.

Men hvor stemningsfyldte nu Flensborgerne var ved Aftenstide — Romantikere var de ikke ved Dagens Lys. Om deres By fremfor alle andre i Slesvig gjaldt det, at den var i Opkomst, og dette var deres egne Hænders Værk. Først og fremmest skyldtes det Skibsbyggeriet og Søfarten (Figg. 9—10). Handelsflaaden omfattede i 1805 302 Skibe med 15.456 CL; det var Løvens Part af hele Sønderjyllands Tonnage, der kun var 19.042 CL, og til Sammenligning kan tjene, at Københavns Flaade samtidig var 327 Skibe med 25.791 CL. Flensborgs Flaade var Grundlaget for den ivrige Handelsforbindelse, hvori de 130 Købmænd stod med Østersølandene, Sverige, Norge, Nordhavsøerne, England, Frankrig, Spanien og Amerika. Stadens Historiker Rivesell siger med Stolthed, at dens Skibe træffes i næsten alle udenlandske Handelshavne, og at Flensborgerne har Ry for Ærlighed og Sanddruhed. Hovedindsørselsartiklerne var Sukker, Te, Kaffe og (fra Kongeriget) Korn; Udsørselsartiklerne Korn og Brændevin. Til Lands beherskede Flensborg hele Handelen mellem Kongeaaen og Ejdersted. Toldindtægten var 1805 98.000 Rdlr.; det var ganske vist mindre end Tønnings 232.000 Rdlr., men til Gengæld et mere stabilt Tal, da det ikke skyldtes Krigskonjunkturer som i Ejderstaden.

Flensborg var ogsaa Sønderjyllands eneste Industriby. Foruden de allerede nævnte talrige Brændevinsbrænderier havde den fem Sukkersyderier, Tobaks-, Stivelse- og Sæbefabrikker, og alt til Skibsfremstilling henhørende, lige fra Værfter til Sejldugsværksteder og Reberbaner. Her alene blandt Sønderjyllands Byer kunde man tale om „Ung-Kapitalismens“ Dage. Der fandtes baade en Arbejderstand og Kapitalister, stærk Lønstigning og stigende Grundpriser. Af de 1534 Indbyggere, som 1805 betalte Kontribution, stod 124 ansatte til over 100 Mrk. (à $\frac{1}{3}$ Daler Courant), højest Paul Hansen med 1233 Mrk. 12 Sch., Jürgen Andresens Enke med 851 Mrk. 41 Sch. og Chr. Ditlev Paulsen med 615 Mrk. Sammenligningsvis kan anføres, at den mest velstaaende Mand i Haderslev samtidig, Raadmand Jes Petersen, var den eneste, som betalte 28 Rthl. (3: 100 Mrk.) i Kontribution. I Overklassens Hjem herskede det tyske Sprog, ganske vist i den mærkelige Skikkelse, som det havde faaet ved at optage danske Ord og Udtryk. Børnene lærte det sønderjydske Dansk ved, som Chr. Paulsen, at tumle sig paa Gaden med Kammerater fra jevnere stillede Kredse. Senere fik Købmandssønnerne ordentlig Undervisning i det danske Rigssprog (ligesom i Fransk og Engelsk) i den Bertelske Privatskole, hvor Læreren var en Seminarist fra Nordslesvig.

Der færdedes saaledes før og efter 1800 under Borgerpatriciatet en dansktalende Underklasse i Flensborg. Den bestod for en Del af ind-

Fig. 10. Brigantinen *Amicitia* af Flensburg.
Farvelagt Tegning. Originalen ejes af Flensborghus.

vandrede Daglejere og Tjenestekarle fra Nordslesvig og Nørrejylland. Brændevinsbrænderierne trak dem til Byen. Men denne Underklasse havde ogsaa stedligt Udspring. „Hvilken Flensborger,“ spørger Chr. Paulsen, „mindes ikke fra sin tidligste Ungdom de gjennem Byen gaaende Fiskerkoners eiendommelige syngende Udraab: „Vil I ha' lavnd [levende] Torsk?“ „Vil I ha' Flæksild?“ eller Urtekonernes: „Vil I ha' grøn Kaal?“ og andet mere, Bøndernes „Go Dav“ og „Gojavten“ og Skibsfolkernes danske Sange?“ Det var i Forstaden Jørgensby paa Angelsiden og i „Norden“, denne Sømands- og Fiskerklasse havde til Huse. Endnu i 1880erne hørte jo Fru Martha Ottosen i sin Opvækst de samme Gaderaab. Den dansktalende Befolknings Samlingspunkt var Helligaandskirken, der ved Aarhundredskiftet omfattede ca. 1000 Skriftebørn. Men da Præsten ikke havde Ret til at døbe, vie eller begrave, var Medlemmerne henviste til i saadanne Tilfælde at søge til de andre Sjølehyrder, hvad der maatte svække Menighedens Vækst. Og da der ikke fandtes nogen offentlig dansk Skole i Flensburg, maatte de mindre bemidlede lade deres Børn benytte den tyske Undervisning. Hvilken omvendt Verden, hvor de dansktalende ikke kunde faa dansk Undervisning, mens det stod frit for de tysktalende, som — havde Raad dertil!

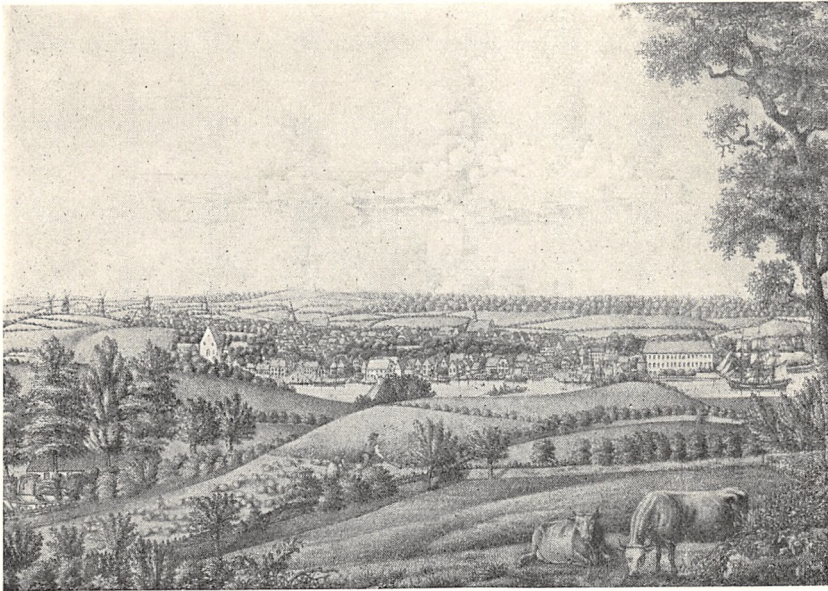
Fig. 11. *Hans Ahlmann.*
Miniature. Orig. ejes af Godsejer B. Ahlmann, Backe, Älvsborgs Län.

Det var det tysktalende Patriat, som satte sit Præg paa Flensborg. Det besatte Stillingerne inden for Byens Styrelse, hvortil alene Købmandsklassen havde Valget. Det samledes i Familie- og Slægtskredse og havde desuden de forskellige Foreninger, som Knudsgildet, til Mødesteder. Det opretholdt det i 1792 opførte Teater, hvor der naturligvis kun spillede paa Tysk. Det beherskede Borgervæbningen, „Frederiksgarden“ og „Christiansgarden“ (oprettet 1799). Dets Medlemmer prydede Staden med smukke Gaarde med tilhørende Haver; — bekendt fra denne Tid er saaledes Peter Clausen Stuhrs Hus, der senere gik over paa Andreas Christiansens Hænder; — og de fandt deres sidste Hvileplads paa „den gamle Kirke-

gaard“, hvor endnu saa mange Empiregravmæler viser den Aand, der herskede hos de flensborgske Borgere. Ogsaa ud af Datidens Presse, „Intelligensbladene“, kan man læse herom. Denne tysktalende Befolkning var i aandelig Henseende tysk orienteret, for saa vidt som den gennem sine Handelsforbindelser fulgte med i, hvad der rørte sig mod Syd, og med Sympati kunde se paa meget inden for det friedericianske Preussen. Men borgerlig som den var i sin Indstilling, var den endnu stærkere vendt mod Vest, mod Frankrig og England. Først og fremmest var den i religiøs Henseende rationalistisk og i politisk loyal. Det sidste er maaske dens mest fremherskende Træk. Overalt hvor den faar Lejlighed til at udtrykke sig, er det Kærligheden til „den ejegode Frederik“ og „hans Marie“, som klinger igennem, og om Ærligheden deri vidner, at disse Udbrud kommer ganske spontant. Med Stolthed tænkte Flensborgerne paa, at deres By var den eneste af de sønderjydske Stæder, som aldrig havde haft nogen anden Overherre end Kongen, og de udledede deres Bys Trivsel herfra.

Nord for Flensborg var det danske Sprog fremherskende i Købstæderne. Mærkeligt nok gjaldt dette mindst om den nordligste, Haderslev, sikkert begrundet paa den større Embedsmandskoloni, som havde til Huse her. Sønderborg (Fig. 12) var en udpræget Søfartsby; Flaaden bestod 1806 af 136 Skibe med 2—3000 CL, og man udførte Korn og Frugt fra Als

Fig. 12. Udsigt fra Dybbøl mod Sønderborg.
Lit. af Graack (1836) efter Tegning af Hansen.

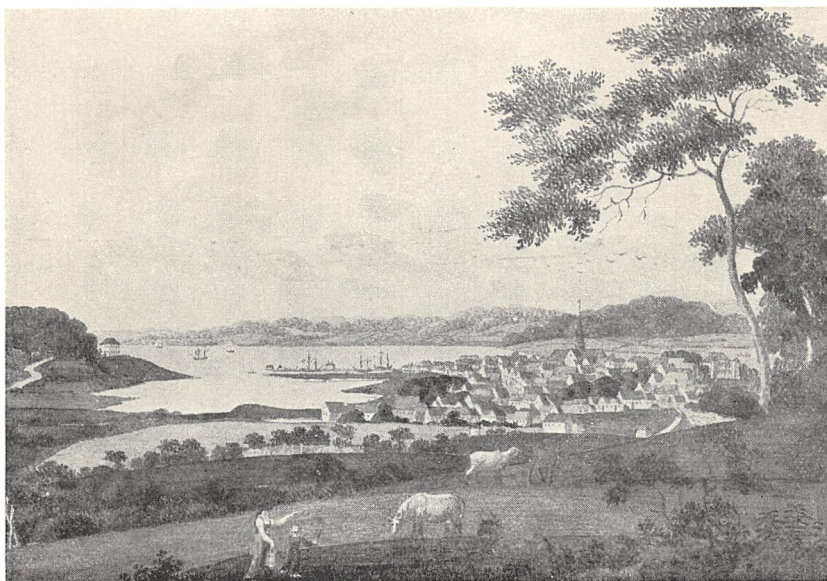
samt Teglsten fra Egersund. Skibene sejlede ikke blot paa Sverige og Norge, hvorfra der hentedes Træ og Jern hjem, men ogsaa paa Island, England og Holland. Hvilken Velstand dette kunde medføre, ser man af Skildringen af Skibskaptajn Hans Ahlmanns (Fig. 11) Gaard paa Torvet: I Midten laa den store Diele, hvor de messingbeslagne Kufferter og store Egeskabe stod, fyldte med Skatte af Linned og Damask. Til venstre var det store Køkken, hvor der bl. a. hang 15 Kobberkasseroller, og hvor der i Skabene opbevaredes Porcelæn; men til daglig spiste man paa Tin, hvis samlede Vægt var 170 Pd. Gik man op ad Trappen, kom man først ind i den store Sal, som løb gennem hele Huset; hertil stødte Soveværelset med en stor Himmelseng med grønne Damaskforhæng, Spejle i Guldrammer og Mahognikommoder med Marmorplader og Messingbeslag. Huset rummede ogsaa Fortepiano og 8 Dages Ur, „hele Bjerget“ af Fjedersenge og Fjerpuder, Hustruens Diamantsmykker o. s. v. Ejeren var Borgmesterson fra Byen; hans Rejser havde ikke blot bragt ham Penge, men ogsaa Livsvisdom, ganske vist baseret paa en artig Portion Mistillid til hans Medmennesker. Rist antyder, at dette maaske skyldtes „en noget uforsigtig Økonomi“, men Mistroiskheden havde i hvert Fald ikke forbitret „den gamle Herres“ Sind, thi han havde megen Sans for Humor og et aabent Øre for Poesi. Af Hans Ahlmanns Sønner var den

ene Præst i Guderup og en Personlighed, hvortil der senere vil være Grund til at vende tilbage. Den anden var ligesom sin Bedstefader Borgmester i Sønderborg (1801—23) og en Formidler mellem dansk og tysk Aandsliv (oversatte Baggesen og Suhm).

Ogsaa i Aabenraa (Fig. 13) spillede Skibsfarten en overvejende Rolle, skønt Havnen var daarlig; „Skipperne er her de bedste Borgere“, hedder det, og de bevarede Gavlhuse viser Sandheden deraf. Her var der ligesaa lidt som i Sønderborg Tale om Industri, men de 24 Teglværker langs Fjorden talte deres tydelige Sprog. Derimod var Forholdene ret forskellige herfra i Haderslev (Fig. 14), skønt denne By jo var Nordslavigs største. Med sin Rolandssøjle midt paa Torvet efter tyske Stæders Skik gjorde den et gammeldags Indtryk, og dette bestyrkedes, naar den rejsende overraskedes ved Morgen og Aften at høre Sang paa Gaden og se en Gejstlig i Ornat, fulgt af fire fattige Drengene. Men Handelen var i Tilbagegang, og Skibsfarten helt ophørt. I Christiansfeld med dens mange industrielle Anlæg („Honningkager“) havde Byen mod Nord faaet en farlig Konkurrent, og endnu farligere var det, at Havn og Fjord fra 17de Aarhundrede af var bleven mere og mere usejlbare, saa at Bønderne søgte uden om Byen til Aabenraa og Flensborg, hvor de fik højere Pris for deres Korn og tillige kunde faa Tømmer og Jern billigere. Ogsaa Haandværket stod lavt, da dets Udøvere lagde sig efter Landbrug. Herpaa bødedes der vel noget ved Indvandring sydfra af dygtige tyske Haandværkere, der var fordrevne fra deres Hjemstavn under Napoleonskrigene, men Haderslevs virkelige Opgang kom først, da Havnen 1829 blev opmudret. Indtil da gjorde den i merkantil Henseende et stagnerende Indtryk.

Hvad endelig Tønder (Fig. 15) angaar, havde denne By ligesom Husum sin Hovedindtægt af Kvæghandel og Korneksport. Handelsforbindelserne gik fra disse vestslesvigske Byer mod Syd og Vest, medens Østkystens Stæder var mere orienterede mod Nord. For øvrigt havde Tønder ogsaa nogen Tekstilindustri; Silke- og Lærredsmanufaktur beskæftigede 2—300 Personer. Men Hovedsagen var dog paa dette Omraade Knipplingerne, hvis Tilvirkning kulminerede ved 1800, da der i hele Nordslavig fandtes 12.000 Kniplepiger, og Hertugdømmet tjente mere paa Kniplinger end paa Stude.

Haderslev spillede altsaa ved Aarhundredskiftet ingenlunde den Rolle paa det materielle Omraade, som man vilde vente. Den tog til en vis Grad Skaden igen ved den kulturelle Betydning, den fra gammel Tid havde. Her var Latinskole og en betydelig Stab af Embedsmænd, som kunde bære et aandeligt Liv inden for beskedne Former. Dette Liv maatte være tysk i Form og Indhold, ligesom det tilsvarende i Flensborg. Men det adskilte sig herfra ved hos enkelte Repræsentanter ogsaa at have

Fig. 13. Udsigt over Aabenraa.
Stik af S. L. Lange (1822).

Fig. 14. Udsigt over Haderslev.
Stik af S. L. Lange (1823).

Fig. 15. Udsigt over Marsken mod Tønder.
Lit. af A. Nay efter Tegning af A. Chr. Petersen (1856).

et Anstrøg af politisk Farve. Centrum var Bladet „Lyna“, der begyndte at udkomme 1797, og hvis vigtigste Kraft var Joh. Knudsen (Fig. 16). Han var født i Husum og havde studeret i Kiel, hvor han blev paavirket gennem Reinhold af den moderne Filosofi, især af Kant. I dennes Aand søgte Knudsen at redigere sit Blad, — „for alt, hvad der er sandt og skønt og godt“ —, og han fik i hvert Fald inden for Kredsen af Præster og Latinskolelærere en ikke ringe Indflydelse. Naar han betegner sig selv som „Slesvig-Holstener“, ligger der heri intet nyt, og det samme gælder til en vis Grad om hans Sympati for „det kære, gode Germanien“ og hans Had til „Mordengelen Napoleon“, Følelser, som i hvert Fald efterhaanden blev Fælleseje for mange af Monarkiets tysktalende Under-saatter. Noget andet er derimod Tilfældet ved Joh. Knudsens Sværmeri for Tysklands Enhed og — ganske særlig — ved hans Uvilje mod Danmark, thi paa disse Punkter synes han at være en Foregangsmand i Haderslev. Dog maa det ikke glemmes, at disse sidste Udtalelser først fremtræder efter Freden i Kiel, da Danmarks Stjerne var i Nedgang, og Sindene var fulde af Burschenschaftsbevægelsen i Tyskland.

Haderslev skulde dog ogsaa blive Oprindelsesstedet for ganske modsatte Anskuelser. Byen var, som nævnt, overvejende dansktalende, og omkring Aarhundredskiftet tryktes der her en rig Literatur af Viser og populære Folkeskrifter, der ogsaa spredtes over Danmark. 45 Aar før „Dannevirke“ saa Lyset, fandtes der endog et Organ paa Dansk, „Haderslevsk Maanedsskrift til almeennyttige Kundskabers Udbredelse“ (trykt hos J. Seneberg). Dets Niveau laa ingenlunde

højere end de paa Tysk udgivne „*Wochenblätter*“; Nyttehensynet dikterer Artiklerne, som især synes beregnede for Bondestanden. Emnerne er t. Eks. „Om Landfolkets Pligt til Soldaterie“ eller „Rovdyr er ogsaa et Beviis paa Guds Godhed og Viisdom“, det sidste begrundet med, at det dog er bedre for en Hare at dø for Rovdyrs Tænder end af Alder og Sult. Eller det anbefales at arbejde om Aftenen under „virkelig sømmelige, lærerige og nyttige Samtaler“, med det Spørgsmaal knyttet hertil: „Var det saa og ikke godt i Steden for at tale om Spøgelse og andre Vantroens Indbilledinger at meddele hverandre nyttige Kundskaber?“ Aanden i Bladet er usigelig spidsborgerlig, og Tonen er hyperloyal: „Maatte vi i Stilhed og Rolighed gaa frem til den Lyksalighed, som gode, lydige, oplyste og christelige Undersaatter kan nyde under gode og viise Konger“ [altsaa Christian VII!]. Det var denne Aandsføde, hvormed man for 140 Aar siden mættede den nordslesvigske Borger og Bonde.

Men Sproget er godt Dansk. Da der Aaret efter, 1794, begyndte et andet, lige saa tarveligt Organ „Sendebudet for Danskholsten“, udtales heri det Haab, at „Danskholsten endelig kunde erholde et varigt Blad i Modersmaalet.“ Det hedder videre, at „de danske, plattyske og frisiske Mundarter er levende Modersmaal paa Stedet, mens det Højtyske næsten er dødt for den gemene Mand og stadig mere kreperer paa de lærdes Marterbænk. Lad os dog en Gang igen forsøge at skrive, læse paa de levende Sprog og gøre dem gængse og gæve i det daglige Liv!“

Saa forskellige Toner lød der altsaa i den haderslevske Presse; men det gjaldt i hvert Fald om de sidste, at de ikke kom til at lyde varigt. Det svage Tilløb til en dansk Vækkelse løb ud i Sandet, og en god Menneskealder senere maatte man begynde paa bar Bund.

Fig. 16. Joh. Knudsen.

Blyantstegning af G. A. Sass. Orig. ejes af Sanitetsraad, Dr. P. Meyer, Haderslev.

De slesvigske Købstæders Velstand kan til en vis Grad maales gennem Byregnskaberne, der ogsaa giver en Mulighed for at sammenligne dem indbyrdes. I 1805 balancerede saaledes Regnskabet i Flensborg med 80.859 Mrk.C. (= c. 21.562 Rthlr.)¹⁾; i Sønderborg er Tallet samtidig 17 301 Mrk.C. (= 4614 Rthlr.), i Tønder 11.440 Rthlr., i Aabenraa 10.700 Rthlr., og i Haderslev 8580 R. Til Sammenligning kan anføres, at paa Landet balancerede samme Aar Amtsregnskabet for Tønders fem Geestherreder med 80.832 Rthlr. Tilføjes maa det, at mens der i de fleste Stæder kun var ubetydelige Skatterestancer, gjaldt dette ikke om Haderslev, hvor man af de 8580 Rthlr. kun fik 5834 ind i Kassen. Omvendt havde andre Byer, som var heldigere stillede, en ikke ubetydelig Gæld at trækkes med. I Sønderborg var den saaledes paa 73.550 M.C. (= 19.613 Rthlr.), og i Aabenraa endog paa 52.261 Rthlr., hvoraf dog Halvdelen skyldtes et Forskud til Kongen. Tilsvarende havde Flensborg et gammelt Laan af 1743 til Kongen paa 100.000 Rthlr. at forrente, men da der herfra betaltes baade Renter og Afdrag, drejede det sig i Virkeligheden kun om en Garanti, der ikke affødte virkelige Byrder.

Byernes Hovedskat var Kontributionen, der 1805 i Flensborg indbragte godt 61.000 Mrk.C. (= c. 16.300 Rthlr.), i Sønderborg c. 9000 Mrk. (= 2400 Rthlr.), i Tønder 3300 Rthlr., i Aabenraa 2300 Rthlr. og i Haderslev c. 3250 Rthlr. (hvortil imidlertid det sidste Sted kom en Restance paa over 500 Rthlr.). Intet viser tydeligere Flensborgs langt overvejende Betydning for Nordslesvig, og selv om det paa nærværende Tidspunkt ikke er muligt at fremdrage Sammenligningsmateriale fra de sydslesvigske Stæder, taler alt for, at Forholdet her var et ganske tilsvarende.

Hvad de sønderjydske Byers Handelsomsætning angaar, er det heller ikke muligt at belyse den med eksakte Tal, da de ikke kan udskilles fra den Landsdel, hvori de var beliggende. Dog er det givet, at naar der fra Slesvig i dets Helhed aarlig udførtes 75.000 Tdr. Korn og 30.000 Tdr. Raps foruden betydelige Kvanta af Kniplinger, Teglsten og Brændevin, har Købmandsstanden haft den overvejende Del heraf under Hænder. Til de lykkelige Handelsforhold har det ogsaa bidraget, at der i Hertugdømmerne i Modsætning til Kongeriget fandtes et velordnet Pengevæsen. Centrum herfor var den 1788 oprettede Statsbank i Altona, hvis Kurantdalersedler svarede til $\frac{8}{10}$ Rdlr. Specie, og da Seddeludstedningsretten var begrænset, lykkedes det at bevare Tilliden til dem og at holde Kursen oppe. Reversen af Medaljen var den hermed forbundne Mistro til de danske Pengesedler, ogsaa en Grund til, at Bønderne i Haderslev Amt foretrak at gaa uden om deres By, fordi den manglede slesvig-hol-

¹⁾ 1 Rth. Sp. = $1\frac{1}{4}$ Daler Courant (DC = 3 Mrk.).

stensk Kurantmønt, til Aabenraa og Flensborg. Men „Hertugdømmernes sikrede Pengevæsen blev den danske Stats Nødanker i den kommende Tid“ (Rubin).

4. STATEN OG EMBEDSMÆNDENE.

Thi Sønderjylland var ikke noget selvstændigt Land, som „hvilede i sig selv“. Det var det ikke engang i Forbindelse med Holsten. Slesvig var en Del af den dansk-norsk-holstenske Helstat; i statsretlig Henseende hørende til Danmark, i administrativ forbundet med Holsten. Det maa derfor ogsaa betragtes som en Del af Staten med Hensyn til Rettigheder og Pligter.

Disse sidste kan for en stor Del læses ud af Statsregnskaberne, selv om hertil maa lægges Byrder som Værnepligten, der ikke kan maales i Tal. Statsregnskabet for 1805 udviser en Indtægt fra Kongeriget Danmark paa ca. 10 Mill. Rd., fra Norge paa 2 Mill. og fra Hertugdømmerne paa godt $3\frac{1}{2}$ Mill. Hertil kom imidlertid for Balancens Skyld „forstrakte Kapitaler“ paa $1\frac{3}{4}$ Mill., altsaa i alt godt $17\frac{1}{4}$ Mill. Fra det foregaaende Aar 1804 overførtes endvidere en Beholdning paa 2 Mill. 700.000 Rd., uapproberede Udgifter paa 4.300.000 og Restancer paa ikke mindre end 13.265.000, i alt $20\frac{1}{4}$ Mill. Man maa forbavses over Restancernes Højde, og de er oven i Købet i Løbet af 1805 steget med yderligere 2 Mill. Restancerne stammer dog overvejende fra Kongeriget, som det vil fremgaa af det følgende. Saa svag var altsaa dette Lands Økonomi og det under en Periode med de lykkeligste Konjunkturer. Dog maa det huskes, at Skattebyrden i de sidste 20 Aar var vokset med 50 pCt., hvad der skyldtes de trykkende Militærudgifter, som atter skyldtes den almindelige Krigstilstand i Europa. Til Forrentning af Statsgælden gik et aarligt Beløb paa 2.200.000, et sørgeligt Vidnesbyrd om, at Statens Økonomi ikke var bedre end Landets.

For de $3\frac{1}{2}$ Millioners Vedkommende, som indgik til Statskassen fra Hertugdømmerne, er det for de fleste Summers Vedkommende muligt at skelne mellem Indtægterne fra Slesvig og fra Holsten. Kun ved den ene Million, der betegnes som „immediate Intrader (o: umiddelbare Indtægter) til den slesvig-holstenske Kasse“, er de to Hertugdømmer opførte paa en for os uopløselig Maade ved en Del Poster. Af de middelbare Indtægter, som her først skal behandles, udgjorde Indtægten fra de sønderjydske Amter og Landskaber 822.000 Rdlr., hvortil kom en Restance paa 180.000 Rdlr., ganske vist et betydeligt Beløb, men dog langt lavere end det foregaaende Aar, hvilket taler godt for Landbrugets Stilling. Det var navnlig de tønderke Marskherreder og Øerne Pelvorm og Nordstrand, som var tilbage med deres Forpligtelser. Af

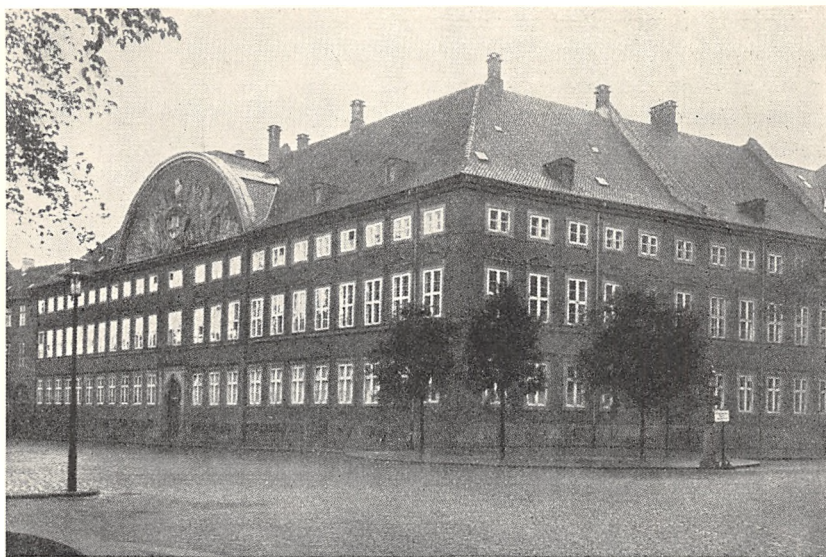

de enkelte Amtsindtægter var Jordebogsafgifterne og den ordinære Kontribution de vigtigste; derefter kom Forpagtningsafgifter (af Jagt, Fiskeri, Møller og Kroer), Skovindtægter samt Magasin- og Fouragepenge, alt sammen Poster, der gik tilbage til det 18. Aarhundrede. Men hertil sluttede sig efter 1800 Landskat og Husskat, der i flere Amter tilsammen blev til lige saa meget som de gamle Ydelser, og — ganske særlig — Afgiften til Skatkammerfonden, der slog Hovedet paa Sømmet. Denne Fond var oprettet 1803 med en fremtidig Krigs Militærudgifter for Øje. De største Indtægter fik Staten, naturligt nok, fra de folkerigeste Amter, Haderslev og Tønder, men herefter ydede ejendommeligt nok de affolkede Marskdistrikter, som Ejdersted, mere end Flensborg eller Gottorp Amter, og en Ø som Før mange Gange saa meget som Øen Sild.

Den anden store Indtægt fra Sønderjylland til Statskassen var Kontributionen fra Stæderne, „de afdelte Herrer“, Greverne, Prælaterne og Ridderskabet. Den indbragte 62.000 Rd. (af i alt 202.000 for begge Hertugdømmer tilsammen). Mærkelig er herved den Forskel, som der stadig gjordes paa de oprindeligt kongelige Stæder (Haderslev, Sønderborg og Flensborg), hvor Afgiften var 3 Rd. maanedligt pr. Plov, og de forhen gottorpske Byer (Aabenraa, Tønder, Husum, Frederiksstad, Slesvig, Ekernførde og Burg), som kun betalte 2 Rd. Det slesvigske Ridderskab betalte halvt saa meget som det holstenske, nemlig 2 Rd. 16 Sk. Den laveste Ydelse var Hertugen af Augustenborgs (24 Sk. pr. Plov). Om alle disse privilegerede Klasser gælder det, at de i 1805 kunde udrede deres Skat uden nogen Restance.

Den tredje Indtægtspost paa Regnskabet var Tolden fra Stæderne og Flækkerne. Den beløb sig til c. 420.000 Rd. eller en halv Gang mere end fra Holsten. Om de største Poster (fra Tønning og Flensborg) er tidligere talt (S. 18). De øvrige slesvigske Byer laa betydeligt lavere: Frederiksstad med 20.000 Rd.; Husum med 13—14.000; Aabenraa med 10—11.000; Slesvig med 9000; Sønderborg med 7000; Haderslev, Tønder og Ekernførde hver med kun 5000.

Som fjerde og sidste Indtægtspost staar de førnævnte „immediate Intrader“. De bestod i Afgiften af Stempelpapir, der udgjorde c. 38.000 Rd. (for Holsten godt 53.000), Land- eller Demathspenget af nogle oktrojerede Kooge, c. 6700 Rd., og Jordebogsafgifter fra de tidligere gottorpske Stæder, c. 800 Rd. Men hertil kommer endnu forskellige Indtægtskilder, hvorved man ikke har sondret mellem Slesvig og Holsten. De vigtigste er Sportler ved Overretterne (ca. 12.000), Kvartprocent-skat af klosterlige og adelige Distrikter (c. 28.000), Hoved- og Rangskat (ikke mindre end 260.000 Rd.), Afgift af Arv (7000), Landskat (c. 77.000), Husskat (ca. 9000), Afgift til Skatkammerfonden (c. 20.000) samt „allehaande Indtægter“ (c. 15.000). Det samlede Beløb af disse Fællesindtægter,

Fig. 17 Kancellibygningen i København,
 hvor det tyske Kancelli havde Kontorer paa første Sal (paa begge Sider af Hjørnet).
 Nationalmus. fot. (1927).

der væsentlig kom fra Ridderskabets Omraade, var c. 429.000 Rd. Da den overvejende Del heraf faldt paa Holsten, kan vel Sønderjyllands Part deri skønmæssigt sættes til 175.000 Rd. Denne Landsdels Bidrag til de samlede Statsudgifter beløb sig altsaa til noget over $1\frac{1}{2}$ Mill. Rdl. (1.525.967 Rd.). Da Folkemængden i 1803 var c. 278.000 Mennesker, faldt der saaledes gennemsnitligt paa hvert Individ en Statsbyrde af knapt 6 Rd. (i Holsten var den lidt højere, i Kongeriget derimod henved 10 Rd.). Om nogen „Udsugning“ af Hertugdømmerne var der altsaa ingenlunde Tale.

De Myndigheder, som forvaltede disse Midler og i det hele styrede Slesvig, befandt sig dels inden for, dels uden for dets Grænser. Centraladministrationen havde sit Sæde i Hovedstaden, hvor de finansielle, militære og udenrigske Organer var fælles for hele Staten, mens der for Kirke-, Undervisnings- og Retsvæsenet fandt en særlig Styrelse af Hertugdømmerne Sted gennem det saakaldte Tyske Kancelli (Fig. 17). Dette havde et mere beskedent Omfang end det tilsvarende danske; det her ansatte Personale bestod, foruden Kancelliraaderne, kun af to Ekspeditionssekretærer, en Registrator, en Arkivar, tre Kancellister, tre Underkancellister og en Skriver. Lægger man hertil de tyske Embedsmænd inden for Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet, hvor der de fleste Steder fandtes særlige Kontorer for de „tyske“ Provinser,

kommer man op paa ca. 60 Personer, et beskedent Tal ved Siden af det flere Hundrede Mand store Personale, som den dansk-norske Central-administration raadede over. Denne Koloni af fremmede i Hovedstaden omfattede flere betydelige Mænd, som den tidligere Sekretær for Ridder-skabet, nu Deputeret i Tyske Kancelli, F. C. Jensen, Morbroder til Historikeren Dahlmann; de to Sekretærer samme Steds (fra 1806) F. H. C. Johannsen og J. O. Fr. Spies; Overprokurør Chr. Ulr. Ditl. v. Eggers; den Kommitterede i Rentekammeret J. Chr. Fr. Heinzelmänn, som ogsaa havde Sæde i Kancelliet; last, but not least den senere saa berømte Historiker Barth. Georg Niebuhr, der var Kommitteret i Økonomi- og Kommercekollegiet til 1806, da han gik i preussisk Tjeneste. Embedsmændene havde studeret i Kiel eller ved tyske Universiteter og var som Regel Embedsmandssønner eller Børn af velstaaende Familier. Under deres Virksomhed i Hovedstaden toges der alt Hensyn til dem, skønt de repræsenterede et Mindretal inden for Monarkiet. Begge Sprog var saaledes ligestillede i Centraladministrationen, og i de Kollegier, der omfattede baade de dansk- og tysktalende Landsdele, ledede Direktørerne altid Forhandlingerne paa Tysk til de tyske og paa Dansk til de danske Medlemmer, ligesom de ved Behandlingen af Sager, der gjaldt hele Staten, lod Sproget skifte, efter som der gjordes Rede for Forholdene i Kongerigerne eller i Hertugdømmerne. Disse tyske Embedsmænd nærede da ogsaa virkelig Hengivenhed over for den danske Helstat; Niebuhr betingede sig saaledes ved sin Overgang til preussisk Tjeneste, at han aldrig skulde komme til at virke mod sit gamle Fædreland. Den højtudannede Kreds var ikke alene fuldt ud hjemme i den samtidige tyske Kultur, men fulgte ogsaa det nyvaagnende danske Aandsliv med Sympati. Men paa den anden Side voksede den dog aldrig helt sammen med København. Heinzelmänn taler saaledes i et Brev til selve Kancellipræsidenten, den danskfødte Møsting, om den Sundhed, han har sat til paa „Hovedstadens dumpe og fugtige Gader og i de triste og mørke Kancelligange“. Men af større Vægt var sikkert den Karakterforskel, hvori man følte sig til den danske Befolkning. Embedsmændene søgte derfor oftest efter nogle Aars Forløb tilbage til deres Hjemland, hvor de havde store Chancer for at kunne opnaa de højeste Stillinger i Administrationen og ved Domstolene.

Et fælles administrativt Organ fandtes ikke inden for Hertugdømmernes Grænser; thi Statholderskabet, som beklædtes af Kronprinsens Svigerfader, Landgrev Carl af Hessen (Fig. 18) paa Gottorp Slot, Lavaters Ven og Aandemaner, var en ret betydningsløs Melleminstans mellem Kancelliet paa den ene Side og Amtmændene og Magistraterne paa den anden. Større Betydning havde Overretterne, men af dem var der to, en for hver Landsdel; i Spidsen for den slesvigske stod Kansleren

Krückt. Ligeledes fandtes der en særlig Generalsuperintendent for Kirken i hvert Hertugdømme; i Sønderjylland var det G. Chr. Adler (1792—1834), hvis Navn har faaet en sørgelig Klang i danske nationale Kredse, hvad der ikke bør tilsløre hans store Lærdom og ubestridelige administrative Dygtighed. Men den Del af Embedsstanden, som havde størst Betydning for Befolkningen ved at staa i regelmæssig Forbindelse med den, var den rent lokale. Det var de ni Amtmænd, af hvilke ingen paa dette Tidspunkt hævdede sig over det respektable Embeds-

Fig. 18. Carl af Hessen-Kassel.

Stik af L. Schlemmer efter Maleri af Goos (1805).

mandsniveau, og Borgmestrene, der fra at være folkevalgte var i Glideflugt mod at blive kongeligt udnævnte. Under de førstes Tilsyn virkede Herredsfogderne, som foruden at have Retsplejen i første Instans under sig ogsaa deltog i Administrationen og havde Opsyn med de kommunale Bestillingsmænd, mens Amtsforvalterne (Landskriverne) varetog Oppebørselsvæsenet. En talrig Stab af Bestillingsmænd, som paa Landet i Nordslesvig Sognefogder (hvortil paa Als svarede Synsmænd, i Mellemslesvig Regnskabsmænd og i Sydslesvig Bondefogeder), endvidere Husfogder, som havde Opsyn med Broer og Veje, bistod disse Embedsmænd i deres daglige Gerning. Men den Del af Embedsstanden, som sikkert stod i den intimeste Kontakt med Beboerne, var Præsterne og Skolelærerne, hvis Virksomhed var nøje sammenknyttet, da Skolen fra det 18de Aarhundrede betragtedes som Kirkens Tjenerinde.

Foreningen af den gottorpske Del af Holsten med den danske Stat 1773 havde ført til, at det hensygnende Universitet i Kiel fra nu af blev hyppigere besøgt af Slesvigere end tidligere, ja det blev ligefrem

paabudt fra oven, at enhver, der vilde søge Embede i Hertugdømmerne, skulde have studeret to Aar („Bienniet“) her. Regeringen drog Omsorg for at forsyne det med dygtige lærde, saa at det snart stod fuldt paa Højde med de betydeligste tyske Universiteter. Af Lærerne var i Tiden før 1814 ikke engang en Fjerdedel indfødte, det laveste Tal i hele Universitetets Historie fra dets Grundlæggelse og til 1867. Af de mest indflydelsesrige kan nævnes Teologerne R. Eckermann og Geysler, Juristerne Cramer, Niemann og Hegewisch, Filosofen Reinhold samt Filologen Heinrich. Det var navnlig teologiske og „kameralistiske“ (d: statsvidenskabelige) studerende, som søgte herhen, selv om ogsaa det medicinske Fakultet, Tak være Fr. Reventlow som Kurator, var i stigende Betydning. Det overvejende Antal Studenter stammede fra Hertugdømmerne, omtrent ligelig fordelt mellem disse. I 1811 var det samlede Studentertal 140, og det siges, at Danskerne (d. v. s. Slesvigerne) udmærkede sig ved den hurtigste Opfattelsesevne, hvilket ganske vist førte til, at de snart troede sig paa Højden af al Viden og erstattede deres Mangel paa Kundskaber med Arrogance, mens derimod de holstenske Studenter mekanisk fulgte deres Studieplan og med Møje erhvervede det, de vidste. Redaktionen af „Neue Provincialberichte“ tog for øvrigt Afstand fra denne Dom, der vel ogsaa har sin største Interesse ved at antyde, at der fandtes en vis Forskel paa de unge fra de to Hertugdømmer. Det samme synes at fremgaa af Holsteneren Rists Skildring fra Slutningen af 1790erne; han paastaar, at de værste Studenter, der levede i en Tilstand af „ydre Forsømthed og indre Raahed“, efter Landsbyen i Slogs Herred kaldtes „Ravstederne“, og at navnlig deres Fører udmærkede sig ved „en eksempelløs Frækhed og en Mangel paa al Æresfølelse“, ganske vist mildnet ved et Indslag af „Mutterwitz“.

Alt i alt levede man dog i denne Hertugdømmernes aandelige Hovedstad i god Endrægtighed, og Byen selv (Fig. 19) havde et Præg af Storstad, der gav Livet deri noget let og sorgløst. Om dybere Interesser var der kun hos nogle faa Tale; de fleste drev naturligvis Brødstudium, men ved Siden heraf politiserede man, spillede Skak og røg i Værtshusene og følte sig besjælet af „en ubegrænset Sorgløshed og Tillid“. Afslutningen paa Studierne — der for øvrigt som Regel udstraktes til andre Universiteter — var for Teologernes Vedkommende en Eksamen for Overkonsistoriet paa Gottorp, og for Juristerne en Prøve for Overretten sammesteds. Men om Teologerne gjaldt det, at de i Slesvigs dansktalende Egne maatte taale en Konkurrence med de fra Københavns Universitet udgaaede Kandidater, og navnlig ved de af Kongen besatte Embeder i Tørninglen var det saa godt som altid Regel, at københavnske Kandidater blev ansatte. Anderledes i Aabenraa og Sønderborg Amter, hvor der mellem 1795 og 1848 udnævntes 112 Kielere og kun 33 Københavnerne.

Fig. 19. Udsigt over Kiel.

C. Müller lit. efter Maleri af J. Bünsow (c. 1847).

Men var Studenterne i Kiel endnu paa denne Tid fuldt ud loyale, sporer man allerede nu hos deres Lærere Strømninger, der skulde udvikle sig til et modsat Standpunkt. Ogsaa efter 1773 stod de i ivrig Forbindelse med det tyske Aandsliv, som Flertallet af dem jo tilhørte gennem deres Oprindelse fra det egentlige Tyskland. Som Hovedrepræsentant for „Oplysningen“ stod Prof. Christiani, der 1786 grundlagde „Die schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft“, der til Organ havde „Provincialberichte“. Ogsaa en Række andre Selskaber grundedes i Kiel, der enten havde Velgørenhed til Formaal eller — som „die Harmonie“ — anstændig Underholdning og Læsning. Det er sagt om „Harmonien“, at den bidrog til Borgerskabets Emancipation fra Hof- og Adelskabet, og ydermere, at den blev en Planteskole for tysk Kultur. I 1815 kunde derfor Digteren Chamisso fælde den bekendte Dom om Kiel: „I Kiel er Professorerne tysksindede, Studenterne dansksindede“.

Inden for den slesvigske Embedsmandsstand var Præsterne den talrigste Klasse. De var økonomisk set meget forskelligt stillede, efter som de sad i de magrere eller i de frugtbarere Egne; men som en Hovedregel kan det siges, at Kaldene var bedre end de gejstlige Embeder i Kongeriget. Ogsaa i aandelig Henseende frembød Præsterne betydelige Forskelligheder, efter som de var udgaaede fra det ene eller det andet af de to Universiteter. Som Eksempel paa den ene Type, de tyskorienterede,

kan nævnes Pastor Chr. Aug. Burchardi i Ketting paa Als, der træder os levende i Møde gennem Sønnens først for nylig offentliggjorte Erindringer. Han var udsprunget af en i sin Tid fra Tyskland indvandret Slægt og Søn af Provsten i Sønderborg. Efter at have studeret i Kiel var han i længere Tid Huslærer hos Landraad v. Rumohr paa Runtoft i Angel, der virkede som en Foregangsmand for den tyske Folkeskole i dette Landskab. Dansk Rigsmaal lærte Burchardi først herefter som Huslærer i København hos Statsminister Grev Adam Gottlob Moltke, Fader til den senere Præsident i Tyske Kancelli Otto Moltke. Maaske bidrog denne Stilling til hans Ansættelse som Præst, først i Adsbøl og derefter (fra 1793) i Ketting. Pastor Burchardi stod venskabeligt til det danske Aandsliv og oversatte t. Eks. Klassikere paa dettes Sprog. Han var ogsaa i venlig Kontakt med sine Sognebørn, hvis Dialekt han og hans Børn beherskede. Men hans Blik var først og fremmest vendt mod Syd. Burchardi var gift med en Rektordatter fra Sachsen, Hussproget var tysk, og naar Præsten havde unge Kostgængere boende hos sig, fandt deres Opdragelse Sted paa samme Sprog. En af disse var den fra 1848 saa sørgeligt berømte Pastor Fr. Petersen (i Uge og Notmark), der oven i Købet blev gift ind i Familien. Skønt Pastor Burchardi som det 18de Aarhundredes Søn var præget af en vis gammelfransk Elegance, blev han ved Napoleons mangeaarige Tryk paa Tyskland forvandlet til en saa udpræget Fjende af Frankrig, at han endogsaa vilde have sin Søn til at indtræde i den østrigske Hær for at kunne kæmpe mod de forhadte Franskmænd. I denne Familie var man, som i saa mange tysktalende Hjem i Hertugdømmerne, mere fjendtligt indstillet mod Frankrig end mod England. Mens Præsten overlod ikke blot Husvæsenet, men ogsaa Præstegaardens Drift til sin dygtige Hustru, gik han selv helt op i Undervisningen af de unge; „han kunde egentlig slet ikke leve, uden at have et vist Antal unge Mennesker om sig“. Den Sidevirksomhed som Lejlighedsdigter, han udfoldede, vidner ogsaa om, at han var ung med de unge. Men om hans Gerning som Sjælesørger hører vi ganske vist ikke et Ord. En Oplysningstidspræst, som vi kender saa mange af dem fra Litteraturen, mere vendt mod det jordiske end det himmelske.

Pastor Burchardis Undervisning var beregnet paa at føre unge Mænd frem til Universitetet; mange af hans Kolleger, baade de dansk- og tyskdannede, viede en forbedret Almueundervisning deres Interesse, saaledes som det bl. a. fremgaar af mange Breve fra dem til Præsidenten i Tyske Kancelli J. S. Møsting. Paa nærmeste Hold af Burchardi virkede saaledes den fra den første slesvigske Stænderforsamling bekendte Provst Fr. Ebbesen i Svenstrup, da residerende Kapellan i Nørborg. Han havde opnaaet kgl. Bevilling til at give „den meest voksne Ungdom“ to Timers daglig Undervisning i Religion, Moral, Naturlære, dansk

Sproglære og dansk Retskrivning; — et Udvalg af Fag, der er karakteristisk for Tidens Tankegang. Hele Præstanden var rationalistisk præget, og det var ikke fra deres Side, men fra Befolkningens, der øvedes Modstand mod „den Adlerske Agende“. Dog maa det erindres, hvad man alt for ofte overser, at der ogsaa under Rationalismen var Mulighed for et stærkt personligt Gudsforhold med stor Bærekraft over for Livets Tilskikkelser. Der vil til alle Tider findes mer eller mindre følelsesbestemte Mennesker, og i en aandelig fattig Tid vil de søge den Næring, som forefindes og samle deres Følelser herom. Chr. Paulsen frembyder et Eksempel herpaa. Her, som ellers, bryder den enkelte gennem Tidens Strømninger og gør sig til Herre over dem.

Det tør maaske ogsaa siges, at der blandt Tidens Præster er et mere jævnt og folkeligt Præg over dem, som er udgaaede fra dansk Side. En af de interessanteste af disse er det danske Sprogs første Talsmand, Knud Aagaard i Agerskov (Fig. 20). Kongen havde Kaldsret til Embedet, da det laa i Tørninglen, og dette var Aarsagen til, at en Koldingenser, udgaaet fra Københavns Universitet, kunde blive kaldet hertil 1806. Efter at have flyttet sin Familie og sine fleste Ejendele til Vogns den 33 Mil lange Vej fra Skjoldborg i Ty gennem den jyske Halvø i Løbet af 5 Dage, tiltraadte Knud Aagaard sit nye Embede („nu endelig er vi ene og i Rolighed“) og begyndte den stille Leven sig ind med sine Sognebørn, der her ligesom i Ty skulde afføde en mesterlig Skildring af Bøndernes Liv og Tænkemaade. Aagaard har imidlertid ogsaa efterladt en Skildring af sig selv, skrevet i April 1816, da han var fyldt 47 Aar. Den viser, at han ikke var bange for at vende sit Blik indad, og da den har tidstypisk Præg, skal den her gengives:

„Med Tilfredshed seer jeg tilbage paa den gjennemløbne Bane. Med Taknemlighed erkjender jeg Forsynets Førelse med mig. Vel har ogsaa jeg smagt Livets Bitterhed, men jeg føler dog, at jeg har været lykkelig. Selv Trængsler have tilbageholdt mig fra Ondt, været Beskjærmelse for min Dyd og gjort mig skikket til at nyde større Lykke. Et svageligt Helbred har været min Lod fra Ungdommen. . . De Næringssorger, jeg saa længe maatte kæmpe med, virkede paa mit Gemyt og Character. Fra Ungdommen har jeg steds været stille og alvorlig. Støiende og vilde Glæder har jeg aldrig fundet

Fig. 20. Knud Aagaard.
Miniature. Orig. ejes af Fuldmægtig
J. Grauer, Kbhvn.

Behag i. Undertiden kunde vel Hidsighed og Vrede henrive mig, dog var jeg temmelig Herre over alle Lidenskaber. Denne Alvorlighed og Adstadighed, forenet med en vis Blidhed, som var et Arvegods efter min Moder, og et sædeligt Forhold har forskaffet mig almindelig Yndest. . . Til Udsvævelser har jeg aldrig været hengivet. . . At jeg stedse har iagttaget Tarvelighed og Maadehold i Mad og Drikke, vil jeg ikke ansee som en Dyd [da dette skyldtes Helbredshensyn].

Henrandt min Ungdom som en stille Bæk, saa maatte jeg som Mand og Præst endnu mere forstaae at sætte Priis paa de stille huslige Glæder, som jeg ei heller har søgt forjevnes. Stedse virks om delte jeg min Tid imellem Aands og Legems Arbeide. At arbeide i Haugen er mig en kjer Syssel, og Synet af de Træers Vext, som ved min Haand ere opelskede og plantede, er mig Anledning til megen Glæde. Dog afdrager saadant mig ikke fra Læsning og Studering. . .

Dersom en sterkere og sikrere Hukommelse havde understøttet min Fliid, kunde jeg have udrettet mere. Min Dømmekraft har været bedre end min Hukommelse. Derfor har det kostet mig saa megen Umage at lære Historie og Sprog, og derfor havde Mathematik og Physik mere tillokkende for mig.

Jeg har levet i en Tidsalder, som Efterkommerne stedse vil ansee hoist mærkelig. Den franske Revolution udbrød netop paa den Tid, da jeg traadte ud i Verden. Man begyndte at løse alle politiske og religiøse Baand. Mange unge Mennesker, mine Lævinger, berusedes af den franske Friheds Dunst. Af den retsindige Major Braes lærte jeg at være moderat. Derefter saae jeg Friheden, som ikkun kan trives i en veldyrket Ager, at hentvine, og jeg saa Napoleon Buonaparte at opreise Tyraniets Trone paa Frihedens Ruin, jeg saae ham ifærd med at lænkebinde hele Europa, men ogsaa saae jeg hans Nedstyrtelse første og anden Gang. . . . At den religiøse Tro kunde vakle under saa stormende Anfald, er begribeligt, ligesom det er almindeligt, at den Tænkende maa igjennem Vantro gaae over til fornuftig Tro. Tidernes Trængsel har ført mange tilbage fra den Letsindighed og Vantro, som var bleven herskende i Slutningen af forrige Aarhundrede.“ —

Det er ikke nogen høj og fribaaren Aand, som taler gennem disse Ord, men det er en ærlig Mands Tale. Der er næppe heller nogen Tvivl om, at Knud Aagaard gav Udtryk for, hvad mange andre Præster mente, og han staar i saa Fald som et godt Udtryk for den Aand, som Befolkningen mødte hos sine aandelige Vejledere.

5. POLITISKE STEMNINGER

Det hører til de interessanteste, men ogsaa vanskeligste Opgaver at trænge ind i tidligere Tidens Samfundssyn. Spredte og tilfældige Udtalelser er oftest Hovedkilden dertil, og det Helhedsbillede, som Forfatteren tegner paa Grundlag af dem, kan let blive præget af en subjektiv Indstilling. Alligevel vil man aldrig lade sig nøjes med at vide, hvorledes Fortidens Mennesker var stillede, og hvad de udrettede. Man

vil ogsaa forlange at faa i det mindste en Antydning om, hvorledes de samtidig tænkte og følte, navnlig hvorledes de saa paa det Samfund, inden for hvilket de virkede.

Da de deputerede Borgere i Flensborg 1806 talte om „den patriotiske Følelse, hvorved vi paa det helligste er forbundne med Gud, vor Landsfader og vore Medborgere“, har de paa en heldig Maade givet Udtryk for det Syn, der deltes af det langt overvejende Flertal af Sønderjyllands Beboere. For disse Flensborgere var „Medborgerne“ Stadens øvrige privilegerede Beboere, ligesom dette Ord for enhver anden Kreds i Hertugdømmet vilde være blevet opfattet som en Betegnelse for Standsfæller. Uden for Ridderskabet og — til en vis Grad — Embedsstanden med dens tyske Kultur fandtes der ikke nogen Følelse af Fællesskab mellem Slesvigerne og Holstenerne, ja end ikke inden for hvert af disse to Lande synes der at have eksisteret nogen Fællesfølelse, altsaa heller ikke nogen „Slesvigisme“. Uwe Jens Lornsens Biograf K. Jansen erklærer, at før hans Opræden „levede der ikke nogen slesvig-holstensk Stammebevidsthed i Befolkningens Masse eller i alle Dele af de to Hertugdømmer“, og den kielske Historieskriver J. H. Eckardt udtrykker det samme endnu klarere med Ordene: „Man følte sig, efter at Gottorp var forenet med Danmark, meget mere som Kieler, Flensborger og Slesviger ... end som Dansker, og dog følte man sig endnu mere som dansk Undersaat end som Slesvig-Holstener. Tyskland var et saa vagt Begreb... Derfor kunde Følgen blive, at Hengivenheden til Danmark var stadigt voksende; man følte sig sikret ved Beskyttelsen af en regelmæssig Forvaltning og tog snart virksom Del i det danske Lands Skæbnetilskikkelser.“ Naar dette gjaldt for Holsten, var det i endnu højere Grad Tilfældet med Slesvig, for hvem det jo oven i Købet var betydningsløst, om Tyskland var „et vagt Begreb“ eller ej, da man slet ikke hørte til Tyskland.

Men det maa paa den anden Side ikke glemmes, at denne Tilslutning til Danmark var af statslig Karakter og ikke gjaldt det danske Folk. Tværtimod var der i den slesvigske Befolkning snarere Tale om en vis Overlegenhedsfølelse over for Kongerigets Befolkning, som man oftest lærte at kende i Skikkelse af jyske Tjenestekarle, Hosekræmmere og Jydepottehandlere. Utallige er Vidnesbyrdene herom. Burchardi siger, at Alsingerne betragtede sig „som noget bedre“ end de egentlige Danskere, og naar Hans Nissen fra Hammelev i Begyndelsen af 1830erne kom hjem fra sine Handelsrejser i Nørrejylland, plejede han at fremholde for sin Familie, hvor ynkeligt stillede Bønderne der var i Sammenligning med i Haderslevengen. Ja, endnu i 1840, da Sønderjylland var i Færd med at „vaagne“, skriver Herredsfoged Aug. Wardenburg i et Brev fra Aabenraa til Spies: „Jeg behøver ikke at sige Dig, at Ideen om et „Slesvig-

Holstein“ slet ikke kommer vor Landbefolkning i Tanke, men. . . . de vil ikke være Danske.“

Saa var der næsten mere Forstaaelse for dansk Kulturs Værdi hos de højtannede Tyskere, som kom i Forbindelse dermed, særligt naar det blev i Hovedstaden. Holsteneren Rist, der ved Aarhundredskiftet var Schimmelmanns Privatsekretær, fandt en udstrakt Belæsthed i Forbindelse med Hang til Ironi karakteristisk for Københavnerne, særligt dem, der tilhørte den lærde Verden. En tysk Rejsende betegnede samtidig den danske Folkekarakter som „agt-, ja egentlig elskværdig“, idet han bestemte den med Tillægsordene fredelig, kølig, fornuftig, maadeholden, velvillig, menneskelig, overmaade blid og paavirkelig samt sart følende. Han kunde kun have ønsket Frihed, Mandighed og Dristighed noget stærkere repræsenteret i den. Dette Pust af den store Verden, særlig Vesteuropa, som hvilede over København, vedblev langt ned i Aarhundredet at fortrylle den tilrejsende Germaner. 1813 skildres saaledes et Møde med en vidtberejst dansk Søofficer, Nationens Gentlemantype. Havde det været en Tysker, hedder det, vilde man næppe have kunnet holde ham ud for militær Barskhed og Bramarbasering, men nu mildnede „dansk Finhed“ hans Optræden.

„Patriotisme“ var Tidens Løsen for Hertugdømmernes Befolkning, men den gjaldt Staten, dens Overhoved, Institutioner og Symboler. Dannebrog satte Følelserne i Bevægelse, men det maa ganske vist forudsættes at have været noget forskellige Følelser fra nu til Dags; Farverne var ikke Udtryk for Samhørighed med det danske Landskab, de danske Folkefæller og den danske Kultur. Det var derimod den elskede Konges Flag, og naar det vajer over Købmandens Skib, fylder det ham med Stolthed, at han takket være Statens Styrke kan føle sig tryk paa de fjerneste Have. Med Stolthed ser han ogsaa hen paa den fjerne Hovedstad, den største By Nord for Hamborg, og paa det Aandsliv, som findes her. Særligt skønner han dog paa den Retssikkerhed, som alle den ene-vældige Konges Undersaatter nyder i en Grad, som er ukendt i mere frit styrede Lande. Denne patriotiske Følelse samler sig om Statens levende Symbol, Fyrsten. Hvad det flensborgske Borgerskab her udtrykte, gav Genlyd i hele Hertugdømmernes Befolkning.

Havde dette haft Gyldighed til alle Tider, var den sympatetiske Indstilling over for Helstaten oven i Købet blevet styrket ved de sidste Decenniers Udvikling. En fremskridtsvenlig og rationalistisk Regering, som den danske, kunde regne med Forstaaelse inden for næsten alle Kredse i Hertugdømmerne, hvilket Sprog de end talte. Det gjaldt ikke alene om det intelligente Borgerskab i Stæderne, der længe havde været betaget af de franske Lighedsideer, og om Præster og Lærere, der var ivrige Tilhængere af Oplysningstidens Tanker. Men ogsaa Bønderne

saa paa Grund af Regeringens bekendte Reformiver med ubetinget Tillid hen til den. Ja, selv det lavere Borgerskab i Byerne, der stod i Opposition til Magistraterne, fordi det manglede Indflydelse paa Bystyret, og Svendeklassen, der led under de stigende Priser paa Næringsmidler, ventede pietetsfuldt Hjælpen fra den demokratisk indstillede Statsstyrelse. Rivningerne mellem Svende og Haandværkere, mellem de lavere og de højere Borgere, endelig mellem Borgerne i deres Helhed og Adelen, maatte ligeledes styrke Regeringen.

Saaledes blev der kun een Befolkningsklasse tilbage, det for begge Hertugdømmer fælles Ridderskab, der kunde tænkes at ville træde i Opposition. Adelen var reaktionært indstillet over for den nye Tids Tanker; de bedste inden for den („Emckendorfkredsen“) var desuden grebne af en levende Kristendom og af den nye romantiske Bevægelse. De var derfor stærkt orienterede mod Syd, hvad der ogsaa gav Mulighed for en politisk Nyindstilling. Men Adelen blev ikke blot bekæmpet litterært af Regeringens Embedsmænd; dens aristokratiske Bestræbelser for at værne om sin Skattefrihed paa Grundlag af formentlige Standsretigheder kunde naturligvis heller ikke vække Begejstring i de borgerlige Kredse. Det er næppe noget Tilfælde, naar t. Eks. *Kieler Wochenblatt* fylder sine Spalter med Skildringer af Junkernes Brutalitet i Tiden før Enevældens Sejr. Hovedsagen var dog, at der heller ikke inden for Ridderskabet selv herskede Enighed om at gøre Modstand mod Regeringen. „*Non recepti*“ sluttede sig til denne forsigtige Optræden. Det var navnlig de Godsejere, som havde Bolig paa sønderjydske Grund, der var ængstelige for at vove sig for langt ud i Oppositionen. Ved den endelige Afstemning 1803 inden for Ridderskabet, om man skulde gaa til Proces mod Regeringen i Skattespørgsmaalet eller ej, havde af de tilstedeværende 8 slesvigske Medlemmer kun 1 stemt herfor. Der havde ved denne Lejlighed vist sig en Kløft gennem Ridderskabet, som det vilde være klogt af Regeringen at søge at opretholde.

For den intransigente Del af Standen maatte ikke blot en Kontrabevægelse herimod føles som selvskreven. Spørgsmaalet maatte ogsaa være, om der var Mulighed for Adelen til at komme i politisk Kontakt med de andre Stænder. Nu var det en Kendsgerning, at der ikke blot i den gottorpske Del af Holsten før og efter 1773, men ogsaa i den tidligere hertugelige Del af Slesvig nærmest efter 1713, havde hersket en vis Uvilje mod den danske Konges Herredømme. Det gjaldt navnlig om Gejstligheden, som Præsterne i Aabenraa og det slesvigske Domkapitel, men Utilfredsheden var tillige traadt frem hos Landbefolkningen paa Femern og i Sognene mellem Aabenraa og Tønder, hvor Erik Pontoppidan endnu 1742 omtaler den i sin bekendte Roman „*Me-noza*“. Det er sandsynligt, at denne modvillige Stemning ogsaa fandtes

i videre Kredse, f. Eks. hos Patricierstanden i de gottorpske Stæder Aabenraa og Tønder, og at kun manglende Udtryk derfor er Grunden til, at vi ikke kan belyse den med de bevarede Kilder. Hvor meget der endnu var tilbage af denne gamle separatistiske Aand i det tidligere gottorpske Sønderjylland ved Begyndelsen til det 19de Aarhundrede, er det ikke godt at sige, men naar man ser, at den senere slesvig-holstenske Bevægelse lettest fik Indpas i disse Egne (Aabenraa, Tønder, det mellem-liggende Bælte, Slesvig og Femern), fristes man til at tro, at der her var bevaret antidanske Traditioner hos en Del af den toneangivende Befolkning, som har forberedt Jordbunden for den senere politiske Rørelse.

Endnu betydningsfuldere var det dog, at der i hele den sønderjydske Befolkning ved Siden af Kærligheden til Konge og Stat fandtes en vis Uafhængighedsfølelse, grundet paa Bevidstheden om nedarvede Rettigheder, en Følelse, der under særlige Forhold maatte kunne udvikle sig til Opposition mod det bestaaende enevældige Styresæt. Selv om Mindet om de gamle Landdage — hvortil Bondestanden for øvrigt ikke havde haft Adgang — var helt blegnet, var Befolkningens Indflydelse paa Retspleje, Skattefordeling, Kirkeøkonomi, Fattigvæsen m. m. endnu saa betydelig, at Billedet bliver et væsentligt forskelligt fra Kongeriget paa samme Tid. Hernede fandtes der vel ogsaa en større Sum af praktisk Dygtighed i Befolkningen, i hvert Fald større Kundskabsfylde og et videre Syn. Forholdet mellem Undersaatter og Embedsmænd maatte derfor blive et andet end det fra Danmark kendte. Navnlig hos Landbefolkningen møder man en Kritik og Selvstændighed over for Herredsfogder og Amtsforvaltere, der kan minde om den tilsvarende norske, og som først gør Holdt ved Tronens Fod. En saadan Mistro vil hos en Landbefolkning først og fremmest komme frem, naar den rammes paa sit ømmeste Punkt, det økonomiske. I de gode Aar, som herskede ved 1805, da vor Skildring begynder, gav den sig derfor kun faa Udslag og var ufarlig. En anden Sag kunde det blive, hvis Nedgangstider indtraf, og Tilliden til Regeringens Klogskab samtidig rystedes. Den slesvigske Selvstændighedsfølelse kunde da som politisk Faktor faa en hidtil ukendt Betydning.

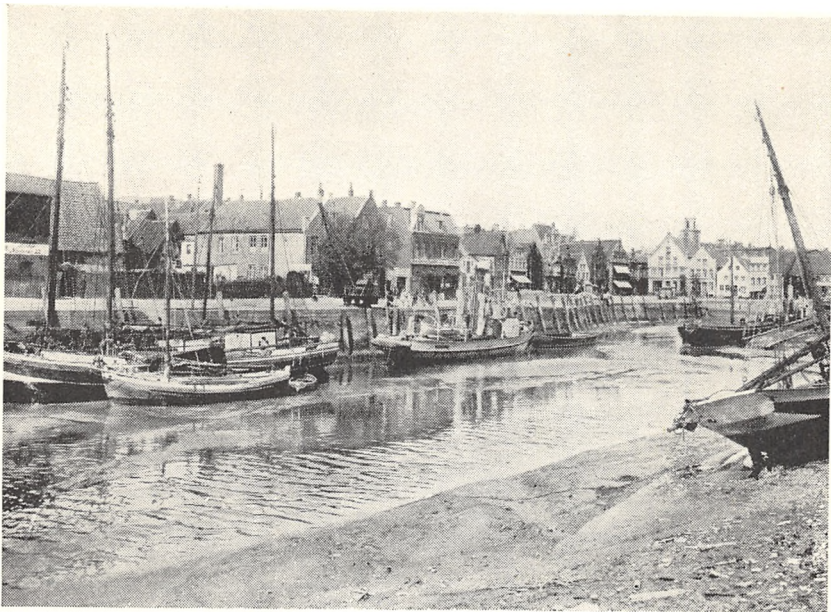

*En Pige til Alters paa Den Sylt
Mädgen zur Communion auf der Insel Sylt.*

Chr. Cati, A. B. 1810

Stik (ca. 1810) af John. Senn efter opr. Stik af J. Rieter.

ANDET AFSNIT. ENEVÆLDENS SIDSTE REFORMTID (1805–1814).

1. MØSTINGS REFORMER.

Den danske Stats Styrer, Kronprins Frederik (Fig. 23), var 1805 i Slutningen af Trediveerne. Det er det Alderstrin, hvor Karakteregenskaberne plejer at have fæstnet sig, men det ofte skorter paa friskt, ungdommeligt Initiativ. Kronprinsen sad inde med en Række borgerlige Dyder; han var interesseret og arbejdsom, nøjsom og retsindig. Først og fremmest var han pligtfølende, og med Rette er dette betegnet som „det grundlæggende Træk“ i hans Karakter. Men han var langtfra nogen overlegen Aand. Hans hemmelige Bevidsthed herom forpuppede sig efterhaanden som stædig Egensindighed, der kunde udarte til smaalig Skinsyge over for hans Raadgivere. Dette udelukkede naturligvis ikke, at disse ved Fasthed kunde bringe ham fra hans Forsæt. Studiet af den enevældige Fyrstes Natur blev derfor nu som til alle Tider en vigtig Opgave for hans militære og civile Omgivelser.

Fig. 21. Havnen ved Husum. Thomsen, Flensborg, fot.

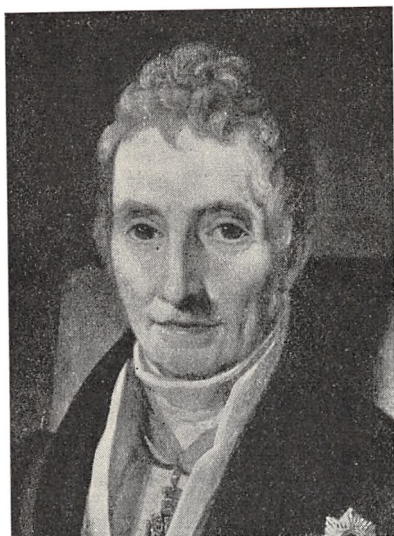

Fig. 22. Johan Sigismund Møsting.
Brudstykke af Maleri. Frederiksborg.

Kronprins Frederik var fuldt og helt det 18de Aarhundredes Barn. Han repræsenterede — ligesom sin Svoger, Hertugen af Augustenborg — den rationalistiske Side af Aarhundredet, hvad der stemte saa vel med hans kølige og tørre, noget indesluttede Væsen. Men der var ogsaa romantiske Strengte i hans Natur. Ligesom han havde en stærk Følelse af sin Højhed, forstod han ogsaa, som nævnt, sit Kalds Ansvar. Den ellers saa faamælte Mand kunde blive helt lyrisk, naar denne Pligtfølelse helt fyldte ham. Da han i Efteraaret 1806 befandt sig i den kritiske Situation, hvert Øjeblik at kunne komme til at væрге det neutrale Holstens Grænse mod Overgreb af preussiske og franske Tropper, som efter Slaget ved Jena tog deres sidste Dyst i Egnen omkring Lybæk, udtalte han: „Jeg er for min Deel rigelig belønnet, naar alle Sorger og Bekymringer, jeg haver havt, allene hvile paa mig, og at mit Fæderneland intet kommer til at lide derved. Dette Haab og levende Ønske hos mig opfylder min hele Siæl og kan allene opholde mig i disse trange og vanskelige Øyeblikke.“ Og i Begyndelsen af det følgende Aar skrev han endog: „Maatte blot mine Bestræbelser lykkes, var ingen Land lykkeligere end mit Fædreneland; maatte blot jeg med mit Liv afværge ethvert mueligt Uheld for Fædrenelandet, da var ingen lykkeligere end jeg.“

Bortses fra de militære Raadgivere, der paa Grund af Kronprinsens bekendte Interesse maatte indtage Førstepladsen hos ham, var der blandt de civile næppe nogen, der kunde gøre Præsidenten for det tyske Kancelli, Johan Sigismund Møsting (Fig. 22), Rangen stridig. Han var i Nov. 1804, efter at Stillingen havde staaet ledig i næsten to Aar, blevet den holstenske Adelsmand Cai Reventlows Efterfølger. Skiftet betød en Ændring baade i social og national Henseende, thi Møsting var borgerlig og dansk. Han havde i de foregaaende 15 Aar været Amtmand over det vidtstrakte Haderslev Amt og henledt Opmærksomheden paa sig ved sin Dygtighed og Kraft. Tør man slutte af de undergivne Præsters Breve til ham, var det vel snarere Respekt end Kærlighed, han havde vakt. Dette vilde i hvert Fald stemme med det Billede, man faar

af ham i Tiden efter 1804, først som Kancellipræsident, senere som Finansminister. Møsting var ganske vist højt kultiveret, men dog først den stærke, ja brutale, hvor lidet dette end stemmer med det ydre Billede af ham, som viser en sygeligt udseende, næsten visnen Mand. Han vilde herske, og for at naa dette Maal knyttede han sig saa nær som muligt til Kronprinsen, hvem han — vistnok med Overbevisning — tiltalte i saa stærke Ord som „den danske Stats Styrer og Skyts-Engel“. Men Møsting lagde heller ikke Fingrene imellem, naar andre Embedsmænd krydsede hans Planer, og han

undsaa sig i saa Fald ikke over for sin Fyrste for at beskyldte dem for „en mere end sielden Forstillelse“.

Da Møsting takkede Kronprinsen for Udnævnelsen til Kancellipræsident, lovede han samtidig ikke alene at vise den største Flid i Udførelsen af alle hans Ønsker, men ganske særligt „at medvirke til de tilsigtede, ligesaa vigtige, som høyst velgiørende bedre Indretninger i de forskiællige Deele af Hertugdømmernes Administration“. Meningen med disse Ord kan ikke være tvivlsom. I næsten halvet Hundrede Aar var Enevældens Tromle gaaet hen over Danmark, i de sidste tyve Aar med forstærket Fart ved den sociale Lovgivnings

Fig. 23. Frederik VI.
Stik af Senn.

rappe Forspand. Resultatet var blevet et ensartet borgerligt Samfund; Københavns og Thisted Amter havde samme Styrelse, og alle Samfundsklasser stod lige for Loven. Men Hertugdømmernes Kort var som en Malerpalet. De var et Stykke lyslevende Middelalder med deres utallige juridiske og kirkelige Grænser og deres mangfoldige Særrettigheder. At omstøbe Hertugdømmerne i samme Form som Kongerigerne maatte ikke blot være Enevældens, men enhver moderne Statsmands Maal. Skattelovene af 1802 og Livegenskabets Afløsning 1804 havde været de første Trin paa Stigen. Men meget stod endnu tilbage at gøre.

Hvad der først og fremmest maatte være Kancellipræsidenten magtpaaliggende, var at skabe et frugtbart Instrument til at gennemføre de paatrængende Reformer, altsaa en Forbedring af Kancelliets Indretning. „Den i alle Stænder stigende Virksomhedstrang, den overalt mærkbare Stræben efter at forbedre sin Stilling det mest mulige, og den — dels virkelige, dels blot indbildte — Oplysning hos de arbejdende Klasser, samt den af alt dette udspringende Skinsyge over for begrundede eller formentlige Rettigheder, gør de Sager, som skal forhandles, vanskeligere, og disse fordrer derfor en nøjere Behandling, som kræver Arbejde og Tid.“

I Henhold hertil foreslog Møsting en Udvidelse af de Rammer, som var lagt for Kancelliet ved Forordningerne af 1773 og 1801, saaledes at det deltes i 4 Kontorer. Med Iver sluttede Kronprinsen sig til hans Forslag, „overbeviist om, at ei allene Forretningerne derved bedre vil kunde[!] bestyres, som og at Expeditionen vil blive saa hurtig som muelig.“ Møsting fik nu rask sine Ønsker ført ud i Livet, og i Begyndelsen af 1807 havde han ogsaa en fuldstændig Arbejdsplan for de kollegiale Drøftelser inden for Kancelliet færdig, men om den nogen Sinde er traadt i Virksomhed, kan vel betvivles, da Fredsbruddet snart efter fremtvang helt nye Overvejelser om, hvorledes Kancelliet skulde tilpasses efter det tvedelte Statsstyre.

Det var dog ingenlunde nogen stillestaaende Administrationsgren, Møsting var traadt i Spidsen for 1804. I Virkeligheden maa der i den korte Tid siden Caj Reventlows Fratræden være paabegyndt et stærkt forceret Lovgivningsarbejde, og en høj Embedsmand (den holstenske Kansler C. L. v. Brockdorff) beklagede sig over, at mens man tidligere ved Reformer var gaaet ud fra den bestaaende „Landsforfatning“ (d. v. s. de eksisterende Love), havde man efter 1802 grebet alle mulige Spørgsmaal an paa een Gang og havde stræbt efter et idealt Fuldkommenhedsbegreb, hvorefter saa Forfatningen skulde omdannes. Man ser tydeligt, hvorledes den radikale borgerlige Lighedsaand, som for længst havde sejret i Kongeriget, nu ogsaa bankede paa Døren i Hertugdømmerne forud for den danske Ledelses Indførelse. Møsting selv indrømmede, at man saa lidt

som muligt burde kuldkaste den bestaaende Tilstand, men gaa frem med den største Forsigtighed og begynde med det nødvendigste, for senere gradvis at følge efter med de øvrige Dele. Det er interessant at se, at den danske Statsmand, da han overtog Ledelsen af det tyske Kancelli, ikke var uden Betæneligheder over det voldsomme Reformtempo, som de borgerlige tyske Embedsmænd allerede forinden havde anslaaet.

Der var visse Ting, som Møsting fandt særlig paakrævede, og han forelagde straks sine Tanker herom for Hertugdømmernes to Kanslere. Det ene var Forligskommissioners Indførelse, det andet en bedre Indretning af Justitsvæsenet paa de adelige Godser, hvor Forholdene just nu ved Livegenskabets Ophævelse var bleven i Bund og Grund ændrede. Justitiaren paa disse Godser skulde efter Møstings Mening være i Besiddelse af samme Kvalifikationer som andre Dommere, ved sin Udnævnelse bekræftes af Kongen, aflægge Ed ved en af de to Overretter og have fast Løn. Endelig vilde han ikke have, at Advokater længere ansattes i disse Stillinger. Den nye Indretning maatte ogsaa virke tilbage paa Amtmændene, saa at disse mistede deres Indflydelse paa den dømmende Mynighed. Det er karakteristisk for Forholdene Syd for Kongeaen, at disse Krav faldt den slesvigske Kansler stærkt for Brystet. Han advarede imod, ved „en ufaderlig Optræden“ over for Advokatstanden, som havde særlig Lejlighed til at paavirke sine Medborgere, at forvandle denne til en hemmelig Opposition. En Jurisdiktionsforandring i de adelige Distrikter var for øvrigt i Øjeblikket ikke paakrævet, og hvad Amtmændene angik, burde man agte sig for at nedbryde deres Anseelse. Endnu kraftigere tog Møstings egen Undergivne, Kancellideputeret F. C. Jensen, paa Veje, da han følte sig „fuldkommen overbevist om“, at en Justitsforandring ikke kunde finde Sted paa den af Præsidenten skitserede Maade uden hele Patrimonialjurisdiktionens Fald. Navnlig protesterede Jensen mod Kongens Bekræftelse paa Justitiarens Udnævnelse ud fra den Betragtning, at Justitiaren repræsenterede Retsherren, og at den kongelige Bekræftelse derfor betød et Indgreb i Godsejerens Rettigheder. Jensens Standpunkt forstaaes dog vel bedst, naar man mindes, at han havde været Ridderskabets Sekretær før sin Indtræden i Kancelliet. Saa maatte Møsting føle sig mere tilfreds med det Svar, han modtog fra den holstenske Kansler, der paa alle afgørende Punkter sluttede sig til hans Anskuelse. Ved Forordning af 19. Juli 1806 blev da Justitiaren („*der Gerichtshalter*“) indført paa de adelige Godser i den af Møsting ønskede Form, saa at han i sin Embedsførelse skulde være fuldstændig uafhængig af Godsejeren; ingen Gerichtshalter maatte for Fremtiden drive Advokatforretninger, men derimod kunde enagl. Embedsmand forene Stillingen med sin Hovedvirksomhed. Motivering var, at „Justitiarerne leder deres Embeder i Regeringens Navn og er Organer for Landslovene“. En ny Indskrænkning havde saa-

ledes fundet Sted i det lokale Selvstyre; den almægtige Stat havde atter formaaet at slaa et Hul i Fortidens Indretninger.

Men Kancellipræsidentens Opmærksomhed var i endnu højere Grad rettet paa Stædernes Styrelse og Politi, og den holstenske Kansler havde peget paa, at hvis Amtmanden skulde faa Indflydelse paa deres Forfatning, maatte man give ham en Stilling som Præsident over Byen, saaledes som det ofte var sket i ældre Tid. Disse Ord blev ikke glemt af Møsting, da skarpe Klager indløb til ham over Forholdene i Husum og Tønning. En vældig Transithandel til og fra England gennem disse to Vestkysthavne havde skabt meget mislige Handelsforhold med Underslæb og Smugleri. Den lokale Administration stod ganske hjælpeløs og delvis medkompromitteret. I Aug. 1805 nedsattes der derfor en Kommission under Ledelse af Amtmand Levetzow til en bedre Indretning af Politiet i Tønning. Møsting selv besøgte i den følgende Forsommer begge Byer og fandt meget at rette. Han foreslog, at Politiet i Tønning skulde løsnes fra Byens øvrige Administration og lægges under en Politimester med Amtmanden som Overopsyn. Levetzow var villig til at overtage denne Rolle, men mente, at saa maatte samtidig Borgmesteren, „for at rødde hundrede Anstødssteene af Veien“, erstattes med „en upartisk brav Mand“. „Den gode Sag udfordrer det,“ udbrød han ivrigt, og efter et Aars Tids Forløb fandt da ogsaa det ønskede Personskifte Sted. Men det varede ikke længe, før den første Politimester, der oven i Købet kun var ansat ad interim, kom i en saa bitter Strid med Magistraten om en hamborgsk Bissekræmmers Ret til at handle i Byen, at Magistraten rekvirerede Militær mod Politiet, og det hele endte med kraftige Irettesættelser fra Regeringen til begge de stridende Parter. Det var denne Skandale, som endelig medførte Amtmandens Udnævnelse til Overdirektør over Politiet i Tønning. Han fik samme Instruks som Overpræsidenten i Altona, hvortil føjedes Paabud om Istandsættelse af Byfængslerne, Indretning af et interimistisk Sygehus, Forbedring af Vejen langs Havnen og Oprettelse af et Skydsvæsen for de rejsende, alt sammen Vidnesbyrd om, hvor primitive Forholdene var i den By paa Kontinentet, hvorigenennem Hovedstrømmen af rejsende til og fra England paa denne Tid gik.

Om Husum (Fig. 21), som „trænger høyt til Hielp“, erklærede Møsting kort og godt: „Med Hensyn til den offentlige Administration i Husum kan jeg samle mine dér foretagne Bemærkninger i den ene Bemærkning, at den i alle Dele er meget slet og meget mangelfuld.“ Politi, Fængsler og Fattiganstalter var i en fuldkommen forsømt Tilstand; ja, der fandtes egentlig slet ikke noget Politi. Selv Rettens Bestyrelse var saare lidet aktiv. Møsting vilde derfor have Borgmesterembedet delt mellem to Borgmestre, der begge var studerede Personer, udnævnte af Kongen og ordentligt lønnede.

Saaledes vilde de blive uafhængige af Borgerskabet, og samtidig vilde Regeringens Indflydelse paa Bystyret blive forøget. Den ene Borgmester skulde have Ledelsen af Byraadet og Politiet under sig, den anden Justitsen og samtidig være Bysekretær. Endelig skulde Amtmanden her, som i Tønning, have Overdirektionen over Politiet. Levetzow var enig med Kancellipræsidenten om Delingen af Borgmesterembedet og tilføjede som anbefaling, at den hidtilværende Eneborgmester forhaabentlig vilde føle sig krænkede og tage sin Afsked, saa at man samtidig kunde faa hans Stilling nybesat. Men han fraaadede Møstings Tanke at gøre den hidtidige Bysekretær til Justitsborgmester, da han var „magesløs down“ og desuden stod i Slægt- eller Venskabsforbindelse til hele Byen. Saa blottet var man altsaa for lokale Kræfter til Reformens Gennemførelse! Det var dog vel især, fordi Byen ikke formaaede at ofre de fornødne Midler til Lønninger, at Møstings, fra bureaukratisk Synspunkt fortræffelige Forslag aldrig blev ført ud i Livet. Ja, man beholdt den brave, men sløje Eneborgmester og den „magesløs dovne“ Bysekretær lige til 1812. Men man fik i det mindste som i Tønning en Politimester, og Amtmanden blev ogsaa her Overdirektør, sikkert til stor Gavn for almindelig borgerlig Orden.

Det fremgaar af disse to Tilfælde, at Regeringens Ønsker navnlig gik ud paa en Modernisering af Politiet ved en særlig Politimesters Indsættelse og paa en stærkere Kontrol og Indflydelse fra Statens Side ved to juridisk uddannede og kongelig udnævnte Embedsmænds Indtræden i Magistraten og ved den statsansatte Amtmands Overopsyn over hele Byen. Det er lignende Tanker, man møder, naar man fra de to Vestbyer vender sig til Sønderjyllands største Handelsstad.

I Flensborg (Fig. 24) herskede der i Begyndelsen af 1806 en stærk Spænding mellem den selvsupplerende Magistrat og de af Købmandsstanden valgte „deputerede Borgere“. I Spidsen for den første stod den „rige og stolte“ Førsteborgmester Thor Straten, der stammede fra Kobbemøllen tæt Nord for Byen og var uddannet Jurist. Striden stod om Skattereguleringen, der efter gammel Skik foretoges af Magistraten og de deputerede i Forening, hvad der maatte give disse Flertal ved Afstemningerne. Hovedskatten var den 600 Aar gamle „*Mittelschatz*“, en Afgift af alle skattepligtige Borgeres gældfri Formue, dog al urørlig Ejendom fraregnet. Magistraten ønskede den bevaret som den vigtigste Skat, men de deputerede foretrak en Forhøjelse af den mindre betydelige Næringssskat. Heraf var især Borgmesteren en bestemt Modstander, og ved sin stormægtige Optræden irriterede han de deputerede. De anførte, at „Hr. Justitsraaden taler aldrig i en belærende, men kun i en befalende Tone, hvorved enhver bliver afskrækket fra at meddele sin Mening“. Han skal endogsaa være udeblevet helt fra Skattereguleringsmødet i Febr. 1806. Først da Reguleringen var til Ende, indfandt han sig og holdt saa uventet

en Tale til dem, hvori han bebrejdede dem „Frivolitet“, „pligtstridig Fremgangsmaade“, „Letsindighed“ og „uregelmæssig Skatteansættelse“. Til sidst oplæste han for dem — men ganske vist kun i Uddrag — en Resolution i Sagen fra Statholderskabet, som gik bestemt imod deres Ønsker. Næppe havde de forsøgt at replicere, før Justitsraaden blev saa vred, at han rent ud paabød dem Tavshed, ja endogsaa truede med at anvende Magt for at skaffe sin Autoritet anerkendt. Under Mødet patrullerede alle Politibetjentene efter hans Ordre uden for Lokalet. Og efter Mødet samledes Magistraten samme Aften endnu en Gang alene og sendte en Stafet til Slesvig. Det Rygte bredte sig i Byen, at man, ligesom i Tønning, havde rekvireret Militær mod de deputerede som Oprørere og Urostifere. Stemningen var nu aabenbart en ganske lignende.

Saa vidt de deputeredes Fremstilling. Sagens Realitet fremgaar af følgende. Magistraten — Thor Stratén havde nemlig ved sin kraftfulde Optræden drevet alle Raadherrerne til at tage Stilling bag sig, — be- raabte sig paa Fordelene ved Formueskatten; de deputerede anførte lige saa ideelle Motiver for Næringskatten. Til Trods herfor kan der ikke være Tvivl om, at en Sænkning af Formueskatten vilde være til Fordel for Købmændene, der satte deres opsparede Penge i Forretningsudvidelse. Omvendt kunde Fabriksherrerne med Sindsro se paa en Formueskat, der undtog de i deres Værker (urørlig Ejendom) staaende Summer. Men der fandtes endnu en tredje Befolkningsklasse i Flensborg. Haandværkere og Daglejere var strømmet herhen i højere Grad end andetsteds. Det er karakteristisk, at baade Magistraten og de deputerede hævdede, at netop deres Standpunkt var det fordelagtigste for den lille Mand. Men unægtelig faldt paa dette Punkt Fabrikantens og Arbejderens Interesser bedst sammen. Thi hvor højt end Formueskatten steg, kunde det jo være Daglejeren ret ligegyldigt; omvendt med Næringskatten. Derfor ser vi sikkert heri Grunden til, at Regeringen stillede sig paa Thor Straténs Side, thi Kronprinsen var Smaamandens Ven.

Nogle faa Maaneder efter at denne Strid havde fundet sin Afslutning, udnævntes efter Magistratens og de deputeredes Ansøgning en særlig Politimester for Flensborg. Han udnævntes af Kongen og blev overtalligt Medlem af Byraadet, men han lønnedes med 1000 Rdl. af Byens Kasse. Embedets Oprettelse motiveredes med, at Kæmnerretten havde saa mange andre Sager under sig, at der ikke blev Tid til det fornødne Polititilsyn. Magistraten havde peget paa, at de gode Tider havde ført til en stigende Luksus inden for Købmandsstanden, saa at mange greb til ulovlige Indtægtskilder for at faa Del heri. Endvidere havde den økonomiske Fremgang skabt „en for vidt dreven Uafhængighedsfølelse, saa man tror sig hævet over Lov og Øvrighed“; — Ord, som sagtens har Adresse til de deputeredes Holdning under den nylige Strid. Den senere

Fig. 24. Udsigt over Flensborg fra Sandbjerg.
I. F. Fritz lit. (1827) efter Tegning af ham selv (1825).

Borgmester Feddersen blev den første Politimester i Flensborg. Hans Instruks stemte i det væsentlige med Altonas Politiorde af 1795. At den kongeligt udnævnte Politimester i Længden ikke undgik Kompetencestridigheder med Magistraten, var her som i Tønning en Selvfølge.

Atter nogle faa Maaneder, og man stod over for nye Reformere. Thor Straten, der som Patricier var i et personligt venskabeligt Forhold til Kancellipræsidenten, der ikke blot gæstede ham i hans Hus, men ogsaa modtog smaa Opmærksomheder fra ham, foreslog Møsting en Ændring i Bysekretær v. Pahlens Stilling, da Forholdene ogsaa var vokset denne Embedsmand over Hovedet. For ikke længe siden havde v. Pahlen saaledes personligt maattet erstatte 3400 Rth. til Byens Kasse, og i den aller sidste Tid havde han udstedt ikke mindre end 3 urigtige Skibscertifikater, hvad der havde udsat Magistraten for en Risiko paa ca. 2 Tdr. Guld. „Hvorledes kan man forlange af os, højtærede Velynder, at vi paa den Maade skal se vor timelige Lykke og vor Ære overladt til simple Skrivers og Kontorbetjentes Vilkaarlighed.“ „Den gode Sag“ maatte sikres, saaledes endte han sin Henvendelse, uden at ane, at han brugte samme Ord om den nye Tid, som Amtmand Levetzow i Husum. Desuden ønskede Thor Straten en Forening af Magistraten og Deputeretkollegiet, mod at førstnævnte fik Erstatning af Byens Kasse for sin hidtidige Andel i Tienden og sin Frihed for borgerlig Tynge, da Tiden nu

var løbet fra den Slags Særrettigheder, samt at de urimelige Særjurisdiktioner i Flensborg (Fattighospitalet og St. Jørgensby) skulde bortfalde. „Overmaade meget har min gode Fædrene stad allerede vundet ved Politiets bedre Organisation; sæt nu Kronen paa Deres Godhed ved den skønneste Velgerning mod enhver Byforfatning, Retfærdigheden og den gode Orden overhovedet, nemlig ved at ophæve forhadte Privilegier og unaturlige Friheder!“ —

Den umiddelbare Følge af disse Overvejelser blev, at Førsteborgmesteren overtog en Del af Bysekretærens Arbejde mod en forhøjet Løn af Byens Kasse. Da Thor Straten 1810 døde, blev hans Stilling ændret til Præsident og beklædt med den senere saa bekendte Amtmand Fr. H. Chr. Johannsen. Hans foreløbige Instruks blev som Overdirektøren i Slesvigs. Heraf følger, at Præsidentstillingen i Flensborg svarede til den Overdirektørstilling, som efterhaanden var tildelt en Række Amtmænd over de i deres Omraader liggende større Byer.

I Byen Slesvig (Fig. 25) blev Spørgsmaalet først brændende i 1808. I denne stagnerende By fandtes der som i Flensborg to Borgmestre, af hvilke den første var gammel og apoplektisk. Statholderen, Prins Carl, nærrede store Betænkeligheder ved uden videre at lade Andenborgmester Dumreicher rykke op i hans Plads. „Det skulde vel derfor nu være det rette Øjeblik til at sætte en Præsident i Spidsen for Byen“, mente Landgreven, og hertil havde han tænkt paa Amtmanden, Kammerherre Ahlefeldt. Under ham kunde saa Dumreicher blive Førsteborgmester. Paa denne Maade haabede han at tilfredsstille ikke blot Dumreicher, men — hvad der var vigtigere — dennes Svigerfader, Overretskansler Krück, hvis „Jeremiader“ han var bange for, hvis Svigersønnen blev forbigaaet. Regeringens Afgørelse gik dog ud paa, at Ahlefeldt som Amtmand skulde overtage en lignende ulønnet Overdirektørstilling, som hans Kollega i Husum, og Dumreicher blev Enesteborgmester. Det var aabenbart ogsaa her Hensynet til Byens Økonomi, som bestemte Regeringen, thi Staten havde ikke Lyst til at „træde lindrende til“. Men det billigste er sjældent det bedste. Nogle Aar senere maatte man derfor give Slesvig, ligesom Flensborg og Vestkystbyerne, en Politimester, et Skridt, der i Modsætning til Overdirektoratet, ogsaa her blev modtaget med almindelig Tilfredshed.

Af de mindre Stæder fik Tønder først 1811 sin Politimester, fordi, som Amtmanden sagde, „Tønder har kunnet regnes til det lille Antal Byer, hvor man glædede sig over en ganske paafaldende Sikkerhed for Tyve; denne lykkelige Periode er imidlertid forbi med denne Sommer“. Man fik den nye Embedsmand billigt, for 350 Rth., da Herredsfogden i Slogs Herred, Wardenburg, som havde faaet Tilladelse til at have Embedsbolig i Byen, overtog Stillingen som Bibeskæftigelse. Da

*Fig. 25. Udsigt over Frederiksberg og Gottorp mod Slesvig.
J. Bünsow lit.*

Borgmesteren Aaret efter tog sin Afsked, lod man Bysekretær Horup rykke op i hans Stilling, men samtidig beholde sin tidligere Beskæftigelse, atter et Vidnesbyrd om de smaa Forhold i Tønder, men ganske vist ogsaa om de faa Chancer for, at Embedsmændene skulde dø af Overanstrengelse.

Paa tilsvarende Maade havde man allerede 1805 forenet Stillingerne som Borgmester og Bysekretær i Aabenraa i Bendix Fr. L. Schows Person, og efter at man i flere Aar havde overvejet Indførelsen af en Politimester, men af Hensyn til Byfogden udsat Sagen, greb Regeringen ved dennes Afgang 1812 Lejligheden til at oprette Stillingen, skønt Forholdene nu var ændrede, og skønt Magistraten henviste til Byens Gæld og Tilbagegangen i Handel og Skibsfart. Den hidtilværende Advokat Lindenhan blev Politimester, og man forenede hermed af økonomiske Grunde Stillingen som Branddirektør i Aabenraa-Løgumkloster Amter, skønt det maatte synes misligt, at Politimesteren kunde være milelangt borte fra Byen, naar et eller andet kom paa, der krævede hans Nærværelse. Atter her et Vidnesbyrd om de beskedne Forhold. Dog gik man ikke saa vidt at føje Lindenhan i hans Ønske om ogsaa at maatte bevare sin private Stilling som Advokat, hvad der unægtelig vilde have sat ham i en uheldig Dobbeltstilling.

Hvad endelig Haderslev angaar, blev Stillingen som Borgmester her først ledig 1813. Møsting gjorde Kongen opmærksom paa, at man burde benytte Lejligheden til at indføre kgl. Udnævnelse i Stedet for Valg af Magistraten til denne Plads, saaledes som det allerede var sket i Aabenraa, Flensborg og Husum. Samtidig vilde han have Byen underlagt Amtmandens Overdirektorium, saaledes som det nu var sket saa mange andre Steder, og den kgl. Resolution kom derfor til at gaa ud paa, at Raadmand Lindenhan skulde være Borgmester, Byfoged og Politimester; og Amtmand Ahlefeldt Overdirektør, — dog uden Løn. Men nu skete der det enestaaende, at Ahlefeldt fandt Mod til at frabede sig sin Udnævnelse, motiveret med svækket Helbred, overvældende Arbejde og rystede Formuesforhold. Der var da ikke andet at gøre end at udstede en ny kgl. Resolution; — Kongen gav altsaa „Brev imod Brev“; — man indskrænkede sig til Udnævnelserne af Lindenhan og Stadssekretær Schrader, og der kom aldrig nogen Overdirektør over Haderslev saaledes som i Husum, Tønning og Slesvig.

Problemet om en bedre Styrelse af Byerne og disses Inddragning under Statens Kontrol blev saaledes først løst efter en Aarrækkes Forløb paa de forskellige Steder. Men den utrættelige Møsting havde imens kastet sig over en Række andre Opgaver. En af disse var Vejvæsenet. Dette stod fra 1784 i hvert af Hertugdømmerne under en „Over-Landvejs-Inspektør“, og hver af disse handlede efter sine egne Grundsætninger. Det er interessant at se, at Møsting af militære Hensyn — ogsaa i Kongeriget var fra 1805 Hovedvejene henlagt under Ingeniørkorpset — vilde lægge Vejvæsenet i Slesvig og Holsten under en fælles „General-Vej-Intendant“, hvis Stilling skulde forbindes med en General-Kvartermesterstilling, „for at der ved alle Vejsager ogsaa kan tages Hensyn til de militære Krav.“ Han begrundede dette med, at „disse Provinser er efter deres Beliggenhed udsat for Fjendens første Angreb, hvis Danmark skulde blive indviklet i en Krig paa Fastlandet“. Møsting er altsaa ikke uvillig til at skabe et nyt Fællesskab mellem Hertugdømmerne, hvis det er i Helstatens Interesse, og han vil i dette Tilfælde udstrække den slesvigske Vejforordning af 29. Okt. 1784 til foreløbig at have Gyldighed for Holsten. Ganske vist blev der ikke denne Gang noget af Vejvæsenets Omordning, som først blev taget op under ganske ændrede Forhold i 1840erne. Men Møstings Plan kaster et interessant Lys over de snart paafølgende „Daniseringsplaner“. Før 1806 var man altsaa fra Regeringens Side tilbøjelig til at nøjes med en dualistisk Stat, delt ved Kongeaen. Det tyske Riges Ophør bragte derimod den Tanke frem, af statslige Hensyn at sammensmelte de to Halvdele til en Eenhed. Men heri ligger der ikke noget af det, som vi i vore Dage vilde forstaa ved en kulturel Amalgameringsproces. —

Hvad angaar Forbedringen af Straffeanstalterne og de nye Forordninger om Fattig- og Tyendevæsenet, havde Møsting udsat Behandlingen deraf, indtil Overretterne havde udtalt sig, og med Hensyn til en ny Procesordning, der var Overprokurør v. Eggers' Yndlings-tanke, følte han sig ikke overbevist om, at en fuldstændig Reform her skulde være nødvendig. Hertil sluttede de to Kanslere sig. Hovedspørgsmaalet ved den nye Kancellipræsidents Tiltræden var dog sikkert den nye Straffelov. Her forelaa der et fuldt udarbejdet Udkast af Overprokurøren, som Møsting ansaa det for nødvendigt at underkaste en grundig Prøvelse. Kanslerne var enige med ham deri. De mente, at Eggers her som ved Procesordningen havde fulgt preussiske Forbilleder, og de foretrak en Fremgangsmaade, der i højere Grad byggede paa nationale Forudsætninger. Ogsaa paa dette Punkt ser man altsaa, hvorledes „tysk“ og „slesvig-holstensk“ Synsmaade staar over for hinanden. Spørgsmaalet skulde snart blive taget op i en videre Sammenhæng.

2. HOLSTENS INDLEMMELSE OG DE NATIONALE FØLGER HERAF.

Medens Kancellipræsident Møsting havde været travlt beskæftiget med at rydde op i Fortidens muldne Rester og erstatte dem med en moderne centralistisk Administration, var der foregaaet store Begivenheder ude i Europa. Østrigs Sammenbrud over for Napoleon under den tredje Koalitionskrig havde ført til Kejser Franz' Proklamation d. 6. Aug. 1806 om det tysk-romerske Kejserdømmes Ophør. Herved blev ogsaa Holsten løst fra sin statsretlige Forbindelse med Tyskland og stod nu alene under den danske Konge. „Holstens Indlemmelse“ i den dansk-norske Helstat 9. Sept. 1806 blev den nærmeste Følge heraf. Det var et Skridt, der ogsaa indirekte fik Betydning for Sønderjylland, ikke blot ved at fjerne Grænsestenen paa Rendsborgs Port, „Eidora Romani Imperii Terminus“.

Denne Virkning var dobbel. Dels satte Indlemmelsen for første Gang Skel inden for den Kreds af Raadgivere, som omgav Kronprinsen. De danske, som Møsting, støttede fuldt ud Kronprins Frederiks Ønske om at bringe Holsten i den intimest mulige Forbindelse med Helstaten, hvilket betød, at det fuldstændigt gled ind under enevældigt Styre og ingen Sinde kunde skilles fra de øvrige Statsdele. Men Bernstorfferne havde peget paa den Fare, som laa i at vække Mistanke om, at man vilde gaa Sidelinjerne af den oldenborgske Familie for nær. Disse besad en Arveret til større eller mindre Dele af Monarkiet, for det Tilfælde at Frederik III.s mandlige Efterslægt nogen Sinde uddøde. Ernst Schimmelmänn

havde derimod snarere haft Øje for den Ydmygelse, der vilde ligge for Ridderskabet i, at den fuldstændige Enevælde blev paaoktrojeret Holsten, og han havde frabedt sig at medunderskrive Erklæringen om Indlemmelsen. En virkelig kraftig Opposition var endelig bleven ydet af Kronprinsens Svoger, Hertug Frederik Christian af Augustenborg, som den Gang endnu var Medlem af Statsraadet og nærede den Mistanke, Bernstorfferne havde frygtet for skulde opstaa. Meningsudvekslingen mellem de to Svogre førte til en saadan Bitterhed, at Kronprins Frederik i et Brev til en fortrolig talte om Hertugens „holstenske, gamle, med Moder-mælken indsugede Had mod det danske Kongehus“, ja i et andet Brev brugte han Ordet „Nidding“ om ham. Den første Grund var lagt til den Spænding mellem Kongehuset og den augustenborgske Hertugfamilie, der senere skulde faa saa skæbnesvangre Følger.

Endnu vigtigere for Eftertiden var det dog, at Bernstorfferne i deres indbyrdes Brevveksling havde givet Udtryk for Følelser, der havde et mere moderne Præg. Skulde det i Fremtiden være Højforrædderi af Holstenerne at kalde sig Tyskere? spurgte Joachim Frederik Bernstorff. Sammen med Rigsforfatningen var dog ikke Navnet Tyskland forsvundet. Schlesien havde aldrig hørt til det tyske Rige, men var alligevel ubestridelig en Del af Tyskland o. s. v. Her er altsaa peget paa en Slags tysk Nationalfølelse, som aabenbart er Bernstorfferne naturlig og kær. Men særligt ildevarslede lyder Joachim Fr. Bernstorffs Udtalelse: „Har Slesvig hidtil været en af Kongens tyske Provinser (*eine deutsche Provinz des Königs*) saa er det stadig det samme, thi med Slesvig er der ikke nu foretaget den ringeste Forandring.“ Udtrykket „tysk Provinz“ er meget uklart, men viser i hvert Fald, at Brevskriveren ikke havde Blik for de Baand, som bandt Sønderjylland til Kongeriget, de være sig statsretlige eller nationale.

Ogsaa i en anden Henseende fik Holstens Indlemmelse Betydning for Slesvig. Indlemmelsen medførte organisatoriske Ændringer, der maatte omfatte begge Hertugdømmer. Sindene kom snart i Bevægelse ved Rygter herom. Den bekendte Grev Blücher-Altona havde hørt af „den lille Borgmester Schow“ i Aabenraa, som igen havde det fra Kancellist Wardenburg, at „inden et Aar skal Hertugdømmerne sættes paa dansk Fod“ ved Indførelsen af dansk Lov, og begge Kancellier forenes under Møsting som eneste Præsident. Selv om det sidste var noget overdrevet, var det dog aabenbart Tanken at give Danske Kancelli en overordnet Stilling i Forholdet til Hertugdømmerne. Da Feldmann i de samme Dage blev udnævnt til Deputeret i „det slesvig-holstenske Kancelli“, — som det nu efter det tyske Riges Opløsning var omdøbt, — bad Møsting Kronprinsen om at lade Udnævnelsen foregaa gennem Danske Kancelli. Ved samme Lejlighed taler Møsting ogsaa om „den fore-

staaende Forandring af Overretternes Organisation“, og her staar vi ved det vigtigste, Indførelsen af ensartet Lov og Retspleje for hele Riget. Allerede d. 26. Septbr. nedsattes der under Møstings Præsidium en Kommission; den fik Paalæg om at indlevere sine Forslag saa betids, at de kunde udføres før 1. Jan. 1808. Kommissionen kom hurtigt til det Resultat, at al tysk Ret, saavel Rigslove som partikulære Love, skulde ophæves i Hertugdømmerne og afløses af en ensartet Lov ved „en modificeret Indførelse af Christian V.s Danske Lov“. Møsting havde saaledes maattet opgive sin første Tanke, at man ligefrem skulde indføre Danske Lov uændret Syd for Kongeaaen. Men paa den anden Side er det ejendommeligt, at det dualistiske Princip, som han endnu i Novbr. 1805 havde været en Tilhænger af, nu efter den store Statsforandring var blevet ham som Helstatsmand en Vederstyggelighed. Den nye Lov skulde erstatte de tidligere tyske Love i Holsten samt Jydske Lov i Sønderjylland. Kommissionen udtalte, at der herved vilde opnaas Overensstemmelse mellem Kongerigets og Hertugdømmernes Love, „saa vidt samme er muelig uden en gandske nye Lovs Udarbejdelse“. Da Op-gaven saaledes var blevet begrænset, skred Arbejdet fra Udgangen af 1806 godt fremad. Egentlig stod kun et større, men ganske vist vanskeligt Spørgsmaal tilbage, nemlig en fælles Købstadsanordning. Da kom Krigen med England og satte, som for saa meget andet, ogsaa et Punktum for dette Arbejde. Men endnu vidner en tyk Foliant i Møstings Privatarkiv om, hvor vidt fremskredet Værket var, og hvilken Energi der var sat ind paa dets Gennemførelse.

En ensartet Lov inden for Helstaten var efter 1806 ikke noget Skridt, der i og for sig kunde vække Modvilje hos den tysktalende Del af Befolkningen. Noget anderledes maatte denne stille sig til Regeringens samtidige Forsøg paa at indføre samme Administrationsprog inden for hele Staten, naar dette Sprog ikke længer som tidligere var Tysk. Som bekendt blev det snart efter Holstens Indlemmelse paabudt, at alle Forordninger og Bestallinger i Hertugdømmerne skulde udgaa paa begge Sprog. Heri laa dog strengt taget endnu ingen „Danisering“, allermindst i dette Ords moderne Betydning. Men det var en velkendt Sag, at Kronprinsen foretrak det danske Sprog, og at der i hans Omgivelser ved Hoffet i Kiel var Mænd, der paavirkede af den nye nationale Vækkelse i Danmark og romantisk begejstrede troede at kunne gøre Dansk til det egentlige Rigssprog. Havde man ikke hørt Prinsessernes Lærer, den tidligere Statsministers Søn Frederik Høegh-Guldberg (Fig. 26), i en Festtale paa Kronprinsens Fødselsdag tilraade Holstenerne, disse „*Dänenmänner und Dänenfrauen*“, ogsaa at lægge sig efter Dansk, og i sin „Danske Læsebog“ pege paa, at „de tysktalende bør ikke lade Sproget [nemlig Tysk] være deres eneste Sprog“? Sam- og Eftertid

har misopfattet disse Ord, som om det var Forfatterens Mening at ville udrydde det tyske Sprog inden for Helstatens Grænser, skønt den rette Forstaaelse dog fremgaar af hans Ytring om, at man i Hertugdømmerne „ved Siden af det tilvante tyske Sprog“ burde lære Dansk, „ligesom Fransk, Engelsk eller ethvert andet Sprog“, der dog angik Befolkningen mindre. Men Guldbergs Forslag kunde vel misforstaas, naar han led-sagede det med meget uforsigtige Ord om den politiske Situation, da „det tyske Folks Navn efterhaanden begynder at forsvinde fra Historien“, og at Holstenerne burde „blive Danskere, for dog at være noget“. Sligt kunde ikke undgaa at sætte ondt Blod hos ærekære Mænd.

Var det da ikke under Paavirkning af Guldberg, at Frederik VI i de følgende Aar foretog den Række betydningsfulde Skridt, der kulminerede i Sprogreskriptet af 15. Dec. 1810? Man har troet det, fordi man ikke vidste, at Guldberg ingenlunde besad nogen stor Indflydelse paa sin Herre og ikke kunde have den. Allerede hans Afstamning forhindrede det, men en større Hindring laa i hans Karakter. Guldberg var „*überschwenglich*“ patriotisk, og tillige saa smagløs og uforsigtig, at den nøgterne og selvhævdende Regent maatte føle Afsmag over for ham og finde sig traadt for nær. Da Huslæreren havde tilsendt Kronprinsen en højtravende Protest mod en Konfirmation paa Tysk inden for Kongehuset, bed Fyrsten ham af i de stærkeste Ord: „De fortæller, Staten er et Nul, naar Sproget ei hædres“; „jeg som tænkende Mand setter min Patertismus(!) mere i Handlinger end i det danske Sprog; saa føler jeg heller ikke det derved, som en Sprogmæster maatte kunde(!) indbilde sig at føle“. Det er yderst usandsynligt, at Høegh-Guldberg skulde have haft nogen virkelig Indflydelse paa Frederik VI.s Regeringshandling i disse Aar.

Mere Grund er der til at pege paa, at hans Ungdomsfortrolige Johan Bülow allerede 1784 havde henledt hans Opmærksomhed paa Betydningen af, at „det danske Sprog straks blev indført i Sønderjylland og lidt efter lidt i Holsten“. Hermed var der dog sikkert ikke Tale om at fortrænge tysk Folkemaal, men ud fra Statshensyn at gennemføre et fælles Rigssprog. Det forsøgte samtidig Kejser Josef II i Østrig og Ungarn — ganske vist uden Held —, og det prøvede senere Napoleon inden for sit store Rige. At Statshensynet ogsaa var afgørende for Frederik VI (thi dette var imidlertid blevet hans Herskernavn), kan ikke betvivles, men ligesom det af hans Ord til Guldberg fremgaar, at han ikke overvurderede Sprogets Betydning for Staten, er der heller ingen Tvivl om, at han i Modsætning til sine to store samtidige havde en folkelig Følelse, der gjorde, at han maatte have Blik for det unaturlige i, at nogle af hans Undersaatter, Befolkningen i Mellemslesvig, havde dansk Folkesprog, men tysk Administrations- og Kultursprog. Ved Holstens Indlemmelse havde desuden hans Generaladjutant Hans Lindholm udtalt det

Ønske, at Dansk igen maatte blive „Landets Sprog“ i Sønderjylland, saa at dansk Lov herskede i Retten, og man i Kirkerne bad til Gud paa Dansk. Her er der ogsaa Tale om noget mere end Statshensyn alene.

Men hvem der end gav Stødet dertil, er det vist, at der 15. Dec. 1810 udgik et kgl. Reskript til det slesvig-holstenske Kancelli, som vel er blevet den berømteste af alle Frederik VI.s Beslutninger, Sønderjylland vedrørende. Kongen begyndte med at udtale, at foruden nogle af Øerne var største Delen af Fastlandet beboet af dansktalende Folk. „Paa disse Øer og i disse Amter, hvor det danske Sprog er Almeenmands (o: Menigmands) Sprog, er det vor Allerhøieste Villie, at det tydske Sprogs Brug ved Gudstjeneste, Skoleunderviisning og Rettergang skal ophøre, og det danske Sprogs Brug træde i sammes Sted. Denne for det Hele særdeles gavnlige og vigtige Forandring ønske Vi vel at see iværksat saasnart muligt; men Vi ville dog herhos, at Iværksættelsen skal skee efterhaanden, som Omstændighederne bedst tillade det, isærdeleshed med Hensyn til, hvorvidt de i Function værende Embedsmænd ere det danske Sprog mægtige.“ Kongen endte med at paalægge Kancelliet at træffe de fornødne Forberedelser og udarbejde en Plan til den successive Indførelse paa de omtalte Steder af det danske Sprog „i alle offentlige Anliggender“ samt indkomme med en Forestilling herom.

Der indhentedes nu af Overretten paa Gottorp Betænkninger i Sagen fra de øverste verdslige og gejstlige Myndigheder, Amtmændene og Provsterne, Nord for Sli-Danevirkelinjen. Flere af Amtmændene var ældre eller svagelige Mænd, der aabenbart skyede nyt Besvær og helst saa alt blive ved det gamle. De fleste af Provsterne var tyskuddannede og derfor tilbøjelige til at stille sig paa samme Standpunkt. Tiltalende Undtagelser udgjorde inden for den første Stand Amtmand Otto Joh. Stemann i Aabenraa, en Broder til den senere bekendte Statsminister, Amtmand Fr. Aug. v. Linstow (Fig. 27) i Sønderborg og Amtmand H. C. D. V. Levetzow i Husum. Provsterne frembød derimod kun en enkelt Svale, nemlig Peter Prahl (Fig. 28) i Tønder, der var Kandidat fra Kø-

Fig. 26. Frederik Hoegh-Guldberg.
Maleri af F. C. Gröger, Frederiksborg.

Fig. 27. Fr. Aug. v. Linstow.
Maleri af Gröger (1820). Originalen
ejes af Stiftsdame, Frk. Antonie v. Lin-
stow, Kbhvn.

benhavns Universitet. Selv de nord-slesvigske Stæders Magistrater viste en forbavsende Mangel paa Forstaaelse for Sagen; omvendt var der i Angel adskillige Besiddere og Justitiarer paa de adelige Godser, først og fremmest den ogsaa senere saa hæderligt kendte Jaspersen paa Runtofte, der erklærede sig overbeviste om Gennemførligheden af Kongens Planer og villige til at medvirke herved.

Hovedresultatet af Underinstansernes Behandling af Sagen var, at medens Amtmand og Provst i Haderslev var enige om at fraraade den af Kongen ønskede Forandring, var de i Aabenraa lige saa enige om det modsatte; i Sønderborg stillede Amtmanden sig i Princippet paa samme Standpunkt. Amtmand Ste-mann og Amtmand Linstow mente

dog samtidig at maatte fremhæve Betydningen af, at de Beboere i Byerne, som ønskede at lære Tysk og høre det fra Prækestolen, ogsaa fik Lejlighed dertil. Paa alle disse Steder fandtes der dog i Forvejen dansk Kirkesprog og Skolesprog paa Landet, saaledes at det her kun var Rets sproget, det drejede sig om. Noget anderledes laa Forholdene i Tønder Amt, hvis nordlige Halvdel i Henseende til Kirke- og Skolesprog havde tilsvarende Forhold til det øvrige Nordslesvig, mens disse i den sydlige Del (Kær Herred) var tyske. Provst Prahll var en Tilhænger af dansk Kirke- og Skolesprogs Indførelse i Kær Herred, mens Amtmand Ernst Albrecht v. Bertouch (Fig. 29) ønskede tysk Rets-sprog bevaret i alle Amtets Dele. I Flensborg og Husum Amter var Amt-mænd og Provster enige om at stille sig imod enhver Forandring fra Tysk til Dansk, mens, som nævnt, en Del angelske Godsejere godt kunde tænke sig at gaa med dertil. Nærmest som et Kuriosum skal det endnu bemærkes, at Amtmand Levezow i Husum var villig til at gaa med til Dansks Indførelse, ikke blot i de dansktalende, men ogsaa i de fri-siske Sogne. Ja, endog i Husum By stillede Magistraten sig imødekommende over for en gradvis Indførelse af det danske Sprog. Her har det aabenbart været statslige og praktiske Synspunkter, som har haft den stærkeste Drivkraft.

Fra Underinstanserne gik Sagen til Melleminstanserne: Overkonsistoriet og Overretten paa Gottorp Slot. Inden for den første mente Generalsuperintendent Adler efter nogen Vaklen, at man burde indskrænke sig til at indføre Dansk som Kirke- og Skolesprog i Udbjærg Sogn og største Delen af Kær Herred. Han vilde ogsaa gaa med til visse Ændringer ved Gudstjenesten i de nordslesvigske Købstæder. Hertil sluttede Provst Boysen i Slesvig sig, og dette blev derfor Overkonsistoriets Standpunkt. Hvad Retssproget og Styrelsessproget angik, udtalte Overretten sig for en gradvis Ændring heraf fra Tysk til Dansk inden for det samme Omraade. Retten endte med Ordene: „Vi anbefale som Midler, der allerede nu kunde anvendes til at opnaa det tilsigtede Maal, at man ved Besættelsen af ledige Embeder . . . tog særligt Hensyn til Kendskab til dansk saa vel som tysk Sprog, og at de yngre Præster, Skolelærere, Embedsmænd og Advokater opfordredes og opmuntredes til at lære Dansk, naar Tid og Lejlighed dertil foreligger.“ Altsaa ogsaa her et imødekommende Skridt.

Fig. 28. Peter Prahl.
Miniature.

Fig. 29. Ernst Albrecht v. Bertouch.
Akvarel. Originalen ejes af Baron Rudolph Bertouch-Lehn, Kbhvn.

Tilbage stod det slesvigholstenske Kancellis Behandling, der, som vi har set, skulde resultere i en Forestilling til Kongen om hans Viljes Gennemførelse. Kancellikollegiet bestod, foruden af Møsting som Præsident, af fem Raader, nemlig, foruden de tidligere nævnte Eggers, F. C. Jensen og Spies, af H. Chr. Hammerich og Andr. Bjørn Rothe (Fig. 30). Den sidste var ved Siden af Møsting det eneste danskfødte Medlem af Kollegiet; han var Søn af den berømte Patriot og Forfatter Tyge

Rothe og derfor ikke "blot en Type paa den oplyste Enevældes brave og fuldtro Mænd", men ogsaa rigtigt vendt i nationale Spørgsmaal.

Det var i Efteraaret 1811, at Sprogsagen kom til Behandling i Kancelliet, og der var da siden Reskriptets Udstedelse yderligere fremkommet tre betydningsfulde kongelige Paabud, nemlig 5. Jan. om Oprettelsen af en Lærestol ved Kiels Universitet i dansk Sprog og Literatur; 23. Oktbr., at alle Embedskandidater i deres Ansøgninger skulde anføre, om de fuldt beherskede det danske Sprog; endelig 5. Novbr., at teologiske Kandidater fra Københavns Universitet skulde være ligeberettigede med Kielernerne til Ansættelse i Hertugdømmerne. Som man ser, var Kongens Interesse usvækket, og Kancelliets Embedsmænd stadig hans lydige og trofaste Tjenere ved hans sproglige Ønskers Udførelse. Men hvad nu med Hovedspørgsmaalet, Dansks Indførelse som Kirke-, Skole- og Retssprog? Bortset fra spredte Stemmer i Angel og den husumske Amtmand havde der jo paa Stedet ikke vist sig Stemning for nogen Ændring Syd for Kær Herred og de nordlige Sogne af Vis Herred.

Formodentlig begyndte Kancelliet med en orienterende mundtlig Drøftelse, men da der herunder maa have vist sig stærk Meningsforskel, gik man over til at aflevere skrevne Forslag af de enkelte Medlemmer. De fleste af disse er gaaet tabt, men vi véd, at Præsidenten foreslog, at Dansk gradvis skulde indføres i begge Hertugdømmer (skønt dette jo stred mod Kongens udtrykkelige Begrænsning af Reformen til Slesvig), mens Rothe indskrænkede sig til at anbefale dets Indførelse i hele Sønderjylland. Over for disse to Mænd fastslog Spies i sit Votum, det eneste der er bevaret, at Kongens Vilje kun gjaldt for de slesvigske Distrikters Vedkommende, hvor Dansk var Folkesprog. I tydelig Polemik mod sine Kollegaer tog han dernæst Folkesprogene i Forsvar, baade Tysk og Dansk, og kom herved til at indtage et mere moderne Standpunkt end disse, der væsentlig havde set paa Sprogspørgsmaalet fra et statsligt, ikke fra et kulturelt Synspunkt. Dog maa det indrømmes, at vi ikke véd, om Møsting virkelig har tænkt paa noget saa absurdt som at indføre dansk Folkesprog i Holsten, ja at vi end ikke kan sige, om A. B. Rothe virkelig har haabet paa en Fordanskning af det tabte Sydslesvig. Men med Pathos udbryder Spies:

„Et Folks hele Dannelse sammenhænger paa den inderligste Maade med Sproget. Sproget er det Middel, hvorved al Kultur, d. v. s. Menneskets aandelige Indhold, skabes. Selv de højeste Tanker, de religiøse som de sædelige, opfattes og tilignes kun af Folket i dets oprindelige Sprog. Disse Tanker nedarves fra Slægtled til Slægtled og griber ind i Nationens Liv. Hvis man paatvinger Folket et fremmed Sprog, bliver deres regelmæssige Vækst afbrudt, og den helligste Arv fra Forfædrene gaar tabt for Efterkommerne“.

Spies har ikke kunnet ane, at da han førte dette Forsvar for sit tyske Sprog mod (virkelige eller indbildte) Angreb fra dansk Side, formede han samtidigt Programmet for den folkelige danske Vækkelse i Sønderjylland i det 19. Aarhundrede.

Men har Spies Ret i dette Forsvar for Folkesproget, forskertser han rigtignok til Gengæld den Sympati, han fortjener, ved sin praktiske Anvendelse af Teorien paa Slesvig. Han bestemmer — ligesom vi — Nordgrænsen for det tyske Folkesprog til Sli—Danevirkelinjen, men Nord herfor finder han (ligesom sine Hjemmelmænd Provsterne i Flensborg og Slesvig) ikke eet,

men to folkelige Bælter. Det nordligste af disse har Dansk som „Almue-mands Sprog“ og omfatter ogsaa Tønder Amts Geestherreder (altsaa Kær Herred), men mellem dette og det tyske Bælte ligger „saadanne Distrikter, hvor det daglige Sprog hos Folket hverken er Tysk eller Dansk, men en af begge disse Sprog samt af det engelske og det frisiske sammenblandet Dialekt, — eller ogsaa Frisisk“.

Det behøver ikke for nogen i Nutiden at godtgøres, at af disse Sætninger er kun de tre sidste Ord rigtige, men at det dansk-tysk-engelsk-frisiske „Blandingssprog“ er en fuldkommen Fantasi. Dets Opdukken i 1810 kan kun forklares ud fra det lave Standpunkt, som Sprogvidenskaben endnu dengang indtog; i vore Dage vilde det have været utænkeligt, at Spekulationer af en saadan Art var bleven taget alvorligt. Ikke mindst, naar Hovedargumentet derfor var, at Indbyggerne i Mellemslesvig ikke forstod „godt Dansk“, hvormed mentes det paa Sjællandsk byggende Rigssprog. Med samme Motivering vilde man kunne frakende de fleste tyske Dialekter Benævnelsen af „Tysk“.

Men Spies' Syn paa Mellemslesvigs Sprogforhold førte til, at han ansaa det for uberettiget at afbryde den paabegyndte Udvikling, hvorefter det tyske Sprog fra alene at være Skrift- og Bogssprog nu efterhaanden gik over til ogsaa at blive Folkesprog. Om Folket som Kultursprog brugte

Fig. 30. Andreas Bjørn Rothe.
Tegnet af N. G. Rasmussen (1830'erne).

det ene eller det andet af Statens to officielle Sprog, var for ham ikke Hovedsagen. Spies indskrænkede sig derfor til at anbefale det danske Sprogs fuldkomne Indførelse i Nordslesvig. Paa dette Punkt gik han da ogsaa vidt, kun med Anbefaling af at holde igen af Humanitetshensyn, saa længe man ikke havde de fornødne kyndige Embedsmænd til Hjælp. I Stæderne burde der højst bevares en tysk Præken hver anden eller tredje Søndag. Som Rets- og Bestyrelsessprog skulde Dansk indføres over hele Nordslesvig. Men Hovedsagen var, at Kundskab i Dansk gjordes til en absolut Betingelse ved alle fremtidige Embedsbesættelser heroppe.

Inden for Kancelliet herskede der altsaa delte Meninger om, hvor langt det kgl. Reskripts Rækkevidde skulde gaa. Fra dette Øjeblik af taber vi imidlertid ethvert Spor af Sagens videre Gang. Kun Ordet „Henlægges“ i Journalen viser, at den er bleven standset, og at der aldrig har fundet Referat for Kongen Sted. Senere, da den politiske Fantasi havde faaet fat i Tilfældet, arbejdede den energisk med at finde en Forklaring af denne mærkelige Standsning. Det slesvig-holstenske Kancelli, der ikke blot var tysksindet (Møsting og Rothe!), men ogsaa slesvig-holstensksindet (i 1840ernes Betydning af Ordet), skulde have øvet passiv Modstand mod Kongens Vilje og ved at skjule Sagen for ham have faaet ham til helt at glemme den. „Det slog ikke blot Sagen ihjel, men det begrov ogsaa hemmeligt den Dræbte,“ siger C. F. Allen.

Denne Forklaring er ikke mulig. Det maa være Kongen selv, der er bleven vaklende ved at se den forskellige Holdning, hans nærmeste Raadgivere indtog til hans Ønskes Udførelse. Havde han tvunget Sagen frem i Statsraadet, vilde han formodentlig have mødt en Flertalsindstilling fra Kancelliet, der gik imod hans, Møstings og Rothes Ønsker. Men den Omstændighed, at Ulykkerne kort efter stormede ind over Helstaten, har vel ogsaa bidraget til at vende hans Opmærksomhed i andre Retninger. Derfor blev end ikke de Reformere, som Spies havde sluttet sig til, og som omfattede dansk Kirke-, Skole- og Retssprog i Nordslesvig, heri indbefattet Kær Herred, ført ud i Livet. I 1840erne maatte man paa disse Punkter begynde forfra, og da under delvis Modstand fra tysk Side, som i 1810 ikke vilde have fundet Sted. Dette fremgaar af, at efter at Sagen om dansk Sprogs Indførelse i det dansktalende Sønderjylland var bleven „henlagt“, fremkom der endnu d. 7. Septbr. 1812 og 5. Juni 1813 gennem Kancelliet kgl. Reskripter om, at alle, der ansøgte om Embeder, skulde godtgøre, at de beherskede det danske Sprog, og at dette ogsaa gjaldt for Advokater. Men som vi har set, var dette netop i Overensstemmelse med Spies' Forslag, og Kancelliet drev altsaa paa ingen Maade nogen Saboteringspolitik over for den kongelige Vilje.

Kunde Mellemslesvig endnu i 1810 have været reddet for dansk Nationalitet, hvis der inden for alle Regeringskredse havde været Enighed om

at arbejde derpaa? Spørgsmaalet, der maa gribe enhver Dansk paa det dybeste, kan ikke med Sikkerhed besvares med et Ja. Det er tænkeligt, at dansk Kirke og Skole kunde være kommet til at gøre en Indsats i Nord-angel, men næppe længere mod Syd. Derimod er det sandsynligt, at det Vest herfor liggende Midterland, der laa uden for Udviklingens raske Strøm, kunde have faaet national Indpodning af varig Styrke. Men saa meget er sikkert, at naar allerede 1810 Klokken var faldet i Slag i en Del af Mellemslesvig, var fyrretyve Aar senere, da man for Alvor tog fat her, Øjeblikket uhjælpeligt forpasset.

Den danske Enevælde havde efter 1804 taget et stort Arbejde op i Slesvig, først i administrativ og social Retning, fra 1806 ogsaa nationalt. Møsting var den Mand, som havde Hovedæren derfor. En moderne organiseret og tvesproget Helstat paa Lighedens Grund, men med Dansk som foretrukket Administrationssprog, havde været de ledende Statsmænds Maal. Arbejdet gik i Staa, ikke alene paa Grund af Krigen, men ogsaa fordi det havde afsløret Dissonanser inden for de højeste Regeringskredse, der var et ilde Varsel for Statens Skæbne i den kommende stormfulde Tid. —

3. KRIGEN MED ENGLAND

Budskabet om, at Monarkiets Hovedstad i Sept. 1807 var faldet for engelske Blus og Brande, vakte overalt i Tvillingrigerne, ogsaa i Hertugdømmerne, en Bevægelse, der i Styrke ikke stod tilbage for den tilsvarende 1801. Det var maaske endda ikke saa meget Harme over det litte Tab, som krænket Retsfølelse ved det røverske Overfald, der for sidste Gang fik Samfølelsen til at blusse højt op inden for alle Helstatens Dele. Hadet til Engleskmanden blev et Kit, der bandt Undersaatterne yderligere sammen.

Ogsaa i Sønderjylland gav dette sig levende Udtryk. Pastor Knud Aagaard i Agerskov taler om de engelske „Sørøvere“, som „solgte den engelske Nations Ære“. „Jeg seer endnu,“ skriver Flensborgeren Chr. Paulsen en Menneskealder senere, „den Menneskemasse, der var forsamlet udenfor Posthuset [i Flensborg], naar der kunde ventes Efterretninger nordfra.“ Han fortæller om, at der her, som paa Als og andre Steder, opstod et frivilligt Jægerkorps, og at der dannede sig en Dregehær efter dets Mønster; den tog Undervisning hos en dansk Underofficer, hvilket ogsaa de tysktalende Drengene fandt ganske naturligt. Købmand Gøttig i samme By aabnede en Subskription til Fordel for dem, der var bleven ramt ved Københavns Brand; den indbragte eksempelvis i Flensborg 3000 Rdlr. Næsten alle Kommuner, de rige Kapitalister, ja selv mindre velhavende gav patriotiske Bidrag til Fla-

dens Genrejsning; Datidens Aviser bringer Lister derover, det lille Aabenraa ydede saaledes 2200 Rdlr. Men det ejendommeligste Vidnesbyrd om Samfølelsen er maaske, at da der det følgende Aar under Krigen med Sverige ogsaa indsamledes til den norske Hær, indkom der fra Hertugdømmerne ikke mindre end 34.000 Rdlr. i frivillige Bidrag.

Naturligvis maatte Staten ved den pludseligt udbrudte Krig nære Ønske om videregaaende Bistand fra Undersaatterne. Efter at man allerede d. 16. Aug. havde beslaglagt alt engelsk Gods og arresteret alle engelske Undersaatter, fulgte i samme Maaned, altsaa endnu før Københavns Kapitulation, Forordningen om Oprettelsen af en frivillig Kystmilit. Hvor primitiv en Karakter den havde, fremgaar af, at Bevæbningen var sat til — Høtyve, Leer o. l. Kystmiliten slog flere Steder stærkt an, men det maa billiges, at man ikke gav den Lejlighed til at staa sin Prøve, saa meget mere som man efter Englændernes Bortsejling trak næsten alle regulære Tropper over til Sjælland og overlod det til Landeværnet at værgе Hertugdømmerne. Over den slesvigske Styrke fik Carl af Hessen Overbefalingen.

Frivillighedens Princip blev dog ikke længe herskende inden for Forsvaret. Straks ved Krigens Udbrud udskreves alle tjenstdygtige Reserver fra det 21de til det 26de Aar til Tjeneste i den staaende Hær, og de mellem 27 og 36 til Tjeneste i Landeværnet. Følgen blev naturligvis, at der hurtigt viste sig Mangel paa Landarbejdere, og at baade Dagløn og Folkeløn gik i Vejret. I Februar 1808 ophævedes oven i Købet det hidtilværende Landeværn, og af Mandskabet inden for det oprettedes „de annekterede Batailloner“, som knyttedes til Linieregimenterne. Men til Officerer ved disse „annekterede Batailloner“ maatte man nøjes med Handelsbetjente, Haandværkere og Landsbyskolelærere, som naturligvis til Trods for deres Selvfølelse ikke var Tjenesten voksne, og som efter deres Krigerlivs Afslutning heller ikke længere passede ind i det borgerlige Samfund. Befolkningen var blevet et Folk i Vaaben, og Landet som en belejret By, et Forhold, der i Længden tiltalte Kongen mere end hans Undersaatter.

Det er bekendt, med hvilken Voldsomhed Regeringen i sin Afmagt rasede mod Englænderne. Den sluttede sig til Napoleons Fastlandsspærring, forbød al Forbindelse med deres Land, navnlig derved at Skibe anløb storbritannisk Havn paa Vejen til Danmark, ja satte endog Dødsstraf for umiddelbar Forbindelse med Fjenden og lod engelske Varer opbrænde. At den ansaa dette for nødvendigt, viser, at den Stemning, som havde givet sig saa smukke Udslag straks i Begyndelsen, ikke alle Vegne viste sig varig. Dette gjaldt sikkert nok saa meget om Hertugdømmerne, der ikke havde det stadige Syn af fjendtlige Orlogsmænd i Sund og Bælt for Øje. Profitjagt lokkede mange „ildesindede“ til hem-

Fig. 31. Kronprins Frederik. Stik af L. L. Wolf (1804).

meligt at omgaa Forbudene, og allerede i Decbr. 1807 kom der derfor en Forordning, hvorefter alle Breve til og fra Udlandet skulde aabnes og gennemlæses af Øvrigheden. Dette er maaske det første Paabud fra oven i Anledning af Krigen, som vakte Misstemning, og med god Grund. Familie- og Forretningshemmeligheder prisgaves herved for Tredjemands Blik. Da der til Gengæld fandtes adskillige Veje til at omgaa Forbudet, var det naturligt, at ogsaa hæderlige Personer greb til dem for at beskytte deres private Hemmeligheder.

Længe varede det heller ikke, før Krigens Virkninger paa det økonomiske Omraade meldte sig. De velkendte Udførselsforbud optraadte, først og fremmest for alle Materialer, som kunde anvendes til Krigen eller Skibsbygning. Men man gik videre. Man stræbte efter Kontrol med hele Landets Økonomi og efter at skabe en autarkisk Stat: Korn- og Fedevarer maatte kun udføres ad Landvejen, Indførelse af alle Manufaktur- og Fabrikvarer blev forbudt. Det var kun en naturlig Følge, naar der ogsaa inden Udgangen af 1808 fulgte en kgl. Opfordring til at vise Spar-somhed, særlig i Klædedragt, hvilket jo stemte godt med svundne Dages Luksusforbud. Men det maa meget betvivles, at denne Opfordring har virket uden for ret snævre Kredse. Tværtimod hører vi, at det Velleved, som man havde vænnet sig til under den gyldne Fred, ikke blev opgivet, fordi Krigen udbrød. Men da de fleste Luksusartikler skulde indføres fra Udlandet, især Frankrig, blev Følgen, at en ikke ringe Portion af det rede Sølv, man sad inde med, maatte optræde som Ækvivalent herfor.

En tung Byrde, som Krigen medførte for Befolkningen, var Skatterne. I saa Henseende var man ganske velforsynet forinden. Den i 1802 indførte Grund- og Benyttelsesskat var allerede før Krigens Begyndelse bleven forhøjet med 50 pCt., i Begyndelsen af 1808 kom der nye 50 pCt. til, foruden at der til Udgifter, foranledigede ved Krigen, lagdes yderligere $37\frac{1}{2}$ pCt. til. Skatten var nu altsaa $1\frac{3}{8}$ Gange saa høj som oprindeligt, og i 1809 steg den yderligere. Men dette var kun een af mange Byrder. Man kendte ogsaa før Krigen en ekstraordinær Skat efter Plove til Erstatning for Ægter, og til Indkvartering og Fourage for den Troppe-mængde, der var samlet i Holsten. Et særligt Forhold skulde snart forøge denne Art Beskatning endnu mere.

„Da Spanierne var her,“ er bleven en farverig og romantisk Episode i Danmarks Historie i disse Aar (Fig. 32). Paa deres Vej hertil passerede de i Marts 1808 gennem Sønderjylland under deres berømte Anfører la Romana, der var indkvarteret hos vor Bekendt, Borgmester Thor Straten i Flensborg. Men medens deres Besøg blev en fransk Visit, gjaldt ikke det samme om de franske Tropper, der blev staaende i Hertugdømmerne det meste af Aaret. I Modsætning til Spanierne imponerede Fransk mændene Befolkningen ved deres faste militære Holdning; der

hvilede desuden endnu over dem Illusionen af at være „Revolutionens Arvinger“ og „Folkebefriere“. Men den franske Besættelse blev en tung Byrde for Landet. Ved Flensborg havde de en Lejr paa 8000 Mand (Fig. 33), ved Rendsborg en anden paa 10.000, foruden at der var Indkvarteringer i Flensborg, Lyksborg, Tønder, Aabenraa og Haderslev. Man beregnede Underholdet pr. Dag til 20.000 Rdlr.; og i alt kostede Korpset over 5 Mill. Rdl. SHC, hvilket var saa meget som Hertugdømmernes direkte og indirekte Afgifter til Staten i to Aar. Store Taffelpenge til Generaler og Arméembedsmænd vandrede i blanke Specier ud af Landet. I Nordslesvig synes Franskmændene at have opført sig eksemplarisk („Det var skikkelige Folk“), men i Egnen ved Ekernførde kom det endogsaa til Sammenstød mellem Befolkningen og de overmodige fremmede. At den franske Besættelse har bidraget stærkt til at kølne Stemningen i hele Landskabet over for den Stormagt, der ved Skæbnens Ugunst var bleven vor allierede, varslede ilde for den kommende Tid. Pastor Aagaard i Agerskov udbryder, da han ser en Transport sydpaa af fangne barfodede Spanioler: „O Napoleon! hvad om blot een eneste Spaniers Mishandling skal gjengeldes paa dig!“

Ogsaa de indirekte Afgifter steg. Midt i December 1809 tog man det Skridt at forhøje Toldafgifterne i Almindelighed med 25 pCt. samt Indførselstolden paa udenlandske Drikkevarer og Udførselstolden paa Smør, Flæsk, Talg og Voks med 50 pCt. Stempelpapirafgiften forøgedes med Halvdelen, Kancelligebyrerne og Brevposttaksterne steg ogsaa, om end i lavere Grad. I det hele taget fandt der i Aarene 1809 og 1810 et ligefremt Bombardement af Befolkningen Sted med nye Skatter og Byrder: Den gamle Kwartprocentskat fra 1781 afløstes 1809 af en 2 pCt. Kapitalskat een Gang for alle, og der udskreves store Leverancer til Hæren og betydelige Indkvarteringspenge. Men værre gik det i Begyndelsen af 1810: 8. Febr. indførtes dels en 4 pCt. Indkomstskat, der dog inden Aarets Udgang afløstes med en Afgift af $1\frac{1}{3}$ pCt. een Gang for alle af Jordbrug og Kapitalrenter; dels fik man en Formueskat paa $\frac{1}{2}$ pCt. af Værdien af alle Grundejendomme ved Ejerskifter. Føjer vi hertil et Laan fra Ridderskabet paa 1 Million Rd. Sp. til Ophjælpning af Hertugdømmernes Finanser, forstaar man, at baade Regering og Befolkning nu kunde føle Trang til at puste ud en lille Stund.

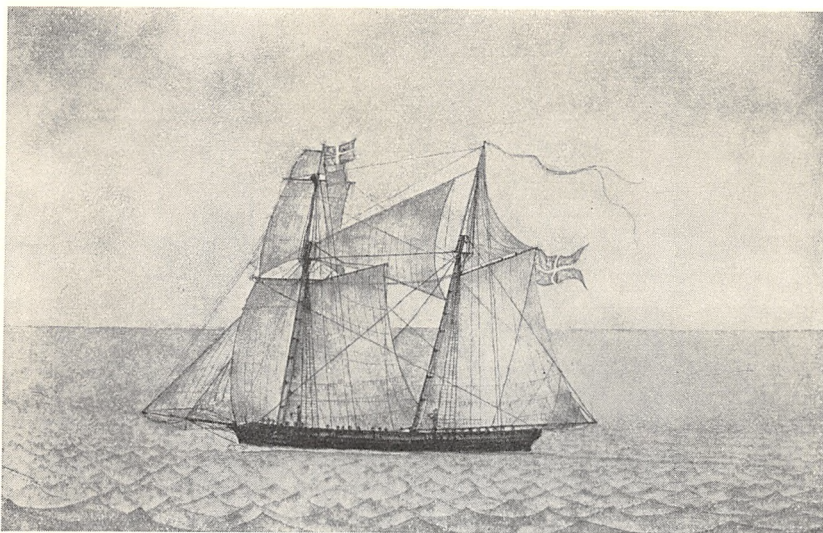
Forøgede Byrder til Staten var saaledes den første Virkning, som vor Krig med England bragte med sig for Befolkningen. Dog vilde man sikkert tage meget fejl, hvis man troede, at Overgangen fra Fred til Krig allerede i de første Aar følte som et dybt Fald. Det var i Stæderne da kun Reder- og Sømandsklasserne, som ramtes haardt i deres private Økonomi. Navnlig Flensborg led ved de engelske Krydserses Opbringning af danske Koffardiskibe; alene i Aarene 1807—09 mistede Byen

henimod 100 Skibe paa i alt over 5000 CL., hvilket var en Tredjedel af det samlede Antal. Et talende Vidnesbyrd er ogsaa Tallene for Trafikken gennem Ejderkanalen, der fra 2849 Skibe i 1806 sank til 1596 i 1807 og ydermere til 683 i 1808. Men paa den anden Side havde Handelsstanden i Hertugdømmerne store Fordele af Landets geografiske Beliggenhed op ad Tyskland. De slesvigske Vestkysthavne blev Hovedportene for Indførslen af amerikanske Varer til hele Fastlandet. Navnlig i den sidste Halvdel af 1809 blev Tønning ved Ejdermundingen den store Importplads, saaledes som den havde været det en Gang tidligere, i 1803. Fra 232.000 Rd. DC. i 1805 steg Tolden i Tønning til 555.000 i 1810, og samtidig fandt der her et stærkt Smugleri Sted, der ikke lader sig maale i Tal. Ogsaa andre Vestkystbyer nød godt af denne Opgang, som Frederiksstad og Husum, hvor Tolden i de samme Aar ottedoblede. Selv om man har den danske Rigsdalers synkende Værdi in mente, er der ikke Tvivl om, at der virkelig var Tale om gode Tider. Fremgangen kom ogsaa Østkystens Handelsbyer til Gavn, om end enkelte, der særligt ernærede sig af Skibsfart (Aabenraa og Smaabyerne paa Ærø), allerede i disse første Aar viste en mærkbar Tilbagegang.

Endnu mere betydningsfuldt er det dog at se paa Landbrugets Kaar i disse første Krigsaar. En Række forskellige Faktorer maatte her gøre sig gældende. Til og med 1810 stillede Naturens Magter sig meget gunstigt; man havde strenge Vintre, men smukke og varme Somre; navnlig Aarene 1809 og 1810 prises som meget frugtbare. Men efter at der var lukket for Udførslen til England, gjorde Manglen paa Afsætningsmarkeder sig straks gældende paa en følelig Maade. Kornpriserne, som allerede fra Slutningen af d. 18de Aarh. var nedadgaaende paa Grund af Teknikkens Fremskridt og Ædelmetallernes Knaphed, sank nu Aar for Aar. Paa Aarsmarkedet i Kiel noteredes saaledes Hvede 1807 til 20—21 Mrk. pr. Td., 1810 kun til 9—10 Mrk.; Rug henholdsvis til 15—16 Mrk. og til 7—8 Mrk., og de øvrige Kornsorter fulgte med i samme Skure. Kun Smørret holdt sig foreløbig noget bedre. Allerede i 1809 berettes det, at Nedgangen skyldes de to sidste alt for rigelige Høste og den næsten afspærrede Udførsel. Ganske vist søgte Regeringen at aabne et nyt Marked for Hertugdømmernes Korn i Norge, men Sejlsadsen hertil var paa Grund af de engelske Krydsere saa risikabel, at mange Velhavere ruineredes derved.

Fra 1809 begynder derfor ogsaa Priserne paa Jordegods at synke. Følgen blev, at Ejendomsbesidderne ikke længer kunde holde paa deres Gaarde, og at Konkursernes Antal steg fra Aar til Aar. Holsten viste paa dette Omraade større Modstandsevne end Sønderjylland, thi mens i 1807 af i alt 230 Konkursers kun 26 pCt. var slesvigske, var i 1810 dette Tilfældet med 52 pCt. (af i alt 361), og i de følgende Aar steg denne Pro-

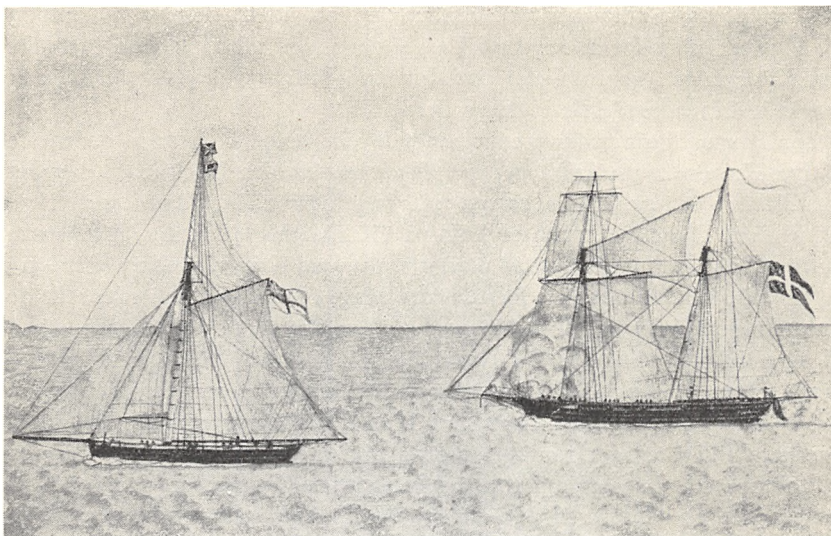

»»»» Kaperen Arestides af Flensborg. Udseiler d. 15de July 1808 »»»»

Fig. 34. Kaperen Arestides af Flensborg udseiler d. 15. Julij 1808 om Morgenens Kl. 8.
Akvarel. Originalen i Alt Flensburger Haus, Flensborg.

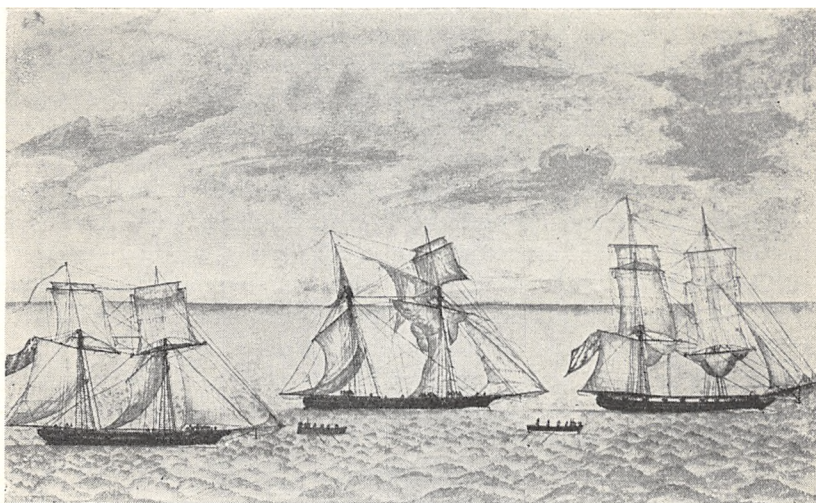
cent end yderligere. Inden for Sønderjylland var det straks efter Krigens Udbrud især i Byerne, man mødte Fallitterne (39 pCt.), aabenbart paa Grund af Englændernes Kaperier, men senere hen finder der en mærkbar Stigning af Konkurserne Sted paa de adelige Distrikter, saa at disse i 1811 stod med 18 pCt. af det samlede Antal, et frygteligt højt Tal, naar man betænker, at en enkelt Konkurs her kunde betegne et langt betydeligere Omraade, end naar det drejede sig om en Bondegaard inden for Amterne og Landskaberne.

Det var altsaa først efterhaanden, at Krigens Tryk gjorde sig fuldt ud gældende over for Beboerne, og det gik som under senere langvarige Krige, at der i de første Aar var Befolkningsklasser, som glædede sig, mens andre sukkede. En helt ny Næringsvej var aabnet ved Kaperiet (Fig. 34—36), der allerede i Septbr. 1807 blev reguleret, samtidig med at der i Flensborg og Altona oprettedes Prisedomstole. Havnene aabnedes ogsaa for andre engelsk-fjendtlige Staters Kapere, og der rørte sig her snart et Liv, der kunde minde om Fredens Dage. Kaperne viste ikke mindre Mod end Marinens Folk og gjorde navnlig paa Vesterhavet Fjenden megen Skade. Men det varede ikke længe, før Nordamerika klagede over, at de ogsaa generede neutrale Staters Skibe. I Aug. 1809 fandt man det derfor nødvendigt at indskrænke Kaperiet

... Kaperen Arestides iager en Engelsk Paket ind til Marstrand d. 15de Julij 1808. 2299.

Fig. 35. Kaperen Arestides iager en Engelsk Paket ind til Marstrand d. 15. Julij 1808. Formiddag Kl. 11. (Sml. Fig. 34).

... Kaperen Arestides tages og besættes af den Engelske Schlop a War-Brig Royalist førende 22 Stk. 32 $\bar{\text{t}}$ Cannonader d. 15de Julij 1808 om Eftermiddagen Kl. 3.

Fig. 36. Kaperen Arestides tages og besættes af den Engelske Schlop a War-Brig Royalist førende 22 Stk. 32 $\bar{\text{t}}$ Cannonader d. 15. Julij 1808 om Eftermiddagen Kl. 3. (Sml. Fig. 34).

til kun at være tilladt for de Skibe, der løb ud fra Husum, Tønning og Frederiksstad for at krydse i Farvandet inden for Helgoland, og selv om Kaperfarten genindførtes det følgende Foraar, blev der nu knyttet stærkt indskrænkende Betingelser dertil.

For Hertugdømmernes Vedkommende var Kaperne næsten de eneste aktive Krigere, som Indbyggerne fik at se, og der har sikkert hersket adskilligt svagere Krigsbegejstring her end i det egentlige Danmark. Navnlig da Staten kom paa Napoleons Side i den europæiske Kamp, hvad der medførte, at man 1809 under Krigen mellem Frankrig og Østrig skulde ønske den førstnævnte Magt Sejren, var det svært for de tysktalende Undersaatter i Monarkiet at følge Trop. Dette kom ogsaa til at gælde for visse Dele af Overklassen i Sønderjylland, for Medlemmer af Ridderskabet og for Hertugen af Augustenborg, der havde saa stærk Tilknytning til tysk Aandsliv. I hans Familie medførte Politikken ligefremt Skisma, idet Louise Augusta gik saa vidt i sin Gallomani, at hun forsvarede de franske Troppers hensynsløse Optræden i Hertugdømmerne med at henvise til den danske Befolknings Langsomhed og Taktløshed, mens modsat hendes Ægtefælle Frederik Christian aldrig vilde slippe sin Sympati for England og ikke kunde forsones sig med Napoleon. Hvad en jævn Præst som Knud Aagaard følte over Kejserens Brutalitet, har vi ovenfor set. Forbundet med Frankrig havde sat en Kile ind i den danske Helstat, der kunde blive farlig for Sammenholdet mellem Danske og Tyske.

Helt uden Forstaaelse af, at der i en saa kritisk Tid maatte skabes nye Baand mellem Indbyggerne, var Frederik VI ikke. Som vi har set, fortsattes Reformlovgivningen efter Krigens Udbrud, om end med aftagende Styrke. Efter Generalsuperintendent Adlers Plan og under hans Ledelse foretoges der betydelige Forbedringer af Skolevæsenet, saaledes at de „saakaldte“ Latinskoler i de mindre Byer forvandlede til Borgerskoler, mens der paa Landet indrettedes ikke mindre end 440 „Distriktsskoler“ med Undervisning baade Sommer og Vinter af fastansatte og lønede Lærere. Adler høstede megen Ære og Anerkendelse for sin Virksomhed, der lagde Grundstenen for den Skoleordning, der i 1814 kronede Værket. Dernæst indførtes der 1808 et tvunget Fattigvæsen, hvorefter enhver, der havde opholdt sig tre Aar i et Distrikt, fik Ret til at kræve Understøttelse af den paagældende Kommune. Men da der i Patentet ikke var skelnet mellem selvforskyldt og uforskyldt Fattigdom, blev Følgen, at der paalagdes Kommunerne saa vidtgaaende Forpligtelser, at Forordningen ikke kom til at virke efter sin Hensigt under de voksende økonomiske Vanskeligheder. Men Regeringens Iver slappedes ikke, før de finansielle Forhold lagde uoverstigelige Vanskeligheder i Vejen for videre Reformers. Man arbejdede saaledes videre paa Virkeliggørelsen af den

Kanal mellem Ejderen og Elben, der var planlagt 1804. Hvis Forholdene havde stillet sig gunstigere, kunde den i nogen Grad have løst Problemet om en „Nordøstersøkanal“, 80 Aar før dette blev Tilfældet. Den nedsatte Kommission afgav Betænkning saa sent som 1811 og foreslog til Udgangspunkt ved Ejderen Wollersum eller det østligere liggende Tielenhemme. I begge Tilfælde skulde Kanalen gaa gennem Ditmarsken og herefter enten udmunde i Elben ved Brunsbüttel, eller ledes ud i Størfloden, som ligeledes faldt i Elben. Dybden beregnedes til 10 Fod, og Omkostningen til 1½ Mill. Rdl. Men selve Kommissionen foreslog paa Grund af Materialernes Kostbarhed og Mangelen paa Arbejdere Sagen foreløbig udsat, og i Virkeligheden maatte Projektet paa dette Tidspunkt siges at være fuldstændig dødfødt.

Men der kan ogsaa endnu tales om „aandelige Helstatsbestræbelser“ fra Regeringens Side. En „Zeitung für Literatur und Kunst in den dänischen Staaten“ grundlagdes 1807 i Kiel, men kun tre Aargange af den saa Lyset. Det ejendommeligste Skridt i den Retning er vel den Nyindretning af Dannebrogordenen, som Frederik VI straks efter sin Tronbestigelse foretog 1808 paa højsalig Kong Valdemar Sejrs Fødselsdag, d. 28. Juni. Hidtil havde kun høje Embedsmænd og Mænd af høj Byrd opnaaet den Ære at blive dekorerede. Nu skulde Ordenen tildeles alene efter sand Fortjeneste og blive et nyt Baand mellem Regent og Folk. Endogsaa Jøder kunde nu dekoreres. Med Urette vil man i vor Tid stille sig skeptisk over for Nyttens af et saadant Skridt. Blot et Blik paa Adlers Portræt i Slesvig Domkirke, hvor han pranger med Dannebrogordenens Storkors paa sit Ornat, er nok til at vise det modsatte.

Men Forholdenes Magt førte med sig, at alle saadanne Skridt blev næsten frugtesløse. 1810 staar i saa Henseende som et Slags Vendepunkt i Englænderkrigen. Fra dette Øjeblik gaar det afgjort ned ad Bakke baade for det offentlige og for alle Klasser af Samfundet. Ganske vist var heller ikke Hertugdømmernes Befolkning blind for, at de politiske Ulykker, som havde ramt Danmark, var ufortjente. Men den kunde ikke lukke Øjnene for, at de uhyre Anstrengelser, som Staten gjorde herimod, fra første Færd var forudbestemte til at slaa fejl, for ikke at tale om, at visse Forholdsregler, som Deltagelsen i Fastlandsspærringen, virkede ligefrem nedbrydende paa Folkets Moral. Krigen med England skabte i Hertugdømmerne ingen frugtbare og opmuntrende Minder for Eftertiden at leve paa. Ikke een Bedrift, ikke een fremragende Personlighed er overleveret fra denne Tid til Efterverdenen.

To Omstændigheder bidrog i 1810 yderligere til at skærpe Uhyggeligheden: i det ydre, at Napoleons Indlemmelse af Hamborg, Lauenborg og Lybæk i Frankrig end mere isolerede den danske Stat og

bragte den under fransk Indflydelse; i det indre, at det kom til en ny Revne i Forholdet mellem Kongehuset og den augustenburgske Sidelinje. Som bekendt havde Aaret i Forvejen Prins Christian August af Augustenborg opnaaet Valg til svensk Tronfølger, da det svenske Folk ikke kunde bekvemme sig til at kaare den danske Konge, hvilket ellers vilde have medført, at en Forening af de tre nordiske Riger under samme Hersker var blevet til en sikker Fremtidsudsig. Kun ugerne havde Frederik VI set sin Frænde blive foretrukket, og da Christian August pludselig døde i Skaane i Maj 1810, besluttede han ikke for anden Gang at lade Lejligheden gaa sig af Hænde. Men atter denne Gang bøjede Stemningen i Sverige sig i Retning af Augustenborg, og alt tegnede til, at den folkekære Kronprins's Broder, Frederik Christian, vilde blive den udkaarede. Da var det, Frederik VI greb til det saare mislige Skridt at modarbejde sin Svogers Valg, ikke ved ligefrem at forbyde ham at tage imod et saadant, men ved selv at optræde som hans Konkurrent dertil, ja ved at sætte ham under militær Bevogtning paa Als for at „beskytte“ ham mod en mulig „Bortførelse“ ved svenske Krigsskibe. At denne taabelige Optræden oven i Købet viste sig overflødig, fordi den svenske Rigsdag i sidste Øjeblik hverken valgte Frederik VI eller Frederik Christian, men den franske Marechal Bernadotte til Kronprins, kunde ikke forbedre den Stemning, der fra nu af herskede mellem de to fyrstelige Frænder. Hertug Frederik Christian følte sig med Grund for anden Gang forurettet, og hans Modskridt skulde blive af skæbnesvanger Betydning for Sønderjyllands senere Udvikling.

Aaret 1810 blev ogsaa derved skæbnesvangert, at den Nedgang for Landbruget, som allerede tidligere var begyndt, nu fik en Fart, der hurtigt viste sig ustandselig. At Kornpriserne i de følgende Aar rettede sig noget, saa at Hveden i Kiel 1811 endog stod i 17—18 Mrk. pr. Td., 1812 i hvert Fald i 15—16 Mrk. — Rugen begge Aar i 14—15 Mrk. —, kunde ikke bøde herpaa; Gælden og Skatterestancerne var imens bleven for trykkende. „Vort sidste Haab, Smørret, falder nu ogsaa,“ skriver en sydslesvigsk Godsejer, og dette er rigtigt; i Nordslesvig fik Pastor Aagaard samme Aar endog kun 4 Skill. dansk C. for Pundet af sit Smør. „I denne Egn,“ skriver Præsten, „er Forfatningen yderst trykkende i denne Tid og forværres hver Dag. Skatter og Afgifter formeres uafsladelig, og Kornet er end ikke afsættelig til lave Priser. Jeg har nu over 200 Td. Rug liggende paa mit Loft, gammelt og nyt. Ingen vil have det. Hestene alene have været dyre, Fækræet er nogenlunde i Priis.“

Under disse Forhold kan det ikke forbavse, at Konkurrserne vedblev, og som hidtil ramte de forholdsvis stærkest de adelige Distrikter. Regeringen havde længe været opmærksom paa Godsejernes vanskelige

Forhold. Overprokurør v. Eggers (Fig. 37) havde allerede 1807 fremsat det Forslag at nedsætte Hypotekrenten i Hertugdømmerne til 4 pCt., men dette var strandet paa Modstand fra Rentenydernes Side. To Aar senere, da Laaneinstitutet i Altona var løbet tørt for Udlaansmidler, og Aagerkarlene truede med at faa frit Spil, kom Eggers frem med den Tanke, at man skulde stille en mindre Del af Ridderskabets fo restaaende Millionlaan til Stændens egen Raadighed for at hjælpe den over de værste Vanskeligheder paa Pengeomslaget i Kiel i Jan. 1810. Heller ikke denne Gang fandt han Ørelyd paa højeste Sted, men Følgerne udeblev ikke. Omslaget gik meget

Fig. 37. Christian Ulrich Dellew v. Eggers. Stik af S. Halle (1796) efter Tegning af Thorvaldsen (1795).

langsomt for sig, Pengeudlaanererne tog 24 Mrk. i Rente af 100 Mrk., og en Deltager udbryder dybt nedslaaet: „Vil der næste Aar blive Tale om et Omslag i Kiel!“ I Løbet af den følgende Sommer arbejdede man med fortvivlet Iver paa at genrejse Godsernes Kredit, 13 Godser var allerede under militær Eksekution for ubetalte Kontributioner, og man ventede ca. 30 Konkurer. „Vi har her ingen Frederik den Store, der laante en Schlesier 1.700.000 Rth. til 3 pCt., men en Konge, der selv laaner af os,“ skriver den ovennævnte Godsejer, der i sin Bitterhed vender Blikket mod Syd. Og at Ulykken ikke indskrænkede sig til Ridderskabet, men ramte hele Landbruget, ja indirekte Stæderne med, ser man bl. a. af et Brev fra Borgmester Niels Sørensen i Haderslev. Han endte dette med, at Landejendommene faldt i Pris efter en saadan Maalestok, at Borgerne var udsat for totalt at miste de Kapitaler, som de havde sat deri. Paa Grund af Handelens Forstyrrelse fordyredes nemlig alle Landmandens Fornødenheder, samtidig med at han i Hertugdømmerne fik saa lidt for sine Produkter. „Ethvert Konkursproklama sønderriver mit Hjerte, og den Slags Læsning forøges daglig.“

Ved Udgangen af 1810 fandt Regeringen det endelig nødvendigt at reagere over for Paatrykningerne. Et kgl. Patent paabød for de næste 4¹/₂ Aar Afleveringen fra Statens Kasser til Laaneinstitutet af en

Del af den nysindførte Indkomstskat af Landejendomme og Kapitalrenter, nemlig 475.000 Rd. SHC. aarligt, eller i alt henimod 2 Mill. For dette Beløb skulde der udstedes rentebærende Assignater, og i det følgende Aar tillodes det, at disse Sedler maatte anvendes ved Indbetaling til de kgl. Kasser af alle paa Grundejendom hvilende faste Afgifter. Herved fik man ganske vist et længe tiltrængt Omsætningsmiddel, da den klingende Mønt ad Handelens Vej for længst havde skyndt sig til Udlandet. Men naar Meningens tillige var, at Godsvejernes Gæld skulde betales hermed, og at Laanerne skulde være tvungne til at modtage dem, havde den tidligere nævnte Godsejer Ret i at spørge: „Vil fremmede under disse Omstændigheder laane Penge i vore Godser? Saadanne Foranstaltninger undergraver enhver Kredit.“

Godsejerne tog nu Sagen i deres egen Haand. Under Møstings Ledelse fandt der 19. Okt. 1811 en Forsamling af Prælater, Ridderskab og Possessionater Sted i Kiel. Med 78 mod 7 Stemmer — blandt Nejerne var dog Hertugen af Augustenborg og Grev Reventlow-Sandbjærg — besluttedes Oprettelsen af en Kreditforening. Karakteristisk for Situationen er det dog, at de fraværende regnedes for Ja-Stemmer, og at en kvalificeret Majoritet i Forvejen var erklæret for bindende for Nejerne. Man forbandt sig til at understøtte de enkeltes Kredit i 16 Aar, og sammenskød med dette Formaal for Øje en Kapital paa en halv Mill. Rd. Spec. C. under solidarisk Hæftelse. Laanene maatte ikke overstige $\frac{2}{3}$ af Godsernes Takseringsværdi og skulde højst forrentes med 5 pCt. Ethvert Medlem kunde modtage Laan til 1823, hvorpaa de skulde afdrages. Eventuelle Tab bares af Medlemmerne samlet. 9. Novbr. faldt der kgl. Resolution paa Foreningens Statutter.

Kreditforeningen var kun beregnet paa Godsejerstanden, men dens Oprettelse var et betydningsfuldt Skridt. Der laa allerede en moralsk Højnelse for Standen i at beslutte sig til en saa solidarisk Optræden. Som særlig fortjente fremhæves i Samtiden den kielske Overpræsident Grev Rantzau til Dänisch-Nienhof og Advokat Book paa Hohenlied, altsaa to Slesvigere, af hvilke den første havde vist stor Nidkærlighed og Klogskab ved det stiftende Møde, og den sidste forfattet Statutterne. Men Kreditforeningen har ogsaa haft praktisk Betydning. Da Godserne, som hæftede for den halve Million, var takserede til 36 Mill., var der øjensynlig ingen Fare for Foreningen, og Kapitalen kunde jo evt. forøges. Det er et talende Træk, at i 1812 stod Godserne til Trods for de sørgelige Tider „i temmelig høj Pris“. En anden Sag var det, at herefter en ny Ulykke skulde vælte ind over det adelige Landbrug og lamme det. For Landbruget i Almindelighed betød den adelige Kreditforening imidlertid ingen Lettelse. „Al Handel er standset, og Pengetrang føles allevegne,“ noterer Pastor Aagaard allerede i August 1811. Man

blev nødt til at hjempermittere en stor Del af det udskrevne Mandskab for at bøde paa den manglende Arbejdskraft ved Landbruget, der stadig lod Lønnen stige til Bondens Ulykke. Allerede 1810 var der i Statsregnskabet en Restance paa ikke mindre end 557.000 Rdlr. i Indtægten af Amter og Landskaber (1.792.000), og dette ildevarslende Tal skulde stige til det dobbelte paa Regnskabet for 1815. Som et Lynglimt i denne Periode kom den Stigning i Kornpriserne 1812, der blev en Følge af en god Høst samt af det store Behov af Korn til de krigsførende Hære mod Syd (Napoleons Ruslandstog m. m.). Men Aaret var næppe til Ende, før en ny økonomisk Ulykke skulde bryde ind over Sønderjylland.

Vender vi os til Købstæderne, er Udviklingen i de sidste Krigs-aar karakteriseret ved en Række Træk, der ikke giver et saa ensartet Billede som Landbruget frembyder. Trafikken gennem Ejderkanalen, der i 1808 var sunket til sit laveste Tal, steg vel i de følgende Aar, men den naaede ikke mere den samme Højde som før Krigen. Værst ramtes Flensborgs Handelsflaade. Byen, som indtil 1809 havde mistet 100 Skibe, tabte i de følgende Aar endnu 100, og af dets 14 Rederier var i 1814 kun 7 tilbage. Men samtidig giver de slesvigske Byers Regnskaber et overraskende gunstigt Billede af Tilstanden. Skatterne indkom mærkeligt godt. Kun i Haderslev var Tilstanden uheldigere. I sit førnævnte Brev skriver Borgmester Niels Sørensen: „Her raader en frygtelig Pengeforlegenhed . . . Byen har i Løbet af de sidste Aar gjort 6—7000 Rd. Gæld[!], som ikke kan krediteres den, og jeg har overalt stræbt efter at skaffe denne sikre Kommune Laan . . . Mange Fordringer paa Byens Kasse har vi allerede længe maattet lade ubetalte“ (jfr. dog Side 22 og 26). Det er desuden værd at mærke, at de Vanskeligheder, hvorunder Købstæderne finansielt led, for en stor Del skrev sig fra de Byrder, som Staten havde lagt paa dem gennem Laan og Forskud til Kongen, og disse maatte forrentes.

For Stæderne paa Vestkysten var det navnlig deres ypperlige Beliggenhed, som i disse Aar gav dem en ligefrem europæisk Betydning. De var snart sagt de eneste Havne paa Fastlandet, som var tilgængelige for amerikanske Skibe, og dette læses meget tydeligt ud af Listerne over Toldindtægterne. Men ogsaa til Flensborg, der dog havde lidt saa haardt ved Englændernes Kaperier, løb adskillige Skibe ind, og det oven i Købet Byens egne. Den store Købmand Andreas Christiansen, der var indvandret fra Bredstedegnen (f. 1743), var saa heldig at faa flere rigtlastede Skibe i Havn og at kunne sælge Ladningerne til forhøjede Priser. Mens han i Byens Regnskab 1810 kun er ansat til en Kontribution af 256 Rd. 24 Sk., er denne Sum fem Aar senere steget til det nidobbelte. Allerede 1811 havde Christiansen oprettet et Familiefideikommis for sin

Efterslægt, — „ikke en Fattigforsørgelse, men et Familieinstitut til at forebygge Armød.“ Men Christiansens Velstand beroede ikke blot paa Handelen, han hørte ogsaa til Byens store industridrivende. 1810 havde han og hans Søn Christian Andreas (Agenten) (Fig. 38) hver sit Sukkeraffinaderi. Overskuddet af hver af disse Virksomheder var dog kun nogle faa Tusinde Rd., da der hvilede tunge Afgifter paa Produktionen, og den stærke Konkurrence med det københavnske Sukker holdt Prisen nede paa 1 Mrk. Pundet. Men den ældre Christiansen havde til at bøde herpaa en anden Fabrik, en Oliemølle paa Bjerget, som han drev i Forening med Joh. Holst, og som i Produktion overgik den Stuhrske Oliemølle, et Tegn paa de Forskydninger inden for det flensborgske Patriciat, som Tiden er rig paa. Andr. Christiansen var i denne Krigstid væsentlig optaget af at konsolidere sin økonomiske Stilling. Vi skal under Skildringen af den følgende Periode se, hvortil han anvendte sine Midler.

Flensborg var endnu i denne Tid rig paa industrielle Virksomheder, selv om ingen af dem beskæftigede noget større Antal Arbejdere. Der fandtes her 1810 syv Raffinaderier, ni Tobaksfabrikker, samt Oliemøller, Grynmøller, Papirfabrik m. m. Lignende Foretagender, om end i meget mindre Skala, fandtes i Vestkystbyerne og i de nordslesvigske Stæder, mens Byen Slesvig udmærkede sig ved en Fajancefabrik og et Møbelmagasin, der solgte sine Fabrikata i Provinsen, ja i selve København. Industrien i de slesvigske Stæder var paa dette Tidspunkt stagnerende, men der var endnu Liv i den, og fra Regeringens Side gjorde man alt for at vække dette Liv. Det var navnlig, da det blev klart, at Napoleon tilsigtede at bruge Kontinentalspærringen til at oparbejde en særlig fransk Industri, der skulde kunne oversvømme det europæiske Fastland med sine Varer, at den danske Regering satte haardt mod haardt. Det blev da magtpaaliggende at skabe en inden for Rigets Grænser konkurrencedygtig dansk Industri.

Derfor billigede Regeringen ogsaa (i Foraaret 1811), at der oprettedes et Interessentskab til Salg af Kolonialvarer og Tobak i Hertugdømmerne, saaledes at de, der laa inde med Forraad heraf, kunde overlade dem til Selskabet, og dette atter solgte dem en gros og ikke under en fastsat Pris. Ogsaa denne Forordning havde Brod mod Frankrig. Paa den anden Side krydsedes vort førnævnte Kanalprojekt af, at Napoleon nu ogsaa omgikkes med Tanken om en Nordøstersøkanal. Men at de sønderjydske Stæders Handel endnu langt fra var lamslaet, fremgaar af, at der i Virkeligheden var en betydelig Stigning i Omsætningen med Udlandet under Krigens sidste Aar. Indførselen forflytter sig jævnt fra Vestkyststæderne til Østkysten og fordobles. Men i samme Periode tredobles Udførselen. Fra Flensborg udførtes væsentlig Smør, mens Udførslen paa Vestkysten især drejede sig om Hornkvæg og Korn.

Tilstanden i Sønderjylland var altsaa i Krigens sidste Aar meget broget. Inden for Landbruget stod det langt fra godt til. I Byerne, navnlig de større Byer, var Forholdet meget mere sammensat. Desuden nød Embedsstanden — dog ikke den kirkelige — og Rentyderne Fordel af, at der, bortset fra Laaneinstitutets Papirspenge, ikke var Tale om en Seddelinflation. I et Brev 1811 til sin Søster Louise Stolberg har Christian Ditl. Reventlow klart trukket Forskellen op mellem Kongeriget og Hertugdømmerne: Det førstnævnte Sted er Velstanden steget betydeligt under Krigen. „Gud give,“ skriver Reventlow, „at det ogsaa

var Tilfældet i Hertugdømmerne, hvor lige det modsatte er Tilfældet, hvor kun Kapitalister og de, som har faste Indtægter, er lykkeligt stillede, men alle Erhverv knuses. Her (d. v. s. i Danmark og Norge) er det kun Kapitalister og kgl. Embedsmænd, som lider . . . Derfor hersker der ogsaa her en mere tilfreds retskaffen Stemning og megen public spirit.“ Denne Forskel skyldtes først og fremmest det forskellige Pengevæsen.

Dette hvilede Syd for Kongeaaen paa den 1788 oprettede Speciebank i Altona (Fig. 39). Den var saa godt konsolideret, at dens Sedler, selv om de var bleven noget svækkede, bl. a. ved de franske Hjælpetropers Bortførelse af Sølvmonter til Udlandet, hidtil havde bevaret deres Indløselighed og herigennem Befolkningens Tillid. Saa tog Regeringen i Sommeren 1812 under Paaskud af de urolige Forhold sydpaa, men vel snarere paavirket af sin fortvivlede Finanstillstand, den Beslutning at

Fig. 38. Christian Andreas Christiansen.
Maleri af C. A. Jensen (1817). Originalen ejes af Forf.
Gustav Bauditz, Kbhvn.

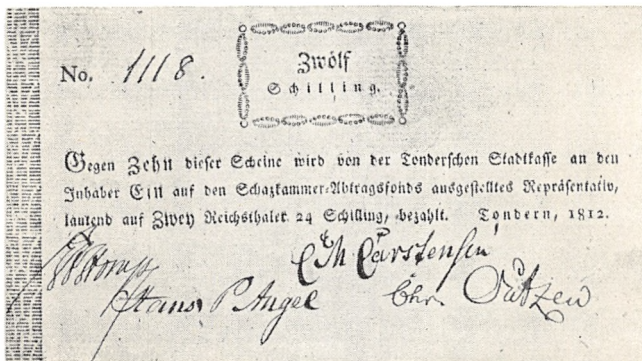
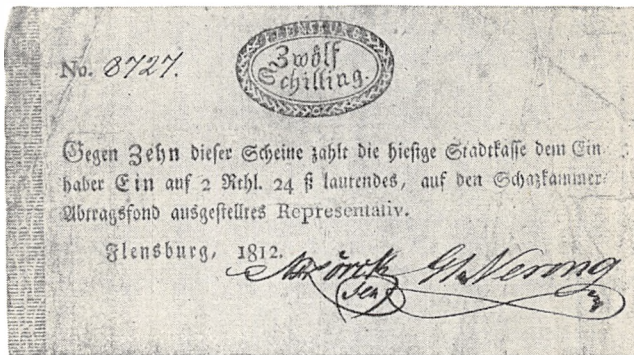
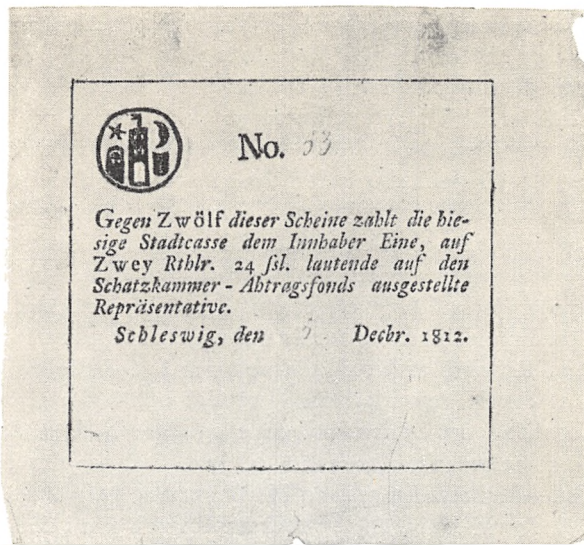
Fig. 39. Pengeseddel fra Altona Speciebank.
Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

flytte Bankens Beholdning „i Sikkerhed“ til Fæstningen Rendsborg. Den standsede samtidig Sedlernes Indløsning. De sørgelige Følger viste sig straks i et Kursfald. „Det var Finansbygningens sidste gode Tømmerbjælke; da ogsaa denne bøjede sig, opgav man Ævred og lod Bygningen ramle sammen“ (Rubin).

Dette skete 5. Jan. 1813, da man paa een Gang indførte et nyt, for hele Staten gældende Pengevæsen, oprettede en ny Bank, Rigsbanken, og som Grundlag herfor paalagde al fast Ejendom en stor

Fig. 40—42. Sønderjydske Nødpenge fra Kriseaaret 1812. Under den økonomiske Krise og den deraf følgende Mangel paa Smaamønt udstedtes der baade af private Personer og af Kommuner en Række Nødpenge. Man kender dem fra det nordligste Jylland til Kiel i Holsten. De her gængvorne er udstedt af Bykasserne i Slesvig, Flensborg og Tønder (Den kgl. Mønt- og Medaillesamling).

Skat. Denne, Rigsbankhæftelsen, hvilede som en Førsteprioritet paa Ejendommene og skulde aarligt forrentes med $6\frac{1}{2}$ pCt. i Sølv. Paa Basis heraf udstedtes Rigsbankdalere (à 6 Mrk. à 16 Sk.), men ganske vist i Papir, ikke i Sølv. De i Hertugdømmerne cirkulerende Sedler indløstes til Pari. Men for Fremtiden skulde Rigsbankens Repræsentativer være eneste lovlige Betalingsmiddel inden for alle Statens Lande. I Hertugdømmerne omskrev man simpelt hen 1 Specie til 2 af de nye Rigsbankdalere i Sølvværdi, d. v. s. efter den to Gange aarligt fastsatte Kurs.

Det er ikke for meget at sige, at Forordningen af 5te Januar vakte et Rædselskrig overalt Syd for Kongeaaen. Den Tid var forbi, da en lempeelig Inflation kunde have støttet Landbruget; nu maatte dens eneste Følge blive en Rystelse af Kreditten ved den nye 6 Procentsbyrde paa Jorden, saa at det i Fremtiden blev umuligt at faa Laan hos Kapitalisterne i Hamborg og Lybæk. Allerede 13. Jan. hedder det fra Omslaget i Kiel, at enhver føler sig slaaet til Jorden, og at der er indtraadt komplet Stilstand i Betalingerne, da Hamborgerne holder hver Schilling tilbage. Hvorledes Stemningen var over for Regeringen i den tysktalende Overklasse, der i Forvejen nærede saa blandede Følelser, kan man tænke sig. Men i det danske Slesvig var den sikkert ikke forskellig over for denne Regeringshandling. Selv en saa loyal Mand som Pastor Aagaard i Agerskov siger, at Forordningen skyldes „Statens usle Finantsbestyrelse“. Han havde den ekstra Grund til Misfornøjelse, at nu blev hans Hustrus Arvepart i Kongeriget, 24.000 Rd. dansk Kurant, „saa godt som tilintetgjort“, og dette er meget rigtigt, thi da de gamle danske Sedler nedskreves til en Tiendedel af deres Paalydende, vel at mærke ikke i Sølv, men i de nye Rigsbanksedler, og da disse „blaa Sedler“ allerede inden Januar Maanedes Udgang i Kiel var sunket med 50 pCt., blev der ikke for Præstekonen megen Grund til at føle sig stolt over de Værdier, som hun havde ført med ind i det fælles Bo.

„Og saa desuden det, at Hertugdømmerne sættes tilbage for Kongeriget Danmark, der skal betale langt mindre!“ følger den sydslesvigske Godsejer bittert til. Han sigter derved til Bankhæftelsen, der altsaa fra første Færd ansaas for at hvile ulige paa de forskellige Landsdele. Den paalagdes i Byerne efter Assurancebeløbene for de faste Ejendomme, men paa Landet efter Vurderingen til Grund- og Benyttelseskat af 1802, en Ligningsmaade, „hvilken utvivlsomt var tungere for Hertugdømmerne end for Kongeriget“ (Rubin). Til Gengæld har vi tidligere set, at den samlede Beskatning i Sønderjylland og Holsten utvivlsomt var langt mindre pr. Hoved end i Danmark (Side 29). Hvad Bankhæftelsen angik, udgjorde den 0.19 Mill. Rbd. for Kongeriget, 0.14 Mill. for Hertugdømmerne, hvilket pr. Hoved det første Sted blev 0.20 $\frac{1}{2}$ Rbd., det sidste Sted 0.23 $\frac{1}{4}$. Det maa være denne Modsætning, som man tid-

ligt havde Blik for i Kiel. Men endnu større blev Misfornøjelsen, da en ny Forordning af 9. Juli 1813 fritog Landbefolkningen i Danmark for $\frac{5}{6}$ af Bankrenten, som overtoges af Staten, dog saaledes at Summerne kun fradroges i de resterende Skatter. Det er dette Forhold, som har skabt den til denne Dag gentagne Sætning, at Hertugdømmerne blev „prægraverede“ i Sammenligning med Kongeriget. Samme Dag var imidlertid Skatterne i Hertugdømmerne bleven væsentlig nedsatte, saa at de samlede til en eneste Skat. Lægges denne Skat sammen med den aarlige Rente af Bankhæftelsen, naar Rubin til det Resultat, at Hertugdømmernes Landbefolkning, som udgjorde 40 pCt. af hele Statens Landbefolkning, betalte 37 pCt. af det samlede Beløb af offentlige Byrder. Altsaa kan der ud fra dette Synspunkt ingenlunde tales om nogen Forurettelse. Men i Hertugdømmerne fæstede man haardnakket Blikket paa Bankhæftelsen for sig alene. Man paastod, at da Staten havde overtaget $\frac{5}{6}$ af den danske Landbefolknings Andel, var Følgen bleven, at Befolkningen i Hertugdømmerne, som efter 1814 udgjorde $\frac{2}{5}$ af Statens Befolkning, maatte bære $\frac{3}{5}$ af Bankbyrden, nemlig foruden sin oprindelige Del Halvdelen af Statens Part. Fra denne Opfattelse lod man sig ikke rokke.

Men ikke alene Bankhæftelsen, ogsaa „de blaa Sedler“ følte som en Ulykke. Et eneste Eksempel paa Forordningens Virkninger maa være tilstrækkeligt. En Skipper paa Rømø havde tidligere laant en Kromand i Brøns en Sum i klingende Mønt. Nu modtog han fra sin Debtors Enke Renterne i danske Banksedler. Forgæves returnerede han dem og forlangte Renterne udbetalt i Sølv. Som Svar modtog han fra Kromandens Enke en lidt tykkere Pakke Banksedler.

Paa dette Punkt maatte Regeringen hurtigt bøje af for Folkestemningen. Der var kun gaaet et halvt Aar efter Bankforordningens Udstedelse, da den blev delvis tilbagekaldt ved Patent af 30. Juli, og Sølv genindførtes som eneste lovbestemte Betalingsmiddel i Hertugdømmerne. Men samtidig paalagdes der rigtignok som en Slags Erstatning Kommunerne et Tvangslaan, der indbragte $\frac{1}{2}$ Mill. Specier. Og Hovedsagen var, at Bankhæftelsen vedblev at bestaa Syd for Kongeaaen med alle de uheldige Virkninger, som den havde i Følge.

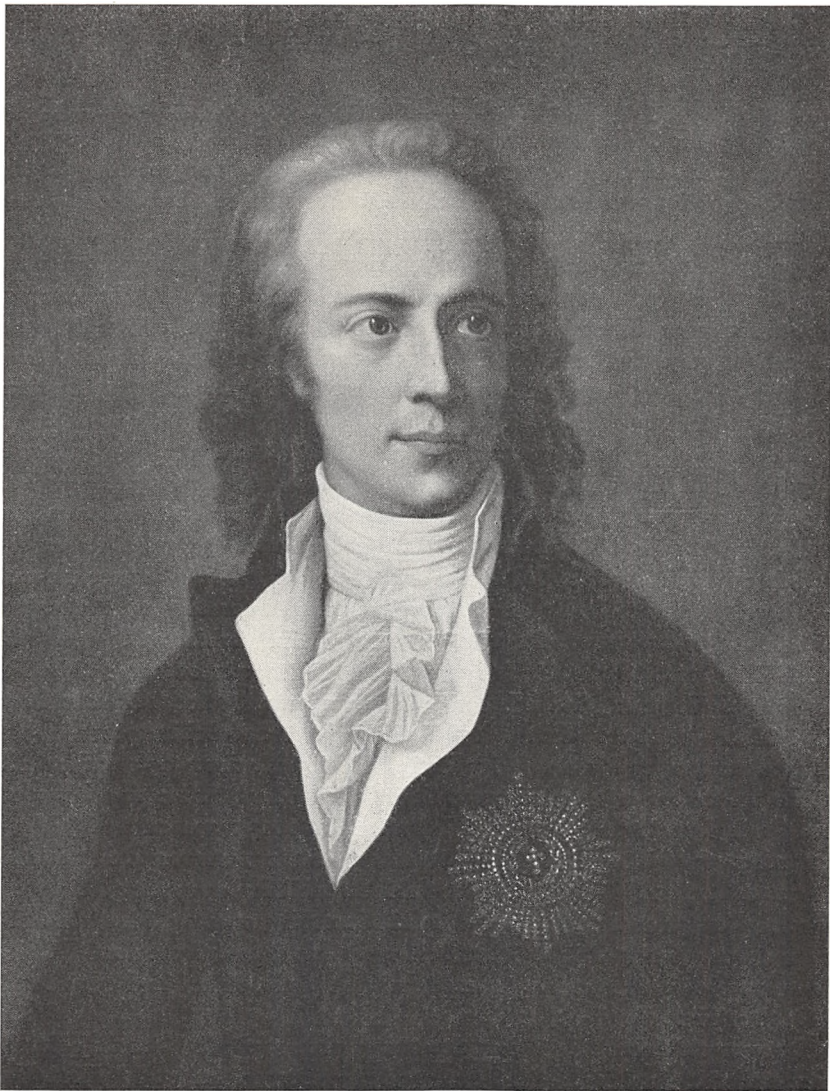
Thi Bankhæftelsen blev i den tysktalende Overklasse den Draabe, der fik Bægeret til at flyde over. Siden sin Tronbestigelse havde Frederik VI undladt at sammenkalde Statsraadet og ført et Kabinetsregimente. De tyske Raadgiveres Tal og Indflydelse var stadig blevet mindre. Fra 1810 var Residensen i Kiel blevet ophævet, og Befolkningen savnede navnlig den elskede Dronning Marie. Allerede forinden var de Kollegier eller Kollegieafdelinger, der havde haft til Huse i Rendsborg, blevet flyttet tilbage til Hovedstaden. Officerskolen i Rends-

borg ophævedes, og i Fremtiden uddannedes alle „Landkadetterne“ i København. Mange af disse Skridt var kun en Følge af den Centralisationstrang, der laa i Tiden. Men vilde man have en dobbeltsproget Helstat, maatte man ogsaa forsones sig med dens Følger, og give det tyske Element den Indflydelse paa Styrelsen, der tilkom det efter dets Intelligens og dets Kultur. Alle hidtidige Skridt fra Regeringen havde dog kun den Betydning at kunne virke som Naalestik paa en mindre Del af den tyske Befolkning. Bankhæftelsen derimod ramte alle uden social eller national Forskel.

Inden for Sønderjyllands Grænser var der vel ingen, som gav skarpere Udtryk for sine Følelser end Hertugen af Augustenborg (Fig. 43). Endnu før sit sidste Sammenstød med Kongen i Anledning af det svenske Tronfølgervalg havde han i sin Misfornøjelse over det nye Styresæt udbrudt: „Vi svømmer her paa Middelmaadighedens Hav ... Er Danmarks Undergang besluttet i Forsynets Raad?“ og han havde forklaret denne melankolske Spaadom med følgende Ord, der aabenbart først og fremmest var møntede paa Møsting: „Troen, Tilliden er borte; Følelser, som man tidligere ikke holdt for mulige, er traadt i deres Sted. Men hvor kan det være andet, naar man i det Øjeblik, hvor uundgaelige Byrder trykker, uden at bryde sig om Opinionen, ændrer og reformerer som under den dybeste Fred.“ Disse Ord skyder afgjort over Maalet og er sikkert mere Udtryk for krænkede Godsejerinteresser, end typiske for sønderjydske Stemninger. Mere forstaaeligt er det, at Frederik Christian efter at have mødt den uretfærdige Behandling af sin kongelige Svoger i Sommeren 1810 fandt sig foranlediget til at opgive sin Stilling som Medlem af Statsraadet med den Motivering: „Jeg troer, at min Gæld til Frederik VI er betalt.“ Nogle Maaneder forud havde ogsaa Bernstorfferne opgivet deres Embeder, og af de tyske Statsmænd i Helstatens Tjeneste var nu kun Ernst Schimmelmann tilbage.

Men Frederik Christian blev ikke staaende ved at indtage en passiv oppositionel Holdning. Han dannede til Brug for sin Efterslægt Samlinger af de Aktstykker, som godtgjorde den formentlige Uret, han havde lidt af Kongen 1806 og 1810. Dog, det vigtigste var, at han allerede i Foraaret 1811 begyndte at udarbejde et Memorandum om sit Hus's Arverettigheder. I et Brev til en tysk Fyrstinde udtrykker han allerede da det Resultat, hvortil han er naaet, i følgende Ord: „Separationen af Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor Kvinderne ikke succederer, hvis de mandlige Medlemmer af den danske Familie (o: Frederik III.s Efterkommere) udslukkes, vilde være en offentlig Ulykke, som medførte Statens Fald.“ Det følgende Aar sender han den samme Dame et kort Udkast til Skriftet, som indeholder den Tilføjelse til den tidligere Paastand, at det er det sønderborgske Hus, som har Arve-

Fig. 43. Frederik Christian af Augustenborg.
Kopi efter Maleri af Anton Graff (c. 1795). Universitetet.

retten til Hertugdømmerne, naar der ikke længer findes Mænd i Kongehuset, og efter Sønderborgerne tilfalder Arveretten Gottorperne. Hvis man bevarer Kongelovens Arvefølge i Danmark, kan Følgen blive, at Staten en skønne Dag mister „to skønne Provinser, som udgør Monar-

kiets Kornkammer“. Denne Tanke udvikledes nærmere 1813 i et større Skrift. Heri finder man dog endnu ikke Fordringen om, at Hertugdømmerne ikke maa adskilles.

Over for Kongen talte Frederik Christian ikke om Resultaterne af sin Forskning, der heller ikke fremkom i Trykken. Men i Afskrifter sendte han dem ikke blot til den yngre Linie af det sønderborgske Hus (Bek), men — utroligt, men sandt! — til en Række danske Historikere, ja til Møsting selv. Virkningen var overvældende. Uden at gaa synderligt dybt ind paa Retsspørgsmaalet var de danske Korrespondenter enige om, paa det mest indtrængende at appellere til Hertugens Patriotisme og Klogskab og at anbefale ham ikke at lade den Slags Paastande komme offentligt frem. Frederik Christian fulgte Raadet. Men blandt hans efterladte Papirer laa efter hans Død (14. Juni 1814) et farligt Vaaben for Fremtidens politiske Strid.

Saa skarp en Holdning som Frederik Christian var der ikke andre i Slesvig, som indtog. Men at Aanden i den tyskdannede Overklasse ikke var god, selv om den stod over den tilsvarende i Holsten, tyder meget paa. Allerede før Rigsbankforordningens Udstedelse havde Rentekammerpræsident Chr. Ditl. Reventlow beklaget sin Søster Louise Stolberg, fordi hun boede „i et afskyeligt Land, hvor enhver Almensans er udslukt, hvor enhver Regeringshandling bliver kritiseret“. Men hun delte ikke hans loyale Sindelag, og efter Rigsbankmøntens Indførelse skrev hun til ham: „Saa længe der fabrikeres nye Sedler, vejrer enhver deri falske Veksler; allerede 1781 kaldte jo Ernst Schimmelmann de danske Banknoter for den evige Løgn. O, betänk dette og sæt ikke dit Navn under nogen Papir-Forordning!“ Reventlow fulgte for saa vidt hendes Opfordring, som han ved Udgangen af 1813 sammen med Schimmelmann tog sin Afsked fra Statstjenesten. Hermed var den sidste Rest af „tysk“ Indflydelse paa Styrelsen svundet, Kongen var kun omgivet af „danske“ Mænd. Samtidig overtog Møsting Stillingen som Finansminister efter Schimmelmann og afløstes som Præsident for slesvig-holstenske Kancelli af den sjællandske Godsejer Otto Moltke (Fig. 44).

Det var aabenbart en dyster Stemning, som raadede i Sønderjylland, men nu stod den sidste Akt i det syvaarige Drama for at udspilles. Da Rigsbankforordningen udstedtes, var den store politiske Omvæltning i Europa i fuld Udvikling; Napoleons Ruslandstog var allerede en Maaned tidligere fuldstændigt strandet. Det er et karakteristisk Vidnesbyrd om Frederik VI.s urokelige Vedhængen ved sin store allierede, at Efterretningen herom med Kunst holdtes skjult for Undersaatterne. Først d. 22. Marts 1813 kunde saaledes Pastor Aagaard indføre Meddelelsen om den russiske Krigs Udfald i sin Dagbog.

Den sidste Koalition mod Kejseren dannede sig, og bortset fra Danmark-Norge sluttede næsten hele Europa sig til den. Stemningen i Hertugdømmerne var sikkert stærkt delt. Det gjaldt om Holsten, men i mindre Grad om Sønderjylland. Nye militære Rustninger maatte foretages. De hjempermitterede Tropper indkaldtes paa ny, og desuden dannedes der en Landstorm. De, som ikke havde Bøsser, skulde udrustes med 8 Fod lange Trælanser med Jernspids(!). Denne Folkevæbning fik naturligvis ingen praktisk Betydning, men den Tilslutning, den fandt hos Befolkningen, tyder paa, at Sympatierne for den tyske „Frihedskrig“, ikke havde Rod i de brede Lag. Loyaliteten overfor Regeringen var her alt beherskende, og desuden gav vel Pastor Aagaard Udtryk for den almindelige Stemning, naar han skrev: „Vort Fædreland trues af Svenske, Englændere, Russer og Preuser. Men Napoleon vil vel flye dem nok at bestille.“

Men dobbelt sørgelig blev Sandheden, da den til sidst i November Maaned var ubestridelig. „Jeg var i Haderslev, som er fuld af Frygt og Rygter. Napoleon er slaget og forjaget fra Dresden til Rhinen. Danmark, som staar i Alliance med ham og har Hjælpetropper hos hans Arme, ængstiges af det store Forbund. Der tales om Danmarks Opløsning og Deling.“

Paa dette Tidspunkt stod den fjendtlige Hær paa over 40.000 Mand allerede i Holsten og nærmede sig Sønderjyllands Grænse. Det danske Korps, som havde støttet Napoleon, og som talte ca. 10.000 Mand under Prins Frederik af Hessens Ledelse, var samtidig i fuldt Tilbagetog og leverede herunder forskellige Smaafægtninger i Holsten. D. 9de December var Fjenden paa to Punkter, Tettenborns Kosakker ved Frederiksstad og Wallmodens Korps ved Sehested, naaet over Grænsen til sønderjyds Grund. Prins Frederik, der stod længere mod Øst i Kiel, besluttede at søge Ly i Fæstningen Rendsborg og angreb derfor Dagen derpaa Wallmoden, som spærrede Vejen hertil, ved Sehested. Udfaldet af Kampen blev en lysende Sejr for den danske Hær, og Æren herfor til-

Fig. 44. Otto Joachim Moltke.
Lit. af E. Westerberg efter Maleri af
A. Schiøtt (c. 1840). Orig. ejes af Greve
Adam Moltke, Espe.

faldt i lige Grad de fynske og holstenske Dragoner og det slesvigske Fodfolk. For sidste Gang havde det danske Monarkis Undersaatter i For-
 ening bekæmpet en fælles Fjende. Det var kun meget faa, der som hin
 sydslesvigske Godsejer skumlede over, at „saaledes sloges Tyskere mod
 Tyskere“. Ved Prinsens Indtog i Rendsborg Aftenen efter Sejren var
 Byen illumineret, og Jubelen stor. At Stemningen dog var paalideligere
 i Sønderjylland end i Holsten, synes at fremgaa af en dansk Officers
 Dagbogsoptegnelse ved Overgangen over Ejderkanalen: „Jeg drog ind
 i et Land, hvor Indbyggerne ikke holdt det for en Skam at være Danskere,
 hvor man saa paa vor Fare med et deltagende Blik, og vor Fremgang
 blev ledsaget af deres Velsignelser.“

En fjorten Dages Vaabenstilstand sluttedes d. 15. Decbr., og den
 forlængedes senere til d. 6. Jan. Under denne holdt de fjendtlige Tropper,
 mest Kosakker, Sydslesvig besat indtil en Linje fra Ekernefærde over
 Flekkeby, Selk og Hollingsted til Husum. I denne Landstrimmel gik det
 livligt løs med Rekvisitioner, ja med rene Plyndringer. Louise Stolberg
 paa Vindeby priste „den brave tyske Ridder“ General Dörnberg, som
 skaffede hende Sauvegarde, og Magistraten i Husum skrev et Bønsskrift
 om Skaansel til den svenske Kronprins paa meget mangelfuldt Fransk.
 Den senere Indberetning til Regeringen om, hvad Byen led under Kosak-
 kernes Besættelse, fylder 14 Folioider. Da Vaabenstilstanden imidlertid
 ikke havde ført til Fred, begyndte Krigen paa ny i Januar. Nu var
 den frygtelige Kosakvinter (Fig. 45) med Snefald sat ind, som mindes i
 den skønne Fortælling fra Slesvig By om „Guds Mur“, der rejstes om
 den gamle Kvindes Hytte til Beskyttelse mod Fjenden. „Kosakkerne satte
 sig strax i Bevægelse og kom til Aabenraa d. 7de, reiste derfra d. 8. til
 Haderslev og begav sig d. 9. over Christiansfeld efter Kolding, men bleve
 standsede ved Wonsild, hvor det d. 9de kom til en Forpostfægtning med
 danske Trupper, hvorved videre Fremtrængen ophørte. Ribe By blev
 occuperet d. 10. Januar af 35 Kosakker. Her i Agerskov Sogn saaes ingen
 Fjender“ (Aagaard). Saa kom Budskabet om Fredens Underskri-
 velse i Kiel d. 14. Jan., hvorved Frederik VI maatte afstaa Norge.

Saa kortvarig Kosakkernes Besættelse af de nordslesvigske Byer end
 havde været, herskede der dog almindelig Glæde over at være forløste
 fra „den skrækelige Plage“. Den Selvopgivenhed, som Kongen havde
 vist efter Sejren ved Sehested ved at trække de danske Tropper tilbage
 mod Nord, havde efter Rists Mening fyldt alle velsindede med Uro og
 Uvilje. Dengang vilde man gerne have vovet Gods og Blod for et Forsvar.
 Nu var Stemningen slaaet om. Et nyt Indfald i Landet vilde efter hans
 Opfattelse kun vække LigeGYldighed. „Folkene har en bedre Hukommelse
 end deres Førere!“

Slesvig var atter frit, men Krigens direkte Virkninger var hermed ikke

Fig. 45. Kosakvinteren i Tønder.
Akvarel (1821). Tønder Amts Museum.

til Ende. Foruden at et Hjælpekorps paa 10.000 Mand ifølge Fredstraktaten skulde deltage i den afsluttende Kamp med Frankrig, var det ved den d. 8. Febr. sluttede Fred mellem Danmark og Rusland blevet bestemt, at den danske Stat skulde forsyne den Hær, der belejrede den franske Besætning i Hamborg, med Levnedsmidler, mod senere at faa disse erstattede. „Kommissionen til Hertugdømmernes Genbesættelse“, der bl. a. bestod af de to Kanslere for Overretterne og Amtmand Johannsen fra Flensborg, fik ogsaa den Opgave overdraget at sørge for Leverancerne til Benningsens Belejningskorps, og dette Arbejde blev meget stort. Men Kommissionen modtog tillige Klager over, hvad Sønderjylland havde lidt i den nærmest foregaaende Periode. Saa vældige er de Brevpakter, som herved er bleven bevarede for Eftertiden, at man gennem dem faar et levende og meget bedrøveligt Indtryk af Tilstanden i de første Maaneder af 1814. Eksempelvis kan anføres Indberetningerne fra Amtmanden paa Gottorp, den

bekendte Digter Schack-Staffeldt (Fig. 46), hvori det paapeges, at det fattige Krop Herred alene i halvanden Maaned havde maattet underholde 40.000 Mand med 10.000 Heste af Fjendens Hær, saaledes at der foruden Levnedsmidler og Fourage maatte leveres dem Luksusvarer som Østers, Vine, Rom o. l., og Beboerne blev oven i Købet udplyndrede for Heste, Vogne, Klædningsstykker m. m. I Arens og Treja Herreder, der efter Amtmandens Mening kun led en Tredjedel af, hvad Krop Herred gennemgik, beregnede Beboerne deres Tab til 25.600 Rbd. Navnlig havde Svenskerne været slemme; en svensk Løjtnant havde saaledes besvaret Schack-Staffeldts Forespørgsel om Fuldmagt med Ordspillet: „Han havde Magt nok og behøvede ikke oven i Købet Fuldmagt.“ Bønderne havde været udsatte for Legemsmishandlinger, ja Livsfare, naar de ikke straks opfyldte Rekvisionerne, og Fjenden havde endogsaa brugt Agerbrugsredskaberne til Brændsel. Men „Kongens tro Undersaatter var ikke ved nogen Modgang bragt til at vakle i deres gode (d. v. s. loyale) Sindelag“. I det lille Kappel ved Slien havde Kosakkerne skaffet sig et Parti Klæde ved at svinge deres Vaaben under Trusler mod Indbyggerne. Statholderen, Landgrev Carl opgav sine personlige Leveringer til Svenskere og Russere til 30541 Rdl. C.; en Del heraf havde Svenskerne taget med Vold.

Medens de direkte Udplyndringer fra Fjendens Side efter deres Natur maatte være stærkt lokalt begrænsede, strømmede der fra alle Egne af Landet Klager ind til Kommissionen over de Udskrivninger til Belejringshæren foran Hamborg, som vore egne Embedsmænd foretog. Navnlig var det Ansættelsen til Rekvisioner efter Plovtal, som mange Steder faldt Befolkningen for Brystet. Fra det adelige Gods Eskilsmark i Svansø klagedes der over, at to hele Godser, samtlige Præstegaarde, Degnebol og Møller herved gik helt fri. Paa ni Godser i Angel udeblev Beboerne ganske simpelt med de paabudte Varer; Advokat Hansen i Slesvig havde sagt til Bønderne, at „de skulde ikke levere noget“. Paa de augustenburgske og de adelige Godser i Sundeved erklærede man i Slutningen af Marts, at man i de forløbne tre Maaneder havde haft Naturalydelse til en Værdi af 85 Rbd. pr. Plov; nu formaade man ikke mere. Ogsaa i Nybøl Herred bønfuldt man om Skaansel.

Men i Aabenraa Amt fik Piben en ny Lyd. Her satte man haardt mod haardt. Nu var Forholdet det, at Kommissionen paa Grund af Vejenes Ufremkommelighed i denne haarde Snevinter havde paabudt de Kommuner, som ikke selv kunde fremskaffe Leverancer, at lade dem anskaffe ved offentlig Licitation. Herved opnaaedes, at Varerne kunde tilvejebringes paa nærmere Hold, f. Eks. i Kiel, men til Gengæld fulgte der en ubehagelig Efterregning for de paagældende Kommuner Beboere. I Aabenraa Amt, hvor der fandtes en folkelig Repræsentation i de

saakaldte „Amtsfuldmægtige“, havde Amtmand Stemann været saa forsynlig at forhandle med disse om Kontrakterne med Leverandørerne. Men dette forhindrede ikke, at en Del af Indbyggerne valgte tre Mænd til at forlange Kontrakterne forelagte, Betalingsterminerne udsatte, og Levering in natura til ladt ved de fremtidige Rekvissioner. Til Stemanns store Ærgrelse anbefalede Kommissionen at vise saa megen Overbærenhed i Sagen som muligt. Dens endelige Udfald er ikke bekendt.

Mest ejendommelig er dog den Selvstændighed, som Slogs Herred viste. Fuldmægtigene i dette Herred vendte sig direkte til Kongen med Klage over Tønder Amtshus, og deres Sprog savnede ikke Djærvhed: „Vi er opfordrede til at repræsentere Herredsbeboernes Rettigheder.“ De fortsatte: „Foreligger der en Lov, saa er Lydighed den første Pligt. Men Eders kgl. Majestæts landsfaderlige Vilje er ogsaa, at de bidragydende skal kunne overvaage deres Interesser ved Leveringerne. Dette er hidtil altid sket. Vi troer, at naar vi skal betale noget ekstraordinært, har vi Ret til at undersøge hos Herredsfogden, om der foreligger en Ordre hertil, og da hvilken Ordre, hvorledes Ydelsen skal foregaa ved Betalingen, og hvorledes der i det hele skal gaas frem.“ Amtshusets Fremgangsmaade stred ganske mod den hidtidige Orden, „*als wenn es Regalia zu verrichten im Stande ist*“. Altsaa: For Kongens Vilje vilde man bøje sig, men mod hans Tjenere stod man paa Vagt. Det hed sig, at det var Herredsfogden i Ravsted, som havde sat Bevægelsen i Gang underhaanden, og at der herfra arbejdedes ivrigt paa at vække en lignende Genstridighed i de andre Herreder. Sognefogden Hans Cornelsen vægrede sig saaledes ved at stille de rekvirerede Ægtvogne, og i Gramøgnen gav dette Problem ligefrem Anledning til Uroligheder. Her tales om natlig Agitation fra Hesteryggen og knurrende Bønder, som vilde sende en Repræsentant til Kongen i Nyborg for helt at blive fri for Leveringerne. I Haderslev gav Fordelingen af Byrden Anledning til heftige indre Stridigheder, og Magistraten erklærede — vistnok med Grund —

Fig. 46. Adolph Wilh. Schack-Staffeldt.
Radering af A. P. Nielsen (1867) efter Originaltegning.

at selv Embedsmænd som Amtsforvalteren og Lægen søgte at knibe ud ved at paaberaabe sig deres daarlige økonomiske Stilling. Naar man endelig bemærker, at selve „Genbesættelseskommissionen“ over for Kongen opgiver Værdien af hele Sønderjyllands Leverancer blot for 14 Dage til 197.328 Rbd. og i det hele beregner Rekvisitionerne til mindst det ti-dobbelte af, hvad Fjenden personlig havde formaaet at udpresse af Hertugdømmerne, maa man anslaa den samlede Omkostning til Millioner, thi Russerne blev efter Hamborgs Erobring staaende i Holsten til ind i det følgende Aar, og de betalte kun delvis tilbage, hvad de havde modtaget. —

Fredens Afslutning fjernede saaledes ikke straks de Ulykker, som trykkede den lemlæstede Helstat. Skulde det lykkes Enevælden at bringe Stat og Samfund økonomisk paa Fode og ved en kraftigt genoptaget Reformpolitik atter vække den Fællesfølelse, som havde levet inden for alle Monarkiets Lande før 1807?

TREDIE AFSNIT. DE TRANGE TIDER (1814—1834).

I. DEN ØKONOMISKE TILSTAND I DE NÆRMESTE AAR EFTER KRIGEN.

Ligesom den brændende Hovedstad lyser som en talende Vignet over Englænderkrigens Historie, saaledes er det den haarde „Kosakvinter“ med dens vældige Snedriver, spærrende Bygd fra Bygd, som plejer at slaa Tonen an i Erindringerne og Skildringerne af den halve Menneskealder, som fulgte efter Freden i Kiel. Det er den døde Tid, de „trange Tider“, da Livet kun vegeterer videre, mens alle Fremskridt gaar i Staa. Først da Frihedssolen atter begynder at varme, smelter Sneen, og Spiringen tager Fart. Men saadanne stærkt forkortede Udtryk for en Tidsalders Fysiognomi vil let blive ukorrekte og uretfærdige. Det samme gælder da ogsaa for Tiden efter 1814.

Utvivlsomt gik det dengang som efter andre store europæiske Krige, at deres Eftervirkninger først fuldt viste sig efter en Aarrække,

Fig. 47. Gammelt Bondehus i Angel. Thomsen, Flensborg, fot.

og at man i Øjeblikket saa Fremtiden i Møde med de lyseste Forventninger. Nu vilde alt blive godt. „Det sidste Fjerdingaar har været et af de rædsomste Tidsrum i mit Liv, da Krigsluen var os saa nær, at vi ikke vidste, hvad Dag den vilde fortære os. Dog Herren være lovet! vi bleve uskadte . . . Nu begynder Handelen efter 7 Aars Forløb at oplives. Man haaber nu Fred og bedre Tider.“ Saaledes udtaler Pastor Aagaard sig i Vaaren og Forsommeren 1814, og han tilføjer: „Den store Keiser Napoleon, Europas Skræk, Tyran og Tugtemester, forvandlede til den lille Buonaparte, Herre eller Fange paa Øen Elba.“ Nu var den sidste Krig udkæmpet, og Europas bestandige Fred sikret ved „den hellige Alliance“, som samtidig stiftedes i Paris. Præsten i Agerskov gav ogsaa sit Bidrag til den nye Tidsaand ved sine „Betragtninger over Krig og evig Fred“, der tryktes i det ansete Tidsskrift „Athene“ i København.

Krigens snærende Baand faldt. Regeringen ophævede 1815 den 1810 paabudte Indkomstskat for dens resterende tre Aar, og et Par Aar efter nedsattes Grund- og Benyttelsesskatten med 25 pCt. Ved en ny Toldforordning af 2. April 1814 fjernedes alle Ind- og Udførselsforbud undtagen paa Porcelæn og Spillekort. Toldforhøjelsen af 1809 bortfaldt, og Ind- og Udførselstold reduceredes til Tariffen af 1803, kun med 25 pCt.s Tillæg. 1816 nedsattes Udførselstolden for Hornkvæg yderligere. Hvad Krigsskadeserstatning angaar, søgte Kongen, hvis Finanser jo var i en fæl Forfatning, at lindre sine Undersaatters Smerter paa den for Staten mindst bekostelige Maade. Han lovede at anvende en Sum paa godt og vel halvanden Mill. Rbd. af de til Udgangen af 1814 resterende Skatter i Hertugdømmerne til Understøttelse af de haardest ramte Distrikter og Byer (for Sønderjyllands Vedkommende altsaa Strimlen Syd for Ekernførde-Danevirke). Paa denne Sum udstedtes der Sedler, der var lovligt Betalingsmiddel ved alle offentlige Kasser. En saadan Gave kostede reelt ikke meget. Vigtigere var det vel, at medens Rentefoden d. 5. Jan. 1813 var nedsat til 4 pCt., tillodes det nu, at paa Kieler Omslag 1815 maatte Debitorer i Hertugdømmerne forpligte sig til 5 pCt. ved Panteforskrivninger og til 6 pCt. paa Veksler uden Hypotek. Herved maatte nemlig Kapitalisterne i Hansestæderne atter blive fri-stede til at anbringe deres Penge i Jordegods Nord for Elben.

Der er heller ingen Tvivl om, at Tiderne bedrede sig for Hovednæringsvejen Landbruget. Aarene 1814—18 betegnede en meget betydelig Stigning af Priserne for Korn og Smør, og da Høstudbyttet ogsaa i de paagældende Aar (bortset fra 1818) var godt, tegnede Fremtidsudsigterne ret lyse. Datiden priste navnlig 1816. „For Danmark har dette Aar været særdeles heldigt, thi de fleste Lande i Europa havde Misvext formedelst for megen Regn, men Danmarks Avl var god, og Kornpriserne stige“ (Aagaard). Men der var en Befolkningsklasse, som i de foregaaende Krigs-

aar var kommet saa langt ud, at den var meget vanskelig at bjærge i Land: Ridderskabet.

Langsommere viste Opgangen sig i Købstæderne. Landet oversvømmedes straks efter Freden af fremmede Agenter, som søgte Afsætning for de engelske Fabriksprodukter og Kolonialvarer, hvoraf Lagrene i Storbritannien laa stopfulde. Den lokale Industri, der var vokset frem under Krigen og i øvrigt sjældent hævdede sig over Husfliden, lammedes herved. Men den store Mellemandler var her Hamborg-Altona, som var i stærk Vækst. Som en Kæmpepolyp sugede Storstaden alt til sig fra Halvøen, takket være sin glimrende Beliggenhed som hele Nordtysklands Indførselshavn. Selv en Stad som Flensborg havde svært ved at komme til Kræfter. 1816 havde Byen kun et Skibstal paa 189 (med c. 7000 KL). Efterhaanden knyttedes der dog nye Handelsforbindelser paa Vestindien, Island og Grønland, og med Kongeriget stod Flensborg i livlig Omsætning, hvad der alt sammen bidrog til at holde Borgernes Øjne aabne for Helstatens økonomiske Værdi. 1817 var der saaledes otte Sukkerraffinaderier og elleve Tobaksfabrikker foruden en Række Olie- og Grynmøller m. m. i Gang, hvad der lovede godt for Fremtiden. Men for det egentlige Haandværk betød ogsaa her 1815 en Krise, da de vestlige Landes Fabrikata knuste den lokale Produktion.

For Stæderne var dog den store Gæld, hvorpaa de maatte slæbe efter Freden, en tyngende Byrde. Værst var den sikkert for Smaabyerne. Thi medens Flensborg over for en Kapitalgæld paa 395.000 Rbd. kunde trøste sig med at have Fordringer til gode paa 212.000, betød de 248.000 Rbd., som Husum skyldte, relativt langt mere, hvortil kom, at dens Tilgodehavender var ganske ubetydelige. Ogsaa Slesvig havde en Gæld paa over 200.000 Rbd., og i Tønder og Aabenraa laa denne Post paa mellem 100.000 og 150.000. Bortset fra Frederiksstad var der overhovedet ingen By i Slesvig, hvor ikke Passiverne oversteg Aktiverne med et saadant Beløb, at Gældens Forrentning blev et virkeligt Problem.

Saa var der endelig Godsejerstanden. Det er den, som i Aarene efter 1814 løfter de mest højlydte Klager. Var de berettigede? Naar man ser paa Ridderskabets Skatterestancer 1815, virker de ingenlunde overvældende. I Slesvig var den samlede Sum kun 22.000 Rdl., et beskedent Beløb i Sammenligning med de halvanden Million, som Kongen havde til gode hos Amter og Landskaber, og selv om Ridderskabets Restancer 1820 var stegne til 28.000 Rdl., var Amternes samtidig gaaet frem til over 2 Millioner. Undersøgelser, som Regeringen lod anstille gennem Rentekammeret 1816, førte til det Resultat, at man i Adelen var alt for tilbøjelig til at fæste Blikket paa de allersidste Aars økonomiske Nedgang og glemme, at Tilstanden dog var meget bedre end en Menne-skealder tidligere. Høstudbyttet var siden Merglingens Indførelse paa

Godserne steg til det 6-dobbelte, og samtidig var det dyrkede Areal ved Skoves og Sumpes Forvandling til det frugtbare Korn- og Græsland steget med en Tiendedel. Naar man fra Godsejernes Side herimod pegede paa, at Hoveriet fra Bønderne var gaaet tabt, lød Svaret fra Regeringens Side, at Godserne havde faaet dette Hoveri rigeligt erstattet ved den paa Bøndergaardene hvilende Afgift, „Kanon“. Tillige var Priserne paa Landbrugsprodukter gaaet saa voldsomt i Vejret, at de selv efter de sidste Aars stærke Fald var tre Gange saa høje som i 1780erne. Derfor stod ogsaa Forpagtningsafgiften paa Godserne, som før 1789 sjældent oversteg 2 Rd. pr. Td. Land, selv nu efter Kornprisernes Fald i over 5 Rd. Sammenlignede man endelig Skatterne paa Godserne med dem paa Amterne, kom man til det Resultat, at de det sidste Sted var 3—4 Gange højere. Nej, Grunden til Misèren, paastod Rentekamret, laa i den Svindlerperiode, der var gaaet forud for Englænderkrigen, hvorunder Godserne var bleven solgt til højere Priser, end selv den højeste Produktion og de højeste Kornpriser kunde forrente. De nye Ejere var ikke kapitalstærke nok til at bære de forringede Konjunkturer. Hvem der endnu sad inde med sin gamle Ejendom, sikredes derimod gennem de forbedrede Dyrkningsmaader og kunde godt bære den forhøjede Grundskat, ligesom hans Forfædre efter en langt mere ødelæggende Krig under Frederik IV havde været i Stand til at udrede Skatter, der steg til over 50 Rd. pr. Plov.

Der er vel ikke Tvivl om, at disse Betragtninger rummede megen objektiv Sandhed, men til Gengæld liden Trøst for den Befolkningsklasse, der — maaske paa Grund af for dyrt Køb, maaske paa Grund af Leven over Evne — nu engang sad daarligt i det. Den stirrede kun paa de sidste Aars Udvikling, den følte sig ilde stillet og forurettet, og — den havde Veje til at skaffe sine Klager hørte.

2. RIDDESKABET OG FORFATNINGSFORHANDLINGERNE.

Kong Frederik VI var i Septbr. 1814 afrejst til Kongressen i Wien med det Indtryk, at han efterlod baade Sønderjylland og Holsten i en rolig og tilfreds Stemning. Stor og ubehagelig blev derfor hans Overraskelse, da han under sit Ophold ved Fyrstekongressen i Febr. 1815 modtog Besøg af den holstenske Greve Adam Moltke (Fig. 48), der fra Ridderskabet, som var samlet til Kieler Omslag, overrakte ham et Klageskrift over den økonomiske Tilstand, navnlig over at der truedes med Militæreksekution paa Godserne for Skatterestancer. Til Styrkelse af Godsejerstandens Kredit foresloges desuden Indkaldelsen af en holstensk Landdag. Kongen gav et henholdende Svar, og i sin Meddelelse til Møsting herom tilføjede han den meget sigende Sætning: „Hertugdøm-

met Slesvig er dette aldeles uvedkommende“.

Sagen var for øvrigt paa dette Tidspunkt ingenlunde Finansministeren ubekendt, thi Ridderskabet havde sendt et andet Eksempplar af Klageskriftet til Dronningen i København. I sit Brev til Kongen om Sagen griber Møsting med fast Haand om Nælden og bestrider baade Klagernes Berettigelse og Landdagskravets Rimelighed. Møsting saa i Modsætning til Kongen straks, at der var al Udsigt til, at Forfatningskravet vilde blive udstrakt til Sønderjylland, og at det var bedst at regne med

denne Mulighed. Hans gamle Standpunkt fra 1806 hævdes klart: Slesvig er siden 1721 under enevældig Regering. En stændersk Forfatning bør undgaas baade her og i Holsten. Men skulde man gaa ind paa den, burde alle Stænder have Adgang til Del i Styrelsen. Altsaa som saa ofte før: Demokratisk Enevælde kontra aristokratisk Liberalisme.

Møsting var jo imidlertid siden 1813 ikke længer Præsident for slesvig-holstenske Kancelli, og hans Efterfølger Otto Moltke (Fig. 44) fandt sig ogsaa forpligtet til at udtale sig om Sagen til Kongen. Moltke, der var midt i Fyrterne, Søn af Frederik V.s bekendte Yndling og fremskridtsvenlig sjællandsk Godsejer, havde fra sin Fader arvet en Vennesælhed, der stak af mod Møstings skarpe Væsen, men han savnede paa den anden Side dennes Fasthed og livlige Initiativ. Ogsaa ved denne Lejlighed søgte han mere at glatte ud end at forøge Kongens Misstemning. Det burde ikke glemmes, at Kongen selv i den senere Tid flere Gange havde tilladt, ja befalet Ridderskab og Godsejere at holde Generalforsamlinger. Han fandt ogsaa — i Modsætning til Møsting — at Konjunkturerne for Godsejerne virkelig var trykkende. Men navnlig mente Moltke, at Patentet af 1806 for Holsten kun betød en Udskillelse fra det tyske Rige, ikke, at

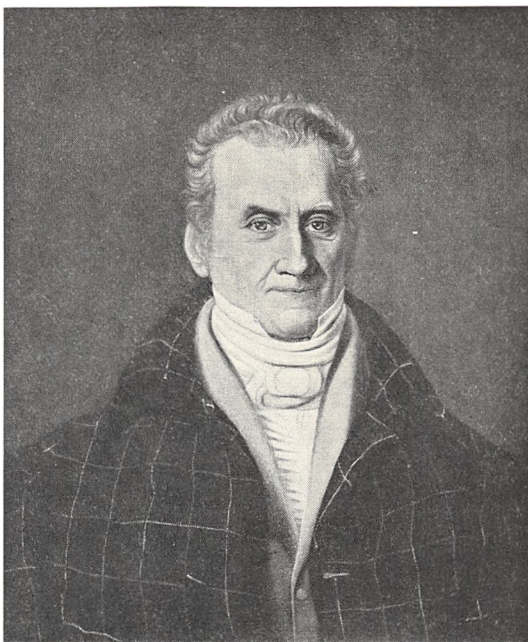

Fig. 48. Adam Gottlob Detlev Moltke.
Maleri. Originalen ejes af Greve Fr. Moltke, Kbhvn.

Fig. 49. Christian Frederik.
Sortkunstblad af Charles Turner (1814).

Ridderskabets Privilegier hermed skulde være ophævede. Indenfor disse Privilegier maatte ogsaa en Landdag siges at ligge, naar den ikke havde nogen besluttende Karakter. Derimod kommer Otto Moltke ikke ind paa Betragtninger over Slesvigs Forhold, skønt han herom synes at have næret samme Anskuelse som Møsting, nemlig at Kongen siden Inkorporationen 1721 var suveræn i hele dette Hertugdømme.

Ogsaa Prins Christian (Fig. 49) der efter sit kortvarige norske Kongedømme i Sommeren 1814 befandt sig i halv Unaade, var enig

med Moltke i, at Holsten havde et gammelt Krav paa konstitutionel Regering af sin „Hertug“; Slesvig derimod efter hans Formening ikke. Prinsen adskiller sig fra Statsmændene af den ældre Skole ved stærkt at understrege Sønderjyllands nøjere Samhørighed med Danmark i statsretlig Henseende og — navnlig — ved at fremhæve den Omstændighed, „at en stor Del af Hertugdømmet Slesvigs Indvaanere tale Dansk“. Han var ikke absolut Modstander af en Stænderforfatning, men ønskede den, hvis man indlod sig herpaa, indført i hele Riget. Den kunde maaske styrke Statens Kredit og betrygge Undersaatterne „mod ansvarsløse Ministres Fejltagelse og [garantere] for Byrdernes forholdsmæssige Fordeling“. — Det var første Gang, den senere Christian VIII kom til at udtale sig om Sønderjyllands Anliggender.

Imens sad Kongen i Wien og skrev: „Jeg vilde blot ønske, at den gode Grev Moltke var rejst; thi hans Ophold her duer intet.“ Han indsaa, at man ikke kunde komme uden om at lade Holsten indtræde i det tyske Forbund, som var under Dannelse, og at dette vilde medføre, at man her „bliver nødsaget at træffe de Indretninger, hele Tyskland vælger.“ Saa-

ledes gik det jo ogsaa; i Forbundsakten 8. Juni 1815 kom den bekendte § 13 til at lyde paa, at „i alle Forbundsstater vil der findes en landstændersk Forfatning.“ Det var denne Bestemmelse, som skulde faa saa megen Betydning i de nærmeste Aar, indirekte ogsaa for Sønderjylland. Men da den forelaa, var Frederik VI for længst vendt tilbage til sin Stat, hvor den videre Udvikling af Forfatningsspørgsmaalet kom til at foregaa efter hans Salving i Frederiksborg Slotskirke d. 31. Juli.

Hovedkvarteret for den ridderskabelige Bevægelse forlagdes nu fra de holstenske Godser til Kiel,

da Stillingen som Sekretær i „den bestandige Deputation“ var bleven overtaget af Fr. Chrph. Dahlmann (Fig. 50).

Dahlmann var født i Mecklenborg og det første Eksempel i det 19. Aarh. paa, at Udlændinge blev de drivende Kræfter til at fremkalde separatistiske Bevægelser inden for den nordiske Helstat. Gennem Morbroderen Fr. Chrph. Jensen i slesvig-holstenske Kancelli, var han blevet knyttet til Norden og i 1813 ansat som Professor i Historie i Kiel. Dahlmann havde i sit Hjemland væsentlig sysselsat sig med tysk Middelalders Historie, navnlig med Kejserne af det sachsiske Hus og deres Konflikter med Danmark paa Harald Blaatands Tid. Dette blev ikke uden Betydning for hans senere historiske Indstilling; som saa mange i Datiden kom han til at betragte Slesvig som et oprindeligt tysk Land, befolket af Angler og Sachser. De store Ulykker, som Tyskland gennemgik under Napoleons Herredømme, vakte desuden hans Samfølelse med det tyske Fædreland, og denne styrkedes ved hans personlige Forbindelse med romantiske Digtere som Moritz Arndt og Heinrich v. Kleist. Med dyb Overbevisning om, at Historikeren burde vende sig fra Fortiden til Nutidslivet og forbinde Historien med Politikken, kom han til Kiel. Men Dahlmann følte sig samtidig

Fig. 50. Friedrich Christoph Dahlmann.
Litografi (1829) efter Maleri af J. Ludw. Hansen.

stærkt knyttet til nordisk Aandsliv, saaledes som det havde givet sig Udtryk i Oehlenschlägers Digtning, og han var loyalt sindet over for den Regering, der havde ansat ham.

Opholdet i Kiel kom dog ikke til at styrke Dahlmanns Samfølelse med den danske Helstat. En dansk Rejsende skriver 1813 til Kammar-Rahbek: „Vor Ven Dahlmann har, saa vidt jeg veed, næst Cramer de fleste Tilhørere og kunde virkelig have et høist behageligt Liv, hvis ikke den mærkelige 5te Januar havde bragt de arme Professorer i en virkelig saare beklagelig Forfatning. Dahlmann f. E. skulde have 500 Rd., men da nu Lønningerne blive udbetalte i blaae Sedler, er Følgen, at han bestemt ikke har mere end 100 Rd. i gode Penge, og af dem maa han give 96 i Huusleje.“

Virkede saaledes den danske Regerings Pengepolitik afkølede paa Dahlmanns Statsfølelse, gjaldt det samme om hans Studier i Hertugdømmernes Historie. Han kastede sig over den Samling af Ridderskabets Privilegier, som var udgivet af hans Morbroder (i Forbindelse med D. H. Hegewisch), og fremdrog herfra Ordene i Brevet 1460: „ewich thosamende ungedeleet“. Dahlmann er den første, som heri har set en evigt gældende Bestemmelse om Hertugdømmernes Uadskillelighed. Han bestred dernæst, at Kongeloven skulde være indført i Slesvig ved Indlemmelsen 1721, men han indrømmede ganske vist samtidig, at dette derimod gjaldt om dens Arvefølge (*secundum tenorem legis regiae*). Han dvælede dog ikke ved disse fjerne Eventualiteter, men lagde Hovedvægten paa Hertugdømmernes Enhed. Naar Holsten atter, som før 1806, blev en Del af Tyskland, maatte Slesvig slaa Følge med det. At Sønderjylland var et dansk Len, fulgte Danmark i Arvefølge og overvejende talte „et fordærvet Dansk“, kom for ham ikke i Betragtning over for Landets Bebyggelse (Sachserne!), dets Historie og dets Retsvæsen (germansk!). Men ogsaa Danmark var „en naturlig Forbundsfølge af det tyske Rige“, og begge skulde de indtræde som Led i et europæisk Forbund. Thi Dahlmann var ikke blot romantisk præget, han var i Bunden først og fremmest d. 18de Aarhundredes Mand og Tilhænger af den humane Kosmopolitisme. Han var Tysker, men han var efterhaanden ogsaa blevet Slesvig-Holstener, den første af en ny Type. Hans politiske Forbillede var meget snarere England med dets rolige Forfatningsudvikling end det revolutionære Frankrig.

Omkring Dahlmann som Fører samlede sig nu en Række Universitetskollegaer som Hesserens Welcker — der for øvrigt var stærkere tysk-nationalt præget —, Holstenerne Twisten og Hegewisch d. y. og sidst, men ikke mindst Niels Falck (Fig. 54), den eneste Slesviger blandt dem. Meget mindre Anklang fandt derimod Dahlmanns Tanker blandt Studenterne, navnlig ikke blandt de sønderjydske. Welcker spotter i sine

Breve over „de saliges Ro i dette Land“ i Modsætning til den kraftige Storm „i Fædrelandet“ og han vilde gerne forlade „det fremmede, alt for u-fædrelandske Norden“, hvilket ogsaa lykkedes ham allerede 1816. Dahlmann selv maatte føle Omslaget hos Studenterne, da han i sin Waterloo-Tale 7. Juli 1815 havde talt om Slesvigs Udsigt til at følge det forbrødrede Holsten. „De slesvigske Studenter lo og skar Tænder, da han talte om Broderskabet mellem Slesvigere og Holstenere,“ og de ophørte med at besøge hans Forelæsninger. Det var en Stemning, som ganske vist ikke varede mange Aar, men som dog er karakteristisk for den oprindelige Stilling. Men det blev som Ridderskabets Sekretær Dahlmann gjorde sin Indsats i Hertugdømmerne.

Man sporer Dahlmanns Indvirken her i den langt større Vægt, som Ridderskabet efter Kongens Hjemkomst fra Wien lægger paa Ønskerne om en Genoplivelse af den gamle Forfatning, mens Skattelettelserne for dem træder mere i Baggrunden. Regeringen havde gennem Otto Moltke ladet anstille historiske Undersøgelser, der førte til samme Resultat, som det, hvortil Dahlmann allerede var naaet — og Falck det følgende Aar naaede —, nemlig at Kongelovens Arvefølge fra 1721 maatte siges at være gældende i Sønderjylland. Men den „nexus socialis“, som fandtes mellem Ridderskabet i de to Fyrstendømmer, betragtedes i København som en ganske upolitisk Forbindelse, der kun forenede Ridderskabets Medlemmer, men ikke de to Lande. Man var derfor ganske utilbøjelig til at vække den gamle Fællesforfatning for Hertugdømmerne til nyt Liv og vilde indskrænke sig til at opfylde Bundesactes § 13 om en Forfatning for Holsten alene. Kongen bekræftede vel 17. Aug. 1816 Ridderskabets Privilegier, men i to forskellige Eksemplarer, et for hvert Hertugdømmes Ridderskab, og to Dage senere nedsattes en Kommission til at udarbejde en Forfatning for Holsten alene. Forinden havde Regeringen søgt at imødekomme Godsejerstanden paa det økonomiske Omraade ved at eftergive 1.600.000 Rbd. af dens skyldige Skatterestancer.

Forfatningsspørgsmaalet var fra nu af blevet et rent holstensk Anliggende. Der er derfor her saa meget mindre Grund til at dvæle ved Kommissionens Arbejde, som tilmed den af A. D. Jørgensen hævdede Anskuelse, at Kommissionens Resultater skulde have faaet Betydning senere under Stænderdrøftelserne i 1830erne, ikke mere lader sig oprettholde. Men eet Punkt har Interesse for Sønderjyllands Historie, det sidste Forsøg, som i Vinteren 1816—17 blev gjort fra Dahlmanns Side paa at drage ogsaa dette Landskab ind under Forfatningsdrøftelserne.

Dahlmanns Plan var at fremkalde en Række Petitioner fra Magistraterne og de deputerede i Sønderjyllands Stæder til Kongen om at udstrække den nye Forfatning til ogsaa at gælde for Slesvig (Fig. 51). Dette lykkedes fuldstændigt. Hvilken Autoritet maa ikke Dahlmann

allerede da have besiddet, thi endnu havde han ikke naaet at se Embeds-pladserne i Hertugdømmerne beklædte med sine hengivne Universitets-elever. Men det viser tillige, at der endnu som et Levn fra den gottorpske Fortid adskillige Steder raadede helstatsfjendtlige Tendenser. En liberal Slesvig-Holstener, Prof. Michelsen, skildrede senere Borgmester Bendix Schows Hus i Aabenraa i disse Aar som et Hjem for „frisindet Underholdning“, hvor Borgmesteren var Centrum i Drøftelser af de sidstudkomne Artikler i Falcks „Kieler Blätter“ eller af Moritz Arndts Skrifter med deres nye Tanker om Stat og Folkeliv. Resultatet af disse Diskussioner fremgaar tydeligt af Petitionen fra Aabenraa.

Heri møder man alle Grundtrækkene af den ældre Slesvig-Holsteinisme. De statsretlige Hensyn sættes foran de økonomiske. Magistraten vil ganske vist ikke have Sønderjylland optaget i det tyske Forbund, men den ønsker til Gengæld Kongerigets Finanser adskilte fra Hertugdømmernes. Hovedsagen er dog at faa „en lignende Forfatning, som bliver givet Hertugdømmet Holsten“, for at ikke den „urgamle“ Forbindelse mellem de to Fyrstendømmer skal opløses. Alle de bekendte „historiske“ Grunde for dennes Eksistens, altsaa Begivenhederne 1386, 1448, 1658, 1721 og 1773, men mærkeligt nok ikke 1460, føres i Marken, og det hævdes, at der i Tidens Løb er opstaaet en Ensartethed i Forfatning, Lovgivning, Pengevæsen, „kort sagt alt, hvad der navnlig indgriber i et Lands Væsen.“ Følgen er, „at denne Forbindelse er bleven kær for Slesvig-Holstenerne,“ at de betragter hinanden som Brødre og som een Faders Børn. Derfor ønsker man Stænderforfatningens Genoplivelse, dog med tidsmæssige Ændringer. Først i anden Række tales der om den Svækkelse af Slesvigs Kredit i Hamborg og Lybæk, som det vil medføre, hvis Holsten faar en Forfatning, men Slesvig ikke, og der peges paa de ulykkelige Tider og paa Aabenraas store Gæld.

Lignende Strengelse som i Aabenraa ansloges i den anden forhenværende gottorpske By Slesvig (Fig. 52), hvor Borgmester Dumreicher (Fig. 53) vel har været Hovedmanden for Petitionen. Ogsaa her førte man Historien i Marken som sværeste Skyts, og man citerede foruden de øvrige Grunde Ordene fra 1460: „At de til evig Tid skal forblive udelte.“ Skønt Dahlmanns Paapegen af dette Argument var fremsat saa tidligt som i Foraaret 1814, er det aabenbart først ved Nytaarstid 1817, efter den aabenraaske Petitions Affattelse, at Betydningen deraf er blevet klar for de slesvig-holstensksindede. I øvrigt minder Petitionen fra Slesvig i sit Indhold meget om den fra Aabenraa, og det samme gælder om Petitionerne fra Ekerførde og Burg (paa Femern). Kraftigst fremtræder dog de slesvig-holstenske Tanker i Ansøgningen fra Sønderborg, hvad der sikkert skyldes den derværende Borgmester Joh. Conr. Ahlmann. Her var der end ikke Tale om en Bøn, men om et Krav, idet

The image displays ten handwritten signatures in cursive script, arranged in two columns and five rows. The signatures are:

- Row 1: Schow (left), Sarauw (right)
- Row 2: v. d. Pahlen (left), Feddersen (right)
- Row 3: Lindenhan (left), Wardenburg (right)
- Row 4: Dumreicher (left), Ahmann (right)
- Row 5: Thomsen (left), Thomsen (right)

Fig. 51. Sønderjyske Borgmestres Underskrifter paa Petitionerne 1817.

[Bendix Frantz Ludvig] Schow (Aabenraa), [Friedrich Heinrich Wilhelm] Sarauw (Burg paa Femern), H[ans] v. d. Pahlen (Flensborg), H[ans] R[udolph] Feddersen (Flensborg), A[ndreas] C[hristoph] Lindenhan (Haderslev), A[ugust] Wardenburg (Husum), J[ohann] C[onrad] Dumreicher (Slesvig), [Johann Conrad] Ahlmann (Sønderborg), C[asper] H[einrich] G[eorg] F[riedrich] Horup (Tønder), P[eter] Thomsen (Tønning). Facsimile.

Dit grævne Aarsnit, und befandod sid Aru-
 und grofste Stammesatod indod Læfgerwinfennu
 Kønigsaufel Kønig Christian der I, glorriofen
 Oudmüde, im Jafru 1460, di Hingogffümm
 Ofent rig und Gölfein, gemümfafleif und den
 Køniffen Krons marriofte, und ifen di Zufif-
 rung welfilte, daf fin zu maigen Ziteu ungen-
 fchilt benibnu. foletu, Lebnu fin fuf darau gen-
 wäful, fuf alb wofffriefte Froningnu zu be-
 traften, und felft duff di folgendu Kønigriofen,
 ift di fuf Aufiff un grävndod wöndu.

Fig. 52. Brudstykke af Petitionen fra Slesvig.
 Dat. 22. Jan. 1817. Facsimile (se Henvisningerne).

man af den kgl. Bekræftelse paa Ridderskabets Privilegier ligefrem drog den Slutning, at Kongen „i dem“ havde bekræftet Hertugdømmernes nedarvede Landsforfatning. Man citerede her den Passus fra Falcks Skrift, at Kongeloven aldrig, heller ikke 1721, var bleven indført i Sønderjylland. „Klarere end nogensinde straalder derfor Landsforfatningen.“ Selv om heller ikke Sønderborgerne stillede Fordring om Indlemmelse i Tyskland, understregede de dog med større Varme end nogen anden Bys Beboere Betydningen af at følge det ædle sydtyske Folks Eksempel i forfatningsmæssig Henseende i Modsætning til det revolutionære Frankrig.

Af en helt anden Karakter er derimod Ansøgningerne fra de oprindeligt kongelige Stæder. I Flensborg, som lededes af Borgmestrene v. d. Pahlen og H. R. Feddersen, men hvor desuden den senere saa bekendte Politimester Kraus formaaede at gøre sig gældende, understregede man kraftigt, at man ingen Rettigheder havde at paaberaabe sig, men at Tidens Tendens (altsaa Indflydelsen fra Frankrig) gik i Retning af indskrænket Kongedømme. Under den absolutte Regering var det ikke muligt at skaffe Byen den fornødne Kredit i Hamborg. Man ønskede forhindret: „at en gammel og mægtig Stad, hvis Troskab og Vedhængen ved dens Kongehus i hvert Fald ikke er bleven overtruffet af nogen, gaar sit hastige Forfald i Møde, og dens Borgere prisgives til sikker Forar-

melse og Elendighed.“ Først herefter pegedes der paa den gamle Overensstemmelse inden for Hertugdømmerne i Sprog, Sæder, Dannelsesanstalter, Regeringsform og Skæbne. Historiske Retsgrunde paaberaabtes overhovedet ikke. Ganske tilsvarende holdt Haderslev under Borgmester Lindenhans Ledelse sig helt og holdent til de økonomiske Argumenter, men man savner dog her den Varme, som udstraalede fra Flensborgerne i deres Omtale af Forholdet til Kongehuset, mens man derimod fandt Lejlighed til at indflette en Henvisning til Forskel-

len paa Udviklingen i Kongeriget og i Hertugdømmerne. Ogsaa i de vestslesvigske Stæder Tønder, Husum og Tønning, der dog tidligere havde været gottorpske, var de materielle Hensyn de tungest vejende Motiver i Ansøgningerne, selv om man — som i Flensborg — ved Siden af disse lejlighedsvis slog paa Overensstemmelsen i Kultur med Holsten, ja endog paa den aarhundredgamle Forening med dette Land.

Betragter man alle Ansøgningerne under eet, fremtræder der saa mange Lighedspunkter mellem dem, at det maa staa som sandsynligt, at Dahlmann ikke blot havde givet Stødet til deres Fremkomst, men ogsaa tilstillet Byerne enslydende Direktiver om deres Indhold. Saa meget større Vægt maa der lægges paa, at Resultaterne dog blev saa ulige, og ud herfra tør der drages visse Slutninger om de forskellige Stemninger, som raadede i de forskellige borgerlige Samfund.

Det slesvig-holsten-lauenborgske Kancelli, som det kaldtes siden 7. Aug. 1816, kom til at behandle det indkomne Materiale allerede d. 20de Jan. 1817, da der endnu kun forelaa Petitioner fra Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Husum og Burg. Flertallet inden

Fig. 53. Johann Conrad Dumreicher.
Maleri. Originalen ejes af Bibliotekar Carl Dumreicher, Kbhvn.

for Kancelliet indlod sig ikke paa at behandle det økonomiske Problem, men holdt sig til de fremsatte statsretlige Grundsætninger. Man mente, at Kongeloven ikke var bleven indført 1721 i Slesvig, og at Undersaaternes Retsforhold da ikke var bleven ændrede. Ordene „efter Kongelovens Lydende“ behøvede nemlig kun at gælde for Arvefølgen. Derimod var ved denne Lejlighed Fællesregeringen for Hertugdømmerne og de deraf afledede fælles Stænder retslig bortfaldet. „Havde Kongen som Hertug af Slesvig fundet det for godt at udskrive en Landdag, vilde han paa ingen Maade have været forpligtet til ogsaa at kalde de holstenske Stænder til denne Landdag, da det ellers vilde afhænge af Medregenten i Holsten [c: Gottorperen], ved at holde de holstenske Stænder tilbage, at forhindre hele Landdagen.“ Altsaa fandtes der ikke i Hertugdømmerne nogen Ret til fælles Stænder, men derimod kunde Slesvig nok have et Krav paa en særlig Stænderforsamling.

Mindretallet inden for Kollegiet, der kun bestod af A. B. Rothe (Fig. 30), fulgte ikke blot Flertallet i dets Protest mod fælles Stænder, men gik endnu videre. Han kunde ikke indrømme, at Sønderjylland i sin Helhed havde noget Retskrav at hævde. Man maatte skelne mellem de to Dele, den kongelige og den gottorpske. Den sidste var af Frederik IV erhvervet ved Krigens Ret 1713 og var fra dette Øjeblik ikke i Kongens Besiddelse qua Hertug af Slesvig, men som Konge af Danmark. Den var faldet ind under Kongelovens § 19 og tilhørte derfor Kongen som uindskrænket Enevoldshersker. Stænderforfatningen var her sat ud af Kraft. Derimod kom Krigserobring ikke i Betragtning for den kongelige Del, og man kunde derfor ikke hævde med Retsgrunde, at den stænderske Forfatning her var bortfaldet. Over for denne Opfattelse af Rothe bestred Flertallet, at Kongelovens § 19 kunde anvendes paa den gottorpske Del, da denne kun talte om Rigets Udelelighed, ikke om, at Kongeloven skulde gælde i alle de med Danmark forbundne „Provinser“. Kongeloven var kun Grundlov for Kongeriget Danmark, „og skulde den gælde som Grundlov for alle Kongens andre Stater, maatte den være bleven indført (*declarirt*) deri.“

Dahlmanns Anstrengelser for at faa Slesvig draget med ind i Forfatningsarbejdet, saa at det kunde faa fælles Stænder med Holsten, var altsaa ganske faldet til Jorden, og som en svag Trøst stod kun Udsigten til særlige Stænderforsamlinger tilbage. Paa begge Sider af Ejderen var der dog endnu Mænd, som var villige til at gøre et sidste Forsøg for den store Sag. Paa Kieleromslaget i Jan. 1818 fremlagdes der i Klubben „Harmonien“s Læseværelse en Adresse til Kongen, som udtalte Ønsket om, at den for Holsten nedsatte Forfatningskommission blev suppleret med slesvigske Medlemmer. Maalet for Arbejdet skulde herefter være en fælles stændersk Forfatning med Skattebevillingsret. Men trods en ivrig

Agitation, hvorunder Hensigten skal have været at skaffe mindst 20.000 Underskrifter, blev det fattige Resultat — 152. Af disse boede endda kun 36 uden for Kiel, og heraf stammede atter i alt 14 fra Sønderjylland, nemlig Borgmester Schow fra Aabenraa, Politimester Kraus fra Flensborg, Advokat Reiche fra Slesvig, Borgmester Thomsen fra Tønning og Godsejer v. Rumohr til Runtoft m. fl. Kongen blev vred. „Skammelig er det, at Slesvigere have deeltaget i denne Ansøgning,“ skrev han til Møsting, og han synes navnlig at have taget Forargelse af at finde de tre nævnte Embedsmænds Navne under Andragendet. D. 24. Febr. udgik der derfor et Reskript fra Kancellipræsidenten til de to Overretter, hvori videre Agitation for Underskrifter betegnedes som „utiladelig“, og det efter Kongens Befaling paabødes at anvende de fornødne Forholdsregler til at forhindre den. Fra dette Øjeblik ophører Arbejdet i Sønderjylland paa en fælles Stænderforsamling med Holsten.

Arbejdet paa den særlige holstenske Forfatning var imidlertid gaaet sin rolige Gang, og ogsaa inden for denne Kommission var det lykkedes Møsting at bringe sin monarkisk-demokratiske Synsmaade til Sejr: Alle tre verdslige Stænder skulde være repræsenterede i den holstenske Stænderforsamling. Men der lyste en ulykkelig Stjerne ogsaa over dette begrænsede Arbejde, thi i Sommeren 1819 lod Kongen det henlægge uden nogen Sinde senere at vække det til nyt Liv. Aarsagen var vel først og fremmest den reaktionære Bevægelse, der imens havde sat ind i alle europæiske Lande, men som i Tyskland navnlig var rettet mod det liberale Studenterrøres Udskejelser, der kulminerede i rene Voldshandlinger. Frederik VI var i høj Grad irriteret over den Slags Optøjer og hyggede sig rigtigt som Medlem af den konservative „hellige Alliance“. Men ogsaa Udviklingen inden for selve Hertugdømmerne gjorde sit til at kølne hans Interesse for en holstensk Forfatning. Imens Forfatningsforhandlingerne udviklede sig, havde Ridderskabet fortsat med at hævde sin Skattebevillingsret og truet med at nægte at betale ikke-bevilgede Skatter. Der var endogsaa inden for Godsejerstanden dannet en Forening til gensidig Understøttelse i Tilfælde af Udpantning, hvad Kongen naturligtvis ikke vilde finde sig i. Foreningen blev forbudt i April 1817.

Spørgsmaalet om Skattenægtelse fik ogsaa Betydning inden for Sønderjyllands Grænser, saa langt Ridderskabets Godser rakte. Statholderen, Landgrev Carl af Hessen, skildrede i dyb Harme over for Otto Moltke, hvorledes to Godsejere (Hilmer paa Nør og Lorentz) havde rejst rundt i Sydslesvig og hvervet Underskrifter paa Tilslutning til Pante-Foreningen. Selv havde han ladet dem vide, at hvis de satte Foden paa hans Godser, vilde han lade dem arrestere, da han betragtede det hele som et Oprør. Regeringen tog dog Sagen roligere, og Nedsættelsen af Grund- og Benyttelsesskatten 1817 med 25 pCt. bidrog virkelig til at berolige Stem-

ningen i den mere maadeholdne Del af Ridderskabet. Men den yderlig-gaaende Retning begyndte nu, efter at der var nedlagt Forbud mod For-eningen, at sysle med Tanken om at indskyde Stridsspørgsmaalet til Afgørelse for et Forum uden for Landets Grænser.

Forfatningssagen var efterhaanden bleven til et rent holstensk Anlig-gende, og Skattespørgsmaalet havde kun angaaet en Del af Godsejerne inden for Sønderjyllands Grænser. De øvrige Stænder i Slesvig maatte være — og var virkelig ogsaa — lidet interesserede i disse Problemers Løsning. Men en tredje Sag kom op, der i en uhyggelig Grad skulde formaa at samle hele Befolkningen inden for begge Hertugdømmer. Det var det evindelige Bankspørgsmaal.

Forbitrelsen — saa stærkt et Ord tør vel anvendes — over Rigsbank-hæftelsens Indførelse 5. Jan. 1813 var ikke bleven svækket i de for-løbne Aar. Regeringen havde tidligt været klar over, at Afgørelsen ikke kunde betragtes som endelig, men havde ment at maatte udskyde Sa-gen, indtil der kunde lægges en fuldstændig Plan for Kredittens Genrejs-ning i Hertugdømmerne. Efter Krigens Afslutning traadte saa (maaske under Paavirkning af Kongen fra Fyrst Hardenberg-Reventlow) en tretten Mands Kommission i Maj 1816 sammen i Byen Slesvig. Det mest fremtrædende Medlem var Kansleren for den holstenske Overret v. Brock-dorff, og i øvrigt bestod den af Repræsentanter for Finanserne, Banken, Ridderskabet og Embedsstanden. I denne Forsamling viste der sig straks en umiskendelig Iver for at komme helt ud af denne økonomiske Forbin-delse med Kongeriget og slippe fri for den forhadte Regning efter Rigs-bankmønt. Selv om der hos de kongerigske Repræsentanter var nogen Be-tænkelighed herved, blev Tanken grebet med Iver af selve Frederik VI, der skrev til Møsting: „Brockdorff er fortræffelig stemt, han har faaet den Tanke, som glæder mig saa meget, nemlig at Holstenerne skulde efter en høi Cours og ved Papiir, som kongelige Obligationer og Bankpapirer, afkiøbe sig selv Banken.“ Det var paa dette Tidspunkt kommet saa vidt, at der praktisk talt ikke var betalt Bankhæftelsesrenter i Hertugdømmerne i flere Aar. Landgreven oplyste 1817, at han personlig skyldte 38.000 Rbd. N. V. for de sidste $3\frac{1}{2}$ Aar. Endelig kom Regeringens Løsning i Patentet af 4. Juli 1818, hvorved det tillodes alle Grundejere i Hertugdømmerne, hvis Bankhæftelse var mindst 100 Rbd., enten ved en Udbetaling paa den af Brockdorff foreslaaede Maade at slippe fri for Byrden straks, eller at betale 6 pCt. af deres Bankhæftelse i rede Sølv saa længe, indtil deres Andel i Bankens Gæld herved var betalt. Administrationen af disse sidste Midler henlagdes til et nyoprettet Bankinstitut i Altona. Det blev denne Maade at løse Spørgsmaalet paa, som blev almindeligst anvendt, for-modentlig fordi der ikke fandtes likvide Midler til at præstere Udbetaling. Men i begge Tilfælde var man ude af Forbindelsen med Rigs-

banken, og Kongeriget og Hertugdømmerne gik nu hver sin Vej i bankmæssig Henseende. Under Altonainstituttet kom der til at ligge et Bankhæftelsesbeløb paa 11,7 Mill. Rbd. I Øjeblikket herskede der sikkert Syd for Kongeaen, bortset fra Ridderskabet, der naturligvis klagede, Tilfredshed med Baandets Løsning. Men da Nationalbankaktierne i Kongeriget i de følgende Ti-Aar steg og steg, kom man i Hertugdømmerne til at tænke paa, hvilke Fordele man var gaaet Glip af ved at slippe Forbindelsen med Danmark, mens man havde høstet alle Ubehagelighederne i den Tid, man var sammen. Da rejstes „Tolvmillionsagen“, Kravet om Erstatning for den ydede Bankhæftelse, der skulde blive en af Separatismens kraftigste Agitationsmidler.

Foreløbig var det altsaa kun med Ridderskabet, at Regeringen havde at gøre, og denne Modstander viste sig i Længden ikke farlig. Som sidste Vaaben havde man inden for Ridderskabet besluttet sig til en Appel til den tyske Forbunds dag i Frankfurt, idet man dog ikke paabe-raabte sig Forbundspagtens § 13, men § 56 i den senere Forbundsbeslutning af 1820, om at „en i anerkendt Virksomhed bestaaende Forfatning“ kun kunde ændres paa forfatningsmæssig Maade. En saadan Forfatning, paastod man, fandtes inden for Hertugdømmerne siden 1712, repræsenteret af Ridderskabet, og saavel Regeringens Forfatningsforhandlinger, som Skattepaalæg og Bankhæftelse betegnede derfor Brud herpaa. Endelig forlangte man, at Forbunds dagen ogsaa skulde tage sig af Forbindelsen mellem Holsten og Sønderjylland. Forbunds dagens Afgørelse, der først faldt i Nvbr. 1823, blev som bekendt paa alle Punkter en Sejr for Danmark. Den holdt sig til § 13 og henviste Holstenerne til som tro Undersaatter at vente paa den Forfatning, som Kongen havde stillet i Udsigt. Hvad Sønderjylland angaar, havde den preussiske Gesandt paa Forbunds dagen allerede 10. Juli afgivet den berømte Erklæring, at Forbunds dagen allerede af den Grund ikke kunde have nogen Indvirkning paa Forbindelsen mellem Holsten og Slesvig under een og samme Stænderforfatning, „fordi Hertugdømmet Slesvig ikke hører til de tyske Forbundslande, og derfor ganske ligger uden for Forbundets Indflydelse.“

Hermed var Sagen standset, for saa vidt den beroede paa Ridderskabets Aktion. Dahlmann, der bar Slaget som en Mand, forlod nogle Aar senere (1829) Landet og modtog en Ansættelse ved Universitetet i Göttingen. Hans Betydning for Sønderjylland laa i at have lagt Grundstenen for det senere slesvigholstenske Program, og at have paavirket den akademiske Ungdom gennem sin Lærergerning, saa at ved hans Bortgang Halvdelen af Embedspladserne var besat med hans Elever og Meningsfæller. Man maa give A. D. Jørgensen Ret i, at Kong Frederik VI nu stod med Initiativet, og at det psykologiske Øjeblik var inde for ham til at løse Forfatnings-spørgsmaalet. Havde han indført den Forfatning for Holsten, som laa

fuldt udarbejdet, og havde han i Sønderjylland og i de øvrige Landsdele oprettet tilsvarende Stænderforsamlinger, turde Helstaten have staaet stærkere, da det Øjeblik kom, da nye Bevægelser i Europa atter gjorde Spørgsmaalet om folkelig Deltagelse i Statsstyrelsen aktuelt.

3. NYE AANDELIGE STRØMNINGER.

Dahlmanns Forsøg paa at skabe en Forfatning, grundet paa Ridderkabets Privilegier, var ganske faldet til Jorden og havde fundet meget ringe Støtte inden for de andre Befolkningsklasser. Politisk Frihed kunde ikke skabes med eet Slag. Der maatte forud derfor gaa et aandeligt Røre. Almindeligvis opstaar et saadant først i Overklasserne paa det litterære Omraade, og i Underklasserne paa det religiøse. Som en sidste Frugt modnes da til Afslutning den politiske Bevægelse.

Dahlmann havde ikke været uden Forstaaelse heraf. Samtidig med sin Virksomhed som Ridderskabets Sekretær havde han som Professor arbejdet ivrigt med sine Studenter, ikke blot paa at oplyse dem, men ogsaa paa at vække dem i tysk Aand. Paa dette Punkt blev han heldigere end i sin direkte politiske Gerning. Den unge Præstesøn Burchardi fra Ketting, der ved sin Ankomst til Universitetet i April 1814 fandt; — ganske vist er hans Ord først nedskrevet over 40 Aar senere; — at „selv med det tyske Sindelag stod det betænkeligt til“, konstaterede, at Studenterne kun fejrede den første Aarsdag efter Slaget ved Sehested, men at der inden den anden (10. Dec. 1816) „var begyndt en Meningsændring“. Dette var dog ikke Dahlmanns Værk alene, men skyldtes lige saa meget Niels Falck (Fig. 54).

Maaske bidrog det hertil, at Falck var Studenternes Landsmand, Søn af en velstaaende Gaardmand i Emmerlev. I hans Hjemegn levede, efter hvad han har fortalt, endnu gottorpske Traditioner, og før han, 30 Aar gammel, 1814 var bleven udnævnt til Professor i Jura, havde han været Huslærer hos Adam Moltke paa Nütschau, Ridderskabsprivilegiernes ivrige Forfægter. Paavirkningen fra hans Kollega Dahlmann, der var en kraftigere Karakter end han, blev den tredje Faktor, der gjorde ham til en overbevist Tilhænger af „Landsrettighederne“. Men Falcks egne Anlæg drog ham i samme Retning. Han var en sindig, noget veg Bonde-natur med en stærk Hjemstavnsfølelse; paa den ene Side som Bonde i Slægt med det svundne Aarhundredes Rationalisme, men dog med et stærkere Indslag af Romantik end hos Dahlmann. Hans Kærlighed til Fortiden gjorde ham som Retslærd til en Tilhænger af Savignys „historiske Skole“. Retten var for ham først og fremmest den fra Fædrene nedarvede Ret, og „bedre end Retten er selv det bedste ikke“. Men

Retten, ogsaa Statsretten, skulde tjene det praktiske Liv, efter rationalistisk Feltraab føre til „det borgerlige Selskabs stedse stigende Fuldkommenhed“. Falck blev ved sin sindige, prosaiske, aldrig hvilende Virksomhed en langt farligere Modstander af Enevælden end Dahlmann, ikke mindst fordi hans Loyalitet var baaret af en varm Kongefølelse.

Under disse og andre Læreres Indvirkning støbtes Studenterne i Løbet af de næste femten Aar om i en ny Form, og hertil bidrog ikke mindre den stærke aandelige Strøm,

der uhæmmet brød sydfra ind over Kiel. Under Indtryk af Frihedskrigen var en Liberalisme fremspiret i Tyskland, dog mere nationalt end politisk bestemt. Man vilde ikke efterabe det vælske Væsen, de franske Ideer fra 1789, men bygge paa de tyske Fyrsters Løfter under Krigen med Napoleon om frie Forfatninger, og man ønskede — hvad der var Hovedsagen — desuden at faa en Forfatning for det samlede Tyskland. Romantisk indstillet som man var, vilde man knytte Traaden til Fortiden og genskabe Hohenstaufernes Kejserdømme i folkelig Form. Kun meget yderliggaaende Kredse var republikansk og irreligiøst sindede. Navnlig i Nordtyskland var den akademiske Ungdom uklar i sine Friheds Krav, men stærk i sin Nationalfølelse. Man indskrænkede sig til at fordre „*Freiheit, die ich meine*“, men man bestemte samtidig „*das deutsche Vaterland*“ som: „*So weit die deutsche Zunge klinget, und Gott im Himmel Lieder singt.*“

Det var Lyrikkens, den romantiske Lyriks Tid. Ogsaa Politikken blev til Lyrik. Det er sikkert med Grund, man har sagt, at det i Kiel var de bedste af Studenterne, som blev grebet heraf; enten de som havde højere Interesser, eller de som var religiøst anlagte. Allerede i Oktbr. 1817

Fig. 54. Niels Nicolaus Falck.
Lit. efter Tegning af J. Bünsow.

Das
Herzogthum Schleswig
 in seinem gegenwärtigen Verhältniß
 zu dem
 Königreich Dänemark und zu dem Herzog-
 thum Holstein.

Eine historische und staatsrechtliche Erörterung
 von
 Dr. N. Falck,
 ordentlichem Professor des Rechts in Kiel.

Nebst einem Anhang,
 über das Verhältniß der Sprachen im Herzog-
 thum Schleswig.

Qui hominum rempublicam iuvare cupiunt, duplici sermo
 via id efficere videntur. Nam aut novi quid parturiunt conducibile
 rebus humanis, aut iam dudum inventa, tum vetustate tum in-
 curia vel sepulta vel dehonestata, instaurare invigilant.
 Franciscus de Serris.

Kiel 1816.

Im Verlage der akademischen Buchhandlung.

Fig. 55. Titelblad til N. Falck: *Das Herzogthum Schleswig* (1816). Facsimile. 7/8.

deltager en Skare kiel-
 ske Studenter i den
 berømte Wartburgfest,
 hvor det almindelige
 „Burschenschaft“ stiftes;
 det følgende Foraar
 optræder to — der-
 iblandt den bekendte
 Lornsen — som dele-
 gere fra Kiels Studen-
 ter paa det Møde i Je-
 na, hvor Burschenschafts
 Love drøftes. Det var
 naturligt, men ganske
 vist ikke korrekt, at de-
 res Professorer saa med
 Sympati paa denne
 Stræben, og at de søgte
 at dække deres Mynd-
 linge, da Regeringen saa
 anderledes paa Sagen
 og forbød Deltagelse i
 Studentermøder af „po-
 litisk“ Karakter. Længe
 varede det dog ikke, før
 man fra oven greb til
 endnu skrapere Beslut-
 ninger; efter de bekendte
 Karlsbadbeslutninger
 1819 indførtes der Cen-
 sur i Holsten (allerede
 1820 udstraktes den til
 ogsaa at gælde for Søn-

derjylland), og man forbød den lokale Afdeling af det tyske Burschenschaft. Professorerne blev nu selv bange for den Bevægelse, de havde været med til at kalde til Live. De sprang fra, hvad der naturligvis maatte give deres Indflydelse paa Ungdommen et Grundskud. Samtidig gjorde en voldsommere Retning sig gældende inden for det kieliske Burschenschaft, som herved sprængtes i to Dele; Broder stod mod Broder, og Uroen steg. Den forplantede sig til Latinskolerne, hvor t. Eks. Eleverne i de højere Klasser i Slesvig viste sig endnu mer balstyrige end Studenterne. Medens den Dahlmanske Ridderskabsbevægelse peger

Fig. 56. Universitetet i Kiel.

Bygget af Sonnin 1767—68. Nu „Museum vorgesch. Altertümer“. Fot.

bagud, er der utvivlsomt i det samtidige Studenterrøre Spirer, som kommer til Udfoldelse i den senere „Slesvig-Holsteinisme“.

Mens Kiel for Studenterne var som et Dueslag, hvor de unge Fugle fløj ind og ud, repræsenterede Lærerne det faste Element, og Falck var ikke den Mand, som kunde føle sig draget af yderliggaaende Rørelser. I Aarene efter 1815 havde han gjort sit Tidsskrift „*Kieler Blätter*“ til den liberale Bevægelses Rustkammer, og i 1816 havde han formuleret sit statsretlige Standpunkt i Skriftet „*Das Herzogthum Schleswig in seinem gegenwärtigen Verhältnisse zu Dänemark und Holstein* (Fig. 55)“. Det blev i over 20 Aar Bevægelsens Program. Falck hævdede heri, at Holsten ikke grundede sine Rettigheder paa Kongresaktens § 13, da denne ikke gjaldt for Sønderjylland. For ham var Vendepunktet i Slesvigs statsretlige Udvikling 1658, da Landet ophørte med at være et dansk Len, og Kongen og den gottorpske Hertug samtidig opnaaede „den ydre Suverænitet“. Men hermed var ikke „den indre Suverænitet“ forbundet, hvilket allerede fremgik af, at den gamle Ret blev bekræftet af Fyrsten 1661. Denne gamle Ret gennemgik ifølge Falck sejrrikt Begivenhederne 1721, thi han vilde kun anerkende, at der efter en Erobring — her altsaa af den gottorpske Del af Slesvig — kunde indtræde en Ændring i det tid-

ligere bestaaende Forhold mellem Regenten og Folket, hvis Erobringen efterfulgtes af en Overenskomst mellem dem herom, og dette var ikke sket. Den gamle Ret bestod derfor stadig usvækket, Slesvig havde stadig Ret til en Stænderforfatning og til uadskillelig Forbindelse med Holsten. Derimod indrømmede Falck ligesom Dahlmann, at Sønderjylland efter 1721 maatte gaa sammen med Danmark i Arvefølge „efter Kongelovens Lydende“.

Mens Falck navnlig vendte sig til den akademiske Stand, søgte Lægen Franz Herm. Hegewisch (Fig. 57) at faa videre Kredse i Tale. Ogsaa han stod til Højre for den radikale Generation, sværmede for det 18de Aarhundredes Utilitarisme og var som Falck en ivrig Royalist. Men baade i Fædrenehjemmet og under sine Studieaar i Göttingen var han blevet præget af engelsk Aand, var først og fremmest ivrig for en Forbedring af Statsforvaltningen og for Pressefrihed. Først i anden Række stræbte han efter en fri Forfatning med et Tokammersystem efter engelsk Mønster. Derfor kunde han heller ikke følge Ridderskabet i dets ensidige Forfatningsstræben. Hegewisch var, som Treitschke har udtrykt det, „en aandeligt sprudlende Hedspore“, altid fremme med Forslag om Forbedringer, altid urolig i den bedste Mening af Verden. Blandt sine Talerør fandt han ogsaa det 1817 af Bogtrykker Schönfeldt oprettede „*Itzehoer Wochenblatt*“, der ganske vist ikke kunde give sig af med egentlig Politik, men som ved sine belærende Artikler fik stærkt Indpas paa Lærerseminarierne. Det hedder, at alle Seminarister holdt dette Blad, og at det derigennem efterhaanden blev Livorgan for hele Lærerstandens Hertugdømmerne. Da „*Itzehoer Wochenblatt*“ med Aarene udviklede sig skarpere og skarpere i politisk Retning, blev det til en Magtfaktor af Betydning, saa at der kunde komme den Dag, da Wilh. Beseler sagde: „*Itzehoer Wochenblatt* gavner os mere end en Armé“.

Under disse Forhold var det ikke underligt, at den „patriotiske“ Følelse over for Helstaten, der endnu i Begyndelsen af Aarhundredet havde behersket hele den tysktalende Overklasse i Hertugdømmerne, nu begyndte at afløses af Stemninger, der drog til den modsatte Side. Skarptsynede danske Forfattere havde Blik herfor. Allerede 1818 foreslaar den bekendte Militærforfatter Jahn i *Provinzialberichte* at betegne den danske Stat som „det fælles Borgerland“, og han tilføjer: „Ordet Fædreland tør jeg ikke bruge, thi det Ord bruger jo Holstenerne, ja til dels selv Slesvigerne, om Tyskland, der ikke eksisterer som Stat, men blot gennem Sproget som et aandeligt Væsen“. Kræfter var satte i Gang, der ikke mere lod sig standse.

Større Betydning i Øjeblikket havde det dog for den brede Befolkning, at der i disse Aar ogsaa begyndte en religiøs Vækkelse i Hertugdømmerne, der strakte sig til Sønderjylland. I Bondestanden havde Rationa-

lismen ganske vist aldrig faaet fast Rod. Kampen mod Adlers Agende havde saaledes i Slesvig fundet sin Fortsættelse i maalbevidst Modstand mod „Den evangelisk-kristelige Salmebog“. Selv en saa jævn og folkelig Præst som Knud Aagaard var ængstelig, da den Nytaarsdag 1813 første Gang skulde tages i Brug i Agerskov Kirke. Kun 36 Menighedsmedlemmer havde ganske vist i første Omgang stemt imod den, men herefter havde man sat en Protestadresse i Gang mod Salmebogens Indførelse. Det gik dog bedre hermed, end Præsten havde ventet. „En ualmindelig Hob Mennesker fra flere Sogne fyldte Kirken, Sangen af den nye Bog udførtes lidelig med Orden og Stilhed, og Seieren blev paa min Side, Harmen paa mine Modstanderes“.

Fig. 57. Franz Herm. Hegewisch.
Blyantstegning (1815).

Striden syntes endt, da Danske Kancelli tilkendegav Protestanterne, „at der ikke kan agtes paa deres Klage“. Men i mange andre Sogne i Nordslesvig havde Befolkningen vist en lignende Stemning, og selv om Lovlydigheden gjorde, at man ikke drev sin Modstand til Yderlighed, havde den jævne Mand dog lagt for Dagen, at det for ham drejede sig om en Hjertesag, som han ikke godvillig vilde slippe.

Et andet, om end mindre betydningsfuldt Tegn i samme Retning var den Tilslutning, som en Bodsprædikant som Peter Hansen Steensvang kunde finde i Aarene efter Krigen. Han var en Bondesøn fra Felsted, der som Elev i det Paludan-Müllerske Skolelærerinstitut i Kerteminde var blevet grebet af den fynske religiøse Vækkelse. Dette satte sig Frugt i et mærkeligt Skrift, „Glædens Kilde“ (Fig. 58), som han 1815 udgav i Sønderborg, og hvori han ikke blot prækede pietistisk Moral med Kritik af Præsternes Kortspil og Hestehandel, men ogsaa rettede Angreb paa hele Embedsstanden lige op til Statens Overhoved. Skriftet har en udpræget demokratisk Karakter og vakte betydelig Opsigt i Aabenraa-

Glædens Kilde,

eller

en aandelig Tale

af

P. H. Steensvang.

Derfor nogen gjør Guds Villie, han skal kjende, om min Lærdom er af Gud, eller om jeg taler af mig selv. Joh. 1 E. 17 B.

Sønderborg, 1815.

Trykt hos Carl Wiswe, og sælges Afkesubscribersentene Hæftet for 1 Mk. Lybke, eller 2 Rbd. N. B.

Fig. 58. Titelblad til P. H. Steensvang: *Glædens Kilde* (1815).
Facsimile c. 6/7.

Sønderborgegnen, hvor han kaldtes „vore Dages yngste Helt, som saa mange i vor Egn synes saa godt om“. Det udkom endogsaa i 2det Oplag, men blev herefter forbudt af Kancelliet. Forfatteren blev samme Aar myrdet paa Balkanhalvøen paa Vejen til Missionsmarken. Hans Optræden er aabenbart kun et Fænomen af forbigaaende Betydning, men har sin Interesse ved at vise, at der fandtes en aandelig Trang i Befolkningen, som den officielle Kirke ikke formaaede at stille.

Langt mere kom Ditmarskeren Claus Harms' (Fig. 59) Præken til at betyde, selv om han havde sin egentlige Virkekreds syd for Ejderen. Ogsaa han havde, da han var Præst i Lunden i sin Hjemegn, ved Krigens Afslutning rettet sin Kritik mod Embedsmandsstanden, men mere positivt havde han virket ved sine opbyggelige Prækener. Deres Ry bredte sig ind over Sønderjyllands Grænser, særlig til Ejdersted, hvor han baade fik Indflydelse ved Gæsteprækener og ved sin Postilsamling. 1816 blev Harms Archidi-

akon i Kiel. Ogsaa her, hvor han desuden kom til at staa over for den døende Rationalisme, fik han et vældigt Kirkebesøg. Mænd som Falck og Twesten sad under hans Prækestol. Med den sidstnævnte, der var theologisk Professor, samvirkede han ligefrem. „Twesten omvendte dem, og Harms døbte dem“, hed det senere om Studenterne. Ogsaa i Kiel fik han Indvirkning paa sønderjydske Kredse. Eksempelvis kan anføres hans egen Beretning om den Landmand fra Angel, der en Gang aarligt for at kunne høre ham kørte frem og tilbage i de to tilstødende Nætter, derpaa efter Hukommelsen nedskrev Prækenen og lod den cirkulere paa sin Egn fra Haand til Haand.

Den store Begivenhed i Harms' Liv blev som bekendt hans „Tesor“s Fremkomst i Anledning af Lutherjubilæet 1817. Disse Teser vakte et Oprør, der svarer til det, vi herhjemme møder ved Grundtvigs Angreb

paa H. N. Clausen 1825. Med al den Forskel, som bestaar mellem de to Forfattere, er der den Lighed, at de begge gjorde op med det 18de Aarhundredes Tro og hævdede et ortodokst Standpunkt. Teserne gav Anledning til en hel Literatur paa ca. 200 Skrifter for og imod; til Forfatterne af de sidste hører en Række slesvigske Præster, som Meyer i Hagenbjerg, Ahlmann i Egen og Asmussen paa Før, samt Dr. Neuber i Aabenraa; til Harms' Forsvarere en saa ejendommelig Personlighed som Ejeren af Kobbermøllen ved Flensborg, Josias Thor Straten. Original, aandfuld

Fig. 59. Claus Harms.
F. A. Hornemann lit. (1851).

og sprudlende af Humor, som Harms var, førte han sin Kamp til Sejr. Selv har han — yel noget overdrevent — betegnet Resultatet med de Ord, at mens Hertugdømmerne før 1817 var næsten ganske rationalistiske, var de kort efter næsten ganske ortodokse, i hvert Fald hvad Præsterne angik. For den almindelige Befolkning i Sønderjylland blev hans Indvirkning altsaa væsentlig indirekte; ligesom Falck kom han her til at virke gennem sine Elever, og det maa antages, at denne Indvirkning overvejende kom den tysktalende Del til Gode.

Harms var en Søn af Folket, og som Falck mistede han aldrig Forbindelsen dermed. Det Trosliv, han vilde vække, krævede som Grundlag et stærkt folkeligt Liv, og han ønskede at fremme det paa alle Maader, ogsaa ved at fremdrage det gamle, næsten foragtede Folkesprog. I Virkeligheden var Interessen for Plattysk siden 1790erne ved at vokse frem; Voss' Genrebilleder fra Bondelivet („Kartoffeldiget“) og Schützes „*Holsteinisches Idiotikon*“ (den første Ordbog over Plattysk) er Vidnesbyrd derom. Men endnu kunde en Forfatter kun tænke sig at anvende dette Maal til humoristiske Smaadigte, og selv en saa kærnetysk Skribent som „Fader Jahn“ advarede 1810 midt under Napoleonsundertrykkelsen imod at lade Plattysk blive til et Bogsprog, fordi „det hindrer Oplysningen“. Han saa kun dets Betydning i, at det kunde fuldkommengøre Fællessproget.

Men ogsaa paa dette Punkt betød 1814 et Gennembrud af friere Strømninger. Harms havde i flere Aar arbejdet mod det samme Maal, før han i 1820 i „*Kieler Beyträge*“ skrev sin berømte Artikel: „Om det plattyske Sprog, og hvorfor det er bedre end det højtyske“. Det var denne Afhandling, som mundede ud i Opfordringen: „*Sprick dütsch*“. Dette var at stikke Haanden i en Myretue. En sønderjydske Præst, Pastor Sothmann i Mildsted ved Husum, fremkom med den voldsomste Protest mod Plattysk. Det var i hans Øjne „Barbariets Sprog og den raa Pøbels Sprog. . . Raahed, Fattigdom, Mislyd, Besværlighed for Tungen og Pøbelagtighed er dets Karakter“. Han vilde endog have det plattyske Sprog udryddet ved Skolens og Kirkens Hjælp. Men Sothmanns Angreb blev ikke ubesvaret. Pastor Hartz i Dreisdorf ved Husum og en Række andre ilede det plattyske Sprog til Undsætning. En af Forsvarerne pegede paa, at Plattysken var „saa gammel, saa ærværdig, fremgaaet af Folkets inderste Natur og sammenvokset dermed; en umaadelig rig Fundgrube for de kosteligste Skatte“. For ham var det ligefrem „en Nationalhelligdom“, og Attentater paa det Plattyske „falder altid tilbage paa Ophavsmændenes hule Pandeskaller og viser deres Opblæsthed og Uvidenhed“ (jfr. S. 25). Striden løb naturligvis som alle den Slags Stridigheder ud i Sandet, sagtens fordi der af ingen af de stridende var stillet positive Forslag om, hvorledes Spørgsmaalet skulde løses. Den slog heller ikke ned i de brede Lag, som dog var de nærmeste til at interessere sig for den. Der gik mange Aar hen, før Plattysk blev taget op til virkelig Digtning inden for Hertugdømmernes Grænser, nemlig da Claus Groths udødelige Digtsamling „*Quickborn*“ 1852 udkom med Forord af selve Harms, og i det offentlige Liv vedblev Højtysk derfor at indtage sin Førerstilling.

Men hvad der er Ret for det ene Sprog, er billigt for det andet, og det var ganske naturligt, at adskillige Aar før Opmærksomheden blev henvendt paa Plattyskens fortrykte Stilling, havde ogsaa det danske Sprogs Forsvarere ladet høre fra sig, da det her jo ikke drejede sig om et Folkemaal, der var sunket ned til Dialektens oversete Standpunkt. Pastor Knud Aagaard havde i Foraaret 1815 indsendt sin „Beskrivelse over Tørning Lehn“ (Fig. 60) til Trykning i København. Heri skildrer han ikke blot den Forbavelse, han havde følt ved i sin nye Hjemstavn at finde Forfatningen „saa holstensk“, hvad der dog var en Urimelighed i et Rige med samme Folk og Sprog. Men ganske særligt behandler han Sprogets Grænser og Skæbne. „Antages Hertugdømmets Længde fra Kongeaaen til Ejderen for 17 Mile, saa strækker sig det danske Sprog i daglig Tale igjennem de 14, og det plattyske igjennem de 3 Mile“. Men det højtyske Sprog bruges i Undervisningen 4—6 Mil længere nordpaa, end Plattysk hersker i daglig Tale. „Vel er det sandt, Embedsmændene ere det tyske Sprog mægtigere end det danske; men hvorfor skulle

de være det? Spise de dog ikke dansk Brød? ernæres de ikke af et dansk Folk? og boe de ikke paa dansk Grund? . . . Dog synes nogle Varsler at tilkjendegive, at det netop nu er Tid at bringe denne Sag paa Bane“. Dette slutter Aagaard af Sprogskriptet af 1810. Hans positive Forslag gaar dog kun ud paa, at Beboerne paa begge Sider af den virkelige Sproggrænse skal gøres bekendt med begge Sprog. „Men hvorfor skulle da Danske alene rette sig efter Tydske?“ Aagaard tilføjer adskillige skarpe Ord om Snobberiet over for Tysk selv hos den dansktalende Befolkning. „Det er latterligt at erfare, hvorledes Stympere, der dog maaskee kunde skrive nogenledes forstaaeligt i deres danske Modersmaal, uden Nødvendighed hellere ville sammenflikke et ravgalt Brev, som de indbilde sig at være tydsk, fordi det ikke er dansk, og at forhutle tvende Sprog paa een Gang.“ Man mærker tydeligt Indignationen herover koge i den ellers saa rolige Præst, saa at han endogsaa svinger Ironiens, ellers for ham saa uvante Pisk.

Syd for Kongeaaen klang hans Ord uhørte hen. Men Nord for den faldt de i en modtagelig Jordbund. Her var der i København allerede fra d. 18. Aarhundrede af begyndt en national Vækkelse, der ganske vist hidtil i det væsentlige havde holdt sig til Kongeriget. En af Repræsentanterne herfor var Prof. Laur. Engelstoft. Han fik — sikkert under Paavirkning af Aagaards Skrift, skønt det da endnu ikke var udkommet i Trykken, — i 1815 Etatsraad Scavenius til Gjorslev til at udsætte en Prisopgave om det danske Sprogs tidligere Udstrækning i Sønderjylland, om Grundene til dets Tilbagegang og om de Midler, hvorved det

Beskrivelse

over

Tø r n i n g L e h n .

Et Bidrag

til

Rundskab om Hertugdømmet Slesvig,

af

Knud Aagaard,

Sognepræst i Agerføv.

Kjøbenhavn, 1815.

Trykt paa den Guldendalske Boghandlings Forlag
i det Kongl. Waisenh. Bogtrykkerie
af C. F. Schubart.

Fig. 60. Titelblad til Knud Aagaard: Beskrivelse over Tø r n i n g L e h n (1815).

Facsimile c. 6/7.

V e r s u c h
 einer
 gründlichen und unparteiischen Beantwortung
 der merkwürdigen Preisaufgabe
 über
die dänische Sprache
 im
Schleswigschen,
 enthaltend die Geschichte derselben
 mit allen den wichtigeren Umständen und Vorfällen in
 einem jeden der vergangenen Zeitalter,
 von dem ersten an bis auf gegenwärtige Zeit,
 nach
 Anleitung der Haupt- und Neben-Fragen,
 von
N. Outzen,
 Papier zu Brecklum bei Bredsted.

Fig. 61. Titelblad til N. Outzen: *Die dänische Sprache* (1819). Facsimile c. 9/8.

„som Landets ældste almindelige Tungemaal, tillige kunde blive det almindelige offentlige Underviisnings-, Forhandlings-, og Rettergangs-Sprog, og Sønderjylland saaledes i Henseende til Sproget blive, hvad det forhen har været, en dansk Provinds.“

I den tysktalende Del af Hertugdømmerne vakte denne Prisopgave ingen Glæde. At det ikke drejede sig alene om en videnskabelig Undersøgelse, men at der laa et praktisk Maal i det tredje Spørgsmaal, er jo ogsaa ubestrideligt. I det konservative „*Neue Provinzialberichte*“, der repræsenterede den helstatslige Loyalitet, advarede en Indsender mod al Indgriben i Sprogforholdene som unyttig og skadelig, da

den kunde genopvække de Nævekampe mellem Danomaner og Germanomaner, som man havde oplevet for ti Aar siden. En anden Indsender, hvis Indlæg af Falck blev trykt som Bilag til hans Skrift om Hertugdømmet Slesvigs Forhold (Fig. 55), stemte Tonen højere, talte om „dansk Patois“, hævdede, at Højtysk var et dyrebart, ja helligt Sprog for alle Slesvigere, og anbefalede, hvis man endelig vilde gengive det danske Sprog „dets gamle Ret“, da at vende sig — Øst for Sundet; „dér laa det egentlige gamle Danmark“(!). Falck personlig var ogsaa stødt over Prisopgavens Fremsættelse; han betragtede den som et uberettiget Indgreb fra kongerigsk Side i Hertugdømmernes Anliggender.

Resultatet blev, at der 1. Jan. 1817 forelaa tre Besvarelser, en paa Dansk og to paa Tysk. Af disse stammede den første fra den lærde Professor og Biblioteksmand E. Chr. Werlauff (Fig. 62), de to sidste fra Pastor N. Outzen i Breklum ved Bredsted og fra Holsteneren Kruse. De to første fik den udsatte Pris. Werlauffs Afhandling er sikkert i historisk Henseende den grundigste og mest udtømmende, men den meddelte, som man kunde vente af dette Studerekammermenneske, lidet eller intet om det, som var Prisopgavens egentlige Formaal. Outzen, der var født i Tinglev, havde sin Styrke i sin mangeaarige Syslen med Sprogene paa

Aastedet. Dette gav hans Besvarelse (Fig. 61) det selvoplevedes Friskhed. Han betegnede Dansk som „vort rigtige gamle Landssprog“, der endnu taltes af de to Tredjedele af Befolkningen, renest og bedst i Tønder og Aabenraa Amter, „Hjertet af Fyrstendømmet“. At der undervistes, prækedes, dømtes og styredes paa Tysk i de dansktalende Egne Syd herfor, Kær, Vis og Ugle Herreder samt Angel, var i hans Øjne „et lige saa paafaldende Fænomen, som naar Katolikkerne synger paa Latin, eller som om man vilde præke paa Dansk for Holstenerne“. En Forandring heri var gennemførlig, men næppe med eet Slag uden at volde Vanskeligheder. Outzen anbefalede derfor Forsigtig-

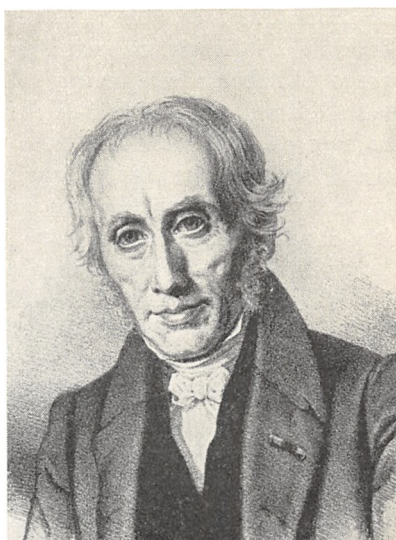

Fig. 62. E. Chr. Werlauff.
Em. Bærentzen lit. (1842).

hed, og han endte med at pege paa, hvad der for ham var Hovedsagen, at alle Slesvigere levede som Landsmænd, som om de havde samme Sprog, thi de var forbundne ved een Gud, een Tro, een Konge, eet Fædreland og eet Folk. Ogsaa han var altsaa — ligesom Aagaard — langt fra det 19de Aarhundredes Tro paa Nødvendigheden af den eensprogede nationale Stat. Kruses Besvarelse havde derimod en afgjort uvenlig Karakter over for det danske Sprog.

Endnu var altsaa i Slesvig Interessen for det danske Sprog ikke forbundet med nogen dansksindet Bevægelse, ja der var her end ikke Tale om nogen danskorienteret sønderjydske Bevidsthed. Men Tanken var i Fremvækst i disse Aar, og dens første Repræsentant, „den første Sønderjyde“, blev Paul Detlev Christian Paulsen.

Det var ikke Nordslesvig, der frembragte ham, „Jeg er født i Flensborg“, sagde han 34 Aar gammel (1832), „og jeg er en ægte Søn af Mellemslesvig, da mine Forfædre, saa vidt jeg kan forfølge dem tilbage, og det er over 200 Aar, alle enten har boet i Byen eller i den nærmeste Omegn. Skønt mit Modersmaal er det Tysk, som er blevet det herskende i Flensborg, har jeg dog, saa langt min Erindring fører mig tilbage, følt mig som Dansk.“ Atter og atter vendte han tilbage til denne Kendsgerning, lige til han i Efteraaret 1848 fra Universitetskatedret i København udtalte: „At en dybt følt Attraa drev mig til Danmark, ligesom til mit Moderland, kan jeg kun tilskrive to Aarsager: den ene, at mit Blod er dansk, uagtet

mit Modersmaal er tydsk, . . . den anden, at min Ungdom falder i en Tid, da der i Slesvig, og navnlig i min Fødeby, ingen anden end den danske Statsforbindelse levede i Erindringen.“ Ikke Samhørighed med dansk Kultur, men Instinktets Stemme og politisk Bevidsthed var altsaa hos ham de drivende Kræfter.

Men Chr. Paulsen forstod og talte Dansk lige fra Barnsben. Han havde oprindelig lært det paa Gaden, under Leg med mindre velstillede Kammerater; senere havde han som saa mange Købmandssønner modtaget Undervisning deri. Han havde altid svært ved at tale det danske Sprog, og en Talefejl bidrog hertil. Og dog blev Chr. Paulsen Danskens første Ridder paa slesvigsk Grund. Han søgte ikke Kampen, men han veg heller ikke tilbage for den. Da han ydermere var kommet i Forbindelse med dansk Kultur og bleven inderlig fængslet af den, bidrog dette naturligvis til at styrke ham i hans Overbevisning. Hans Skæbne er et nyt Vidnesbyrd om, at et Folks Førere ikke indtager deres Standpunkt efter forstandsmæssig Overvejelse, endnu mindre efter Interessesyn. De drives til at fuldbyrde, hvad der fra Ungdommens Dage ligger paa Bunden af deres Sjæl.

Tidlig faderløs levede Chr. Paulsen i økonomisk set saa lykkelige Kaar, at hans Moder kunde sende ham i 12 Aars Alderen ned i Tysklands Hjerter til en Opdragelsesanstalt i Thüringen. Fra dette Øjeblik indtil hans Livs Ende kan vi følge hans Udvikling gennem hans Dagbog, der karakteristisk nok i Begyndelsen førtes paa Tysk. Den samme Stemning greb Paulsen i Thüringen, som Oehlenschläger ved Saalefloden havde udtrykt i sine berømte Linjer i „Underlige Aftenlufter“. Som eet blandt flere Vidnesbyrd herom kan anføres, at da Barndomsvennen Peter Jessen i Marts 1815 besøgte ham hernede, skrev han i Dagbogen: „*Der gute Peter erzählte mir* om det kiære Fädreneland“. Her bryder altsaa sammen med Stemningen det danske Sprog uvilkaarligt frem hos Skoledrengen fra Flensborg.

I sine Studenteraar i Tyskland blev Chr. Paulsen paavirket af Burschenschaftsbevægelsen. Der var hos ham, den ogsaa erotisk let paavirkelige, en sværmerisk Begejstring for „det gode og ædle, Gud og Dyden“, der maatte drive ham til at blive Medlem af et „Dydsforbund“, og han delte den almindelige Iver for en fri Forfatning. Men Paulsen var ikke for ingen Ting Flensborger og Rationalist. Han kastede ikke Vrag paa Fornuften; han hævdede i Diskussion med en flensborgsk Barndomsven, at Sønderjylland var en dansk Landsdel; han forargede de berlinske Studenter ved at ende sin Tale paa Frederik VI's Fødselsdag 1819 med Udraabet: „Leve Kongen og Forfatningen!“. Han ønskede vel en Forandring i Statsstyrelsen, men „med Maadehold, efter Spaniernes Eksempel“.

Under Opholdet i Tyskland havde Chr. Paulsen mødt og sluttet Ven-

Bøden den 7de October
 I Jesus er alle her den første Aften
 at jeg var i det nye og gamle Danmark,
 hvor jeg for tilbragte fem lydelige
 begrundelsesfulde Aar; og i disse Aar
 ligesom og ligesom i mine 20 første
 Aar at de kommer som Tid, for da
 mine fæderne og alle fra Sønder
 Fylde vilde være en Del af
 et nyt og konstitutionelt Dan-
 mark! Jesus ligger end af end
 det er Min.

Fig. 63. Brudstykke af Chr. Paulsens Dagbog,
dateret 7. Oktober 1820. Facsimile.

skab med den danske Teolog H. N. Clausen. I de tyske Kredse følte han sig navnlig knyttet til sin Landsmand i snævrere Forstand, Juristen C. F. Heiberg, der senere kom til at spille en ret betydelig Rolle inden for den slesvig-holstenske Lejr. Mellem disse to Mænd blev et Valg efterhaanden nødvendigt. Bestemmende blev her vel den religiøse Modsætning, da Heiberg mere og mere udviklede sig bort fra Troen paa en personlig Gud til (som Hegelianer) alene at bygge paa Verdensfornuften. Med Clausens „absolutte Afhængighedsfølelse over for Gud“ og hans inderlige, om end ubestemte Christustro følte Chr. Paulsen sig derimod stærkere i Pagt, og en dyb Kærlighedsskuffelse, som han havde lidt, havde gjort hans Hengivelse til Gud endnu fastere.

Men endnu før dette var sket, var Paulsen endelig og helt blevet draget over paa dansk Side. Afgørende var herved det Besøg i København og Kongeriget, som han aflagde 1820. Han fik et stærkt Indtryk af den „store, herlige Hovedstad med dens stolte Kongeborg“ og af dansk Kultur, som den traadte ham i Møde gennem Videnskab, Kunstsamlinger, Teater og „vor store Thorvaldsen“. I ikke mindre Grad blev han

behagelig overrasket ved de stærke liberale Strømninger, som han traf paa. Ikke blot i København, hvor Chr. Paulsen havde ønsket, at der ved Siden af Frihedsstøtten engang skulde rejse sig en ny Støtte for Frederik VI som Giveren af politisk Frihed, mødte han en liberal Tankegang hos Mænd som Baggesen, Engelstoft og Werlauff. Endnu mere blev det Tilfældet, da han paa sin Rejse i Provinsbyerne Næstved og Vordingborg, ja selv rundtom i Sydsjælland, paa Laaland og paa Fyn fandt Præster, Forpagtere og Møllere „politisk liberale“. Inden for det højere Borgerkab, især naar det var akademisk uddannet, var saadanne Anskuelser aabenbart i 1820 ret vidt udbredte, selv om mange med Engelstoft „troede, at Tiden endnu ikke var kommen“. Da Chr. Paulsen forlod Kongeriget, skrev han i Dagbogen: „Gid, at der kommer en Tid, da min Fædreneegn atter som Sønder-Jylland vorder en Deel af et nyfødt constitutionelt Danmark! Heri ligger eet af mit Livs Maal“ (Fig. 63).

Adskillige Aar skulde dog endnu gaa, før dette blev hans eneste Maal. Men Vejen var i hvert Fald afstukket. Efter 1821 at have taget juridisk Eksamen paa Gottorp, drog han anden Gang til København. Forinden staar der i hans Dagbog:

„Det jeg saa ofte i denne Tid har sagt, at som jeg af Hjertet var Dansk, saa vilde jeg ogsaa vorde det i Sproget, vil jeg og sande derved, at jeg nedskriver mine Bemærkninger over mit Liv i mit kjære Danske Tungemaal“.

Han gennemførte denne Beslutning, og usigeligt rørende virker dette ubehjælpsomme Skriftsprog, som han først efter aarelangt Arbejde naaede til at beherske.

Paulsens Livsbane i de følgende Aar er betydningsfuld ved, hvad den forberedte, men rummer ingen mærkelige Begivenheder. Han naaede til den danske juridiske Doktorgrad og ligeledes efter megen Modgang — som ovenfor skildret — at vinde sin udkaarne „den høje Thora (Bloch) med sit qvindelige Væsen, sine sjæfulde Øjne“. Da Paulsen 1824 var bleven udnævnt til overordentlig Professor i Kiel i dansk og Hertugdømmernes Ret samt nordisk Retshistorie, var han kommet paa sin rette Hylde; lykkelig i sit Ægteskab og lykkelig i sit Forhold til Studenter og til Kollegaer, særlig til sin Lærer Falck. Hans Virksomhed nød almindelig Anerkendelse, og hans beskedne og rene Personlighed, hvis ydre Form var en ægte nordisk Skikkelse, vakte en lige saa almindelig Sympati. Som sin Livsopgave saa han: „at gøre de to Hoveddele af Riget mindre fremmede for hinanden ved at fremhæve mit nærmere Fødelands danske Grundbestanddele“. Men at en offentlig Fremtræden skulde blive nødvendig hertil, var endnu skjult for Chr. Paulsen.

Paulsens Bemærkninger fra hans Rejse 1820 har vist, at der dengang i Kongeriget fandtes en videre udbredt politisk Interesse, end man

tidligere vilde have antaget. At det samme var Tilfældet syd for Kongeaen, findes der andre Vidnesbyrd om end de førnævnte Petitioner fra Købstæderne 1816—17. Det var jo i disse Aar, at den politiske Uro trods „den hellige Alliance“s Bestræbelser vedblev i og uden for Europa, og i Hertugdømmerne fulgtes Frihedsbevægelserne i Sydamerika, i Spanien og Portugal og i Italien med levende Sympati, i hvert Fald i de højere Samfundslag. Fra det dansk-talende Nordslesvig foreligger forskellige Vidnesbyrd herom. Et er Knud Aagaards saa ofte citerede Dagbog; et andet lignende Optegnelser paa Dansk af den rige Kniplingshandler Jens Wulff i Brede (Fig. 64).

Fig. 64. Jens Wulff.
H. Martens, Højer, fot.

Heri tales saaledes med en Genklang af den franske Revolutions Mennekerettigheder om „de Friheder, som ethvert Folk er berettiget til at fordre“. Wulff siger, at den spanske Despotismes Herredømme over Loven føles med Smerte og Forbitrelse overalt, og Aagaard taler om, hvad Spanien lider under „en usel Konge“. Navnlig da Grækerne i Begyndelsen af Tyverne rejste sig mod det tyrkiske Aag, var Medfølelsen med dem almindelig i alle Samfundskredse. „Fast alle Europæiske Nationer ere paa deres Side“, hedder det hos Wulff, „kuns ikke Fyrsterne, som frygter saa meget Frihedsaanden“. Selv om man ikke slog Frederik VI i Hartkorn med disse Fyrster, bidrog dog Tidsbegivenhederne til at svække Enevældeideerne i Almindelighed. Intet har stærkere end den græske Frihedskrig i 1820erne virket til i alle Lande at undergrave det bestaaende System.

Men var Tiden altsaa langt fra saa politisk død, som tidligere antaget, og var der ogsaa Tegn til en vaagnende national Selvhævdelse, var der dog herfra et langt Spring til den Tankes Sejr, at en folkelig Vækkelse maatte føre til Sammenstød mellem de forskellige Nationaliteter, ja til Opløsning af den dobbeltsprogede Helstat. Enkelte anede dog profetisk, hvorhen det bar.

Nicolaj Frederik Severin Grundtvig (Fig. 65) havde tilbragt tunge Aar, siden han ved Helligtrekongerstid 1814 havde søgt at skabe et nyt Danevirke ved at vække de københavnske Studenter til Kampen for Norge. I den følgende Tid levede han et stille indadvendt Liv for at komme til Klarhed over de mange modstridende Tanker, der rørte sig i ham. Han oversatte Saxo og Snorre; han vandt en dyb Forstaaelse af Modersmaalets enestaaende Betydning, som det der holder Forbindelsen levende mellem Slægterne, og hans Overbevisning om Forbindelsen mellem Kristendom og Danskhed styrkedes. I 1816 begyndte hans Tidsskrift „Danevirke“, et Navn som han atter skulde give Indhold. Det bar paa Titelbladet som Vidne om hans nye Tanker Linjerne:

Klokken i den danske Kirke,
det er Sagas klingre Skjold.

I den næste Aargang staar Omdigtningen af Thyra Dannebods Vise med en „Efterklang“ om Udviklingen siden da:

Hjertet sig i Synder vendte
bort fra Bølgen blaa.

Og Opfordringen:

Lad os rejse faldne Gjærde!
Takke Gud for Bølge-Mure
om de danske Fruer-Bure
— — —
hegne mod Lindormens Rige.

Han forlanger nu en Undersøgelse af Sproget i Angel, og i Aargangen 1819 siger han om Forholdet mellem Dansk og Tysk: „Spørger man, om jeg mener, Strid kan undgaaes, da maa jeg svare Nej.“ Gennembruddet havde fundet Sted hos ham. Danskheden var nu for ham en folkelig og religiøs Livssag. Smukt har Holger Begtrup sagt om ham: „Den danske Folkeaaend har saa at sige overvintret hos ham i Studerekamret.“

Et Par Aar senere fik Grundtvig Brev fra en Toldforvalter Gardthausen i Kappel. Han havde en køn lille poetisk Aare og vilde nu efter Tidens literære Ærgerrighed staa som Udgiver af en „*Musen Almanach*“, der skulde rumme baade skandinaviske og tyske Bidrag. Han havde allerede Løfter fra Digtere som Fouqué og Ingemann; nu meldte han sig som en Beundrer af Grundtvig, der ønskede at oversætte hans „geniale“ Digte, navnlig „Paaskelilien“. Den lille Bog skulde hedde „Eidora“. Som han skrev paa sit Tysk: „Eidora skal ikke længer adskille, men forbinde, den skal blive en aandelig Bro, hvorpaa de to kraftige, herlige Nationer rækker hinanden Broderhænderne til et evigt Forbund.“ Dette var i den gode

gamle Tids Stil, men foregriber for øvrigt ogsaa Skandinavismens Ord om Øresund som „Grænse, som skiller ej, gyngende Landevej“ o. s. v.

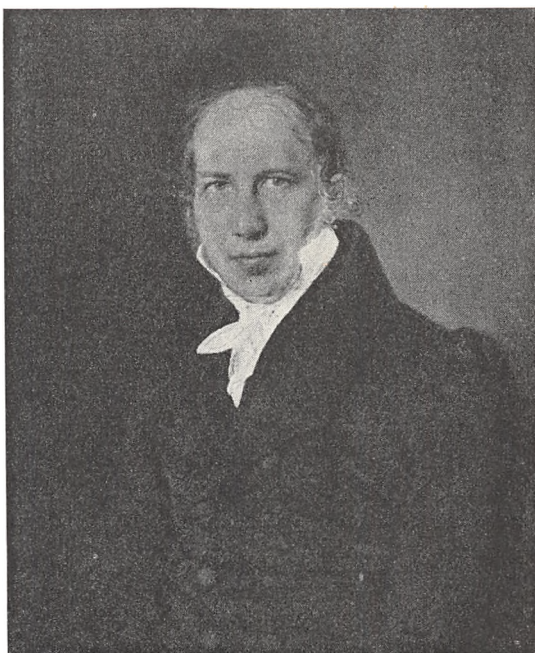
Grundtvigs Svar var tørt, men tydeligt. Han stillede sig skeptisk over for Foretagendets Fremgang: „Der er Skillemure mellem Nationerne, som ei kan nedbrydes, uden derved at den ene gaar til Grunde, og af det Slags turde Muren være, som adskiller det egentlige Tyskland fra Danmark i Aandens Verden, Grund Forskielligheder nemlig i Characteren, som kun udslettes med den“. —

Et særdeles tydeligt Afslag. Det var det første Stød i Heimdals Lur!

Grundtvig er saaledes den første, der har set, at en Sprængning maatte komme paa Grund af Modsætningen mellem dansk og tysk folkelig Kultur, hvis ene Udtryk var Sprogforskellen. Han har ved Siden heraf fremdraget Summen af historiske Minder som Støtte for Danskheden under den forestaaende Kamp. Flor og Koch blev hans Elever, og de vedkendte sig dette. Grundtvig har saaledes lagt Grunden for Arbejdet paa at vække Nordslesvigs folkelige Danskhed. Men der var i 1822 meget, meget langt igen.

4. ARBEJDET PAA EN LYKKELIGERE FREMTID.

De to Decennier, som fulgte efter Kielfreden, var en stille Tid for Sønderjylland. Selv om nye Tanker gærede, sad den gamle Tid ubestridt i Højsædet. Den rationalistiske Nytteaand var stadig fremherskende, men Rationalismen afløstes inden for Kirken mere og mere af gammelluthersk Ortodoksi. Paa det verdslige Omraade saa man med genvakt Fortrøstning hen til Statens Overhoved som den, der gennem sine Organer skulde

Fig. 65. N. F. S. Grundtvig.

Maleri af C. A. Jensen (1831). Ny Carlsberg Glyptotek.

skabe lykkeligere Forhold og genoptage den afbrudte Reformpolitik. I hvor høj Grad gik disse Forhaabninger i Opfyldelse?

Frederik VI havde i nogen Grad Forstaaelse af, at Tidsudviklingen krævede Ændringer i Styrelsen. Han havde under den politiske Krise atter sammenkaldt Statsraadet i Decbr. 1813, og efter Kielfreden havde han i April 1814 lovet for Fremtiden to Gange ugentlig at ville holde Gehejmestatsmøder, hvori alle Kollegier skulde kunne foredrage deres Sager. Ogsaa i Kollegiernes Indretning kom det i de følgende Aar til Ændringer og Indskrænkninger, saaledes at de fra et Antal af 16 nedsattes til 5. Men dette betød for Kongens Vedkommende ikke en virkelig Hengivelse til Kollegiesystemet, der dog i en enevældig Stat betegnede det eneste Værn mod Vilkaarlighed. Et slaaende Vidnesbyrd herom er det, at han midt under disse Forvaltningsreformer kunde skrive til sin fortrolige, Møsting, at han vilde autorisere ham til som Finansminister at foretage alle Slags Pengeomsætninger, „og det uden for den collegiale vei, hvilken Vei jeg agter meget i det deliberative, men i det Executive, hvor det kommer an paa Øyeblikket og paa Stiltienhed, da ynder jeg den daglig mindre.“ Han mente under sin Udenlandsrejse at have lært, at „naar En og anden Inskrækning er sket hos os, saa er ingen Lands Affairer, der føres hurtigere og bedre end hos os.“

Dette var dristige Ord, men saa meget er i hvert Fald sikkert, at naar Kongen, der desuden havde Ord for „ikke at ynde fremtrædende Personligheder“, vilde bevare sit personlige Regimente, maa han ogsaa bære det moralske Ansvar for, hvad der blev udrettet eller ikke udrettet. Nu er det en Kendsgerning, at bortset fra Skoleloven af 1814, der i Virkeligheden laa færdig fra den Møstingske Periode, rummer Tiden mellem 1814 og 1834 saa godt som ingen Reformers af Betydning for Hertugdømmerne. Skylden kan ikke lægges paa de daarlige Tider, der først for Alvor satte ind efter 1820. Mere Grund er der til at hefte sig ved den brave Otto Moltkes Mangel paa Initiativ, der vel til en vis Grad hænger sammen med, at han alt havde passeret Livets Middagshøjde. Af de øvrige Embedsmænd var der ingen, der paa dette Punkt kunde erstatte Møsting. Spies, der 1821 var bleven Kansler ved Overretten paa Gottorp (Krück var død 1816, og Pladsen havde i de mellemliggende Aar været besat med den dygtige og loyale J. C. Moritz) ydede i saa Henseende intet, og endnu mindre kunde man vente, at der fra Amtmændenes Side vilde blive sat noget nyt i Gang. To af disse hævdede sig dog i denne Tid over den øvrige Mængde. Schack-Staffeldt (Fig. 46) paa Gottorp var ikke blot en fremragende Digter, men besad ogsaa repræsentative Evner. Længe levede saaledes i Embedsmandskredse Erindringen om hans korte, men fyndige Bordtale ved Kongens Taffel: „*Seiner Majestät dem Könige! Das volle Herz, das volle Glas!*“ Men Staffeldt var ikke blot

en Særling, der kom i et skævt Forhold til sine undergivne. Han fremstillede Beboerne af Byen Slesvig som „et karakterløst, egoistisk og lavt tænkende Folkeslag“, Angelboerne som „falske og listige“ og de øvrige Distrikters Indbyggere som „aandelig dørske og eenfoldige“. Staffeldt havde desværre ogsaa selv sine saarbare Punkter. Hans Iver for at opfylde sine Amtmandspligter, hvorpaa der tidligere er anført Eksempler under Genbesættelseskommisionen 1814, kunde i en saa lille Kreds som den slesvigske ikke bøde paa disse Svagheder. For Amtets Bønder var han „*de dollen Staffeldt*“; for

Borgerne næppe synderligt mere. Han døde ved Udgangen af 1826.

Saa stod der rigtignok en ganske anden Anseelse om Fr. H. Chr. Johannsen (Fig. 66), der fra 1818 i en Menneskealder styrede det store Haderslev Amt. Han var et ypperligt Udtryk for den gode gamle Tids Embedsmandstype: Alvorlig, faamælt, fordringsløs, og dog samtidig fuld af Værdighed; altid i Virksomhed; fast, men retfærdig og human i hele sit Virke. Der findes Anekdoter om, hvorledes han forstod at skære selv-gode og indbildske Personer ned. Johannsen var en fremragende Embedsmand, og een Gang i sit Liv, som Medlem af Genbesættelseskommisionen, havde han været med til at foreslaa Kongen at komme de holstenske Forfatningsønsker i Møde. Denne Henvendelse førte ikke til noget, og han gentog den ikke siden. Han var kongetro og konservativ, og da den kgl. Anordning af 28. Maj 1831 om Stændersamlingerne udkom, sagde han til sin Familie: „*So, nun geht der Kram entzwei!*“ Han mente, at enhver indgribende Forandring i et Land med forskelligartet Befolkning og Forvaltning maatte føre til Monarkiets Sønderdeling. Er denne Betragt-

Fig. 66. Fr. H. Chr. Johannsen.
Litografi.

Fig. 67. J. G. C. Adler.
M. Mendel lit. (1828).

ning forsvarlig, maa det undre, at Johannsen ikke i den foregaaende Tid havde vist større Reform-initiativ.

Skoleloven af 24. Aug. 1814 staar altsaa som den eneste tungtvejende Reform i disse Aar, og dens Tanker var allerede udtalte i en kgl. Resolution fra 1797. Hovedæren for dens Tilblivelse havde Generalsuperintendent Adler (Fig. 67), der senere paa sine Visitatser vaagede over dens Gennemførelse, der ikke kunde ske med eet Slag. Her som i Kongeriget foregreb man i Virkeligheden med denne Lov det kommende Aar-

hundredes Udvikling og slyngede Fanen langt ind i Fjendens Rækker. Overordentlig systematisk er Opstillingen af tre Kategorier: Lærde Skoler (heraf kun fire: i Slesvig, Husum, Flensborg og Haderslev), Borgerskoler og Landskoler (Fig. 68—69). I Købstæderne fandtes der igen tre Slags Borgerskoler: Etaarige Opsynsskoler for Børn i 6 Aars Alderen, Elementarskoler fra det 7de til det 9de Aar, endelig Hovedskoler indtil Konfirmationsalderen. Paa Landet oprettedes der Distriktskoler med en større Virkekreds, og Undervisningen begyndte her med det 7de Aar. Alle disse Skoler skulde have uddannede og fastansatte Lærere; af Latinskolerne samtlige Lærpersonale og af Rektorerne for Borgerskolerne krævedes filologisk Eksamen fra Kiel, Lærerne ved Borger- og Landskolerne skulde være uddannede Seminarister. I Købstadskolerne vekslede Lærerne med Undervisning i alle Klasser. Skolelokalerne skulde være lyse, rummelige og overskuelige for Lærerne. For at sikre en effektiv Undervisning var der navnlig i Latinskolerne truffet vidtgaaende Foranstaltninger: Ophængte Timetabeller, Klasseprotokoller til Bedømmelse af Eleverne, halvaarlige Lærerforsamlinger og Eksaminer; desuden var der fremsat forstandige Principper for Belønninger og Straffe og paabudt Sommerferier. Endelig ansattes der Skoleinspektører, der een Gang maanedlig uanmeldte skulde

Fig. 68. Frederiksskolen i Haderslev.
Opført 1831. Carl Rudolph, Haderslev fot. (1934).

Fig. 69. Vesterende-Ballum Skole.
Opført 1825. A. Martinsen, Højer, fot. (1934).

besøge hver Klasse. Disse Bestemmelser gentoges i Hovedtrækkene ved Borger- og Landskolerne. Borgerskolerne var delt i to Afdelinger efter Kønnene, og Undervisningen havde i Modsætning til de lærde Skolers et matematisk-naturvidenskabeligt Præg, der pegede mod det efterfølgende praktiske Liv. I Landskolerne omfattede Undervisningen Læsning, Skrivning, Religion og „almindelige nyttige Kundskaber, især saadanne som vedkommer Elevernes fremtidige Kald“. Læreren ved disse lønnedes, foruden med Bolig og en Pengesum, med en Skolelod til 1—2 Køer, Naturalydelser og Brænde, ligesom der ogsaa var tænkt paa hans eventuelle Pensionering. Endelig blev der paabudt Oprettelse af Biblioteker ved de enkelte Skoler.

For saa vidt var alt saare godt og maa vække Eftertidens udelte Beundring. Men der er endnu eet Punkt i Loven, der bør omtales, og som i Modsætning til dens øvrige Indhold maa siges at pege agterud. Det viser, at man var vendt tilbage til de Tanker om den tvedelte Helstat, der havde behersket vore Statsmænd før 1806. Undervisningssproget i de lærde Skoler — selv i Haderslevs, og i Borgerskolerne — selv de nordslesvigske Købstæders, var bestemt som Tysk. Ganske vist skulde der ogsaa gives nogle Timer i Dansk, der i saa Henseende blev stillet jævnsides med — Fransk. Hvad Skolerne paa Landet angaar, lød Skolelovens § 68: „I de tyske Skoler skal Lærerens Foredrag og overhovedet hele Undervisningen udelukkende foregaa paa det højtyske Sprog. I de danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig skal der naturligvis blot tales Dansk.“ Men hvor langt mod Syd strakte disse danske Skoler sig? Lige saa langt, men heller ikke længere, end det danske Sprog var det herskende inden for Kirken. Saaledes skrinlagdes definitivt de kongelige Ønsker fra 1810 om en Udvidelse til hele det Omraade, hvor Dansk var Befolkningens Talesprog. Flensborg-Tønderlinjen vedblev at være, hvad den havde været gennem Aarhundreder, Brydningslinjen mellem de to Rigsmaal. Selv Nord for den gennemførtes Paabudet om nogen dansk Undervisning i Borgerskolerne kun meget mangelfuldt i den følgende Tid.

Langt mindre Betydning end Skoleloven af 1814 fik i det lange Løb det betydelige Arbejde, som Kongen personlig i de følgende Aar satte ind paa at realisere sin Yndlingstanke „Den indbyrdes Undervisning“, der saa godt stemte med hans militære Anlæg: Planen stammede fra England („Det Bell-Lancasterske System“) og gik ud paa til en vis Grad at aflaste Lærernes Undervisning ved at give dem de ældre Børn til en Slags „Undervisningsassistenter“ og grunde Undervisningen paa Tabeller, der var ophængte i Skolelokalerne for alle Elevernes Øjne. Lærerens Opgave blev herefter snarest en Undervisningsinspektør, der havde at sørge for, at de ældre Børn behørigt underviste de yngre. Metoden var upersonlig og aandløs, men samtidig billig, da der kunde spares

paa uddannede Lærerkrafter, hvad der maatte stemme med Kongens og Tidens Ønsker. I Hertugdømmerne var dens vigtigste Forkæmper Kap-tajn A. F. Krohn, der fik den indført ved den militære Opdragelses-anstalt „Christians Plejehus“ i Ekernførde, og gennem Seminarierne søgte man at paavirke Skolelærerne til at benytte Metoden i deres Un-dervisning. I Tyverne og Trediverne hører man meget om „den indbyr-des Undervisnings“ Anvendelse i de slesvigske Skoler, men den vakte ogsaa en Kritik hos alle virkelige Pædagoger, der senere lod den forsvinde lige saa pludseligt, som den var dukket op.

Men hermed standsede ogsaa det statslige Initiativ paa Reformernes Vej. Glædeligt derfor, at Befolkningen selv tog fat paa Fortsættelsen. Der var i Skoleloven peget paa Betydningen af særlige „Industriskoler“, der mere direkte kunde forberede Børnene til deres fremtidige Erhverv. Den By, der gik i Spidsen hermed, var Flensborg. Her kom man 1822 til det Resultat, at ikke alene „Byens Plejebørn“ og de indskrevne fattiges Børn, men ogsaa dertil egnede Børn af Forældre, som ikke nød Fattig-underrstøttelse, skulde besøge disse Skoler. Ud fra denne demokratiske Tankegang oprettedes der i de følgende Aar to Skoler i Flensborg. Aa-benraa synes at have været den By, som fulgte nærmest efter. Her fandt Adler paa sin Generalkirkevisitation 1824 baade en Industriskole og en Søndagsskole for Læredrenge, begge oprettede i Forbindelse med den Günderothske Stiftelse paa Foranledning af Borgmester Schow. „Gid Forsynet endnu længe bevare ham i hans velsignelsesrige Virken!“ Fire Aar senere omtaler Adler ogsaa Industriskoler paa Landet i Hanved, Rylskov og Lyksborg. De skyldtes de lokale Præster, og baade Drenge og Piger tjente en god Skilling ved deres Haandgerning, hvis Produkter navnlig afsattes til Norge. I det hele gik Præsterne ofte i Spidsen med den Slags praktisk Oplysningsarbejde. I Morsum paa Sild fik Præsten saaledes oprettet en Velgørenhedskasse til fattige Forældres Skolepenge, og disse Midler blev holdt uden for den egentlige Fattigkasse.

Interessen for Undervisningsvæsenet var dog kun det ene Udtryk for den stærke sociale Følelse, som Tiden havde taget i Arv fra det fore-gaaende Aarhundrede. Ideerne udstrømmede fra „det patriotiske Sel-skab“ med Konferensraad Lawätz i Altona som Formand, og „*Provin-zialberichte*“ (under Redaktion af den holstenske Pastor Petersen i Lensahn) som Talerør. Dog anslog Falck, efter at han havde maattet standse Ud-givelsen af sine politiske „*Kieler Blätter*“, beslægtede Strenge i sit Tids-skrift „*Staatsbürgerliches Magazin*“. I disse Organer, af hvilke det første var mere loyalt og helstatssindet end det sidste, møder man en Vrimmel af statsvidenskabelige og økonomiske Opsatser med det fælles Maal, at oplyse om og forbedre de bestaaende Samfundsforhold. Statistikerens A. Chr. Gudme, en født Ærøbo, virkede i samme Retning ved sine for-

træffelige Undersøgelser. Man føler, at alle disse Mænd virkelig havde noget paa Hjerte. Et Blik paa de nye Fænomener, som Tiden frembyder, forklarer noksom dette.

For første Gang i Hertugdømmernes Historie stod man over for et virkeligt Fattigdomsproblem, selv om den egentlige „Pauperisme“, der skyldtes Industris og Haandværks Lammelse ved den engelske Konkurrence, naturnødvendigt maatte fremtræde langt stærkere i Holsten end i Slesvig. Lawätz anslog 1817 Tallet paa de trængende i Hertugdømmerne til 20.000 og mente, at en Tredjedel deraf maatte betragtes som arbejdsduelige. Forordningen af 1808 om Fattigforsørgelse (S. 72) havde ved sit Krav om tre Aars uafbrudt Ophold medført, at Kommunerne blev interesserede i at hindre ulykkeligt stillede Familier i at faa blivende Opholdssted, mens Kommunerne omvendt stod over for den Ubehagelighed, at den fattige, som havde opfyldt dette Krav, mente sig berettiget til at faa en Bolig anvist. Han giftede sig saa i en meget tidlig Alder og stod tit, naar han skulde til at aftjene sin Militærpligt, med Kone og 2—3 Børn. De stigende Kornpriser, der hang sammen med den engelske Korntold, forøgede hans Nød. For Sønderjyllands Vedkommende, der havde saa ringe Industri, ramte disse Ulemper særligt Landarbejdernes stærkt voksende Klasse. Men Tryk avler Modtryk. Især paa de adelige Godser klages der over ubændig Trods fra Daglejernes Side, der ogsaa søgte at imødegaa de stigende Priser ved at drive Arbejds-lønnen i Vejret.

Mange var de Forslag til at lindre Nøden, som stilledes. Liberalt, men lidet praktisk foreslog *Provinzialberichtes* Redaktør, at Haandværkere og Daglejere skulde kunne faa deres Behov af Korn dækket til en Middelpris; en anden Forfatter mente, at der burde indrettes større Fattigkommuner for at lette Trykket paa de nu bestaaende. Vigtigst var Lawätz' Forslag om Oprettelsen af Fattigkolonier, men som særlig beregnet paa Industrien fik det især Betydning for Holsten (Quickborn). I Sønderjylland forsøgte man først og fremmest at hjælpe Befolkningen til Selvhjælp, saaledes ved Oprettelsen af Spare- og Laanekasser, der i disse Aar skød op i alle Købstæder. 1815 grundedes den første i Slesvig, og i de følgende Aar rejste lignende Indretninger sig i Aabenraa, Flensborg, Haderslev, Kappel og Tønning. Atter her var det ofte Præsterne (som Provst Strodtmann i Haderslev), der stillede sig i Spidsen. Et karakteristisk Træk ved Bevægelsen er derfor dens moraliserende Tendens, som naar Kontrabøgerne foruden Beregninger af Rentes Rente indeholdt Budgetter for Aarsindtægter paa fra 50 til 1000 Mrk. eller Tabeller over, „hvor meget et dagligt Tidstab paa fra 1 Minut til 5 Timer udgør i Løbet af 53 Aar.“ I Slesvig mangedoblede Indskuddene mellem 1816 og 1821, og den samlede Pengeomsætning var i sidstnævnte Aar ikke mindre end

138.910 Mrk. I Flensborg havde 40 Borgere i Forening deponeret en betydelig Sum til Sikkerhed for den derværende Sparekasse.

Et andet Udslag af denne Trang til at støtte de smaa er de Kolonihaver, der efter Landgrevens Eksempel og Opfordring dukkede frem i Udkanten af de sønderjydske Købstæder. Han begyndte i Altstadt ved Slesvig, hvor en Td. Land fordeltes som Kartoffeljord til 21 forarmede Familier, saa at de fik Jorden gratis i 4—5 Aar. „Den dydige Oldings menneskevenlige Ønsker“ efterfulgtes i Begyndelsen af 1820erne i snart sagt alle Byer, dog heldigvis saaledes, at man som Regel gjorde de enkelte Lodder noget større end i Altstadt. Enkelte af disse Havekolonier, som den i Aabenraa, eksisterer den Dag i Dag.

Mere betydningsfulde var dog de nye Former for Fattigforsørgelse. Baade i By og paa Land oprettedes der Arbejdshuse, hvor de fattige paa Kommunens Bekostning beskæftigedes med lettere Arbejde. Under sin Generalkirkevisitation 1820 i Tønder Provsti forefandt Adler saadanne i Burkal, Løgum og Hostrup, og han oplyser, at de gennemgaaende havde kostet o. 8000 Mrk. Det er sandsynligt, at de paa dette Tidspunkt allerede var ret udbredte og var sat i Forbindelse med de tidligere nævnte Industriskoler. Mere tiltalende var dog sikkert den „Forsørgelsesanstalt for Enker af Borgerstanden“, som han fire Aar senere omtaler i Aabenraa, og for hvis Oprettelse han ogsaa giver Borgmester Schow Æren.

Den humanitære Virksomhed udstrakte sig imidlertid længere end til det egentlige Proletariat. Præsterne gik ogsaa i Spidsen ved Gennemførelsen af Forordningen om Vaccination; flere af dem, som Aagaard i Agerskov, vaccinerede selv deres Menighedsmedlemmer. Men i al human Interesse mødte de en Kappelstrid fra Lægestandens Side. Det betydeligste Navn er inden for denne C. F. Suadicani, Livlæge hos Landgreven og Fysikus i Slesvig. Han var en Empiriker, hvis barske Væsen kun slet skjulte, at der i ham fandtes et varmt Hjerter for alle ulykkeligt stillede. 1810 var Suadicani indtraadt i Direktionen af Døvsstummeinstituttet, der i samme Aar blev forlagt fra Kiel til Slesvig og under hans Ledelse blev en Mønsteranstalt. Suadicani havde ogsaa Æren af Sindssygeanstaltens (Fig. 70) Oprettelse sammesteds 1820, en Institution, der fik Betydning for langt videre Kredse end Hertugdømmernes. En tilsvarende Rolle spillede under mindre Forhold i Aabenraa Dr. Aug. Wilh. Neuber (Fig. 71), Æresdoktor i Kiel for sine filosofiske Skrifter. Han fik o. 1820 oprettet en Badeanstalt „Frederikslust“ i St. Jørgensgaards Skov; Kongen var første Aktionær, hvorfra Anstalten bar hans Navn. Den nye Indretning vakte betydelig Opsigt og blev søgt fra selv fjernere Egne, men allerede 1826 maatte Byen overtage den. Bedre Held havde et tilsvarende Aktieselskab paa Før, der var oprettet 1819. Anstalten

Fig. 70. Sindssygeanstalten ved Slesvig.
Tegn. efter Naturen og lit. af J. F. Fritz (1834).

fik straks en saadan Søgning, at Selskabet kunde give 7 pCt. i Udbytte. Man vuggede sig i Forhaabninger om, at „dette fædrelandske Søbad“ med Tiden skulde komme op paa Siden af selve Norderney.

Sammen med hele denne samfundsnyttige Virksomhed, der er i Pagt med det foregaaende Aarhundredes bedste Tanker, er der ogsaa et Indslag af Romantik i Tiden, der viser sig i en vaagnende Interesse for Fortidens Levninger. 1811 var der efter Indstilling af Kommissionen til Oldtidsminders Bevaring udgaaet en Forordning om at sikre de bestaaende antikvariske Monumenter. Det var kun ialt en Snes Stykker, man turde paabyde fredet, men det var første Klasses Mindesmærker, som en dobbeltkamret Gravhøj i Vedsted Sogn, den sengotiske Altertavle i Ø. Løgum, St. Jørgensgruppen i N. Haksted og Duborgs Ruiner. Uden smaalig Skinsyge samarbejdede Hertugdømmernes Videnskabsmænd med Falck i Spidsen paa dette Omraade med de kongerigske, og adskillige gode Genstande gik i disse Aar, da der endnu ikke tænkte paa en særlig Oldsagssamling for Hertugdømmerne, til det nyoprettede „Oldnordiske Museum“ i København. Mere lokal Selvstændighed viste man paa den egentlige Historieforsknings Omraade, hvor Falck 1818 fremsatte Planen til et frisisk historisk Selskab, og Dahlmann 1822 opfordrede til at besvare en Prisopgave: en slesvig-holstensk Historie for Tiden 1523—1823. At dette Arbejde skulde være et Led i den politiske Stræben for at opnaa en Forfatning, er utvetydigt, men Dahlmann fremhævede samtidig det patriotiske i at skabe det bedst mulige Samliv mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Tilslutningen til Planen var derfor ogsaa meget stærk.

Af de 330 Forhaandssubskribenter, som tegnede sig, var over Halvdelen (170) fra Sønderjylland, nemlig 80 fra Byen Slesvig (næsten udelukkende Embedsmænd), 38 fra Flensborg (heraf de to Tredjedele Købmænd), 16 fra Haderslev, og Resten spredt over hele Hertugdømmet, dog deraf ikke en eneste Bonde. Men det gik lige uheldigt med det frisiske Selskab og med Historiebogen. Ved Fristens Udløb var intet Skrift indkommet, og først da Georg Waitz mellem Krigene tog fat paa sin „*Schleswig-Holsteins Geschichte*“, fik man i det mindste en Torso af det tilstræbte Værk. Det er karakteristisk, at Falck korresponderede med sine københavnske Venner, Professorerne Kolderup Rosenvinge og Jens Møller

Fig. 71. Aug. Wilh. Neuber.
Speckter & Co. lit.

om Planen til den slesvig-holstenske Historie. Endnu ned i 1840erne bestod den videnskabelige Forbindelse inden for denne Kreds som en Protest mod den fremkomne nationale Modsætning.

Der var saaledes adskillig Grøde i Tiden, men man maa dog være forsigtig med at drage Slutninger om den almindelige Tilstand i Landet fra de anførte Træk. Der var begyndt et religiøst Liv, men Grundpræget var endnu, særlig i Nordslesvig, det rationalistiske, der, kuriøst nok, ved Siden af sig gav Plads for megen Overtro. Der var ved at vaagne en historisk Sans, men samtidig skamskændedes middelalderlige Kirkebygninger — som Siseby i Svansø — ved „Restaurering“ i „moderne“ Aand under *Provinzialberichtes* opmuntrende Bifald (t. Eks. „De smagløse, delvis skandaløse Fresko-Malerier, hvormed den indvendig var udstyret meget rigeligt, blev fjernede og overhvidtede . . .“). Det var for øvrigt ogsaa nu, Husums ærværdige, gotiske Kirke, der altid vil leve i Theod. Storms Digting („*In St. Jürgen*“), 1827—31 fik en ufyldstgørende Erstatning i C. F. Hansens klassiske Bygning (Fig. 72). Der er endelig ingen Tvivl om, at det sociale Arbejde, som blev taget op fra Kommuners og privates Side, langtfra havde det Omfang og den Kraft, som Forholdene krævede. Pauperismen var stadig voksende, og at 1820erne blev saa mørke, gjorde den endnu mere trykkende hos Arbejdere og Inderster.

Det var i disse Aar, at et rigt aandeligt Liv blomstrede i Danmarks Hovedstad og ikke mindst gennem de unge Embedsmænd, der herfra

Fig. 72. Mariakirken i Husum.
Thomsen, Flensb., fot.

spredtes til Provinserne, efterhaanden kom vide folkelige Kredse til gode. Men netop fordi saa faa af dem fandt deres Virkekreds i Sønderjylland, var det kun i meget ringe Grad — nærmest gennem et Par Læsebiblioteker i Haderslev og Flensborg — at Befolkningen her nede blev bragt i Forbindelse med de Tanker, der rørte sig Nord for Kongeaen. Men det vilde være en Misforstaaelse at tro, at „den dannede Mellemstand“ stod i en stærkere Kontakt med Aandslivet i Tyskland. Sønderjylland var som Holsten Provins, uden selvstændigt Aandspræg, kun nu og da givende et Tilskud til de to

Kraftcentre, mellem hvilke det graviterede (f. Eks. Maleren C. F. Eckersberg og Digteren Harro Harring til Danmark). Gennemgaar man Lübker og Schrøders Forfatterleksikon, møder man kun Forfattere og Forfatterinder af Underholdningslitteratur, historisk-romantiske Noveller og lignende, bortset da fra den Strøm af teologiske Stridsskrifter, som Harms' Theser hvirvlede frem. Byerne havde deres Stadspoeter, som den brave Andr. Pet. Andresen (Bilagsbillede) i Flensborg, der stemte Lyren i loyale Toner til Statens og Stadens Pris. Landet havde sine Præster, tit betydelige Mænd som P. Kier i Ø. Løgum (Fig. 73), der var deres Egns Historiekrivere og Befolkningens Tillidsmænd i alle offentlige Sager. Men paa intet Punkt møder man det imponerende, knap nok det særprægede. Der er Biedermeyerstil over Tiden.

En Indsender gør 1818 i *Provinzialberichte* opmærksom paa det Træk, at i Købstæderne forsvinder Bænkene uden for Husdørene, hvorfra Borgerne havde haft deres Aftenkonversationer med Naboer og Publikum,

Andreas Peter Andresen.
Maleri af C. V. Eckersberg (1803). Kunstgewerbemus. Flensb.

Fig. 73. Peter Kier med Familie.

Akvarel. Originalen ejes af Gaardejer Rasmus Callesen, Lerskov.

som færdedes paa Gaderne. Dette skyldtes til Dels politimæssige Bestræbelser paa at lette Færdselen, men Forfatteren finder heri ogsaa et Træk af Tidsaanden. Man foretrækker nu at søge til store Selskaber og offentlige Forlystelser for der at finde en lettere, mindre alvorlig Stemning. Man staar som Følge heraf senere op om Morgenen, og man spadserer mere end tidligere, hvad der virker til at isolere Menneskene. Alt i alt finder han i disse Træk Vidnesbyrd om en aftagende Almensans. Man kan nok tvivle om denne Slutnings Rigtighed, men den kulturhistoriske Skildring har sin ubestridelige Værdi. Det er paa denne Tid, Chr. Andr. Christiansen (Fig. 38) i Flensborg bruger sine fortjente Midler (S. 78) bl. a. til det store Haveanlæg paa Skrænten (Grosser Garten am Graben) med Blomsterbede, Lindegange og den berømte Spejlgrotte, der var Genstand for de besøgendes Beundring; den store Allé paa Sydsiden af Haven blev fra Begyndelsen af 1820erne Flensborgernes yndede Spadserevej. Man kaldte ham „en af Forsynet os skænket Skytsaand“, baade fordi han gav de arbejdsivrige Beskæftigelse, og fordi han i det Hele optraadte som Donator i stor Stil over for sin By. Den Slags Eksempler paa Almensans var ikke helt sjældne blandt 1820ernes Patriciere.

En stille, men virksom Tid, disse Aar efter den store Krig. A. D. Jør-

gensen har peget paa, at selv om Forholdene var beskedne, ja fattige, fandtes der en ejendommelig Lykkefølelse i Tiden, der udmærkede den i Sammenligning med, hvad der skulde følge efter. Nøjsomhed, Hjælp-somhed og Tilfredshed var de store Borgerdyder.

Jørgensen kunde have tilføjet, at naar denne Lykkefølelse fandtes saa udbredt i Frederik VI's Tid, skyldtes den noget endnu dybere liggende. Det var den Pligtfølelse, som prægede Datidens Mennesker, næsten paa gammelromersk Vis; den Stolthed, de følte ved at bære deres Byrder til Vejs Ende uden at give op. De haarde Prøvelser, som 1820erne kom til at byde dem, paa en Tid da Krigens Virkninger allerede ansaas for overvundne, var det staalsættende Element, som skabte denne Menne-sketype.

5. LANDBRUGSKRISENS VIRKNINGER.

Thi de gode Tider, som var begyndt med 1815, blev ikke ved.

Først og fremmest skyldtes dette Uaar. Efter en klar Solskinsdag i Begyndelsen af Juni 1819, da Rugen stod i fuldt Dræ, blev det en taage-fuld og kold Nat, saa at Sæden frøs helt bort paa de lettere Jorder i Nord-slesvig, og der kun stod lidt bart Straa tilbage. De skadelidte fik af Re-geringen rentefri Laan paa tre Aar til Sædekorn, men samtlige Laan-tagere i en By maatte hæfte solidarisk for Tilbagebetalingen. Det kunde de ikke, da Tiderne blev endnu ringere. I Nørre Hostrup i Aabenraa Amt gik fem af de seks Laantagere fallit; den sjette købte paa Auktionen alle de andres Gaarde og solgte dem siden med stor Fordel. De fleste Steder kom det vel ikke saa vidt, og man trøstede sig med, at „disse Penge vilde aldrig blive fordret“. Man tog fejl, og endnu ned i 1850erne maatte der i Haderslev Østeramt og Tønder Amt betaales Afdrag og Ren-ter til Statskassen af Laanene. Men 1819 blev ikke noget enestaaende Aar. Ogsaa i 1822 klages der over Høsten; 1824 og 1825 var rene Ulykkesaar for Marskegnene paa Grund af Storme og Oversvømmelser; endelig var Slutningen af 1820erne saa regnfuld, at der ligefrem blev Tale om Mis-vækst i visse Dele af Landet.

Ikke des mindre blev ikke Naturens Kræfter afgørende for Landbrugets Nedgang. Langt vigtigere var det almindelige Prisfald, der skyldtes Englands Indsnævring af Kornmarkedet, Robert Peels Lov 1819 om Bank of Englands Pligt til at indløse sine Sedler med Metal, der med-førte et alm. Prisfald, og Tabet af Norge som Afsætningsomraade. At man baade i Kongeriget og Hertugdømmerne havde faaet et nogenlunde stabilt Pengevæsen, gjorde naturligvis ikke Forholdene lettere for Land-mændene. Allerede 1819 siger Jens Wulff i Brede, at „Kornpriiserne ere meget flaué“; 1820 og 1821, at „Kornet og, hvad Landmanden har at sælge, har ingen Priis“; 1822, at der „intet Forhold er mellem Landman-

dens Produktionsomkostninger og denne Produktions Pengeværdi“; 1824 og 25, at Bonden har liden Glæde af Frugtbarheden, „thi ingen Ting af hans Fliids Frugter har Værd meere“. Stærkere Ord anvender Knud Aagaard i Agerskov, der allerede 1819 erklærer: „Mangel paa Penge, Næring og Handel føles i alle Lande. Denne Egn og hele Danmark forarmes Aar efter Aar“; 1821: „Velstand aftager, Fattigdom tiltager næsten i alle Stænder“.

Dette Indtryk var ikke uberettiget. Hveden sank fra 1818 til 1825 til en Femtedel (5 Mrk. pr. Td.); Rugens Fald var inden for de samme Aar tilsvarende (til 4 Mrk.); Byggen naaede allerede 1821 sit Lavpunkt (3—4 Mrk.), hvor det holdt sig til efter 1825; Havren fulgte nærmest Byggen, men var allerede 1820 nede paa Minimum (3 Mrk.). Det er vanskeligt at sige, om 1822 eller 1825 var Landbrugets sorteste Aar, men da herefter Stigningen atter begyndte, havde man stadig Tilbagefald, som 1827 og i Midten af Trediverne. Derimod holdt Smørret sig noget bedre i Pris end Kornet (sank til ca. sin halve Pris), hvad der fik forøget Betydning ved, at Smørudførselen fordobledes mellem 1820 og 1825. Og hvad Kvægpriserne angaar, viser de ingen stærkt mærkbar Tilbagegang. Man kan derfor forstaa, at Krisen i Landbruget maatte fremme den Tilbøjelighed til at gaa over til Mejeribrug, som allerede var i fuld Gang, og som i Nordslesvig fremmedes af de holstenske Proprietærer, der sad paa adskillige større Gaarde. Men en saadan Overgang krævede Kapital, der aldeles ikke var for Haanden. Ogsaa for det egentlige Landbrugs Vedkommende maa man huske, at Krisen ramte det midt i en Omlægning af Teknikken (Kobbeldrift, Mergling), som endnu langt fra var gennemført og som ligeledes var meget kapitalkrævende.

Man kan da spørge, om det ikke under disse Forhold var muligt for Landbruget at nedsætte sine Udgifter, først og fremmest ved en Reduktion af Arbejdslønnen. Svaret maa blive benægtende. Karlelønnen steg i Hertugdømmerne i Perioden 1805—35 med ca. 25 pCt.; og der er ingen Tegn til, at den skulde være faldet noget nævneværdigt i Løbet af de daarlige Aar i 1820erne. Navnlig paa de store Gaarde og i Marsken, hvor man behøvede megen lejet Arbejdskraft, maatte Udgiften hertil blive en trykkende Byrde. Saa var der Skatterne, baade dem til Stat og til Kommune. Den Nedsættelse af Grund- og Benyttelsesskatten med 25 pCt., som Regeringen havde indrømmet 1817 (S. 94), blev gentaget i alle de følgende Aar, men den forslog ingenlunde til at lette Trykket. Lægger man til Statsskatterne og Bankhæftelsen den store Stigning i Afgifterne til Kommunerne (Fattigvæsenet!), bliver Forøgelsen af disse offentlige Byrder siden Aarhundredets Begyndelse til et Par Hundrede Procent. Det er klart, at Ejerne maatte have meget svært ved at „faa det til at løbe rundt“.

Statistikerens Gudme foretog i 1822, — altsaa før det værste endnu var naaet, — en Beregning af Rentabiliteten for et Landbrug paa ca. 80 Tdr. Land. Han regnede med et Foldudbytte af 8 for Hvede og Rug, 10 for Byg og Havre, hvilket (efter Fradrag af Udsæd og Familiens Forøgelse) gav et Nettoudbytte af Ejendommen paa 204 Rdl. 4 Sk. Hertil skulde lægges Udbyttet af 14 Køer = 112 Rdl., altsaa i alt 316 Rdl. 4 Sk. Men her overfor stod som Udgift en samlet Sum paa 341 Rdl. 16 Sk. (nemlig Lønninger 101 Rdl. 16 Sk., Skatter og Afgifter 160 Rdl. — heraf Rigsbankrenter 28 Rdl. — og Udgift til Husholdning og Vedligeholdelse 80 Rdl.) Resultatet blev altsaa et Underskud paa 25 Rdl. 12 Sk. Hvorfra skulde saa en gældbunden Gaardejer kunne faa Pengene til Renterne af Købesummen for Ejendommen? Samme Aar indsendtes der af de Amtsfuldmægtige i Aabenraa Amt Regnskaber over 10 Gaarde, hentede fra forskellige Egne af Amtet. De udviste alle Underskud, liggende mellem 71 og 221 Rdl., og saaledes, at de daarligste Egne frembød de største Underskud.

Lidt bedre stillede vel Balancen sig mellem Indtægter og Udgifter paa de større Landbrug paa flere Hundrede Tdr. Land, men her kom til Gengæld det Minus, at disse, som særligt efterspurgte i de gode Aar, var bleven solgte til urimelige Priser, hvorfor der nu maatte bødes. Deler man Landbefolkningen i sociale Klasser, var det Fæstebønderne i Amterne, som klarede sig bedst, fordi deres aarlige Afgift, „Kanon“, var sat meget moderat. Derimod led Selvejerne under Skatterne og Rigsbankrenterne, Godsejerne under de høje Grundrenter, og endelig Parcellisterne, der var opstaaede ved de adelige Godsers Udstykning, under deres Bankhæftelsesrenter og „Kanon“, der oftest var altfor høj (i Angel saaledes 1 Specie pr. Heidscheffel). For Aabenraa Amts Vedkommende, hvor Selvejet jo var særlig stærkt repræsenteret, fik Bønderne deres Ven og Tillidsmand, Pastor Kier i Øster-Løgum, til 1822 at affatte en Ansøgning om Nedsættelse af Plovtalet, hvorefter Skatterne beregnedes. De ses dog ikke at have faaet noget ud af dette Forsøg.

Den første Følge af Misæren blev naturligvis Restancer af Skatter og Rigsbankrenter. Fra 1815 til 1820 steg Restancerne af de første paa Statsregnskabet fra noget over 1 Mill. Rdl. til godt og vel 2 Mill., og 1825 var Tallet oppe paa $2\frac{3}{4}$ Mill. Samtidig var Ridderskabet fra 28.000 kommet op paa 68.000 Rdl. i Restancer. Men i denne Stand var Bankhæftelsesrestancerne til Gengæld overmaade store. Problemet var Genstand for indgaaende Overvejelser i Rentekamret 1823, hvor den Deputerede M. v. Essen karakteristisk nok mente, at der i disse Tal ikke laa noget foruroligende; man maatte snarere undre sig over, at det ikke var gaaget meget værre til i denne Krisetid, da det meste af Skatterne dog var kommet ind. Det Budget, Finansminister Møsting havde opstillet

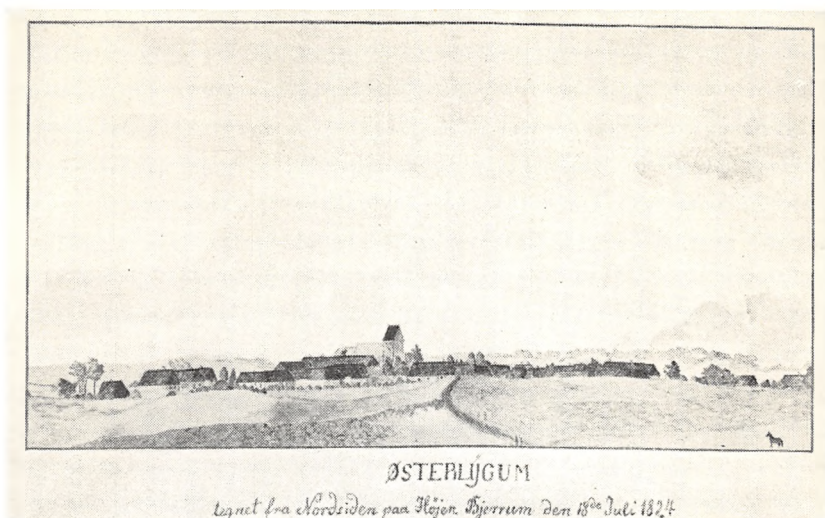

Fig. 74. Øster Logum set fra Bjerrum.
 Akvarel (1824). Originalen ejes af Gaardejer Rasmus Callesen, Lerskov.

1815, havde vist sig at holde Stik lige til 1822. En stor Del af Restancerne skyldtes efter v. Essens Opfattelse Regnskabsbetjentenes Upaalidelighed; han mindede i denne Forbindelse om, hvorledes det for Sønderjyllands Vedkommende var gaaet paa Ærø, i Gottorp og Husum Amter samt paa Femern; men der var truffet Forholdsregler imod, at saadant kunde gentages. Derfor vilde han heller ikke gaa med til en yderligere almindelig Nedsættelse af Skatten af 1802; kun i visse Distrikter fandt han en foreløbig Lettelse naturlig. Talen var for Sønderjyllands Vedkommende om Aabenraa Amt, Sild og Ejdersted. Her burde man undersøge de enkelte Tilfælde og, hvor det var særlig galt fat, indstille Opkrævningen af Skatterestancerne saa længe, indtil Bankhæftelsesrestancerne var afdragne. „Overhovedet vil, saa snart de tidligere Tider atter vender tilbage, den største Del af Besværingerne falde bort af sig selv“.

Dette optimistiske Syn var v. Essen dog ikke i Stand til at opretholde ret længe. Allerede et Aar senere, i April 1824, indrømmede han, at Klagerne var „fuldkomment begrundede“, men han skød sig nu ind under, at Finanserne ikke tillod en almindelig Lettelse af Skattetrykket. Ved Forordning af 10. Marts 1824 havde Kongen tilladt en gradvis Betaling af Bankhæftelsesrenterne. Hertil, og til en vis Lemfældighed i Opkrævningen af Skatterestancerne, maatte man indskrænke sig, „men derimod med Alvor inddrive de løbende Afgifter, og kun indrømme nogen Skaansel heri i saadanne Enkeltilfælde, hvor det kan godtgøres, at en ulykkeligt stillet derved kan reddes fra Konkurs“.

Gud bedre det! Konkurserne var for længst i fuld Gang, og der skulde kraftigere Lægemidler til for at standse dem, end Rentekamrets Mænd kunde byde paa. Mest Opmærksomhed vakte naturligvis Fallitterne af de adelige Godser, der egentlig først fra denne Tid blev mulige. Indtil 1813 havde nemlig Ejerne nydt Privilegiet af Personalkredit, der kun medførte det ældgamle „Indlager“, hvorefter Skyldneren skulde indkvartere sig paa et nærmere bestemt Sted, f. Eks. i Kiel, indtil Gælden var afdraget. Men dette Privilegium var bortfaldet ved Skyld- og Pante-protokollernes Indførelse paa Hovedgaardene 1813, og Virkningen af den langt ældre Overbelastning af Kreditten gjorde sig først nu gældende. De adelige Proklamaer fra disse Aar kan næsten betegnes som en hel Litteraturgren. Vigtigst var vel Fallitten af Gelting 1817, hvortil i disse Aar sluttede sig et Dusin Godser i Angel (som Ny Tolkskovby og Tøstrup), Svansø og Dänischwold, men mest Opsigt gjorde Konkursen af Lundsgaard (i Grumtoft Sogn i Angel) i 1821—22, fordi den viste, hvad Letsindighed eller Stædighed fra Ejerens Side kunde føre til. Stamgaardens var kun 195 Tdr. Land, og derpaa hvilede der af resterende Skatter og Bankhæftelsesrenter lige fra 1814 ikke mindre end 10.932 Rbd. (= 6.832 Rd. C.). Ved offentlig Auktion solgtes den nu for 8750 Rdl. C. Hvor der, som paa Grevskaberne, fandtes fideikommissariske Bestemmelser, undgik man naturligvis Fallitterne, men maatte til Gengæld finde sig i at gaa under Administration. De Schackske Godser i Nordslesvig, Gram (Fig. 75) og Nybøl, var vurderede til 533.000 Rbd.; og herpaa hvilede en aarlig Bankhæftelsesrente af 1947 Rbd. Men desuden var Skatterestancerne paa Gram i 1821 stegne til ca. 30.000 Rbd., og den samlede Gæld var ikke mindre end 282.560 Rbd. Resultatet blev den uundgaaelige Administration 1824.

Noget bedre gik det, ligesom i Kongeriget, for de egentlige Bønder, fordi de forstod at sætte Tæring efter Næring. Undtagelser frembød dog først og fremmest Fæsterne paa de tidligere livegne Godser i Sydøstlesvig, der 1815—25 ikke formaaede at udrede deres høje „Kanon“ og øvrige Skatter. Bønderne maatte for enhver Pris sælge; mange Steder sank „Heidscheffel“ til en Pris af 3—5 Thaler. Paa Godset Røst i Angel foreslog Godsejeren Bønderne igen at opgive deres erhvervede Ejendomsret til Jorden og at tage den i Forpagtning, hvad de med Glæde gik ind paa. Paa Godset Runtoft indtraf Bøndernes Konkurser først noget senere paa Grund af Godsejerens Lemfældighed med at inddrive Renter og Afgifter. Men de beløb sig da til 9341 Rdl., og 7 Parcellister og 19 Bønder maatte forlade deres Gaarde.

Ogsaa til Nordslesvig strakte Elendigheden sig. En samlet Opgørelse over Antallet af Konkurser her lader sig paa nærværende Tidspunkt ikke opstille. Men spredte Eksempler bør anføres. Af Selvejergaarde kan næv-

Fig. 75. Gram.

Lit. efter Tegning af F. Richardt.

nes Lønholm i Hellevad Sogn (Aabenraa Amt), der ikke engang kunde sælges for Skatterestancerne og Bankhæftelsen, ialt 200 Rdl.; først da disse var slettede, opnaaedes et Bud paa 50 Rdl. Af Arvefæstegaarden den 212 Tdr. Land store Olufskær ved Haderslev, der efter at være barberet for sin Skov og en stor Parcel af en „Gaardslagter“ umiddelbart efter 1814 solgtes for 18.000 Rdl., men da den nye Ejer havde gjort Konkurs, paa ny gik for 5.500 Rdl., dog uden Inventar. Desuden Lerskov i Øster-Løgum Sogn (Fig. 74), der 1822 hjemfaldt til Kronen, som efter at have oprettet en 400 Tdr. Land stor Plantage nedsatte Gaarden til 1 Plov i Skatteværdi.

Men det vilde naturligvis være urigtigt at tro, at Elendigheden indskrænkede sig til dem, der maatte „gaa fra Gaarden“. I hvor mange Hjem har man ikke maattet spænde Livremmen ind for at undgaa dette yderste Skridt? Hans Nissen i Hammelevs Dattersøn har fortalt, at Morfaren flere Gange var inde paa Amtshuset i Haderslev for at opgive Gaarden, men at man paa det inderligste bad ham om bare at blive siddende, selv om han skulde blive forhindret i at betale Afgifter. Hans Nissen fandt forøvrigt paa at forbedre sine Finanser ved at købe Humle op i Haderslevgnen, for senere at rejse rundt i Nørrejylland og sælge den fra sin Vogn.

Det var just da Landbrugskrisen havde naaet sit højeste, at den fryg-

telige Naturulykke indtraf, der for hele Marskbefolkningen kom til at give det afgørende Stød til at konsolidere Elendigheden. Sønderjyllands Vestkyst var velkendt med Stormfloder. Regeringen havde dog lige fra Aarhundredets Begyndelse ydet store Laan til Digebygning om nye Kooge; den havde saaledes 1816 over en halv Mill. Rbd. til Gode hos Interessenterne i Koogene paa Fastlandet, og 1807 680.000 Rbd. paa Pelvorm, hvor Beløbet med Renter 1824 var blevet til adskilligt over 1 Mill. Men Oversvømmelserne blev ved. 1821 hærgede en saadan Halligerne, Pelvorm, Nordstrand og Ejdersted; 1824 fulgte en ny; men værst af alle var den, som brød frem d. 3. og 4. Febr. 1825. Mod Nord mærkedes den kraftigt i Bredeegnen, hvor Vandet stod 1—1½ Alen højt inde i Husene, Kreaturer og Faar druknede i Masse, ja, tre Mennesker i Randerup omkom ved samme Lejlighed. Men dette var kun for lidet at regne mod Ødelæggelserne mod Syd, navnlig paa Halligerne, hvor de senere skildredes i en berømt Novelle af Præsten Biernatzky: „*Die Hallig*“. Hans Sogn, Øen Nordstrandischmoor, blev saa medtaget af Stormfloden, at det ikke længer kunde bestaa som selvstændig Menighed, men maatte indlemmes i Nordstrand. Amtmand Wilh. Johannsen i Husum traf saa sent som i 1850erne paa Nordstrandischmoor en gammel Kone, der kunde bekræfte Enkelthederne i Biernatzkys Fortælling; hun var nemlig den af ham skildrede Kvinde, der af Bølgerne førtes paa en Høstak til det fjerneste Werft og undervejs bragte en Datter til Verden.

Myndighederne lod det ikke skorte paa Energi i denne Sag. Amtmanden i Husum sendte straks efter Stormens Ophør to Skibe med Levnedsmidler, Klædningsstykker og Arbejdsredskaber til Halligerne. Men ogsaa det private Initiativ gjorde sig gældende paa den mest storslaaede Maade rundt om i alle Statens Lande. Særlig vandt dog Kong Frederik VI Øboernes Hjerter ved at henlægge de Penge, der senere kom ind til et Monument for ham paa Grund af Livegenskabets Ophævelse, til den nydannede „Halligfond“. Enhver Halligbo, der vilde give sit Werft en bestemt Højde og Drøjde og derpaa bygge solide Bindingsværksbygninger, fik en passende Erstatning af Fondet. Thi Regeringen var klar over, at Beboernes ualmindelige Kærlighed til deres Fædres Hjem gjorde en Flytning af dem andetsteds hen utænkelig. Endnu den Dag i Dag taler Mindestene om Befolkningens Taknemlighed over for deres gamle Konge (Fig. 76).

Men foruden disse ekstraordinære Foranstaltninger maatte Staten ogsaa rykke ud med nye Laan til Diger paa Pelvorm, og Kongen tillod, at baade Afdrag og Renter stilledes i Bero, „saa længe det er nødvendigt“. Ogsaa med Skatterne fra Marskegnene saa det naturligvis endnu mere haabløst ud end noget andet Sted i Sønderjylland. Af de uhyre Skatterestancer 1825 stammede de to Tredjedele fra Vestkysten, og heraf igen Halvdelen fra Pelvorm og Nordstrand.

At Landbrugskrisen ogsaa fik Betydning for Købstæderne, er en Selvfølge, thi „naar Bonden har det godt, har vi det alle godt“, og følgelig omvendt. Det synes, ligesom under Engländerkrigen, navnlig at have været de større Byer, der led mest ved Landbrugets Nedgang. Flensborgs Skibstal var stærkt synkende fra 1816 til 1829, og Aabenraa optraadte som en alvorlig Konkurrent. Flensborgs Kapitalgæld steg fra 395.000 Rbd. i 1815 til 517.000 i 1836, og i samme Retning gik Udviklingen i Slesvig og Haderslev (sidstnævnte By fik jo først i 1829 den Havneforbedring, der betingede dens følgende Opblomstring). Flensborgs og Haderslevs Byregnskaber viser ligeledes i Aarene 1815

—25 stærkt synkende Tal paa Indtægtsiderne, og Skatterestancerne i 1825 frembyder procentvis større Chifre, end man møder i de mindre Stæder, som Aabenraa og Tønder. Et Vidnesbyrd om Tilbagegangen i Flensborg kan man endelig se i, at Magistraten og de Deputerede 1818 ansøgte om, at Lønningen til Stadens Præsident for Fremtiden maatte blive afholdt af Statskassen, ikke som hidtil af Stadens Kasse. De motiverede denne Ansøgning med, at Krigens Tab havde kostet deres By „flere Millioner Rigsdaler i Sølv“, og at det norske Indførselsforbud mod Kornbrændevin „har berøvet os det sidste Haab om, at Flensborg nogensinde igen vil kunne opnaa den Flor af Velstand, som det tidligere har kunnet erhverve“. Kongen foretrak imidlertid 1820, fremfor selv at betale, at suspendere Stillingen som Præsident, skønt Levetzow kort i

Fig. 76. Kongemindet i Højer.
A. Martinsen, Højer, fot.

Forvejen var bleven udnævnt dertil i Egenskab af Amtmand over Flensborg Amt. Hermed faldt en af de Reformer, som Møsting (S. 50) havde sat saa meget ind paa at gennemføre.

Flensborgerne søgte ogsaa under det haarde Skattetryk at forny deres gamle Stormløb mod „*Mittelschatz*“ (S. 47), og Byens Historieskriver Pastor Valentiner hævdede, at Skatten i København kun var 3 Rbd. pro persona, men i Flensborg 11 1/2. Denne Skatteform fandtes for øvrigt foruden i Flensborg i de fleste sydslesvigske Købstæder. Det er et karakteristisk Tegn paa, at Fabrikanternes Tid nu var forbi, og Købmandstanden havde Overtaget, at en Kommission, bestaaende af tre Raadmænd og tre Deputerede, 1826 enstemmigt stillede Forslag om „*Mittelschatz*“ gradvise Afskaffelse. Hovedmanden i denne Bevægelse var vistnok de Deputeredes Oldemand, Agent Jensen. Men man havde ogsaa, i Modsætning til i 1805, haft Magistraten paa sin Side, som mente, at „*Mittelschatz*“ førte til en uforholdsmæssig Beskatning af Formuen, da de der fik 10 pCt. af deres Formue, kunde komme til at betale 15 pCt. i Indkomstskat. Sagen synes imidlertid at være gaaet i Staa, hvad enten nu Ansvaret ligger hos Byens Styrelse eller — vel snarere — hos Kancelliet.

Et af de haardeste Stød, som den flensborgske Industri led i disse Aar, var da Kobberrølleren ved Krusaa (Fig. 77), som havde været i Drift siden 1687, 1832 maatte sættes under Administration. Ejeren, Josias Thor Straten, Broder til den i 1810 afdøde Førsteborgmester og Søn af den tidligere Ejer af Værket, var en ejendommelig Personlighed, der bl. a. med Iver havde deltaget i den Harmsske Kirkestrid. Man skulde ellers synes, at hans Fabrik kunde have givet ham nok at tænke paa. I 1810 og 1813 havde han faaet forskellige større Laan af den kongelige Kasse mod til Gengæld at fraskrive sig alle Prætensioner i Anledning af det nye Toldsystem af 1797 og 1803. I Jan. 1822 var Gælden med Renter steget til 130.000 Rdl. Thor Straten kunde ikke betale, og han paaberaabte sig, at han havde lidt en saadan Skade paa sin Fabrikation ved den frisindede Toldforordning af 2. Apr. 1814, der berøvede ham den Beskyttelse, hvorunder han tidligere havde lukreret, at det lidte Tab oversteg Kapitalen plus Renterne. Sagen gik til Doms, og Thor Straten vandt 1822 sin Sag, fordi han aflagde den forlangte Ed paa sin Paastands Sandfærdighed.

Men dette var ogsaa hans sidste Held. Thor Straten forhøjede i den følgende Tid sine Krav om Erstatning fra Regeringens Side og hævdede nu, at den Skade, han havde lidt ved Toldbestemmelsen, gik til — 182.000 Rdl. Samtidig søgte han — dumdristigt — om et nyt Laan. Han greb til at skrive Tiggerbreve til Kongen i den taabeligste, mest hysteriske Tone. „Mit klagende Blik flyver hen ad den Sti, der fører til Din Naade, Herre! Herre! ligesom et brudt Hjerte ad Firmamentets

Fig. 77. Udsigt mod Krusaa ved Kobbermøllebugten.
Lit. af J. F. Fritz (1833).

Stjernevej flyver op til Gud“. Afslag! Saa kommer han straks med en ny Ansøgning; lover at gaa i Tugthuset, hvis han ikke indfrier Laanet; truer med sin „ubeskrivelig sygelige“ Hustrus Død i Tilfælde af Afslag og lader sin afdøde Fader fra hans Grav forsikre Kongen om Sønnens fuldkomne Paalidelighed. Nyt Afslag!

Thor Straten havde fundet nogen Støtte hos den nye Amtmand Adeler, der baade pegede paa de Hundreder, der blev beskæftigede ved Fabrikken, og paa hele Visherreds Befolkning, der i disse slette Aar levede af at sælge Tørv og Tørvekul til Kobbermøllen. Venskabet mellem de to Mænd viste sig dog ikke bestaaende. 1827 indsendte Thor Straten i Anledning af en Teglværkskoncession et Stridsskrift mod Baron Adeler, der fandt uhyre Udbredelse, men ikke forøgede nogen af de to Herrers Anseelse. „Straten sien Pasquill“, som Bønderne kaldte den, gjorde det Indtryk, at „dens Forfatter ganske vist ikke er en Mand, der i nogen Retning fortjener Agtelse“, men at han paa den anden Side havde bevist „Adelers Usandfærdighed og Uordholdenhed“. Man talte almindelig om dennes Afgang eller Forflyttelse. Dette sidste skete dog først 1829, og tre Aar senere maatte Thor Straten som sagt under en Administration, der endte med, at han 1839 maatte opgive Kobbermøllen med Landstederne Krusaa og Kiskelund. Affæren havde ikke blot ført til hans Ruin, men ogsaa til den kgl. Embedsstands Svækkelse.

Et Materiale til Belysning af Tilstanden i Stæderne frembyder „Bor-

gerbøgerne“, der paa denne Tid begynder at føres, i hvert Fald i Nord-slesvig, og indeholder Navn, Fag og Hjemsted paa enhver, som bliver optaget i Borgerstanden. Dog maa det erindres, at en stærk Indvandring til en By i daarlige Tider ikke behøver at betyde, at der her findes lykkelige Forhold, men kun, at de anses for lykkeligere end paa det Sted, hvorfra Indvandrerne kommer. Aabenraa, Tønder og Frederiksstad klagede saaledes 1823 over, at Byerne opfyldtes af Landmænd, der ikke formaaede at bevare deres Ejendomme; derfor var der overalt en uforholdsmæssig Vækst af Haandværkere, Høkere, Gæstgivere og Daglejere. „Borgerbøgerne“ viser imidlertid, at mens i Aabenraa og Tønder Halvdelen af dem, der tager Borgerskab, er fødte i Byen, gælder dette i Haderslev kun om en Fjerdedel; desuden optages der sidstnævnte Sted dobbelt saa mange nye Borgere hvert Aar som i Aabenraa (25 mod 12). Værd at mærke er det i øvrigt, at i Haderslev kommer en Fjerdedel af alle nye Borgere fra Kongeriget, men kun en Syvendedel fra Tyskland (herunder Holsten), men jo længere man gaar syd paa i Sønderjylland, des svagere bliver naturligt nok Indvandringen fra Danmark. Hele Problemet om Indvandringen gav for øvrigt Anledning til, at Kancelliet fremkastede Tanken, om der ikke burde være almindelige Regler for alle Stæder om Erhvervelse af Borgerret, men skønt der viste sig at være megen Jordbund i Byerne herfor, gik det dog som sædvanligt; heller ikke denne Reform magtede den svækkede Enevælde at gennemføre.

At Landbrugskrisen direkte og indirekte har indvirket paa Stædernes Forhold, er altsaa en Kendsgerning. Men man bør ikke gøre Billedet alt for mørkt. Handelen fortsatte, og Farten gennem Ejderkanalen var lige saa stærk som i de gode Aar før Krigen (1828 overskred Skibstallet 3000, hvad der ikke var sket siden 1805). Kornudførselen fra Hertugdømmerne var trods det norske Markeds Lukning stigende og til Dels betydeligere end Kongerigets; 1826 eksporterede de saaledes c. 200.000 Tdr. Hvede (Kongeriget 95.000) og 400.000 Tdr. Havre (Kongeriget 138.000), foruden tre Gange saa meget Smør (35.000 Tdr.). Ogsaa Udførselen af Heste og Hornkvæg fra Sønderjylland var betydelig, selv om det for en Del drejede sig om Transit af norrejsdske Dyr, hvorfor Husum allerede 1816 ansøgte om at faa sine hidtilværende tre aarlige Hestemarkeder forøget med to nye. I Slutningen af den her behandlede Periode er der da heller ingen Tvivl om, at Forholdene bedredes i Stæderne, navnlig de større. I Haderslev medfører Havneforholdenes Forbedring og „Slotsgrunden“s Indlemmelse i Byen 1834, at Indtægtssiden paa Byregnskabet stiger betydeligt fra 1825 til 1835; i Flensborg, hvor den vestindiske Handel blev en kærkommen Erstatning for den tabte norske, vokser den samlede Indtægt i samme Tid med $2\frac{1}{2}$ Gange sit oprindelige Beløb. Skatterestancerne var nu i alle Byer svundet ind til ubetydelige

Beløb. Angaaende Ejendomsfordelingen er det betegnende, at mens de to Femtedele af Næringskatten 1835 i Haderslev udredes af de rigeste 9 pCt. af Borgerskabet, behøves i Aabenraa hertil kun $4\frac{1}{2}$ pCt. og i Flensborg endog kun $3\frac{1}{2}$ pCt. af Beboerne. En Kapitalistklasse er aabenbart atter i Færd med at danne sig, stabilere end den, der var skabt af „den florissante Handelsperiode“.

Om end langsommere naaede Omslaget ogsaa ud paa Landet. De tekniske Forbedringer begyndte nu at gøre deres Virkninger gældende. „Hel-Brak“ gennemførtes almindeligt (undertiden ogsaa, som i moderne Landbrug, „Benyttet-Brak“). Den engelske Svingplov trængte fra 1818 igennem paa Godserne, men man eksperimenterede ogsaa med egne Plovtyper. I „*Flensburger Wochenblatt*“ 1821 er der saaledes en Annonce om, at man for 4 Skill. i Entré kan faa at se en Valseplov med 40 Jern, der er opfundet af en Mand i Harreslev i Forbindelse med Smeden i Herredsby, men den vejer rigtignok — 530 Pund. Endnu vigtigere var det, at man naaede til en fornuftigere Behandling af Gødningen, der hidtil var bleven liggende paa Gaarden, til den var knastør og havde mistet sine værdifuldeste Egenskaber, og at Merglingen gennemførtes i de østlige Egne. Herved naaede man op paa et Foldudbytte for Byg og Havre paa 14—16, for Hvede og Rug paa lidt mindre. Anglerkvæget, som forenede stor Fedningsevne med rigelig Mælkeydelse, spredtes over hele Hertugdømmet, ja fik senere gennem Tesdorph Indflydelse paa Laaland-Falster. Fra de adeliges Gaarde spredtes Mejerivæsenet efterhaanden til Bøndernes, og „Anglersmørret“ begyndte at vinde sig et Navn. Hesteavlens fremmedes særlig af Hertugen af Augustenborg, der fik Væddeløb indført og gratis stillede sine Hingste til Bedækning. Som Slutstenen paa Udviklingen kan sættes, at det første Dyrskue afholdtes 1830, foranstaltet af „*Landwirtschaftlicher Verein*“.

Men mange var ogsaa de Landboer, som i disse skrækkelige Aar havde forstaaet at forbedre deres Finanser ved at knytte Bierhverv til Landbruget. Godsejerne benyttede i høj Grad deres Ret til at give Bevillinger til Næringsdrift paa Godserne, og en betydelig Vækst i Landhaandværket blev Følgen heraf. Bønderne paa Østkysten dyrkede i ikke ringe Grad Hør og Hamp, ikke blot til Hjemmeindustri, men ogsaa til Storsalg. Hvad en intelligent Storbonde kunde faa ud af det ved at slaa sig paa en Specialitet, viser den ofte citerede Dagbog af Kniplingshandleren Jens Wulff i Brede (Fig. 64).

Hans Forretningsforbindelser strakte sig fra Stralsund over Harzen til Barmen—Elberfeld, og han dyrkede dem ved personlige Besøg. Ved Foraars- eller Efteraarstid drog han til Hest eller til Vogns derved og afleverede sine Varer. Forretningen trivedes i den Grad, at han selv ved Udgangen af det elendige Aar 1825 kunde notere: „Min Handel var god,

og ieg havde ved Aarets Ende henimod 1000 Kniplingspiger i Arbeide“. Om de allerede da var samlede i en Slags Fabriksbygning, er vel tvivlsomt, men i 1840erne, da Christian VIII hædrede ham med sit Besøg og en Medalje, var det i hvert Fald Tilfældet. Jens Wulff blev en meget holden Mand, og hans Stilling maa i Virkeligheden betegnes ikke som en Bondes, men som en Proprietærs. Hans ene Broder var Ejer af Nebel Mølle i Nørrejylland og fra 1836 Stænderdeputeret i Viborg, hans anden Broder Præst i Rise ved Aabenraa. Hans Rejser gav ham politisk Interesse for Verdensbegivenhederne og desuden en let Fernis af tysk Kultur, saa at han, der var gennemdansk, skrev tyske „Digte“ til sin Hustrus og Datters Fødselsdage.

En lykkeligere Tid var saaledes ved at bryde igennem fra o. 1830. At den ogsaa vilde skærpe Interessen for de offentlige Anliggender, stod til at vente. Landbrugskrisen havde virket som en Bom for den Udvikling, der var begyndt efter 1814, men nu var denne Bom endelig ved at hæve sig. Skæbnesvangert maatte det da blive, at Regeringen havde forpasset Lejligheden til at tage Initiativet i sin egen Haand, ja, at Enevældens Embedsmandsstyre havde faaet Ry for Langsomhed og Slendrian.

6. UWE JENS LORSEN OG BEGIVENHEDERNE 1830.

Da Orla Lehmann i 1860erne kastede Blikket tilbage over sit begivenhedsrige Liv, udrød han: „Man kan med Sandhed sige, at Kjøbenhavn har været Hovedkvarteret for de mod Danmark rettede Bestræbelser, lige fra Jens Uwe Lornsens Konventikel ude i Ordrup, hvor i 1829 den nye Schleswigholsteinismes Program blev affattet“. Ved en anden Lejlighed taler Lehmann om Lornsens Ven, Kancellist Senn Hans Jensen, der om Sommeren boede sammen med ham paa det lille Landsted i Ordrup, „hvor det berømte Opraab er, om ikke skrevet, saa dog undfanget“. Orla Lehmann havde god Grund til at interessere sig for den politiske Schleswig-Holsteinismes Grosted, da hans egen Svigerfader Groserer Puggaard et Par Aar senere købte Ejendommen Skovgaard i Nærheden af Skovlyst (Fig. 78), som Lornsen havde beboet i 1820erne.

I Virkeligheden er det berømte Smaaskrift „*Über das Verfassungswerk in Schleswigholstein*“ skrevet i en saadan Haandevending før 1. Novb. 1830, at Lehmanns Hævdelse af, at det var „undfanget“ tidligere, bliver meget sandsynlig. Kun om en sidste Redaktion fra Forfatterens Side har det altsaa drejet sig i Kiel. Men af hvem bestod den „Konventikel“, der ikke skulde blive den sidste, som i Hovedstaden lagde Planer for det danske Monarkis Sønderlemmelse?

Hovedet var den 35aarige Kontorchef i Kancelliet Uwe Jens Lornsen

Fig. 78. Skovlyst.
Maleri paa Vilvorde Havebrugshøjskole.

(Fig. 79), en Sømandssøn fra Øen Sild (Fig. 6), der selv havde følt Lyst til at gaa til Søs. Men da dette var umuligt under Englænderkrigen, var han ret sent blevet sat til Bogen og havde hverken i Slesvig Domscole eller ved Universitetet i Kiel vist sig at besidde de hvide Myrers Egenskaber. Lornsen var klar i Tanken og stærk i Viljen, men uregerlig og selvbevidst, opfyldt af en ubestemt Higen, der først hos *Burschenschaft* i Jena 1818 fandt sit Livs Maal. „De herværende Professorers og Studenters Liv har den højeste og ædleste Tendens, at hævde og opretholde de saa længe despotisk undertrykte Menneskerettigheder og den fædrelandske Sans“. I denne Udvikling skulde ogsaa hans „snævrere Fædreland“, Slesvig-Holsten, tage Del. Lornsen synes endog en Tid at have sluttet sig til den yderliggaaende republikanske Retning inden for *Burschenschaft*, „de sorte“, under Docent Karl Follens Ledelse. Men selv om han i religiøs Henseende blev staaende paa deres negative Standpunkt, havnede han politisk i den moderate Fløj. Efter en i Kiel med jævnt Resultat bestaaet juridisk Eksamen i Okt. 1820 (Fliden dadledes) var Lornsen vaklende. Tidligere havde det staaet som tillokkende for ham at udvandre til Frihedens Hjem i den nye Verden; nu drømte han om at skabe et saadant i den gamle ved at deltage i den græske Frihedskrig. Men hans Fader, der

Fig. 79. Uwe Jens Lornsen.
Speckter & Co., Hamborg, lit.

længe havde været ængstelig for „det romanagtige“ i hans Karakter, holdt igen, og Enden blev, at Uwe Lornsen 1822 indtraadte som Volontør i det slesvigholstenske Kancelli i København. Da det ikke længer gjaldt Bøger, men praktisk Virksomhed, viste han ikke blot som hidtil Klarhed og Selvstændighed i Opfattelsen af de foreliggende Sager, men ogsaa en mægtig Energi og Arbejdsevne — ganske vist ogsaa en vis Brutalitet — der henledte hans foresattes Opmærksomhed paa ham. Allerede 1826 havde han derfor naaet til Stillingen som Chef for 1ste og 4de Sekretariatskontor.

Lornsen indtraadte i sin Embedsgerning med

stærk Sympati for sin „kongeligt tænkende Landsfader“ og mente, at en Personlighed med dennes faste Karakter, dybt gennemtrængende Blik og varme Hjerter maatte opveje hele den Visdom, en valgt Landsforsamling kunde frembyde. Men det Embedsstyre, Lornsen blev Vidne til i København, vakte hans Kritik. Det var navnlig Finansforholdene, som han med god Grund brød Staven over, men desuden fandt han, at Kollegieforvaltningen kun formaaede at besørge de løbende Forretninger, ikke at skabe noget virkeligt nyt. Kærren sank efter hans Udtryk stadig dybere i Mudderet. Med stor Interesse fulgte han derfor det Arbejde i decentraliserende Retning, som han gennem sin Embedsstilling blev holdt à jour med. Efter Forbundsdagens Afgørelse 1823 af det holstenske Forfatningsspørgsmaal havde Metternich gennem den østrigske Gesandt i Fortrolighed ladet vor Regering vide, at man i høj Grad ønskede, at den danske Konge paa egen Haand vilde give Holsten den lovede Forfatning. At Preussen 1823 ind-

Fig. 80. Svenn Hans Jensen.
M. Krigsmann, lit.

Fig. 81. Andr. L. J. Michelsen.
Ph. Winterwerb, lit. (1848).

førte Provinsialstænder, maatte virke i samme Retning. Den danske Regering lagde imidlertid her det døve Øre til. Men den viste sig mere lydør over for Opfyldelsen af Forbundspagtens § 12, hvorefter der i Holsten skulde oprettes en Overappellationsret som tredje dømmende Instans. Tillige var man rede til at indføre den længe ønskede Adskillelse af den administrative og den dømmende Magt. Der nedsattes derfor en Kommission, og efter dens Forslag besluttede Kongen 1826 og 1827, at der skulde oprettes en holstensk Overappellationsret og en holstensk Provinsialregering. Men dels var denne Regerings Magtfulde stærkt begrænset ved Bestemmelsen om, at Kancelliet skulde bevare samme Indflydelse paa Forretningerne i Holsten, som det havde i Sønderjylland, hvor Provinsialregeringen ingen Autoritet vilde faa. Dels, og navnlig, var der det afgørende Minus ved Kongens Resolutioner af 1826—27, at de, lige saa lidt som den tidligere om en holstensk Stænderforsamling, førtes ud i Livet. Denne mærkelige Passivitet hos Enevælden maatte gøre et stærkt Indtryk paa Lornsen og drive ham frem til Handling. Men, som man ser, var der her endnu kun Tale om administrative Reforme.

Den anden af de af Orla Lehmann nævnte Deltagere i „den Lornsenske Konventikel“, Svenn Hans Jensen (Fig. 80), stammede ligeledes fra Sild, men havde i flere Aar faret til Søs som Styrmand, saa at han først sent kunde begynde sine Studier. Han blev ansat i Kancelliet Aaret efter, at Lornsen var blevet Kontorchef, og blev efter dennes Ønske anbragt i

hans eget Kontor. Et nøje Venskab forbandt disse to Mænd, og deres politiske Standpunkter faldt sammen. Svend Jensen skildres, i Modsætning til Lornsen, som en alvorlig og ordknap Mand, men i Arbejdsomhed mindede han om sin Landsmand, og fra alle Sider er man enig om at fremhæve hans „næsten pedantiske Retsindighed“. Naar Lornsen senere frygtede for, at Jensens umaadelige Hefthighed over for Modstand kunde faa ham til at forløbe sig mod Regeringen i den politiske Kamp, skulde denne Frygt dog vise sig ganske omsonst. Da Føreren var borte, var Vaabendrageren hermed lammet i sin Virksomhed.

At flere unge Embedsmænd fra Centraladministrationens tyske Halvdel har deltaget i Møderne i Ordrup 1829, er meget sandsynligt. Dette vides saaledes med Sikkerhed om den senere saa bekendte C. Ph. Francke (Fig. 82), der beretter, at Diskussionen ofte fortsattes til den lyse Morgen. Det samme gælder vist om Historikeren Andr. L. J. Michelsen (Fig. 81), en Præstesøn fra Sundeved, der paa denne Tid samlede Bidrag til Nordfrislands Historie i de københavnske Arkiver og Biblioteker. Det var en aandslivlig og vindende Personlighed, der var traadt i nøje Forhold til de danske Videnskabsmænd, og længe mindedes i Læseselskabet „Athenæum“ for sine ivrige Indlæg til Fordel for en fri Forfatning. At han hermed ogsaa har tænkt paa en særlig Forfatning for Hertugdømmerne, kan ikke betvivles, og modsat sine Forgængere (Dahlmann) ønskede han i sin Begejstring for middelalderlig Bondefrihed at bygge den paa bred demokratisk Grund. Michelsens Forbindelse med Lornsen i Efteraaret 1830 gør det sandsynligt, at ogsaa han under Opholdet i Hovedstaden har hørt til den Kreds fra Hertugdømmerne, der mødtes for at drøfte, hvorledes man kunde tænke sig en bedre Fremtid.

Hvad er da disse Planer gaaet ud paa? Vi kan til en vis Grad læse dem ud af Lornsens lille Pjece det følgende Aar. Først og fremmest en Udvidelse af den planlagte Overappellationsrets Omraade til at omfatte Sønderjylland, og en slesvigsk Provinsialregerings Oprettelse ved Siden af den holstenske. Men det næste Skridt maatte blive at forlægge hele den tyske Del af Centraladministrationen til Kiel. Herved vilde den komme i nærmere Kontakt med Befolkningen, hvad der ikke mindst havde Betydning for det finansielle Styre. Lornsen havde personlig det daarligste Indtryk af Silde Tilstand under det møstingske Regimente. Det er ogsaa rimeligt, at man som tredje Led hertil har villet knytte en mer eller mindre fri Forfatning for de forenede Hertugdømmer, saaledes som den i de sidste femten Aar havde været under Drøftelse. Dog er den nærmere Udformning heraf vel først sket efter de store europæiske Begivenheder i det følgende Aar 1830. Om noget egentlig Brud med Kongen eller Kongeriget har der ikke været Tale.

Har den slesvigholstenske Cirkel søgt fremmede Forbil-

leder for sine politiske Ønsker? At der det følgende Aar, da Lornsen skred til nærmere Udformning af sine Forfatningsplaner, har foresvævet ham at skabe noget tilsvarende til det norske Storting, ligesom han da tænkte sig Forholdet mellem Hertugdømmerne og Kongeriget ordnet omtrent som mellem Norge og Sverige, er vel bekendt. Mindre iøjnefaldende er en anden Parallel, der da ogsaa stod ham for Øje, nemlig mellem Holland og Belgien. Det maatte ligge nær for slesvig-holstenske Liberale at følge den Løsrivelsesbevægelse fra den nederlandske Stat, som da var i fuld Gang i Belgien, med den største Sympati. Et Vidnesbyrd om

Fig. 82. Carl Phillip Francke.
C. Stortz, Mainz, lit.

den aandelige Forbindelse kan paavises i Ordene i Lornsens Pjèce: „*Wir stehen am Vorabend grosser Ereignisse*“, der er laante fra den belgiske katolske og revolutionære Forfatter de Potter. Hollands Forhold til Belgien i Slutningen af 1820erne minder paa visse Punkter om Danmarks til Sønderjylland. Man søgte fra den nederlandske Regerings Side at styrke det flamske Sprog, — der den Dag i Dag tales af en stor Del af Belgiens Befolkning, — ved at paabyde, at alle Embedsmænd i Riget skulde beherske dette Sprog (Kgl. Forordning af 30. Okt. 1822). Dette blev en af Grundene til det belgiske Oprør 1830. Ganske vist vilde Lornsen 1830 ikke løsrive Hertugdømmerne fra Danmark, men hans kraftige Angreb paa alle danske Helstatsbestræbelser og hans Bestræbelser for at lade de „tyske“ Hertugdømmer fremtræde i Statsforbindelsen med ganske samme Vægt som Danmark, synes at være paavirkede af det belgiske Forbillede.

Det første Grundlag for den liberale Slesvig-Holsteinisme var hermed lagt. Skulde det lykkes Regeringen at komme den i Forkøbet? Og var nogen anden Udviklingslinje mulig? Problemet var at forvandle den dansk-slesvigsk-holstensk-lauenborgske Helstat fra en enevældig til en konstitutionel Stat. Nu bagefter synes den eneste Løsning at maatte

være bleven en Dobbeltstat med Adskillelseslinien liggende et Sted i Mellemslesvig. I hver af disse to Halvdele maatte der saa opbygges en Slags Rigsdag med hver sit Sprog, og enhver af Halvdelene maatte have sin særlige Administration. Et til Bunds og Tops gennemført Folkestyre kunde der dog ikke blive Tale om. Centralmagten maatte beholde en betydelig Styrke (et udvidet Statsraad), og over for Omverdenen maatte Helstaten fremtræde som en økonomisk og militær Helhed. Man kan betvivle, at en saadan Løsning vilde have kunnet holde over for den mægtige suggestive Kraft, som først Liberalismen, og senere Nationalismen viste efter 1830. Men det er sandsynligt, at et Tilbud fra Regeringen i denne Retning for dette Tidspunkt vilde være bleven modtaget med Glæde baade af Danmarks og af Hertugdømmernes Befolkning. Den danske Regering vilde saa have staaet stærkere over for de Stormløb, som senere fra statsopløsende Side rettedes imod den.

Dog som sagt: Kongen og hans Raadgivere foretrak Passivitets Politik, og i en Aarrække kronedes den af tilsyneladende Held. Men Roen forstyrredes ved en daarlig Høst 1829, og i endnu højere Grad var det Tilfældet 1830. Da indtraf der i Tønder Amts Marskherreder og paa Pelvorm paa Grund af de evindelige Regnskyl ligefrem Misvækst. Hungersnøden stod Beboerne for Øje, og det var ikke blot af humane Grunde, at Regeringen blev opskræmmet derover.

Den var nemlig allerede i en meget urolig Stemning ved de Efterretninger, som strømmede ind til den fra den store Verden. For Eftertiden staar det som i høj Grad begrænset, hvad der skete i 1830: En kortvarig Revolution i Paris i Juli, efterfulgt af Oprør i Belgien i August og i Polen i November; desuden lidt Uro i nogle tyske Stater. Ganske anderledes for Datiden. Den saa saaledes paa det, at det var en ny stor fransk Revolution med en Genoplivelse af Ideerne fra 1789, der var i Færd med at brede sig over Fastlandet. Eller som den bremiske Borgmester Smidt udtrykte det i et Indlæg til Forbundsagen i Frankfurt: En ledende Komité i Paris havde i de tyske Studenterforeninger Forgreninger over hele Tyskland, og dens Maal var at omdanne hele Europa efter de nordamerikanske Fristaters Mønster til et Forbund af Republikker med Præsidenter i Spidsen, „som man foreløbig kunde kalde Konger og Fyrster“. Men ogsaa nationalistiske franske Maal forenedes hermed: En fransk Udvidelse til Rhinen, mod at Preussen fik Erstatning i Nordtyskland, navnlig i Slesvig og Holsten. Dette er Synsmaader, der paa en mærkelig Maade minder om Napoleon III.s senere Politik. Over for den truende Fare pegede Borgmester Smidt paa Nødvendigheden af at udrydde al berettiget Utilfredshed i de forskellige tyske Stater ved at opfylde de givne Forfatningsløfter. — Her skal ikke spørges om, hvorvidt hans Profetier hvilede paa Kendsgeninger; det er nok, at Forbundsagens Medlemmer

tog hans Indlæg meget alvorligt, som det fremgik af deres Handlinger. Samtidig indløb der i Septbr. 1830 til København foruroligende Nyheder, som syntes at bekræfte de værste Spaadomme. Der var ikke blot Oprør længere borte, i Frankfurts Omegn, i Sachsen og i Brunsvig, men ogsaa i Berlin, i Meklenborg, og ganske særlig i vor Naboby Hamborg var det galt fat. Man klagede over det haarde Skattetryk og Udsigten til Dyr tid og sloges paa „Hamburgerberg“ (mellem Byen og Altona); 4—5 Personer dræbtes, nogle og tyve saaredes, og Mængden respekterede ikke engang Altona som fremmed Gebet. Saa nær paa Livet af det danske Monarki var nu Bevægelsen.

Midt under disse Indtryk indløb der saa d. 24. Sept. en Depeche til Regeringen i København fra vor Gesandt ved Forbunds dagen i Frankfurt. Den gik ud paa, at den derværende østrigske Gesandt, der førte Præsidi et i Forsamlingen, havde henstillet til Danmark nu at opfylde § 13 i Forbundstraktaten for Holstens Vedkommende, „da det var paatrængende under de nærværende Omstændigheder“. Med andre Ord: Løftet om en Forfatning for Holsten burde nu indfries. Stor blev Opstandelsen hos Kongen og hans Omgivelser over denne ubehagelige Paamindelse. Man besluttede straks at føle sig for hos den østrigske Gesandts Overordnede, selveste Fyrst Metternich i Wien, for at blive klar over, om han stod bag ved denne Henstilling. Det trak længe ud med Svaret fra vor Gesandt i Wien, men d. 24. Okt. erfarede man, at Metternich aldeles intet havde haft med Henstillingen at gøre, ja, at han oven i Købet delte den danske Regerings Betænkeligheder ved netop under de nuværende Forhold at udføre § 13, da dette mulig af Offentligheden kunde opfattes som en ufrivillig Handling. Saaledes kunde altsaa den danske Regering synes at være lettet for de Bekymringer, hvorunder den havde lidt i den sidste Maanedes Tid.

Men ak! Dagen i Forvejen forelaa der i København en ny Indberetning fra vor frankfurtske Repræsentant, der maatte stemme den endnu mørkere. Baade Preussens og Hannovers Gesandter havde nu officielt i Forbundsfor samlingen fremsat Fordring om § 13.s Opfyldelse, og vor Gesandt tilføjede, at „der ikke længer er nogen Mulighed for Opsættelse“. I sin Vaande vendte den danske Regering sig til Berlin om Raad. Vor Gesandt hernede kunde i Begyndelsen af November meddele, at det preussiske Hof vel ansaa Opfyldelsen for nødvendig, men at det paa den anden Side mente, at man kunde fortolke Forpligtelsen saa snævert som muligt. Der burde ikke være Tale om en Nationalrepræsentation for Holsten, men kun om Landstænder til at raadslaa om visse Interesser og til at forebringe mulige Besværinger og Ønsker. Mere havde Preussen selv ikke indrømmet i 1823, og mere vilde være uforeneligt med Bevaringen af det monarkiske Princip.

I Virkeligheden var for den danske Regering Terningerne kastede fra og med d. 23. Oktober. Hidtil havde der raadet forskellige Strømninger inden for Regeringen. Kancellipræsident Otto Moltke havde saaledes stemt for at udskyde Sagen saa længe som muligt, mens Udenrigsminister Schimmelmänn havde ment, at man i hvert Fald burde lade den holstenske Overappellationsret træde i Kraft. Nu maatte Forfatningen gives. Fire Dage tidligere var Uwe Jens Lornsen gaaet i Land i Kiel og havde begyndt sin Agitation for at rejse Adresser fra Folket om en fri Forfatning for Hertugdømmerne. Han handlede altsaa uafhængigt af den anden Henvendelse fra Forbundsdagen, hvorimod adskilligt tyder paa, at Rygtet om Pressionen fra den østrigske Gesandt i September er sivet ud i ret vide Kredse og ogsaa har været ham bekendt. Men da Virkningen af Lornsens Optræden først gør sig gældende i Begyndelsen af November, mens Regeringen i København forinden følte sig bunden til at give Forfatningen, kan det ikke bestrides, at Lornsens Agitation i Virkeligheden var overflødig. Hvad enten han var traadt frem eller ej, vilde vi efter al Sandsynlighed have faaet Stænderforfatningen.

Herom foreligger der tilstrækkelige Vidnesbyrd. 6. Novbr. skriver Otto Moltke til den Deputerede J. P. Høpp, der da var paa Rejse i Hertugdømmerne: „Det er en Misforstaaelse, hvis De maaske tror, at vi udefra (fremhævet her) bliver drevet til Indførelse af en Stænderforfatning. Modsig de herom udsprede Rygter“. Det vilde være meget naivt, hvis man tog denne Erklæring efter Bogstaven; naturligvis ligger der kun i den, at man ønskede fremkaldt det Indtryk i Befolkningen, at Kongens Gave var ganske frivillig. For øvrigt maa det erindres, at paa dette Tidspunkt var Lornsens Agitation endnu Regeringen ubekendt. Hvilket andet Motiv kan den da have haft end den udenlandske Pression? Det samme fremgaar af Møstings Ord til Kongen 15. Dec.: „Det er efter min allerunderdanigste Formening ikke saa meget (fremhævet her) den af Kancelliraad Lornsen fremkaldte momentane Bevægelse, som de politiske Uroligheder, der i flere af Europas Stater og navnlig Tyskland er udbrudte, der gør det nødvendigt at tage under Overvejelse, hvorledes den Stænderforfatning, D. Kgl. Mt. ved at tiltræde Wienerkongressen har tilsagt Hertugdømmet Holsten, skal udføres“. Her er talt aabent og ærligt, som Finansministeren maatte tale til sin Herre.

Lornsens Betydning var derimod den, at han understregede det Indtryk, som allerede havde fæstnet sig hos Regeringen, om en Forfatnings Nødvendighed. Vi har mange Vidnesbyrd om den Ængstelse, der greb Kongen ved Efterretningerne fra Holsten. Lornsens politiske Betydning ligger overhovedet næppe saa meget i 1830, som senere, ikke mindst efter hans Død, ved de Tanker, han havde vakt, og det Eksempel, han havde givet sine

Elever. Foreløbig blev han i dyb Tragik: „*Du Kämpfer ohne Schwert, Du Feldherr ohne Heer!*“

Lornsens Virksomhed i 1830 var følgende. Længe havde han tænkt paa at forlade Kancelliet, fordi han ønskede ved Siden af en Embedsmandsstilling at kunne paavirke en større Kreds som Forfatter, navnlig i politisk Retning. Tungsind, der skyldtes en mangeaarig Sygdom, virkede med til denne Beslutning om at forlade den lovende Karriere i Centraladministrationen. Da Stillingen som Landfoged paa Sild i Septbr. blev ledig, greb han til og opnaaede, efter en meget anerkendende Forestilling fra Kancelliet til Kongen, med Lethed den ledige Plads. I de samme Dage opholdt Professor Michelsen fra Kiel sig igen i København, udsendt fra en Kreds i Kiel, der havde fattet Tanken om en Petition til Kongen for at opnaa en Forfatning. Det nystiftede „*Kieler Correspondenzblatt*“ under Redaktion af Theodor Olshausen var denne Kreds' Centrum. 18. Oktbr. gik Lornsen og Michelsen med Damperen „Caledonia“ til Kiel, hvor de landede den følgende Dag. Om Bord paa Skibet var ogsaa den Deputerede Høpp, udsendt af Kongen med det officielle Maal at undersøge den økonomiske Stilling i de hærgede Egne, men i Virkeligheden for at prøve og berolige Stemningen, der begyndte at ængste Regeringen. De to Kancelliherrer har aabenbart leget en artig Kispus med hinanden; den ene talte ikke til den anden om, hvad han egentlig havde paa Hjerte.

I Kiel traadte Lornsen ikke blot i Forbindelse med Kredsen af unge liberale (Olshausen og Advokaterne Preusser og Witt), der straks sluttede sig til hans Tanker om en Petition. Men han søgte ogsaa Kontakt med de noget ældre og mere moderate, som Professor Falck og Advokat Balemann. Det blev bestemt at holde et Møde af ansete Mænd d. 1. Novbr. Forinden drog Lornsen til Flensborg for at vinde dets indflydelsesrige Købmandsstand, og han havde til Hensigt derfra over Aabenraa og Haderslev at rejse ned langs Vestkysten, der under den økonomiske Krise maatte anses for særlig paavirkelig. Lornsen var ikke heldig i Flensborg; Advokat Bremer blev her hans vigtigste Erobring. Ganske vist syntes adskillige Købmænd, som Agent Jensen, lydhøre for det Argument, at en Forfatning vilde forbedre Kreditten. Lornsen fortalte ogsaa, at der var kommet en Opfordring fra Forbundsdagen, og her som i Kiel synes man at have ment, at det maatte være Kongen kærere at imødekomme en Bøn fra sine Undersaatter end et Tryk fra Udlandet. Men Politimester Kraus, — den samme som i 1818 havde været paa den gale Side (Side 107) — forpurrede Lornsens Petitionsplan. Endnu mindre Held havde han med sig i Tønder; i Slesvig havde han dog i den unge Advokat Wilh. Beseler vundet en begejstret Tilhænger. Det var derfor i en nedtrykt Stemning, han atter indfandt sig i Kiel til det aftalte Møde.

Den 1. November var en lille Skare, særlig Advokater og Købmænd, samlede paa Papes Gæstgivergaard i Kiel. Af Landskaberne var navnlig Femern godt repræsenteret; her havde der lige fra den gottorpske Tid hersket særligt oppositionelle Stemninger. Meningerne paa Mødet gik i forskellig Retning; de moderatere med Falck i Spidsen trak sig tilbage fra al Deltagelse i Petitionsplanen. Man sendte saa Bud efter Lornsen, der først vægrede sig ved at komme og syntes at have tabt Modet. Endelig indfandt han sig og oplæste saa under begejstret Tilslutning sit lille Skrift „*Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein* (Fig. 83)“. Mødet endte med en Opfordring til Forfatteren om at lade det trykke og med en Vedtagelse af, at man skulde arbejde paa at samle Underskrifter paa Petitioner om en fri Forfatnings Indførelse.

Skriftet udkom — forunderligt at melde, med Censors Billigelse! — d. 5. Novbr. og spredtes hurtigt viden om. Det omfatter kun 12 smaa Sider. I Begyndelsen tales der om „vort skønne Fædreland Slesvigholsten“, og om at en Adskillelse af Slesvig fra Holsten „er simpelt hen utænkelig for enhver Slesvigholstener“. Løftet i Forbundsaktens § 13 maa derfor udføres for begge Hertugdømmers Vedkommende. Øjeblikket hertil er inde, dels paa Grund af Finansforvaltningens daarlige Tilstand, dels fordi hele Landets Administration er saa umoderne, at al Reformvirksomhed er gaaet i Staa. En provisorisk Forsamling, bestaaende af Repræsentanter for alle Stænder, bør træde sammen allerede i det kommende Aar for at udarbejde en Forfatning for Hertugdømmerne. Grundprincipperne heri skal være: 1) Etkammersystem efter norsk Mønster, saaledes at der ud af dette Kammer vælges et Førstekammer, der kun har suspensivt Veto; 2) skattebevilligende og lovgivende Magt samt Initiativ for begge Kamre; 3) absolut Veto for Kongen. Dernæst skal samtlige Landskollegier forlægges fra København til Hertugdømmerne, Administrationen skilles fra Retsplejen, og en fælles øverste Domstol oprettes for begge Lande, medens der under Centralstyrelsen staaer et særligt Regeringskollegium for hvert Hertugdømme. Endelig i Kiel et særligt Statsraad for Hertugdømmerne, hvoraf to Medlemmer — atter efter norsk Mønster — opholder sig hos Kongen til Foredrag af de slesvigholstenske Sager. Denne bør i Vinterhalvaaret opholde sig i Byen Slesvig, da han ellers ofte i Ugevis vil blive afskaaret fra de fire Femtedele af sit Rige.

Skriftets sidste Del var en Advarsel mod de Sammensmeltningstendenser, som Danskerne tidligere havde lagt for Dagen. Men ogsaa den hidtilværende administrative Forbindelse burde ophøre som fordærlig, kraftløs og ubehjælpelig. „Lad os Haand i Haand som Brødre skride Fremtiden i Møde, hver i sin frie, selvstændige Udvikling og med Kongen i vor Spidse! Kun Konge og Fjende være os fælles! . . . Vi staaer paa Tærsklen (*am Vorabend*) til store Begivenheder, og den snævrere mulige

Forbindelse af begge Dele [d: Kongeriget og Hertugdømmerne] med vort høje Fyrstehus er en Nødvendighed“.

Lornsen sluttede med at udmale den Herlighed, som vilde blive en Følge af hans Tankers Gennemførelse, og at afvise de Betæneligheder, som var blevet fremsatte mod Petitioner til Kongen. Den ene var Frygten for at vække Pøbelen (en tydelig Allusion til de franske Forhold). Men bortset fra, at der i Hertugdømmerne som Agerbrugslande ingen Pøbel fandtes, var Tiden baade materielt og aandeligt Middelstandens, hvem Lornsen viede en kraftig Hyldest. Den anden Ængstelse gjaldt Modstand fra Kongens Side. Ogsaa denne Betænelighed afviste Lornsen. Med tydelig Henblik paa den nybagte franske Konge Ludvig Philip endte han sin Piece med Ordene: „Vor Konge er ikke nogen lavet (*gemachter*), men en født Borgerkonge“. —

Pilen fløj fra Buen, og Lornsen havde den Dristighed — for ikke at sige Dumdristighed — selv at sende et Eksemplar af Skriftet til sin Chef Otto Moltke og at bilægge det med en Skrivelse, der aandede den stolteste Selvfølelse. Hans tidligere nedslagne Stemning var nu afløst af ligefremt Overmod. Han følte sig staaende som den uangribelige Forkæmper for sejrriige Aandsstrømninger. Men han havde glemt at tage den stærkeste af de nye Strømninger med i sine Beregninger.

U e b e r

das

Verfassungswerk in Schleswig-Holstein.

Von

U. J. Lornsen,

Landvogt auf der Insel Sylt in Nordfriesland,
Kanzleirath, bisher Comtoirchef in der Schleswig-Holstein-
Lauenburgischen Kanzlei in Kopenhagen.

K i e l,

g e d r u c k t b e i E. F. M o h r.

1830.

Fig. 83. Titelblad til U. J. Lornsen: *Ueber das Verfassungswerk* (1830). Facsimile. 6/7.

Blandt de „liberale“ i Kiel var ogsaa Chr. Paulsen. Lornsen havde opsøgt ham for at vinde ham for sine Tanker, men ikke lykkedes at berolige hans Betæneligheder. Paulsen fortæller i sin Dagbog, hvorledes han selv derefter gik hen til Lornsen og traf ham i Selskab med Michelsen og de to Advokater. „Jeg spurgte, om ikke Vold som sidste Middel stod i Baggrunden for hans Plan? Dette bekræftede han. Jeg foreholdt ham det Uforsvarlige i hans Adfærd. . . Jeg gjorde ham endvidere opmærksom paa, at han aldeles ikke havde agtet Slesvigs og Holsteens forskjellige Forhold, at Kongen af Danmark aldrig kunde tilstede Slesvigs fuldkomne Adskillelse fra Danmark og Sammensmeltning med Holsteen. Et med fæl Lidenskab udtalt: „*Alle geschichtliche Verhältnisse gehen uns nicht an; wir wollen es nun so; jede Zeit soll sich ihren Zustand bilden; ich setze Alles daran*“, var Svaret. Ved at høre disse fordævelige Omvæltningsgrundsætninger, aldeles de sammè som ved den første franske Revolution, kom jeg aldeles i det Rene med mig selv.“

Der falder ved Lornsens Ord om en mulig Revolution et ejendommeligt Lys over de loyale Ord i hans lille Skrift, og moderne tyske Historikere har derfor søgt at bestride Rigtigheden af Paulsens Oplysning. De be- raaber sig paa, at Paulsen under de senere Forhør paa Forespørgsel benægtede, at Lornsen over for ham skulde have fremsat Planer om en eventuel Revolution. Paulsens egne Ord om dette Forhør i hans Dagbog o. 18. Febr. 1831 forklarer imidlertid noksom Forholdet: „Som Vidne turde jeg naturligvis kun udsige det mig bestemt af ham meddelte, og om en af ham fattet Plan (fremhævet her) til at bruge Vold kunde jeg derfor ikke tale“. Denne korrekte Holdning fra Paulsens Side over for Lornsen kan altsaa ikke bruges til at svække hans Troværdighed angaaende Begivenhederne i Novbr. 1830. Men man forstaar ogsaa, at den Mand, der allerede som Student havde vist sig som Tilhænger af det rolige Frem- skridt (S. 122), maatte tage bestemt Afstand fra en saadan Holdning. Endnu vigtigere var for ham Lornsens Vægning ved at anerkende For- skellen paa Sønderjyllands og Holstens Stilling. Det drejede sig herved for Paulsen ikke alene om Historie og Statsret, lige saa vigtig var ham den nationale Forskel, hvorover han for længst havde vundet Klarhed. De to Mænds Veje maatte skilles for bestandig.

Megen Glæde fik Lornsen dog ikke af at have brudt Broen af efter sig ved Udsendelsen af sit Skrift. Ikke blot i Kiel, ogsaa i de sønderjydske Købstæder havde man ganske vist talt meget om at følge hans Opfordring til at underskrive Adresser, men i ingen af dem blev det til Alvor. I Aa- benraa, hvor Redaktøren af „*Apenniner Wochenblatt*“ H. Kopperholdt ved sine frisindede Skrivelser længe havde været Regeringen til Ærgrelse, kom det saaledes d. 16. Novbr. til et Møde, hvor Stemningen dog viste sig delt. Borgmester Bendix Schow, der ligesom Politimester Kraus

aabenbart havde gjort visse Erfaringer 1818 (se Side 107), kaldte straks Hovedmændene, Advokaterne Reuter og Bruhn tillige med Købmand Dethlefsen og den meget loyale Provst Paulsen sammen, og det lykkedes ham og Provsten i Forening at overbevise de Herrer om, „at Apenraderne ikke ved denne Lejlighed skulde være de Første, men at de dog maatte oppebie Udfaldet af de andre Stæders Forhandlinger“. Saaledes ventede den ene By paa den anden, og Resultatet blev, at ingen gjorde noget. Paa Landet var der ikke engang Tale om Røre. Fra Ridderskabet, som følte sig ilde berørt ved Lornsens demokratiske Forfatningsplaner, afsendtes der 22. Novbr. en Slags Loyalitetsadresse til Kongen. Hertugen af Augustenborg havde allerede forinden henvendt sig til sin kongelige Morbroder og ikke blot lovet at ofre Gods og Blod for ham, men ogsaa tilbudt ham sin Tjeneste. Tanken hermed var naturligvis at overtage den alderdomssvækkede Landgreves Plads som Statholder, et Tilbud, hvorpaa Kongen dog klogeligt ikke reflekterede.

Bevægelsen var altsaa løbet ud i Sandet, men paa Afstand, i København, havde den taget sig frygtindgydende ud. Otto Moltke har Fortjenesten af i disse Novemberdage at have holdt Hovedet klart og hindret, at der blev givet Løfte om en fælles Forfatning for de to Hertugdømmer. En anden af Kongens fortrolige, Grev Hardenberg Reventlow, der i 1816 havde været Medlem af Kommissionen til at udarbejde en Forfatning for Holsten, pegede over for Kongen d. 9. Dec. paa, at mens Holsten fra 1815 maatte anses for en tysk Provins, var der ingen Forandring indtruffet med Slesvig. „Hertugdømmet Schleswig bør have hvad der tilstaaes Danmark, ifald man maatte finde det raadeligt at gjøre Forandringer i Institutionerne. . . . Schleswig har sin egen Lovgivning, sine særskilte Staatsforhold, Localiteter, som aldrig kunne anbefale fælles Forhold med Holsteen“. Grev Hardenberg udtalte dog — med god Grund — Frygt for, at Flertallet af Slesvig-Holstenske Kancellis Medlemmer skulde være af en anden Mening. Han pegede ogsaa paa, at Halvdelen af Sønderjyllands Befolkning var dansktalende, at Arvefølgen var forskellig i de to Hertugdømmer, og at den eventuelle Arving til Holsten — altsaa Hertugen af Augustenborg — vilde anvende sin Stilling i Sønderjylland til at undergrave Kongehusets Indflydelse og fremkalde en Adskillelse fra Danmark, der kunde føre til begge Hertugdømmers Frafald. Han anbefalede derfor til sidst, straks at give Holsten dets Provinsialstænder, men at lade de slesvigske Stænder følge efter senere, saaledes at Kongeriget samtidig fik en eller flere Stænderforsamlinger. Nogen Fællesrepræsentation behøvedes ikke. „Paa Monarkens Person beror Enheden og Fællesrepræsentationen samt Lovgivningen, i Overensstemmelse med de forskellige Landsinstitutioner“.

Grev Hardenberg Reventlows Breve har deres Interesse, fordi de viser,

hvor klart, ja profetisk en forstandig Helstatsmand kunde se ind i Fremtiden. Naar undtages Nationalitetsprincippets Betydning, som han ikke kunde ane, har han heri trukket Linierne op for Udviklingen til 1848. Det er ogsaa muligt, at det er Greven, der har overbevist Kongen om, at Forfatningsplanen burde udvides til at omfatte Kongeriget, thi Tanken skinner frem gennem hans Ord d. 9. Dec., og otte Dage senere ser man af Møstings Brev til Kongen, at denne har sluttet sig til den.

Imens gik Jerntæppet ned for Lornsens Drama. Den 16. November udstedtes der samtidig Arrestordre mod ham og en kongelig Proklamation til Hertugdømmernes Beboere. Heri advaredes de mod „nogle Personer“, som havde udspredd falske Rygter for at lokke dem til Skridt, der kunde blive farlige for den offentlige Ro og Orden. Kongen bad dem stole paa, „at Vi vil træffe enhver for det Heles Vel passende Foranstaltning i en dertil passende Tid“. Dette kunde opfattes som et forblømt Løfte om en Forfatning. Men til hvem? Holsten alene, eller Slesvig-Holsten, eller Sønderjylland og Holsten? Ridderskabet svarede d. 22. Novbr. med den nævnte Tillidsadresse, som endte med en anbefaling til Kongen om „at ville høre Landets Ønsker“. Kongen, som meget godt forstod „deres gamle Vise“, udtalte d. 4. Decbr., at han vilde fortsætte sine Bestræbelser for snarest muligt at kunne tage Hensyn til sine Undersaatters Ønsker i Hertugdømmet Slesvig. Det var et tydeligt Vink om, at der vilde blive særlige Forsamlinger for Sønderjylland og Holsten. Ridderskabets Deputation replicerede d. 13. Decbr. med at erklære sig „beroliget“ for enhver Frygt for, at de nye Statsindretninger skulde kunne virke til en Adskillelse af Hertugdømmerne! Dette „uoverlagte Svar“ faldt Kongen for Brystet, og han svarede derfor d. 4. Jan., at han følte sig overbevist om, at de „uden forudfattede Meninger“ vilde afvente hans Beslutninger, der skulde fattes „under snarest mulig Iagttagelse af Ønskerne hos vore tro Undersaatter i Hertugdømmet Slesvig samt i Hertugdømmet Holsten og kun have Helhedens Vel for Øje“. Hermed haabede man i København endelig at have stoppet Munden paa de stridige Herrer.

Ridderskabet var i Virkeligheden nu en anden Forsamling, end da Dahlmann ledede dets Beslutninger. Til Sekretær havde det faaet Advokat Balemann i Kiel, der var mere moderat og ikke stod i samme intime Forbindelse med Universitetet som sin Forgænger. Men en helt ny og mere konservativ Generation var desuden bleven den toneangivende inden for Standen. Højre Fløj dannedes af Adam Moltkes Søn og Otto Moltkes Neveu Carl (Fig. 84), den senere saa bekendte Helstatsmand, og hans Ven Christian Rantzau til Rastorf, tidligere Hofmarchal hos Prins Christian og fra 1829 Ridderskabets Leder („*Verbitter*“). De var konservative og loyale og skulde vise sig helt uforstaaende for de kom-

mende nationale Bevægelser. Venstre Fløj fortsatte derimod Emckendorf-Kredsens Traditioner og bestod af en Række Medlemmer af Familien Reventlow, navnlig Friedrich, Klosterprovst i Preetz og senere Medlem af den provisoriske Regering. De var ogsaa konservative, men antidanske. Derimod var det kun faa af Standens Medlemmer, som var liberalt indstillede, og blandt disse var den vigtigste Overretsraad Magnus Moltke, der blev Præsident for den første slesvigske Stænderforsamling 1836.

Meget interessant er den Brevveksling, som førtes mellem Otto og Carl Moltke i Vinteren 1830—31, fordi den viser, hvorfor ogsaa den loyale Fløj af Ridderskabet var en Tilhænger af en fælles Stænderforsamling. Grunden hertil var dels Frygten for, at Forbindelsen mellem de to Afdelinger af Ridderskabet („*nexus socialis*“) ellers skulde opløses, men tillige for, at Adskillelsen af Stænderforsamlingerne skulde blive et Agitationsnummer for „de Utilfredse“ (aabenbart = de liberale). Otto Moltke hævdede heroverfor, at Regeringen afslog at indføre fælles Stænder for at hindre, at Slesvig og Holsten skilte sig ud fra Helstaten, mens den omvendt vilde gaa med til fælles Regering og Overappellationsret for at holde paa Holsten i Statsforbindelsen.

I et Reskript af d. 11. Jan. 1831 tog Kongen Bladet fra Munden, idet han paabød Kancelliet at gøre Udkast til to Stænderforsamlinger og til en fælles øverste Domstol for Hertugdømmerne. Herved sattes der en Kile ind mellem de to Fløje af Ridderskabet, idet den loyale Kreds trøstede sig med Ordet „først“ (*zuvörderst*) i § 1 som et Vidnesbyrd om, at Stænderforsamlingerne kun var mente som noget foreløbigt, og at det var Regeringens Hensigt senere at lade dem afløses af en fælles Forsam-

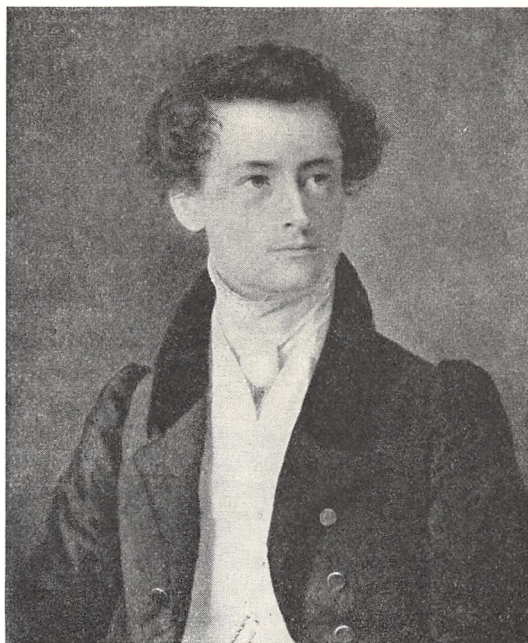

Fig. 84. Carl Moltke.
Gouachemaleri (c. 1825). Originalen ejes af Greve Carl Moltke, Christiansholm.

ling. Den Reventlowske Kreds var derimod mere mistænksom, og det lykkedes den d. 7. April at gennemføre en „Takadresse“ til Kongen, hvori man udbad sig et Løfte om senere at faa Hertugdømmernes gamle Forfatning tilbage, kun ændret i tidsmæssig Form. Man ønskede Tilladelse til at drøfte Sagen i et Møde med „*non recepti*“, altsaa de Godsejere, som ikke hørte til Ridderskabet. Men dette afvistes pure af Regeringen, som kun stillede Ridderskabet i Udsigt, at det ikke skulde blive udelukket fra Medvirkning med „de erfarne Mænd“, som vilde komme til at behandle Forfatningsudkastet.

Imens var nemlig Forberedelserne til den nye Forfatnings Udstedelse rykket saa langt frem, at Konturerne i denne kunde skimtes. Kongen havde sluttet sig til Slesvig-holstenske Kancellis Udkast, der paa afgørende Punkter stemte overens med de Anskuelser, som hyldedes af Mindretallet inden for Danske Kancelli med Stemmann som Fører. Dette betød, at det mere konservative Standpunkt sejrede over de Tanker, som Ørsted med Flertallet af Danske Kancelli havde søgt at hævde, navnlig at der ved Siden af Grundejendommen ogsaa skulde indrømmes Kapitalen og Intelligensen (o: den videnskabelige Dannelselse) en vis Ret til at blive repræsenteret. Samtidig med at Kongen traf dette Valg, foretog han en væsentlig Fornyelse af den højeste Styrelse, der naar Talen er om Sønderjylland, havde den særlige Betydning, at medens Otto Moltke blev staaende som Præsident for Kancelliet, afløstes Møsting som Finansminister af A. W. Moltke, og Schimmelmänn efterfulgtes som Udenrigsminister af Krabbe-Carisius. Møsting blev imidlertid ved at have Sæde i Statsraadet, saa at han paa ingen Maade var afskaaret fra at gøre sin Indflydelse gældende i Hertugdømmernes Styrelse.

Det var da ogsaa ham, der gennemførte, at skønt Grundejendom blev Betingelsen for Valgret til Stænderforsamlingerne, blev dog Fæstebønderne medtagne som Vælgere. Møsting havde vel som Amtmand i Haderslevs Amt faaet Øjnene op for Livsfæstets Betydning som en Besiddelsesform, der i Virkeligheden var gavnligere end Selvejet, naar Talen var om middelstore Landejendomme, og denne hans Forstaaelse gjorde, at Nordslesvigs dansktalende Bondestand kom til at blive fyldigt repræsenteret i Stænderne, hvad der ellers vilde være bleven umuliggjort, hvis kun Selvejerne havde faaet Valgret (se Side 10). Dog maa det erindres, at ogsaa i Haderslev Amt var Fæstet i Færd med at afløses af Selveje, saa at det kun var et Tidsspørgsmaal, naar dette vilde være overvejende i hele Nordslesvig.

D. 28. Maj 1831 blev Mærkedagen i Stænderforsamlingernes Historie. Da udkom der samtidig to Anordninger, en for Kongeriget og en for Hertugdømmerne, hvori Grundtrækkene for den kommende Indretning var dragne. Den eneste afgørende Forskel var, at der det sidst-

nævnte Sted indrømmedes Stænderne afgørende Indflydelse paa de kommunale Anliggender, hvad der ikke var Tilfældet i det egentlige Danmark. Grunden var naturligvis, at der her ikke fandtes bevaret et virkeligt Selvstyre, saaledes som i Hertugdømmerne. I øvrigt skulde begge Steder Provinsialstænderne kun være raadgivende, men Kongen lovede, at de skulde faa forelagt Udkastene til alle Love, „der har Forandring i Vore Undersaatters personlige eller Ejendoms-Rettigheder eller i Skatterne og de offentlige Byrder til Genstand“, ligesom de fik Initiativ til at fremsætte Lovforslag eller Besværinger over Styrelsen. Provinsialstænderne skulde regelmæssigt træde sammen hvert andet Aar, og baade for Valgret og for Valgbarhed skulde Grundejendom være en Betingelse, dog saaledes at ogsaa Gaardfæstere fik Adgang til Deltagelse i Valgene. Embedsmænd skulde have kgl. Tilladelse til at modtage Valg, og desuden forbeholdt Kongen sig selv at udnævne Medlemmer af Universitetet og Gejstligheden til Forsamlingerne. Angaaende den nærmere Udførelse af Valgrets- og Valgbarhedsbestemmelserne lovede Kongen at høre en Notabelforsamling (i Hertugdømmerne kaldet „de erfarne Mænd“, i Kongeriget „de oplyste Mænd“), som imidlertid ikke skulde have Indflydelse paa selve disse Grundregler. Saaledes var Hovedtrækkene i Frederik VI.s Gave til Folket.

7. STÆNDERFORFATNINGENS UDSTEDELSE.

Lorsen var fjernet, og hans Fremtræden havde ikke fremkaldt nogen Bevægelse i de brede Lag. Men den Kreds, hvis Talsmand han havde været, fandtes stadig paa Kamppladsen. I den første Tid efter hans Fængsling maatte den optræde med Forsigtighed. Censuren var bleven vakt til nyt Liv, og baade „*Kieler Correspondenzblatt*“ og „*Apenrader Wochenblatt*“ fik det at føle. Ogsaa en Modstrøm af loyale Pjecer, ikke mindst stammende fra Præstestanden, som den veltalende, men barokke Pastor Wilh. Thiess (Fig. 85) i Arnæs („*Arzenei wider die Revolutionsfieber*“), maatte først overvindes. Olshausen og hans Venner tabte dog ikke Modet. Først og fremmest bestred man, under Henviisning til Falcks Udtalelser 1816, at det skulde være ulovligt at petitionere til Regeringen, eller at den faldne Høvding skulde være „en sort Forbryder“. Særlig Vrede vakte Henrik Hertz' Ord i „Gjengangerbreve“:

„Man glemte Belgien og Polen,
ja selv Kiøteren fra Sylt“,

og da de var bleven optagne i „Kiøbenhavnsposten“, fremsatte „*Correspondenzblatt*“ den Formodning, at „Damerne fra Gammelstrand“ var

Medarbejdere ved Bladet. Og man lod den liberale Slesvig-Holsteinismes Banner flyve for Vinden i Artikler om: „Vort Fædreland Slesvig-Holsten“, og: „Friheden er en mægtig Løftestang til Menneskehedens Fuldkommengørelse“. Men paa mere konkrete Emner kunde man først komme ind efter Reskriptet af 11. Jan. 1831, da Stænderne var blevet til en Kendsgerning. Nu begyndte „Correspondenzblatt“ at udtale sin Ængstelse for, at „Intelligensen“, her som i Preussen, skulde blive udelukket fra Stænderforsamlingen, at Stændernes Adskillelse skulde medføre en Spaltning af det i Aarhundreder forbundne slesvig-holstenske Land, og Folket paa Grund af deres begrænsede Indflydelse skulde opgive Haabet om at faa en virkelig Forfatning. Allerede før den kongelige Gave var givet, var saaledes Kritikken over den vaagen. Mindre blev den naturligvis ikke efter Anordningen af 28. Maj, og man beklagede stærkt, at de heri indeholdte Grundbestemmelser ikke skulde forelægges „de erfarne Mænd“ til Prøvelse. Det var vel navnlig den nye Bestemmelse, at Advokater og Embedsmænd skulde have særlig Tilladelse af Kongen til at modtage Valg, som faldt den liberale Kreds for Brystet. Advokaterne dannede jo fra Begyndelsen af selve Rygraden i det vorde slesvig-holstenske Parti.

Anordningen af 28. Maj 1831 blev i øvrigt modtaget med Tilfredshed hos den overvejende Del af Befolkningen Syd for Kongeaaen. Der strømmede Takadresser ind til Regeringen fra Byer som Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Slesvig og Frederiksstad; i Flensborg var den forfattet af Politimester Kraus, der atter her viste sig som den loyale Embedsmand, og den blev underskrevet baade af Magistraten og de deputeredes Kollegium. For øvrigt var Tankerne i Sommeren 1831 optaget af ganske andre Ting end Politik. Kolera rasede i Europa og nærmede sig truende til den danske Stats Grænser. Regeringen trak en Militærkordon tæt inden for Holstens Østgrænse for at hindre Sygdommen i at naa ind paa Rigets Grund. I Stæderne oprettede man „Spiseanstalter“ for den fattigere Befolkning for at gøre den mere modstandsdygtig mod mulige Angreb.

De oppositionelle følte derfor, at de for Øjeblikket maatte gaa sagte med Dørene. Hertil kom, at den Opposition, der repræsenteredes af den yderliggaaende Del af Ridderskabet med dens Krav om Indflydelse paa den endelige Forfatning, ikke kunde behage de liberale Advokater, Redaktører og Købmænd. Som et Modtræk herimod fremkom Prof. Andr. Michelsen med et Skrift: „*Ueber die vormalige Landesvertretung*“, hvori han godtgjorde, at der ved Siden af Landdagene havde bestaaet en Ret til Skattebevilling for Bønderne, og at der endnu fandtes et kraftigt Selvstyre bevaret hos Befolkningen, navnlig i de friske Landskaber. Lornsens Ven, Dr. Wülfke paa Sild, skildrede nærmere denne Bondeforfatning

for sin Øs Vedkommen-
de: Dens Kirkeforstan-
derskaber; dens Land-
skabskollegium, bestaa-
ende af Bondefogder og
Raadmænd, som i Keitum traf Beslutninger om hele Øens Anliggender; endelig dens ærværdige Ting af 12 Raadmænd, der oprindeligt samledes paa Højen ved Tinum, men nu ligeledes i Keitum, for, med Landfogden som Protokolfører, at danne Øens Domstol. Tilsvarende Domstole, som „Vitiretten“ d. 15. Juni i Ejdersted og „Treherredsretten“ for de tønderiske Marskherreder, viste, at dette Selvstyre var en levende Virke-

Fig. 85. *Wilh. Thiess.*
J. M. Graack lit.

lighed for store Deles Vedkommende. Vilde man bygge paa Fortiden, maatte man ogsaa tage Hensyn til dens ikke-aristokratiske Levninger. Disse Skrifter havde saaledes deres politiske Maal, men der er heller ingen Tvivl om, at de er et Udslag af det romantiske Sværmeri for Bonden, som træder frem i alle Lande et Stykke oppe i d. 19de Aarhundrede.

Oppositionen var saaledes delt. Men den liberale Fløj inden for den havde de bedste Kort paa Haanden. Den kunde begynde den Kamp for Trykkefriheden, der snart vilde blive efterlignet i Kongeriget, og som var i samme Grad livsvigtig for Olshausen og Kopperholdt. Længe varede det heller ikke, før den atter begyndte at holde hemmelige Møder for at skaffe sig Indflydelse paa de forestaaende Drøftelser af „de erfarne Mænd“. Kongen havde konstitueret Kancellideputeret Joh. Fr. Jensen som Universitetskurator i Kiel med Overopsyn over Politiet, og i Jan. 1832 kunde han indberette til sin Herre, at d. 13. om Aftenen havde 20—30 Mennesker været samlede paa den Fischerske Gæstgivergaard, deriblandt fra Kiel Olshausen og Michelsen (men hverken Falck eller Hegewisch) og fra Sønderjylland Advokaterne Reiche og Beseler fra Sles-

vig, og Advokat Bremer fra Flensborg. Man havde bestemt ikke at vedtage Beslutninger, men der blev holdt Taler af Reiche og Michelsen. „Begge Taler var af historisk-statsretligt Indhold med særligt Henblik paa Hertugdømmerne“. Atter et Vidnesbyrd om, at ogsaa de liberale var i Færd med at svinge bort fra Efterligningen af udenlandske Forbilleder, det være sig norske, belgiske eller franske, og at gaa over til at bygge paa „Landsrettigheder“, dog opfattede paa deres særlige Maade.

Af den Slags Møder blev der sikkert holdt flere i den følgende Tid, thi „de erfarne Mænds“ Sammentræden stod for Døren. En Komité, bestaaende af Otto Moltke og J. P. Høpp (Fig. 86) fra Slesvig-holstenske Kancelli og Stemann og Ørsted fra det danske, havde i Mellemtiden arbejdet med Stændersagen. Man havde besluttet, at „de erfarne Mænd“ skulde være kongevalgte, at Valgene til Ständerforsamlingen skulde være direkte, at hver Forsamling selv skulde vælge sit Præsidium, og at Beslutningerne skulde vedtages ved almindelig Majoritet. Størrelsen og Værdien af Ejendomme, nødvendige til at opnaa Valgret og Valgbarhed, fastsattes, og man drøftede, hvorledes Mandaterne skulde fordeles til de forskellige Samfundsklasser. Endelig overvejedes, hvorledes Ridderskabet skulde repræsenteres. Paa Grundlag af disse Overvejelser fandt saa en ny Diskussion Sted i Statsraadet. Otto Moltke hævdede forinden, at der var to Veje at gaa: Enten at fortolke Løftet af 28. Maj saa snævert som muligt, „eller ogsaa at gjøre de raadgivende Provindsialstænder til Alt det, som de efter deres Natur kunne og burde være, og blot see til, at de overeensstemmende med deres virkelige Væsen strengt holdes indenfor saadanne Grændser, at de ei kunne blive til Hinder for den Kongelige Souverainitet“. Han anbefalede at følge denne sidste Vej, og det tjener til Kongens Ære, at han fulgte Raadet.

Statsraadet, som holdtes i Midten af April, besluttede, at for Sønderjyllands Vedkommende skulde Hertugen af Augustenborg have en arvelig Virilstemme, Godsejerklassen 4 paa Livstid udnævnte og 5 valgte Stemmer, de mindre Landejendomsbesiddere 18, og Købstæderne 13 valgte Stemmer. Endelig skulde Kongen paa 6 Aar udnævne 2 Gejstlige og 1 Professor fra Kiel. Otto Moltke hævdede atter, at Ridderskabet ikke burde anerkendes som privilegeret ved Ständerforsamlingen. Det bestemtes endelig, at Census for Valgbarhed skulde være dobbelt saa høj som for Valgret, og at alle Valg skulde gælde for 6 Aar.

Tidspunktet for „de erfarne Mænds“ Optræden var nu kommet. De mødtes i København d. 30. April som en samlet Kreds for begge Hertugdømmer paa 29 Personer. Af disse kan følgende betragtes — helt eller delvis — som Slesvigs Repræsentanter: Spies, Adler og Falck; Amtmændene fra Haderslev (Johannsen), Tønder og Flensborg; Provsten for St. Hans' Kloster i Slesvig, Landraad Ahlefeldt til Olpenæs,

Politimester Kraus og Agent H. C. Jensen fra Flensborg, samt to Raadmænd fra Slesvig og Tønning. Det var altsaa en „Notabelforsamling“, hvori Borgere og Bønder kun var svagt repræsenterede. Indirekte har det ogsaa Betydning for Sønderjylland, at Ridderskabets „*Verbitter*“ Chr. Rantzau og Carl Moltke var tilkaldte, mens den uforsonlige Fløj med Reventlowerne lyste ved sin Fraværelse. Derfor var den dog ikke helt uden Repræsentation. Efter at man i den største Fordragelighed havde drøftet de forelagte Spørgsmaal om Valgmaade, Valgcensus og Offentlighed, beredte nemlig Balemann, Falck og

Fig. 86. J. P. Høpp.
C. C. A. Böhndel lit.

Carl Moltke (i Forbindelse med to andre Medlemmer) til Slut Regeringen den ubehagelige Overraskelse at andrage om en forenet Stænderforsamling for Hertugdømmerne m. m. Det saa ret farligt ud, men var det ikke, thi samtidig lod man Regeringen forstaa, at der heri ikke laa noget i Retning af Opposition. Det har altsaa især været Hensynet til hjemlige Stemninger, der har dikteret dette Skridt, men der tales ejendommeligt nok ogsaa om „den Indflydelse, Folk i Kiøbenhavn har havt paa Sagen“. Andragendet blev derefter henlagt, og man skiltes i den bedste Stemning efter to Maaneders Forhandlinger.

Det værste skulde nu være overstaaet. Men det trak endnu næsten to Aar ud, inden Stænderforfatningen forelaa fiks og færdig. Dels skulde man have et tilsvarende Møde med „oplyste Mænd“ fra Kongeriget, dels — og navnlig — stod mange Forhandlinger tilbage for at skabe nogenlunde ensartede Forhold inden for de forskellige Stænderforsamlinger. Helt naaedes dette dog ikke. Jøder fik saaledes Valgret i Kongeriget, men ikke i Hertugdømmerne. Endelig 15. Maj 1834 var man naaet til Vejs Ende, og paa samme Dag udkom Stænderforfatningen og Forordningerne om en Fællesregering for Hertugdømmerne paa Gottorp og en fælles Over-Appellationsret for dem i Kiel. Otto Moltke

var gaaet med til dette sidste paa Betingelse af, at det fremkom samtidig med de adskilte Stænderforsamlinger, og Tronfølgeren havde forgæves søgt at hindre det.

Den slesvigske Stænderforsamling fik den Sæmmensætning, som allerede var fastslaaet i Statsraadet i April 1832, altsaa af 36 valgte og 7 udnævnte Medlemmer, hvortil kom Hertugen af Augustenborg; i alt 44. Valgretten var betinget af Grundejendom (eller Arvefæste) til en Værdi paa Landet af 3200 Rd. og i Købstæderne af 1600 Rd., dernæst af 25 Aars Alder, uplettet Ry og den kristne Religion. Til Valgbarhed krævedes 30 Aars Alder og to-aarig Besiddelse af en Ejendom til den dobbelte Værdi af den førnævnte. Valgene, som gjaldt for 6 Aar, foregik direkte og ved Stemmeferhed; de omfattede baade en Deputeret og en Suppleant. Mødestedet for Forsamlingen var i Slesvig By, hvor Kongen repræsenteredes af en Kommissær med Ret til at deltage i alle Forhandlinger, men ikke i de paafølgende Afstemninger. Derimod var Præsident, Vicepræsident og Sekretærer valgte af Forsamlingen, der ogsaa straks til en Begyndelse afgjorde Spørgsmaalene om de almindelige Valgs Gyldighed. For at Forsamlingen skulde være beslutningsdygtig, skulde mindst tre Fjerdedele af Medlemmerne være til Stede. Dens Forhandlingsformer svarede iøvrigt i det Hele til moderne Forsamlings. Ejendommelig var dog den Bestemmelse, at ved den endelige Behandling af en Sag kunde intet Medlem faa Ordet mere end een Gang med Undtagelse af den paagældende Komitéreferent. Hvad angaar Offentligheden, var det bestemt, at den kgl. Kommissær skulde foranstalte, at „det væsentligste af“, hvad der forhandlede, offentliggjordes i en særlig Tidende.

Kongen havde hermed fuldt ud opfyldt det Løfte, som han havde givet i Maj 1831, og Forfatningen maatte for saa vidt betegnes som demokratisk, som den gav en lige saa stor Del af Befolkningen Indflydelse paa Statens Anliggender, som det var Tilfældet i Samtidens mest fremskredne Lande. At denne Indflydelse kun var af raadgivende Art, var ikke afgørende, thi den danske Enevælde vilde naturligvis ikke formaa at sætte sig ud over Folkeønsker, der blev fremsførte med tilstrækkelig Vægt. Men alligevel bar den nye Forfatning Dødsmerket paa sin Pande. Den havde sit Tyngdepunkt i Landbefolkningen og ignorerede den Samfundsudvikling, som var i fuld Gang, hvorefter Købstædernes Middelstand, saaledes som Lornsen med Rette havde paavist, var i Færd med at blive den førende Klasse. Kun hvis denne Middelstand besad Grundejendom, havde den faaet Valgret og Valgbarhed. I endnu ringere Grad tog den nye Forfatning Hensyn til de Underklasser, der paa Grund af den økonomiske Udvikling var i Fremvækst i By og paa Land. Den maatte fra første Færd blive et Stridens Tegn.

Ikke alle havde været blinde for dette Minus; i Kongeriget havde

Ørsted kæmpet for, at der skulde tages Hensyn til „Kapital“ og „Intelligens“, og han havde haft Meningsfæller i Hertugdømmerne. Men der var ogsaa en aandelig Kraft, som modarbejdede den nye Form for Helstaten, som Stænderforfatningen tilsigtede at skabe, og denne Kraft var endnu kun opfattet af enkelte. Det drejede sig herved om et helt Livssyn, nemlig, at enhver folkelig Kultur maa opstaa paa nationalt Grundlag.

Grundtvig havde 1831 udsendt sine „Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen“ (Fig. 87), der vakte „Correspondenzblatt“s Harme ved Forfatterens konservative Railleren over „Pøbelen og Børnene“ i Paris og deres Oprør i Hundedagene. Mere Sympati maatte Bladet føle for hans forstaaende Bemærkninger om Forholdet mellem Danmark og Holsten: at det vilde have været unaturligt, om Holstenerne havde ønsket en Sammensmeltning med

Danmark, thi Sprogforskellen har sin Grund i Folkenes Inderste. Han pegede med djærvt Lune paa det mærkelige i, at mens d. 18. Aarhundrede havde opgivet Troen paa Opstandelse eller Genfærd, „vaagne [nu i d. 19de] aabenbar alle Folke-Aanderne efter en lang Slummer og staae enten op med forklarede Legemer eller gaae dog igien med Skyggehamme“. Ligesom i de gamle Spøgelseshistorier rusker de i de sovende og raaber: „Hid med min Pandeskal, hid med mine Ben!“ „Et saadant Been“, fortsatte Grundtvig, „Gud véd hvoraf, i Grunden“, er nu ogsaa Slesvig eller Sønder-Jylland, hvis dobbelte Navn strax minder os om en egen Tvivlsomhed og Tve-Tydighed . . . Jeg vilde finde det naturligt, at lade Slesvig selv afgjøre, til hvilken Side det helst vil

Politiske Betragtninger

med Blik

paa

Danmark og Holsteen.

af

Nik. Fred. Seb. Grundtvig,
Præst.

Kjøbenhavn, 1831.

Trykt paa den Wahlfke Boghandels Forlag
hos E. Græbe & Son.

Fig. 87. Titelblad til N. F. S. Grundtvig: *Politiske Betragtninger* (1831). Facsimile. c. 6/8.

høre, thi Selvgjort er Velgjort“. Mærkeligt er det at se, at Grundtvig personlig troede, Slesvigerne vilde føle sig Kongen mest forbundne, hvis han forenede dem med Holsten.

Dette var en Appel, som den ikke kunde sidde overhørig, der havde Myndighed til at besvare Spørgsmaalet. I Begyndelsen af 1832 (med en Fortale, der er dateret Juledag 1831) udsendte Chr. Paulsen fra Kiel sit berømte lille Skrift „*Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig*“ (Fig. 88). Uselvvisk udsatte han sig for et Brud med sine personlige Universitetsforbindelser, hellere end at være troløs. Ti Aar senere skrev han til Gehejmekabinetsskretær Adler: „Jeg begyndte min Offentlige Virksomhed for en Række Aar siden, uden Opfordring ovenfra, dreven af en medfødt Følelse for et danskt Fædreland. . . Omend mange Forhaabninger siden er blevne skuffede, saa vilde jeg dog foragte mig selv, hvis jeg trak mig tilbage“. Han indledede i Virkeligheden 1832 den Kamp, som han førte til sin Død 22 Aar senere.

Fuldkomment sovende havde Nordslesvig ganske vist ikke været siden Fremkomsten af Aagaards, Werlauffs og Outzens Skrifter. Der havde saaledes vist sig en stigende Interesse for dansk Prædiken i Købstæderne, saa at den f. Eks. 1821 var blevet eneraadende i Nordborg paa Als, og 1822 havde Kirkekollegiet i Aabenraa ved et Diakonskifte ansøgt om, at han for Fremtiden udelukkende skulde præke paa Dansk. Regeringen havde ganske vist foretrukket at forandre den tyske Katekisation til en dansk, men dens Tendens var i hvert Fald den samme som Andragernes, og for første Gang var den kgl. Konfirmation paa Valget blevet udstedt paa Dansk. Et andet Træk i samme Retning er det, at Kancelliet 1829 udtalte sin Misfornøjelse med, at der af alle Hertugdømmets Borgerskoler kun undervistes paa Dansk i to (i Haderslev), og havde forlangt dette ændret. Men det drejer sig ganske vist kun om svage Tegn i en bedre Retning, og paa Landet møder man ingen af dem. 1833 forstummede tværtimod det danske Sprog paa det sidste Herredsting (Hvidding—N. Rangstrup) i Nordslesvig.

Paulsens Skrift faldt efter Titlen i to Dele, en statsretlig og en national. I den første hævdede han over for Lornsen, at Sønderjylland var et gammelt dansk Len, der som forbrudt var inddraget af Kongen 1721. Vigtigere, i hvert Fald i Øjeblikket, var hans Opfattelse af de nationale Forhold. Paulsen beregnede Sønderjyllands samlede Befolkning til o. 330.000 (jfr. S. 5); heraf omfattede den nordslesvigske Landbefolkning med dansk Kirkesprog 109.000. Men desuden fandtes der af Beboere med dansk Omgangssprog: I de nordslesvigske Købstæder 30.000, og i Kær Herred, Flensborg Amt samt sydligere 45.000. Dette bliver tilsammen 75.000, som burde have dansk Kirkesprog. Slesvigs samlede dansktalende Befolkning er altsaa o. 185.000, d. v. s. over Halvdelen af hele dets Befolk-

ning. Naar Paulsen ganske brød med den i 1811 af Spies hævdede Opfattelse af et „Blandingsprog“ i Mellemslesvig, skyldtes det ejendommeligt nok Holsteneren Kruzes Afhandling 1817 (se S. 61 og 121).

Paulsen fortsætter: „Sproget er Folkenes Helighed“. Men det danske Sprog er kun en Tjenestepige over for sin tyske Herskerinde. I Nordlesvig hersker tysk Retssprog. Følgen er, at Bønderne ikke forstaar de til dem udstedte Dokumenter og enten maa lade dem oversætte eller gaa med dem til en Advokat. Hvilke forfærdelige Ting kan der ikke indtræffe under Vidneforhør eller Edsaflægelse? Dansk bør være Rets- og offentligt Sprog i de Egne, hvor det er Kirke- og Skolesprog.

Gaar man Syd herfor til de Egne, hvor Kirke- og Skolesprog er tysk, er det muligt, at det danske Talesprog vilde uddø, hvis det behandlede som hidtil. Paulsen mener dog, at det i hvert Fald vilde bestaa paa Sydsiden af Flensborg Fjord paa Grund af den stærke Forbindelse med Nordkysten, og fordi Flensborgs Handel bringer denne Fjordbred i livlig Forbindelse med Kongeriget. Men hvis dansk Talesprog uddør i det øvrige Angel og Mellemslesvig, vil Befolkningen lide herved og blive begrebsfattigere. Det vilde være haabløst at forsøge at fortrænge det tyske Sprog. Men man kan indføre Undervisning i Dansk ved Siden af Tysk i Flensborg Provsti og i de danske Sogne i Kær Herred (Medelby, Ladelund, S. Løgum, Klægs-køb, Brarup og Karlum). Dette vil desuden være det første Skridt til Gen-

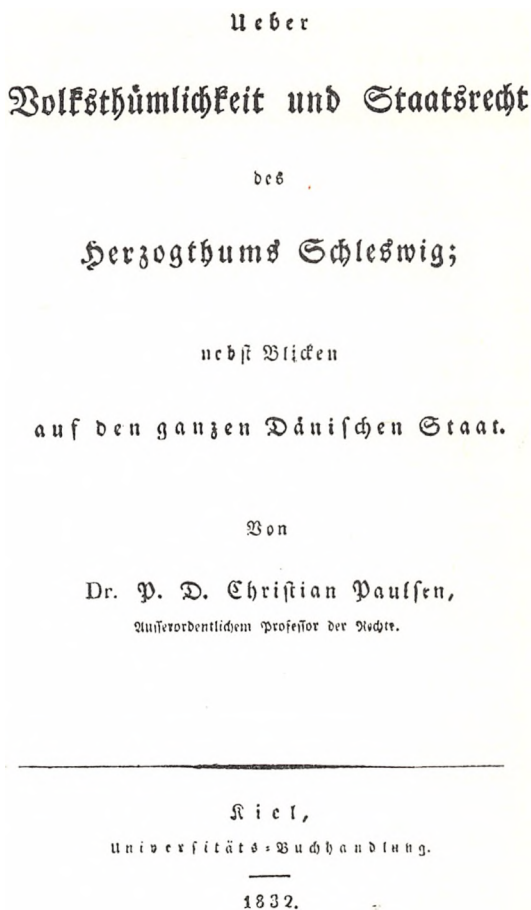

Fig. 88. Titelblad til Paulsen: *Ueber Volksthümlichkeit und Staatsrecht* (1832). Facsimile c. 9/16.

indførelsen af Dansk i Kirken og Statsforvaltningen. Man kan begynde med afvekslende Kirkesprog i Bov og Hanved Sogne.

Hvad endelig de nordslesvigske Købstæder angik, mente Paulsen, at Befolkningen med Tak vilde modtage Dansk som Undervisningssprog i Borgerskolerne. Dog burde Tysk vedblive at være Hovedundervisningssproget i Haderslev paa Grund af denne Bys særlige Karakter som Embedsmandscentrum.

Saa moderate var Chr. Paulsens Forslag paa det sproglige Omraade. Men heller ikke i politisk Henseende vilde han gaa til at indlemme Sønderjylland i Danmark. Han vilde bevare Helstaten, men ønskede Overgangen til en virkelig Helstat skabt ved Toldgrænsens Afskaffelse ved Kongeaaen og et ensartet Pengevæsens Indførelse i alle Landsdele. Ja, han kunde gaa med til en fælles Stænderforsamling for de to Hertugdømmer, naar der ved Siden af den fandtes en særlig holstensk og en særlig slesvigsk Forsamling, thi i den sidste vilde de to Nationaliteter komme til at staa lige (sic!). —

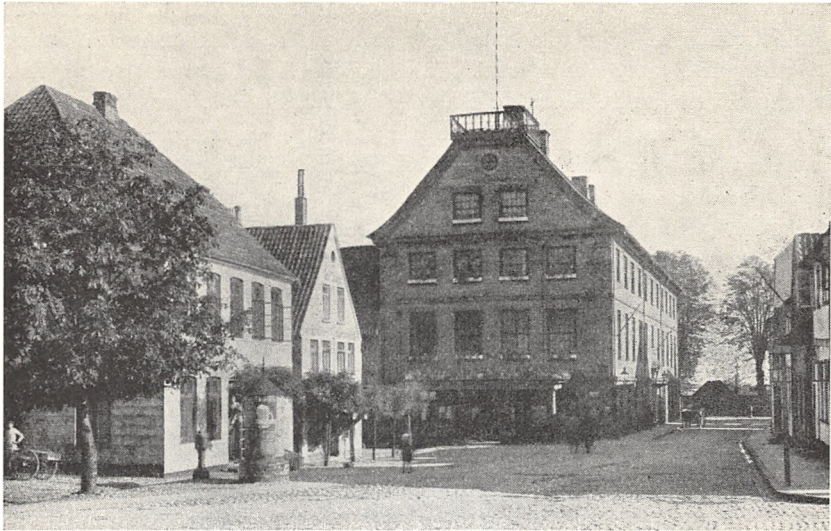
Skriftet vakte i Begyndelsen ringe Opsigt, men omtaltes med Velvilje baade i danske og tyske Kredse. Dette gjaldt saaledes baade om Falck og Overretsråd Nissen i Slesvig, men Forfatteren havde den Sorg, at hans gamle Ven Heiberg, der nu var Advokat i Slesvig, straks fra Begyndelsen stillede sig ganske uforstaaende. Ogsaa Lornsen følte sig ubehagelig berørt ved det. I April 1832 drog Paulsen efter sin Kollega Flors Raad med Bogen i Lommen til København. Han opsøgte først Otto Moltke, der modtog ham med den største Velvilje og erklærede sig enig med hans Anskuelse om det danske Sprog. Præsidenten skaffede ham Audiens hos Kongen, der ikke var mindre velvillig. Ogsaa hos Tronfølgeren og de høje Herrer i Kancelliet: Rothe, Høpp og Thomsen, fandt han en gunstig Stemning for Sagen; kun een var derimod, den gamle Spies, Præsident for Overretten paa Gottorp. Moltke lod ham i øvrigt forstaa, at det var en Selvfølge, at der paa den slesvigske Landdag ogsaa maatte kunne tales Dansk, selv om det ikke udtrykkelig vilde blive nævnt i Stænderforfatningen.

Hermed slog Paulsen sig foreløbig til Taals. Paa en senere Rejse samme Aar til Haderslev mødte han ligeledes Forstaaelse for sine Tanker, om end — karakteristisk nok allerede da — forbundet med Frygt for Indførelsen af danske Indretninger i Sønderjylland. Han havde nu lagt Sagen i Regeringens Haand. Det skulde vise sig, at han snart maatte gaa andre Veje.

Paul Detlev Christian Paulsen.
Maleri af C. A. Jensen (c. 1840) Frederiksborg.

FJERDE AFSNIT. DEN POLITISKE OG NATIONALE BRYDNINGSTID (1834—1848).

I. DEN ØKONOMISKE FREMGANG OG DENS VIRKNINGER.

Midten af Trediverne betegner et Vendepunkt, ikke blot i Sønderjyllands, men i hele Europas Historie. En Periode af Højkonjunkturer sætter langsomt ind, grundet paa et nyt Udviklingstrin i den økonomiske Udvikling. I Forbindelse hermed slaar et nyt politisk Helheds-syn igennem, saaledes at den materielle og aandelige Udvikling gensidig paavirker hinanden, og det ikke altid er muligt at sige, hvilken af dem der er den kraftigste Faktor.

Paa det økonomiske Omraade betegnes den nye Bevægelse med Ordet „Høj-Kapitalismen“. Den karakteriseres af Fænomener som Dampkraftens Anvendelse i Industriens og Samfærdselens Tjeneste, Fabrikkerens Opstaaen, Trækket fra Land til By, Dannelsen af de to Stænder: Arbejdsgivere og Arbejdere, Lønkampene og Pauperismens Stigen. I

Fig. 8g. Stænderbygningen i Slesvig. Fotografi.

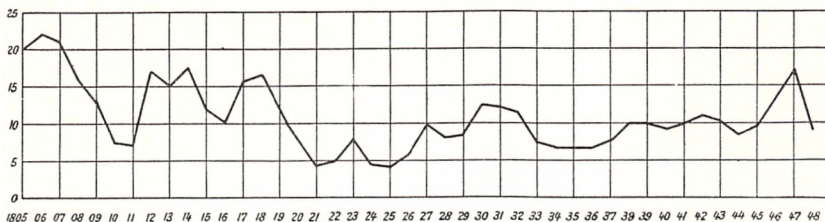
politisk Henseende er Tiden Liberalismens Tidsalder. Programmet er Individualismens Sejr; den enkeltes Ret til uden de hemmende Baand, der tidligere repræsenteredes af Klasse og Samfund, at udfolde sig frit, navnlig til at beholde det fulde Udbytte af, hvad hans Evner sætter ham i Stand til at erhverve. Menneskene har desuden nu opnaaet en saa høj Udviklingsgrad, at Staten bør give alle dem Del i Regeringen, der er i Besiddelse af en vis Dannelse og Indtægt, thi de uformuendes „negative Interesser“ vilde virke forstyrrende paa den Ro og Orden i Samfundet, der er nødvendig, for at det økonomiske Liv kan gaa sin uforandrede Gang. Derfor er „Frihed“ kærere for Tidsalderen end „Lighed“. Men den første franske Revolutions Ideer faar alligevel deres Renæssance, selv om dens Tilhængere ubevidst føler, at der maa gøres Holdt med deres Gennemførelse, saa snart man naar ned til et bestemt Trin paa den sociale Stige.

For et overvejende agrarisk indstillet Land som Sønderjylland maatte denne Udvikling komme senere end de fleste andre Steder, senere endogsaa end i Holsten. Her mærkede man først og fremmest Bevægelsen paa de stigende Kornpriser (Fig. 90), der skyldtes Efterspørgslen i de industridrivende Lande. Denne Stigning var ganske vist underkastet Svingninger, men omfattede dog allerede fra 1830—1840 en Fjerdedel af de oprindelige Priser. Mellem 1841 og 1847 steg Hvede fra 14 til 24 Mrk., Rug fra 10 til 17 Mrk. og Havre fra 4 til 8 Mrk., alt pr. Td. Derimod holdt Smørprisen sig mere stabil, ligesom det havde været Tilfældet under Landbrugskrisen. Pastor Aagaard opgav sine Indtægter for 1832 til

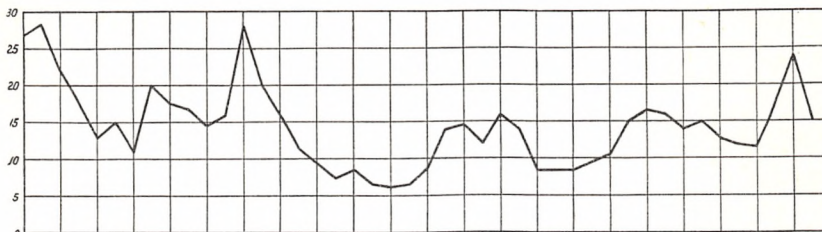
Præstekald og Avling	1006 Rdl. 2 Mrk. 14 Sk., og
Provsteembedet	194 — 2 — 2 - ;
mens Udgifterne var	725 — „ — 14 - .

Det var mange Aar siden, han havde siddet saa godt i det. Eksporten til England begyndte nu atter at faa Betydning; fra Tønning udførtes saaledes 1837 50—60.000 Tdr. Korn, 3000 Stkr. Hornkvæg, 70.000 Pd. Kød og Flæsk, lige saa mange Pd. Uld og en Mængde Olie og Oliekager. Til Flensborg, hvorfra Udførslen af Smør overvejede Kornet, indklareredes 1838 971 Skibe med 15.565 C L (Byens eget Skibstal var endnu stagnerende). Derimod nød Ejderkanalen ikke godt af den opadgaaende Bevægelse; det var Samfærdselen til Lands, som lukkede derved.

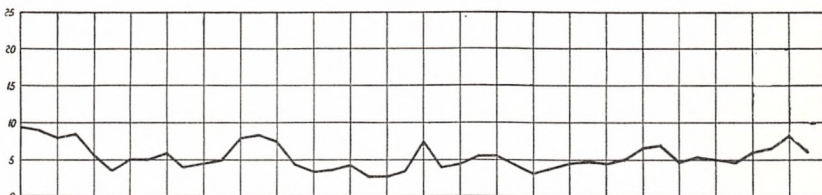
Under saadanne Fremgangstider vil Befolkningstallet naturligt stige. Sønderjyllands samlede Befolkning var i 1835 338.000 Indb., d.v.s. en Stigning siden 1803 paa omtrent 22 pCt. Ti Aar senere, i 1845, var Tallet o. 350.000 Indb. Forholdet mellem By og Land var stadig det samme som i Begyndelsen af Aarhundredet, saa at kun 17 pCt. af Befolkningen boede i Byerne. Derimod var den mandlige Befolkning langsomt

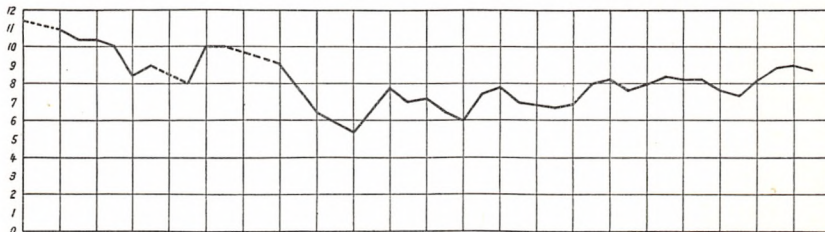
1805 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48

1805 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48

1805 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48

1805 06 07 08 09 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48

Fig. 90. Priskurver for Korn og Smør 1805—48.

Øverst: Gennemsnitsprisen for Rug (Mark pr. Tønde). Derefter: Gennemsnitsprisen for Hvide (M. pr. Td.), for Havre (M. pr. Td.) og for Smør (Sk. Cour. pr. Pd.). Udarbejdet af Axel Steensberg paa Grundlag af „Das Productengeschäft der dän. Monarchie in diesem Jahr.“ (Kiel 1861).

stigende i Forhold til den kvindelige; i 1803 havde der været 96 Mænd pr. 100 Kvinder, men i 1845 var Tallene næsten lige (99—100). Denne Bevægelse mærkes baade paa Landet og i Byerne; det første Sted var Forholdstallet 1845 99 pr. 100, i Stæderne 96.

Befolkningstilvæksten kom i ulige Grad de forskellige Egne til gode i Tiden før 1835. Stærkest var den paa Østkysten, svagest i Marskegnene, hvor visse Amter endog gik tilbage i Indbyggertal (navnlig Husum Amt med Pelvorm og Halligerne). Modstykket hertil var Gottorp Amt, hvor Befolkningen i den samme Tid fordobledes, men ogsaa Flensborg og Hütten Amter samt de adelige Godsdistrikter viste god Fremgang i den første Tredjedel af Aarhundredet. Nordslesvig indtog nærmest et Mellemstandpunkt mellem Vestkysten og Sydøstslesvig. Et helt andet Indtryk faar man af Tiaaret 1835—1845. Da er Landbefolkningen i næsten alle Amter stillestaaende, kun i Haderslev og Hütten Amter samt paa Vestkysten er der en svag Opgang. Staden drager.

Et ganske tilsvarende Billede frembyder Købstæderne. Smaabyerne gik frem i Indbyggertal i Perioden 1803—1835, mens en Storstad som Flensborg stod stille. Men den fik til Gengæld sin Vækst i det følgende Tiaar og naaede sine 15.000 Indbyggere; Haderslev samtidig 6000. Et andet Vidnesbyrd om den voksende Industrialisme er, at af Mænd over 20 Aar i Flensborg var allerede 1835 kun 57 pCt. gifte eller Enkemænd. Dette var Følgen af de gode Tider, som drev den mandlige Arbejdskraft fra Landet til Stæderne. I Holsten gik det i den samme Periode tilsvarende med en Storstad som Altona¹⁾.

Ogsaa „Borgerprotokollerne“ i de forskellige Stæder belyser denne Udvikling paa en lærerig Maade. I Haderslev tog i Perioden 1835—1847 gennemsnitlig hvert Aar 42 Mennesker Borgerskab; det var en halv Gang flere end i de foregaaende 25 Aar. Knap en Fjerdedel af disse var fødte i Byen; de øvrige kom overvejende fra Hertugdømmet eller Kongeriget. Ogsaa fra det sidstnævnte var Tallet stigende, hvilket ikke var Tilfældet i de sydlige Købstæder. I Aabenraa var Antallet af nye Borgere forholdsvis endnu større, nemlig dobbelt saa mange som tidligere (aarligt 24). Ogsaa her var Indvandringen fra Omegnen tiltagende. Sønderborg, Tønder og Husum, der ganske vist i mindre Grad voksede, viser det samme Billede af stigende Tiltrækningsevne paa Landbefolkningen. Desværre er Oplysningerne om Flensborgs Forhold saa ufyldstgørende, at Slutninger ikke lader sig drage derfra.

Med den stigende Befolkning fulgte voksende Velstand. Skatterestancerne til Staten i de sønderjydske Amter var 1840 sunket til under

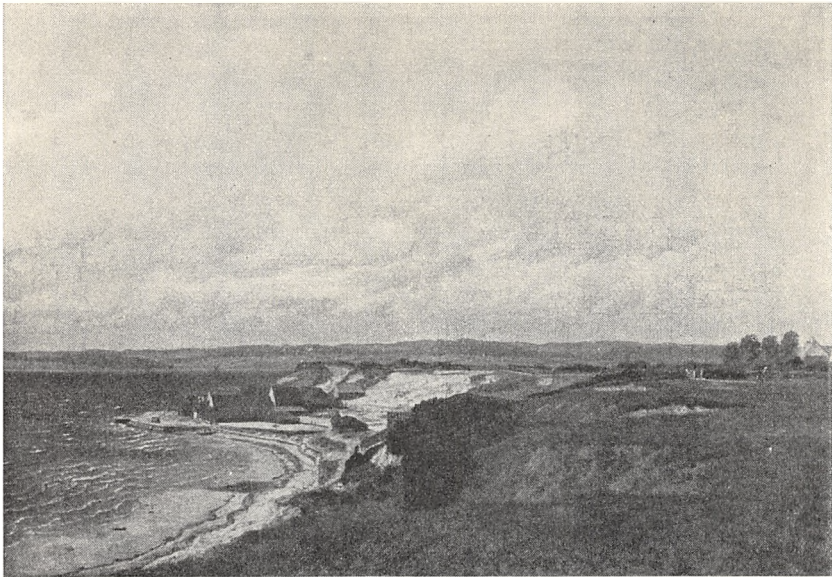
¹⁾ Et særligt Forhold frembyder i denne Tid *Slesvig By*, der 1845 var vokset til 11.500 Indb., thi her var Aarsagen det stadig stigende Tal af Embedsmænd og Pensionister.

en halv Mill. Rbd., der overvejende stammede fra Marskegnene; 1845 udgjorde de kun et forsvindende Beløb. I Stæderne og hos Ridderskabet var Restancerne praktisk taget ude af Verden allerede 1835. Som et Tegn i samme Retning maa det ses, at Statens Indtægt af Stempelpapiret steg Aar for Aar; den økonomiske Omsætning var aabenbart meget livlig. Det er navnlig i Købstæderne, man kan studere Velstandens Vækst. Allerede 1835 indgik Byskatterne næsten uden Afkortning i Kasserne i Aabenraa, Sønderborg og Flensborg; Tønder kom noget langsommere efter; kun i Haderslev fæstnede Forholdene sig først efter 1848. Den største Rigdom fandtes sikkert i Flensborg, og højeste Skatteyder i denne By var Agent Andreas Christiansens Arvinger, der i Aarskontribution 1835 betalte 1333 Rbd. 12 Sk. Dette var langt mere end den rigeste Mand i 1805 (S. 18). Nærmest herefter fulgte Købmand P. Petersen Schmidt med 918 Rbd. 72 Sk., Agent H. C. Jensen med 668 Rbd. 12 Sk. og Senator (Raadmand) H. P. Schmidt med 540 Rbd.¹⁾ Af 1755 kontributionsydende Indbyggere betalte 51 over 100 Rbd. I Aabenraa var Skibsreder, Agent Jürgen Bruhn, Tobaksfabrikant Andresen, Jernhandler Lorentzen og Hamphandler Thomas J. Frees' Arvinger de 4 højeste Skatteydere i 1835; ti Aar senere havde Bruhn slaet sig saaledes op paa sit Skibsrederi, at han overfløj alle. Her var Antallet af dem, der betalte Næringskat 0.500, men kun de nævnte 4 Personer stod i 1835 til over 100 Rbd. Langt fattigere var dog Sønderborg, hvor af 333 Skatteydere kun 11 betalte 12—24 Rbd. om Aaret. I Haderslev var samme Aar Skatteydernes Antal 628, men hvor langt beskednere Forholdene var her end i Aabenraa — end sige Flensborg —, fremgaar af, at den højeste Sats (Gæstgiver Chr. Petersen) kun var 53 Rbd. Haderslevs førende Politiker, Købmand Peder Hiort Lorenzen, betalte — 17!

Købmænd i Flensborg og Haderslev, Redere i Aabenraa og Sønderborg; det var de toneangivende Kredse. Sønderborgs Flaade var i 1835 den største i Sønderjylland næst Flensborgs og Aabenraas. Man udførte aarlig 50.000 Tdr. Korn fra Als; desuden Teglsten, særlig fra det berømte Rendbjærg Teglværk (Fig. 91), der, efter at Administratoren Dithmer 1824 havde foretaget en Studierejse til Holland, var i en glimrende Tilstand. Ligesom Kobbermøllen ved Flensborg aftog det desuden Omegnens Tørv og Træ til Brændsel. Der var for saa vidt mere Fart i denne lille By end i det rigere Aabenraa. Haderslevs Fremgang kan maales ved, at mens Tolden 1824 havde indbragt 20.000 Rd., var den 1856 130.000. Men Hovedparten af dette Fremskridt ligger efter 1845. Tønder, Husum og Ekerneførde var stagnerende, den sidste endda nærmest i Til-

¹⁾ Paul Hansens Enkes Indtægt var nu sunket til 306 Rbd. 24 Sk., hvoraf oven i Købet 112 Rbd. 48 Sk. resterede ved Aarets Udgang. Senator Peter Nielsen betalte 201 Rbd. 24 Sk.

Fig. 91. Rendbjerg Teglværk ved Flensborg Fjord.
Maleri af C. W. Eckersberg (1830). Statens Museum for Kunst.

bagegang paa Grund af Konkurrencen fra det nærliggende Kiel. Slesvig kunde ikke undgaa at tjene paa den stadigt voksende Administration; baade Fællesregeringen og Stænderforsamlingen fik jo Sæde her. Men Sønderjyllands Hovedstad blev mere og mere Flensborg. Dens Fremgang begyndte fra o. 1830, da den fik direkte Adgang til den vestindiske Sukkerhandel, der hidtil havde været forbeholdt København. 1833—1839 indførtes fra Vestindien 17.378.000 Pd. Sukker og 612.000 Viertler Rom. Sukkerraffinaderierne blomstrede atter, og navnlig den ældre Andr. Christiansens Søstersøn, den bekendte Peter Nielsen fra Emmerlev, skabte sig herved en sikker Stilling. Ved hans Side virkede Købmanden, Agent H. C. Jensen fra Dollerupskov i Angel, der var gift med Christiansens Datter. Agent Andreas Christiansens Søn, den tredje Indehaver af dette Navn, var ved sin Faders tidlige Død 1831 umyndig, hvorfor hans Moder foreløbig overtog Styrelsen af Firmaet; senere ægtede han den rige Købmand Peter Petersen Schmidts Datter. Saaledes dannede alle de rigeste Familier en sluttet Kreds, der var strengt loyal. Den politiske Gerning udførtes af Agent Jensen og Peter Nielsen, men Centrum i Kredsen dannede stadig det Christiansenske Hus. „Christiansgarden“ (Fig. 92) valgte den tredje Andreas Christiansen til sin Chef i Begyndelsen af Fyrerne, og ofte beværtede han Kong Christian VIII med Følge i sine Forfædres berømte Have.

Fig. 92. Christiansgarden ved den aarlige Hovedskydning.
Tegning efter Naturen og lit. af Kriegsmann, Flensborg.

I en vigtig Handelsby kunde saaledes Toppen af Patriciatet holde sig tilbage fra offentlig Virksomhed for bedre i Ro at pleje sine økonomiske Interesser, paa samme Maade som det var Tilfældet i København. Men i de mindre Stæder kan man næsten læse ud af Skattelisterne, hvem der havde Sæde i Byraadet og i de deputeredes Kollegium. Her var desuden ved det første ikke Tale om Valg, men om Selvsupplering, mens de deputerede fremgik af Valg, hvortil alene Købmandsstanden havde Adgang. At dette med Aarene maatte føre til Misfornøjelse i den jævne Del af Middelstanden og hos „Intelligensen“, er forstaaeligt. I Flensborg ser man saaledes i Maj 1835, at der som Modtræk mod den gamle selskabelige Forening „Harmonien“ med dens stærkt begrænsede Medlemstal dannede sig en „Borgerforening“ med videre Rammer. Sjælen i den var dens første Formand Advokat Gülich, lokal Fører for det nygrundede slesvig-holstenske liberale Parti. Det var et af de mange Kampmidler, som de frisindede i disse Aar greb til.

Ogsaa paa Landet raadede endnu en udpræget konservativ Tankegang, og der kan ogsaa her tales om et Patriciat, der var toneangivende inden for de stedlige Kredse. Saadanne Storbønder sad inde med en Velstand, der overgik deres kongerigske Standsfællers. Generalsuperintendent Callisen taler 1838 om „den almindelige Velstand hos Haderslev Amts Gaardejere, hvormed næppe noget andet Distrikt kan maale sig“. Om Andreas

Petersen fra Dalby, der spillede en vis Rolle i de første Stænderforsamlinger, hedder det faa Aar senere, at han „torde noget nær være den største Lodseier af den egenlige Bondestand i de danske Stater; han skal eie omtrent 1000 Tdr. Land“. Ogsaa om Flensborg Provsti siger Callisen, at der findes „en vis Velstand i de fleste Sogne“. Om nogen Klassemod-sætning var der vel endnu ikke Tale, derimod tales der i Slutningen af Trediverne og Begyndelsen af Fyrreerne om det stærke Kirkeliv, baade i By og paa Land, som havde afløst den tidligere religiøse Ligegyldighed. Callisen fremhæver i sine Visitatsindberetninger Gang paa Gang „det fromme og venlige Sindelag, der udmærker den danske nordslesvigske Befolkning fremfor de øvrige Folkestammer, som bebor Hertugdømmet Slesvig“. Kirkebesøget var godt, Altergangen flittig, og Katekisationerne velbesøgte. Men ogsaa i Flensborg Provsti fandt han overalt „et meget kirkeligt Sindelag, der viser sig i flittige Besøg i Guds Hus“. Forholdene i Flensborg Provsti var altsaa som i Nordslesvig, hvad der kunde have belært den gode Kirkehyrde om, at „den danske Folkestamme“ strakte sig længere mod Syd end det danske Kirkesprog. Derimod hedder det hos ham om Syd-Angel, at „Kirkeligheden har i tidligere Tid lidt meget i flere Sogne ved deres Præsters tørre rationalistiske Præken og Skolelærernes blotte Moraliseren“, men at der nu var et Omsving i Gang. Saa snart Generalsuperintendenten kom Syd for Tønder Provstis danske Sogne og ind i Bredsted og Husum Provstier, blev han særlig utilfreds; her fandt han „i det Hele ikke det virksomme Liv og den Stræben“, som næsten overalt nordligere. Et særlig svagt Punkt var „den i enhver Henseende demoraliserede Menighed i Svavsted, hvor alt, hvad der hører til Kirke-, Skole- og Fattigvæsen, er i det dybeste Forfald“.

Denne Fremgang i Kirkelivet over den største Del af Sønderjylland sattes af Generalsuperintendenten i Forbindelse med, at Præstestanden var gaaet betydelig frem i Løbet af den sidste Menneskealder. Ved Siden af Repræsentanterne for det ældre Slægtled, hvoraf han nævnedes Pastor Lautrup i Brede (der ogsaa roses stærkt i Jens Wulffs Dagbog) og Provst Jacobsen i Flensborg („en ofte miskendt, men lige saa dygtig, som gemytsfuld Mand“), fremhævede han af de yngre først og fremmest den tidligere nævnte Pastor Thiess i Arnæs“, „en af de mest udmærkede Prædikanter i vort Fædreland (Fig. 86), som han kunde ønske forflyttet til en større Købstad; dernæst Pastor Prah i Ø. Løgum, der udmærkede sig ved Lærdom, Prædikantevner og administrativ Begavelse og derfor burde komme i Betragtning ved et ledigt Provsteembede; endelig bl. a. Provst Ahlmann i Tønder og Præsterne Schmidt i Bylderup og Christiansen i Medelby, foruden adskillige Præster i frisiske Embeder. Erindres maa det dog, at Callisen ikke havde nogen Myndighed over Tørring Lens Præster, og derfor ikke omtaler disse. Morsomt lyder Callisens Ord 1839: „I Dybbøl

indførte jeg under min Visitation en ny, ret tiltalende („wacker“), med fortræffelige Digtergaver udstyret, men(!) helt dansk uddannet Mand Kristen Karstensen“. Det er Forfatteren til Sangen om Als og „Længe nok har jeg Bondepige været“, der forestilles for os med disse Ord, og Forklaringen er, at Generalsuperintendenten endnu før den nationale Modsætnings Fremtræden var meget ivrig for at hindre Kandidater fra Københavns Universitet i at faa Ansættelse i slesvigske Embeder, efter hans egen Opgivelse, fordi de prækede og optraadte paa en anden Maade, end „Folket i Hertugdømmerne“ ønskede. Tilsvarende saa han ogsaa skævt til danske Skolelærere, udgaaede fra Skaarup Seminarium, og foreslog, at der skulde oprettes et nyt Seminarium i Hertugdømmerne, for at det i Tønder saa kunde arbejde mere med den dansktalende Del af Sønderjylland for Øje.

Ogsaa Skolevæsenet var i glædelig Fremgang, dog særlig i den nordlige Del af Hertugdømmet. Forældrene mødte saa ivrigt ved Visitationerne, at Klasseværelserne næppe kunde rumme dem. Alle Vegne klagedes der dog over Vanskelighederne ved at samle Børnene i Sommerhalvaaret paa Grund af Markarbejdet; man maatte derfor indskrænke sig til at give dem nogle Timer i Middagstiden en enkelt Dag i Ugen. I Flensborg oprettedes der i Fyrerne en Søndagsskole, men flere Aar forinden havde Degnen Jürgensen i Tøstrup ved Kappel skabt en saadan (Fortsættelsesskole). Det var paa samme Sted, Slesvigholstenerne nogle Aar efter forsøgte at oprette en Folkehøjskole efter Røddings Mønster og som Konkurrent til denne. I Løjt ved Aabenraa havde Uddannelsen naaet et saadant Trin, at Skolen var delt i tre Klasser. Af Skolelærere roser Callisen særlig Degnen Gammelgaard i Varnæs, et Regnegeni, der i sine Fritimer forfærdigede billige Globes og præparerede naturhistoriske Genstande.

Baade Præste- og Lærerstanden havde Forstaaelse af Tidens Krav og søgte at dygtiggøre sig i stadig højere Grad. Overalt — undtagen i Gottorp Provsti — holdtes der 1840 Præstekonventer, hvor man kom sammen for ved Drøftelser at uddanne sig videre i videnskabelig og administrativ Retning. En Frugt af denne Virksomhed var en ny dansk Salmebog af Meyer og Boesen, som udkom 1845. Ofte var der knyttet Læseselskaber til disse Konventer; i Flensborg Provsti havde Præsterne i Begyndelsen af Fyrerne ogsaa oprettet Læseforeninger for Folket, men her har maaske Modsætningsforholdet til Danmark været Drivkraften, thi paa denne Tid var de danske Læseselskaber i fuld Udvikling i hele Nordslesvig. Ogsaa Skolelærerne havde paa flere Steder efter Præsternes Eksempel begyndt at samle sig til Skolelærermøder, hvortil der ligeledes var knyttet Læseforeninger. Callisen spekulerede endogsaa paa at faa skabt en Kirkeforfatning med raadgivende Synoder, der paa det kirkelige Om-

raade kunde være Komplementet til de raadgivende Provinsialstænder, men dette fromme Ønske blev ikke realiseret i hans Dage.

Det Liv, som rørte sig i Overklassen i By og paa Land, havde saaledes et ganske andet Præg end tidligere. Rationalismens Forstandsdyrkelse og Nyttemoral var ved at blive overvundet, og den voksende religiøse Sans fremkaldte ogsaa en dybere Forstaaelse af Hjemstavns og Fortidens Betydning for Nutidslivet. I 1833 dannedes i Kiel „Schleswig-Holstein-Lauenburgischer Verein für vaterländische Geschichte“, der efter kongerigsk Mønster udgav et Tidsskrift med Afhandlinger og Aktstykker, og det følgende Aar opstod samme Sted en Forening til Dannelse af et Oldsagsmuseum for Hertugdømmerne. Falck, Chr. Paulsen og Flor gik broderligt sammen i denne Virksomhed, og det var bl. a. ad denne Vej, at Flor først kom i Forbindelse med nordslesvigske Bønder som Laurids Skau. Der knyttedes saaledes en Forbindelse mellem Videnskaben og Folket, svarende til den kongerigske. Den var paakrævet, thi Generalsuperintendent Callisen klager 1841 over, at de gamle udskaarne Billeder i Kirkerne opkøbes af Jøder, der vistnok vil afsætte dem til katolske Kirker i Amerika, mens det var naturligere, at de blev afgivne til „de fædrelandske Oldsagsselskaber“. En helt ny Videnskab, Agrarhistorien, grundlagdes — under Paavirkning af Danskeren Chr. Olufsen — af Georg Hanssen, der tillige fortsatte den statistiske Forskning og endelig, ved sit Arbejde for Indførelsen af Korndampmøller og Jernbaner, greb ind i det praktiske Liv.

Fremgang var der altsaa i Tiden. Men der er heller ingen Tvivl om, at denne Fremgang kun kom Overklasserne til gode. Navnlig i Fyrreerne begyndte der, ogsaa paa Landet, at danne sig en Kløft inden for Befolkningen, der skabte Betingelsen for et Modsætningsforhold. For Mellem- og Sydslesvig taler Callisen om, hvor lav Daglønnen er i Sammenligning med Priserne paa de første Livsfornödenheder, saa at Tallet paa de fattige stiger, selv i velhavende Sogne. Dette gælder særlig om Gottorp og Flensborg Provstier samt nogle Sogne af Tønder Provsti, og Generalsuperintendenten klager over Hyrdedrengenes Tiggeri ved Landevejene i Flensborgegnen. Men heller ikke i Nordslesvig var Forholdene ideelle; i Haderslev Provsti manglede der saaledes fornødent Tilsyn med Fattigvæsenet, og Fattighusene var i en middelmaadig Stand. I Forbindelse hermed staar det sikkert, naar der paa sine Steder tales om en ligefrem moralsk Forvildelse, som i Kappel og Ulsnæs, hvor Ringriderfesterne ikke blot demoraliserede Karle og Piger, men ogsaa den skolepligtige Ungdom. I Haderslevegnen anbefales det tilsvarende at vise Forsigtighed ved Udstedelsen af nye Krobevillinger.

Tidens Medicin for denne Sygdom var at fremskynde Opførelsen af Arbejdshuse for de fattige. Ret brutalt trøstede man sig med, at det ikke

blot var billigere at underholde dem paa denne Maade, men at der ogsaa blev færre af dem, „da den naturlige Frihedskærlighed er stærkere end den her saa indgroede Dovenskab“. Det er Ord, som vilde lyde naturligere i en engelsk Nationaløkonoms Mund end fra Overhovedet for den slesvigske Kirke. Men skønt Arbejdshusene skød i Vejret som Paddehatte i alle Kommuner og vidnede om, at der var noget raadent i det nye økonomiske System, steg ogsaa Udgifterne til Fattigvæsenet gennem Fyrerne. Alene for Flensborg opgiver Callisen dem til over 40.000 Mrk. C. om Aaret, bortset fra de derværende saa talrige milde Stiftelser. Det lysende Punkt paa Fattigvæsenets Omraade synes mærkeligt nok Frisland at have været, skønt det jo med Hensyn til Kirker og Skoler stod længst tilbage. Her fandtes der fra gammel Tid alle Slags milde Stiftelser, og da de fleste Fattigkasser allerede i Midten af Trediverne ejede betydelige Kapitaler, var man i Stand til — og ogsaa villig til — at gøre noget effektivt for sine fattige. Men som et Fællestræk for alle Egne staar dog, at Forskellen mellem fattige og rige var voksende, og „Pauperismen“ stigende.

2. DET LIBERALE PARTIS DANNELSE.

Lornsen havde som Straf for sin pligtstridende Agitation faaet et Aars Fæstningsarrest, der afsonedes i Frederiksort og Rendsborg. Dommen kom bag paa ham, og han var opfyldt af Bitterhed, ikke blot mod Kongen og Høpp, men ogsaa mod de Meningsfæller, der ikke havde støttet hans Bevægelse. Snart naaede han dog til at bedømme Begivenhederne i 1830 nøgternt, ja til at rette Bebrejdelser mod sig selv for at have gjort Skade ved sin Optræden. I Fængslet kastede han sig over Læsning og stod samtidig i en livlig Brevveksling med Hegewisch. Hurtigt blev han klar over, at et slesvig-holstensk Statsliv ikke kunde være tilfredsstillende, og hans Planer gik nu ud paa Skabelsen af et tysk-preussisk Kejserrige, omtrent som det, der blev til Virkelighed 1866—71. Saaledes førte Lornsens Slesvig-Holsteinisme til Optagelsen i Tyskland. Men paa den anden Side vidste han, at der i København var skandinaviske Tanker fremme, og i Modsætning til Hegewisch var han en bestemt Modstander af disse, da han forudsaa, at Skandinavismen kunde føre til Sønderjyllands Tab. Danskerne vilde nemlig ikke opgive Slesvig. Snart tænkte han sig derfor en Fællesforfatning mellem Danmark og Hertugdømmerne omtrent som den, vi fik i 1850erne; snart overvejede han en Afstaaelse til Danmark af Amterne Haderslev, Aabenraa og Løgumkloster. Det var aabenbart Ængstelse over Chr. Paulsens Optræden, som drev ham til den sidste Indrømmelse. Ejerdanskheden var den store Fare, og for at hindre den, maatte man energisk skride frem ad den libe-

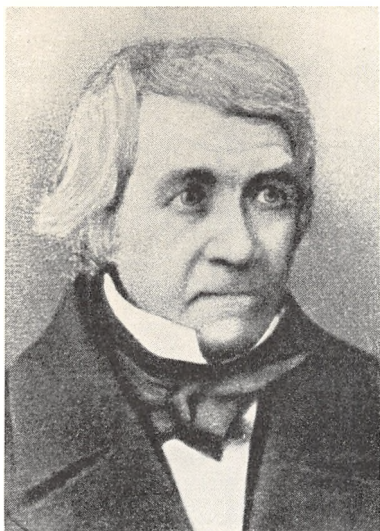
rale Bane, før det var for silde. Lornsen planlagde en politisk Agitation paa langt Sigt gennem Forelæsninger, Avisartikler og en Klub, og han havde ogsaa Blik for Betydningen af økonomiske Argumenter. Til en Begyndelse vilde han bygge paa Samvirken med sin gamle Modstander Ridderskabet, men haabede paa snart at vinde videre Kredse.

Allerede i Juni 1831 talte han om sit store Værk, der skulde virke for Slesvig og Holstens Optagelse i Tyskland og bevise, at Danmark var en Pestbyld. Bogen skulde være en historisk Undersøgelse. Ikke fordi han personlig lagde nogen Vægt paa Historiens Lære, den kedede ham egentlig, og selv om Resultatet skulde blive det modsatte af forønsket, vilde det ikke rokke hans Meninger. Hans Hensyntagen til Historien var derimod dikteret af Hensyn til det store Publikum. Ud fra et saadant Syn kan man begribe, at han i April 1832 kan tale om at gøre „dristigere Brug“ af Landshistorien og Landsprivilegierne. Hans Landsmænd Slesvig-Holstenerne savnede energisk Vilje til at rejse de politiske Krav ud fra deres Menneskerettigheder; derfor maatte man til Erstatning give dem Retskravet, bygget paa historiske Bevisgrunde.

Ind mellem dette Arbejde og disse Breve gik for Lornsen Perioder af dyb Nedtrykthed, der tvang ham til at nedlægge Pennen. Det synes at have drejet sig om en sjælelig Sygdom, der var arvelig i hans Slægt (ogsaa Søsteren Erkel led deraf), saa at det altsaa ikke — som tidligere antaget — var nogen personlig paadraget. Bogen blev derfor ikke færdig, mens han sad i Fængsel, og Lornsen fuldendte den først i Brasilien, hvortil han var udvandret kort Tid efter at have faaet Friheden. Den blev derfor i mangt og meget forskellig fra, hvad han havde tænkt sig med den i Begyndelsen af Trediverne.

Den Kreds af yngre Mænd, der var Elever af Dahlmann og Falck og Venner af Lornsen, sad nu som Indehavere af de vigtigste Embeder i Hertugdømmerne. De blev Stiftere af det liberale slesvig-holstenske Parti, og de saa med stor Pietet hen til deres faldne Høvding, selv om hans videre Udvikling ikke havde naaet at paavirke dem. Der var blandt dem en enkelt Repræsentant for Aristokratiet, Carl Moltkes Broder Grev Magnus Moltke til Grønholt, men alle de øvrige hørte til i Tredjehold. Hovedstammen var Advokater, som Regel mindst en i hver af de større Byer: Gülich (Fig. 94) i Aabenraa; Bremer (Fig. 96) og Rønnenkamp i Flensborg; Reiche, Claussen og Wilh. Beseler (Fig. 97) i Slesvig; Storm i Husum; Balemann i Kiel (Fig. 93). Talrige var ogsaa Journalisterne, nemlig, — foruden Olshausen (Fig. 98) i Kiel og Schönfeldt i Itzehoe, hvis Indflydelse var lige saa stor i Sønderjylland som i Holsten, — H. Hansen i Ekernsørde og H. Kopperholdt i Aabenraa. Men halvt om halvt til samme Klasse maa man ogsaa regne de Akademikere, der lejlighedsvis skrev for Pressen: De liberales Nestor,

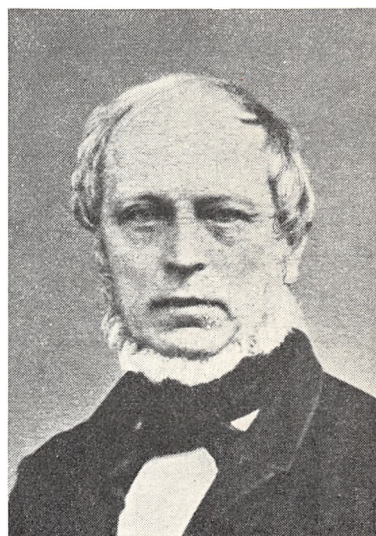
Fig. 93. Georg Ludwig Balemann.
Fotografi.

Fig. 94. Jacob G. Theodor Gülich.
G. Salomon lit.

Fig. 95. Georg Hanssen.
Daguerreotypi.

Fig. 96. Jürgen Bremer.
F. Brandt, Flensb., fot. (1864).

Fig. 97. Wilh. H. Beseler.
Schertle lit. (1849) efter Fot.

Læge Franz Hegewisch og Professor Michelsen i Kiel, Dr. Wülcke paa Sild, Pastor Lautrup i Haderslev og den unge højt-begavede Landøkonom Georg Hanssen (Fig. 95), der havde vundet sine Væbnersporer i Oktoberdagene 1830. Det praktiske Liv var endnu kun repræsenteret af een Mand, Købmand Peter Hiort Lorenzen i Haderslev.

Det var gennemgaaende unge Mænd; — to af de mest betydelige, Beseler og Hanssen, var i 1830 henholdsvis 24 og 21 Aar gamle; — kun Hegewisch, Reiche, Lorenzen og Heiberg var fødte paa den anden Side af 1800. Der

var visse Forskelligheder i disse Mænds Grundsyn. Beseler var saaledes helt vesteuropæisk indstillet, brød sig ikke synderligt om „den historiske Ret“ og vilde have „Frihed“, d. v. s. en fri Forfatning, fordi „Almenlykken“ krævede den. For Heiberg var derimod „den historiske Ret“ et Kardinalpunkt, og han tumlede sig ivrigt i 1460, 1533 og 1721. Men Forskellen var mere tilsyneladende end virkelig. Alle de liberale kunde nok lide at paaberaabe sig en gammel slesvig-holstensk Forfatning, men den var i 1830erne ikke Hovedsagen for dem. Dertil var den i for høj Grad aristokratisk, og de selv i for høj Grad Mellemstandens Sønner. De var „liberale“ paa samme Maade, som liberale i alle andre Lande. De beraabte sig paa, at „Tidens Aand“ — et Begreb, der spillede samme Rolle for Datidens Mennesker, som „Udviklingen“ for 1870ernes — førte med sig, at Hertugdømmerne burde have en fælles, for Offentligheden tilgængelig, skattebevilgende og lovgivende Forsamling, og at der burde være Pressefrihed. „Det slesvig-holstenske Folk“, d. v. s. Mellemstanden, havde nu naaet den hertil fornødne Udviklingsgrad. Mellem-

standen betød atter først og fremmest „Intelligensen“, d. v. s. dem, der sad inde med akademiske Eksaminer (dette sidste gælder naturligvis ikke for Hiort Lorenzen). Af Dannelsen var man Tyskere, og Hertugdømmerne betragtedes som tyske, fordi Tysk var Intelligensens Sprog. Over for Chr. Paulsen hævdede Heiberg, at Hovedmassen af Slesvigerne som Angler og Frisere var Tyskere og følte sig som saadanne (jfr. S. 99); Nordslesvigerne var indvandrede fra Danmark, men var „i Litteratur, Sæder og Tænkemaade“ ligeledes Tyskere. De liberale sværmede for den tyske

Fig. 98. Theodor Olshausen.
Tegn. efter Naturen og lit. af L. Blank.

Frihedsaand, men tilstræbte ikke politisk Forbindelse med Syden, bl. a. af Frygt for det reaktionære og forhadte Preussen. Til Danmark stod man velvilligt, var ikke blot loyalt stemt over for Kongen, men betragtede ligefrem de unge danske liberale som Forbundsfæller i Frihedskampen. Der var da ogsaa en intim Forbindelse mellem Orla Lehmann og Claussen, og ved sin Død fejredes Lornsen som liberal Koryfæ i Københavnerpressen. Hvad der fjernede de liberale fra Kongeriget, var dels den gamle administrative Selvstændighed Syd for Kongeaaen, dels den dér herskende Frygt for at komme ind under „Kongeloven“, der, som Hiort Lorenzen udtrykte det, var forfattet af „Djævelen Griffenfeldt“. Derfor var deres Maal at omdanne Forholdet mellem Kongeriget og Hertugdømmerne til en Personalunion mellem to sidestillede Helheder, og Heiberg paastod med Henblik paa Intelligensen, at hver af disse to Dele allerede havde sin selvstændige Nationalitet. Paa dette Punkt kunde i Virkeligheden danske og slesvig-holstenske liberale mødes endnu i 1835.

De slesvig-holstenske liberale var altsaa et lidet særpræget Parti. Man

kunde vel næsten sige, at hvis Orla Lehmann havde været født i Kiel, var han blevet slesvig-holstensk liberal, og at det var gaaet omvendt med hans Fagkollega Beseler, hvis han var bleven født i Kongeriget. Der er i Virkeligheden et fælles Præg over de liberale begge Steder. Opfyldte af Foragt over den gamle Adels Hovmod var de selv aandshovmodige, teoretisk indstillede og uden Kontakt med de virkelige Kræfter i det politiske Liv. De havde Stempel af at være Embedsmandssønner og selv Embedsmænd, skønt de var kommet frem ved at være Talsmænd for en Kritik mod Enevældens Embedsmandsstyre. „Maadelige Statsmænd, men højtfortjente Fædrelandsvenner“, har A. D. Jørgensen kaldt Kongerigets liberale. Fra et tysk Synspunkt vil man kunne bruge lignende Ord om Hertugdømmernes. Thi hviler der end en stærkere Glans over Danmarks liberale, fordi de var Udtryk for et rigt nyfødt nationalt Aandsliv, og fordi dog en Del af deres politiske Gerning fik bestaaende Værdi, saa vil man ikke kunne bestride, at Mænd som Beseler og Olshausen ligeledes var baarne af en Idealisme, der satte sig Spor i alvorlig Gerning de faa Aar, da de havde Magten. Men denne Gerning var saa meget vanskeligere end den danske, fordi den foregik paa Folkebroen mellem Danmark og Tyskland, og fordi de ikke lærte at følge det Valgsprog, der — ganske vist kun officielt — skulde blive opstillet til Rettesnor af en følgende Regering: „Enhver Sit“. Derfor er de slesvig-holstenske liberale nu kun et historisk Minde.

3. REFORMER I FORVALTNINGEN.

Det var først og fremmest en almindelig Overbevisning om Initiativløshed og Langsomhed i Kollegiestyrelsen, der havde ført til Beslutningerne om Stændernes og den nye Fællesregerings Indførelse. Lornsen og Hegewisch havde talt aabenlyst derom, men mange havde i Stilhed været enige med dem, og den øverste Administration havde følt sig truffet. I nogen Grad var den dog uskyldig; det svigtende Styre havde hængt sammen med det stigende Antal løbende Forretninger i Kancelliet. Allerede 1819 var det aarlige Antal nye „Sager“ næsten naaet op til 10.000 Numre; det var 2000 flere end det foregaaende Aar, og tre Gange saa mange, som da A. P. Bernstorff havde været Kancellipræsident. De deputerede og Kontorpersonalet var simpelt hen overanstrengte, foruden at Mænd som Rothe og Høpp var trykkede af Gæld i disse daarlige Tider, saa at de maatte støttes af Kongen med særlige „Gratifikationer“. Hertil kom, at det Tilsyn med de lokale Øvrigheders Embedsførelse, som paa hvilede Kancelliet, paa Grund af Afstanden ikke kunde blive saa effektivt, som det var i Kongeriget. Gang paa Gang var derfor Høpp, som et af de yngste og mest energiske Medlemmer, blevet sendt ud for at

inspicere, snart den slesvigske Sindssygeanstalts Drift og de processuelle Former i Hertugdømmerne, snart den indbyrdes Undervisnings Gennemførelse. Hans Inspektionsrejse i 1830, der officielt gjaldt den slette Høst, men reelt desuden den politiske Stemning, havde derfor ligeledes kunnet gaa for sig uden at virke paafaldende. Men den Slags Tilsyn i Ny og Næ var naturligvis kun Lapper paa et gammelt slidt Klædebon.

Den nye Fællesregerings Oprettelse paa Gottorp havde derfor gode praktiske Virkninger. I Spidsen for den som Overpræsident traadte Landgrev Carl af Hessen (Fig. 99), hvis Stilling som Stat-

Fig. 99. Carl af Hessen-Kassel.
C. C. A. Böhdnel lit. (1830).

holder samtidig blev stærkt beskaaret. Den gamle Herre var nu ikke saa lidt svækket, han var nærmest sat ud af Spillet, og efter faa Aars Forløb blev han afløst af sin Søn, Frederik, Sejrherrn fra Sehested. Heller ikke han kom til at spille nogen fremtrædende Rolle. Fra Slutningen af 30erne har vi en morsom Skildring fra Amtmand Johannsens Søn Wilhelm, der gjorde Tjeneste inden for Regeringen som „Auscultant“ (Volontør). Herefter førte Prinsen næsten daglig Forsædet, siddende i en forgyldt, med rødt Fløjl betrukken Lænestol, men skønt han var godt inde i Forholdene, overlod han Spies hele Ledelsen og kaldte spøgefuldt sig selv for „Overauscultant“ og de fem Auscultanter for „mit specielle Korps“.

Præsident var Spies (der som Leder i den slesvigske Overret var bleven afløst af Ahlefeldt); han nød en saadan Anseelse, at han nogle Aar tidligere var bleven udpeget af Kollegerne til som Kancellipræsident at afløse Otto Moltke. Til Medlemmer af Regeringen havde man lagt Vægt paa at finde administrative Dygtigheder, for at de skulde kaste Glans over den. Derfor indtraadte en Amtmand og flere Overretsraader, men betydningsfuldest var de to Mænd, der som „Dirigenter“ sattes i Spidsen for 1ste og 2den Sektion. Af disse havde Johan Georg Rist (Fig. 100),

den bekendte Diplomat fra Napoleonstiden, siden da levet i et ufrivilligt Otium. Naar han nu atter blev draget frem, var det dog næppe til den rette Plads. Rist var efter alles Mening en ærlig og retskaffen Mand, kundskabsrig og diskret, begejstret for engelsk Liberalisme, loyal Helstatsborger, og samtidig tyskfølende, som i sin Tid Caj Reventlow. Men han var dog snarest d. 18de Aarhundredes Mand: Docerende over for de unge, om end tolerant, levende paa løse Indtryk, ude af Stand til at udtrykke sig med klare juridiske Definitioner. Han kunde, som Wilh. Johannsen rammende udtrykker det, „i det Hele ikke opfatte Livet prosaisk“. Billedet fuldendtes af et Ydre, som var meget fordringsløst; Bevægelserne kantede, Ryggen bøjet, Næsen en Hummerklo, hvorfra en Snus-Draabe altid hang truende ned. Betydeligere som Sektionschef blev Kraus, den hidtilværende Politimester i Flensborg. Ogsaa han havde kendt til liberale Anfægtelser, selv om han nu havde det værste bag sig. Men han var stadig et meget levende Menneske, der med den største Interesse fulgte Verdensbegivenhederne, baade i den store og ens egen lille Verden, og en meget duelig Embedsmand.

Provincialregeringen fik en god Start. Ganske vist kunde andre Embedsmænd skumle over dens Arbejdsiver, som naar Amtsforvalter G. F. v. Krogh i Haderslev Vesteramt skriver: „Vor nye Regering i Slesvig er meget virksom! Jeg er en stor Ven af Ordsprog og kunde derfor ogsaa gerne i denne Forbindelse anføre et, men . . .“ Han tænker formodentlig paa det om nye Koste. Men man var enig om, at Arbejdet gik rask fra Haanden, og at Regeringens Medlemmer kom godt ud af det indbyrdes. Dette gjaldt endog om Landgreven, der bildte sig ind, at han havde omvendt Kraus, ligesom han hver Uge havde Spies til Taffels hos sig. I det hele udviklede der sig et stærkt selskabeligt Liv i Slesvig, hvorunder navnlig Damerne spillede Hovedrollen. De, der hørte til Overrettens Kreds, rivaliserede naturligvis som tidligere Herskerinder i Byen med Fællesregeringens Damer. Johannsen noterer, at det er paa denne Tid, Kjolesæt bliver obligat for Herrer til Selskabsbrug.

Et Minus ved den nye Regering var det imidlertid, at den ikke havde faaet synderlig Magt, og at den var Kancelliet helt undergivet. Derfor kunde man ikke fra den vente Helsebod for de gamle Skader. Kravene om Reform af Administrationen vedblev efter Fællesregeringens Indførelse. Grev Hardenberg Reventlow foreslog 1836 Kongen; — for at „den Collegialske Forfatnings Omvandling, ei passende til Stænder og vore Tider, efter alle andre Staters Mønster kan gaae for sig“; — at omskabe Rentekamret til et Indenrigsministerium. I Spidsen for det nye Ministerium burde Stemann stilles „som den dueligste“, mens Otto Moltke med Ørsted og Høpp som Direktører under sig skulde være Justitsminister og Chef for begge Kancellier, thi han „vil vedblive at finde den Agtelse

og Tillid, han nu har“. Det var altsaa en virkelig Helstats-administration, Greven vilde skabe. Kollegiestyrelsen var hermed „sat under Debat“, men der skulde endnu gaa adskillige Aar hen, før der blev Tale om virkelig Moderniseringer.

Men ogsaa i selve Befolkningen begyndte der at røre sig Ønsker om Reformen i den lokale Administration. I „Lyna“ fremkom der allerede i Foraaret 1831 fra Peter Hiort Lorenzen Forslag om at virke til en Reform af Haderslevs (Fig. 101) Kommunalforfatning, „hvilket — efter hans Mening — er enhver uafhængig Mands Pligt og Kald“. Senere paa Aaret indsendte 70—80 Borgere i Slesvig en Petition

til Kongen om, at de deputerede for Fremtiden maatte vælges af Borgerne, i Stedet for som hidtil at tilsættes under Magistratens Medvirking. Men det Sted, hvor man først naaede positive Resultater, var i Flensborg. Med Agent H. C. Jensen som første Underskriver — og sikkert ogsaa som Drivfjeder — indsendte 18 deputerede i Okt. 1832 et Forslag til Kanceliet om, at de deputerede ikke mere skulde vælges ud af Handelsstanden alene, men blandt alle de Indbyggere, som drev borgerligt Erhverv, og at Valgretten skulde tilhøre alle Husejere. Mens hidtil Magistraten alene havde valgt Raadmændene ud af de deputeredes Kollegium, ønskede man for Fremtiden de deputeredes Medvirking hertil, ligesom til Valget af Anden-Borgmesteren; — Førsteborgmesteren var jo kongevalgt; — og Valgbarhed skulde tilkomme baade Raadmænd og deputerede. Endelig henstillede man, om ikke Raadmændene burde vælges paa en begrænset Tid, f. Eks. 6 Aar. Magistraten tog forfærdelig paa Veje over dette radikale Forslag og talte om „Folkesuverænitetens Modeidé“, stammende fra Paris, der „synes os at føre en virkelig Revolution med sig“. I og for sig ansaa den enhver Forfatningsforandring for unødvendig, men den var dog klog nok til at erklære sig villig til Indrømmelser for Fremtiden, naar blot de i Øjeblikket ledige Pladser blev besatte efter det hidtil gyldige Valg-

Fig. 100. Johan Georg Rist.
Miniature. Det danske Gesandtskab, Paris.

system. Nu greb Politimester Kraus ind og indtog et Mellemstandpunkt mellem Magistraten og de deputerede, dog nærmest ved de sidste. Han pegede paa, at „man ikke ustraffet vil modsætte sig Tidsaanden“, og „at den nuværende Stemning i vort Land i høj Grad er rettet mod Embedsmændene, hvem man gerne vil tilskrive anmassende Væsen, Herskesyge og Undertrykkelse“. Men desuden fandt han det nødvendigt, at Regeringen ved Købstadforfatningerne byggede paa et fast Princip, der var ens for alle Hertugdømmernes Stæder. Følgen blev, at det „efter højeste Befaling“ kom til en Række Fællesmøder mellem de to uenige Parter, der resulterede i en Enighed i det væsentlige, og endelig fulgte 19. Marts 1833 en kgl. Resolution paa et „Normativ om Besættelsen af Magistratens, Deputeretkollegiets og Stadskassererens Stillinger i Flensborg“. Heri sejrede i det hele de af H. C. Jensen og hans Venner fremsatte Principper, dog saaledes at i Valgene af Magistratsmedlemmer skulde kun 12 deputerede deltage, for at deres talmæssige Overvægt ikke ellers skulde blive alt for overvældende, og at Forslaget om 6-aarig Varighed for Raadmandsvalgene bortfaldt. Dette betød, at Købmandstandens mangehundredaarige Overvægt i Stadens Styrelse var brudt, og at der var aabnet de lavere Klasser Adgang til Indflydelse. Men ligesom i Stænderforfatningen havde man gjort Holdt ved Valgretsbetingelsen Grundejendom og ikke vovet sig ud paa den almindelige Valgrets urolige Hav. For øvrigt undgik man ikke ved den gennemførte Reform „Differenser“ mellem Magistraten og Deputeretkollegiet, saaledes 1838 om, hvorvidt man i økonomiske Anliggender skulde afstemme i eet Kollegium, eller i to Kurier. Magistraten ønskede det sidste, hvorved Fler-tallet af denne, d. v. s. tre kongevalgte Embedsmænd + et Magistratsmedlem kunde hindre enhver Beslutning. Deputeretkollegiet vilde ikke gaa med til at indskyde Spørgsmaalet til Gottorpregeringens Afgørelse, men nedlagde rent ud Arbejdet, hvorpaa Regeringen truede med Bøder.

Til Aabenraa (Fig. 102) naaede Bevægelsen 1836. 177 Borgere udtalte da deres Misfornøjelse over, at Magistraten havde Hovedindflydelsen paa Valget af de deputerede, skønt disse skulde værges Borgerne imod alle „Modstandere“, bl. a. imod Magistraten. De elleve af de deputerede var enten Købmænd eller Skibsredere, „som paa Grund af deres Fraværelse til Søs kun kender lidt til Stadens Forhold“; kun een var Haandværker. Uden at forlange en bestemt Valgmaade udtalte man blot de to Ønsker, at Borgerne selv skulde vælge de deputerede, og at der skulde sættes en vis Tidsbegrænsning for disse Valgs Varighed. Klog af Erfaringerne fra Nabobyen stillede Magistraten sig imødekommende. Man mente dog at maatte kræve Borgerret og Grundejendom som Betingelse baade for Valgret og Valgbarhed, altsaa noget nær det samme, som var blevet Lov i Flensborg. Men man henviste i øvrigt til, at det havde været naturligere, om de 177

Fig. 101. Udsigt mod Haderslev.
A. Nay lit. efter Maleri af Th. Brendstrup.

Fig. 102. Udsigt mod Aabenraa.
Tegn. og lit. af Villh. Heuer.

Herrer havde forholdt sig rolige, da der allerede var fremlagt et kongeligt Forslag i den holstenske Stænderforsamling til en almindelig Kommunalordning for Stæderne, saa at deres Bøn formodentlig var ganske overflødig. Denne Henvisning blev fulgt af Regeringen, som udskød hele Spørgsmaalet af Hensyn til den fælles Lov. Men der gik rigtignok adskillige Aar hen, før denne 1844 naaede at tilbagelægge sin tornefulde Vej gennem Stænderne. De Frisindede i Aabenraa fandt derfor Lejlighed til at fremsætte en Række andre Reformforslag i disse Aar; allerede 1837 fik de gennemført, at Forhandlingsforslag og Beslutninger fra Raadhuset skulde offentliggøres i Byens Avis (Kopperholdts „Wochenblatt“), og at der blev nedsat en hel Række Smaaudvalg af deputerede til at samarbejde med Magistraten i de løbende Sager af offentlig Interesse (Vagabondering, Reparationer o. l.). Saaledes havde der ogsaa her gjort sig et friskt borgerligt Initiativ gældende.

I Haderslev slog Bevægelsen igennem senere end andetsteds, men da til Gengæld med saa meget større Kraft. Som en Forløber til Striden maa den Uro betragtes, som opstod 1837 efter Borgmester Lindenhans Død. Deputeretkollegiet ansøgte nemlig om, at Borgerskabet nu maatte faa den Valgret til Borgmesterembedet tilbage, som det først havde mistet 1814, da Lindenhans var bleven udnævnt af Kongen. Regeringen tog imidlertid intet Hensyn til Henstillingen, og Embedet blev „allerhøjest umiddelbart besat“ med den hidtilværende Bysekretær L. F. G. Schrader. Man tager næppe fejl, hvis man antager, at denne Afgørelse har efterladt Bitterhed inden for de deputeredes Kollegium, ganske særlig hos det Medlem, der først havde fremdraget Spørgsmaalet om en mere moderne Kommunalforfatning, og siden da havde skabt sig et Navn som Politiker inden og uden for Byen: P. Hiort Lorenzen.

Han var ligesom Hegewisch paavirket af engelsk Liberalisme og havde i Pressen taget til Orde for Næringsfrihedens fulde Gennemførelse ved Privilegiens og Monopolers Bortfald, for Adskillelse af den dømmende og den udøvende Magt, og for det gamle Toldsystems Afskaffelse. I Stænderforsamlingen havde han angrebet de godsherrelige Jagttrettigheder og herved vundet Sympati i vide Kredse af Landalmuen, men ganske vist ogsaa en tydelig Uvilje hos Hertugen af Augustenborg. Lorenzen var indtraadt i Deputeretkollegiet i Haderslev 1835 og var straks bleven den naturlige Fører for Forsamlingen i dens Kamp mod Magistraten. Da Schrader var bleven Borgmester og Politimester, skærpedes Modsætningsforholdet, og Hiort Lorenzen stræbte efter at gøre Deputeretkollegiet til det centrale Led i Byens Forfatning. Kampen mellem de to Modstandere fortsattes uden for Raadhuset i Byens Presse, hvor det nystiftede loyale danske Blad „Dannevirke“ stillede sig paa den loyale tyske Borgmesters Side i Striden mod den liberale slesvig-holstenske Købmand. Som et

Vaaben i denne Strid stiftede Hiort Lorenzen 1838 „Borgerforeningen“, der senere skulde blive hans hadefuldeste Modstander, og fra Jan. 1840 fik Deputeretkollegiet en fastere Organisation med særlig Forretningsorden, Sekretær og Protokol. Hiort Lorenzen stod i disse Aar i sin bedste Kraft, — han var født i 1791; — ved sin uegennyttige, men heftige Stræben havde han skabt sig en overordentlig Popularitet, og hans Købmandsgaard paa Møllepladsen ved Sønderbro i Haderslev (Fig. 103) var et Mødested for alle frisindede i By og paa Land, hvor Husherren støttedes af sin Butikssvend Blom, der havde særlige Forbindelser med den dansk-talende Bondestand.

Fig. 103. P. Hiort Lorenzens Købmandsgaard.
H. Malling. Haderslev, fot. (1931).

1840 foretog Hiort Lorenzen det store Fremstød i Kampen mod Magistratens Herredømme. Der klagedes til Kongen baade over Magistraten og Regeringen paa Gottorp, fordi disse i Bevillingsspørgsmaal var gaaet uden om Deputeretkollegiet og herved havde „gjort Indgreb i Byens forfatningsmæssige Rettigheder“. Paa den norske Grundlovsdag 17. Maj slog han et stort Slag. Under Henviisning til, at seks Aar tidligere, da Slotsgrunden forenedes med Byen, var den tidligere Forstander, Købmand Joh. Chr. Holm, bleven valgt til 4de Raadmand i den forenede By af et Vælgerkorps, der bestod af alle Grundejere paa Slotsgrunden (i alt 131 Personer), foreslog nu de deputerede i Anledning af en Pladsledighed, at denne Valgmaade i Fremtiden skulde gælde for hele Staden, og at Varigheden af Raadmandsvalgene skulde sættes til otte Aar. Livsvarige Kommunalembeder var nemlig uforenelige med en fri og selvstændig

Kommunalforvaltning. En Maaned senere forelaa et nyt Andragende om, at den samme Valgmaade i Fremtiden ogsaa skulde anvendes til Deputeretkollegiet, men her kun gældende for seks Aar. „Kun ved frit Valg af Borgerne kan der opstaa en Repræsentation for disse, der fortjener dette Navn, og uden en saadan kan intet Kommunallev trives“. Ogsaa ved Valget af fire deputerede for Slotsgrunden 1834 var det samme Valg-system blevet anvendt. For saa vidt er altsaa Tanken ikke ny i noget af de to Tilfælde. Men det nye ligger i den rolige Styrke, hvormed Kravene fremføres, den Idealisme uden Fraser eller Bitterhed, som bærer Motiveringen. At vi her møder den liberale og praktiske Købmands Aand, er utvetydigt. En anden Sag var det, at Frihedens Talsmænd opnaaede lige saa lidt i Haderslev, som tidligere i Aabenraa. Den kgl. Resolution gik ud paa, at den hidtilværende Fremgangsmaade skulde følges, „indtil en ny Kommunalordning emanerer for nævnte Stad“.

I de følgende Aar, da P. H. Lorenzen havde forladt det slesvig-holstenske Parti, var hans Indflydelse synkende i Haderslev, men den Anseelse, han engang havde vundet, gjorde, at han beholdt sit Sæde i Deputeretkollegiet indtil Begyndelsen af sit Dødsaar 1845. Dets Fører var han dog ikke længer, og da hans eneste betydeligere Meningsfælle i Byen, Købmand H. de Wolff, blev foreslaaet til deputeret, blev denne vraget af Magistraten. At de nationale Synsmaader efterhaanden blev de overvejende, betød endnu ikke, at den gamle Modsætning mellem konservative og liberale var overskygget. Da Borgmesterstillingen 1844 atter blev ledig, ser man derfor Deputeretkollegiet — herunder Lorenzen — hævde, at man trods de to sidste kgl. Udnævnelser af Borgmesteren dog stadig ifølge en Konfirmation fra 1796 maa siges at være i Besiddelse af Valgret til Embedet. Regeringen tog lige saa lidt som tidligere Hensyn til disse Reklamationer og udnævnte uden videre Landfogden paa Sild G. Fr. Lassen til Borgmester, Politimester og Byfoged i Haderslev.

Kampen for en demokratisk Omdannelse af Styrelsen i de sønderjydske Stæder var det liberale Partis første politiske Indsats. Men den kom snart til at løbe jævnsides med den Kamp, som det aabnede paa en større Slagplads, i Stænderforsamlingen.

4. DEN FØRSTE STÆNDERFORSAMLING.

Valgene til den første slesvigske Stænderforsamling fandt Sted i Efteraaret 1834. Om den optimistiske Stemning i de konservative Kredse forud for Forfatningsreskriptet taler tydeligt et Brev fra Regeringsraad Heintze paa Gottorp: „Det egentlig ubetinget negative Parti, som er angrebet af den sande demagogiske Tyfus og, efter at den første Sygdoms

Hede og Heflighed er ovre, er blevet hængende i den forvirrede Tankegang, udgør dog kun et meget ringe Antal. Paa Landet finder man knap en eneste Tilhænger, og Stæderne har alt for ringe reel eller intellektuel Overvægt til at kunne smitte det flade Land, der indeholder Folkets Kærne og Kraft. Desuden er hint Partis Overvægt næsten ikke i en eneste By afgjort, og i de fleste Byer eksisterer den afgjort slet ikke“. Heintze gik ud fra, at den stigende Folkedannelse vilde modarbejde de liberale Principper, fordi den byggede paa strengtkristelige Grundsatninger, baade i Skole

Fig. 104. Nis Lorenzen.
Jean Berg lit.

og i Kirke. De lavere Klassers voksende Dannelse arbejdede derfor paa at frembringe en rolig og loyal Folkestemning. Landbostanden sad alt for godt i det, til at ville lade sig paavirke af „en Haandfuld Advokater, Læger og Embedsmænd“, rent bortset fra, at den var altfor oplyst til at vente Skattenedsættelser som Følge af Uroligheder. Strengere Opsyn med de lokale Embedsmænd, Forbedringer i Styrelsen og Nedsættelse i Afgifterne, — det var Folkets Ønsker. „Tilfredsstill Regeringen disse, kan den for øvrigt give Stænder eller lade være, adskille Justitsen og Administrationen o. s. v.; kun nogle Skraalere i Stæderne vil lade høre fra sig, og deres Stemmer vil klinge uhørt hen“.

Valgene i Sønderjylland syntes nærmest at give disse Forventninger Ret. Det var langt fra nogen radikal Forsamling, som fremgik af dem. Som egentlig liberale Købstadsrepræsentanter kunde man kun betegne Magnus Moltke og Købmand Berwald (Fig. 114), der var valgte i Slesvig, Borgmester Fries for Flensborg, P. Hiort Lorenzen for Haderslev og (vel ogsaa) Advokat Storm for Husum; det gjaldt derimod ikke om Sukkerraffinadør Andresen for Aabenraa, Diggrev Nissen

Fig. 105. *Frederik af Augustenborg (Nor)*.
C. Rahl lit. (1845).

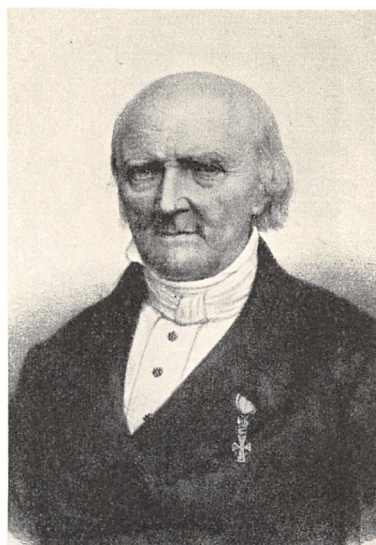

Fig. 106. *Jan Jelles Schütt*.
Otto Speckter lit. (1854).

(Fig. 107) for Tønder, Bysekretær J. Klestrup for Ærøskøbing eller Flensborgs anden Repræsentant Overretsraad Jensen, lige saa lidt som om Prins Frederik af Nør (Fig. 105) for Ekernførde eller „den gamle Borgmester“ J. J. Schütt (Fig. 106) for Frederiksstad.

Paa Landet havde „de mindre Landejendomsbesiddere“ i Nordslesvig væsentlig valgt Repræsentanter ud af deres egen Stand, nemlig A. H. Posselt i Københoved, Andreas Petersen i Dalby (Fig. 108), Nis Lorenzen paa Lilholt (Fig. 104), Thies Stenholdt i Rabsted, Peter Todsén paa Mejerholm og Peder Alexandersen i Sottrup, af hvilke den sidste af Herredsfogden betegnes som „en jævn og brav Bondemand, ikke ganske raa, men heller ikke synderlig dannet“, en Karakteristik, der efter Embedsstandens Mening vistnok kunde anvendes paa hele denne Gruppe. Mærkes kan det ogsaa, at den første valgte Repræsentant og Suppleant i 1ste Distrikt af sig selv trak sig tilbage med den Motivering, „at de ikke var det tyske Sprog tilstrækkeligt mægtige“. Og dog havde Otto Moltke garanteret Chr. Paulsen, at der vilde blive givet dansk-talende Repræsentanter Lejlighed til at benytte deres eget Sprog i Stænderne, hvilket da ogsaa Klestrup gjorde uden Protest i den første Samling. Disse nordslesvigske Bønder maatte som Demokrater have Hældning over mod de liberale.

Kun een nordslesvigsk Landkreds valgte en Ikke-Bonde til Stænderne,

Fig. 107. *Andreas Nissen.*
C. L. Jessen lit.

Fig. 108. *Andreas Petersen.*
Maleri. Orig. ejes af W. Gjørup, Kbhvn.

nemlig Als, hvor Provst Ebbesen i Svenstrup ved en noget usmagelig Anvendelse af Løfter havde opnaaet at slaa sin Konkurrent Fæstebonden Chr. Petersen Bonefeldt i Ulkebøl ud, saa at denne kun opnaaede at blive Suppleant. I Mellem- og Sydslesvig var det derimod Proprietærer eller Mænd uden for Landbostanden, som kaaredes af Bønderne, et Vidnesbyrd om den ringere Selvfølelse, man her var i Besiddelse af. Til den første Klasse hørte to liberale: G. Fr. Güntzel til Østerlied og F. A. Wethje i Obdrup (i Angel), der af Amtmanden roses, fordi han „nyder almindelig Agtelse for sin moralske Karakter og ved senere flittigt Studium har gjort sig i den Grad bekendt med den bestaaende Kommunalforfatning og med Landets Forfatningshistorie, at han uden Tvivl vil komme til at høre til de dygtigste Medlemmer af Stænderforsamlingen“. Amtmand paa Gottorp var L. N. v. Scheel (Fig. 139), endnu da en nær Ven af de augustenburgske Brødre og nærmest at regne til de loyale Slesvig-Holstenere. Uden for Bondestanden stod en Række studerede Mænd som Advokat Matthiesen fra Bredsted, Professor Hensen fra Slesvig og den gamle Justitarius Jaspersen paa Nordskov i Angel, det danske Sprogs modige Forsvarer under Sprogdrøftelsen 1811. Mens han afgjort hørte til „de loyale“, maa de to foregaaende Herrer vel nærmest henregnes til den liberale Gruppe.

Endnu maa det nævnes, at Godsejerne valgte tre adelige og to

Fig. 109. Christian August.
E. Fortling lit. efter Tegn. af C. Hartmann (1846).

borgerlige; at Hertug Christian August af Augustenborg (Fig. 109) ved sin „Virilstemme“ var selvskrævet Medlem af Forsamlingen; endelig at Regeringen selv udnævnte fire Repræsentanter for Ridderskabet, Professor N. Falck (Fig. 110) og to Gejstlige: Provst P. Paulsen (Fig. 111) i Aabenraa og Pastor L. Lorenzen i Adelby (Fig. 112). Selv om man vil regne Falck og Pastor Lorenzen med, har de liberale altsaa kun udgjort et Mindretal af Forsamlingen. Hiort Lorenzens Forslag om at ansøge om „en efter Tidens Krav tilpasset Forfatning“ fik endog kun 5 Stemmer.

Den konservative, slesvig-holstenske Kreds dannede en forsvarlig Majoritet.

Men var det end ikke en liberal Forsamling, var den paa den anden Side meget langt fra at ville skrive under paa det hidtidige Styre. Mod Nis Lorenzen (Fig. 104) i 3dje Kreds havde der været opstillet en Embedsmand, Amtsforvalter Krogh til Aastrupgaard, men netop hans Stilling havde skadet ham i Vælgernes Øjne, og under Feltraabet: „Lilholt, han er fast“ flokkedes de om Nis Lorenzen. Da skete der det mærkelige, at Amtmand Johannsen efter Valget søgte at paavirke Lorenzen til frivilligt at trække sig tilbage for sin Konkurrent, en Hensetting der blev pure afvist. Nordslesvigerne ønskede ikke at lade sig repræsentere i Stænderne af deres gamle Modstandere Embedsmændene.

Hvad Ridderskabet angaar, havde den moderate Retning lidt et Tab, da Carl Moltke samme Aar var bleven Rentekammerdeputeret; Reventlowerne, der var mere uforsonlige, blev nu de førende. Regeringen sørgede naturligvis for, at de af Kongen udnævnte Stændermedlemmer tilhørte den loyale Fløj — imellem dem var Chr. Rantzau til Rastorf og Re-

ventlow-Sandbjerg, — men den havde ingen Sikkerhed for de valgte, og blandt disse kom den Reventlowske Kreds efterhaanden mere i Forgrunden.

Det var kun et Par Procent af den samlede Befolkning, som havde haft Valgret, og Lysten til at bruge denne Ret havde været meget forskellig i de forskellige Egne. Den var stærkere paa Landet end i Købstæderne, og stærkere paa Østkysten end mod Vest. Den livligste Valgdeltagelse frembød Sundeved og Als; det førstnævnte Sted afgav 94 pCt. af Landvælgerne deres Stemmer. I det hele

havde af Byvælgerne o. 79 pCt. afgivet deres Stemmer, men af Bønderne o. 82 pCt.; af Godsejerne mødte derimod kun 63 pCt. frem. Dette er et talende Vidnesbyrd om, at Stænderforfatningen opfattedes som en demokratisk Indretning. Ejendommeligt er det for øvrigt at se, hvor spredt Stemmerne faldt. Man savnede aabenbart ganske Valgorganisation. Eksempelvis kan det anføres, at i 3dje Landbokreds, hvor Nis Lorenzen valgtes, stemtes der — bortset fra spredte Stemmer — paa mindst 7 Kandidater. Andre Steder var man oppe paa langt højere Tal (indtil 32 Kandidater). De enkelte Bygder stemte aabenbart paa deres kendte Tillidsmænd uden Hensyn til Helheden. Det højeste Stemmetal, 403, opnaaede Wethje i Obdrup.

Der gik halvandet Aar hen efter Valget, før Forsamlingen for Sønderjylland traadte sammen; i Mellemtiden havde Østifternes Stænder og de holstenske haft deres første Samling, mens den nørrejydske Samling løb jævnsides den sønderjydske. I Mellemtiden blev der naturligvis arbejdet bag Kulisserne, og de nyvalgte deputerede holdt i Hemmelighed flere Møder. Saaledes samledes Magnus Moltke, Berwald, Hensen, Güntzel og Wethje i Jan. 1835 i Slesvig og drøftede et nyt Skattekataster; Berwald foreslog desuden, at man af Regeringen skulde fordre fremlagt et ligefremt Statsbudget, men saa vidt turde de andre dog ikke gaa. I det hele synes de „Ultra-Liberale“ i denne første Tid ikke at have haft megen Vind i Sejlene.

Fig. 110. Niels Nicolaus Falck.
C. Balsgaard lit.

Fig. 111. Peter Paulsen.
I. I. Becker lit.

Den første sønderjydske Stænderforsamling mødtes 11. April 1836 paa Raadhuset i Slesvig By (Fig. 89). Den bestod i Hovedsagen af de tidligere nævnte; i Stedet for Ebbesen og Todsén indfandt sig dog Suppleanterne Bonefeldt og Martin Adolph fra Nolde (S. 11—12). Præsident blev Moltke, Vicepræsident Jaspersen, Sekretærer Storm og Pastor Lorenzen. En Adresse blev vedtaget til Kongen, hvori han takkedes for Stænderanordningen, navnlig for Løftet om, at der ingen Ændring skulde ske i den hidtilværende Forbindelse mellem Hertugdømmerne. Senere stillede Falck Forslag om en Forening af de to Stænderforsamlinger, og selv om man

ikke naaede at slutbehandle dette Forslag, havde det aabenbart Sympati hos Forsamlingens overvejende Flertal. Dette Flertal var altsaa slesvig-holstensksindet i den Betydning af Ordet, at det hverken ønskede Adskillelse fra Danmark eller Forening med Tyskland. Og dette slesvig-holstenske Sindelag var konservativt betonet. Da Hiort Lorenzen foreslog, at man skulde ansøge Kongen om en virkelig fri Forfatning, vandt han, som tidligere nævnt, ikke Forsamlingens Tilslutning. Man var Tilhængere af en dualistisk Helstat, omtrent i samme Form, som den havde foresvævet Spies og hans Venner inden for Kancelliet. Kun en enkelt Mand, Provst Paulsen fra Aabenraa, understregede Ejdergrænsens Betydning og kan betegnes som konservativ Dansker.

Hiort Lorenzen havde derfor heller ikke Held med det Forslag, han fremsatte, om Udnævnelsen af en over for Stænderne ansvarlig Finansminister. Men i øvrigt vakte Statens økonomiske Tilstand, her som i Kongeriget, i høj Grad Stændernes Opmærksomhed. Man var lige saa klar som Danskerne over Finansernes sørgelige Tilstand. Statens aarlige Underskud var o. 300.000 Rd., og der brugtes 5—6 Mill. til Renter og Afdrag paa Statsgælden. Intet Under derfor, at hele Forsamlingen sluttede sig til et Forslag om Nedsættelsen af en Finanskommission til Undersøgelse af Tilstanden. Man sluttede sig ogsaa til Hiort Lorenzens

Forslag om Offentlighed i Stænderforhandlingerne. Derimod vakte Regeringens Toldlovforslag dyb Splittelse inden for Stænderne. Hensigten med denne Toldlov var at skabe en økonomisk Helstat, samtidig med at der fandt en gradvis Overgang Sted til de liberale Frihandelsprincipper. Selv om Toldgrænsen ved Kongeaen ikke helt bortfaldt, opnaede Industrien i Hertugdømmerne, der (navnlig i Holsten) var videre udviklet end den kongerigske, at faa hele Staten til Afsætningsomraade. Men dels fandtes der i Sønderjylland en hidtil toldfri Klasse, Godsejerne, der ikke kunde ventes at ville glæde sig ved at se denne Frihed bortfalde, dels var det usandsynligt, at slesvigske Købmænd

skulde interessere sig for holstenske Industriherrer. Hertug Christian August og Købmand P. H. Lorenzen fandt derfor hinanden i en fælles Kritik af det fremsatte Regeringsforslag. Hertugen krævede Godsejerstandens Privilegium afløst ved en fri Indrømmelse fra de interesseredes Side, og han og Lorenzen foreslog endog ud fra agrariske Synspunkter Ophævelsen af al Told. Forsamlingens Flertal fulgte dem dog ikke og sluttede sig, paa Betingelse af visse Ændringer, til det forelagte Udkast.

I øvrigt var det Synd at sige, at de i denne Sag forbundne Herrer harmonerede ved andre Lejligheder. Ved Drøftelsen af Udkastet til en ny Fattiglov var Hertugen sammen med Flertallet Tilhænger af yderligere Tvangsforanstaltninger (Arbejdshuse), Lorenzen derimod Talsmand for humane Synspunkter. Han forsvarede desuden Ophævelsen af Jagthoveriet, hvad der vakte Hertugens højeste Forbitrelse, ligesom han til stor Ærgrelse for samme satte sit Forslag igennem, at der i Trykkefrihedssager skulde finde Afgørelse Sted gennem Retten, ikke som hidtil ved den slesvig-holstenske Regering paa Gottorp. Siden 1830 regnede det nemlig her, som i Kongeriget, med Presseforbud, og Stemningen var i den Anledning ret oprørt. Men Hertug Christian August var ingen Ven af det frie Ord. Han var endelig Lorenzens Modstander i Sprogsagen,

Fig. 112. Lorenz Lorenzen.
Fotografi.

der for første Gang blev behandlet i denne Samling, da Nis Lorenzen stillede Forslag om dansk Rets- og Bestyrelsessprogs Indførelse i Nordtyskland, men ikke opnaaede at se det behandlet videre end i et Udvalg.

Det var ikke store Resultater, Stænderne kunde opvise, da de adskiltes ved Udgangen af Juli 1836. De havde søgt at værne om Hertugdømmernes Samhørighed, Stændernes Offentlighed, Tankens Frihed og en fornuftig Finansstyrelse, men det var egentlig kun Toldloven, de havde gennemført. Hos de liberale, som Hiort Lorenzen, herskede der dyb Skuffelse over dette magre Resultat. Man var klar over, at man næste Gang vilde optræde med langt større Styrke. Høpp, der havde været kgl. Kommissær ved Stænderne, erklærede derimod: „Med de stænderske Forhandlingers Forløb er jeg i det hele ikke utilfreds“. Man var i konservative Kredse enige om, at han havde klaret sig meget godt og imponeret dem, der ikke var ham velsindede. Derimod fortalte man i de samme Kredse mange Anekdoter om Moltke som Præsident og ansaa ham for afhængig af de unge Slesviger Advokater, som havde lokket de øvrige deputerede til at vælge ham. Høpp selv udtalte om Moltke: „Hvis det var muligt at fordærve Aanden i Forsamlingen, vilde det ganske sikkert lykkes ham“.

Et helt lille Genrebillede giver Amtmand Scheels Indberetning til Kongen om en officiel Diner, som Magnus Moltke i Egenskab af Præsident holdt paa Esselbachs Gæstgivergaard. Hertil var ikke blot alle Stændermedlemmer, men ogsaa mange Embedsmænd, Officerer, Borgere og Haandværkere, alle de unge Advokater og Redaktøren af „Eckernförder Wochenblatt“ (H. Hansen), ja endogsaa to gemene Soldater indbudte. Prinserne af Augustenborg og de højeste Embedsmænd fandt det dog klogest at bede sig undskyldte, hvad der fremkaldte satiriske Bemærkninger hos de øvrige Gæster. Efter at Værten havde udbragt Kongens Skaal, og der var blevet drukket paa „Hertugdømmernes Uadskillelighed“, „Frihed, Borgerlykke og Retssikkerhed“ samt „Fuldstændig Pressefrihed og Offentlighed“, rejste Borgmester Fries fra Flensborg sig og sagde: „Mine Herrer! Jeg maa nu blive lidt mystisk. Jeg udbringer den Mands Skaal, som nu opholder sig fjernt fra sit Fædreland, og som har bragt store Ofre for samme“. — Der sigtedes til Lornsen, som dengang var i sin frivillige Landflygtighed i Brasilien. — Da Moltke uden Protest havde ladet denne Skaal drikke, vendte Scheel sig til ham og erklærede at maatte fjerne sig, thi „jeg véd ikke, til hvilke Skaaler Borgmester Fries endnu kan lade sig forlede, maaske udbringer han en for sin Polak i Satrup“. Disse — for os noget „mystiske“ — Ord vakte stor Forbitrelse hos de tilstedeværende Advokater, der sendte ham forskellige Tilraab, men Scheel og en Række andre tilstedeværende, navnlig Officerer, forlod Selskabet, og efter deres Bortgang udbragtes der endnu nogle Skaaler, navnlig for den frisindede Borgmester af den unge Beseler.

Fig. 113. Christian Rönneknamp.

Fig. 114. Friederich Berwald.

Fig. 113—114: Udsnit af Gruppebillede, lit. af S. F. Fritz (1850).

Stænderforhandlingerne giver ikke det fulde Indtryk af de liberales Styrke; i en Stad som Slesvig har de aabenbart haft „den offentlige Mening“ for sig, og det samme var utvivlsomt Tilfældet rundt om i Hertugdømmernes øvrige Købstæder.

5. DEN DANSKE BEVÆGELSE

Med Rette er det sagt, at Sønderjylland endnu i Midten af Trediverne var et nationalt set sovende Land. Om en slesvig-holstensk Nationalitet var der ikke Tale, fordi der ikke laa nogen selvstændig Kultur til Grund for den Samfølelse, som ganske vist fandtes hos Overklasserne i de to Hertugdømmer. Endnu mindre havde Slesvig sit eget Ansigt. I den yngre Del af Embedsstanden var der vokset en Trang frem til at søge Tilknytning til det store Land mod Syd. Men denne Stræben havde endnu ikke fundet Genklang i videre Kredse, hverken hos den dansktalende eller den tysktalende Befolkning. Og endnu byggede Bondekulturen paa nordisk Grundlag, endnu arbejdede den nordslesvigske Bonde i Mark, Eng og Mose efter de Regler, som var fæstnede i hans danske „Vider og Vedtægter“, og endnu lød i Valsbøl i Mellemslesvig og i Grumtoft i Angel

Viserne om Kong Valdemar og Liden Kirsten og om Admiral Nelson paa Københavns Red 1801.

Chr. Paulsen havde ikke lagt sig til at sove paa de Laurbær, som han havde vundet baade i Kiel og København ved sin Pièce „*Ueber Volksthümlichkeit*“ 1832. Paa hans første Københavnsrejse var fulgt en ny to Aar senere for at holde Regeringen, der i Mellemtiden havde været saa optaget af Stænderanordningerne, varm for Sagen. Igen fandt Paulsen i Otto Moltke en forstaaende Ven, men som Statsmand var han dog nok saa interesseret af det statsretslige Problem som af det nationale. Han drøftede med Paulsen Hertugdømmernes retslige Forbindelse med Kongeriget og tillod ham at se det gamle Dokument fra 1721, hvori den daværende Hertug af Augustenborg havde hyldet Kong Frederik IV og hans Efterfølgere „*efter Kongelovens Lydende*“. Alligevel fandt Paulsen det rigtigst nu ogsaa at stræbe at vinde Sympati for sine Tanker uden for Mynlighedernes Kreds. Han gjorde kort efter sin Hjemkomst med sin Kollega Flor en Rejse til Slesvig, hvorfra han foretog Besøg hos Jaspersen paa Nordskov samt Præsterne H. N. A. Jensen (Bd. I, Fig. 18) i Gelting og T. H. Jensen i Bov, hvem han alle fandt velstemte for det danske Sprog. Endnu betydningsfuldere blev det, at han i 1835 traadte i Forbindelse med den nyvalgte deputerede Nis Lorenzen, som han efter Otto Moltkes Raad opfordrede til at fremskaffe Petitioner fra Nordslesvig om Indførelsen af dansk Retssprog. Men ogsaa til Kongeriget udstrakte Chr. Paulsen sin Agitation, og han søgte her endog at paavirke de liberale Førere, skønt han i øvrigt ikke delte deres politiske Ideer. I 1836 sendte han Breve, som han havde modtaget fra nordslesvigske Bønder, til den unge Johannes Hage, der paa Grundlag heraf slog til Lyd for Sprog-sagen i „Fædrelandet“ i Oktober Maaned, medens et andet Hovedstadsblad, „Kjøbenhavnsposten“, allerede samme Sommer havde bragt en Artikel i lignende Aand af C. F. Wegener. I November holdt Orla Lehmann (Fig. 115) den berømte Tale i „Trykkefrihedsselskabet“, hvori han opfordrede til at udstrække Selskabets Virksomhed til at omfatte Slesvig, men i øvrigt fralagde sig al politisk Tendens og erklærede kun at ville arbejde paa rent kulturelt Grundlag. Om en Kamp mod den bestaaende „Slesvig-Holsteinisme“ for Ejderstaten var der paa denne Tid hverken hos Lehmann eller Paulsen Tale. Da den sidste havde overværet Roskilde Stænderforsamlings Aabning 1. Okt. 1835, skrev han som god Helstatsmand i sin Dagbog: „Lykke opblomstre for mit kjære danske og tydske Fædreland“.

Da Sprogsagen blev ført frem i de slesvigske Stænder 1836 af Nis Lorenzen, lagde han til Grund for den en Række Petitioner, som han kunde indlevere fra de forskellige Dele af Nordslesvig. For Haderslev Amt bar de 535 Underskrifter, overvejende stammende fra Haderslev

Næs og Midterlandet (Frøs og Kalslund Herreder); i Hvidding Herred underskrev Sognefogderne paa Befolkningens Vegne. Noget lignende var Tilfældet i Aabenraa Amt, hvor 16 Amtsfuldmægtige og Sognefogder undertegnede. Herudover forelaa der kun 61 Underskrifter fra Varnæs og 34 fra Sottrup. Det højeste Antal Underskrifter (50—100) kom fra Vedsted, Øsby og Halk Sogne, altsaa Nis Lorenzens snævraste Hjemegn. Man bemærker, at ikke blot Als med det meste af Sundeved og hele Tønder Amt holdt sig passiv, men at det samme gjaldt for Petersen-Dalbys Valgkreds, de senere „otte Sogne“. Dette er ikke nogen

Tilfældighed, thi Andreas Petersen havde stillet et Tillæggsforslag om, at der til Gengæld for Indførelsen af dansk Retssprog i Nordslesvig skulde gives nogle Timers tysk Undervisning i de Distrikter, hvor Skolesproget var dansk. Petersen, der var nøje knyttet til den herrnhutiske Menighed i Christiansfeld, havde selv gaaet paa det tyske Seminarium i Tønder, hvad Gaardmandssønner stundom gjorde for at fri sig for Militærtjeneste. Hans Motivering var de rent praktiske Nyttehensyn, og de samme var det, som anførtes i Petitionerne for at opnaa dansk Retssprog. I Stænderne fik de to Forslag en forstaaende og venlig Modtagelse, navnlig fordi Falck — sin Fortid tro — hævdede, at det drejede sig om en simpel Retfærdighedshandling. Kraftigt ansloges den samme Tone i Nis Lorenzens Tale, da han 8. Juni 1836 forelagde sit Forslag. Han tog — fuldkommen ærlig — Afstand fra at ville indføre kongerigske Indretninger Syd for Kongeaaen, men understregede, at „Embedsmanden er dog vel i Landet for Folkets Skyld.“ Det var det samme Argument, som Knud Aagaard havde anvendt 1816. Nu kom det imidlertid fra den Mand, som havde inspireret, ja maaske skrevet Lorenzens Tale, Christian Flor.

1826 var han, 34 Aar gammel, blevet J. L. Heibergs Efterfølger i Kiel som Lektor i dansk Sprog og Litteratur, med Løfte om efter et Aars For-

Orla Lehmann

Fig. 115. Orla Lehmann.
Træsnit af P. C. Skovgaard (1842).

løb at skulle blive virkelig Professor. Nu blev en anden Aand repræsenteret paa Stedet, thi Flor var som tidligere Medlem af „Tylvten“ en Modstander af den Baggenseske Skole og Tilhænger af den nordisk-romantiske Retning inden for Aandslivet (Oehlenschläger og Grundtvig). Hans norske Afstamning satte vel ogsaa hans Energi og Kamplyst nogle Grader i Vejret. Men af Natur var han mild og menneskekærlig. „Jeg har aldrig sværmet for Ideer, men jeg har elsket Menneskene“, sagde han selv mange Aar efter. Først og fremmest nærrede han en brændende Kærlighed til Modersmaalet, og han forstod at meddele sine Elever den, sammen med en usvigelig Tillid til, at Sandhed og Ret vilde sejre til sidst.

Straks efter sin Ankomst til Kiel tog han energisk fat paa, hvad han betragtede som sit Arbejde i videre Forstand, at være dansk Kulturs sydligste Pioner inden for den tyske Overklasse. Som Elev af Rask var han velrustet til sin Opgave. 1829 ansøgte han Regeringen om at maatte overtage Undervisningen i Dansk i den højere Skole i Kiel. Tilladelsen gaves, og Udbyttet blev meget smukt. I Okt. 1832 kaldes den konst. Kurator J. F. Jensen de Resultater, Flor havde naaet med disse tysksprogede Elever, „virkelig betydelige“, og er lutter Smil over for ham. 1831 var første Udgave af Flors berømte „Haandbog i den danske Litteratur“ udkommet, oprindeligt kaldet „Dansk Læsebog til Brug for de højere Klasser“, d. v. s. inden for de tyske Latinskoler i Hertugdømmerne. Sproglige Hjælpemidler for Undervisningen fulgte efter i de nærmeste Aar. Haandbogen har et personligt Præg. Naar man ser, at Flor optager Holbergs Epistler „Om smaa Købstæder“ og „Til et Collegium Politicum paa Landet“, aner man heri et Hib til det lille, politiserende Kiel, og Optagelsen af Grundtvigs Omdigtning af Danevirkevisen og af Molbechs Skildring af Kongemordet paa Slien er vel heller ikke uden Hensigt. I hvert Fald fandt han det klogest, i anden Udgave at erstatte dem med tre Stykker af Grundtvigs nye „Nordens Mythologi“ (fra 1832).

Paavirkningen af Grundtvig var først kommet til Flor under Arbejdet i Kiel. Paa Baggeseftidens Tid kunde han jo heller ikke forudsættes at være grundtvigsk indstillet. Men i 1829, da han var 37 Aar gammel, modtog han Mesterens Besøg paa dennes Hjemrejse fra England (Beowulf-Færd). Fra nu af steg hans Indflydelse paa Flor for hvert Aar. Hvor stærkt Grundtvigs Tanker fra „Nordens Mythologi“ syssel-satte Flor i Trediveerne, fremgaar af de bevarede Breve med deres ærbødigt-venkabelige, let bevægede Tone (f. Eks. „Deres Anskuelse af Menneske-Livet er langt fra at være færdig med sin Løgtevandring omkring i min gamle Hjerne“). Resultatet blev efter flere Aars Forløb den lille „Kort Fremstilling af N. F. S. Grundtvigs mythologiske og historiske Betragtningssmaade“, der den Dag i Dag anses for den bedste Behandling af dette Emne. Vigtigere var det, at Grundtvig lærte Flor For-

skellen paa Civilisation og Kultur, at den første er international, men at Kulturen kun kan opstaa og leve paa folkeligt Grundlag.

Indtil da var Flors Virksomhed foregaaet i Overklassen, og her fik den ikke den ventede Betydning. I Nordslesvigs Befolkning har den ikke afsat sig Spor før efter 1830. Flor fortalte ganske vist mange Aar efter om sine Audienser hos Kongen 1827 og 1828, hvorunder han havde henledt Opmærksomheden paa de vanrøgtede Sprogforhold og de ulmende slesvig-holstenske Tendenser. Sidste Gang skal Frederik VI have sluttet med Ordene: „Ja, min kære Flor, lad os aldrig tale mere om den Ting“. Som en anden Engelbrekt Engelbrektsson tager saa Flor Sagen i sin egen Haand. Denne Fortælling er som saa mange andre Memoiretræk lidet sandsynlig. Aaret efter, 1829, var jo Flor der igen med sin Ansøgning om Danskundervisning i Kiels Skoler. Hvem skulde desuden Kongen have frygtet for? Men er der noget sandt i Fortællingen, er det rimeligst at henlægge den til efter 1830, samtidig med Paulsens Optræden i København, hvori Flor deltog.

Nu i 1836, da Chr. Paulsen mere gik over til at paatage sig det statsretslige Forsvar af Danmarks Ret til Hertugdømmerne, var Flors Time inde. Den Tanke kan heller ikke afvises, at hans urolige Aand var træt af Virksomheden i Kiel og længtes efter et frugtbarere Virkefelt. Men det var sikkert ogsaa til Gavn for Sagen, at Flor traadte mere i Forgrunden, selv om der kun var Tale om en Kappestrid mellem ham og Chr. Paulsen. Flor var i langt højere Grad end Paulsen Føreren, der forstod at finde de brugbare Kræfter frem og lede dem, uden derfor at tvinge sin egen Person i Forgrunden. Han var desuden Agitatoren, der vidste, hvilke Strenge man skulde anslaa for at skabe Sejr for de nye Tanker i de videste Kredse. Ligesom sin Kollega uinteresserede i indre Politik, Liberalisme eller Konservatisme, var han rede til at træde i Forbindelse med alle Partier, forudsat at de vilde medvirke til, hvad der for ham var det eneste: Sønderjyllands aandelige Genforening med den nordiske Folkestamme.

Nis Lorenzens Forelæggelsestale i Stænderne var Flors første Bedrift. Den næste maatte blive at faa selve Folket i Tale.

To unge Mænd i Haderslev, Bøgbinder N. Chr. Nissen og Købmand P. Chr. Koch (Fig. 119), blev Formidlerne herved. Nissen var i Decbr. 1836 traadt i Forbindelse med Prof. Paulsen og havde givet stærke Udtryk for „den Harme, som maa bemægtige sig hver sand Fædrelandsven ved Synet af den Ringeagt og Ligegyldighed, som her i det slesvigske . . . vises vor danske Nationalitet i det hele og Sproget i det enkelte taget“. Først naar der „i alle danske Egne læres Dansk i alle Skoler“, naar Præsterne præker paa Dansk, og Rettergangen foregaaer paa Dansk, og naar „den store Forskel mellem Slesvig og Holsten fuldkommen er erkendt“, vil Vejen være aabnet for et sandt Folkeliv. Nissen fik endog

Vaterländisches.

Schleswig wie es ist.

Man rev os fra vor Moders Barm
 Og gav os Fremmede i Arm,
 Som taler eget Tungemaal,
 Hvorpaa vi høre maade med Taal.
 I Kirker, Skoler, Biersens Sale
 Fuldbrødes Alt ved fremmed Tale. —
 Hviltil vi altid taag os ledt; —
 Haae vi igien vor Berigtigbed?

Auf welche Weise das jetzige Herzogthum Schleswig durch eine unglückliche Politik unter dem Namen Südjylland von Nordjylland und dem übrigen Königreiche getrennt, durch den Drang ungünstiger Umstände in seinem südlichen Theile fast ganz seine Dänische Volksthümlichkeit eingebüßt hat, ist bekannt genug. Indeß scheinen über den jetzigen wahren Zustand des mittleren und nördlichen Schleswigs irrtige Begriffe verbreitet zu seyn.

Hier ist das Volk, (d. h. die ächten Eingeborenen, nicht Deutsche und Deutsch gesinnte Beamte oder einzelne von Deutschen Ländern eingewanderte Bürger und Bauern), noch ganz Dänisch — so vollkommen, wie in Nordjylland oder anderwärts im Königreiche. Dänisch ist die allgemeine Umgangssprache bis in Angeln hinein und südlich von Flensburg, im häuslichen Kreise wie bei dem öffentlichen Gespräche; ja, die meisten Sitten, Gebräuche und Sprichwörter hat das Volk in Nord- und Südjylland mit einander gemein, ein Zeugniß der genauen, tiefen Aehnlichkeit in unserm Volkstheben.

Unbegreiflich ist es daher, wie noch immer die fremde Deutsche Sprache die herrschende ist bei dem Gerichte, in der Kirche und in der Schule, trotz dem ausdrücklich erklärten königlichen Willen, überall die Dänische Sprache, wo sie im täglichen Leben gesprochen wird, als Kirchen-, Schul- und Gerichtssprache, sowie bei allen öffentlichen Verhandlungen einzuführen*), und trotz dem laut gedauerten Wunsche des Volkes.

In den Schulen der Städte ist der Unterricht Deutsch, zum unendlichen Nachtheil der Kinder, die weder auf Deutsch noch auf Dänisch sich auszudrücken wissen, da mehrere Jahre zur Erlernung der fremden Deutschen Sprache hingehen, bevor der eigentliche Unterricht in den gewöhnlichen Schulfachkenntnissen beginnen kann. Es würde ohngefähr dasselbe seyn, wenn der Unterricht in Französischer oder Englischer Sprache gegeben würde.

Wenn oft darüber geklagt wird, daß die Kinder nach 9- bis 10 jährigem Unterrichte bei ihrem Abgange von der Schule so stupide und unwissend dastehen, ist die Schuld gewiß weder den Lehrern noch den Kindern, sondern der verkehrten Einrichtung beizumessen. (Diese wird dann auch wohl an der sonderbaren Erscheinung Antheil haben, die man hier mehr als anderswo bemerkt, daß Leute von mittelmäßiger Bildung bei einem Gespräche über Gegenstände, die nur etwas außer dem Be-

reich des gewöhnlichen Alltagslebens liegen, gleich eine große Menge Wörter anwenden, die keiner Sprache angehören, sondern selbst erfunden sind, um sich aus der Verlegenheit zu helfen, welche die Landessprache, dieses Kleinod des Volks, so ganz vernachlässigt.)

Deutsch ist noch immer die Sprache des Gerichts, Deutsch sind die öffentlichen Bekanntmachungen*), auf Deutsch werden unsere gut Dänischen Ortsnamen umgedreht, so z. B. wird Borby, Ulschau, Staun, Jorckkirch, Bortschau, Graulundt, Agerschau, Ullegkrat, statt: Borby, Laffov, Staavn, Jorckkirke, Bøggskov, Graulund, Aggerflov, Ulvekrat geschrieben, und Deutsch ruft dann auch der Dänische Nachtwächter in der Dänischen Stadt!

Wie lange soll aber noch dieser unselige Wirrwarr dauern? Wann wird unsere geliebte Muttersprache erhoben werden aus ihrer tiefen Erniedrigung auf den ihr gebührenden Standpunkt? Warum uns dem Lande so ganz entfremden, dem wir unserer Abstammung, unserer Sprache und Volksthümlichkeit nach so ganz angehören, mit dem wir ewig verbunden bleiben und ein Volk ausmachen werden; denn wahrlich, so gewiß als Hölstein ein Deutsches Land und dessen Einwohner Deutsche sind, so gewiß ist Schleswig auch ein Dänisches Land und dessen Einwohner sind Dänen, so gut wie die Einwohner des Königreichs Dänemark. Darum sagen auch wir mit dem geehrten Verfasser des Aufsages in der Beilage A² 20 d. Bl.: Weg mit dem Dänischen, wo das Volk Deutsch ist; — weg aber mit dem Deutschen, wo das Volk Dänisch ist! und erwarten mit Zuversicht von unserm gerechten Könige eine Aenderung dieses drückenden und beklagenswerthen Zustandes, der jedes Aufkeimen eines edlen Volksgefühls in der Geburt erstickt und jeden braven Bürger mit Wehmuth erfüllt! Möge denn auch dieser Aufsatz zum Beweise dienen, daß das Dänische Vaterlandsgefühl noch bei weitem nicht erloschen ist in dem Herzen des Volks, und daß dieses Volk, erkennend, wie sehr seine Sprache und seine ganze Volksthümlichkeit verlegt und verkannt werden, sich sehnt nach einer natürlichen Entwicklung dieses unnatürlichen Zustandes! Nächsten unsere Gegner denn auch endlich inne werden, daß ihre Bemühungen, das Dänische Schleswig zu germanisiren, vergeblich sind, daß alles Deutsche bei uns immer als etwas Fremdes betrachtet wird und die geliebte Muttersprache über kurz oder lang den Sieg davon tragen wird!

X., Y. und Z. im Schleswigschen.

.....

Fig. 116. N. Chr. Nissens Artikel i „Itzehoe Wochenblatt“ Juli 1837.
 Facsimile.

*) Rescript d. Gottorfer Obergerichts v. 19ten Jan. 1811.

en Artikel om det danske Sprogs Ret optaget i „*Itzehoer Wochenblatt*“ Juli 1837 (Fig. 116). P. Chr. Koch, der var udgaet af en pietistisk Kreds i Tiset ved Gram, havde, tilskyndet af en ældre Broder, der havde rejst omkring i Kongeriget som Kniplingskræmmer, fattet den Plan at udgive et oplysende Ugeblad for den dansktalende Befolkning. Nissen aabnede hans Øjne for, at Bladet burde være noget mere, et virkeligt Organ for dansk Kultur. Mellem de to Mænd sluttedes et varmt Venskab.

D. 30. Juli 1837 mødtes Chr. Paulsen og Flor med Koch og Nissen hos Nis Lorenzen paa Lilholt for at drøfte Sprogsagen og Mulighederne for et dansk Ugeblad. Som Medarbejdere havde man i Forvejen sikret sig to konservative og dansksindede

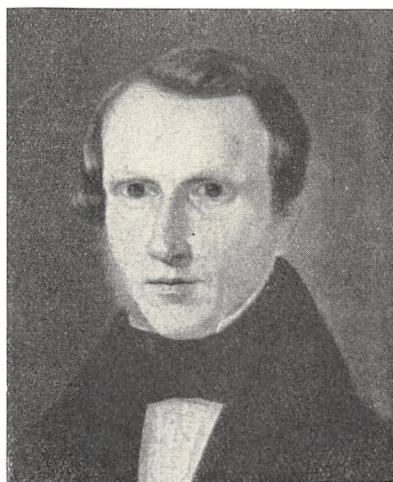

Fig. 117. Carl v. Wimpffen.
Maleri. Origin. tilh. Fru M. Bræstrup, Kbh.

Fig. 118. Claus Manicus.
Fotografi.

Mænd, Læge Cl. Manicus (Fig. 118) ved Christians Plejehus i Ekernførde, en født Sydslesviger, der havde faaet sin Uddannelse i Kongeriget og siden praktiseret paa Færøerne, derfor helt nordisk indstillet; dernæst Herredsfoged for Vis Herred Carl v. Wimpffen (Fig. 117), en født Bayrer, der med brændende Hengivenhed og Loyalitet havde sluttet sig til sit nye Fædreland. Man var hurtig enig om, at Ugebladet skulde sættes i Gang, men derfor var det ingenlunde givet, at det skulde være P. Chr. Kochs. I Mødet paa Lilholt deltog nemlig

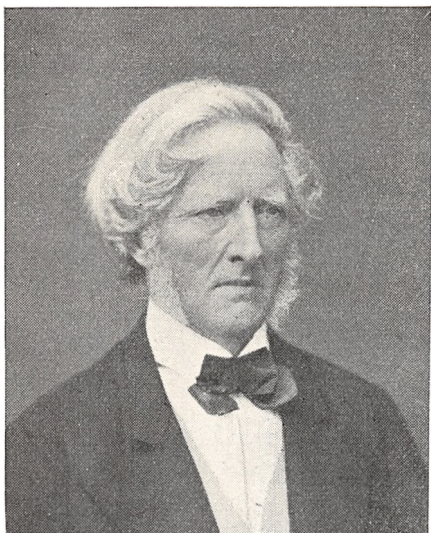

Fig. 119. Peter Chr. Koch.
Fotografi.

ogsaa Ejeren af det hidtil paa Tysk udgivne Blad „Lyna“ H. Seneberg sammen med sin Faktor Chr. Sørensen, og da Seneberg viste sig tilbøjelig til at ville gaa over til at skifte Sprog i „Lyna“, samlede Mødets Flertal om at forsøge Planen virkeliggjort ad denne Vej som den letteste. Først en Maaned senere, da Seneberg havde betænkt sig og var sprunget fra, sluttedes i August 1837 Forbundet mellem Flor og Koch, der skulde bestaa, saa længe begge levede.

Dette var Begyndelsen til Stiftelsen af en dansk Presse i Sønderjylland, men endnu var der langt igen. Man skulde have Privilegium paa Bladudgivelsen,

og dette Privilegium skulde Kongen give. Først da Paulsen under en ny Københavnsrejse i Efteraaret 1837 havde fundet nye Venner i Tronfølgeren Prins Christian og dennes Kabinetssekretær J. G. Adler, nærmest vel fordi han paa det statsretslige Omraade havde fremsat et Syn paa Arvefølgespørgsmaalet, der faldt sammen med deres, lykkedes det at faa Gang i Sagen, og Amtmand Johannsen anbefalede nu Koch „som en sindig og veltænkende Mand, der aldeles ikke blander sig i ham uvedkommende politiske Stridigheder“. Disse Ord var naturligvis møntede paa de forhadte liberale, og viser, at man ventede i det nye Blad at faa et „loyalt“ Organ, en Forventning, der med god Grund kunde næres, naar man kendte hele den Kred, der stod bag det. 20. Marts 1838 fik da Koch kgl. Bevilling paa at udgive et upolitisk Ugeblad, dog uden Ret til at optage Avertissementer og uden den sædvanlige Portolettelse. Der skulde gaa Aar hen, før disse saa vigtige Forbehold blev hævede. 15. Juni 1838 dateredes det første Nummer af „Dannevirke“ (Fig. 120—122) i Haderslev.

„Dannevirke“ var i sit Anlæg ret forskelligt fra den moderne Dagspresse. Nyhedsstoffet spillede en tilbagetrukket Rolle; Hovedvægten var lagt paa oplysende, praktisk belærende Artikler, der forfattedes af „den faste Stok“: Flor, Paulsen, Manicus, v. Wimpffen og Pastor Jørgen Hansen i Notmark paa Als, en midaldrende alsisk Smedesøn, der var Rationalist og Helstatsmand, dog med særlig slesvigsk Farve. Saadanne Mænd

var ikke Journalister af Fag, og deres Artikler var ikke let Læsning. Af Tendens var Bladet demokratisk, men ingenlunde liberalt, loyalt over for Kongen, først og fremmest nationalt dansk. Men selv om Redaktøren, P. Chr. Koch (Fig. 119), ikke kunde undvære disse Medarbejdes Bistand, formaaede han dog at paatrykke Bladet sit Særpræg. Hans Uddannelse til Stillingen var kun ringe, han havde „hartad ingen Undervisning faaet“, og hans Breve var derfor fulde af Stavefejl. Men han var en Slider og i høj Grad perfektibel, aldrig træt og altid optimistisk, og det myldrede i hans Hovede med Ideer, som han ofte søgte at gennemføre med en vis Bondelumskhed. Hans bevægelige, lyriske Sind gjorde ham for øvrigt til et Stykke af en Skjald, hvad baade „Dannevirke“ (Fig. 122) og de nordslesvigske Folkemøder nød godt af. Under Flors Paavirkning blev han Grundtvigianer, vistnok som den første indfødte Sønderjyde. Allerede 1839 takker han Mesteren for den nye Kæmpevis om Niels Ebbesen („Om Danemarks Kvide“) i et Brev med Overskriften: „Min Fader i Aanden!“, beder om undertiden at maatte faa Bidrag fra Grundtvigs „store aandelige Forraadskammer, da mit Blad jo er en Datter af Deres ældre Dannevirke“ og trøster sig for Vagrernes tidligere Huseren paa de sønderjydske Marker, hvor de har nedtrampet hver dejlig Blomst, med Ordene: „Men vi faar vel Bugt med dem, thi vi have ham til Hjælper, som har indhegnet Danmark med blaa Bølger og siden den Tid vaaget over dets Fred“.

Modstand mødte „Dannevirke“ lige fra den første Stund, ikke blot hos de slesvig-holstenske liberale som P. Hiort Lorenzen, men ogsaa hos den tyskdannede Embedsstand, selv naar den var loyaltindet. Allerede et halvt Aar efter at Bladet var begyndt at udkomme, søgte Borgmester Schrader at aftvinge Koch et Løfte om, „aldrig meer at berøre Forholdene imellem Tydsk og Dansk og aldeles høre op med denne Sag“, hvad Koch naturligvis ikke kunde forpligte sig til. Bladet havde allerede da været ude for Beslaglæggelser. Fra August 1838 havde man været nødt til at lade det trykke paa Kastrups Trykkeri i Flensborg, fordi Seneberg i Haderslev nægtede længere at lade det fremkomme hos sig, og først tre Fjerdingaar senere kunde det vende tilbage til Haderslev, da man havde faaet Tilladelse til at holde eget Trykkeri. Siden da har det stadig haft sit Hjem her.

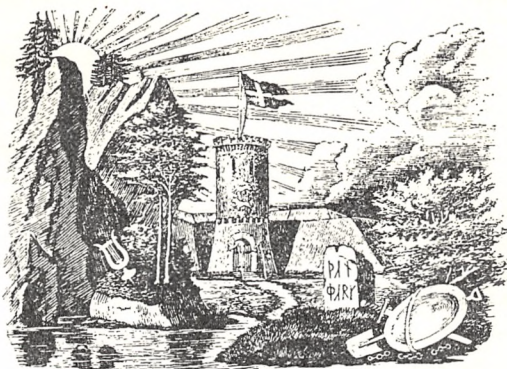
Men hvad der var værre end Modstanden fra Fjendernes Side var Ligegyldigheden hos dem, der burde have været Bladets Venner. „Dannevirke“ begyndte med o. 350 Holdere, der overvejende boede paa Landet i Haderslev Amt. Det var jo ogsaa den Læsekreds, for hvem det var skrevet. Mange af disse var dog Præster eller Skolelærere; Bønderne var det meget vanskeligt at faa til at rykke ud med Abonnementsprisen, navnlig i Sommerhalvaaret, naar Landarbejdet stod paa. I hver By holdtes som Regel kun eet Eksemplar, der gik paa Omgang blandt Beboerne. Abon-

Fig. 120—121. Peter Chr. Koch's Udkast til „Dannevirke“'s Hoved.
Blyantstegninger. Originalerne tilhører Arkivar Axel Heils.

Dannevirke

Udkommer hver Uge
paa et halvt Ark;
Prisen er 15 s. Cr.
eller 3 Rigsbankf. —
Sølv for hvert Hjer-
dingaar.

Vestilles paa de offent-
lige Postkontorer, hos
Herr Universitetsbog-
handler Reitzel i
Kjøbenhavn og hos
Redaktøren.

Et Ugeblad for Hertugdømmet Slesvig.

N° 3.

Den 5. Juli.

1838.

Grundlagt er Dana: Værket —

Den mindesfulde Vold —
Dg bærer Banner: Mærket,
Vi fik i gamle Old. —

Du Fædres Liv opvække,
Som Sekler dysked' ind;
Hver fremmed Land forskrække,
Dpharmes end hans Sind!

De Kræfter, jeg Dig yder,
Er' ikke værd Dit Navn;
Dog Fædre: Manden byder,
At bøde paa Dit Savn; —
Thi da Du gif af Lave,
Blev Dvergangen let,
Dg Fremmed' i vor Have
Fortraangte Sprog og Ret!

See, Thyras Minde blinker
End klart for mangen Sjæl;
See, Dannebrogens vinker
Ved Nørdens Grændsesjæl! —
Dg sankes Aaer og Bække,
Da rinder frem en Strøm,
Der Værket nok skal trække
Dg vorde meer end Drøm!

Allt folkets mange Gjæve,
Med Aand og Vid i Pagt, —
Vil' med mig Volden have
Mod fremmed Dvermagt. —
Den reise sig med Væe
Paa Dronning Thyras Viis,
Dg længe Navnet bare
Til gamle Danmarks Priis!
Pet. Chr. Koch.

Fig. 122. „Dannevirke“.
Facsimile.

nentallet var med svage Omskiftelser uforandret indtil Udgangen af 1839. Da begyndte sammen med det voksende politiske Liv en virkelig Stigning, saa at Koch ved Nytaar 1841 var oppe paa 530 Holdere, og i Efteraaret 1842 paa 705. Men af dette sidste Tal var rigtignok godt 200 bosiddende

i Kongeriget, saa at der næppe var Tale om en Stigning i selve Sønderjylland i Løbet af det sidste Aar. En Snes Stykker boede i Sydslesvig, 100 i Haderslev, 15 i Tønder, Resten paa Landet mellem disse Byer. Omkring disse 700 holdt Tallet sig i de følgende Aar; det var den anden „faste Stok“, som fulgte Bladet i Med- og Modgang.

Naar „Dannevirke“ i Løbet af en Aarrække ingen Indgang fik i Sundevad og paa Als — Pastor Hansen oplyste ved Udgangen af 1838, at det kun havde 6 Holdere dér — var Aarsagen formodentlig, at der i Sønderborg i Forvejen fandtes et dansk Organ, udgivet af en Skuespillerenke (Wiswe), ganske værdis og farveløst, og nogle Aar senere erhvervet af Hertugen til Støtte for den augustenburgske Propaganda. Anderledes i Aabenraa, hvor det af Kopperholdt udgivne „*Wochenblatt*“, skønt skrevet paa Tysk, i mange Aar havde været Myndighederne en Torn i Øjet paa Grund af dets udpræget liberale Tendens. Dette var da ogsaa Aarsagen til, at Myndighederne her med en lignende Beredvillighed som i Haderslev kunde gaa med til Oprettelsen af et dansk Organ, der forventedes at ville stille sig loyalt over for Regeringen og samtidig optræde paa en passende beskeden Maade over for den herskende Tyskhed. Allerede før det første Nummer af „Dannevirke“ udkom, var Flor blevet behageligt overrasket ved at modtage et anonymt Brev fra „en indfødt Apenrader“, der skildrede det danske Sprogs fortrykte Stilling i Byen og endte med de berømte Ord: „Danske er vi; Dansk tænker og føler vi; som Danske har vi Navn i Fortiden og er kendte over hele Kloden“. Et halvt Aar senere erfarede Flor, at Brevskriveren var Urmageren Frederik Fischer (Fig. 123), en omtrent 40-aarig Mand, der fordi han i en tidlig Alder var bleven Krøbling, var bleven hindret i at følge sin Slægts Tradition: at fare til Søs. Det danske Sindelag var hos Fischer som hos Nissen og Koch sprunget frem uden ydre Paavirkning, og med et Mod, der stod i den mærkeligste Modsætning til hans legemlige Afmagt, begyndte han en lignende Gerning som sine haderslevske Meningsfæller. Med Flors Hjælp fik han aabnet et lille Lejebibliotek af dansk Litteratur, og da Kopperholdt til sidst havde drevet sine liberale Angreb paa Regeringen saa vidt, at Avisprivilegiet blev ham frataget, aabnede der sig en Lejlighed for Fischer til at virkeliggøre det længe nærede Ønske. I Konkurrence med fem andre Ansøgere lykkedes det ham i Aug. 1839 at opnaa Privilegium paa at udgive et nyt Blad i Aabenraa. Grunden til dette Held var en anbefaling fra Aabenraas unge Borgmester Georg Schow (Bendix S.s Søn) (Fig. 124), der endnu paa dette Tidspunkt stod som en bestemt Modstander af de slesvig-holstenske liberale, og som anbefalede Fischer som „en beskeden, stille Mand, der havde holdt sig fjernt fra Tidens politiske Røre“, aabenbart den bedste anbefaling, en Bladredaktør i hine Enevældens Dage kunde modtage (jfr. S. 218). I sine Samtaler med Fischer stillede

Schow det frit for ham, paa hvilket Sprog han vilde lade Bladet udkomme, og efter Flors Raad bestemte Fischer sig til foreløbig „at lade begge Sprog bestaae ved Siden af hinanden“. Men ikke engang dette Kompromis tilfredstiliede Aabenraas Overklasse, der, sporet frem af den vrede Kopperholdt, med Grund skimtede „Dannevirkleri“ hos den nye Redaktør. Fischer maatte derfor gaa til Canossa, og da det nye „*Apenrader Wochenblatt*“ begyndte at udkomme 2. Okt. 1839 (Fig. 125), var det i tysk Sprogdragt, om end med dansk Indhold. Først et halvt Aar senere, da det havde vist

Fig. 123. Fr. Fischer.
Fotografi (1862?).

sig, at denne Indrømmelse var utilstrækkelig til at vinde hans Bysborgere, gjorde Fischer det dristige Spring, og fra April 1840 hed Bladet „det kgl. privilegerede Ugeblad for Aabenraa“ (senere „Freja“). Det kunde nu glæde sig ved et ærligt Had hos alle Slesvig-Holstenerne, ikke blot de liberale, men ogsaa Borgmester Schow og hans Embedsklasse.

Grunden hertil var let at se. Da Fischer i sin Ansøgning havde frasagt sig al Beskæftigelse med Politik, havde han hermed naturligt nok ment Modsætningsforholdet mellem konservative og liberale. „Men under denne“, skrev han til Flor, „hører jo dog ikke Drøftelser over Sprog, Folkesæder og Meninger fra Fortiden og Nutiden, og der vil altid være Leilighed til at virke paa den ene eller anden Maade“. Men dette var ikke, hvad Georg Schow havde tænkt sig. Fischers lille Skude fik haardt Vejr og maatte krydse op mod Ilinger fra begge Sider. Nogen Støtte fik han i Medarbejderskab af Chr. Paulsen og hele Venneskredsen, men Førstegrøden af deres litterære Virksomhed gik naturligt nok til „Dannevirke“. Fischer havde selv Blik for det berettigede heri, naar han skrev

Fig. 124. Georg Schow.
Fotografi.

til Koch: „Ved Deres herlige Blads Udgivelse fik det heele danske Slesvig et Hovedorgan for dets Sprog; Dannevirke er et Nationalblad! Mit tilkommende Ugeblad derimod vil faa en mindre Sphære til Virksomhed“. Dette fremgaar ogsaa af Abonnentprotokollen. Ved Starten udviste den kun 130—140 Navne, ganske overvejende stammende fra selve Aabenraa. Ude paa Landet havde Bladet svært ved at slaa an, en simpel Følge af, at Fischer i Sammenligning med Koch havde langt færre personlige Forbindelser udenfor sin By. Efter fire Aars Arbejde var han kun naaet til 200 Abonnenter. Fremgangen skyldtes især Lærerne i de nærmest Byen lig-

gende Sogne, navnlig Jessen i Genner og Gammelgaard i Varnæs, der var kommen i Forbindelse med Fischer gennem deres fælles Interesse for Læsebogsamlingerne. Derimod lykkedes det ikke Fischer før 1848 at faa Indpas i det store Slogs Herred, hvor de danske Sympatier under hele Vækkelsesperioden derfor var meget svage.

Ret forskelligt var det tredje Blad, som i disse Aar (Jan. 1840) grundlagdes i Sønderjylland: „*Flensburger Zeitung*“, udgivet af A. Kastrup. Det havde et ret materielt Præg, var grundlagt for at fremme Handel og Industri og stillede sig ikke aandelig Vækkelse som Maal. Men i Dansksindethed og Kamp mod den statsopløsende Slesvig-Holsteinisme stod det ganske paa Siden af den nordslesvigske Presse. Det blev Organ for hele den loyale Del af Flensborgs Befolkning, og de ledende Artikler skreves af førende Sydslesvigere som Dr. Manicus og Flensborgkøbmanden Chr. Hansen. „*Flensburger Zeitung*“ har et mere europæisk Snit over sig end de i Haderslev og Aabenraa udkomne Blade, og mange af dets Artikler læses endnu med Interesse. Men det havde tilsvarende økonomiske Vanskeligheder at kæmpe imod og naaede i Fyrreerne kun nogle faa Hundrede Holdere. „*Altonaer Mercur*“ (Hertugdømmernes Berlingske Tidende), „*Kieler Correspondenzblatt*“ og „*Itzehoer Wochenblatt*“ sydfra, Ribe og Aarhus Stiftstidender samt „Fædrelandet“ nordfra, det var de Kon-

Königlich privilegirtes Apenrader W o c h e n b l a t t.

N^o I.

Mittwoch den 2ten October

1839.

Herausgegeben und verlegt von Fr. Fischer.

Mit dieser Nummer eröffne ich das Apenrader Wochenblatt; mögen meine Bemühungen, Nützliches und Interessantes zu liefern, nicht ganz ohne Erfolg sein, und es mir gelingen, die Auswahl des Mitgetheilten den Wünschen eines hochverehrten Publikums entsprechend zu machen. — Bei den so höchst verschiedenen Anforderungen, die an ein öffentliches Blatt gerichtet werden, gehört freilich die Lösung der Aufgabe: den Inhalt jedem Leser gleich ansprechend zu machen, zu den Unmöglichkeiten, und nur theilweise ist sie dadurch zu bewirken, daß, mit sorgfältiger Berücksichtigung der Zeit und Umstände, Mittheilungen verschiedener Art vereinigt werden, um durch eine so zu wege gebrachte Vielseitigkeit des Inhaltes einem größern Kreise von Lesern zu gefallen. Die Befolgung des in den Subscriptionlisten dargelegten Planes wird hofentlich dahin führen, daß das Blatt dieser Bestimmung entsprechen, und Aufklärung und Unterhaltung gewähren wird. — Noch bemerke ich, daß Bekanntmachungen u. dergl. sowohl in dänischer als in deutscher Sprache angenommen werden, wie denn überhaupt in dieser Hinsicht jedem Inserenten die freie Wahl gelassen wird.

Möge denn mein Blatt unter meinen Mitbürgern und wohin es gelangt eine günstige Aufnahme, und die etwanigen Mängel desselben die gütige Nachsicht finden, der jedes neue Beginnen bedarf, ehe es aus dem Wanken des ersten Versuches zu einiger geschlossener Festigkeit gelangen kann.

Der Herausgeber.

An meine Mitbürger.

Als ich den Subscriptionsplan für dieses Wochenblatt noch nicht herausgegeben hatte, empfing ich nachstehenden Brief, der mit 187 Unterschriften versehen war:

„Da Ihre unterzeichneten Mitbürger erfahren, daß Sie ein Privilegium auf die Herausgabe eines Wochenblatts für die Stadt Apenrade erhalten, aber zweifelhaft sein sollen in welcher Sprache Sie dasselbe herausgeben wollen, so erlauben wir uns, um in dieser Hinsicht wo möglich auf Ihren Entschluß einzuwirken, Sie hierdurch geziemend aufzufordern das Apenrader Wochenblatt nach wie vor in deutscher Sprache erscheinen zu lassen. Es wird uns in solchem Falle zum Vergnügen gereichen, die Herausgabe desselben durch unsere directe oder indirecte Theilnahme zu unterstützen, und dürfen wir uns der Hoffnung hingeben, daß Sie einen so natürlichen Wunsch Ihrer Mitbürger nicht unberücksichtigt lassen werden.“

Apenrade den 11. September 1839.

Vorsichtsboll

Füders u. f. w. u. f. w.

Obgleich der gedruckte Subscriptionsbogen und die Erscheinung des Wochenblattes in deutscher Sprache als hinlängliche Antwort auf das gekehrte Schreiben meiner Mitbürger angesehen werden dürfte, mögen ein paar Worte vielleicht doch nicht überflüssig sein, damit man diese Erscheinung nicht falsch auslege. Als das Privi-

Fig. 125. Første Nummer af „Apenrader Wochenblatt“.
Facsimile.

kurrenter (ved Siden af „Lyna“ og Sønderborgbladet), som den indfødte nordslesvigske Presse maatte arbejde sig frem imod i det nationale Gennembruds Dage.

De danske Aviser blev det første Middel til at arbejde for dansk Kultur og Bevidsthed i Sønderjylland. Virkningsfuldere til at naa ind i Hjemmene viste dog de danske Bøger sig at være. Ikke saa meget de,

som af Trykkefrihedsselskabet sendtes til Slesvig til gratis Uddeling, fordi Aanden i dem laa over, hvad en Befolkning kunde fatte, der var saa godt som uvant med dansk Læsning. Koch har Æren for først at have faaet Ideen om Laanebogsamlinger, hvorved Bøgerne kom til Nytte i langt videre Kredse, end naar de skænkedes til enkelte. Men den som virkelig satte Gang i Arbejdet, var en teologisk Student i København, Kochs Svoger Nis Hanssen (Fig. 126). I Febr. 1839 henledte han (under Pseudonymet „en Bondesøn fra Tønder Amt“) Opmærksomheden paa sig ved nogle Artikler i „Kjøbenhavnsposten“, hvori han kritiserede Geerz' nylig udkomne Sprogkort over Sønderjylland som slesvig-holstensk og kunstlet, men hvori han tillige i nogen Grad tog Afstand fra Chr. Paulsens Beregninger over det danske Folkesprogs Udbredelse som for gunstige for Forholdene i de nordslesvigske Købstæder og i Flensborg Amt. Flor var øjeblikkelig klar over, at „den Mand kan jo strax blive Compagniechef ved vore Tropper“, hvilket vidner om en ikke ringe Aandsfrihed, thi Nis Hanssen var ganske vist „danksindet“, men protesterede mod en Indlemmelse i Kongeriget, som vilde berøve Slesvig dets ejendommelige Privilegier og Statsindretning, ja, gik saa vidt at erklære: „Slesvig kan gjerne være forenet med Holsteen ved fælles Regeringscollegier, men ligesom vi dømmes efter vore egne Love, troe vi ogsaa at have Ret til at regeres i vort eget Sprog“. Det var altsaa dansk Kultur i Ordets snævraste Forstand, han tilsigtede, og selv denne uden Brod mod den tyske, saa at der efter hans Mening skulde være obligatorisk Tyskundervisning i Almueskolens øverste Klasse. Men maaske viste dette meget moderate Program, at Nis Hanssen var i bedre Kontakt med Mellemslesvigs Bønder end Koch og Flor. Han og Manicus var i hvert Fald enige om, at „efter vor Stats Eiendommelighed er Statsenheden det høieste Princip. Ved ensidigt at kæmpe for Nationalenheden vilde man skabe en Kløft i Sønderjylland og ødelægge Mulighederne for, under Statsenhedens Ægide at kunne udvide vor Nationalitet til Ejderen“.

Nis Hanssen viste i hvert Fald sin Tro af sine Gerninger. I Vinteren 1838—39 fik han i København dannet et „Selskab for dansk Læsnings Udbredelse i Slesvig“, hvis Bestyrelse bestod af 15 udvandrede Sønderjyder. Formand var Professor og Pastor ved Garnisons Kirke Chr. F. Brorson (fra Døstrup), og de mest fremtrædende Medlemmer var — foruden Nis Hanssen selv — cand. jur. J. A. Hasselberg (fra Sønderborg), Generalkrigskommissær H. Chr. Riegels (paa Snoghøj), Maleren Prof. Eckersberg (fra Ullerup), Kaptajn Aug. Baggesen, Digterens Søn (fra Augustenborg), Lektor With (fra Bedsted) og cand. theol. H. C. Lassen (fra Felsted). Opraabet blev medundertegnet af en Række Slesvigere, især paa Vestkysten, af Præster som Koch (i Døstrup), Hass (i Mjolden), Christiansen (i Medelby) og Feddersen (i N.-Hak-

sted), samt af Amtmand Johannsen og Borgmester Schrader i Haderslev. I Aug. 1839 skrev Nis Hanssen: „Næsten alle Præster mellem Løgumkloster og Ribe ere tiltraadte, og en Del Borgere i Flækken. Hurra! Seiren er vunden, Hurra!“ En Bonde havde udtrykt sit Standpunkt i disse Ord: „Send os kun Bøger, Nis; vi skal nok læse i dem, enten de saa kommer fra Pær eller Paul“. Glad tilføjer Nis Hanssen: „Tro mig, det er nogle Pokkers Bønder derude i den velsignede Tønderegn“.

Bogsamlingsagen kunde i Virkeligheden fremvise større Resultater end Bladene, ligesom den kom til at virke paa et langt større Omraade end disse. Men den forberedte tillige Jordbunden for Aviserne. I Løbet af de første fire Aar opstod der 60—70 Udlaansbiblioteker, heraf over Halvdelen i Haderslev Amt, men dog en halv Snes Stykker i Sønderborg Amt og lige saa mange i Tønder Amt. Ogsaa Syd herfor var de i Færd med at fæste Rod, saaledes i Bov, Medelby, Ladelund, N.-Haksted, Flensborg, Grumtoft, Gelting, Schönfeld ved Kappel og i selve Kappel. I disse fire Aar havde Nis Hanssen „med den meest udbredte Localkundskab og den varmeste Interesse for den danske Nationalitets Oplivelse i Slesvig forestaaet den væsentligste Deel af Selskabets Forretninger“ (Bestyrelsens Ord). Nu var han traadt tilbage, da han var bleven Adjunkt i Aarhus.

Der var afsendt i Tusindvis af Bøger til Slesvig, først og fremmest mange religiøse Skrifter („Udvalget af Bøgerne beroer paa Slesvigernes Ønsker“), men ogsaa Værker af Holberg, Ingemann, Blicher, Oehlenschläger, Hauch og Carit Etlar samt historiske og agronomiske Bøger. Som bekendt skulde Ingemanns historiske Romaner faa en særlig vækkende Betydning Syd for Kongeaaen, men i de vestlige Egne havde sikkert de religiøse Skrifter Overtaget. Laur. Skau erklærede, at mange Bønder „forbande ald Læsning af Skrifter, der ei have gudelig Tendents, og de kraftigste Grunde ere ei i Stand til at overbevise dem om, at man meget vel kan være en sand Christen, fordi man læser Aarhus Avis eller Dannevirke“. Det drejede sig herved om de gamle pietistiske Kredse, og den gamle Kløft mellem dem og den øvrige Befolkning blev ingen Sinde slettet.

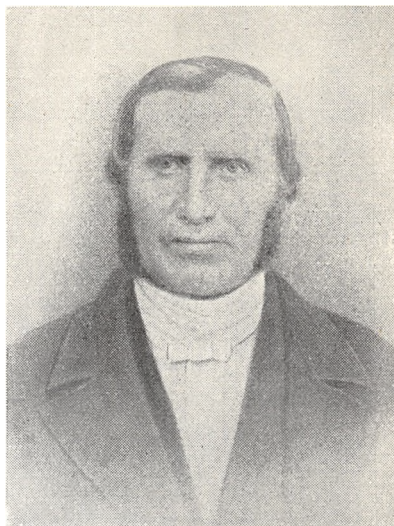

Fig. 126. Nis Hanssen.
H. Kriegsmann, Flensb., fot.

Men i øvrigt foreligger der fra Vinteren 1842—43 en Række Vidnesbyrd om Læseforeningens gode Virkninger i Breve til Prof. Schouw, der nu spillede Hovedrollen inden for den. Fra Vonsbæk siges der, at den „stifter usigelig meget Godt blandt den slesvigske Almue“; fra Øsby, at „Medlemmernes Antal er tiltaget betydeligt“. Fra Gramegnen hedder det: „At beskrive Dem den Glæde, der besæler Gemytterne over Deres ædle Foretagende, formaaer jeg ikke. Mange Medlemmer, som forhen besøgte Krostuen, tyede til Bibliotheket for at søge Næring for Aand og Hierte“. Fra Sønderborg skriver man ligeledes, at „Læselysten er i vedholdende Tiltagen“, og her havde Biblioteksbevægelsen sat sig et politisk Resultat i Samlingen af den Kreds, som satte P. H. Lorenzen ind i Stænderne. Ogsaa i det vestlige havde Bevægelsen slaaet an; man taler i Løgumkloster om at „frigøre det danske Folk i det nordlige Slesvig gennem Oplysning og bringe det til Selvbevidsthed“, og fra Emmerlev, ja fra Højer lyder Udtalelsen: „Læselysten er opvakt her paa en frydefuld Maade“. Kun i Aabenraa og Omegn er Interessen „kiølnet“ betydeligt, og lige saa mistrøstigt lyder Meldingen fra Medelby. Men længere mod Øst, i Flensborg-egnen, er Stemningen atter fortrøstningsfuld. De tilsendte Bøger læses med megen Interesse, og Brevskriveren tilføjer: „Som sagt, jeg kan ikke fremskaffe saa mange danske Bøger, som der kræves af mine Bekendte paa Landet, ja selv i Byen.“ Mærkelige lyder hans Ord om Angel: „Læsning af Dansk finder dér endnu mange Venner, dog ikke af det nyeste Dansk, men af det ældre. Hint forstaar man ikke, fordi der ikke maa undervises deri i Folkeskolen, men Holberg t. Eks. læser endnu enhver i Stenbjerg, Kvern o. s. v. med Fornøjelse, uden at have haft Undervisning i Dansk“. Her var nemlig Dansk endnu bevaret som Omgangssprog. Endnu længere ude, paa Kysten af Gelting, taltes det ogsaa blandt Skipperne, men her i en mere „Ny-Dansk“ Form paa Grund af Forbindelsen med København.

Paa dette Tidspunkt havde dog Bevægelsen allerede kulmineret, og det varede ikke længe, før alle Bogsamlinger Syd for Flensborg—Tønderlinjen var forsvundne. Sagen var den, at den tyskdannede Embedsstands Sympati for Udbredelsen af dansk Kultur nu var til Ende. Der var gaaet Politik i alt; den danske Læsning opfattedes som et Led i den kongerigske „Propaganda“, hvormed Fantasien boltrede sig saa flittigt.

Den upolitiske danske Bevægelse havde endnu en Række Vaaben i Hænde foruden Bøger og Blade. Den initiativrigeste var her, som altid, Koch. Han tegnede et nyt Sprogkort over Slesvig (Bd. I, Bilag IV), meget bedre end Geerz', men dog heller ikke fejlfrit, saa at hans Svoger Nis Hanssen, der var bedre stedkendt i Vest- og Sydslesvig, kunde rette en begrundet Kritik mod det i Enkeltheder. Koch støttede ogsaa et dansk Skuespilselskabs Optræden i Haderslev, og det lykkedes ham virkelig i

disse Aar, inden Modsætningen mellem Dansk og Tysk blev for skarp, at faa en Række danske Lystspil opført under livlig Tilslutning. V. Wimpffen, der kort efter døde, udsendte 1839 (paa Tysk) den første Sønderjyllands-historie i dansk Aand, et varmfølt Skrift, der dog i den statsretslige Del, ligesom Kochs Sprogkort, skød over Maalet. Men af dyberegaende Virkning end disse litterære Foretagender var de Bestræbelser, der allerede nu viste sig for ogsaa at aabne Slesvigerne Adgang til en højere dansk Undervisning. De to Professorer tænkte naturligt nok først paa den akademiske Dannelses. Chr. Paulsen vilde have Sorø Akademi omdannet til et Universitet paa Grænsen af Nørre- og Sønderjylland, helst i Kolding, „hvor jo egentligen Rigets Midtpunkt er, og som Jac. Baden allerede for 45 Aar siden foreslog til Universitetsstad“. Flor tog Munden mindre fuld, og vilde, at Regeringen skulde overdrage ham Tilsynet med Danskundervisningen i de slesvigske Latinskoler, ligesom han havde haft det i Kiel. Fra anden Side var Tanken fremme om et dansk Seminarium, for at Skolelærerne i Sønderjylland kunde faa deres Uddannelse paa slesvigske Grund. Helt forskellig var imidlertid Planen om en højere Skole for den egentlige Befolkning, en Folkehøjskole i grundtvigsk Aand, som Koch slog til Lyd for i Efteraaret 1840. Han tænkte sig den dog snarest som en Realskole, der skulde give de fornødne Kundskaber til, at Befolkningens deputerede skulde kunne staa Maal med de tyske Stænderrepræsentanter. Men netop denne Forskel fra Mesterens Grundidé om en Vækkelsesskole gjorde, at Flor holdt sig tilbage fra Virkeliggørelsen. En Række grundtvigsk paavirkede Præster paa Vestlandet, som Hagen og Koch, formaaede derfor ikke alene at løse Spørgsmaalet, og det maatte foreløbig staa hen. Mange Aar varede det dog ikke, før Højskoletanken bankede paa Døren, og det paabegyndte Arbejde blev paa ny taget op og bragt til Afslutning.

6. ARVEFØLGESPØRGSMAALET.

For Eftertiden er det nationale Gennembrud blevet Tredivernes vigtigste Begivenhed, fordi dets Følger rækker til den Dag i Dag og formodentlig et godt Stykke ind i Fremtiden. Anderledes for Samtiden, der fra sine Fædre var indstillet paa at betragte det statsretslige Forhold som langt betydningsfuldere end det nationale, ikke blot for en Stat, men ogsaa for dens Befolkning. Inden for Statsretten maatte atter den fyrstelige Arveret spille en større Rolle end nu til Dags. Dette var naturligt. I en enevældig Stat fremtræder Fyrstens Personlighed som en Faktor af stor Vægt. En ny Hersker betyder Mulighed for en ny Politik, baade indadtil og udadtil. Dette er en Hovedgrund til, at de forskellige Arveforhold in-

den for den dansk-tyske Helstat, da den indre Spænding var blevet tilstrækkelig stærk, kunde benyttes som Agitationsmiddel af det Parti, der stod i en uforsonlig Opposition til det hidtilværende Styre. De liberale maatte da fristes til at flokke sig om den Mand, der hævdede at sidde inde med en Arveret, der kunde blive værdifuld for dem selv til at virkeliggøre deres politiske og nationale Ønsker.

For Dahlmann og Falck (S. 100 og 113) havde Arveretsproblemet ikke eksisteret, sagtens fordi det dengang ikke var aktuelt. Derfor havde de været enige om, at Kongelovens Arvefølge gjaldt i Sønderjylland. At Hertug Frederik Christian af Augustenborg i sin Tid var naaet til et modsat Resultat (Side 84 ff.), havde været dem, som andre, ubekendt. Men Tiderne var nu ændrede. Kun faa mandlige Medlemmer af Kongefamilien stod tilbage. Den vordende Konge, Christian Frederik, havde kun een Søn, den senere Frederik VII, hvis Ægteskab med Frederik VI.s Datter, Vilhelmine, var blevet opløst i Septbr. 1834. Det var ikke at vente, at han skulde fortsætte Kongestammen. Det samme gjaldt om Christian Frederiks Broder Frederik Ferdinand, der var gift med Frederik VI.s ældre Datter, Caroline. Uvilkaarligt maatte Blikket rettes mod den daværende Hertug af Augustenborg, der efter alles Mening var ubestridelig Arving til visse Dele af Riget, naar den kongelige Mandsstamme udsluktes.

Christian August af Augustenborg (Figg. 109 og 127) var født 1798 og stod altsaa nu i sin bedste Kraft. Hans sunde Robusthed dannede en lykkelig Modsætning til hans Fader Frederik Christians svage og faldede Skikkelse, ligesom han i praktisk Sans og Trang til Friluftsliv adskilte sig meget fra dette idealistiske, men pedantiske Studerekammermenneske. Christian August slægtede i det hele taget mere sin Moder Louise Augusta paa, og han havde derfor ogsaa under Opvæksten, da politisk Modsætning aabnede en Kløft mellem de to Ægtefæller, stillet sig paa sin Moders Side. Hvem af sine Forældre han skyldte sin udprægede Intelligens og sin Karakterfasthed, ja Egensindighed, som han i sit Liv kom til at give saa mange Prøver paa, kan være svært at afgøre. Det smukkeste Udslag gav den sig, da han i 22 Aars Alderen paa Trods af Kongens Modstand gennemtvang sin Forbindelse med sin Elskede, Louise Sophie Komtesse Danneskjold-Samsøe. At han havde valgt rigtigt, viste deres halvhundredaarige lykkelige Ægteskab.

Men der var ogsaa i Hertugen en særlig Arv fra Louise Augusta. Der brændte i ham en Lidenskab, der ikke kom fra noget varmt Hjerte; — thi i Forholdet til sine Søkende, Caroline Amalie (g. m. Prins Christian) og den yngre Broder Frederik (af Nør) fremtræder han netop som en kølig Natur, og af Venner fik han i sit Liv kun faa. — Denne Lidenskabelighed var egoistisk og gav sig Udtryk i Mistænksomhed mod

dem, som Christian August ansaa for sine fødte Modstandere, først og fremmest den danske Kongefamilie. Særlig ulykkeligt var det, at disse Følelser kunde føre til en Hang til at gaa Krogveje, der stemte slet med de aristokratiske Synsmaader, der tidlig prægede ham. Indtryk paa den Udenlandsrejse, den unge Hertug havde foretaget kort før sit Giftermaal, havde bestyrket denne Indstilling. Han havde været Vidne til Kongesønnen, Hertugen af Berrys Drab i Paris, og han var i England blevet stærkt paavirket af Torypartiets Ideer. Han forstod allerede den Gang, at en konstitution-

Fig. 127. Christian August af Augustenborg.
Maleri af C. Rahl (1845), Gisselfeld.

nel Forfatning var et nødvendigt Led i d. 19. Aarhundredes Udvikling, men han vilde, at en saadan Forfatning skulde have et aristokratisk Præg. Allerede som Godsejer lagde Christian August paa een Gang en patriarkalsk Synsmaade og en Bryskhed for Dagen, der gjorde, at han vel blev respekteret, men aldrig populær blandt Bønderne paa de augustenborgske Godser.

Der var dog ogsaa en Arv fra Faderen, som Christian August ikke mente at kunne skyde fra sig. Det var den Tankebygning, som Frederik Christian kort før sin Død havde opført, og hvorefter Augustenborgernes Overhoved ved den mandlige Kongestammes Uddøen skulde tiltræde Regeringen over de forenede Hertugdømmer Slesvig og Holsten. Hvorledes det efter Statsretten forholdt sig hermed, skal ikke udredes her, da dette historisk set ikke er afgørende. Saa meget maa være nok, at de danske Statsmænd i 1830erne var af en anden Mening. Det tør vel ogsaa siges, at Hertugfamiliens Arveret til hele Slesvig (navnlige den „gottorpske“ Del) ingenlunde var ubestridelig. Selv om man

var gaaet ind paa den, vilde desuden Sønderjylland ikke være blevet et uafhængigt Hertugdømme, men, som hidtil, et dansk Len. Langt betydningsfuldere var det dog, at selve denne Tanke om en Arvedeling af Monarkiet i det 19de Aarhundrede maatte falde enhver Statsmand, ja enhver Statsborger, for Brystet. Man saa ikke længere paa Lande og Folk med dynastiske Øjne, saa at de ved Dødsfald skulde skiftes som andet rørligt og urørligt Arvegods. Enhver sund Politik maatte gaa ud paa at hindre, at aarhundredgamle Baand blev sønderrevne. Dette var i Europas Interesse, og det var ogsaa i Folkenes egen Interesse, for saa vidt der ikke inden for dem opstod nye opløsende Kræfter, saaledes som Nationalitetsprincippet snart viste sig at blive.

Havde Christian August ikke selv Blik for det unaturlige i en upaa-krævet Opløsning af Staten? Øjnede han ikke sine personlige Chancer for at blive det Centrum, hvorefter en statsopholdende Bevægelse maatte samle sig? Ganske afgjort. Allerede hans Fader havde jo advaret imod at beholde Kongelovens Arvefølge i Danmark (S. 85) og givet tydelig Anvisning paa, at Vejen til at holde sammen paa Riget maatte være at gøre Augustenborgerne arveberettigede i Kongeriget. Christian August selv havde i sin Ungdom baade haft danske og tyske Lærere (Krogh Meyer og P. Hjort), og i hans Hjem brugtes Dansk Side om Side med Tysk. Man skulde synes, at han maatte have lige saa let ved at gro fast i Danmark som det Fyrstehus, der ved Kongehusets Uddøen blev nærmest til Arvefølgen her: Hessen. Selv om han maaske har fundet det ubejligt at rejse sin Kandidatur til Danmarks Trone og ment, at alle Ændringer i Tronfølgen maatte udgaa fra den enevældige Konge, kunde man vente, at han havde søgt at knytte Forbindelser i Kongeriget for at blive kendt og skattet her. Han gjorde intet i denne Retning. Han forblev en ukendt Mand heroppe, indtil hans Modstand i Stænderforsamlingen mod det danske Sprog i Nordslesvig gjorde ham til en ilde kendt Mand i Danmark.

Et ikke mindre Ansvar for at have umuliggjort en gunstig Løsning paahviler dog den danske Regering. Ogsaa den forholdt sig ganske passiv. Da den endelig under Christian VIII begyndte at røre sig, var det psykologiske Øjeblik forpasset, foruden at Kongens personlige Forkærlighed for Familien Hessen umuliggjorde en Løsning i augustenborgsk Retning. Men det laa anderledes i 1830erne. Naar der dog intet skete, maa det forklares med den skæbnsvangre Ulyst til at tage fremtidige Problemer op til Løsning, der prægede Frederik VI og hans Raadgivere. I Tyverne var Forfatningssagen et Eksempel herpaa. I Trediverne blev Arvefølgesagen et andet.

Hertugen mødte Forstaaelse fra anden Side. Det slesvig-holstenske liberale Parti ønskede paa ingen Maade Statens Opretholdelse. Dets

Førstemand, Fr. H. Hegewisch (Fig. 128), øvede uden at være Medlem af Stænderforsamlingerne en betydelig Indflydelse bag Kulisserne, og 1835 udsendte han et Smaaskrift, hvori han bl. a. hævdede, at der ikke var Tale om nogen dansk Nationalitet „uden for Danmark, uden for det Land, hvor den danske Kongelov, den danske Successionsordning og den danske Højesteret hersker“. Samtidig uddybede en anden tysk Forfatter H. Chr. Dührssen (under Pseudonymet H. Albinger) Hegewischs Tanke i Ordene: „Det eneste Bindemiddel mellem de nævnte Lande [d. v. s. Kongeriget og Hertugdømmerne] er den regerende Mandsstamme, ved hvis Udslukning der indtræder en anden Ordning af Tingene“¹⁾.

Fig. 128. Fr. H. Hegewisch.
Litografi (1836).

Dette blev Aaret efter modsagt af Chr. Paulsen, der i et lille Skrift: „Für Dänemark und für Holstein“ med Varme pegede paa de Fordele, der ogsaa for Holsten laa i, at Monarkiet holdtes sammen. Han paastod, at Kongelovens Arvefølge siden 1721 gjaldt i hele Sønderjylland, ja han mente, at den ogsaa havde Gyldighed for visse Dele af Holsten, hvorfor Maalet maatte være at skaffe den Anerkendelse for hele Statens Vedkommende. Hertil føjede Paulsen de Ord: „Det er lidet kendt, men alligevel ikke mindre vist, at Hertug Christian August, ligeledes i hint Aar 1721, i et paa Augustenborg udstedt Arvehyldingsdokument, for sig og sine Arvinger har hyldet Kongen af Danmark og dennes Successorer efter Kongelovens Arvefølge“. Denne Oplysning skyldte Chr. Paulsen Otto Moltke, der havde meddelt ham den som en Hemmelighed (S. 212). Paastanden kaldte nu, naturligt nok, den forlængst afdøde Hertugs Sønnensøn og Navne frem paa Arenaen.

Christian Augusts Modskrift: „Die Erbfolge in Schleswig-Holstein“

¹⁾ Disse Ord havde tydelig Adresse mod H. F. J. Estrups Paastand (1832), at Sønderjylland „bør, hvis den mandlige Descendents maatte ophøre, vende tilbage til Kronen, som Deel eller Provinds af det danske Rige“.

(Fig. 129), der udkom anonymt i Halle 1837 og i den følgende Tid stadig omtales som „Halleskriftet“, fylder kun to Ark, men kom til at veje tungt i de følgende Aars politiske Udvikling. Det begynder karakteristisk nok med at slaa paa de materielle Faktorerers Betydning og over for Paulsen at hævde, at Slesvig kun havde sin firehundredaarige Forbindelse med Holsten at takke for, at det havde naaet en højere Velstand end det nordligere liggende Jylland. Men hurtigt vender Forfatteren sig til det arvetlige Problem, berører kun løseligt Christian I.s Valg til Hertug — hvilket underkendes — og hævder, at Sønderjylland siden 1386 stadig har været et arveligt Len i den slesvig-holstenske Fyrstefamilies Mandstamme. Gennem den saakaldte „Fælleshaand“ har ogsaa den sønderborgske Linje opnaaet Del i denne Arveret. At der senere i Danmark var indført mandlig-kvindelig Arvefølge, har ingen Betydning for Hertugdømmerne, og det samme gælder om Begivenheden 1721. Christian August erklærede sig uvidende om sin Oldefaders paastaede Arvehylding, men mente, at hvis den virkelig var foregaaet, kunde den ikke gøre noget Skaar i hans eventuelle Arveret. „En Hylding er ikke nogen Fraskrivelsesakt, og velerhvervede Arverettigheder kan ikke stiltiende gaa tabt, uden et udtrykkeligt Afkald“. Til sidst paastod Christian August, at disse Arverettigheder ogsaa omfattede hele Holsten. Selv om alle mandlige Grene af det oldenborgske Hus uddøde, vilde Kvindestammen derfor ikke kunne arve Holsten, thi i saa Fald vilde Preussen (Huset Brandenburg) optræde paa Skuepladsen i Henhold til en kejserlig Konfirmation af 1517. Et Afkald af Mandslinjerne til Fordel for de kvindelige Efterkommere af Kong Frederik III vilde altsaa kun føre til, at Holsten tilfaldt det brandenburgske Hus, og at de to Hertugdømmer følgelig maatte skilles.

Med denne uhyggelige Replik sluttede Forfatteren. Hans Hensigt dermed var aabenbart at samle alle Slesvig-Holstenere uden Hensyn til deres politiske Standpunkt, om sin Person. Dette lykkedes ham dog først efterhaanden. Før Halleskriftets Fremkomst havde Chr. Paulsens Fremstilling vakt Ængstelse, selv i den liberale Lejr. Nu kom altsaa Halleskriftet og bragte, hvad man havde ønsket. Dog ikke fuldt ud. Hertugen havde opbygget sin Teori om Hertugdømmernes Uadskillelighed paa sin Arveret alene og ganske skudt Valget 1460 til Side, fordi det stred mod den arvelige Lensforfatning. Men paa dette Valg og det dertil knyttede Løfte: „Ewich thosamende ungedelet“, byggede jo Slesvig-Holstenerne til syvende og sidst deres Paastand om Hertugdømmernes gamle, aldrig ophævede Forfatning.

Hos de liberale Slesvig-Holstenere var Følelserne derfor noget delte. Man betegnede det som ubetimeligt og unyttigt af Paulsen, at han havde taget Arvefølgespørgsmaalet op, — hvad han jo for øvrigt ikke havde væ-

ret den første til at gøre. Man betragtede paa den anden Side Christian Augusts Opfattelse af hans Arverets Betydning for Hertugdømmernes Sammenhold som ensidig, „selv om denne Anskuelse skulde være rigtig“; thi det var anakronistisk at betragte Statsretten som et Led af Fyrsteretten. Hovedsagen var Forbindelsen fra 1460. „Denne statsretlige Forbindelse er en Fundamentallov for Hertugdømmerne. Enhver Fundamentallov i et Land viser sin Virksomhed i Praksis i de heraf udsprungne Institutioner, Sæder og Skikke.“

Men Arvefølgespørgsmaalet lod sig ikke tie ihjel. Navnlig da v. Wimpffen 1839 i sin Sønderjyllands Historie havde paa-staaet, at den augustenburgske Linje aldrig havde haft Arveret til Slesvig, fordi Stænderne ikke havde villet hylde den, og at Fredsslutningen 1720 havde garanteret den danske Krone den evige Besiddelse af hele Hertugdømmet, var man fra slesvigholstensk Side tvunget til at tage disse Problemer op til Behandling. Heiberg kom i sine

„Schleswig-Holsteinische Blätter“ naturligvis til det Resultat, at de danske Lærde havde Uret i deres Paastande. Naar Stænderne fra første Færd havde nægtet at hylde Hans d. Yngre og hans Efterkommere, var deres Tanke hermed kun at undgaa yderligere Delinger af Landene; der laa heri ingen Bestridelse af hans Arveret. Hertugen og hans Efterkommere maatte blot vente, indtil der ikke længer fandtes Agnater i de to regerende Linjer. Og hvad Garantien af 1720 angaar, gjaldt denne ikke hele Hertugdømmet, men kun den gottorpske Del. Den „Krone“, der her var Tale om, var ikke den kongelige, men den hertugelige (!). Arvehyldingen 1721 kunde ingen Forandring gøre i Hertugdømmets Forfatning. Thi de,

Die Erbfolge
in
Schleswig-Holstein.

—
Eine
historische Beleuchtung
der
Behauptungen des Herrn Professors Paulsen
in der Schrift desselben:
„Für Dänemark und für Holstein.“
Altona 1836.“

—
Halle,
Eduard Anton.
—
1837.

Fig. 129. Tittelblad til Christian August: *Die Erbfolge in Schleswig-Holstein* (1837).
Facsimile.

der hyldede Kongen, var ikke „Landstænderne“, der var fælles for begge Hertugdømmer og en uadskillelig Korporation; det var derimod Indehaverne af de slesvigske Godser, og deres Ed var derfor kun at opfatte som en rent personlig Handling (!). Det samme var Tilfældet med Hertugen af Augustenborgs Ed 1721; den kunde ikke ophæve hans eventuelle Arverettigheder¹).

Her var rigtigt og urigtigt blandet sammen; mest karakteristisk er det dog, at man selv nu nøjedes med at afslaa de danske Angreb paa de augustenburgske Arverettigheder og ikke indlod sig paa at føre et positivt Forsvar for Hertugens Tesis, at han efter Kongestammens Uddøen var nærmeste Arving til Hertugdømmerne. Uvilje mod den Mand, der havde gjort sig upopulær i de liberale Kredse ved sin konservative Politik, var formodentlig Aarsagen hertil. Men en anden Forfatter tog Skridtet fuldt ud og indsaar, at Hertugens Arveret maatte „inkorporeres“ i den slesvig-holstenske Statslære. Det var selve Høvdingen: Uwe Jens Lornsen (Fig. 130).

Fjernt fra sit Fædreland, i en anden Verdensdel, var han ved at lægge sidste Haand paa sit store Værk (S. 190). Hans trofaste Ven Hegewisch meddelte ham pr. Post alt, hvad der fremkom til Belysning af begges Hjertesag. Dog synes Lornsen under sit Ophold i Brasilien ikke at være bleven opmærksom paa Albingers Skrift, og Hertug Christian Augusts „Halleskrift“ fremkom saa sent, at han ikke naaede at benytte det. Det var derfor i det hele ud fra egen Spekulation, at han naaede til samme Resultat som disse to Forfattere i Arvespørgsmaalet.

Lornsens digre Værk „*Die Unions-Verfassung Dänemarks und Schleswig-holsteins*“ betegner sig selv som „en historisk-statsretslig og politisk Undersøgelse“ og var beregnet paa at blive den liberale Slesvig-Holsteinismes Bibel. Men man gør ham ingen Uret ved at sige, at de politiske Argumenter er Bogens stærkeste Side, og at den historiske og statsretslige Del ingenlunde staar paa Højde dermed. Værket er kaotisk, fuldt af Gentagelser og rigt paa hadefulde Angreb mod anderledes tænkende, navnlig Falck, hvis Moderation anses for at have bragt Ulykke over Hertugdømmerne. Over for Danmark viser Forfatteren derimod et mere fordrageligt Sindelag end tidligere, vistnok af Frygt for den truende Skandinavisme. Bogen munder ud i et Forslag om at lade Stænderforsamlingerne vælge et Unionsting til at repræsentere Forbindelsen mellem de to Stater, hvori Monarkiet deles: Kongeriget Danmark og Storhertugdømmet „Nordelbingen“ (d. v. s. Sønderjylland og Holsten). Unionstinget skal have lovgivende Magt i alle Fællessager (det drejer sig her om ikke saa lidt), og de to Staters Stænderforsamlinger faar en tilsvarende

¹) At „Kongeloven“ i Hyldingseden ikke skulde opfattes som den virkelige Kongelov, men som et Arvestatut fra 1650 (!), tilføjes kun for Fuldstændighedens Skyld.

Myndighed paa de særlige Omraader. Men Unionen gælder kun, saalænge den nuværende kongelige Mandsstamme lever; efter dennes Uddøen tiltræder i Storhertugdømmet den augustenborgske Linje.

Hovedsagen for Forfatteren er nemlig ikke Unionen, men det nye Storhertugdømme „Nordelbingen“. For at begrunde dettes Oprettelse opbyder han hele sin nyvundne Lærdom. Eller rettere: Han beviser, at det for længst er oprettet og kun mangler officiel Anerkendelse. Hertugdømmerne danner allerede en Statsenhed, bestaaende af de to lensfri Provinser Slesvig og Hol-

Fig. 130. Uwe Jens Lornsen.
Maleri af C. Bordon (1834). Sylter Heimatmuseum, Keitum.

sten; de har allerede deres særlige Arvefølge, forskellig fra Kongerigets, nemlig den mandlige, hvorved Augustenborgerne skal succedere efter Kongelinjen; og de er retslig kun forbundne med Danmark ved Krigsforbundene af 1533 og 1623. Hvad der findes af yderligere Forbindelse, er ulovligt og bør derfor bortfalde. Hvis Arvehyldingen 1721 skulde have ophævet den evige Forbindelse mellem Hertugdømmerne, maatte det samlede Stænderkorps have samtykket deri (se foregaaende Side).

„Bogen er færdig og — saa vidt jeg kan se — vellykket,“ skrev Lornsen i Marts 1837 til Hegewisch. Men han skulde ikke selv se den fremkomme. Faa Dage efter forlod Lornsen Rio og vendte tilbage til Europa. Men ved Ankomsten til Génève modtog han Efterretningen om sin elskede Søsters Død, der gik ham meget dybt til Hjerte. Han, der i sin Tid havde kastet al Religion over Bord, var nu opfyldt af svære indre Kampe, som fuldkomment oprev ham. Den 13. Febr. 1838 endte Uwe Jens Lornsen paa Genfersøens Bred sit Liv for egen Haand.

Han havde før sin Død sendt sit Manuskript til Wilh. Beselers Broder Georg, der var juridisk Professor i Rostock. Foreløbig udgav denne det

dog ikke. Han begrundede senere dette med de skarpe Angreb, som Bogen indeholdt paa den højtagtede „Landspublicist“ Niels Falck; nok saa meget har vel de Betænkeligheder virket, som Forslaget om en Unionsforfatning med Danmark og Lornsens Knæsætning af Hertug Christian Augusts Kandidatur maatte vække hos de slesvig-holstenske liberale. Først 1841, da „Landspartiet“ havde dannet sig om Hertugen, ansaa man Øjeblikket for inde. Da udgav Georg Beseler det store Værk, der næppe blev læst af mange, og maaske netop derfor opnaaede kanonisk Anseelse i Oppositionens Lejr. Christian Augusts Arvefølgeret var nu ophøjet til den tredje af de „slesvig-holstenske Landsrettigheder“.

7. DET LIBERALE PARTIS SPRÆNGNING.

Stænderforsamlingen 1836 — „den afskyelige Stænderkomedie“, som Hiort Lorenzen kaldte den, — havde efterladt en flov Smag hos alle liberale. Man havde et tydeligt Indtryk af, at paa denne Maade kunde der ikke fortsættes uden aabenbar Fare for Partiets Eksistens. En skarpere Kurs maatte tages. Bag Kulisserne søgte Partiets Oldmester Hegewisch at skabe en Fortsættelse af det Samarbejde mellem Hertugen og Hiort Lorenzen, som der havde været Tegn til i Toldsagen, men hverken Lorenzen eller hans Venner, Claussen og H. Hansen, følte sig fristede til en saa unaturlig Alliance. Modsætningen liberal—konservativ var endnu den langt overvejende; nationale Brydningslinjer havde knapt formaet at gøre sig gældende. Den Mand, som tog Føringsen inden for de liberale, blev da P. Hiort Lorenzen.

Man arbejdede i disse Aar paa at afholde Møder mellem alle de liberale for at aftale en kraftigere Politik, og man planlagde et Trykkefrihedsselskab efter dansk Mønster, men ingen af disse Planer blev virkeliggjorte. Heibergs „*Schleswig-Holsteinische Blätter*“ truedes af manglende Tilslutning. En mærkelig Forsagthed herskede inden for Partiet, og den skrappe Censur over for Pressen bidrog til at udvikle denne nedslaaede Stemning. Kun en lille Kreds med Hiort Lorenzen som Førstemand holdt Modet oppe. Det var i disse Aar, han organiserede Modstanden mod det konservative Styre i sin Fødeby (Side 200 f.), og han var bestemt paa, at man ogsaa i den forestaaende Stænderforsamling skulde „ryge Ræven ud af Hulen“.

Den slesvigske Stænderforsamling traadte for anden Gang sammen 21. Maj 1838. Dens Sammensætning var næsten uforandret, dog var Borgmester Fries i Flensborg i Mellemtiden død og bleven erstattet med Senator, Agent H. C. Jensen (Fig. 131), mens Stadens anden Repræsentant nu var Senator Peter Nielsen (Fig. 132). Mindre betydningsfuld

var den Ombytning af de deputerede i Aabenraa og i Tønder, der havde fundet Sted. Paa Landet var den vigtigste Forandring, at Sognefoged Thomsen i Skodborg havde afløst Posselt som deputeret for 1ste Kreds, og at fire sydslesvigske Landkredse var repræsenterede af nye Ansigter. Af de kongevalgte Medlemmer var den loyale Provst Paulsen i Aabenraa paa Grund af sin Forflyttelse til Altona bleven erstattet med Provst Boysen i Slesvig.

Nogen afgørende Forrykkelse af det politiske Magtforhold inden for Forsamlingen medførte disse Ændringer ikke. Thomsen hørte lige saa lidt som Posselt til de paalidelige Demokrater. Derimod bragte de to Flensborgere en ny Farvetone ind i Stænderforsamlingens Billede. De var ubetingede Forkæmpere for Helstatens Bevarelse, ikke blot af loyale Hensyn, men ogsaa fordi de ansaa Forbindelsen med Kongeriget som uundværlig for deres Bys Trivsel. Ved Siden heraf ønskede baade Jensen og Nielsen Sønderjyllands Opretholdelse som en selvstændig politisk Helhed, uden at det opsugedes, være sig af Kongeriget eller af Holsten. De stod i Virkeligheden som de første „Slesvigere“, som Tilhængere af en særlig politisk „Slesvigisme“. I øvrigt var der ikke ringe Forskel paa de to Mænds aandelige Fysiognomier. Agent Jensen var et parlamentarisk Talent, i Besiddelse af Veltalenhed og repræsentativ Evne, men ogsaa af Forfængelighed og Tilbøjelighed til at lempe sig efter Omstændighederne. I sin Politik lod han sig overvejende lede af Fornuftgrunde, og disse var hentede fra hans Vælgeres kommercielle Interesser. Peter Nielsen var derimod ikke Taler, han var heller ikke et saa klart Hoved som sin Kollega, men han havde til Gengæld en fastere Karakter, og hans Følelser over for den danske Stat og det danske Kongehus var mere uegennyttige og derfor ogsaa af en betydelig højere Varmegrad. Forøvrigt var der just paa denne Tid dukket et Projekt frem, som i høj Grad maatte forene begge Mænd til fælles Virken. Havnebroskriver Chr. Hansen jun. havde 1837 fremsat den Tanke, at man til Fremme af Hertugdømmernes oversøiske Handel og til Bekæmpelse af Hamborgs og Lybæks overmægtige Konkurrence skulde anlægge en Jernbane fra Flensborg til Husum i Forbindelse med et Havneanlæg ved Simonsborg (tæt Vest for sidstnævnte By). Dette „Tværbaneprojekt“ kunde naturligvis ikke vække Begejstring i Hansestæderne, men heller ikke i Holsten, da man her var indstillet paa at bevare og udbygge den aarhundredgamle Forbindelse med Hamborg gennem en Længdebane op gennem Hertugdømmerne. En saadan Længdebane maatte ogsaa blive et virksomt Led til Hertugdømmernes yderligere Sammenknytning. „Tværbane“ og „Længdebane“ blev henholdsvis for „Slesvigerne“ og „Slesvig-Holstenerne“ Feltraabene under den kommende Strid.

Endnu et nyt Moment skulde komme til at virke splittende paa den

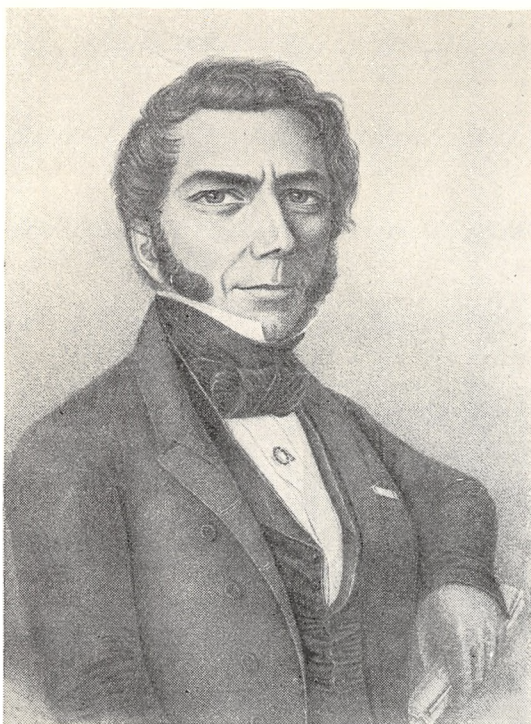

Fig. 131. H. C. Jensen.
Litografi.

slesvig-holstenske Liberalisme, selv om det endnu ikke ret havde gjort sig bemærket, da den anden Stænderforsamling traadte sammen. Det var, hvad man med et misvisende Udtryk kaldte „den danske Propaganda“. Orla Lehmanns Tale i Trykkefrihedsselskabet 1836 blev hurtig mistydet fra de tysktalendes Side, skønt han deri udtrykkelig havde sagt, at han mere henvendte sig til Tilhørernes demokratiske, end til deres nationale Sympatier. Det samme gjaldt om Arbejdet paa at stifte en dansk Presse, skønt denne jo heller ikke arbejdede paa nogen Inkorporation af

Sønderjylland i Danmark. Lidt mere Grund maatte der Syd for Kongeaen være til at anke over Kapt. Olsens fysisk-geografiske Kort over den danske Stat, der 1836 var bleven udgivet af Trykkefrihedsselskabet, thi paa dette Kort var Staten kun delt i tre Dele: Danmark, Holsten og Lauenborg, og i Stedet for Navnet Slesvig læste man Sønderjylland. Olsens Kort blev fremlagt paa Stænderforsamlingens Bord d. 25. Maj 1838 af selve P. Hiort Lorenzen, og det vakte en saa pinlig Opmærksomhed, at man i den følgende Tid atter og atter vendte tilbage til dette Overgreb fra dansk Side. Nogen meget stor Sag kunde det dog ikke siges at være, og Orla Lehmann udtalte desuden personlig sin Beklagelse over det skete „Misgreb“. Mere Anledning til Protest fra slesvig-holstensk Side kunde maaske de Udtalelser frembyde, som i Juni 1838 faldt i Stænderforsamlingen i Viborg, hvor Herredsfoged With ønskede at forene den dansktalende Del af Sønderjylland med Nørrejylland og den tysktalende med Holsten, hvortil kom, at Godsejer Grevenkop-Castenschiold paa samme Tid i Roskilde udtalte Tanken om at forene de to kongerigske

Stænderforsamlinger og den slesvigske til eet Ting. Men baade i Viborg og Roskilde tog Forsamlingernes Flertal bestemt Afstand fra disse Tanker. Det kan saaledes med Sikkerhed siges, at Frygten for en dansk Irredenta hos Befolkningen Syd for Kongeaaen i 1838 var ugrundet. En anden Sag er det, at denne Frygt fandtes og for hvert Aar bredtes videre og videre i de tysktalende Kredse. Kun faa saa saa moderne paa Spørgsmaalet som Litterat H. Hansen i Ekernførde, der i Jan. Maaned skrev til Hiort Lorenzen: „Hvad vil Nordslesvigs selv væ-

Fig. 132. Peter Nielsen.
Litografi.

re? Tysk eller dansk? Vil det være dansk, godt, saa maa det ogsaa have danske Institutioner og inkorporeres i Danmark; vil det være tysk, saa maa det forbinde sig paa det nøjeste med Holsten og se mod Syden. Det maa have en Nationalitet. Uden Nationalfølelse intet Folk; hverken Fugl eller Fisk, som Ordsproget siger.“ Hansen var altsaa ikke som sine Partifæller af den Mening, at „Intelligensens“ Holdning skulde være alene afgørende for et Lands Nationalitet.

Troen paa „den danske Propaganda“ var ikke nogen god Baggrund for den Drøftelse af dansk Rets- og Øvrighedssprog i Nordslesvig, der ventede paa sin Fortsættelse fra Stænderforsamlingen 1836. Da Sagen blev rejst igen 1838, vanskeliggjordes den endda yderligere ved Indleveringen af „Monstre-Adressen“ fra Nordslesvig, forfattet af Koch og Nissen, hvori Underskriverne ikke blot bad om dansk Embeds- og Rettergangssprog i Nordslesvig, men ogsaa om „Kirke- og Skolesprog i den dansktalende Del af Hertugdømmet Slesvig“. Det var altsaa Frederik VI.s Tanker fra 1810, som her gik igen, og de Regenburske Sprogskripter, som blev foregrebne, men at slaa et saa stort Program op paa dette Tidspunkt, kunde kun skade den foreliggende Sag. Heldigt var det

da, at der ogsaa fandtes en anden Petition, hvori Underskriverne fralagde sig at ville gøre deres Ønske til „en Partisag, hvorved der kan stiftes Had og Uenighed mellem den tydsk- og dansktalende Deel af Folket,“ og erklærede, at „vi søge hverken at udrydde eller fortrænge deres Sprogrettigheder“. „Kæmpepetitionen“ bar omtrent 1200 Navne, den mere beskedne Petition 670 Underskrifter. De sidste stammede især fra Haderslev Amts Østkyst, altsaa Andr. Petersens og Nis Lorenzens Valgkredse, mens Kæmpeadressen kunde glæde sig ved Tilslutning i Midterlandet og paa Vestkysten. Fra Aabenraa Amt havde den 262 Underskrifter, fra Sundeved 166, og naar man ser, at „de befuldmægtigede“ i alle Sogne i Als Sønderherred skrev under paa den, tager man næppe fejl i her at spore Pastor Jørgen Hansens Indflydelse. I en tredje Petition havde 201 Beboere i Vonsild, Dalby, Stenderup, Hejls, Frørup, Stepping, Magstrup og Vilstrup Sogne (altsaa især Andreas Petersens Valgkreds) anmodet om, at der ogsaa maatte blive givet Undervisning i Tysk i Landsbyskolerne. Endelig forelaa der fra Nørreals en Adresse, der ikke blot gik ud paa Tyskundervisning, men ogsaa ved sit Krav om Bevaring af tysk Retssprog stred direkte imod det Ønske, som udtaltes i alle andre Adresser fra Nordslesvig. Heroppe var jo det tyske Sprog først forsvundet fra Nordborg Kirke 1821 (S. 176), hvad Petitionens Forfatter (Herredsfoged Steffens?) klandrede i skarpe Ord. Skønt denne Adresse var affattet paa Tysk, fik den dog 615 Underskrifter, væsentlig gode Bønder fra Nørreherred.

Forkæmperne for dansk Rets- og Øvrighedssprog maatte saaledes forudse en ret knudret Bane for deres Ønskes Opfyldelse. Den, der reddede dem, var Forsamlingens Præsident, der nu var Falck. Som nordslesvigsk Bondesøn havde han en medfødt Forstaaelse af det naturlige i Kravet, naar det fremførtes uden al politisk Bagtanke. Falck vidste at paavirke Nis Lorenzen, saa at han i sin Forelæggelsestale kun pegede paa, at det drejede sig om en retfærdig og praktisk Sag. Nordslesvigerne betragtede sig som en uadskillelig Del af Hertugdømmet Slesvig og agtede ikke at forlade Slesvig-Holsten. Det var andre Toner end dem, der havde lydt, da Nis Lorenzen 1836 havde Ordet i samme Sag, og da han talte med Flors Tunge. Falck forsødede desuden Pillen for sine Partifæller ved at kæde Behandlingen af Nis Lorenzens og Andr. Petersens Forslag sammen, og han dæmpede den Uvilje, som fandtes over for „Kæmpepetitionen“ ved at bagatellisere den. Alligevel kneb det meget med at hale dansk Rets- og Embedssprog gennem Forsamlingen. Hertugen af Augustenborg bestred det danske Sprogs Ret og hævdede, at Sproget var til for Folkets Skyld, ikke omvendt; de hidtilværende Indretningers Skadelighed var ikke godtgjort. Ogsaa Repræsentanterne for Ærø og Slogs Herred viste megen Kølighed over for Nordslesvigernes Ønske. Men de frisindede støttede endnu en Gang Nis Lorenzen og Falck, saa at Forslaget gennemførtes

med 21 Stemmer mod 18. Derimod var der næsten Enstemmighed for den samtidige Indførelse i Nordslesvig af tre Timers egentlig Undervisning i Tysk, og med stort Flertal vedtoges det ogsaa, at Embedsmændene skulde være begge Sprog mægtige.

Der hersker nogen Usikkerhed m.H.t. Navnene paa de 21, men at P. Hiort Lorenzens var derimellem, er alle enige om. Han havde dog ikke taget til Orde for Forslaget, vel især fordi han efter Resultatet af de forudgaaende Forhandlinger havde følt sig lidet oplagt til oftere at tale i denne Forsamling. De Forhaabninger, han havde sat til at kunne lede den til en kraftig Fremskridtspolitik, var nemlig paa det grundigste blevet skuffede. Begyndelsen havde dog været saa lovende. Efter at man straks i Begyndelsen af Stænderforsamlingen havde forkastet en Takkeadresse til Kongen, var det gamle Forslag om Stænderforsamlingernes Forening atter blevet fremsat og havde vist sig i den Grad at samle alle Medlemmer om sig, at der ved den endelige Afstemning kun afgaves 4 Stemmer — herimellem de to flensborgske deputeredes — imod det. Agent Jensen pegede paa den store Forskel mellem Sønderjyllands og Holstens Interesser og advarede imod alt, hvad der kunde formindske „den gjensidige Fortrolighed mellem Regjering og Folk“, og i disse Anskuelser var P. Nielsen enig med ham, men naar Jensen tilføjede, at der ingen Fare var for, at de adskilte Stænderforsamlinger skulde gøre noget Afbræk i „det Kjærlighedens Baand, som uopløseligen forener Slesvig-Holstenernes Hjerter“, havde han ikke sin Kollega med i dette Følelsesudbrud. At det var Iveren for at beskytte Flensborgs Interesser over for den farlige Konkurrent Hamborg, som bestemte begges Afstemning, kan ikke betvivles.

Men med Forslaget om Stænderforsamlingernes Forening var den konservative Fraktions Reformiver udtømt. Hiort Lorenzen vilde imidlertid gaa langt videre. Efter Aftale med ham fremsatte Købmand Berwald fra Slesvig Forslag om, at „den slesvig-holstenske Landdags forfatningsmæssige Skattebevillingsret skal overdrages til en forenet slesvig-holstensk Stænderforsamling“ og faa Dage efter foreslog Hiort Lorenzen selv Hertugdømmernes finansielle Adskillelse fra Kongeriget. Det førstnævnte Krav var underbygget med et Mylder af Petitioner, der — mærkeligt nok — ganske overvejende stammede fra Nordslesvig, især fra den østlige Del af Haderslev Amt. Til Støtte for den sidste Forandring kunde anføres den almindelige Uvilje, som herskede Syd for Kongeaen i Anledning af den saakaldte „Tolvmillionsag“ (S. 83 og 109). Man var bleven klar over, hvor uklogt man havde handlet ved at slippe Forbindelsen med Nationalbanken, nu da — sent, men sødt — dens Aktier skulde til at give Udbytte. Fra Statens Side pegedes der imidlertid paa den Kendsgerning, at det i 1818 havde drejet sig om et frivilligt Arran-

gement fra Hertugdømmernes Side, der ikke mere kunde omstødes. Kravet om Revision afsloges derfor, og de 12 Millioner deltes omsider mellem Staten og Banken paa en saadan Maade, at sidstnævnte erholdt Broderparten. Men „Tolvmillionsagen“ blev i Hertugdømmerne opfattet som en grov Uret og fremmede i høj Grad Bestræbelserne for en finansiell Løsrivelse fra Danmark.

Til Trods for denne gunstige Baggrund for Berwalds og Lorenzens Forslag fik de kun en krank Skæbne, da de 23. Juli kom til Behandling. Imod Skattebevillingsretten talte saa forskellige deputerede som Advokat Storm, Falck, Wehtje, Rumohr og de to Flensborgere, der alle betragtede Forslaget som en Overrølse. Hovedmodstanderen var dog den konservative Hertug Christian August. Han hindrede, at de to Forslag blev behandlede under eet, kolporterede Rygter om, at Hiort Lorenzen personlig skulde have skaffet de mange Petitioner paa Benene, og bestred, at Fortidens Skattebevillingsret skulde have tilhørt Folket i dets Helhed. Det kom til et voldsomt Sammenstød mellem ham og Hiort Lorenzen, der erklærede, at Hertugens „personlige Angreb“ havde gjort „et modbydeligt Indtryk“ paa ham. Christian Augusts Sejr blev imidlertid saa stor, at intet af Forslagene sendtes i Udvalg, men de forkastedes begge mod 13 Nej-Stemmer. Blandt disse sidste var de fleste dansktalende Nord-slesvigere. Ejendommeligt nok krævede Forsamlingen senere selv en Adskillelse af Finanserne i Forbindelse med store Bespareser.

Udbyttet af Ständerforsamlingen 1838 blev i det hele ikke stort. Regeringens Forslag til en Kommunalordning for Købstæderne blev saaledes ikke antaget, fordi Stænderne under Henvisning til Stænderanordningen gjorde Krav paa besluttende Myndighed i denne Sag. Den samme Skæbne fik Regeringsforslagene om Tyende- og Fattiglove. Men det gik ikke de private Forslag om Patrimonialrettens og Jagthoveriets Afskaffelse bedre, skønt Hiort Lorenzen var meget ivrig herfor. Ogsaa paa disse Punkter mødte han i Hertugen en uovervindelig Modstander. Befolkningen havde dog banket kraftigt paa Døren ved talrige Petitioner om Naturaltiendens og Jagthoveriets Afløsning m. m., men altsaa uden Frugt. Den konservative Bevægelse var i aabenbar Vækst. Allerede i April havde H. R. Claussen fra Kiel skrevet til Orla Lehmann: „I Reaktionen kommer der stadig mere og mere Plan og System; den lille Hob liberale viser derimod, spredt og delt som den er, kun ringe Virksomhed, og den store Masse er ligegyldig, undergivet sine egoistiske Interesser. Naar nu de, der i Hovedsagen er enige, kommer i indbyrdes Misstemning over det Thorvaldsenske Monument (d: Thorvaldsens Museum), over Grænserne mellem dansk og tysk Sprog, de forskellige statsretlige Forhold i Kongeriget og Hertugdømmerne eller andre, for Øjeblikket underordnede Spørgsmaal af den Slags, ja, saa maa

det svagt dæmrende Haab om en bedre Fremtid svinde endnu mere.“ Den Opfattelse var almindelig udbredt, at Hertug Christian August forberedte sig paa det længe ventede Tronskifte ved at nærme sig saa stærkt som muligt til sin Svoger Tronarvingen og skabe „det nye Forbund mellem Aristokrati og Regering“.

Skuffelsen var stor hos de liberale, størst hos P. Hiort Lorenzen. Efter Stænderforsamlingens Afslutning holdt man forud for de holstenske Stænders Sammentræden Mandtal over sine Tropper. Nordslesvig kunde opfattes som nogenlunde paalideligt, men saa snart man kom Syd herfor til Flensborg, blev Forholdet mere indviklet, og af Landdistrikterne mente den

gamle Frihedskæmper Advokat Reiche (Fig. 133) kun at kunne stole paa Hviding Herred og Stapelholm, hvor „Landskabets Matador“ Carsten Timm var en støt Tilhænger. Da den holstenske Stænderforsamling viste sig endnu mere moderat end den slesvigske, sank Modet yderligere. Endelig fik man ved Aarets Slutning et Kancellireskript for Hertugdømmerne, hvorefter alle offentlige Møder forbødes, naar de ikke udelukkende drejede sig om kommunale Sager.

Den liberale slesvig-holstenske Bevægelse var aabenbart naaet til et kritisk Punkt i sin Udvikling. Den var foreløbig kulmineret i sin Vækst, og end ydermere havde den nordslesvigske Sprogsag sat en Kile ind i Partiet. Et af de mest tysksindede Medlemmer, H. Hansen i Ekersnørde (Fig. 134), manede i Maj 1839 Hiort Lorenzen til at lade Slesvig opgive sin isolerede Stilling mellem Danmark og Tyskland. „Jeg er afgjort for, at Slesvig inkorporeres i det tyske Forbund. . . Jeg vilde saa gerne have, at vi ogsaa herom kunde være af samme Mening, men jeg kan ikke ganske skjule min Frygt for, at De endnu er noget dansksindet, endnu ikke har bestemt Dem. . . Maaske er Moltke den eneste Slesviger, der tænker som jeg. Det synes mig altsaa meget vigtigt, at de slesvigske liberale enes herom, og det vilde give en langt bedre Samvirken med Holstenerne, hvis vi alle afgjort var tyske.“

Det er ikke umuligt, at dette Brev er præget af Indtrykket af den samtidige Brevveksling mellem Hiort Lorenzen og Orla Lehmann, de danske liberales Koryfæ. I og for sig var der intet anstødeligt i en saadan Korrespondance, der desuden af Hiort Lorenzen skete i bestandig

Fig. 133. Heinrich Reiche.
Udsnit af Gruppebillede, lit. af
J. F. Fritz (1851).

Kontakt med hans Partifæller. De danske og de slesvig-holstenske liberale havde i flere Aar betragtet sig som to Hære, der marcherede adskilt, men slog samlet. Mellem Lehmann og en anden Slesvig-Holstener, Overretsadvokat Claussen i Kiel, fandtes der jo en tilsvarende fortrolig Forbindelse. Lehmann og Lorenzen brevvækslede i de første Maaneder af 1839; Lorenzen kritiserede da „Dannevirkes“ Kreds for Servilitet over for Absolutismen og hævdede, at kun en Afskaffelse af Enevælden i Danmark kunde nærme Hertugdømmerne til Kongeriget. Lehmanns Paa-stand om et tysk Voldsregimente i Nordslesvig bestred han bestemt, og over for Lehmanns skandinaviske Planer, der — som Lorenzen skarpt saa — maatte føre til et „Danmark til Ejderen“, stillede han sin Forsikring om, at Slesvig-Holstenerne ikke tænkte paa en „total“ Adskillelse fra Danmark. Dog tilføjede han forsigtigt vedrørende Fremtiden: „Muelig Nordslesvig gaar til Danmark, Sydslesvig til Tydskland; . . . vi Nulevende kan ikke gjøre noget fra eller til det Ene eller det Andet“. Dette var altsaa Hansen fra Ekernfærdes Standpunkt fra Aaret forud (S. 241), men rigtignok ikke det, denne nu indtog. Lehmann endte denne Brevvæksling med kun at bede Lorenzen om eet: Foreløbig at bevare Slesvigs Uafhængighed til begge Sider, baade over for Danmark og over for Holsten, indtil den Dag kom, da det selv frit kunde dømme om, hvorhen dets Karakter og Vel pegede. I Mellemtiden burde dansk Kultur have frie Hænder til at brede sig saa langt, som Dansk var Folkets Sprog; „saa langt som Brudgommen spøger med sin Brud paa Dansk, som Hustruen skænder paa sin Mand paa Dansk, og som Smaaabørnene leger indbyrdes paa Dansk.“ Om Slesvigs Fremtidsvalg nærrede Lehmann ingen Tvivl: „Et Slesvig-Holsten, sammenkittet af Riddere og Prælater og behersket af Augustenborgerne efter Frankfurter Forbundsbeslutninger, det vil smage Dem lige saa ilde som mig.“

Hermed endte foreløbig Brevvækslingen, tilsyneladende resultatløst. Men maatte Hiort Lorenzen ikke føle sig lidt underlig til Mode, naar han faa Dage efter modtog H. Hansens Opfordring til Slesvigs Inkorporation i Tyskland? Den stemte ikke alt for godt med hans egen nylige Forsikring om, at Slesvig-Holstenerne ikke tilsigtede nogen Adskillelse fra Danmark. Endnu værre var det dog for ham samtidig at læse en Række Artikler i „Kieler Correspondenzblatt“, hvori Olshausen afgjort brød med sin hidtil fulgte politiske Linje og grundlagde „Ny-Holstenismen“, den Lære, at man af Hensyn til Slesvigs nationalt ufærdige Tilstand foreløbig burde indskrænke sig til at kæmpe for en holstensk fri Forfatning under den stærkest mulige Tilknytning til Tyskland. „*Deutschland für immer und zuerst — dann Schleswig-Holstein*“. For Olshausen som for H. Hansen var det nationale Moment blevet det vigtigste, og i sin Iver som ny omvendt vendte han sig nu skarpt mod sin tidligere Lære. „*Kieler Cor-*

respondenzblatt“ paastod saaledes snart efter, at man ingenlunde kunde tillægge Begivenheden 1460 den hidtil hævdede statsretlige Betydning, da Hertugdømmerne ogsaa derefter havde været to adskilte Helheder.

Hiort Lorenzen følte dette som et haardt Slag. Sønderjyllandsyntes nu overladt til at styre sin egen Kurs. Allerede 26. Juli 1839 skrev han til Lehmann og erklærede at ville trække sig ud af Politikken, dels paa Grund af Bestræbelserne for at faa Slesvig optaget i det tyske Forbund, dels fordi „det konstitutionelle Parti“ i Hertugdømmerne var splittet og

lammet. Foreløbig var det dog naturligt at vente og se, hvilket Omfang Ny-Holstenismen vilde faa. Hiort Lorenzen brugte denne Mellemtid til at kaste sig ind i sin Hjemstads kommunale Politik, (se Side 201 f.). Han stod stadig den „loyale“ danske Presse, især „Dannevirke“, fjern, havde sit eget liberale Organ i det tyske „Lyna“, hvis Redaktion han havde overtaget, og førte heftige Kampe med Koch baade om de kommunale Reformere i Haderslev og om de Adresser til den nye Konge, Christian VIII, som Tronskiftet 1839 gav Anledning til (S. 253). I Løbet af de første Maaneder viste det sig ganske vist, at Ny-Holstenismen fik mindre Tilslutning Syd for Ejderen, end man i Begyndelsen havde regnet med, men til Gengæld maatte det virke meget forstemmende paa Hiort Lorenzen, at han sammen med de øvrige Stænderdeputerede, der havde stemt for dansk Rets- og Øvrighedssprog i Nordslesvig, blev Genstand for skarp Kritik i den slesvig-holstenske Presse. Navnlig efter at den nye Konge havde udstedt Sprogreskriptet af 14. Maj 1840, steg i mange Kredse Frygten for „den danske

Fig. 134. Johan Jürgen Heinrich Hansen.
Litografi.

Propaganda“ til Panik. Selv i Sydslesvig, der jo slet ikke berørtes af Reskriptet, var Ophidselsen saa stor, at Bønder fra Ekernførdes Omegn kom til H. Hansen og spurgte ham, om Kongen virkelig vilde gøre dem til Danskere. De fleste tysktalende liberale, som havde stemt for dansk Sprog, vaklede; enkelte af de danske Bønder fra Nordslesvig fulgte dem; Hiort Lorenzen lod sig ikke bøje, men stod fast. Da fulgte der i „*Itzehoer Wochenblatt*“ en Række anonyme Artikler mod Hiort Lorenzen personlig, skrevne af Hertugen selv og kulminerende i de groveste Udfald og Forhaanelser. Hiort Lorenzen støttedes kun lunkent af de liberale; mere og mere fæstnede den Tanke sig hos ham, at opgive sin Plads i Stænderforsamlingen, indtil den politiske Luft havde klaret sig. I hans Hjem i Haderslev fandt saa i Juni 1840 en nærmere Raadslagning Sted mellem ham og hans liberale Venner, Købmand I. W. H. Jochimsen fra Flensborg og H. I. H. de Wolff fra Haderslev. Den første af disse medbragte fra København et levende Indtryk af den danske Liberalismes Styrke, der stemte overens med, hvad Hiort Lorenzen selv havde lært af Brevvekslingen med Lehmann. De tre Mænd enedes derfor om en Kursændring, ikke af Politik, men af Allierede, der for Fremtiden skulde søges mod Nord, ikke længer mod Syd. Foreløbig skulde Sønderjylland holdes i den samme Stilling til Danmark som hidtil og under ingen Omstændigheder optages i det tyske Forbund. Men saa snart der i Danmark var proklameret en Forfatning „som den norske“, skulde øjeblikkelig alt sættes ind paa „Slesvigs fuldstændige Tilslutning til Danmark“. Vel at mærke: Hele Slesvigs, ikke Nordslesvigs, thi, som Lorenzen skrev til Lehmann i samme Maaned: „De sydligste Stæder og Distrikter maa følge med.“ Paa dette Punkt er det vel navnlig Flensborgeren Jochimsens Synspunkter, Hensynet til hans Købstads Interesser, der har slaet Hovedet paa Sømmet (jfr. P. Nielsen og Agent Jensen). Men hermed var Ejderstaten knæsat som politisk Program, og det var ikke kongerigske Mænd, men Sønderjyder, der først havde rejst dette Krav.

I Midten af August 1840 forelaa Hiort Lorenzens Brev til Fællesregeringen paa Gottorp om, at han havde nedlagt sit Mandat, og samtidig kom hans berømte Erklæring til Vælgerne om hans Grunde til dette Skridt. Den endte med Ordene: „Jeg er nemlig kommet til den Overbevisning, at en Forfatning som den norske ikke kan opnaas i Forening med Holsten; og selv om Holsten mulig var tilbøjelig dertil, kan den ikke faa praktisk Gyldighed paa Grund af dets Forhold til det tyske Forbund. Og selv om det ogsaa var muligt, at Slesvig fik en anden Forfatning i Forbindelse med Holsten, tror jeg dog, at dette kun vilde blive til Virkelighed, i Fald Slesvig blev indlemmet i det tyske Forbund, men til at virke herfor vil jeg aldrig kunne beslutte mig. Som deputeret

maatte derfor min Virksomhed i Forfatningsagen for Tiden have indskrænket sig til at hjælpe det slesvigske Folk til det, som efter min Anskuelse i Øjeblikket er det vigtigste: Fuldkommen Oplysning om, hvad det kan vente i Forbindelse med Holsten og i Forbindelse med Danmark, naar sidstnævnte maaske inden faa Aars Forløb opnaar en Forfatning som den norske, og om, hvad der ikke kan undgaas ved en nærmere Tilslutning til den ene eller den anden Del.“ Først naar dette Oplysningsarbejde havde fundet Sted, grundigt og lidenskabsløst, „kan man med nogen Sikkerhed antage, at det (d. v. s. Slesvig) ikke vil angre denne Beslutning.“

Saa forsigtigt udtrykte Lorenzen sig, men for den, der forstod at læse mellem Linjerne, maatte det staa klart, at han i Virkeligheden allerede ansaa Valget for truffet baade for sit eget og for Slesvigs Vedkommende. De mere skarpsynede blandt hans tidligere Meningsfæller, som H. Hansen i Ekernførde, indsaa da ogsaa dette. Gang paa Gang i de nærmest foregaaende Uger havde han opfordret Lorenzen til endelig ikke at nedlægge sin Post paa Grund af Sprogsagen; „dertil har denne Sag dog ikke tilstrækkelig Betydning.“ Endnu to Dage efter Erklæringens Fremkomst lovede Hansen at ville gribe Pennen for at forsvare ham og hans Holdning i dette Spørgsmaal. Efter at Terningen var kastet, vedblev han endnu i fem Fjerdingaar at opretholde Forbindelsen. Først i Oktober 1841 skrev han det sidste Brev til Lorenzen, hvori han tog Bladet fra Munden over for sin gamle Vaabenfælle, der imens var bleven genvælt til Stænderne, nu for Sønderborg. Han begyndte med at pege paa det demokratiske Grundlag, hvorpaa de trods alt begge stod, og hævdede derpaa, at Hiort Lorenzen var grebet af en Vildfarelse og hildet i en Selvskuffelse. Vildfarelsen bestod i hans Tro paa at finde Friheden i Danmark; derovre vilde man kun bruge ham, saaledes som han selv mente, at Slesvig-Holstenerne havde brugt ham. Selvskuffelsen var hans Haab om at kunne blive staaende paa Standpunktet: Dansk-Slesviger; han maatte nødvendigt blive en ren Dansker. Hansen gennemgik derefter ubarmhjerterigt Lorenzens tidligere Bedrifter i den slesvig-holstenske Lejr, som han nu vilde paastaa, skyldtes andres Paavirkning og hans egen Blindhed. En Mand af Forstand og Karakter maatte aldrig lade sig bruge; naar han optraadte offentlig i en Sag, maatte han staa fast og ikke gaa over fra det ene Princip til det andet. Lorenzen og Olshausen havde, hver paa sin Maade, i høj Grad skadet den offentlige Udvikling. Og hvad vilde han nu gøre som genvælt deputeret i Stænderne? Et særligt slesvigsk Standpunkt vilde være „latterligt“; mere Mening var der i at virke for Slesvigs Inkorporation i Danmark, men dette lod sig ikke gennemføre. Til sidst rakte dog Hansen Lorenzen en lille Finger ved at anbefale ham at lade

den dansk-tyske Modsætning hvile, men søge at finde sine gamle Parti-fæller paa almindeligt liberalt Grundlag.

Som bekendt fulgte Hiort Lorenzen ikke dette Raad. Det var jo heller ikke, som Hansen paastod, nogen Vildfarelse, at den politiske Frihed først blev at finde i Danmark, selv om det varede længere, end Lorenzen havde troet, og hvad Selvkuffelsen angaar, havde han aldrig udtalt, at han havde været et blindt Værktøj i Slesvig-Holstenernes Hænder. Rigtigt var det derimod, at Lorenzen havde en Fortid, som altid vilde klæbe ved ham og hindre hans Bevægelser. Og rigtigt var det ogsaa, at den slesvigske Selvstændighed var et Halvhedsstandpunkt, der ikke kunde holdes i Længden. Hansens Brev maler godt den Bitterhed, der herskede i de gamle Vaabenfællers Kreds over for den frafaldne. Men Hertugen og hans Kreds jublede i deres Forblindelse.

Ogsaa paa dansk Side stod man noget usikker over for Lorenzens pludselige Spring. Flor skrev til Koch: „Staten „Slesvig-Holstein“ er egentlig sprængt; men, min Ven, dermed er ingenlunde Danskheden i Slesvig frelst! Imidlertid hænger den (Lorenzens Overgang) saa nøje sammen med politiske Anskuelser, at det dog maa blive vor Sag til Fordeel.“ Koch forholdt sig endnu mere tilbageholdende over for sin hidtilværende Modstander; først fra Oktober kom det til et virkeligt Samarbejde mellem dem, og „Lyna“ blev derefter til et her-tugeligt slesvig-holstensk Organ. Mere Forstaaelse fandt Hiort Lorenzen ude paa Landet i Nordslesvig, hvor de fleste Stænderdeputerede, særlig Nis Lorenzen, sluttede sig til hans Ejderprogram. Dog blev Thies Steenholdt og Todsén paa Meierholm staaende i den slesvig-holsten-ske Lejr.

Hvad der har været Hiort Lorenzens inderste Bevæggrunde ved hans Brud med det slesvig-holstenske liberale Parti, vil næppe nogen Sinde med Sikkerhed kunne paavises. Medens Samtiden og den nærmeste Eftertid (Laur. Skau og Joh. Ottosen) lagde Hovedvægten paa det nationale Moment, har en senere Tid (P. Lauridsen og Hans Jensen) stærkt understreget det rent politiske, den liberale Indstilling. At denne sidste var et Hovedmotiv, kan da heller ikke betvivles. Men det maa ikke overses, at Hiort Lorenzen, samme Dag som han udfærdigede sin offentlige Erklæring, skrev til Orla Lehmann: „Fra den historiske Skole har jeg skilt mig for bestandig. Det slesvigske Folk maa gøre sin naturlige Ret gældende, og denne fører til, at ingen er berettiget til at hindre det i at slutte sig til Norden eller til Syden.“ Heri laa altsaa, at Lorenzen ikke gik over til den danske Opfattelse af Danmarks historiske Ret til Sønderjylland, men at han alene vilde bygge paa den for alle Folk gældende „naturlige Ret“. I denne naturlige Ret laa ogsaa den nationale Ret gemt. H. Hansen havde hævdet den for de tysksindede.

Hiort Lorenzen havde ved sine Afstemninger i Sprogsagen vist sig som dens Tilhænger i dansk Aand. Hans Overgang i 1840 maa derfor rettest opfattes som motiveret baade ved politiske og nationale Grunde.

8. TRONSKIFTET OG DETS VIRKNINGER.

3. Decbr. 1839 indtraf det længe ventede Tronskifte, idet Frederik VI afgik ved Døden. Hans Bortgang vakte oprigtig Sorg hos det langt overvejende Antal af hans Undersaatter, fordi de vidste, at deres Vel altid havde været Maalet for hans ivrige Stræben.

En Mand af ganske forskellige Aandsanlæg skulde nu indtage hans Plads. Christian VIII (Fig. 135) var langt mere alsidig og begavet end sin Forgænger. Ligesom han i Modsætning til denne af Ydre var smuk og statelig, — Kongen og hans Dronning Caroline Amalie (Fig. 136) er vel det skønneste Kongepar, som har beklædt Danmarks Trone — sad han ogsaa inde med fin Dannelse og ægte Humanitet. Hans Arbejdsomhed og Iver for at fylde sin Kongepligt greb nøje ind i hinanden. Men Christian VIII var født i 1786 og altsaa ikke længer ung. Den Mangel paa Beslutsomhed, som Aarene plejer at føre med sig, fandtes hos ham i forstærket Grad. De vege Ansigtstræk talte i saa Henseende deres tydelige Sprog. Den nye Konge var allerede en udbrændt Mand. Han formaaede ikke længer at lade sig gribe stærkt og dybt af, hvad han oplevede, og at udløse sine Indtryk i kraftige Handlinger. Ja, han havde endog mistet det sikre politiske Instinkt, som havde præget hans kortvarige Ungdomsgerning som norsk Konge. Men hertil kom, at det Program, som Christian VIII havde arvet fra sin Forgænger: Den tvesprogede Helstats Bevarelse og Udbygning, efterhaanden svigtedes af en stor Del af hans dansk- eller tysktalende Undersaatter. Hans Statsmandsgerning kom nu til at mangle den Undergrund af Folkeyndest, som kunde have styrket ham, mens han heller ikke formaaede at tvinge Modstanden i Knæ ved sin Personlighed og sine Magtmidler. Christian VIII er i Virkeligheden en tragisk Skikkelse. Han vilde det bedste for sit Rige og dets to Nationaliteter, men hele hans store Arbejde blev ikke blot frugtesløst, det kom snarest til at virke i modsat Retning af tilsigtet.

Den nye Konge arvede sine Raadgivere fra sin Forgænger og foretog i den første Tid ingen Forandringer inden for deres Kreds. De ledende Mænd var saaledes stadig Stemann og Møsting. Men Forholdet mellem dem og Kongen blev ikke det samme, som det havde været under Frederik VI. Den gamle Fortrolighed savnedes nu, og Christian VIII.s kølige Væsen var en af Grundene dertil. Talende i saa Henseende er den Paategning, som Møsting har gjort paa et Brev, som han havde modtaget

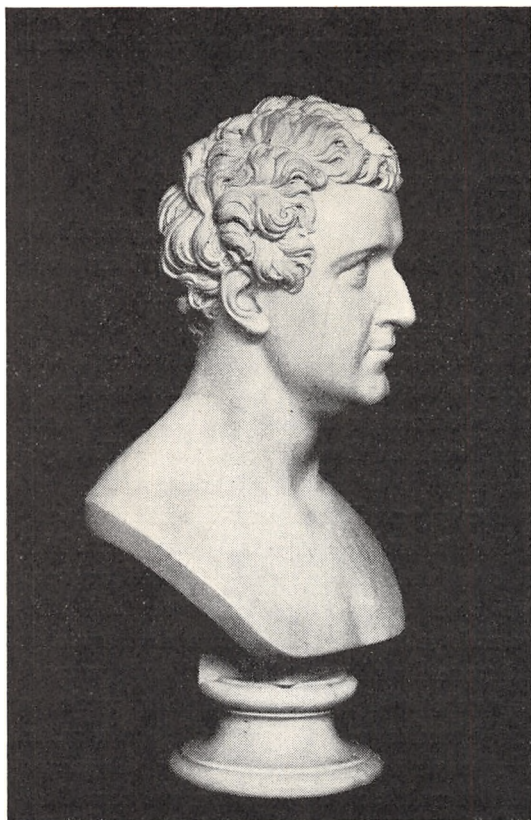

Fig. 135. *Christian VIII.*
Buste af Thorvaldsen (1821).

fra Kongen, og som var underskrevet „velvilligst Christian“. Møsting skriver nemlig i Randen: „Aldrig mere end velvillig. Altid fornem.“ Men Kongens Virkelyst, hans Trang til at udrette saa meget som muligt i de faa Regeringsaar, han kunde regne med, var heller ikke de gamle konservative Statsmænd velkommen. Snarere kunde hans Reformtrang regne med Forstaaelse hos de moderate Embedsmænd, der udgjorde den egentlige Arbejdskraft i Kollegierne, især Jonas Collin og A. S. Ørsted.

At Christian VIII, skønt han var „den norske Grundlovs Giver“, ved sin Tronbestigelse havde udviklet sig til at blive en ret kon-

servativ Mand, kan nu betragtes som historisk godtgjort. Han vilde Reformere i Statsforvaltningen, men ingen Ændringer i Forfatningen, og det statsretlige Forhold mellem Landsdelene skulde forblive, som det var. Forskellen for Sønderjyllands Vedkommende mellem Frederik VI og Christian VIII laa egentlig kun i, at den sidste havde en varmere Følelse for det danske Element i Slesvig og et mere vaagent Blik for, at Danskheden hernede betød et Baand mellem de forskellige Statsdele. Paa dette Punkt var der ogsaa en voksende Forstaaelse i store Kredse af det danske Folk, som det ses af de Adresser, der strømmede ind til de kongerigske Stænderforsamlinger 1840. De er overhovedet de første Vidnesbyrd om, at Interessen for denne Sag var ved at vaagne i Danmark.

Fra Stæderne Syd for Kongeaaen sloges der derimod paa andre Strengene i de Hyldestadresser, som de indsendte straks efter Tronbestigelsen.

Borgere i Byen Slesvig forlangte en Forening af den slesvigske og den holstenske Forsamling.

„Hvor, som saa ofte hos os, Bedstefaderens Vugge stod i Holsten, og Faderens i Slesvig, eller omvendt, dér maa Sønesønnerne nødvendigvis kalde sig Slesvig-Holstenere.“ De forlangte Landsrettighedernes Genoplivelse, og samme Ønske udtaltes fra de fleste andre Byer. Overalt holdt dog de konservative Magistrater sammen med en betydelig Del af Borgerskabet sig tilbage. I Haderslev gav Modsætningen Anledning til stærk Strid mellem Hiort Lorenzen som de deputeredes Formand og Politimester Schrader, paa hvis Side det loyale „Dannevirke“ stillede

sig. Fra Flensborg skriver Amtmanden: „Den besindige og rolige [Ϸ: konservative] Del af mine Medborgere er indigneret over Affattelsen af en Adresse til H. Mt. Kongen, som man kun kan tilskrive ganske eksalterede Hoveder [Ϸ: de liberale], der drager den store Mængde med sig af dem, der ikke ved, hvad de vil.“ I Flensborg synes altsaa den liberale Slesvig-Holsteinisme paa denne Tid at have haft ret betydelig Tilslutning. Kongens Svar paa disse Krav fra Stæderne var en klar Afvisning. Han kunde gøre det med Ro, ikke blot fordi han ikke havde mødt tilsvarende Ønsker ude fra Landet, men særlig fordi der var utvivlsom Vækst i den konservative Bølge, hvis Leder Hertug Christian August var. Forholdet mellem de to Svogre var paa dette Tidspunkt taaleligt. Dronning Caroline Amalie gjorde, hvad hun formaaede, for at styrke det. Naar det alligevel ikke naaede nogen høj Varmegrad,

Fig. 136. Caroline Amalie.
Buste af Thorvaldsen (1821).

var Grunden den, at Arvespørgsmaalet allerede nu kastede sin Skygge derover.

Statsforvaltningen blev derfor det Omraade, som først og fremmest maatte fængsle Kongens Opmærksomhed, naar han ønskede at fortsætte den Udvikling, som Møsting ved Aarhundredets Begyndelse havde indledet for at skabe en virkelig Helstat. Allerede i mange Aar havde man tænkt paa at afløse det langsomme og initiativblottede Kollegiestyre med det moderne Ministerialsystem, der efterhaanden var slaet igennem i næsten alle Europas Stater. Frederik VI havde nedsat en Kommission, der skulde gøre Forslag til Forbedringer af Finansvæsenet. Men skønt dens Medlemmer, navnlig Carl Moltke, var ivrige for Kollegialsystemets Afskaffelse, fandt Finansebedsmændene ikke Tilslutning inden for de øvrige Kollegier, saa at Kongen lod Tanken falde.

Nu blev det anderledes. Christian VIII var velrustet til at tage en saadan Opgave op; med Grund er han blevet kaldet „den eneste administrative Fagmand i den danske Kongestamme“, der „kendte den traditionelle Embedskunst, saa godt som nogen Kancellideputeret“ (K. Hammerich). At Tanken om Ændringer i Forvaltningen havde været fremme i alle Stænderforsamlinger, ogsaa i den slesvigske, kunde kun styrke Bevægelsen derfor.

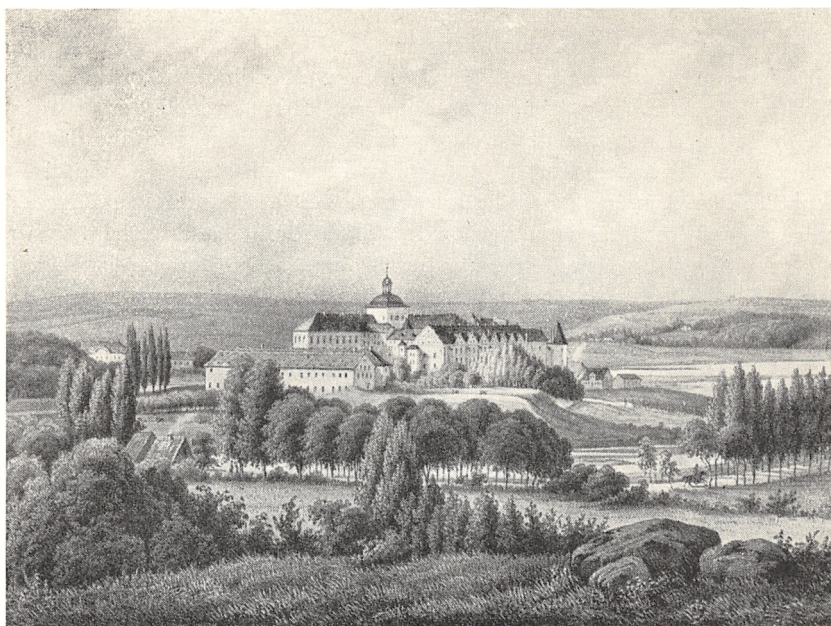
Det maa dog straks siges, at der kom meget mindre ud af Kongens Initiativ, end man kunde vente, vistnok fordi han savnede den fornødne Kraft til at bryde den konservative Modstand i Kollegierne. Mest blev naaet paa Finansstyrelsens Omraade, hvor Centralisering og Forenkling voksede, og hvor Departementscheferne fik Magt til paa egen Haand at afgøre dagligdags Sager. Her blev der desuden oprettet en Række særlige Kontorer for slesvigske og for holstenske Sager, hvad der i hvert Fald kunde opfattes som et Modtræk mod den fremvoksende Slesvig-Holsteinisme. Men da Turen kom til at modernisere Kancellierne, mødte Kongen Modstand i Danske Kancelli, først og fremmest hos dets kraftigste Medlem, Stemann. Dette skyldtes sikkert alene Konservatisme og maa saa meget mere beklages, som Tyske Kancellis Embedsmænd paa dette Tidspunkt endnu var sympatisk stemte for Tanken om at ændre Kancellierne til saglige Fællesministerier for hele Staten. Et Vidnesbyrd om den loyale Aand, der endnu herskede inden for den tyske Embedsmandsstab! Thi Oprettelsen af tre almindelige Ministerier — for Justitsvæsen, Indenrigsstyre og Kultus — vilde utvivlsomt have været et nyt Stød mod de slesvig-holstenske Separationslyster.

Samtidig var tilsvarende Tanker kommet frem om at omdanne Fællesregeringen paa Gottorp (Fig. 137) i lignende Retning, og her var naturligvis ingen Modstand at vente fra slesvig-holstensk Side. Ganske vist stillede den gamle Regeringspræsident Spies sig (ligesom Stemann i

Kong Christian VIII
Maleri af V. Marstrand (Slutn. af 1840erne). Rosenborg.

Fig. 137. Gottorp Slot.
A. Nay lit. efter Maleri af F. C. Kierschou.

København) afvisende over for Overgangen fra kollegial til departemental Form, men den nye Tid repræsenteredes af Amtmanden paa Gottorp L. N. v. Scheel (Fig. 138), der samtidig havde Kongens Øre og stod Augustenborgerne nær. Da i 1842 Forbindelsen mellem Christian VIII og hans Svogre syntes fastere end nogen Sinde ved Prinsen af Nørs Udnævnelse til Statholder, fremsatte Scheel vidtgaaende Forslag om en Udvivelse af Statholderskabets Virkekreds, Indførelse af Departementalstyre inden for Regeringen paa Gottorp og en Forøgelse af de lokale Embedsmænds Selvtændighed. Prinsen af Nør greb naturligvis med Iver disse Tanker, der ganske sikkert var velegnede til at sprede politisk Interesse i videre Kredse, men rigtignok ogsaa til at skabe en langt kraftigere administrativ Slesvig-Holsteinisme, end man tidligere havde kendt. Skønt der i den følgende Tid blev arbejdet stærkt paa Tankens Gennemførelse, var det først under ændrede politiske Forhold, at Planerne herom blev knæsatte fra Kongens Side.

Men det var ikke blot Christian VIII.s Mening at skabe Rammer for et nyt Statsliv; han vilde ogsaa give dem Indhold. Allerede i Jan. 1840 nedsattes to Kommissioner, en til at udarbejde en Straffelovbog for

Hertugdømmerne, — dog tillige med det Formaal at skabe „Overensstemmelse i Kriminallovgivningen for alle Dele af Staten,“ — og en til at gennemføre et fælles Vejevæsen. 25. Februar udkom den nye Tyendeforordning for Hertugdømmerne. Ejendommeligt er dens moderne Præg, der sætter den i Modsætning til Tidens egne liberalistiske Principper. Tyendeforholdet betragtedes ikke som et simpelt Kontraktforhold, men som en nødvendig integrerende Del af Familielivet. Tyendet var endog berettiget til at sige op før Tiden, hvis dets Herskab bosatte sig uden for det paagældende Hertugdømme, f. Eks. flyttede fra Kiel til Ekernefærde. Ogsaa paa en moderne Fattigforordning arbejdede Regeringen videre, og efter at Forslaget paa ny var bleven behandlet i Stænderne, resulterede det i Plakaten af 29. Decbr. 1841, hvis humane Præg viser sig i, at det kun blev Fattigbestyrelserne tilladt at indsætte fordærvede Personer, som Vagabonder og Drankere, i Tvangsarbejdsanstalter.

Enevælden viste sig altsaa gennem sin Reformiver i Stand til at komme Tidsaanden i Møde, og det Krav om Besparselser i Statsstyrelsen, som Christian VIII havde rejst straks efter sin Tronbestigelse, maatte klinge lige lifligt i hans konservative og i hans liberale Undersaatters Øren. En Række Love, der gjaldt for hele Monarkiet, som Oprettelsen af Normalreglementer for de enkelte Etater, Erstatning til de hidtil toldfri, men ved Toldloven af 1838 toldpligtige Personer og Landskaber (Ridderskabet), og den store Hærreduktion af 1842, maatte virke i samme Retning, selv om der i Hertugdømmerne ikke var nogen stor Interesse for Kongens Bestræbelser for et Arbejde paa Monarkiets Enhed. I det hele var der dog en utvivlsom Forbedring af Stemningen over for Regeringen, særlig i de konservative Kredse. Amtmand L. N. v. Scheel taler i sine Breve til Kongen 1841 om, at „der er indtraadt en glædelig Forandring her, saa at en tidligere kendelig Spænding og Ophidselse nu er bleven fjernet.“ Mindre fornøjede var naturligvis de liberale, eller rettere sagt, Resterne af det liberale Parti. H. R. Claussen i Kiel skrev samme Aar til Orla Lehmann: „Her er den liberale Stemning i det hele temmelig flov.“ Han anbefalede derfor ivrigt sin danske Meningsfælle et Samarbejde, men paa Betingelse af, at Danmark opgav Slesvig. Denne Betingelse kunde aabenbart efter de sidste Aars Begivenheder ikke ventes opfyldt.

Men den gode Stemning blev kun kortvarig. 14. Maj 1840 udkom den Forordning, hvorved dansk Rets- og Øvrighedssprog efter Aarhundreders Forløb genindførtes i Nordslesvig. Ingen Embedsmand maatte fremtidig ansættes her uden at beherske begge Sprog. Som et Vederlag til det tyske Element, eller, maaske rettere, som et Hjælpe middel for hele Landbefolkningen ved dens økonomiske Forbindelser med

Syden, indrømmedes der samtidig en fakultativ Tyskundervisning paa tre Timer ugentlig og givet af Læreren uden for Skoletiden mod Betaling af Statskassen.

Dette Reskript byggede paa en Betænkning fra Slesvig-holstenske Kancelli, og man tager næppe fejl, naar man — næst Kongen — tillægger Danskhedens trofaste Ven Otto Moltke Hovedæren herfor. Men de underordnede Kancelliembedsmænd fulgte ham i hvert Fald. Deres Begejstring ved Sagen var dog næppe overvældende. Det var paa denne Tid, de tyske Embedsmænd i København mere maalbevidst begyndte at isolere sig over for deres danske Kollegaer; allerede 1834 var det saaledes kommet til et Sammenstød mellem de to Nationaliteter inden for Generaltoldkamret. Færre og færre blev de, der som Georg

Hanssen interesseret fulgte med i dansk Aandsliv. Paa den anden Side var Flertallet dog endnu stærkere konservativt end nationalt indstillet og vilde ikke — som Schleiden siger saa smukt i sine Erindringer — „ved utidig Tale gaa Glip af Muligheden for fremtidig at kunne virke i indflydelsesrige Stillinger til Fædrelandets Vel.“ Med andre Ord: De ønskede ikke at ødelægge deres Chancer for Avancement ved Opposition mod Kongens Politik.

A. D. Jørgensen har kaldt Sprogreskriptet „et Vendepunkt i Sønderjyllands Historie“, hvorimod P. Lauridsen har villet reducere dets Betydning til at være „et tilfældigt, ilde begrænset Indhug, der ikke kunde bære Udviklingen ud til dens rette Grænser.“ Hermed mener han, at Kongen skulde have fulgt Kravet i den store Petition 1838 om Indførelsen af dansk Kirke- og Skolesprog i alle danstalende Egne. Lauridsen tilføjer imidlertid selv, at „disse ophøjede Grundsætninger ikke lod sig gennem-

Fig. 138. Ludw. Nic. Scheel.
E. Lange, Kbhvn. fot.

føre uden [Statens] Adsplittelse. “Hvad Under da, om den Konge, der havde sat Helstatens Udbygning som sit Livsmaal, gjorde Holdt foran denne Opgave. Da han som Tronfølger havde skaffet Koch Bladprivilegiet for „Dannevirke“, havde han anbefalet ham Maadehold over for Tyskerne og betegnet sit Maal som: „At bevare, hvad der var levnet.“ En Helstatsmonark, der stod uden udtalte Krav fra Befolkningen i Mellemslesvig, kunde umuligt gaa videre end til at følge det Forslag, som Landets egne Repræsentanter to Aar tidligere havde stillet ham.

Med Rette har Lauridsen derimod betegnet Reskriptet som et Brud paa Slesvigs officielle Tyskhed. Selv om Embedsmændenes Brevveksling med Overinstanserne vedblev at foregaa paa Tysk, var der slaaet Hul paa dettes Monopolstilling som Hertugdømmets Regeringssprog. Heraf den Uvilje, som Reskriptet mødte, ikke blot i Embedsmandskredse, men ogsaa hos hele den „dannede“ Klasse. For længst var man her paa Vagt over for „den danske Propaganda“. Den Plan, der i Kongeriget var kommet frem om at rejse et Monument paa Femhundredaarsdagen for Niels Ebbesens Daad d. 1. April 1340 (jfr. Grundtvigs „Om Danemarks Kvide der lød en Sang“), var blevet besvaret med Trusler om i saa Fald at rejse et „Æresminde“ for „Grev Gerhard d. Store“ paa Torvet i Rendsborg, og Ditmarskerne havde stillet et tilsvarende Monument for Sejren ved Hemmingstedt i Udsigt. Da Falck 1839 var bleven optaget som korresponderende Medlem af den nystiftede danske „Historisk Forening“, vægrede han sig ved at modtage Valget, fordi Sønderjylland i Foreningens Love var regnet som henhørende til Danmark. Selv et saa konservativt Organ som „Altonaer Mercur“ (Hertugdømmernes „Berlingske Tidende“), havde vist tydelig Irritation over de kongerigske Kredses Interesse for de nordslesvigske Forhold og over deres statsretlige Opfattelse.

Efter Reskriptets Udstedelse skærpedes denne uvenlige Stemning i betydelig Grad. Amtmand Johannsen i Haderslev og Herredsfoged Wardenburg uden for Aabenraa var enige om at fremhæve Embedsmændenes og Advokaternes Misfornøjelse og Bøndernes LigeGYldighed over for Sprogreformen. Naar man spurgte disse, om de ønskede Testamenter opsatte paa Dansk eller Tysk, svarede de ofte Wardenburg: „Det kan saamænd være det samme!“ Nej, saa var de meget mere irriterede over, at Hertugdømmerne maatte skatte saa meget til Underhold af Regering, Flaade og Hær. Johannsen var af den Mening, at „Sagen lader sig næppe gennemføre, og jeg anser det for den bedste Udvej, foreløbig at udskyde Begyndelsesterminen.“ Hertugen af Augustenborg gav endog sine Herredsfogder Thomsen og Prehn Anvisning paa, at de skulde erklære sig ude af Stand til at føre Retten paa Dansk, hvad de ikke lod sig sige to Gange. Ikke mindst de liberale Slesvig-Holstenere var forbitrede. I Kiel tilskrev man Chr. Paulsen den skete „Ulykke“, saa at flere

og flere trak sig tilbage fra ham. Dog viste Olshausen det Mod at erklære i „*Correspondenzblatt*“: „Princippet i den nye Sproglov er kun Retfærdighed,“ og Claus Harms sluttede sig dertil, hvad der gav Anledning til et Modskrift af Dr. Neuber i Aabenraa, der hævdede den ældgamle tyske Teori, at Befolkningen kun „med nogen Vanskelighed“ forstod Rigsdansk. Selv de tysktalende deputerede, der i 1838 havde stemt for Petitionen om dansk Sprog, blev paavirkede af dette Stemningsomslag; Berwald erklærede saaledes, at han „efter nærmere Overvejelse erkendte sin daværende Opfattelse som en Vildfarelse.“

Men hvad sagde den danske Befolkning selv? Den Stænderdeputerede Thies Steenholdt fra Rabsted, en Storbonde, der ved sine udstrakte Familieforbindinger havde stor Indflydelse i Slogs Herred, gik ikke alene over til de liberales nye Standpunkt, men satte sig endog i Spidsen for en Petitionsbevægelse for Sprogreskriptets Tilbagekaldelse. I Tønder By blev der underskrevet af 118 Beboere, og i Aabenraa af 120 Borgere; hertil sluttede sig 18 Fuldmægtige og Raadmænd for Vidingerherred, skønt hverken dette Herred eller disse Byer i mindste Maade berørtes af Reskriptet. Vigtigere var det, at Protestbevægelsen fandt Tilslutning i Løgumkloster hos 146 Beboere, hos Slogs Herreds Sognefogder og Fuldmægtige, hos 56 Mænd i Uge, 72 i Ensted, 40 i Rinkenæs, 50 i Sottrup og 118 i Broager Sogne, hvortil endelig kom 19 Kommuneformænd, Repræsentanter og Synsmænd i Nordborg Amt. Disse Mænd kunde i Modsætning til de førnævnte med Rette paaberaabe sig at være direkte interesserede i Reskriptets Gennemførelse; de stammede fra alle Landboklasser og — bortset fra Broager — bar de overvejende danske Navne. Hvilke Grunde paaberaaber de sig da til deres Protester? Paa det sirligste tyske Kancellisprog — kun fra Nordborg Amt er Petitionen paa Dansk — bryder de Staven over det Folkemaal, som de taler, og betegner det som „*ein wunderliches Idiom, ein verdorbener Dialect*“ (Løgumkloster), „*ein sogenanntes Plattdänisch*“ (Slogs Herred), eller som „*unser Patois*“ (Uge Sogn)¹. Derimod fremhæver de Betydningen af at kunne Tysk, da deres Handelsforbindelser knytter dem til Syden¹). Men navnlig understreger de deres Frygt for „den danske Propaganda“, der „snart vil gøre os til Slaver“, og Ængstelsen for, at de skal faa uddannede Danskere til Embedsmænd, der indfører danske Sæder og dansk Ret. Thi med de tyske Embedsmænd er de inderligt tilfredse. — Sandelig: Haanden er Esaus, men Røsten er Jakobs! Den Læser maatte være meget naiv, der troede, her at staa over for en Bevægelse, der var udsprunget af Folket selv.

¹ Uge Sogn peger desuden paa „*die intellektuellen Rücksichten, da Deutschland gross ist, Dänemark aber zu klein, nur allein durch originale Intelligenz gleichen Schritt mit der Zeit und den grösseren Nationen zu halten*“ (jfr. Broager: „*die fortschreitende Cultur*“).

Protestanterne var dog ikke de eneste, der lod høre fra sig. Fra 2594 Beboere i Haderslev og Aabenraa Amter, Sundeved og paa Syd-Als forelaa den berømte store Takadresse til Kongen, hvis samtidigt jævne og stolte Ord er bleven navnkundige: „Kong Christian den Ottende! Mange Kongelige Befalinger ere udgaaede til os, og ikke sjelden hørte vi dem med Glæde. Men ingen have vi modtaget, der har virket saa dybt paa os som denne. Saa længe vi tvivlede, om vort Ønske vilde blive opfyldt, vidste vi neppe selv, hvor dyrebart det var os; men nu, da vi ere i Vished, føle vi det til fulde . . . Et klart Lys skal der opgaae over vore borgerlige Forhold, saa at vi kunne forstaae enhver Befaling, enhver Forhandling og enhver Dom.“ Men Sagen var for dem ogsaa en Æressag: „Thi vort danske Sprog blev overseet og foragtet af vor Øvrighed; det var kun en Tjenesteqvinde, der kunde forrette Husets Gjerning, men maatte drage sig bort, naar nogen Fornemmere lod sig see.“

Saaledes skrev heller ikke nogen nordslesvigsk Bonde paa den Tid, men maaske kun een Mand i den danske Stat: Christian Flor. Han havde aabenbart truffet den rigtige Tone for Haderslev Amts Bønder, der udgjorde over fire Femtedele af Underskriverne. De stedlige Skolelærere havde hver i sin Kreds stillet sig i Spidsen og opnaaet store Resultater. Underskrifterne var nogenlunde jevnt fordelte over samtlige Sogne, men dog stærkest i Midterlandet (Skrave saaledes endog 22 pCt. af den hele Befolkning). I Aabenraa Amt var det navnlig i Sogne som Ø. Løgum og Felsted, i Sundeved i Ullerup og Dybbøl, paa Als i Ulkebøl og Tandslet, at Tilslutningen havde været kraftig. Den vaagne Danskhed fandtes altsaa endnu kun pletvis, naar man kom uden for Haderslev Amts Grænser.

Lige saa lidt som der derfor kan være Tvivl om, at Sprogskriptet blev modtaget med Glæde af den Del af Nordslesvigs Landbefolkning, der var mest vaagen og selvstændig over for Embedsmændene, er der omvendt Grund til at betvivle, at det følte som en Plage af disse sidste og som en Uret af Tyskerne i Almindelighed. Nu skulde alle Retsprotokoller, retslige Indlæg og Foredrag af Advokater føres paa Dansk, og alle Ordre til private fra højere Autoriteter tilstilles disse paa Dansk. Og alt dette skulde træde i Kraft d. 1. Jan. 1841. Forinden fik dog Modstanderne Lejlighed til at udtale sig offentligt om Reskriptet.

Den tredje slesvigske Stænderforsamling, der i 1840 samlede for sidste Gang inden Nyvalgene, holdt sine Møder fra Midten af Oktbr. til kort før Jul. Grundstammen var følgelig uforandret; af nye Ansigter saa man væsentlig kun Advokat Gülich, der repræsenterede Aabenraa og var de liberales Erstatning for P. Hiort Lorenzen, hvis Stol stod tom. Det samme gjaldt om den gamle svagelige Jaspersen, der altid havde været Danskheden en saa god Mand. Den „danske“ Gruppe var derfor indskrænket til fem, eller, hvis man medregnede Flensborgerne, til

syv Mand. Fremtiden skulde vise, at ikke en Gang de fem Nordslesvigere dannede en fast Skare. Petersen fra Dalby og Thomsen fra Skodborg var saaledes mere konservative end Nis Lorenzen, Bonefeldt og Alexandersen og derfor tilbøjelige til at følge Embedsmændene. I 1840 lykkedes det dog endnu at holde dem sammen med deres Standsfæller i en sluttet Fylking.

Kongelig Kommissær var denne Gang den Kancellideputerede Heinrich Reventlow-Criminil (Fig. 139), en loyal og tyskdannet Helstatsmand, der umiddelbart forinden havde klareret det

tilsvarende Arbejde i de holstenske Stænder saa godt, at det blev udtalt, at hvis han havde været Kommissær lige fra Begyndelsen af, vilde Stænderne ikke have lært at rejse Opposition. I Slesvig blev hans Opgave dog vanskeligere. „Hertugen er alt det, som Criminil ikke er, kold, snu og intrigant, og derved ham overlegen.“

Criminil fandt Stemningen i den slesvigske Stænderforsamling yderst irriteret, navnlig paa Grund af Forordningerne i Sprogsagen. Her forelaa ikke blot de førnævnte Petitioner om deres Afskaffelse, men ogsaa Ansøgninger fra 40 Præster i Haderslev, Aabenraa og Tønder Amter om Ophævelse af den kgl. Resolution af 5. Novbr. 1811 om lige Adgang for Kandidater fra Danmark og Hertugdømmerne til at opnaa Præstekald begge Steder. Dette begrundedes med, at Eksaminerne var lettere i København end i Kiel og derfor aabnede Vejen for en Strøm af danske Kandidater ind i slesvigske Embeder. Endelig havde der rejst sig Stemmer for Afskaffelse af den danske Udgave af Stændertidenden, officielt motiveret med det alt for ringe Abonnentantal. Til Præsident for Forsamlingen blev Falck genvalgt.

Fig. 139. Heinrich Reventlow-Criminil.
Maleri af Leopold Fertbauer (1838). Originalen tilhører Comtesse D. Reventlow-Criminil, Kiel.

Ganske vist blev Finansspørgsmaalet ikke denne Gang fremdraget i Stænderne, men allerede i Aabningsmødet foreslog Gülich, at der i Hyldestadressen til Kongen („ikke som en Konge af Danmark, men som en Herre over disse Lande“) skulde gives ham „et Billede af det Indtryk, som det allerhøjeste Reskript har gjort paa Forsamlingen.“ Men mod denne Tilføjelse talte Hertugen „med megen Iver“, og det lykkedes ham med 30 mod 11 Stemmer at faa den forkastet. Criminil blev behagelig overrasket over Hertugens Holdning og skrev til sin Herre: „Jeg troer at maatte betegne dette Resultat som meget tilfredsstillende . . . Det er Hans Durchl. Hertugen af Augustenborgs Fortjeneste, at man besluttede en saadan Adresse.“ Ganske vist kunde det ikke undgaas, at Forslaget om en Forening af Hertugdømmernes Stænderforsamlinger igen blev vedtaget, dog mod „Syvstjernens“ Stemmer, men det var atter Hertugens Skyld, at Gülichs Forslag om at forlange en fri Forfatning for Slesvig-Holsten blev forkastet, om end med et lille Flertal. Christian Augusts Konservatisme var aabenbart paalidelig nok og kunde kun være Regeringen behagelig. Fornøjet skrev Criminil til Kongen: „Afvisningen af den radikale Gülichske Proposition er et glædeligt Tegn paa Stemningen hos Forsamlingens Flertal, og jeg vil gerne bevidne, at dette Resultat til Dels skyldes Hs. Durchl. Hertugens Indflydelse og Medvirkning.“ Om Christian Augusts Talent vidner det tilstrækkeligt, at den kgl. Kommissær ved Stænderforsamlingens Afslutning erklærede over for Kongen: „Jeg beklager saa meget mere, at jeg i ham flere Gange har maattet finde min mest levende Modstander, som jeg gerne lader hans udmærkede Egenskaber og Evner vederfares fuld Retfærdighed.“ Flor var enig med ham heri og udtalte: „Stænderforsamlingen i Slesvig har aldeles staaet under Hertugen af Augustenborgs Formynderskab.“

Saa meget uheldigere var det da, at Hertugen i det nationale Spørgsmaal ikke slog en Tomme af paa sit tyske Overklassestandpunkt, sagtens fordi han klarere end nogen Sinde saa, at Indrømmelser til Danskheden i Sprogsagen kun vilde virke til en Opløsning af den administrative Enhed inden for Hertugdømmerne, der var et heldigt Grundlag for Gennemførelsen af hans egne Arvekrav. Kravet om Sprogreskriptets Ophevelse blev fremført i Stænderne af Thies Steenholdt, og det blev i samme Grad støttet fra konservativ Side af Hertugen og fra liberal af Gülich. Den kongelige Kommissær fik det mest levende Indtryk af, at „denne Sag er den eneste, hvori Hertugdømmernes Befolkning tager lidenskabelig Del inden for alle Klasser, og jeg tror ikke, at Embedsmændene har fremkaldt den offentlige Mening; snarere, at de beherskes af den.“ At Criminil havde Ret heri, i hvert Fald naar Talen var om den tysktalende Befolkning, kan næppe betvivles. Forgæves opbød Nis Lorenzen alle sine Kræfter for at værne om Sprogreskriptet. Han

havde fundet Støtte hos den uden for Forsamlingen staaende Hiort Lorenzen og hos den kongerigske Magister D. G. Monrad, der under Stænderforsamlingen opholdt sig i Slesvig, hvad der gav Anledning til haanende Udtalelser i Pressen om, at „han vil bringe os sit Modersmaal indhyllt i Laserne af den danske Frihedshue.“ Begge disse Mænd stod paa samme Standpunkt som Nis Lorenzen, da han afgav den Erklæring, at han kun vilde se sit Sprog respekteret, men statsretlig vilde vedblive at være Slesviger. For øvrigt havde Nis Lorenzen under den mundtlige Forhandling benyttet sit danske Modersmaal, uden at dette fremkaldte nogen Protest. Resultatet blev dog, at Forsamlingen med 33 mod 9 Stemmer — foruden „Syvstjernen“ og de to liberale: Grev Magnus Moltke og Femernboen Wilder — foreslog Kongen Ophævelsen af Reskriptet. Med Hensyn til den danske Udgave af Stændertidenden henstillede man til Kongen at lade den bortfalde, hvis den ikke fandt stærkere Afsætning end hidtil inden for Sønderjyllands egne Grænser. Præsternes Petition fik derimod endnu i denne Stænderforsamling ingen særlig Betydning.

Tyskhed og Konservatisme var saaledes atter i 1840 Stændernes Hovedstempler. Petersen-Dalbys og Nis Lorenzens Forslag om Kirketiendernes Omregulering og Kirketiendekassernes Opløsning vandt ikke Forsamlingens Øre, skønt det var underbygget med Petitioner fra 11 Landsbyer i Haderslev Amt, og en Petition fra augustenburgske Fæstebønder om Hoveriafløsning afsloges med en Henviisning til Hertugens Ejendomsret. Den liberalistiske økonomiske Opfattelse fandt altsaa herved Tilslutning baade fra Højre og Venstre. Derfor kunde man ogsaa samles om almindelige Ønsker om Næringsfrihed og om, at Regeringen vilde fremme Næringsvejene ved Toldlettelser.

Dagen efter Stændermødernes Afslutning skrev Criminil til Kongen: „Hvis ikke Sprogsagen, der ophidsede alle Lidenskaber, atter og atter var dukket frem som en ond Aand, til sidst oven i Købet ved den danske Stændertidende, vilde Resultatet i det Hele taget have kunnet betragtes som tilfredsstillende, thi al politisk Ophidselse var mer og mer bleven beroliget.“ Han havde nøje fulgt Kongens Paalæg i sine Udtalelser om Sprogreskriptet, „men jeg kan ikke noksom indtrængende anbefale den største Mildhed i Udførelsen deraf.“

Christian VIII fulgte dette Vink, der ogsaa stemte med det Ønske, som Niels Falck, Reskriptets Tilhænger, havde udtalt. Den Opmærksomhed, Sprogreskriptet havde vakt hos hans tysktalende Undersaatter, var ham pinlig; hans trofaste Talerør, Kabinetssekretær Adler, beklager saaledes samtidig i et Brev til en tyskdannet Embedsmand, at „Sprogdjævelen“ og „en taabelig National-Antipati“ er bleven kaldt til Live. Medens Sprogreskriptets Grundprincip ikke blev rokket, foretog Kongen derfor i den følgende Tid forskellige Lempelser i dets Udførelse. I Febr. 1841 tillodes

det Advokaterne foreløbig og efter Ansøgning at affatte længere Indlæg paa Tysk; i Juni samme Aar bevilgedes det, at af Hensyn til den økonomiske Forbindelse med Syden maatte Obligationer udfærdiges paa Tysk, naar begge Parter ønskede det; endelig tillodes det et Aar senere alle Advokater, som var i Praksis før Sprogreskriptets Udstedelsesdatum, indtil videre at skrive paa Tysk. Det var den stærke Modstand, som Regeringen havde mødt hos den talstærke Advokatstand, der førte til disse Indrømmelser. Paa den anden Side havde Kongen ogsaa søgt at bryde Modstanden. Da Overretsadvokaterne i Slesvig truede med Boykot over for alle paa Dansk affattede Retssager, gav han saaledes Underretsadvokaterne Lov til at føre disse Sager ogsaa ved den højere Retsinstans. Hovedsagen var dog, at det egentlige Øvrigheds- og Retsprog ikke paavirkedes af disse Indrømmelser, og at Christian VIII paa sine Rejser i de følgende Aar personlig kontrollerede, at Amts- og Retsprotokollerne virkelig førtes paa Dansk.

Det stærke Indtryk, som Kongen havde modtaget af, hvor farligt det var at røre ved Sønderjyllands aarhundredgamle tyske Styrelse, gjorde imidlertid, at han ængstelig veg tilbage fra yderligere Skridt i samme Retning. Samtidig med Sprogreskriptets Udstedelse havde han syslet med den Tanke at genoptage sin Forgængers Beslutning af 1810 om dansk Kirke- og Skolesprogs Indførelse i Mellemslesvig og i Nordslesvigs Købstæder. Men han opgav hurtigt dette. Under Indtrykket af den konservative Bølges Vækst, der maatte tiltrække ham selv paa en sympatetisk Maade, mente han i den følgende Tid at maatte nærme sig til den konservative Slesvig-Holsteinisme uden derfor at opgive sine danske Følelser. Stænderforsamlingen 1840 syntes ham i saa Henseende at angive hans Vej som Helstatens Overhoved.

Udfaldet af Stændervalgene i Begyndelsen af 1841 kunde set fra et politisk Synspunkt give Kongen Ret. Valgdeltagelsen var i alle Klasser af Befolkningen svagere end 1834. Resultatet var ogsaa daarligere for den nordslesvigske Selvstændighedsbevægelse. Ganske vist genvalgtes paa Landet Andr. Petersen fra Dalby og Nis Lorenzen fra Lilholt, og at Thomsen i Skodborg afløstes af A. H. Posselt i Københoved var i hvert Fald ikke at betragte som noget Tab. Desuden valgtes Retsskriver Peter Jepsen i Rinkenæs, der var „en Modstander af Schleswigholsteinerne“. Men i Slogs Herred genvalgtes den sørgeligt kendte Thies Steenholdt, og paa Als lykkedes det Hertugens svorne Tilhænger Herredsfoged Steffens at fortrænge den tidligere Repræsentant Bonefeldt, der denne Gang blev erklæret for ikke at opfylde Valgbarhedsbetingelserne. Tilsvarende gik det paa Ærø, der derfor kom til at staa helt uden Repræsentant.

Af Stæderne sendte Flensborg sine to tidligere Repræsentanter, H. C. Jensen og P. Nielsen, Haderslev Advokat Gottfriedsen, Aabenraa

Fig. 140. Heinrich Tidemann.
Lit. af E. Young.

Fig. 141. Johan Georg Kittel.
Fotografi.

Advokat Gülich, Tønder Slesvigholsteinismens unge Haab, Advokat Wilh. Beseler. I det hele er det mærkbart, i hvilken Grad de unge tysksindede Advokater fra nu af kommer til at præge Stænderne (saaledes Chr. Rønnenkamp i Flensborgs Omegn (Fig. 113)). Til samme liberale Kreds hørte Landinspektør Tiedemann paa Johannesberg (Fig. 140), der valgtes i det sydligste Slesvig. Af andre nye Ansigter i Forsamlingen kan nævnes Godsejer Kittel paa Skovbølgaard ved Graasten (Fig. 141), der til Trods for sin norske Herkomst blev ganske tysksindet.

Men selv om Nordslesvigerne havde mistet en Landkreds, vedblev „Syvstjernen“ dog at bestaa, og den kom endda til at lyse med større Glans end før. Den første nordslesvigske Købstad blev frataget Slesvig-Holstenerne, da P. H. Lorenzen valgtes i Sønderborg.

Den Skare Mænd, der gennemførte hans Valg, var den samme, der havde staaet bag ved de danske „Læseindretninger“, særlig Gæstgiver Reimuth og Købmændene H. C. Hansen Günthers Sohn og Math. Paulsen. Men det nationale Motiv var ingenlunde det afgørende for dem. De var uden stærk Lidenskab i Sprogsagen; „den vil løse sig af sig selv.“ For dem var Hovedsagen at være liberale og demokratiske Slesvigere. Derfor kom de til Lorenzen, der var en Mand efter deres Hoved. Deres Uvilje mod Hertugen øgede deres Lyst til at kaare hans Modstander lige uden for hans egne Vinduer. Trods den augustenburgske Presses Raab

paa, at Sønderborg ikke burde have en udenbys boende til Repræsentant, gennemførtes derfor alligevel Hiort Lorenzens Valg, om end med knebent Flertal (28 mod 26 St.).

Glæden i de liberale Kredse i Kongeriget var stor, men ogsaa mange slesvig-holstenske liberale modtog Efterretningen med Velvilje, grebne af den Vildfarelse, at de vilde finde deres gamle Meningsfælle paa samme Standpunkt, som i 1838.

For Kongens Vedkommende kunde Valgenes almindelige Udfald ikke give Anledning til at fravige det Standpunkt, han havde indtaget efter Stænderforsamlingen 1840. Hovedsagen var for ham blevet at berolige de tysktalende konservative inden for Staten. Dette kunde ikke synes ham haabløst. De liberale i Kongeriget og Hertugdømmerne var jo deres fælles Fjender. For Nordslesvigs Danskhed mente han vist foreløbig at have gjort nok; i hvert Fald fandt han ikke Øjeblikket belejligt til her at gøre mere. Derimod var der et andet Spørgsmaal, hvorom hans Tanker mere og mere kredsede: Sikringen af Arvefølgen inden for Monarkiet som Helhed. Som den naturligste og lykkeligste Udvej saa han et nyt Ægteskab for sin eneste Søn Kronprins Frederik. I Juni 1841 holdt da ogsaa dennes Brud, Prinsesse Mariane af Mecklenburg-Strelitz, sit Indtog i København. Men det maatte fra første Færd staa som meget tvivlsomt, om denne Forbindelse skulde føre til et bedre Resultat end den foregaaende. Udviklingen kom da ogsaa til at give Tvivlerne sørgelig Ret. Christian VIII havde forudset dette. Den nærmeste Arving til Kongeriget ved hans Søns Død vilde blive hans Søster, Landgrevinde Charlotte af Hessen, og under Henblik paa den politiske Interesse, Rusland altid havde vist for det danske Monarkis Opretholdelse, indledede Kongen tidligt Forhandlinger om en Forbindelse mellem hendes Søn, Prins Frederik af Hessen, og Zarens Datter. I 1843 lykkedes det virkelig at faa Forlovelsen i Stand i St. Petersborg, og herved havde Danmark i hvert Fald opnaaet at faa den vigtigste europæiske Stormagt paa sin Side under de vanskelige Forhandlinger med de øvrige Arvinger, der før eller senere vilde blive uundgaaelige.

Kong Christian spillede et fint Spil, men han undervurderede sine Modstandere. Hos de kongerigske liberale var en Tilknytning til det absolutistiske Rusland en Forargelse, og de liberale i Hertugdømmerne kunde ikke se med mildere Øjne derpaa. Det var jo desuden ved denne Tid, Lornsens „*Unionsverfassung*“ endelig udkom, der hævdede Augustenborgernes Arveret til Hertugdømmerne. Mere og mere lagde man i disse Aar efter Hiort Lorenzens Bryden ud af Partiet Vægten paa Hertugdømmernes „historiske Rettigheder“. En udsat Pris for den bedste Slesvig-Holstens Historie fremkaldte saaledes flere Besvarelser, hvoriblandt Advokat Bremers vandt Belønningen. Hovedsagen var dog, at der

Fig. 142. Udsigt over Als Sund fra Oliemøllen ved Sønderborg.
Tegnet og lit. af U. Baudissin.

fra 1840 vaagnede en Nationalfølelse af hidtil ukendt Styrke inden for Tyskland, og at dens Virkninger ogsaa blev følelige i Hertugdømmerne. Det truede i dette Aar med Krig mellem Frankrig og Tyskland; den affødte bl. a. den endnu levende Nationalsang „*Die Wacht am Rhein*“. I Tyskland saa man sig om efter Forbundsføller, og Blikket faldt paa den danske Stat, der raadede over en Krigsflaade. Som „Admiralstat“ burde Danmark slutte sig til Tyskland og faa Del i dets straalende Fremtid. Det var imod disse tyske Tanker, Orla Lehmann vendte sig i sin bekendte Tale paa Stænderforfatningsdagen d. 28. Maj 1842: „Danmark til Ejderen“. Han knæsatte heri sine slesvigske Venners Opfattelse af Rigets rette Grænse og endte med at erklære Danmark „rede til at forsvare vort gamle Dannevirke baade mod Nordalbingiernes højforræderske Skraal og mod alle tyske Fuglefængeres søyge Erobringslyst. Og skulde det gjøres fornødent, da ville vi med Sværdet skrive paa deres Ryg det blodige Bevis for den Sandhed: Danmark vil ikke.“ Med disse uforsigtige og udæskende Ord, der oven i Købet hurtigt misforstodes, som om de var rettede mod Hertugdømmernes tyske Befolkning, havde de liberales Fører i Danmark ogsaa stillet sig paa „den historiske Rets“ Standpunkt.

Kong Christian havde søgt sine Forbundsføller blandt de konservative.

Hvorfor stræbte han da ikke ogsaa efter at vinde disses betydeligste Mænd, Augustenborgerne? Hertil fandtes kun een Vej: At søge Kongelovens Arvefølge ændret, saa at hele Riget en Gang kunde holdes sammen af deres Hænder. Objektivt set maa det vistnok indrømmes, at det psykologiske Øjeblik hertil nu var forbi. Hertug Christian Augusts Optræden i Stænderne og over for Hiort Lorenzen havde med fuld Grund givet ham Ry som en fuldblods Aristokrat, hvis Syn paa Danmark og Danskerne gjorde ham uantagelig som Tronkandidat i Kongeriget, ja hos alle Danskere. Dette var dog sikkert ikke Christian VIII.s eneste Motiv til at vrage ham. Kongens Familiefølelse var saa stærk, at han paa intet Tidspunkt har kunnet tænke sig at ofre sin Søsters Arvekrav for sin Svogers. Men en Tilnærmelse til Augustenborgerne ansaa han for nødvendig for at kunne gennemføre sin konservative Helstatspolitik. Længe havde det været paa Tale ved Lejlighed at overgive Stillingen som Statholder i Hertugdømmerne til Christian August. Da det imidlertid blev Kongen klart, at Hertugen under ingen Omstændigheder agtede at opgive sin Arveret, vendte han sine Tanker til hans Broder, Prins Frederik af Nør, der allerede flere Gange havde vist Iver for at indtræde i hans Tjeneste. At der heri, som paastaet, skulde ligge et tarveligt Forsøg paa at skille de to Brødre fra hinanden, er ubevisligt. I Begyndelsen af 1842 fandt der et omfattende Personskifte Sted inden for den højere Statsstyrelse. Prinsen af Nør afløste ikke blot Prins Frederik af Hessen som Statholder, men han blev tillige kommanderende General i Hertugdømmerne. Samtidig rykkede Heinrich Reventlow-Criminil, der havde gjort sig fortjent som Kommissær ved Stænderforsamlingen 1840, op i Stillingen som Udenrigsminister, og hans Broder Josef afløste som Præsident i slesvig-holstenske Kancelli Otto Moltke, der senere paastod, at han havde søgt sin Afsked af Misfor nøjelse med Prinsens Udnævnelse. Sikkert er det, at Otto Moltke maa have været klar over, at de Retningslinjer han havde fulgt under sin næsten trediveaarige Ledelse af Kancelliet, nu vilde blive fravegne. Høpp, der var ildeset af Augustenborgerne paa Grund af sine „demokratiske Kollegialprincipper“, havde allerede 1840 forladt Centralstyrelsen for som Præsident at træde i Spidsen for Overappellationsretten. At endelig A. S. Ørsted i 1842 afløste Møsting i Statsraadet, betød ogsaa en Styrkelse af den fremskridtsvenlige Helstatspolitik, som Kongen hyldede.

Det er muligt, at Christian VIII har kunnet lukke sine Øjne for den Kendsgerning, at denne Række Udnævnelser i Marts—April 1842 i Virkeligheden styrkede Slesvig-Holsteinismen og svækkede Danskheden i Nordslesvig. Men han har ikke kunnet være blind for, at de betød en Udæskning af de liberale, særligt de kongerigske og nordslesvigske. Som Motivering for sin Udnævnelse af Prinsen har han selv anført: „Han hader Demagoger“. Det skulde ikke vare længe, før han fik Svar paa Tiltale.

9. DET NATIONALE BRUD 1842.

Baade i Kongeriget og i Hertugdømmerne fandt Liberalismen sig 1842 i en Bølgedal. Interessen for Politik var i det hele synkende, og „bedre Tider“ bidrog til at vende Opmærksomheden i andre Retninger. Men ogsaa i den danske Vækkelse i Nordslesvig var der indtraadt Stilstand. Pressen, der gennem sin grundtvigske Paavirkning var mere folkeligt end frisindet indstillet, maatte kæmpe mod Ligegyldighed. Laanebogsamlingerne, der i Kongeriget navnlig fandt Støtte i konservative Kredse, begyndte at hænges ved den køligere Vind, der blæste dem i Møde fra den tysktalende Embedsmandsstand. Derimod var konservative Strømninger i Fremvækst, dog forbundne med en kraftigere national Indstilling end tidligere. Hvis det ikke havde været for dette sidste Indslag, kunde det for en overfladisk Tilskuere have set ud, som om Kongens forsonlige Helstatspolitik havde Udsigter til at lykkes.

De liberale indsaa, at de var nødt til at slaa nye Kilder frem af Klippen, hvis de ikke skulde sygne hen. De Forhaabninger, som Hiort Lorenzen havde næret om, at Kongeriget hurtigt skulde opnaa en fri Forfatning, der ogsaa vilde komme Sønderjylland til gode, var hidtil ikke gaaet i Opfyldelse. Personlig var han bitter over, at det Forslag om „Stænderkomiteer“, som Kongen havde ladet fremsætte i Sommeren 1842, havde fundet betinget Tilslutning hos Kongerigets Liberale. Endnu mørkere var dog Udsigterne for de unge slesvig-holstenske Liberale, Beseler, Gülich og Tiedemann, der i deres Land havde en virkelig Overklasse med Hertugen i Spidsen til Modstandere. Naturligt nok førte dette til, at den mere radikale Retning tog Førerskabet baade her og i Danmark. Desuden fik Bevægelsen begge Steder, ligesom Konservatismen, et nationalt Præg. „De Liberale“ blev i Danmark til „de Nationalliberale“. I Hertugdømmerne bruges Ordet ikke, men Begrebet forefindes. J. G. Droysens Tale paa Kieluniversitetet 1843 ved Tusindaarsfesten for Forliget i Verdun [!] sammenlignes ofte med Dahlmanns Waterlootaler 1815 og pegede ligesom den mod begge Hertugdømmers Opgaaen i Tyskland.

Inden for de oppositionelle Grupper i Sønderjylland var der i 1842 megen Uenighed om, hvilken Politik man i Stænderforsamlingen skulde føre imod den truende Konservatisme. Paa de tysksindedes Vegne tog den utrættelige Dr. Carl Fr. Heiberg til Orde og hævdede i Haderslevbladet „Lyna“, at nu, da de danske liberale Ideer fra Kongeriget viste sig at slaa an i Nordslesvig, burde Gülichs Forslag fra 1840 om en fælles fri Forfatning for Hertugdømmerne genoptages. „Lyna“ søgte desuden at aabne Nordslesvigernes Øjne for Betydningen af „det kraftigt fremadskridende Tyskland“, og at Virkningen af Slesvigs Tilslut-

ning til Danmark bl. a. vilde blive, at de 30.000 Fedestude, som nu udførtes fra Slesvig til Hamborg, vilde blive standsede, Slesvig selv lide derunder, Priserne synke, og snart vilde man ogsaa i Byerne mærke Landmændenes Ulykke. Saa var det meget bedre, at man traadte ind i den tyske „Zollverein“, hvis Herlighed Tiedemann søgte at klarlægge i en hel Artikelrække. Ja, af Hensyn til den danske Propaganda var han endog rede til at tage Danmark med ind i Toldforbundet og mente, at den danske Marine herved vilde komme til at spille en Rolle, „der mindede om de gamle danske Søheltes Bedrifter, hvis Aander med Velbehag vilde se ned paa den nulevende Slægt.“ Bladet forlangte i øvrigt Arvefølgespørgsmaalet undersøgt af en Kommission, bestaaende af Mænd fra Kongeriget og Hertugdømmerne, og i Anledning af Sprogsagen tilføjede det noget uforsigtigt: „Nu kan ganske vist de deputerede i den slesvigske Stænderforsamling ogsaa tale Dansk, hvis det er dem ligegyldigt, om de bliver forstaaede af Flertallet eller ej“; altsaa en Tilstaaelse af, at der bestod en Ret til at tale Dansk i Stænderne.

Heri var man paa dansk Side ganske enig med Slesvigholstenerne, men en anden Sag var det, om man skulde bruge denne Ret. Flor og Koch søgte af nationale Grunde at drive de nordslesvigske deputerede frem hertil; Hiort Lorenzen vilde derimod ingenlunde binde sig ved en Forhaandsbeslutning. Mellem ham og Koch kom det til en skarp Meningsudveksling herom; Hiort Lorenzen hævdede at ville „stikke den konstitutionelle Fane ud“, d. v. s. han vilde — som P. Lauridsen har udtrykt det — „ved Frihedens Magt vinde det tysktalende Syden“. Koch derimod betragtede en fri Forfatning som det mindre væsentlige i Øjeblikket i Sammenligning med den folkelige nationale Vækkelse: „Jeg har stukket den demokratiske Fane ud, og under den vil jeg fægte“. Et Brud mellem de to saa nys allierede Mænd blev dog undgaaet. Ogsaa fra sine liberale Venner i Kongeriget modtog Hiort Lorenzen Opfordring til en forsigtig henholdende Politik. Monrad mente saaledes, at han i det væsentlige burde indskrænke sig til at bekæmpe Slesvigs Tilknnytning til Holsten. „Det eneste Positive, som De kunde gjøre, var vel at andrage paa Pressefrihed. Herved vilde Schleswig-Holstenerne, i det Mindste de Liberale iblandt dem, komme i en piinlig Stilling. Det vilde være et ypperligt Middel til yderligere at formindske deres Popularitet.“ Til at spille en saa beskeden Rolle kunde Lorenzen dog ikke bekvemme sig.

Han var for øvrigt i Løbet af det sidste Par Aar kommet Danskheden nærmere end før, og havde paa Sønderjyllands Vegne knyttet Forbindelser med de nørrejydske liberale Stænderdeputerede. I Begyndelsen af September havde han saaledes mellem Horsens og Vejle en Sammenkomst med Fabrikant Dalgas, Herredsfoged With, Møller Wulff (den vestslesvigske Kniplingshandlers Broder) og Oliemøller Schytte.

Desværre ved vi ikke, hvormed Forhandlingerne i Enkelthederne drejede sig; at der var Tale om en Fællesoptræden paa de to forestaaende jydsk Stænderforsamlinger, kan dog ikke betvivles. Hiort Lorenzen var i det lykkeligste Kamphumør, skønt hans personlige Forhold i dette Øjeblik saa alt andet end lyse ud. Hans økonomiske Kredit var rystet, da hans Forretningsforbindelser af politiske Grunde trak sig tilbage fra ham, ja faldt ham i Ryggen. At rejse Laan i Kongeriget var vanskeligt paa Grund af de saa forskellige Retsforhold Nord og Syd for Kongeaaen, og en Henvendelse gennem Monrad hos Grev Knuth havde, uvist af hvilken Grund, ikke ført til noget positivt Resultat. Saa meget mere beundringsværdig er da den Kraft, hvormed Hiort Lorenzen for anden Gang kastede sig ind i de offentlige Forhold.

Efter at Østifternes og de holstenske Stænder havde haft deres Møder i Løbet af Sommeren, traadte de nørrejydske og de slesvigske Stænder sammen paa samme Dag, d. 12. Oktbr. 1842. I Slesvig var denne Gang den nye Kancellipræsident, Josef Reventlow-Criminil, kgl. Kommissær; til Formand valgte Forsamlingen atter Prof. Niels Falck. Baade for de danske og de tyske Regeringsmænd var Programmet, hvad Spies i et Brev til A. S. Ørsted udtrykte i Ordene: „Under Anerkendelse af den forskellige Nationalitet den stærkest mulige Forening af de forskellige Dele, som tilhørende een Stat.“ Men han beklagede samtidig „den ugunstige gensidige Stemning mellem begge Dele af vort Land,“ og heri havde han kun alt for megen Ret. Den kgl. Kommissær stod personlig, skønt ogsaa han var konservativ, paa et mere udpræget slesvig-holstensk Standpunkt end sine Kolleger inden for Regeringen. Med en mærkelig Uforsigtighed havde han straks fra sin Embedstiltræden røbet dette ved forskellige offentlige Udtalelser, der vakte meget Anstød i Hovedstaden. Det var et Vidnesbyrd om, at den nationale Lidenskab nu ogsaa greb de ledende Statsmænd, og et daarligt Varsel for den Forsoningspolitik, som Christian VIII havde ment at grundlægge ved sine Udnævnelser i Foraaret 1842.

Det skulde snart vise sig, at de Forhaabninger, som Hiort Lorenzen

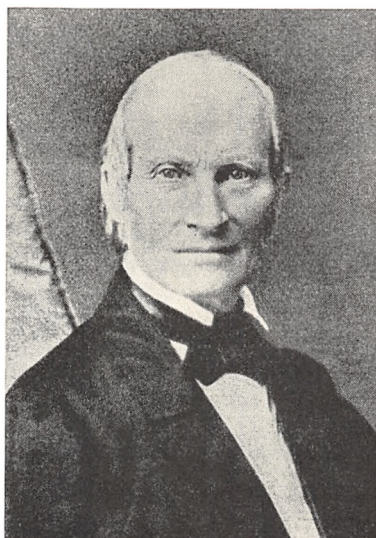

Fig. 143. Carl Friedrich Heiberg.
Fotografi.

havde gjort sig om at kunne trække det tysktalende Sydslesvig med sig til Danmark, hvilede paa Sand. Skønt han til en Begyndelse var bleven modtaget med Velvilje af sine gamle Meningsfæller, vandt han ikke Stemmer for sine Forfatningstanker, og maatte i Stedet se det gamle Forslag om Forening af den slesvigske og den holstenske Stænderforsamling, oven i Købet motiveret med „de stedse anerkendte Landsrettigheder“, endnu en Gang knæsat med 31 Stemmer mod 8. Hans Nederlag var eklatant, og at han selv for første Gang havde stemt imod Stænderforsamlingernes Forening, gjorde ikke hans Modstanderes Stemning mildere.

I det hele taget blev Luften i Stændersalen fra Møde til Møde koldere og skarpere. Regeringens Arbejde paa en stærkere Statsenhed mistydedes som Led af en tilsigtet Danisering. Vred var man især over en planlagt Filial af den danske Nationalbank i Flensborg, over den nyindførte fælles Skillemønt, og over Virkningerne af Hærloven, navnlig den fælles rød-hvide Kokarde. Ogsaa i Regeringens Forslag om Oprettelsen af Stænderkomiteer fra de fire Stænderforsamlinger inden for Monarkiet saa man blot „et Daniseringsmiddel“. Det var navnlig den liberale Fløj af Slesvig-Holstenerne, som i sin Harmе udtænkte en Række Modtræk mod disse formodede Indlemmelsesplaner. Hertug Christian August forholdt sig neutral under denne voksende Modsætning. Det skyldtes endda nærmest ham, at et Forslag om Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund ikke blev fremsat aabenlyst, maaske fordi han vidste, at det saa bestemt gik imod Kongens Ønsker. Heller ikke det liberale Ønske om en Udredning af Arvespørgsmaalet kom frem til Forhandling. Derimod kunde eller vilde Hertugen ikke hindre Fremkomsten af mindre vidtgaaende Forslag fra de liberales Side, der skulde understrege Hertugdømmernes fælles tyske Præg. Det mest følgesvangre af disse var Gülichs om Afskaffelsen af Skibsmærket „Dansk Ejendom“ og Indførelsen af et særligt slesvig-holstensk Landsflag.

Til Støtte havde det en Adresse fra 39 Skibsredere og Skibsførere i Aabenraa, altsaa en Mindrepart af dem, der inden for Byen kunde siges at være økonomisk interesserede i Sagen. Forslaget om det nye Flag mødte bestemt Modstand fra Agent Jensen for Flensborg og fra Hiort Lorenzen for Sønderborg og Haderslev, hvorpaa det faldt igennem, idet selv de konservative Slesvig-Holstenerne med Hertugen i Spidsen stemte derimod. Men Dagen derpaa, d. 10. November, optog Gülich paany den Del af Forslaget, som alene omfattede Mærket „Dansk Ejendom“, og det var nu, han endte sin Tale med den famøse Frase: „Bort med Trældommens Mærke!“ Disse Ord fra tysk Side, der har faaet en lignende herostratisk Berømmelse som senere Lehmanns „Fortvivlelsens Selvhjælp“, viser Taleren som en fremmelig Elev. Han var i dette

(Overstreget:)

Vor dem Schlusse der Sitzung bemerkte der Abg. Lorenzen von Hadersl. in dänischer Sprache: er habe an den Königl. Comm. u. zugleich an den H. Präsidenten eine Frage zu richten. Nach dem, was in der gestrigen [indskudt: u. heutigen] Sitzung vorgefallen, sehe er sich veranlassen in Zukunft in dieser Vers. nur in dänischer Sprache zu reden u. erlaube sich demnach, darum anzufragen, ob der Königl. Comm. dafür Sorge getragen habe, dass das, was in dänischer Sprache gesprochen würde, von den gegenwärtigen Secretairen so genau protocollirt werden könne, wie es bisher in der deutschen Sprache geschehen sei.

(I Stedet herfor staar i Randen:)

Kurz vor dem Schlusse der Sitzung bat [rettet fra: richtete] der Abgeordn. für Sonderburg [an] das Präs. [die Bitte,] einige Worte an den Königl. H. C. richten zu dürfen. [Overstr.: Derselbe redete]. Nach ertheilten Erlaubniss redete [rettet fra: sprach] derselbe in dänischer Sprache.

Der Königl. Comm.

Wenn der H. Abg. eine be(stimmte Antwort wünsche, müsse er denselben er-suchen, in deutscher Sprache sich auszudrücken, da er der dänischen Rede nicht völlig mächtig sei — — —).

Øjeblik aabenbart en Lamartine eller Ledru-Rollin, der „henrev“ det franske Deputeretkammer.

Virkningen kom hurtigt og tydeligt. Ikke i Form af en Irettesættelse fra Formanden eller den kongelige Kommissær, men i en Protest fra Hiort Lorenzen mod, at det hidtil skulde have været anset som en Skændsel at være „Undersaat af dansk Nation“ (*Unterthan der dänischen Nation*). Men dette sidste Udtryk fremkaldte atter Protester fra Advokat Storm, Beseler og Tiedemann, af hvilke den sidste betegnede Hiort Lorenzen som et Redskab for „den danske Propaganda“ og som en Mand, „for hvis

Opposition urene Hensigter (*unlautere Absichten*) synes at ligge til Grund.“ Falck paatalte ganske vist som Formand disse Udtryk, men nægtede Lorenzen Ordet anden Gang med den Motivering, at en Taler kun kunde optræde een Gang i Slutdebatten om et Forslag. Den følgende Dag, d. 11. Novbr. vedtoges Gülichs Forslag om Afskaffelsen af „Dansk Ejendom“ med 28 Stemmer mod 6.

Da Afstemningen foregik, var allerede det Skridt besluttet, der skulde blive et af de betydningsfuldeste for Udviklingen af Forholdet mellem Dansk og Tysk i det 19. Aarhundrede. Hiort Lorenzen, der ikke havde haft Held med „sin konstitutionelle Fane“, fulgte nu Kochs Raad og højste ogsaa „den demokratiske Fane“. Med andre Ord: Han søgte at grunde et dansk national-liberalt Parti Syd for Kongeaaen.

I Stændersalen selv var der intet positivt længere at udrette. Men en Demonstration kunde vække de slumrende uden for Salen, baade i Sønderjylland og i Kongeriget. Den kunde herigennem i samme Grad blive

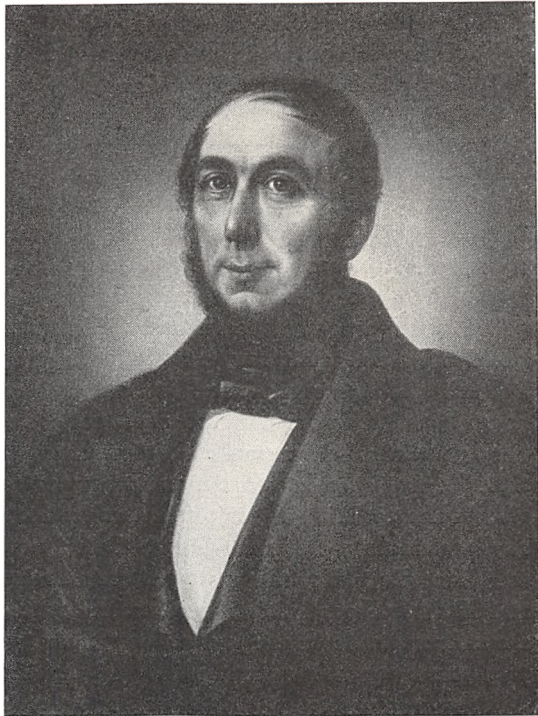

Fig. 144. Josef Reventlow-Criminil.
Maleri. Originalen tilhører Comtesse D. Reventlow-Criminil, Kiel.

en Hindring for Kongens og for Slesvig-Holstenernes Politik. Ikke i Overilelse, men efter nøje Overvejelse med Flor, der havde indfundet sig i Slesvig, traf Hiort Lorenzen sin Beslutning.

Begivenhederne i Slesvigs Stændersal i Novbr. 1842 er for længst klarlagte og ofte fortalte. Kun i Hovedtrækkene skal de derfor rides op her. Kort før Mødets Slutning d. 11. Novbr. bad Lorenzen paa Tysk om Ordet, og da Falck havde givet ham det, talte han Dansk. Han erklærede for Fremtiden kun at ville tale Dansk i Forsamlingen, og han spurgte, om den kgl. Kommissær havde sørget for, at danske Taler kunde blive protokollerede med samme Nøjagtighed som de tyske.

Criminil svarede, at han ikke havde forstaaet hans Tale(!), men Formanden Falck indrømmede, at Lorenzen havde Ret til at tale Dansk. Det er i det hele ejendommeligt at se, at der til en Begyndelse ikke fra nogen Side blev vovet Angreb paa denne Ret, der jo desuden var godtgjort ved tidligere Eksempler. Diskussionen drejede sig derimod om Protokolleringen af, hvad der blev sagt, og her søgte man at undgaa at give Svar paa Tiltale. Først da Advokat Storm, der var Sekretær, brysk havde afslaaet at referere danske Taler, og havde anbefalet Lorenzen, hvis han vilde holde dem, da hellere at rejse hjem, lykkedes det denne at faa rigtig Luft under Vingerne. Hiort Lorenzen krævede, at enhver Deputeret skulde kunne forstaa det Sprog, som taltes af det halve Hertugdømme, og han anbefalede dem, der ikke kunde det, at vige deres Pladser for danskstalende. Nu var Spillet gaende. Beseler tog Ordet for det tyske Sprogs Eneret i Forsamlingen, fordi det var — Embeds- og Styrelsessprog; Grev Moltke erklærede, at hvis Dansk skulde tilstedes, maatte det samme gælde for Frisisk. Det var lykkedes at faa Stemningen op paa Kogepunktet, Forsamlingen larmede, og Falck skyndte sig at hæve Mødet.

Forvirringen hos Forsamlingens Flertal var stor, baade hos de konservative og de liberale. I det følgende Møde (14. Novbr.) søgte Beseler, Gülich og Tiedemann at faa Præsidenten til at bestride Hiort Lorenzens Ret til at tale Dansk, og Hertugen prøvede paa at lokke Lorenzen til at redegøre for sine Motiver. Begge Dele mislykkedes. Falck stod endnu fast ved sin Beslutning fra det foregaaende Møde. Derimod blev Spørgsmaalet om Protokolleringen endnu ikke afgjort denne Dag, skønt det viste sig, at en af Hjælpesekretærene havde refereret Lorenzens danske Tale meget korrekt, om den end forelaa i tysk Oversættelse. Ogsaa dette Møde endte med stor Larm og Raabene: „Ud med den Dansker! Ud med den Hund!“ „Hertugen var dødbleg“, skrev Lorenzen til sit Hjem. Anede Christian August, at i dette Øjeblik brast Slesvig-Holstens Rige af hans Haand?

Paa det tredje Møde, 16. Novbr., hvorfra Hertugen klogeligt udeblev,

veg Præsidenten for Trykket af sine Partifæller. Efter at det var forkastet, at Referatet af Hiort Lorenzens danske Tale maatte optages i Protokollen; (der kom i Stedet til at staa de berømte Ord: „Den Deputerede fra Sønderborg *vedblev at tale Dansk*“); overlod Falck Sprogspørgsmaalet til Forsamlingen. Han motiverede dette med, at Medlemmerne i „Ordensspørgsmaal“ skulde underkaste sig Præsidentens Afgørelse, og at Lorenzen havde krænket Forretningsordenen. Resultatet var givet. Og da Lorenzen tilraabte ham: „Skal jeg tie, fordi jeg taler Dansk?“ svarede Præsidenten med de skæbnessvangre Ord: „Ja, fordi De taler Dansk“. Ikke Protokolleringen, men dansk Tale var nu Stridens Genstand. Og hermed var tillige Fødderne slaaet bort, ikke blot under en fremtidig konstitutionel Helstat, men ogsaa under et konstitutionelt Slesvig-Holsten. Thi hvorledes skulde der i saadanne Stater kunne tænkes Parlater, hvor de to Sprog ikke var ligeberettigede?

Buen var spændt til Bristepunktet. Men Falck vovede ikke at udføre sin Trusel om at lade Lorenzen fjerne med Magt, og i de følgende Dage kom det til en Afslappelse. Der sluttedes en Vaabenstilstand mellem Hiort Lorenzen og hans Modstandere, hvorefter han opnaede fri Adgang til Stændersalen mod at fraskrive sig Ordet, indtil Kongens Afgørelse i Stridsspørgsmaalene var faldet. Lorenzen kunde med Ro gaa ind herpaa. Han havde talt til en Tilhørerskare uden for Stænderforsamlingen. Kamppladsen var ikke længer derinde.

Den kgl. Kommissær, Josef Reventlow-Criminil (Fig. 144) havde ikke spillet nogen glimrende Rolle under Sagens hidtidige Forløb. Sin fuldstændige Passivitet havde han forsvaret med at henvise til Præsidenten som den afgørende, og Falck var atter endt med at kapitulere over for Forsamlingens Flertal. Til Kongen skrev Criminil d. 15. Novbr., at Lorenzens hele Optræden havde været saa krænkende (*höhnisch*) over for Forsamlingen, at Criminil „næsten“ maatte frygte for, at den vilde opløse sig. Flere Medlemmer havde nemlig erklæret, at hvis Lorenzen ikke blev tvunget til enten at forlade den eller tale Tysk, vilde de rejse hjem. Efter Mødet den følgende Dag skrev han ydermere, at hvis andre Medlemmer af Forsamlingen (altsaa de danske Nordslesvigere) efterlignede Lorenzens Eksempel, vilde en Opløsning af Forsamlingen heller ikke kunne undgaas.

Kongen var imidlertid ikke henvist til at træffe sin Beslutning alene paa Grundlag af disse ensidige Indberetninger, thi hans Kabinetssekretær Adler var allerede straks efter det første Møde (11. Novbr.) af Flor blevet underrettet om det foregaaende. I sit Svar til Criminil indrømmede Christian VIII vel, at Lorenzen havde forset sig i et „Ordensspørgsmaal“ ved at byde Præsidenten Trods, men Sagen indeholdt ogsaa „et Principspørgsmaal“. Han havde Ret til at tale Dansk og til at

faa sin Tale protokolleret, men ganske vist paa Tysk, der var Forsamlingens Forretningssprog. Criminil fik en regulær „Næse“ af Kongen, fordi han ikke var skredet ind, da Falck i sin Svaghed overlod det til Forsamlingens egen Afgørelse, hvorvidt Lorenzen maatte tale Dansk. Nu vilde Kongen høre sine Statsministres Mening og vente med at gribe ind i Lorenzens Sag, til der forelaa en Klage fra ham. Kommissæren skulde imidlertid ved første givne Lejlighed hævde Kongens Syn paa de Deputeredes Ret til dansk Tale og Protokollering.

Klagen lod naturligvis ikke vente paa sig. Lorenzen erklærede, at først efter at hans Anstrængelser for at opretholde Statens Enhed fra Slesvig-Holstenernes Side var bleven mødt med Beskyldninger for Landsforræderi, havde han besluttet sig til at tale Dansk, „ene og alene for i Gjærningen at vise mine nordslesvigske Landsmænd, at jeg ikke deelte Forsamlingens Had og Haan imod deres Nationalitet“.

Om Kongen har ladet sig overbevise af denne Motivering, faar staa hen. For os, der fra Lorenzens Breve til hans Hjem ved, at hans Formaal først og fremmest havde været politisk, at „sprænge den Criminilske Clique“, maa Klagen fremtræde som i hvert Fald kun halv Sandhed. Christian VIII følte sig i hvert Fald meget uhyggelig ved hele Sagen og arbejdede i de følgende Uger alvorligt paa dens Løsning. Resultatet blev efter lange Overvejelser et Reskript af 2. December, der ingenlunde er frit for Uklarhed. Det fastsloges heri, at „de dansktalende Deputerede“ havde „naturlige Rettigheder“, der var blevet krænkede, hvorfor Kommissæren skulde tilvejebringe en Betænkning fra Stænderne om, hvorledes der kunde sikres disse Deputerede Deltagelse i Forhandlingerne og Optagelse af deres Foredrag i Protokollen i tysk Oversættelse. Hiort Lorenzens Optræden misbilligedes, og underhaanden lod Kongen ham anmode om ikke at benytte den ham indrømmede Ret. Hvorledes skulde nu Ordene „dansktalende Deputerede“ opfattes? Omfattede de kun dem, der ikke kunde Tysk, eller ogsaa dem, der vel beherskede dette Sprog, men havde Dansk til Modersmaal og repræsenterede dansktalende Distrikter? Kongens Underhaandshenvendelse viste, at den sidste og for Lorenzen fyldestgørende Opfattelse var den rigtige. Men det utydelige Udtryk, der — hvad vi først i vore Dage har faaet Rede paa — oven i Købet med Vilje var gjort utydeligt, fordi det skulde dække over modstridende Anskuelse inden for Regeringen, røbede den enevældige Konges Svaghed. Det var et sørgeligt Varsel om, at der heller ikke paa den følgende Udvikling af Sagen kunde ventes et fast, maalbevidst Greb fra hans Side.

I Stændersalen blev den første Virkning af Kongens Reskript Forbitrelse hos Slesvig-Holstenerne og Glæde hos Hiort Lorenzen og hans Venner. Snart efter følte dog begge Parter sig usikre over, om de nu og-

saa havde opfattet Meningen rigtigt. Inden „Afgørelsen“ var faldet, havde baade Nis Lorenzen og Posselt uhindrede talt Dansk, men først en halv Snes Dage efter Reskriptets Udstedelse besluttede Hiort Lorenzen sig til at forsøge, om Isen ogsaa kunde bære ham. Det viste sig at være Tilfældet. Criminil instruerede underhaanden Forsamlingen om Kongens Vilje, og Lorenzen gentog i den følgende Tid sin danske Tale. Men ind i Protokollen fik han den ikke, hverken paa det ene eller andet Sprog, saa Protokolleringspørgsmaalet var altsaa nu igen, ligesom d. 11. Nvbr., blevet det centrale, i hvert Fald foreløbig.

Forsamlingens Betænkning om, hvorledes de dansktalende Medlemmers Rettigheder skulde sikres, kom først til at foreligge kort før Jul. Den gik naturligvis ud paa det stik modsatte af, hvad Kongen havde hævdet, nemlig at disse Rettigheder, som ikke eksisterende, heller ikke burde sikres. Det nordslesvigske Mindretals Forslag, at Sprogene skulde være ligestillede, opnaaede kun 5 Stemmer. Karakteristisk er det, at en nordslesvigsk Bonde, Andr. Petersen fra Dalby, herefter foreslog, at der skulde sikres de Repræsentanter, som erklærede ikke at kunne tale Tysk, Ret til at tale Dansk. Selv om heller ikke dette vandt Forsamlingens Bifald, skulde Tanken senere dukke op paa andet Sted og til anden Tid og faa sin Betydning.

Den slesvigske Stænderforsamling stundede nu mod Enden. Hiort Lorenzens Optræden havde ikke afkølet dens slesvig-holstenske Iver. Hvorvidt det Forslag om en eventuel Afstaaelse af Haderslev Amt til Kongeriget, som Beseler havde fremsat, skulde opfattes som et Forsøg i Lornsens Aand (S. 189) paa at løse Nationalitetspørgsmaalet for billigste Pris, eller som et Afskrækkelsesmiddel over for Nordslesvingerne, der saa ned paa Uldjyderne, var der baade i Sam- og Eftertid megen Tvivl om. I Stænderne synes man ikke at have taget det helt alvorligt, da det ikke blev taget op til virkelig Forhandling. Her var man aabenbart blevet mere forsigtig, efter at Afskaffelsen af „Trældommens Mærke“ havde haft sine ubehagelige Følger for Forsamlingen selv. Det slesvig-holstenske Parti lagde vel ikke Skjul paa sit Sindelag ved Afvisningen af Stænderkomiteer og af en ensartet Kriminallov inden for hele Monarkiet samt ved sin tydeligt udtalte Uvilje over den nye Hærlov. Men det lykkedes i hvert Fald den kgl. Kommissær at holde alle Forslag om Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund nede, og at skaffe Hiort Lorenzen Fred til uforstyrret at tale Dansk, saa at det ikke blev nødvendigt for ham at benytte den Ret til i Nødsfald at opløse Forsamlingen, som Kongen havde givet ham.

Stænderforsamlingen 1842 skulde dog ikke gaa fra hinanden, uden at der var forefaldet endnu en Episode af vidtrækkende Betydning. 17. Decbr. havde Christian VIII paabudt Josef Reventlow-Criminil i sin Slutnings-

tale, „for at berolige begge Partiernes Bekymringer“, at udtale, „at Kongen saa vist vil opretholde saavel de statsretlige Forhold, hvorpaa Hertugdømmet Slesvigs Selvstændighed under Danmarks Krone beror, som dets Forbindelse med Hertugdømmet Holsten“. Denne Erklæring fik imidlertid en ganske anden Mening end tilsigtet, da Criminil paa Slutningsmødet uden videre strøg de tre Ord „under Danmarks Krone“. Han forsvarede sig over for Kongen med, at disse Ord vilde have forøget den ophidsede Stemning i Forsamlingen, og han trøstede sin Herre med, at „denne Erklæring har da ogsaa gjort et særdeles godt Indtryk“. Det er et nyt Vidnesbyrd om Christian VIIIs Svaghed, at han bed denne Krænkelser i sig. Frygten for Stemningen i Hertugdømmerne var stærkere hos Kongen end hans Følelse af den Betydning, Spørgsmaalet i sig havde. Men i den slesvig-holstenske Del af Befolkningen blev „det sidste kongelige Ord“ om Forbindelsen mellem Hertugdømmerne et nyt Vaaben i dens politiske Kamp.

10. DANSKE SLESVIGERE KONTRA TYSKE SLESVIG-HOLSTENERE.

Hvad P. Hiort Lorenzen havde tilsigtet med sin danske Tale i Stænderne, blev naaet. Den gav Genlyd overalt, hvor det danske Sprog taltes.

Stærkest var den maaske i første Omgang i Kongeriget. Den danske liberale Presse med „Fædrelandet“ i Spidsen tog straks til Orde mod det Tyranni, der var udøvet mod „Danskhedens uforfærdede Forkæmper“, og i den Adresse til Kongen, der fremlagdes paa Bladets Kontor, pegedes der baade paa de danske Undersaatters naturlige Ret og paa Faren for Sønderjyllands Optagelse i det tyske Forbund. Da Hiort Lorenzen i Slutningen af Aaret var kommet til København for at paavirke Kongen og de ledende Statsmænd, men ogsaa for at knytte Forbindelser med den liberale Lejr, havde han i hvert Fald det sidstnævnte Sted Held med sig. Ikke blot „Fædrelandet“s Kreds, men ogsaa Mænd som J. C. Drewsen (Fig. 145), H. N. Clausen (Fig. 146) og J. F. Schouw hyldede ham med en Fest paa Skydebanen, der ved sin Tilslutning syntes at gøre Flors mistrøstige Ord til Skamme: „De Danskes Enthusiasme og Bistand duer heller ikke stort, fordi der ingen Kraft og rigtig Alvor er i dem“. Ogsaa i den viborgske Stænderforsamling gav Begivenheden i Slesvig kraftig Genlyd og satte den kgl. Kommissær Ørsted i en vanskelig Stilling. Ledelsen af den sønderjydske Sag glider nu i Kongeriget fra de konservative over til de liberale; Clausen og Drewsen bliver de førende, og tidligere Førere som Riegels trænges til deres Misfornøjelse tilbage fra al Indflydelse. Det kan betvivles, om

Fig. 145. J. C. Drevsen.
C. Hertel lit. efter Maleri af
C. A. Jensen (c. 1832).

Fig. 146. H. N. Clausen.
Em. Bærentzen lit. efter Maleri af
C. A. Jensen (1827).

denne Udvikling var ubetinget heldig. I hvert Fald for een konservativ gjaldt det, at hans Synsmaader var mere i Pagt med Historiens Udvikling end de, som hyldedes af Orla Lehmann og hans Venner.

N. F. S. Grundtvig havde, siden han 1831 udtalte sig om det sønderjydske Spørgsmaal (S. 175 f.), stadig syslet dermed og var nu kommet til det Resultat, at en „Udjævning“ var „paatrængende nødvendig“. Frihed for enhver i den slesvigske Stænderforsamling, som vilde det, til at tale Dansk, var efter Grundtvigs Mening det mindste, man kunde nøjes med. Men selv om Regeringen gik ind herpaa, hjalp det dog kun lidt, da Flertallet i Stænderne kunde lade al dansk Tale „uændset og ubesvaret“. Grundtvig saa under disse Omstændigheder kun een Udvej, nemlig at Regeringen erklærede, „at alle de Friheder, Slesvigerne har forud for os i Kongeriget, skal under alle Omstændigheder holdes hellige og ukrænkede, og at de danske Slesvigerne bemyndiges og opmuntres til herefter ei at sende deres Talsmænd til Slesvig, hvor de maa forstumme eller fortæres af Græmmelse, men til Viborg, hvor de kan tale frit og gjøre deres Stemme gjældende. Sker dette og faaer det danske Slesvig ved Siden ad sin danske Høiskole ogsaa virkelig danske Kirker, Skoler og Embedsmænd, da tør jeg indestaae for Følgerne i alle Maader“. De tyske Slesvigerne vilde derimod smelte sammen med Holsten og „danne den gyldigste Borgen, de kan forlange, for Alt hvad

hele Slesvig ønsker fremdeles at have tilfælles med Holsten“. Grundtvig vilde altsaa ingenlunde „dele“ Slesvig i statsretlig Henseende, han vilde heller ingen Ejderstat, han vilde bevare Helstaten. I Ly af den haabede han med Tiden paa „Danskhedens Seier fra Sundet til Eideren paa den bedste og fredeligste Maade“. Det var et Program, der i hvert Fald havde den Fordel at falde sammen med, hvad Hovedparten af de dansksindede Slesvigere i Fyrreerne ønskede.

Til Sønderjylland kom Budskabet om, at Hiort Lorenzens danske Tale var blevet krænket i Stænderne, sammen med den anden Nyhed: Beselers Forslag om Haderslev Amts Indlemmelse i Kongeriget, saa at det ikke var let for Befolkningen at holde de to Ting ude fra hinanden. At dette ogsaa var Hensigten med det sidste Forslag, maa betragtes som sandsynligt. I de nordslesvigske Købstæder var Stemningen, som man kunde vente den. Protestadresser mod Hiort Lorenzens Optræden fik i hver af Byerne Haderslev og Tønder et Par Hundrede Underskrifter, i Aabenraa det halve Antal og i Sønderborg 77. Ude paa Landet naaede kun visse Egne at udtale sig før Stænderforsamlingens Afslutning i Decbr. 1842. Alle var de enige om at tage Afstand fra Tanken om Haderslev Amts Indlemmelse i Kongeriget. Hertil indskrænkede man sig i Ødis, Hejls og Bjerning Sogne. Men mens en Kreds af Sogne omkring det tyske Christiansfeld (Frørup, Hjerndrup, Aller og Aastrup) samt Syd for Fjorden Hoptrup og Vilstrup hertil knyttede en tydelig Misbilligelse af Hiort Lorenzens Optræden, udtalte de fleste af „de otte Sogne“ (Vonsild, Dalby, Bjert, Stenderup, Vejstrup og Taps) — et mærkeligt Omslag fra deres Holdning i 1836—38 (S. 213 og 242) — samt Moltrup, Øsby, Jels, Hjortlund og Karlslund en lige saa bestemt Sympati for Lorenzens Handling. Ordene falder skarpe fra begge Sider. De tyskindstillede beskylder Lorenzen og hans Venner for at have „fremkaldt Trætte og Tvedragt“ og mener, at de „unægteligt havde gjort bedre i at nedlægge deres saa vigtige Embede og at indrømme mere duelige den Plads, de nu indtage“. De til dansk Side hældende Sogne (som Jels) kalder derimod dette „et høist uværdigt Angreb paa vore ærede Stænderdeputerede“ og siger, „at vi bifalde vore Deputeredes lovlige Bestræbelser for at hævde det danske Sprog“. Men kun faa af disse Sogne har, som Vonsild, Mod til at udtale om Indlemmelsesplanen: „Vor Angest er imidlertid ikke saa farlig stor, thi Jylland er hverken nogen øde Ørken eller et raa Barbarie. Vel er Consumptionen, — der holdes os for Øine —, ingenlunde noget Gode, men en velordnet Retspleie, Fritagelse for Kopskat og Mølletvang, er sandelig heller ikke Onder“.

Der er den Forskel paa disse Adresser og de tidligere om Rets- og Styrelsessproget, at de i langt højere Grad bærer Præg af at være udsprungne

Peter Hiort Lorenzen.
Maleri af C. A. Jensen (c. 1843). Frederiksborg.

af selve Befolkningen. De kommer fra en Landbefolkning af dansk Rod og Sprog, selv om man i Hoptrup møder Navne som Gøttig, Kliver, Köhl og Witzke; i Vilstrup Dahlman, Gehlert og Neumann; altsaa Vidnesbyrd om Indvandring sydfra. Denne Befolkning udtrykker sig paa jævn og naturlig Maade; heller ikke de tysksindede bruger længer Overklasseudtryk, som „*intellektuellen Rücksichten*“, „*originale Intelligenz*“ eller „*fortschreitende Cultur*“ (Side 259 Anm.). Hvad er der da sket, naar vi her for første Gang sporer en Deling mellem dem, der vender Blikket mod Nord, og dem, der ser mod Syd?

Den sønderjydske Almue havde tidligere samlet sig i dyb Respekt og Kærlighed om Kongen og Staten. Dette udelukkede ikke Kritik og Stejlhed over for Statens Organer, Embedsmændene, fordi man følte sig i Besiddelse af hævdvundne Rettigheder. Derimod var der ikke Tale om noget virkeligt Forhold til det danske Folk som saadant. I Aarene efter 1840 spalttes imidlertid Statens Myndighed for Befolkningen i to Dele, en central og en lokal. De lokale Embedsmænd var blevet stærkt grebne af tysk Kultur og uvenligt indstillede mod Indflydelse fra Kongeriget. Præsterne vilde udelukke danske teologiske Kandidater fra de slesvigske Embeder. Juristerne bekæmpede, ligeledes af faglige Grunde, det danske Sprogs Fremtrængen i Styrelsen og for Retten. En ikke ringe Del af de mest besiddende Borgere og Bønder fulgte Embedsstanden i denne Udvikling. Slægtskabsforbindelser mellem Præster og Bønder, Indvandring af dygtige holstenske Landmænd til Storgaardene, Beundring for det „fine“ Kultursprog, den ældgamle Foragt hos alle over for Danmarks Bondestand, Ængstelse for økonomisk Udnyttelse fra Kongerigets Side, dette var nogle af de vigtigste Motiver til at føre Dele af den nordslesvigske jævne Befolkning over i den slesvig-holstenske Lejr. Men Hovedmassen gik den modsatte Vej. Dens Kongetroskab var usvækket, dens „Kraakilskhed“ mod Embedsmændene lige saa levende som nogen Sinde. „De Slyngler“ plejede gamle Hans Nissen i Hammelev, den første Formand for „den slesvigske Forening“, at kalde dem, naar deres Juristeri brødes med hans naturlige Retsfølelse. Nye Kræfter var kommet til. I Vestslesvig havde Indvirkning fra „Brødre-menigheden“ mange Steder brækket Rationalismens Al-Lag i Stykker, og i den herved bearbejdede Jordbund begyndte den grundtvigske Bevægelse saa smaat at fæste Rod (Pastor Hass i Mjolden og Læreren Kr. Kold samme Steds). Vigtigere var det dog, at Laanebogsamlingerne og Aviserne havde virket til at skabe et andet Syn paa dansk Kultur. Nu kom Begivenheden i Stænderne 1842 til og gjorde det at holde Modersmaalet højt til en Æressag for den nordslesvigske Bonde. Han blev til den kongelig-danske Slesviger.

Men svær var Overgangen for mange, og der skulde gaa Aar hen,

Fig. 147. Hans Nissen.
Træsnit efter Daguerrreotypi.

før Skillelinjerne naaede til Bunds. „I Slesvig opvakte Sprogforholdene ubehagelige Debatter i Stænderforsamlingen, hvortil den snavs P. H. Lorenzen fra Haderslev, der ville paa denne Maade vise og udmærke sig, gav anledning . . . , Dansk og Tysk fiernede sig fra hinanden i høy Grad, og en sørgelig Forbitrelse fremstod“. Saaledes skrev ikke en Slesvig-Holstener, men den danske Helstatsmand Jens Wulff i Brede ved Udgangen af 1842 i sin Dagbog, han, hvis Broder, den Stænderdeputerede i Viborg, var Hiort Lorenzens Allierede i den paabegyndte Kamp.

De Begivenheder i den første Halvdel af 1843, som fulgte paa Stænderforsamlingens Opløsning og Hiort Lorenzens Tilbagevenden til Haderslev, hører til de mest glansfulde i Sønderjyllands Historie. Sommerstedgildet hin Aften i Februar (d. 21.), det første Skamlingsbankemøde d. 18. Maj og „den slesvigske Forenings“ Stiftelse d. 12. Juni vil ikke ophøre at gribe Sindene, saa længe et dansk Folk er til. Den varige Betydning af dem var, at Befolkningen her for første Gang selv tog Sagen i sin Haand. Det var Sognefoged Iver Jokumsen i Bjerning, der satte Sommerstedfesten i Gang, Møller H. J. Staal i Torning, der skabte Skamlingsmøderne ved at købe det nødvendige Grundstykke, og Gaardejer Jakob Hansen Friis, som sammenkaldte til det Møde, hvorpaa Foreningen blev stiftet. Bag dem virkede ganske vist Hiort Lorenzen og Koch som Fødselshjælpere. Med de først nævnte Mænd træder en ny Type ind i det offentlige Liv, den saakaldte „stovte“ Haderslev-Amts-Bonde. Betydeligere var dog de to Førere, som fortsatte Arbejdet i Samdrægtighed, skønt de var indbyrdes meget forskellige.

Hans Nissen (Fig. 147) i Hammelev er den, der staaer den almindelige Type nærmest. Efter langsomt og ved sejt Arbejde at have besværges de onde Aars Ulykker (S. 145), var han kommet paa solid Grund, og hans Karakter var bleven staalsat gennem Modgangen. Til Grund for hans Livssyn laa en fast ortodoks Tro, der ikke udelukkende en stærk Paavirkning af Grundtvig. Det var den Tid, da „man troede paa hvert Ord i Bibelen, som var i alle Hjem“ (Dattersønnens Ord). Hans Nissens Hjem var præget af patriarkalsk Hustugt i alvorlig og konservativ Aand; Straffe appellerede først og fremmest til Æresfølelsen. Husherren selv var en faamælt Mand, der kunde flamme op i voldsomme Vredesudbrud.

Politisk var han konservativ, hans Grundfølelse var en urokkelig Kongetroskab, saa at han efter 1848 harmedes dybt over, at Hertugen af Augustenborg slap for Straf. Disse Egenskaber udelukkede ikke, at der var megen bunden Varme og Godhed i Hans Nissens Natur. Men man savner Smilet paa hans Ansigt.

Nis Lorenzen var vel mere verdensklog end Hans Nissen, og Sognefoged Jens Skau i Sommersted var mildere, men de var ikke artsforskellige fra ham. En helt ny Type repræsenterer derimod Sognefogdens Søn, Laurids Skau (Fig. 148). Som Barn var han urolig og vanskelig, saa at han almindeligt kaldtes „æ Sovnfovers tomped Dreng“ og maatte aves haardt af Faderen. Under Opvæksten paavirkedes han af Degnen A. Kloster i Sommersted, en udpræget Rationalist, hvorfor Laur. Skau altid kom til at staa i et løst Forhold til Kristendommen. Tidlig fantasirig og ærgerrig, men tillige barnligt forfængelig „spillede han sine Kort for haardt og drev sine Jorder for haardt“. Men det skulde snart vise sig, at han ogsaa var i Besiddelse af Begavelse, ikke blot i Retning af hurtigt Tilegnelse, men ogsaa af Menneskekundskab og Førergaver. Han

Fig. 148. Laurids Skau.
Maleri i Privateje.

Fig. 149. Udsigt fra Skamlingsbanken.
A. Nay lit. efter Maleri af Th. Brendstrup.

formaaede at samle sine Standsfæller, selv politiske Modstandere, og at forme en fælles Mening (Tiendesag, Jagtsag og Kommunalforfatning).

Der er i vore Dage blevet rettet haard Kritik mod Laur. Skau, navnlig af P. Lauridsen, der betegner ham som en lidet aaben Natur og som et Stykke af en Skuespiller. Dette er rigtigt. Skau var ikke den „Riddersmand i Bondekofte“, som Ploug besang i sit Digt, og han havde en ulyksalig Hang til at anvende den „Bondelumskhed“, der i hans egne Øjne var et Vidnesbyrd om diplomatisk Evne. Hans ubændige Forfængelighed svækkedes heller ikke med Aarene. Hans sædelige Forhold taaler neppe heller at efterses i Sømmene. Men i sit Forhold til sine Børn og sine Venner er Laur. Skau ægte, og hans Hjælpsomhed over for disse sidste er et smukt Træk i hans Karakter. Han kunde ogsaa taale at høre Sandheden, der ikke altid blev meddelt ham paa en lige skaansom Maade („Man mener, at jeg som et Rovdyr styrter løs paa enhver ledig Talerstol“). Og han sled sig op for Sønderjylland, saa at det ikke er ved Siden af, naar han en Gang udbryder: „Jeg er jo Slesvigs Træl“.

Den haardeste Anke, som P. Lauridsen mener at kunne rette mod Laur. Skau, er dog, at han kun var Skuespiller og uden „virkelig Førerevne“. „Flor har skrevet alle Skaus berømte Taler i Tiden fra 1843 til 45 og sandsynligvis lige til Krigen“. Denne sidste Formodning er dog

Laurids Pedersen Skau.
Maleri af Emil Bærentzen (1844) Frederiksborg.

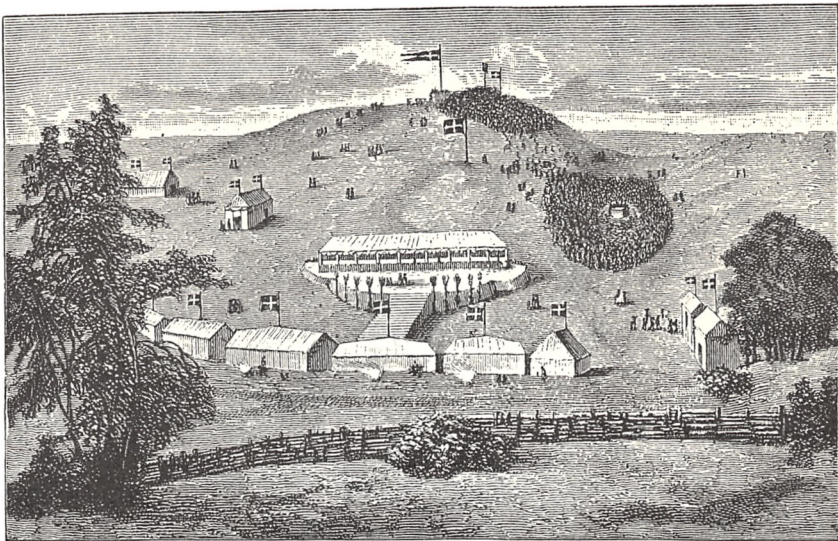

Fig. 150. Festen paa Skamlingsbanken den 18. Maj 1843.
Træsnit efter samtidigt Litografi.

næppe holdbar. Sandt er det, at Talerne ved Sommerstedfesten („Løftets Bæger“) og paa de tre første Skamlingsbankemøder (heriblandt den berømte om, at „Slesvigernes Vaaben ikke er en Abekat, men en Løve“), stammer fra Flors Pen. Det samme gælder om nogle andre Taler fra de første tre Aar. Men inden for samme Tidsrum ser man Laur. Skau holde virkningsfulde Taler, hvortil han ikke kan have søgt Flors Hjælp (saaledes i Fredericia). Han forstod altsaa at lære af Mesteren og at gøre sig uafhængig. Hovedsagen er dog, at han i de samme Aar udfolder et stort Organisationstalent, baade paa politisk og upolitisk Omraade (f. Eks. Rødding Højskole), og at han viser „virkelig Førerevne“, ikke alene Veltalenhed, men ogsaa Koldblodighed og Snarraadighed. Det vilde ogsaa være besynderligt, om den Mand skulde have savnet Førerevne i 1840'erne, der i 1850'erne stod i den slesvigske Stænderforsamling som det danske Mindretals ubestridte og heldige Fører.

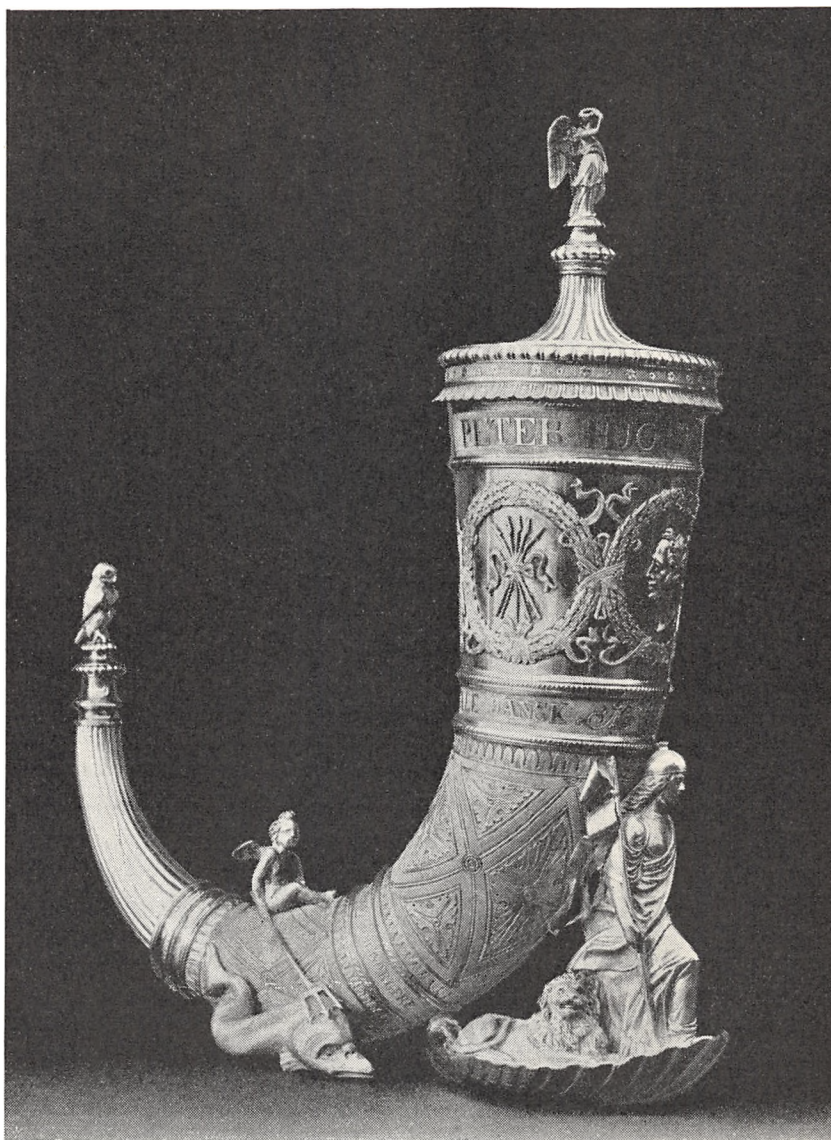
Flors Forfatterskab til en stor Del af Laur. Skaus Taler var da heller ingen Hemmelighed for mange i Datiden (antyttes paa Tryk allerede 1863). Flor savnede selv ganske Talegaver; derfor lagde han sine Ord i Munden paa Skau, der forstod at skaffe dem Genlyd. Dette var til begge Mænds Fordel og først og fremmest til Fordel for den Sag, de tjente. Huskes maa det ogsaa, at man i Datiden ikke saa med de samme Øjne paa Begrebet aandelig Ejendomsret som nu, og at dette ganske særlig gjaldt om en Landbefolkning som den nordslesvigske. Hovedsagen var

for den Resultatet, og at de Skauske Taler gav Resultat, er ubestrideligt. „Den unge Laurids Skau vil aldrig dø“ (P. Lauridsen).

Den berømteste Begivenhed i denne mægtige Vaarbrydning er Skamlingsbankemødet d. 18. Maj 1843 (Fig. 150), da de dansksindede i Kongeriget og Hertugdømmet mødtes og gav hinanden Haandslag. Allerede efter Sommerstedfesten skrev Hiort Lorenzen til sin Ven, Retskriver Jepsen i Rinkenæs: „Folket rejser sig og sønderbryder sine listigt smeddede Lænker. I en eneste Nat har Folket flyttet Himmelbjerget tolv Mile længere mod Syd“. Men Himmelbjergets Navn kan med større Ret knyttes til Skamlingsbankemødet, saa vist som det var St. Blichers Fester, der blev Forbilledet for P. Chr. Kochs. Det ydre Apparat var derfor det samme: Flaghejsning under Kanonsalut, Musik, Sang og Dans, tilsidst ud paa Aftenen Fyrværkeri, alt beregnet paa at trække det brede Publikum til. Inden for denne Ramme var der her som hist lagt en Række Taler. En Komite af „25 velhavende, dygtige og karakterfaste Bønder“ havde købt Banken og sat den paa Aktier à 5 Rdlr. Bønder og Skolelærere blev ligeledes de vigtigste Talere. Paa selve Mødedagen samledes o. 6000 Mennesker om Talerstolen med den storslaaede milevide Udsigt for Øje. Her var det, Laur. Skau brød igennem som Nordslesvigs Talsmand, og at Drewsen overrakte Hiort Lorenzen det oldnordiske Sølvdrikkehorn, „hamret af gode danske Markstykker“ og bærende hans Billede med Ordene: „Han vedblev at tale Dansk“ (Fig. 151). Bevægelsen blandt den dansksindede Befolkning havde allerede vundet en saadan Styrke, at der senere i samme Aar, paa Kongens Fødselsdag d. 18. Septbr. kunde holdes en ny Folkefest, denne Gang i Gram Slotshave (Fig. 152), hvor Laur. Skau ved en Tale for Christian VIII som Folkekongen uddybede det Indtryk, han havde vakt af at være Nordslesvigs mest veltalende Bonde.

Jævnside med, ja delvis forud for disse Folkemøder paa dansk Side gik der imidlertid en tilsvarende Række slesvig-holstenske Møder, der viste, at de to Hære var i Færd med at foretage deres Opmarch mod hinanden. Allerede i April fandt det første Sted i Sønder Brarup i Angel paa Foranledning af to Stænderdeputerede. Mødet havde Karakter af en Fællesspisning i et Telt; Deltagernes Antal opgives til ca. 300 fra selve Valgdistriktet, navnlig tilhørende „den mere velhavende Klasse“. Karakteristisk tilføjes, at kyndige Folk vurderede de tilstedeværende Landmænd til en Gennemsnitsformue af 10,000 Th. Cour. Talere var — foruden Beseler, Gülich, H. Hansen og Tiedemann — lokale Præster, Skolelærere og Godsejere, men ikke en eneste Bonde. Der udbragtes ikke mindre end 35 Skaaler. Men om Indlemmelse i Tyskland vovede man endnu ikke at tale. Man stræbte tværtimod efter at bevare et loyalt Præg, begyndte med en Tale for Kongen og endte

Fig. 151. Peter Hiort Lorenzens Drikkehorn.
Fotografi. Originalen ejes af Fru Hiort Lorenzen, Kbhvn.

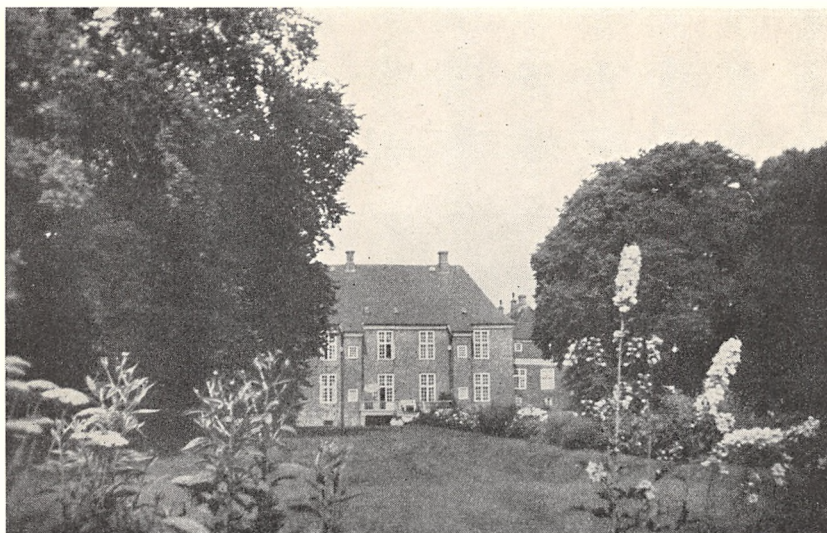

Fig. 152. Gram Slotshave.
Wilh. Løngreen fot. (1935).

med en tilsvarende for A. S. Ørsted, som den, der var „retsindet“ over for Hertugdømmerne.

I Maj Maaned holdtes det næste „Festmaaltid“ i Haddeby Kro (Fig. 153) til Ære for Tiedemann; Mødedeltagernes Antal var et lignende som ved den foregaaende Lejlighed, og — bortset fra nogle Bondefogder — stammede ingen af Talerne fra Bondestanden. Nyt var kun, at Sangforeningen fra Slesvig foredrog Sange, som „*Wer deutsches Blut im Herzen trägt*“, hvad der dog næppe kunde gælde om mange af de tilstedeværendes Hjerter. Men det skulde snart vise sig, at i de tyske Sangforeninger fik den slesvig-holstenske Bevægelse et Kampmiddel af første Rang, det eneste, hvori man fra dansk Side ikke kunde hamle op med den.

Efter disse to mindre Forsøg og under Indtryk af Skamlingsbankemødet besluttede Slesvig-Holstenerne at vinde en tilsvarende Sejr og sammenkaldte til „slesvig-holstensk Folkefest“ ved Aabenraa 12. Juli. Stedet, der er et af de skønneste i hele Egnen med Udsigt over den skovklædte Dal, bar paa Tysk Navnet „Aunetsberg“, men paa Dansk mindre poetisk „Hundeklemmen“. Tilslutningen var virkelig stor, vistnok ikke meget mindre end paa Skamling. Men det var i langt mindre Grad Egnens egne Beboere, som prægede Mødet. Kun 500 Bønder var til Stede. Helt nede fra Slesvig, Husum og Frederiksstad havde derimod mange indfundet sig, Vejene var fulde af Vogntog, og et Dampskib

Fig. 153. Haddeby Kro.
Fotografi. (1934).

bragte Gæster fra de sydlige Kystbyer. Aabenraa havde nu ogsaa faaet sit „Liedertafel“, der bidrog til at forhøje Stemningen, og Byens unge „tyske Jomfruer“ havde pyntet Æresporte og broderet Faner. Thi Festen frembød nye Træk, som „den slesvig-holstenske Landsfane“ (Fig. 154), der fremviste Hertugdømmernes to Vaabenskjolde, forenede ved den hertugelige Krone; dernæst Taler paa Folkesproget, der i de tyske Blade karakteristisk nok refereres med det Forbehold: „so viel uns verständlich geworden“. Heller ikke ved denne Fest tog nogen slesvig-holstensk Bonde Ordet, ikke en Gang den tilstedeværende Stænderdeputerede Thies Steenholdt. En kedelig Mislyd blev det dog, at den nordslesvigske Bonde kom til Orde i Laurids Skaus Person, som i en fyndig Tale angreb Tiedemann og Dr. Marcus fra Haderslev i Anledning af den planlagte slesvig-holstenske Landsbank. Endelig fulgte i Slutningen af 1843 endnu en slesvig-holstensk „Fest“, endda med mere udpræget tysk Tendens, nemlig i Tønder.

Møderne paa dansk og tysk Side holdt saaledes hinanden i en vis Ligevægt i Løbet af 1843, men et Vidnesbyrd om Befolkningens stærkere Tilslutning til den danske Sag kan man se i, at det kun var inden for den danske Lejr, der dannedes en virkelig folkelig Organisation. Efter et første forgæves Forsøg af P. Chr. Koch i Decbr. 1842 paa at skabe en offentlig Kampforening, „Cimbria“, blev Sagen paa ny taget op,

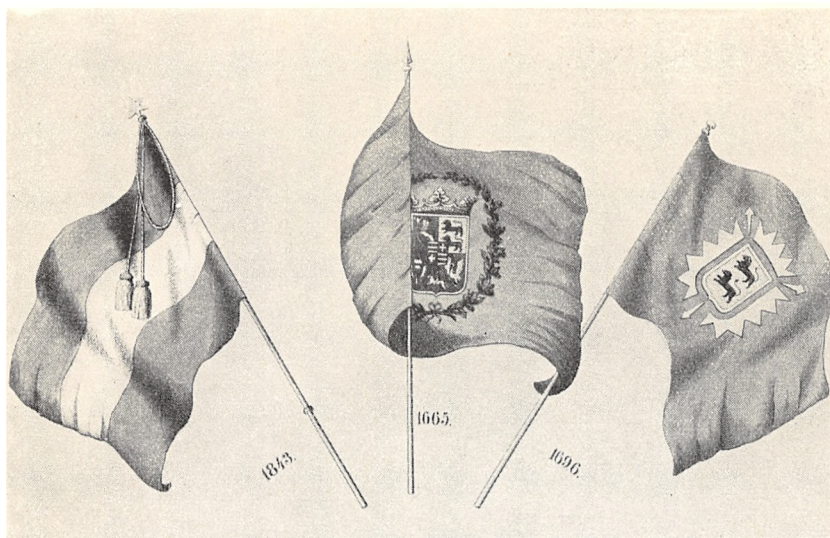

Fig. 154. „Den slesvig-holstenske Landsfane“.
Farvelagt Stik (1843).

da den københavnske „Syvstjerne“ (Clausen, Drewsen, Schouw m. fl.) i Maj 1843 havde opfordret til Dannelsen af et Fond til „Oprettelsen af danske Undervisningsanstalter i Nordslesvig“. Herved blev det jo nødvendigt, at der ogsaa i Sønderjylland skabtes en tilsvarende Forening. D. 12. Juni stiftede da en Snes Bønder fra Haderslevs nærmeste Omegn, i den gamle Schroeterske Gæstgivergaard ved Sønderbro lige over for Hiort Lorenzens Hjem, „den slesvigske Forening“ (Fig. 155). Det var den første af de frivillige folkelige Organisationer, der i Løbet af d. 19. Aarhundrede skulde komme til at omspænde hele Nordslesvig. Formand blev Hans Nissen i Hammelev, Kasserer Sognefogden sammesteds, Nis Steffensen, død allerede 1845, og Sekretær Laurids Skau. Den sidste var Forsamlingens Benjamin, kun 26 Aar gl.; de øvrige Medlemmer var næsten alle modne Mænd, gennemgaaende i en Alder af 40—60 Aar. Det var velstaaende Gaardmænd, der for en stor Dels Vedkommende havde været med i den danske Kulturbevægelse lige fra dens Begyndelse; Halvdelen af dem havde saaledes sat deres Navne under Takadressen for Sprogskriptet af 1840. Som et karakteristisk Vidnesbyrd om, at man heller ikke nu mente at være uden for Kulturbevægelsens Rammer, kan tjene, at man ikke alene vendte sig til Nordslesvigerne, men ogsaa paa Tysk udsendte en Opfordring til Befolkningen mod Syd om at yde Bidrag til danske Undervisningsanstalters Indretning, hvilket naturligvis viste sig ganske resultatløst.

Fig. 155. Den Schroeterske Gæstgivergaard.
Fotografi.

„Den slesvigske Forening“ fandt i Begyndelsen overvejende Tilslutning paa Østkysten af Haderslev Amt, snart kom ogsaa Midterlandet nogenlunde med, men paa Vesteregnet var Tilgangen træg, indtil Højskoletanken, som her helt og holdent lagde Beslag paa Opmærksomheden, blev Foreningens Hovedopgave. Ved Udgangen af 1843 var Medlems-tallet dog kun 70, men i Løbet af 1844 steg det til 400, et Vidnesbyrd om Virkningen af Skamlingsbankemøderne og af Sprogreskriptet af 29. Marts. Den livligste Deltagelse viste nu mod Nord Sogne som Vonsild, Taps, Bjert, Vonsbæk og Hammelev, og mod Vest Sommersted, Hjer-ting, Lintrup og Rødding, altsaa i det væsentlige de samme Sogne, hvor de politiske Førere havde til Huse. I Febr. 1844 indmeldte desuden 16 københavnske Studenter sig, stammende fra alle Egne af Sønderjylland mellem Jels i Nord og Slesvig i Syd. Uden for Haderslev Amt var ellers Tilslutningen i Sønderjylland svag, og ogsaa i dette Amt kulminerede den i 1844. Over 475 Medlemmer naaede man i det hele ikke i Tiden før 1848.

Sjælen i Foreningen var dog den Mand, under hvis Vinduer den var stiftet, P. Hiort Lorenzen. „Han opdrog os til de politiske Kampe, som siden blev os til Del“ (L. Skau). Men heller ikke Flor var uden Forbindelse med „den slesvigske Forening“, selv om han i den første Tid traadte tilbage for Hiort Lorenzen. Flor forfattede saaledes det Andra-

gende om Stænderforsamlingens Forlæggelse fra Slesvig til Flensborg, der sammen med en Petition om Forligskommissioners Indretning blev overrakt Christian VIII under hans Besøg paa Før samme Sommer (Fig. 156). Kongen besøgte nemlig i 1840'erne regelmæssigt hver Sommer Badene ved Wyk (Side 135), og han fandt hos den loyale Befolkning paa Øen et Fristed, der blev ham stedse mere fornødent.

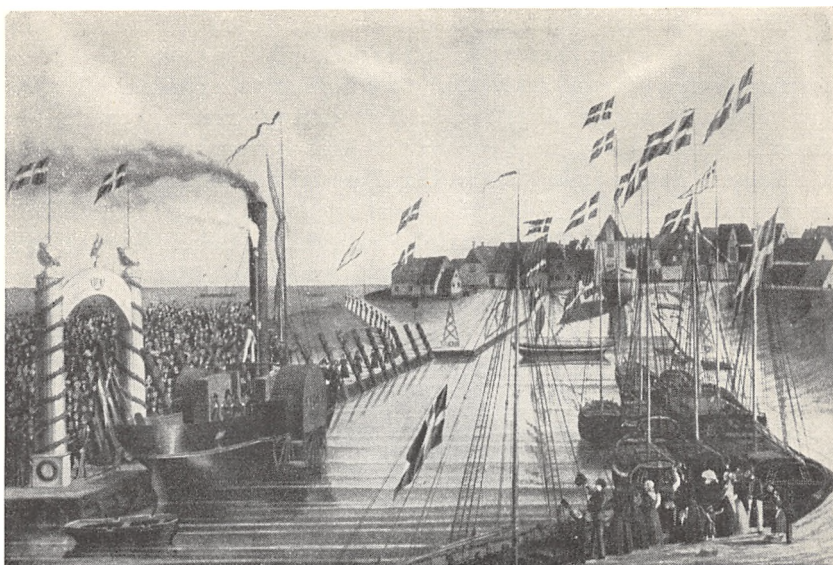
Ingen Sinde under sin Regering følte Christian VIII sig vel saa usikker med, hvilken Vej han skulde gaa, som i 1843. Hans Tillid til Josef Reventlow-Criminil var rokket, og den nationale Lidenskab, som Stænderforsamlingens Flertal havde vist, gjorde det meget tvivlsomt for ham, om hans konservative Helstatspolitik havde Udsigt til at lykkes. Hertil kom Hertug Christian Augusts stigende Indflydelse paa hele den tysktalende Del af Befolkningen. Paa den anden Side var den Udvikling i liberal og demokratisk Retning, som den danske Bevægelse i Nordslesvig havde taget under Hiort Lorenzens Førerskab, ingenlunde Christian VIII behagelig. Desuden faldt den Kritik ham for Brystet, som Bønderne altid var rede til at rette mod Embedsstanden, der endnu nød Kongens Tillid. Det var derfor med en noget mørk Mine, han modtog Hans Nissen og Laur. Skau, da de 6. August søgte Audiens.

Resultatet af dette Møde paa Før blev dog bedre, end de to Mænd havde turdet haabe. Hans Nissens djærve Mandighed og Laurids Skaus samtidigt „beskedne“ og kloge Optræden gjorde et stærkt Indtryk paa Christian VIII. Han nøjedes med at opfordre Bønderne til at „være selvstændige“, d. v. s. optræde uafhængigt af de københavnske Liberale, lovede dem sin Støtte i „Tavlesagen,¹⁾ og udtalte sin Harme over de slesvig-holstenske Udtalelser paa Mødet i „Hundeklemmen“. Ogsaa Petitionen om Forligeskommissioner blev af ham modtaget velvilligt. Bønderne rejste tilfredse hjem, og efter Festen i Gram Slotshave søgte de en ny Audiens i Slutningen af Oktbr. i København. De vilde ikke blot fremføre gamle Ønsker (om Stænderforsamlingens Flytning, Forligskommissioner og Opløsningen af Haderslev Amts Kirkekasse), men ogsaa tale om Anlægget af en Folkehøjskole. Atter denne Gang mødte de Velvilje hos Christian VIII, der dog nu fandt „mere Trods og Selvtilid“ hos Laur. Skau end paa Før. Han begyndte at ane, at Kritikken kunde søge endnu højere til Vejrs end til Embedsmændene.

I Løbet af Vinteren 1843—44 hvilede „den slesvigske Forening“ ikke paa sine Laurbær, men arbejdede videre i det lagte Spor. Forligskommissioner indførtes i flere Sogne; Bestyrelsen og dens nørrejydske Venner, Herredsfoged With og Møller Wulff holdt et offentligt Møde i Kolding,

¹⁾ Herredsfoged O. Kier havde hindret Ophængningen af en Mindetavle for Sprogreskriptet af 1840 i Gram Herreds Tinghus.

Fig. 156. Kong Christian VIII's Ankomst til Wyk paa Fær.
S. Steenbeck lit. (1844).

hvor Ophævelsen af Toldgrænsen mellem Nørre- og Sønderjylland drøftedes, dog uden Resultat; endelig fik man de københavnske Liberale ved Prof. Flors Paavirkning til at opgive deres Ønske om, at den første Undervisningsanstalt skulde være en dansk Latin- og Realskole, og i Stedet slutte sig til Tanken om Følkehøjskolen (S. 229). Maaske har det bidraget hertil, at man saa, hvor ringe Resultater den Fagskole for Bøndersønner havde bragt, som fra tysktalende Side var blevet oprettet i Rendsborg i Slutningen af 1842. Endnu var der Tvivl om, hvor Skolen skulde ligge. Riegels ønskede den paa Snoghøj, hvorved den vilde komme under hans konservative Indflydelse; Flor vilde derimod have den inden for Nordslesvigs Grænser, og han sejrede. I Begyndelsen af 1844 indkøbtes en Gaard i Rødding med 60 Tdr. Land til Bolig for den, og i Ansøgningen til Kongen skrev „den slesvigske Forening“, at man tilsigtede „en Anstalt, hvor Bonde og Borger kan erholde saadanne Kundskaber og Færdigheder, som kan være til Nytte og Behag, ikke saa meget med Hensyn til hans særlige Næringsvej og Bedrift, som med Hensyn til hans Stilling som Landets Søn og Statens Borger“. Hermed var i Virkeligheden Grundtvigs Tanke knæsat. 14. Juni 1844 bifaldt Kongen Ansøgningen.

Rødding Højskole (Fig. 157) laa midtvejs mellem Øster- og Vester-egnen, men i Virkeligheden blev det den sidste, som kom til at sætte sit Præg

paa den. Tingskriver Jepsen havde ønsket at faa den rykket længere mod Syd og havde givet Anvisning paa en større Gaard i Sundeved, men Hiort Lorenzen skrev til ham, at „Lederne for Foretagendet endnu ikke vilde vove sig saa langt mod Syd. Skulde man senere formaa at oprette flere Skoler af samme Slags, maa ganske vist først og fremmest Sundeved og Als komme i Betragtning“. Matthias Paulsen i Sønderborg arbejdede i øvrigt paa at danne en Filial af „den slesvigske Forening“ i denne Egn, og Lorenzen støttede Tanken af al Kraft. Men Paulsen havde ingen personlige Forbindelser i Sundeved, og i April 1844 maatte Lorenzen med Sorg skrive til Jepsen: „Af Filialen paa Als synes der foreløbig ikke at ville blive noget, thi Stemningen der er meget flov“. Der skulde dog ikke gaa lang Tid hen, før den bedredes¹⁾.

Det var saaledes betydelige Resultater, som den nye Forening kunde pege paa ved Udgangen af Vinteren 1843—44. Men heller ikke dens Fjender havde ligget paa den lade Side. Efter Hiort Lorenzens Overgang til det danske Parti var Hertugen blevet Herre over Bladet i Sønderborg, og det tyske Organ „Lyna“ i Haderslev redigeredes nu af Konrektor Volquardsen i ren slesvig-holstensk Aand. De toneangivende Kredse i alle de nordslesvigske Byer — ene Sønderborg undtaget — stod nemlig i 1840erne uden for den danske Bevægelse og drejede stadig stærkere i liberal slesvig-holstensk Retning. I alle Stæderne stiftedes der efter sydslesvigsk Mønster „Liedertafler“, der fik den Betydning at skabe en bestemt Følelse af at høre til den tyske Kultur. For at faa Indpas paa Landet udkom „Lyna“ fra 1. Jan. 1844 overvejende paa Dansk, men Virkningen heraf var saa ringe, at Forsøget hurtigt blev opgivet, og fra 1845 afløstes Volquardsen i Ledelsen af Dr. Marcus, der arbejdede med augustenborgske Pengemidler og i ren augustenborgsk Aand. Mere og mere blev det klart for Oppositionen, at Bladene var et Hovedvaaben i den politiske Kamp. Men det lykkedes ikke i Aarene før 1848 at skabe en indflydelsesrig tysk Presse i de nordslesvigske Stæder; — i Aabenraa kunde man ikke en Gang faa Tilladelse til at oprette noget Blad ved Siden af Fischers. Det blev derfor et Organ uden for Sønderjyllands Grænser, det gamle „*Itzehoeer Wochenblatt*“, som stadig fandt størst Tilslutning hos den tysktalende Befolkning. Den Tone, som den med augustenborgske Penge understøttede Presse anslog over for sine Modstandere, hvis Førere Hiort Lorenzen og Laurids Skau aldrig nævnedes uden i Forbindelse med Øgenavne, har heller ikke

¹⁾ Først fra Begyndelsen af 1846 oprettedes en Slags tysk Højskole i Ørsberg, Tøstrup Sogn ved Kappel med Devisen: „*Landsvolksbildung — Landeswohl*“. At den ikke var tænkt som slesvig-holstensk, fremgaar af, at den indviedes af Amtmand Scheel med en Tale, der anbefalede Anglitterne at fortsætte med deres gamle Kongetroskab. En anden Sag var, at den snart slog over i den modsatte Retning.

Fig. 157. Rødding Højskole.

A. Nay lit. efter Maleri af F. Richardt.

bidraget til at skaffe den yderligere Udbredelse iblandt den nordslesvigiske Landbefolkning. For denne Tone bærer Hertugen personlig Ansvar, og i det hele anvendte han i den politiske Kamp Midler, der ikke er til Ære for hans Karakter.

Et langt kraftigere Vaaben fik Slesvig-Holstenerne derfor i den økonomiske Agitation, der med ikke ringe Energi lededes af Landinspektør Heinr. Tiedemann fra Johannisberg i Meggerkoog (mellem Slesvig og Rendsborg). Tiedemann, der i øvrigt var et Stykke af en Idealist og besjælet af Iver for at ophjælpe Arbejderklassen, havde til sin Specialitet valgt at paavise den danske Stats „Udsugelser“ af Hertugdømmerne, og var endt med at fæste sig ved „Prægravationen“. Denne opgav han til 38 Mill. Rbd., hvorfor man var bleven „bedraget“ af Danskerne. Imod den planlagte Filial af Nationalbanken i Flensborg stillede han Tanken om en slesvig-holstensk „Landesbank“ sammesteds, bygget paa Tilskud af private. I Løbet af Vinteren 1843—44 holdt han i dette Øjemed ikke mindre end 60 Møder, tit under aaben Himmel, og den høje Taler med de livlige Bevægelser, der let lod sig henrive til vovede Paastande og gerne brugte Kraftudtryk, gjorde et stærkt Indtryk paa de Tilhørerskarer, der strømmede sammen om ham. Regeringen krydsede imidlertid Planen ved i Febr. 1844 at udstede et

Dekret om Filialbankens Oprettelse i Flensborg, og fra dette Øjeblik ændrede Tiedemann sin Taktik til i Stedet for Landsbanken at rejse en Privatbank. I Tønder tegnedes der saaledes 60—70 Aktier; ogsaa paa Sønderborg Raadhus fandt der en livlig Aktietegning Sted, ja selv i Nørreangel, paa Nørreals og i nogle Sogne i Haderslev Amt (Aller, Hejls, Stenderup, Aastrup, Frørup, Skodborg og Vilstrup) mødte Bevægelsen en Del Tilslutning hos de større Gaardejere. Ellers var det i Stæderne særlig Købmansklassen, der følte sig draget til den. I Flensborg blev saaledes de tre Købmænd Soltau, Nane Jürgensen og Birck Administratorer for det Bankierinstitut, der skulde danne en Forløber og Forskole for Banken. I Rendsborg, Haderslev, Aabenraa og Tønder dannedes der oven i Købet Foreninger, der forpligtede sig til ikke at modtage danske Banksedler. Resultatet af denne store, planmæssige Agitation var, at Tiedemann allerede i Septbr. 1844 kunde regne med en tegnet Aktiekapital paa henimod 1 Mill. Rth. C. Men nu stod han over for den anden og vanskeligere Opgave, at faa kgl. Tilladelse til Bankens Rejsning. Dette opnaede han ikke før 1848.

Den slesvig-holstenske Virksomhed var i sin Mangesidighed et kraftigt Udtryk for, i hvilken Grad Sindene var bleven opskræmte. Ikke uden Grund har A. D. Jørgensen brugt de Ord om Slesvig-Holstenerne, at de betragtede den danske Bevægelse „som en stor Uret“, et kunstigt Forsøg fra Kongerigets Side paa at styrke det uddøende danske Sprog for at bruge det som politisk Løftestang til Sønderjyllands Genvindelse. Man kan oven i Købet sige, at dette Syn deltes af hele den tysktalende Overklasse i Hertugdømmerne, først og fremmest af Kiel-Universitetet. Hos de ædlere Personligheder raadede dog endnu en forsonlig Stemning over for Danmark. Falck søgte at berolige Danskerne for deres Frygt for det tyske Sprogs Fremtrængen. Han pegede paa, at Dansk ganske vist var uddøende i de Distrikter, hvor tysk Kirke- og Skolesprog havde hersket i mindst to Aarhundreder, men ud over denne Grænse — altsaa Flensborg-Tønderlinjen — havde det tyske Sprog ikke vundet Terræn i de sidste to Menneskealdre, og der var heller ingen Grund til at antage, at dette i Fremtiden vilde ske. Falck protesterede ogsaa mod tyske Paa-stande om, at Sproget i Sønderjylland ikke tilhørte den danske Sprogstamme, eller at den slesvigske Befolkning ikke ønskede Rigsdansk, men sin Dialekt anvendt i Stænderforsamlingen og for Retten.

En ikke mindre nobel Holdning i den begyndende nationale Strid indtog den flensborgske Videnskabsmand, der i Modsætning til Chr. Paulsen stillede sig paa tysk Side. Georg Waitz (Fig. 158) havde ligesom Paulsen haft tysk Hjemmesprog, og paa det flensborgske Gymnasium havde han „uden Modvilje“ lært nødtørftigt Dansk. Senere havde han jævnlig opholdt sig i København, men sin egentlige aandelige Paavirkning fik han

i Tyskland, af Historikerne Niebuhr og Ranke. Han blev stærkt grebet af tysk Kultur. Men Waitz var samtidig en uafhængig Natur, der ikke sluttede sig til noget Parti, hverken det konservative eller det liberale. Ved Michelsens Afgang fra Universitetet i Kiel 1842 blev han dennes Efterfølger, fordi man ønskede en indfødt Lærer i Slesvigs og Holstens Historie, „for at det nordiske Element deri ikke skulde skydes til Side“. Waitz erklærede selv at ville behandle sit Fag som et Led af den danske, ja overhovedet af den nordiske Historie. Regeringen var foreløbig glad ved at have faaet en loyal Flensborger i Stillingen, og der var ved Kiel-universitetet en Modsætning mellem den altske Droysen og Waitz med hans „særlige Fædreland“.

Falck og Waitz vidnede om, at der i Hertugdømmerne endnu i 1843 fandtes loyale tysktalende Forkæmpere for Helstaten. Det store Spørgsmaal i Begyndelsen af 1844 var, om det skulde lykkes Christian VIII at berolige den paa begge Sider ophidsede Stemning og virkeliggøre det Program, som han havde udtrykt med disse Ord i sin Dagbog 1. Jan. 1843: „Kongen bør staa over Partierne og vedligeholde Tilstanden, som den er, Slesvig som et selvstændigt Hertugdømme under den danske Krone, enhver Undersaats Sprogforhold respekteret.

Endnu er Tilliden til Kongens Upartiskhed usvækket“.

11. PATENTET AF 29. MARTS 1844 OG DETS FØLGER.

Reskriptet af 2. Dec. 1842 om en Sikring af de „dansktalende Deputeredes naturlige Rettigheder“ havde ikke hos Stænderforsamlingens Flertal fundet den Modtagelse, som Kongen havde ventet eller i hvert Fald ønsket. Det stod derfor straks klart for ham, at Spørgsmaalet maatte bringes til en Løsning før den næste Forsamling 1844. At denne Løsning ikke kunde blive Flertallets, laa allerede i Kongens Ord herom i hans Dagbog: „Noget impertinentere kan ej tænkes“. I et Statsraads-møde d. 10. Febr. 1843, hvori navnlig Stemmann og V. A. Moltke havde ud-

Fig. 158. Georg Waitz.
Fotografi.

talt sig bestemt for det danske Synspunkt, paabødes det derfor Kancelliet at udarbejde et Lovudkast til Forelæggelse for Stænderne „i Overensstemmelse med den i Reskript af 2. Dec. udtalte Allerhøjeste Vilje“. Samtidig forlangte Kongen Oplysning af Kancelliet om, hvorvidt Reskriptet af 14. Maj 1840 var bragt til fuldstændig Udførelse. Kancelliet tog fat paa sit Arbejde, men herunder greb det den Tanke, som Andr. Petersen fra Dalby havde fremsat i den sidste Stænderforsamling, nemlig at Retten til at tale Dansk skulde begrænses til de Medlemmer, „som ikke tiltro sig at være det tyske Sprog tilstrækkelig mægtige for at kunne betjene sig deraf ved deres Foredrag i Forsamlingen“. Det var en Indskrænkning, der maatte udelukke P. Hiort Lorenzen fra at benytte denne Ret. Kancelliet havde herved overskredet sin Bemyndigelse, ligesom dets Præsident havde gjort det i Stænderforsamlingen 1842 ved sin Udelukkelse af en Del af „det sidste kongelige Ord“. Det er et nyt Vidnesbyrd om Kongens Svaghed, at han ogsaa fandt sig heri. Men det bør ikke overses, at de danske Medlemmer af Statsraadet sluttede sig til Kancelliets Standpunkt, da dets Udkast 15. Marts 1844 kom til Forhandling. Det lykkedes kun Kongen at faa tilføjet, at de dansktalende Deputerede ogsaa skulde kunne stille skriftlige Forslag paa Dansk. Men dansk Tale i Stænderforsamlingen havde nu faaet paatrykket Undtagelsens Præg. De to Sprog var ikke længer ligestillede. Det nationale Tilbage- tog, som hermed var foretaget fra Kongens Side, maatte endda vække dobbelt Uvilje paa dansk Side, fordi den trufne Ændring — med eller uden Grund — kunde opfattes som rettet mod en bestemt Enkeltmand, Hiort Lorenzen. 29. Marts 1844 saa udkom Patentet i Form af en provisorisk Lov, der altsaa skulde forelægges Stænderne til Raadgivning, hvorefter Kongen forbeholdt sig den nærmere Beslutning. En Maaned senere aabnedes Filialbanken i Flensborg (Fig. 159). Saaledes havde Kongen samtidig foretaget et Skridt, som Slesvig-Holstenerne kunde forventes at billige, og et andet, som sikkert vilde falde dem for Brystet. Men begge Skridt stemte overens med hans uforandrede Helstatspolitik.

Christian VIII havde dog atter — ligesom ved Udnævnelserne i For- aaret 1842 — regnet fejl. Han havde ikke forstaaet, hvor dybe nationale Strengte, der allerede var blevet slaaet paa i Nordslesvig og i Danmark; at en Kraft var blevet kaldt til Live, som ikke lod sig spotte. I København satte en Kreds af ansete Mænd, den saakaldte „Syvstjerne“ (H. N. Clausen, Drewsen, H. P. Hansen, Hvidt, J. E. Larsen, Meinert og Schouw) sig i Spidsen for en „Allerunderdan. Petition af Borgere i Kongeriget angaaende det danske Sprogs Ligeberettigelse med det tyske i det dansk-tydske Hertugdømmes Stænderforsamling“. Adressen fik i det hele 10.000, deraf alene i Hovedstaden over 4000 Underskrifter. Heriblandt fandt man Videnskabsmænd som

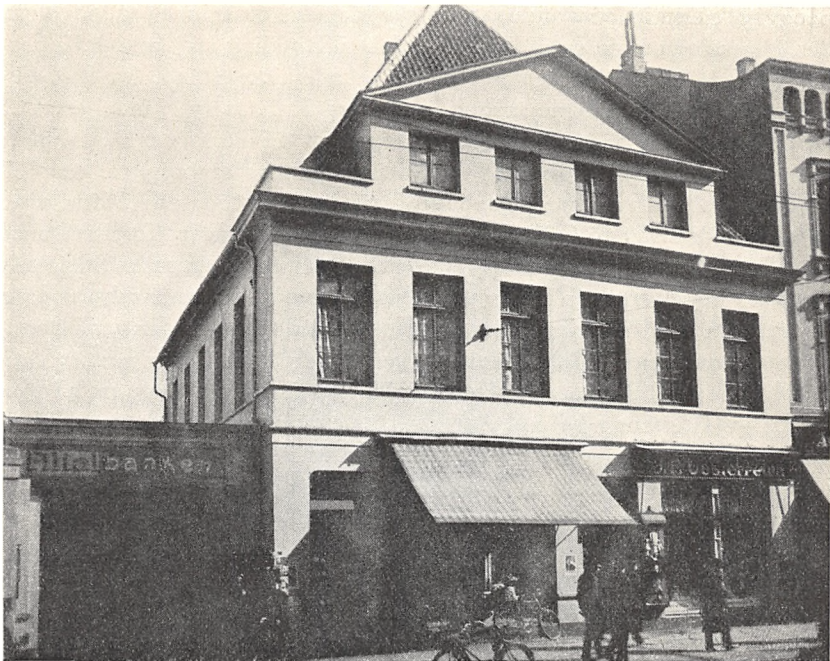

Fig. 159. Filialbanken i Flensborg.
Fotografi.

Engelstoft, Madvig, Velschow og Worsaae; den unge nationalliberale Digter Hostrup saa vel som de ældre upolitiske Sangere Chr. Winther og Fr. Paludan-Müller; desuden mødtes Kunstnere som Constantin Hansen, Bindsbøll, Købke, Lundbye, Skovgaard og Sonne broderligt Side om Side. Men ogsaa det praktiske Liv var godt repræsenteret med Mænd af alle Klasser, lige fra Højesteretssagførere, Redaktører og Grosserere til Skippere, Høkere, Værtshusholdere, Haandværkssvende og Hyrekuske. Intet taler maaske stærkere om, i hvilken Grad det drejede sig om et virkelig folkeligt Spørgsmaal. I Provinsbyerne var der ogsaa talrige Underskrifter; — i Sorø lægger man Mærke til P. Hjorts, Hauchs, Ingemanns og Wegeners Navne; — øverst stod Randers med 284. Men navnlig slog Bevægelsen an paa Landet i to Amter, Holbæk og Vejle (henholdsvis 1924 og 1407 Navne). Selv om man overalt ser Præster, Skolelærere og Sogneforstandere som flinke Foregangsmænd, synes der at være en Sammenhæng mellem den nationale Bevægelse og det „Bonderøre“, der navnlig i Holbæk Amt havde fundet sin Højborg for Øerne.

Dette Indtryk bekræftes, naar man vender sig til den samtidige Indsamling „til dansk Underviisnings Fremme i Hertugdømmet

Slesvig“, Den lededes af de samme syv Mænd. I Slutningen af Maj afgav den Beretning om de da indkomne Beløb til Rødding Højskole. I København havde c. 300 Medlemmer af den akademiske Stand, fra Embedsmænd til Studenter, sammenbragt godt 5000 Rdl., mens Handelsstanden kun tegnede det halve Beløb, fordelt paa — 22 Personer. Paa samme Maade staar det til i Provinsstæderne; naar Sorø er højest af de sjællandske Købstæder, skyldes det Akademiet. Den studerede Stand viser ogsaa her den største Offervilje. Men om Landet skriver Komitéen med god Grund: „Landbostanden har forholdsviis taget levende Deel, selv Husmænd og Tjenestefolk ikke undtagne“. Komitéen mener selv, at dette skyldtes Præster, Skolelærere og lignende stillede Mænd, der var i Besiddelse af Bøndernes Tillid. Resultatet var i hvert Fald, at for Øernes Vedkommende mødte ogsaa her Holbæk Amt op med det største Antal Deltagere (592), mens i Jylland Aarhus Amt endog kunde fremvise dobbelt saa mange (1116). Til dette Amt kom den indrepolitiske Bevægelse først i Halvtredserne, men da til Gengæld kraftigere end i det øvrige Jylland. Atter her ser man den samme Forbindelse mellem national Vækkelse og andet aandeligt Røre. Man føler næsten i disse Petitioner og Indsamlingslister det første Pust af „Aanden fra 48“.

At Sprogpetitionen ikke kom Christian VIII tilpas, er let forstaaeligt. Men den store Adresse blev ikke den eneste, som Kongen kom til at modtage. Ogsaa den viborgske Stænderforsamling lod høre fra sig. Christian VIII afviste bestemt dens Krav som uberettigede Indgreb i Sønderjyllands Rettigheder. Vanskeligere blev det for ham at anlægge en barsk Mine, naar Forsamlingen ogsaa tog til Orde for Bekæmpelse af de statsopløsende Tendenser, selv om den hermed først og fremmest tænkte paa Bestræbelserne for at skille Slesvig fra Danmark. Her var i Virkeligheden taget et Skridt, der rakte ud over Øjeblikkets Stridsspørgsmaal, mod det Tidspunkt, da Christian VIII og det liberale Danmark kunde mødes i en Helstatspolitik, fordi de liberale heri saa den eneste Vej til Sønderjyllands Bevarelse.

Skarpest var dog den Modstand, som Patentet af 29. Marts 1844 mødte i selve Nordslesvig. Først i Begyndelsen af Maj var det blevet offentliggjort, og den Mand, som straks tog Føringen i Kampen mod det, var Hiort Lorenzen. Til at begynde med var han vel til Sinds „at underkaste sig Reskriptet“, „men da paa Tydsk saaledes tale til Høire og Venstre, at det skal gjaldre i hele Landet“. Flor billigede hans Beslutning og vilde saa overlade til Danmark at tage den blodige Fornærmelse op. Men Uviljen mod dette Standpunkt brød løs paa „den slesvigske Forening“s Generalforsamling d. 13. Maj, da Patentet her blev oplæst. Man vilde ikke slaa sig til Taals med, at de nordslesvigske Repræsentanter talte Tydsk i Stænderforsamlingen, selv om det blev i nok saa

H. aderslev d. 15de Juni 1844.

Djære Ann!

Du er befagelig, Skrivelse, med ~~en~~ indlyste Brev til
Hid Længe om for mig medtaget og dog beføget, det vilde
til sin Betsumme.

Hid, Længe om for mig selv flere Gange
delt om det, Skrivelse den foretagne; men vi er foretaget
sammen til det Kædet, at det var meget færlig,
at begrundet, saa meget, som vi ikke kunde sætte igjennem.
Det er en afgjort Sag, at vi ikke gøre alle Lænder
i H. aldt til at undersøge, en færdig Petition,
imidlertid den Palæstina, den Undersøge følger, vil
altjaa være, at den Høiesteret sig bringe af Bred,
videre til at undersøge en Længe Petition, og
saa er vi lige var ved Maalst. Det færdig af
29de Maas for Længe selv afstaa, sig Trængsel
at gøre færdig Petitioner. Lænderne sig en almindelig:
„Længe er blivne en Lydelse.“ den Trængsel, som er,
skrevet, ikke at bide som en meget, foretæn om det for,
eller det Bred, den Bred sig selv, og, den færdig
den ikke skien meget under, færdig er Høiesteret
Befagelig. At Petitioner til Længe i den Høiesteret
er altjaa for Skrivelse med en Undersøge. den Bred
skænder den en meget den Lyd mere til Længe
Længe, Bred, den Bred den færdig færdig,
den Bred Undersøge og er befagelig af en god Bred.
Den Bred Bred vil ikke Petitioner, færdig
Længe er en „Lydelse“, det vil den færdig.

Haderslev d. 15de Juni 1844.

Kjære Ven!

Deres behagelige Skrivelse med [med] indlagte Brev til Nis Lorenzen har jeg modtaget og strax besørget det Sidste til sin Bestemmelse.

Nis Lorenzen og jeg har alt flere Gange talt om det Skridt De foreslaaer; men vi ere hvergang kommen til det Resultat, at det var meget farlig at begynde paa noget, som vi ikke kunde sætte igjennem. Det er en afgjort Sag, at vi ikke faaer alle Bønder i Halk til at underskrive en saadan Petition, mueligen kun Halvdelen. Den umiddelbare Følge vil altsaa være, at de Øvrige lade sig tvinge af Autoriteterne til at underskrive en Contra-Petition, og saa ere vi lige nær ved Maalet. Ved Patentet af 29de Marts har Kongen selv afskaaren sig Mueligheden at faae saadanne Petitioner. Bønderne sige nu almindelig: „Kongen er bleven en Tydsker“. De Kraftige have besluttet, ikke at bede ham om noget, hverken om det En eller det Andet, de Lunkne sidde stille, og de Frygtsomme tør ikke skrive noget under, hvad der er Øvrigheden ubehagelig. Al Petitioneren til Kongen i dansk Retning er altsaa for Øietikket næsten umuelig. Fra Slesvig trænger der nu ingen dansk Lyd meer til Kongens Ører, unntagen djærve Ord fra den slesvigske Forening, der staaer urokkelig og er besjelet af en god And. Men dette Samfund vil ikke petitionere, saalænge Kongen er en „Tydsker“, det vil han protestere.

Begyndelsen af et Brev fra P. Hiort Lorenzen til Pastor J. V. Marckmann paa Christianshavn. I Privateje.

stærke Ord. I en Adresse til Kongen udtalte Foreningen, at Modersmaalet nu vilde forstumme i Forsamlingen; at Efterkommerne med Undren vilde læse, at under den Konge, som havde anerkendt „den danske Slesvigers naturlige Ret til i sit eget Sprog dér at hæve sin Stemme“, var Sproget blevet lukket ude af Stændersalen. Samtidig opfordrede Forsamlingen P. Hiort og Nis Lorenzen til at nedlægge deres Stændermandater, og dette skete et Par Dage efter Mødet, hvorpaa Posselt, P. Nielsen og P. Jepsen fulgte Eksemplet. Hiort Lorenzen endte et Brev til P. Jepsen i Rinkenæs med de Ord: „I hvert Fald er det bedre for vor Sag, at Minoriteten nu med Ære forlader Scenen, end at den kapitulerer i Slesvig. Vil Københavnerne nu ikke gøre energiske Skridt, vilde det efter vor Mening være Daarskab at pine os selv længere“.

Det fremgaar af disse sidste Ord, at Beslutningen ikke var i Overensstemmelse med alle københavnske liberales Ønsker, og i Virkeligheden vakte den Fortrydelse hos den moderate Fløj af disse, H. N. Clausen og hans Venner. Hiort Lorenzen forfulgte derfor den radikale Retningslinje videre. Laur. Skau blev forledet til at affatte sit berygtede „Opsigelsesbrev“ til Kongen. Det er en Skrivelse, der ikke blot er grov, men ligefrem fræk. Men Hiort Lorenzen indskrænkede sig endda ikke hertil. 12. Juni holdtes en ny Generalforsamling i „den slesvigske Forening“, og paa denne vedtoges den berømte „Protokolekstrakt“. Heri billigedes fuldkomment de Deputeredes Mandatnedlæggelse, Rigets nærforestaaende Opløsning varsledes, og man endte med at opfordre til et nyt Skamlingsmøde i de Ord: „Iaar kan man ved Skamlingsbankefesten endnu maaske tale Dansk; Gud alene veed, om det kan ske ad Aare“.

Hvad var Meningen med denne voldsomme Radikalisme, som Hiort Lorenzen hermed havde paatrykt den slesvigske Danskhed? At Planen, som man har ment, skulde være at forlede Kongen og Kancelliet „til at forgribe sig paa den nordslesvigske Danskhed for at rejse en endnu heftigere Bevægelse imod dem“, synes lidet sandsynligt. Rimeligere er det, at han har villet drive Københavnerne frem til en lignende Energiudfoldelse ved det Eksempel, Nordslesvig gav dem. Desuden fremgaar det af Brevvekslingen med Jepsen, at Lorenzen kun betragtede Mandatnedlæggelserne som „betingede“, saaledes at de kunde tages tilbage, hvis Patentet blev ophævet. Han trøstede sig endelig med, at Regeringen ikke kunde indkalde Suppleanterne uden først at afkræve de Deputerede en officiel Erklæring, da Nedlæggelserne kun var fremkommet i en Avisartikel. Heller ikke dette sidste skulde vise sig at holde Stik.

Men Lorenzen burde have kendt Nordslesvigerne godt nok til at vide, at til en saadan Desperado-Politik vilde de ikke slutte sig. Heller ikke i Kongeriget førte den til mere end en Straa-Ild hos de københavnske

radikale. „Opsigelsesbrevet“ og „Protokolekstrakten“ var Skridt, som maatte give Bagslag, ikke blot ved de Sagsanlæg fra Regeringens Side, der naturligvis fulgte prompte efter. Laurids Skau har med Rette sagt om Erklæringen, at den var den eneste, Foreningen udsendte uden Flors Godkendelse og — „Følgen blev, at vi forløb os“.

Foreløbig kunde Hiort Lorenzens Politik maaske synes at sætte Frugt. I København stiftede „Syvstjernen“ en ny Afdeling, „Den slesvigske Hjælpeforening“ med det Maal at tilvejebringe et Fond til den danske Nationalitets Opretholdelse, Beskærmelse og Udvikling i Slesvig. Utvivlsomt var man hermed gaet et Skridt videre i politisk Retning end ved de hidtidige Indsamlinger til Biblioteker, Undervisningsanstalter o. lign. kulturelle Formaal. Det største Slag blev dog det andet Skamlingsbankemøde 4. Juli 1844, det betydningsfuldeste af alle de Folkestævner, som har fundet Sted her. Her mødtes for første Gang Danskerne i Kongeriget med dem i Hertugdømmet; københavnske Studenter med Grundtvig i deres Midte, Orla Lehmann, Fr. Barfod, Goldschmidt og Ploug fra Hovedstaden, mange Nørrejyder med Nis Hanssen i Spidsen, Chr. Paulsen — men ikke Flor — fra Kiel, — det var det rigs danske Islæt i den henimod 9000 Mennesker store Forsamling, overvejende bestaaende af nordslesvigske Bønder med deres Førere Hiort Lorenzen, L. Skau og P. Chr. Koch. Vi ved, at Bestyrelsen paa Forhaand følte sig meget usikker angaaende Festens Forløb paa Grund af „den Modløshed og uhyggelige Stemning, der nu herskede blandt Bønderne“. Denne Pessimisme lykkedes det dog Mødet at hæve, og den lokale Herredsfoged kunde indrapportere til Amtmanden, at „vist aldrig er en Fest blevet holdt i større Orden og Ro“. Orla Lehmanns Tilbud om Fostbroderskab; Goldschmidts Spørgsmaal: „Jeg er en Jøde, hvad vil jeg blandt Eder?“; Plougs skandinaviske Tale; — den eneste, der af Herredsfogden ansaas for at overskride Loyalitetens Grænser; — Nis Hanssens Ord for Kongen og Kronprinsen; sidst, men ikke mindst Laur. Skaus Tale (af Flor) om Patentet af 29. Marts, der ikke var „en Ligsten paa Sprogfrihedens Grav“, men et Spørgsmaal til Folket: „Gives der nogen dansk Nationalitet, nogen dansk Nationalære, eller ikke?“ — alle disse Taler greb Forsamlingen paa det dybeste, saa at et Øjenvidne kunde sige:

„Ordet lød, som Torden-Brag
Ruller over Skoven,
Ramde og som Torden-Slag,
Kasted Glans paa Voven,
Tændte Baal i Kæmpe-Favn,
Tændte Skamling-Høiens Bavn
Med de klare Luer!“

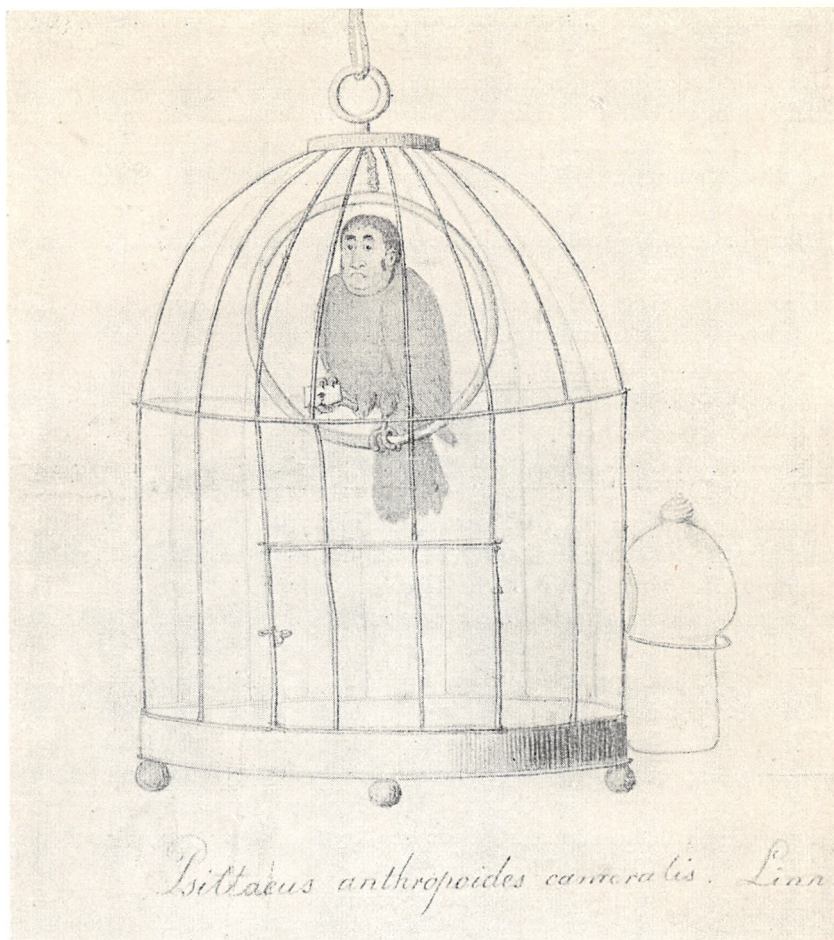

Fig. 160. Satirisk Tegning af Peter Hiort Lorenzen.
Blyant. Originalen i Aabenraa Amts Museum.

Og dog var det netop dette Øjenvidne, som greb dybest. Dagen var først og fremmest Grundtvigs (Fig. 161).

Grundtvig var blevet indbudt, fordi man, som Orla Lehmann skrev, vilde vise ham, „hvor levende de danske paaskjønne, hvad De er for den Sag, i hvis Navn dette Stævnemøde finder Sted“. I den fem Kvarter lange Tale, som han bagefter udgav under den karakteristiske Titel: „Skov[-Skau!]-Hornets Klang mellem Skamlings-Bankerne“, kauserede han aandfuldt over den 1000aarige aandelige Strid mellem Dansk og Tysk i Sønderjylland, og udmundede i et kraftigt Indlæg for det aandelige

Vaaben, Højskolen, „hvor Nordens Aand, paa Modersmaalet, og med det, hersker uindskrænket og vænner sig til at behandle „Tydsken“ [altsaa det tyske Sprog] herinde som en haardsfør, bredskuldret og kløgtig Træl, af hvem man til Hverdags-Brug . . . kan have usigelig megen Nytte“¹⁾. En saadan Højskole vilde ogsaa blive et Forbillede for det egentlige Danmark. „I Kongeriget synes vi dømt til kun at efterligne hvad vi see, kun i Hertugdømmet har Dansken Mod til at ligne sig selv“. „Eders danske Højskole kan blive en Mimers-Brønd, hvortil Konger ride, for at søge Raad“.

Grundtvig havde i Modsætning til de øvrige Talere kun talt for Kulturkampen. Hans Indsats paa Skamlingmødet blev maaske den varigste. Om det Indtryk, han vakte, vidner Kolding-Borgmesterens Ord: „Mangfoldige fik Lejlighed til at lære at kjende eller i det mindste til at see en Mand, hvis Navn ikke vil glemmes, saalænge den danske Tunge er til“. Hvor højt Grundtvig selv var oppe, fremgaar af hans Tak efter Mødet til Kolding By: „paa egne og gamle Danmarks Vegne“.

Skamlingsbankemødet 1844 var for Datiden Højdepunktet i den nationale danske Vækkelse; for os der har kunnet følge Udviklingen gennem Aarhundredet, maa Højskolens Indvielse træde i første Række. Den aabnedes 7. Novbr. 1844 af dens Forstander Johan Wegener (Fig. 162) med den velkendte Tale, hvori han satte det som Skolens Maal at genopvække Folkeanden ved Hjælp af Fortidens store Minder og at skabe en kraftigere Slægt: „til dansk og stor og til herlig Id, til Danmarks Frelse i Nødens Tid“. Maalet var stort, og den Skare, der samledes om Wegener, beskeden, kun en Snes nordslesvigske Gaardmandssønner. Dog, det var en Elite, der knyttede sig til ham i Hengivenhed, og ved folkelige Foredrag lykkedes det desuden at vinde en Kreds af Omegnens Beboere til at blive Skolens Garde. Men Penge var det ikke til at slaa ud af Vestboerne, og da Johan Wegener som københavnsk Akademiker havde lige saa svært ved at faa Øje paa deres aandelige Værdier, fordi hans liberale Tankegang tørnede sammen med deres Bondekonservatisme, blev han naturligt nok hurtigt træt. Aaret var næppe gaaget til Ende, før man maatte se sig om efter en anden Leder.

Højskolens Aabning blev den sidste Triumf, som den danske Bevægelse foreløbig vandt, og „den slesvigske Forening“s Medlemsprotokol viser ligeledes (S. 291), at 1844 betegner Kulminationsaaret i Haderslev Amt. Hertil bidrog først, at den Forfølgelse fra Myndighedernes Side, som man selv havde været ude efter, ikke længe lod vente paa sig.

Resultatet kunde ikke være tvivlsomt. P. H. Lorenzen havde taget et saa yderligt Standpunkt, at han ikke kunde finde Medhold selv hos de

¹⁾ Det var disse Ord, der af Slesvig-Holstenerne misvisende fortolkedes som gældende den tyske Befolkning (*Th. Mügge: Streifzüge in Schleswig-Holstein II*, 112).

Søndag den 16. Jul.

Hjære Mandkæde!

Har læst jeres Brev min høitidelig Tak. Jeg
er dem meget taknødvendig for Deres Brev og med Tungen,
i hvilken de saa venligt har forsvaret mig. Jeg har en fast
hummelig sikker Oplysning om, at de første Ordførelser af
det bekjendte Brev, som kom til Jyderholms, er kommen fra
— Oragnippenhang! I det tilføjet det alle som kommer
fra det første Læselæs, og Plats = Guldpræmianer fortæller, at
de første Jerns, og de sidste Brev, for tilkommet dem en
Ordførelse af Jerns Originalen. Det er en ganske god, fast
Tungen blot sig det at vide. —

Udover den Hæmsling for gjort god Hilsning og alle,
den for sig selv de fleste og bidrager til Guldpræmianer og
særlig Plads. De første som havde lidt Læselæs til,
man var derimod næsten som Plads og Grøntøj. Om mig
skal de ikke magt; de yttre blot, at min Tale var meget
ufølgelig, men — de som formædelig ikke forsvaret for
højstelig og forsvaret de løse sig selv den — den. Jælle
ikke som Læselæs for min Tale gjort som grøntøj og Hilsning
saa den jeg selv for mig selv, hvilket er meget naturligt, da
de ignorerer ikke var nok for mig og den. Og — den er jeg
meget vel tilfreds, og den for mig selv den første, og
brødet, som den første. Hver for mig selv og den
de fleste, og den tale var den ignorerer og den langt mere
indfølelses og Læselæs. —

Den Plads for Hæmsling skal først og fremmest med Plads
Tungen for mig 3 de den tilladt Læselæs at bringe
Uansvarlighed og Plads til at medføre en Læselæs, som
skal ændres for Hæmsling og Hæmsling. Medlemmer af Læselæs,
fjælle som Læselæs og den jeg, Læselæs og Plads. Læselæs,
Tungen

Samt Christhæderens Medlemmer paa Grundskolen,
der for sig selv har taget sig af at forberede den næste
Forening af jule Møder, og igennem Mængden at finde mig
hvorefter jeg vil gaa ind, for at forberede Grundskolens
Juleaften og der ists. Ved: den, paa ists. og offentliggjort.

Efter Middag var jeg paa et for Samfundets tillig,
med Gud Møder, men ni offentlig naturligt med mig for
sig. Der paa mig i gæst omkom. Jeg gik den første
forberede paa mig; først kom jeg den til at forberede mig
den Samfundets, der den til at lade mig paa det paa.
og gaa den anden paa alvorlig Tilværelses, fordi det
og gik for sig paa at omkomme den Samfundets, at
jeg tydelig kunde se, at de kom og at bli at paa
hvorledes Mængden gik. Der var af J. V. Carstensen, indstod,
nat. Guds Gæst den første for mig. Det
kommer de første og, og paa den og forberede til
de andre 12 Jule indstod, i den af det indstod
forberede, - forberede de og forberede: det,
første og J. V. - Ellers, paa den til det og,
med de 12 Jule vil forberede bli offentlig.

Jeg paa mig og i en Gæst paa Mængden af det
forberede til det, paa mig og i det indstod
med mig: den og, forberede jeg ists. og med mig og
den og. - Den første forberede jeg at kunde paa og
til den næste Mængden og den af det og det
forberede, og for Mængden og den og det. Tillig
med den og til det. - Den og den, paa den i
det i det og den og, forberede at vil det
forberede den og i det.

Men Guds bier - jeg man paa: den!
Den den den
forberede at den til den den.

L. Skau.

Sommersted, d. 16de Juli.

Kjære Marckmann!

For Deres sidste Brev min hjertelige Tak. Jeg er Dem meget forbunden for Deres Samtale med Kongen, i hvilken De saa varmt har forsvaret mig. Jeg har nu faaet temmelig sikke Oplysninger om, at den første Afskrift af det bekjendte Brev, som kom til Haderslev, er kommen fra — Augustenborg! Dertil skal det atter være kommen fra det tyske Cancellie, og Slesv.-Holsteinerne fortælle, at de tyske Herrer, paa en listig Maade har tilvendt dem en Afskrift af selve Originalen. Dette er nu ganske godt, hvis Kongen blot fik dette at vide.

Festen paa Skamling har gjort god Virkning paa Alle, den har styrket de Danske og bibragt Sl. Holsteinerne en forfærdelig Skræk. De sidste kan bedst lide Lehmanns Tale, men ere derimod rasende paa Ploug og Grundtvig. Om mig tale de ikke meget; de yttre blot, at min Tale var meget uskyldig, men — de have formodentlig ikke forstaaet hvor frygtelig en Paastand der laae skjult [deri] i den. Heller ikke paa Bønderne har min Tale gjort saa gribende en Virkning som den jeg holdt forrige Aar, hvilket er meget naturligt, da den igrunden ikke var rettet saa meget paa dem. Og — dog er jeg meget vel tilfreds, thi den har virket, hvor den skulde virke, og truffet, hvor den skulde træffe. Ploug har virket meest paa de dansksindede, og hans Tale var da igrunden ogsaa langt mere indholdsrig end Lehmanns. —

Den Slesvigske Forening skal sandsynlig nu oprykkes med Rode. Kongen har under 3die dennes tilladt Cancelliet at bemyndige Overcriminalretten i Slesvig til at nedsætte en Commission, som skal undersøge Foreningens Foretagender. Medlemmer af Commissionen ere Amtmanden og den nye Borgemester Justitsr. Lassen samt Amtssekretær Mussmann som Protokolfører. Dens første Foretagende bestod i at forbyde den slesvigske Forening at holde Møder, og igaar Morges at sende mig Herreds-

foged Kjer paa Halsen, for at forsegle Protokollen. Heldigviis er der ikke [et] Ord i den, som ikke er offentliggjort.

Igaar Middag var jeg stævnet for Commissionen tilligemed Hans Nissen, men vi afhørtes naturligviis hver for sig. Dog stemte vi godt overeens. Jeg gjorde dem sandelig Forhøret suurt nok; først tvang jeg dem til at forelæse mig deres Commissorium, derpaa til at lade mig selv læse samme, og gav dem endelig saa alvorlige Tilretteviisninger, fordi de gjorde Forsøg paa at overskride deres Commissorium, at jeg tydelig kunde see, at de længtes efter at blive et saa besværligt Menneske qvit. Idag er P. H. Lorenzen indstævnet. Pastor Hettel skal sandsynlig for imorgen. Det fornemste de forsker efter, er hvem der er Forfatter til de under 12. Juni udstedte, i danske [P] Blade indrykkede Proklamationer, — hvorledes de ere behandlede i Forsamlingen o. s. v. — Alle, som vare tilstæde bemeldte 12. Juni ville formodentlig blive afhørte.

Jeg sendte igaar en i en Hast sammenskreven faktisk Beretning til Ploug, som vil læses i Fædrelandet endnu i denne Uge, hvorfor jeg ikke her vil udbrede mig videre over Sagen. — Paa Søndag haaber jeg at kunde sende en Klage til den Slesvigske Stænderforsamling over Krænkelser af Associationsfriheden, og for Principets Skyld maae de forsvare os. Tillige ville vi klage til Viborg. — From fra Soed, som er i Slesvig i Nis Lorenzens Sted, har erklæret at ville benytte sig af det danske Sprog i Forsamlingen.

Men Posten bier — jeg maae slutte. Lev vel!

Deres troe Ven

L. P. Skau.

Hoslagt et Brev til Deres Kone.

Brev, dateret 16. Juli [1844] fra Laurids Skau til Pastor J. V. Marckmann paa Christianshavn. I Privateje.

moderate i Kongeriget og Nordslesvig, og Regeringen gik frem med Kraft. To Dage efter Skamlingsmødet udstedtes der Paabud om Lukning af „den slesvigske Forening“, og dennes Bestyrelse sattes under Tiltale, hvorhos der indleddedes Sag mod L. Skau for hans Opsigelsesbrev til Kongen. Kong Christian VIII viste for øvrigt i denne Sommer, at han formaade at knække den Opposition, der var rejst imod ham fra dansk Side. Under en Rejse i Nordslesvig i Begyndelsen af August forvissede han sig over-

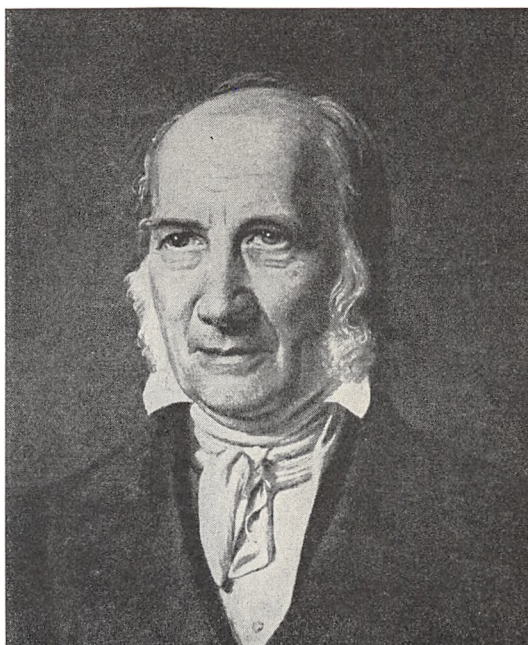

Fig. 161. N. F. S. Grundtvig.
Maleri af Constantin Hansen (1847).

alt om, at Sprogskriptet af 1840 var gennemført. Stemningen mod ham var overalt tilfredsstillende. Kun af Østeramtets Sognefogder, der mødte frem for ham, ytrede flere Misfornøjelse over Patentet af 29. Marts. Det er et ejendommeligt Træk for Enevælden under Afvikling, at Christian VIII ikke skyede at føre et rent personligt Forsvar for sin Sprogpolitik over for Sognefogderne, og at han endte med de Ord: „Naar nogen nu siger, at Eders Konge er mindre dansksindet end forhen, eller at han lader sig lede af de tyske, saa er det en aabenbar Usandhed“. Indtrykket paa de tilstedeværende var saa stærkt, at Kongen endnu en Gang vandt en Sejr i sin sønderjydske Politik. „Den slesvigske Forening“s Bestyrelse var hermed isoleret, Hans Nissen og Laurids Skau fandt sig tvungne til at søge Audiens hos ham paa Før og bede om Naade. Til Hiort Lorenzen hører man intet. Sagen mod Foreningen i Almindelighed og Skau i Særdeleshed trak endnu ud et halvt Aars Tid, indtil Kongen 10. Jan. 1845 resolverede at lade Naade gaa for Ret, dog paa den Betingelse, at hvis man atter forsaa sig, maatte man regne med Foreningens øjeblikkelige Opløsning.

Naar Kongen lod de danske Slesvigere slippe saa billigt, var det sikkert

ikke alene paa Grund af en vis Sympati for deres Stræben, men lige saa meget, fordi han frygtede for ved en skrap Forfølgelse at bane Vej for de farligere statsopløsende Elementer. Thi 1844 maa betegnes som et bedre Aar for Slesvig-Holstenerne end for Danskerne. Allerede før Reskriptet af 29. Marts var den Protestbevægelse mod Hiort Lorenzens danske Stændertale, som var fremtraadt i Vinteren 1842—43 (S. 280), blevet fortsat med de saakaldte „Sogneopstande“ mod den slesvigske Forening. De havde deres Udgangspunkt i de tidligere nævnte Sogne: Hoptrup, Vilstrup og Aastrup, men hertil kom en Kreds om Haderslev (Bjerning, Stepping, Magstrup, Vedsted og Starup) samt noget længere borte Skodborg og Løjt. Disse Sognes større Grundejere, ialt 4—500, vendte sig mod „den slesvigske Forening“, mod Folkehøjskole og Rigsmønt som kongerigske Produkter. Politisk betegnede de sig som Medlemmer af „vor hele slesvig-holstenske Nation“, men samtidig ønskede de „at blive det, vi er, Slesvigere“, og heller ikke at skilles fra Danmark. Der er i alt dette intet nyt. Det er aabenbart en rent konservativ, for ikke at sige reaktionær Bevægelse, en Opretholdelse af den bestaaende „administrative Slesvig-Holsteinisme“. Men det er Udgangspunktet for den „Hjemmetyskhed“, som senere havde sit Tilhold i de samme Sogne.

29. Marts 1844 dannede der sig paa Grundlag af denne Bevægelse en lille Sognefogedforening i Haderslev Amt (kun 15 Medlemmer), der i Juli 1845 omformedes til „den slesvig-holstenske patriotiske Forening“. Sjælen i den var et tidligere Medlem af „den slesvigske Forening“, Joh. Fred. Lorenzen i Jægerup, der paa Grund af private Stridigheder med L. Skau var udtraadt heraf, for øvrigt til Ærgrelse for de øvrige danske Førere, der havde Blik for hans ubestridelige Dygtighed. Lorenzen blev Foreningens Sekretær, og en Sognefoged Posselt i Frørup dens Formand. Brodden var tydeligt nok rettet mod „den slesvigske Forening“, men nogen egentlig antidansk eller statsopløsende Tendens kan ikke siges at findes hos den nye Forening paa dens første Stadier. Den satte sig især en Række praktiske Maal som Dyrskuer og Udstillinger og vendte sig udelukkende til Nordslesvigerne, baade i By og paa Land. Ved Udgangen af 1845 havde den ca. 150 Medlemmer, heraf ca. 30 i Haderslev og ca. 60 i Aabenraa. Resten var store Gaardmænd i de to Byers Omegn, dog ofte med tyske Navne eller indvandrede fra Kongeriget. Fra Kongens Side mødte den venlig Opmuntring, som man ser af den Audiens, han gav Joh. Fr. Lorenzen i Decbr. 1845.

Fra og med 1846, „det aabne Brev“s Aar, indtræder der imidlertid en tydelig Tendensændring inden for den slesvig-holstenske Forening. En forsigtig Protest mod dette Brev udstedes sammen med Kravene om Længdebane og alm. Værnepligt. Allerede forinden var Tiedemann op-

taget som Medlem; nu vælter en Strøm af Sydslesvigere og Holstenere ind i Foreningen (alene 5. Okt. 83 Rendsborgere), og i Begyndelsen af 1847 sættes der tydeligt politisk Stempel paa den ved Beselers, Gülichs, Heibergs og Reiches Indtræden. Fra Jan. 1846 til Okt. 1847 optoges i alt ca. 500 nye Medlemmer, aabenbart i politisk Øjemed. Det samlede Tal var altsaa nu 6—700. Herved mistede Foreningen i Hovedsagen sit Præg af at være en neutral nordslesvigsk Forening. Men da „den slesvigske Forening“ samtidig var stagnerende, var hermed lidet vundet for den danske Bevægelse. Overfor 98 Medlemmer af den slesvig-holstenske Forening paa Landet i Nordslesvig stod nu 213 i Byerne og Flækkerne. Ka-

Fig. 162. Johan Wegener.
Fotografi.

rakteristisk nok var foruden Aabenraa (ca. 70) og Haderslev (ca. 60) Tønder (ca. 50), Løgumkloster og Nordborg stærkt repræsenterede, mens der ikke fandtes et eneste Medlem fra Sønderborg. Paa Landet havde Foreningen næsten ingen Tilslutning fundet uden for Haderslev Amts Grænse. Ikke uden Interesse er det derimod at se paa Foreningens Medlemstal i Mellem- og Sydslesvig, da de i nogen Grad maaler den slesvig-holstenske Bevægelses Styrke her i Slutningen af Fyrreerne. Mens Flensborg saa at sige ingen Medlemmer kan fremvise (4), er der i Slesvig By 66, et Vidnesbyrd om Advokaternes Indflydelse. Paa Landet er Angel endnu mærkelig svagt repræsenteret, kun med ca. 50 Medlemmer, der dog allerede samler sig om bestemte slesvig-holstenske Centrere, som Sorup og Sattrup. Et forholdsvis langt større Medlemsantal frembyder derimod de Vest herfor liggende Egne, navnlig det magre Kær Herred, som øjensynlig er stærkt paavirket ud fra det lille Embedsmandscentrum Læk. Ogsaa i Ejdersted (Oldenswort) og Ekernfördeegnen kan Bevægelsen spores, omend i svagere Grad.

„Den slesvig-holstenske patriotiske Forening“s fulde Betydning fremtræder saaledes først efter 1844—45. I disse Aar gav den slesvig-holstenske Bevægelse sig kraftigere Udtryk i Møder og Liedertafelfester, der i hvert Fald i Antal overgik de danske. Allerede i Febr. 1844 blev Tonen angivet paa en Maskerade i Slesvig By, hvor bl. a. „den danske Propaganda“ var fremstillet som en Havfrue, liggende paa Bredden af

Kongeaalen og sigende: „Kom til mig!“ I Rensborg var der i Begyndelsen af Marts en Fest, hvor „Landsflaget“ udfoldedes, men større Interesse har „den nordfrisiske Folkefest“ i Bredsted d. 10. Juni (Fig. 163).

Det tredje Folkeelement i Sønderjylland, Friserne, havde hidtil vist ringe politisk Interesse og i Stænderforsamlingen ret ligegyldigt ladet sig repræsentere af en Række Embedsmænd, hvoraf Digteren Storms Fader, Advokaten i Husum, var den betydeligste. At disse Deputerede stillede sig paa liberal slesvig-holstensk Side, beviser derfor meget lidt om Befolkningens eget Standpunkt. Den var fra Arilds Tid sig selv nok, stolt over sine gamle kommunale Rettigheder og samtidig kongetro, især for den Dels Vedkommende, som boede paa Øerne (Før). De betydelige Mænd, som Landskabet havde frembragt i 19. Aarhundrede, havde søgt deres Udvikling paa dansk Grund. Harro Harring (Fig. 164) fra Hatsted ved Husum havde uddannet sig videre som Maler i Rom paa Christian VIII's Bekostning, var stærkt paavirket af Harms og udviklede sig efterhaanden til en vandrende Sanger, der sværmede for et enigt og frit Skandinavien „*vom Nordkap bis zum Eiderstrand*“. Samtidig var han Republikaner af Idealisme. Den lidt yngre K. J. Clement (fra Amrum) var i København blevet grebet af Grundtvigs folkelige Syn og drog — ligeledes med kongelig Understøttelse — rundt i Evropa, indtil han 1842 nedsatte sig som Privatdocent i Kiel og udviklede en „nord-germansk“ Ideologi, der paa en mærkelig Maade foregriber senere Tidens Spekulationer over „*die nordische Rasse*“. Om hans loyale Indstilling vidner ogsaa Udtalelser som: „*Es gibt keine grossartigere Zeit in der ganzen Geschichte des Menschengeschlechts als die dänische Heldenzeit*“.

Mødet i Bredsted var et Forsøg paa at vække denne Befolkning til Opposition mod Regeringen og til tysk „Bevidsthed“ („*Zur Hebung der Nationalität und zur Beförderung des Allgemeingesinnes*“). Paa en snild Maade var de frisiske Sær-Idealer (Valgsproget „Hellere død end Slave“ og det frisiske Vaabenskjold) parret sammen med de slesvig-holstenske Farver og Christian I.s Løfte i Ribe 1460. Tallet paa besøgende opgives til 6000, hvoraf 1200 deltog i Fællesspisningen. Talerne søgte — delvis paa frisisk Dialekt — at aabne Befolkningens Øjne for, at „den hørte til en af de ædlestes tyske Folkestammer“, og priste ikke blot „det tyske Slesvig-Holsten“, men ogsaa „vort store Fædreland“. Blandt disse Talere nævnes — foruden den uundgaaelige Tiedemann — Kaptejn Bleiken fra Keitum paa Sild, Raadmand Friedrichsen fra Pelvorm og Købmand Todsén fra Tønder. Det synes, som om denne Agitation virkelig har efterladt et vist Indtryk hos Fastlands-Friserne („Hertugens Frisere“), mens Ø-Friserne („Kongens Frisere“) i overvejende Grad vedblev at være urokkede i deres loyale Statsfølelse.

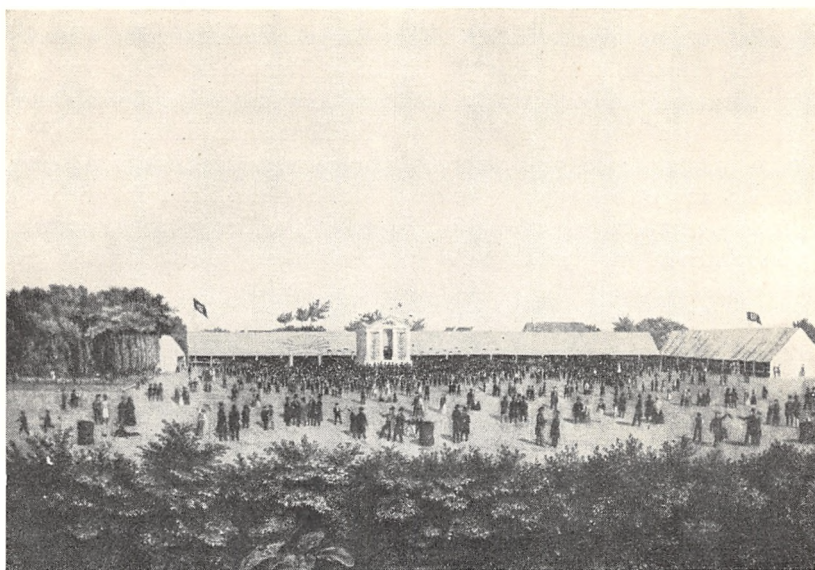

Fig. 163. Den nordfrisiske Folkefest i Bredstedt den 10. Juni 1844.
Tegnet og lit. af D. Winter (1844).

„Vort store Fædreland“ — denne Streng blev fra nu af slaet stærkere og stærkere af de liberale Slesvig-Holstenere, og den klang særlig kraftig ved den Sangerfest i Slesvig, som fandt Sted i Slutningen af Juli 1844. Byen var smykket „saavel i de tyske, som i de slesvig-holstenske Farver“, thi efter megen Vaklen var man nu naaet til det bekendte tretribede slesvig-holstenske Flag (Fig. 154). 500 Sangere havde indfundet sig, repræsenterende „Liedertafler“ i de fleste slesvigske — og holstenske Stæder samt i nogle Landsogne (Husby, Sattrup, Kværn og Gelting), og det samlede Tal paa Tilhørerne opgives i Itzehoe-Bladet til — 14000. Det var ved denne Lejlighed, Liedertaflerne sang en ny Sang ind i Befolkningens Hjerter: „Schleswig-Holstein meerumschlungen!“ Melodien var komponeret af Kantor Bellmann, og Teksten en lidet fremragende Omskrivning ved Chemnitz af en berlinsk Sang. Men betydelig eller ikke betydelig, heri blev det indhamret i Sangernes og Tilhørernes Bevidsthed, at Hertugdømmerne var den tyske Kulturs Grænseværn (*Deutscher Sitte hohe Wacht*) indtil den Dag, da en skønnere Morgen dæmrede, d. v. s. til den Dag, da ogsaa den politiske Forening med det store Fædreland kunde finde Sted. Fra Sommeren 1844 gik „Schleswig-Holstein meerumschlungen“ sin Sejrgang gennem Hertugdømmernes Købstæder, overalt ledsaget af Taler for „det tyske Fædreland“ eller endog — som i Ekernförde

2. Juni 1845 — for, at „Slesvig-Holsten, den tyske Grænsemagt i Norden, skal give Hermanskikkelsen i Teutoburgerskoven Sværdet i Hænde“. Saaledes var den statsopløsende Tendens fremtraadt længe før „det aabne Brev“s Fremkomst 1846. Men paa den danske Befolkning havde Slesvig-Holsten-Visen den modsatte Virkning; den bidrog til at klare Begreberne og satte Skel. Da den blev sunget ved Liedertafel-Festen paa Augustenborg 1845, udrød baade Andr. Grau fra Sebbelev og Schmidt fra Bro enstemmigt: „Nu go'er a“. De gjorde Alvor heraf, og om Aftenen var der Fare for, at de dansksindede skulde slaa Hertugens Ruder ind.

Ogsaa for de slesvig-holstenske Møder betegner 1844 Kulminationsaaret. Allerede det følgende Aar begyndte man at tage Reb i Sejlene paa Grund af Regeringens tydelige Uvilje, undgik saaledes ved Dyrskuet i Sønder Brarup i Juni en Skaal for det slesvig-holstenske Flag, der var blevet forbudt, og banlyste al Politik fra Sangerfesten i Itzehoe i August. I dette Aar blev for øvrigt Liedertafelfesten paa Erlev Banke ved Haderslev sprængt af de danske Bønder. Men det var kun Frygten for Regeringens Haand, som medførte dette tilsyneladende Maadehold. Ved den store almindelige tyske Sangerfest i Würzburg holdt baade Fane og Vise deres Indtog, og her grundlagdes ved Sangens Magt den Sympati for „den forladte Broderstamme“, der snart skulde give sig saa magtfulde Udslag.

Sammenligner man de danske og de slesvig-holstenske Folkemøder i det hele, er det ubestrideligt, at Befolkningen i langt højere Grad er aktivt med paa den danske Side. Bønder, Skolelærere og Smaaborgere optræder som Talere paa Skamling, Fjellumhøj og ved Gram, mens det paa slesvig-holstensk Side er den studerede Klasses Mænd, især Advokaterne, som slaar Tonen an. Storbønderne føler sig smigrede ved at kunne søge deres Selskab og indskrænker sig til selv at spille Korets Rolle. Det synes desuden her at være de materielle Streng, hvorpaa der spilles med stærkest Virkning. Der klages først og fremmest over „Prægravationen“, eller der kræves almindelig Værnepligt, mens de nationalpolitiske Motiver er de stærkeste i Nordslesvig. Fælles for begge Lejre er det derimod, at Gaardmandsklassen udgør Mødernes Grundstamme, og at Agitationen hovedsagelig er rettet paa dem. Denne Agitation havde sin ubestridelige Virkning. Mere end Aviserne og Bogsamlingerne bidrog Folkefesterne til national Vækkelse i vide Kredse. Dog blev der allerede i Samtiden advaret imod at overvurdere deres Betydning. Mange besøgte dem først og fremmest for at more sig, og Underholdning og Adspredelse var da ogsaa knyttet til dem. Allerede paa Skamling 1843 var dette Tilfældet, og dog viste det sig i Aarene efter 1844 svært at holde Besøget oppe.

Fra 1844 var det blevet tydeligt, at man paa venstre Fløj af det

liberale Parti arbejdede endnu stærkere for en Tilslutning til Tyskland end for en fri Forfatning for Hertugdømmerne. En Kreds af yngre Akademikere i Kiel (som Samwer, Carstens, Fr. Harms og Nitzsch) var allerede i Okt. 1842 traadt sammen for at grunde et nyt Tidsskrift med det Maal, „at behandle Hertugdømmernes og i det hele taget Tysklands Anliggender, kræve Hertugdømmernes Adskillelse fra Danmark og deres Forening til een Stat, om muligt under et eget Regenthus, understøtte det tyske Elements Kamp i Slesvig, og

Fig. 164. Harro Harring.
F. A. Hornemann lit. (1849).

ved at vække den tyske Nationalbevidsthed forberede en Statsenhed for hele Tyskland“. Hermed havde de liberales venstre Fløj vist, at dens Interesse for Hertugdømmerne væsentlig skyldtes deres Rolle som et Springbrædt til Tysklands Enhed. Titlen for det nye Organ blev efter Falcks tidligere Talerør „*Neue Kieler Blätter*“, og i 1843, da Dr. Carl Lorentzen (Fig. 165) overtog Redaktionen, havde det allerede over 300 Abonnenter. Over for Regeringen optraadte man lidet aabent og ærligt; i Stedet for at angive Programmet, henviste man til de Medarbejdere, der var Helstatsmænd, som Falck, Waitz, Burchardi o. a., og samtidig betegnede dog de unge indbyrdes Falck spottende som „*Repräsentant aller Vermittlung, der göthische Homunculus*“. „*Neue Kieler Blätter*“ viser det radikale Element inden for de liberale. Karakteristisk skrev Samwer i Juni 1843 til Dr. Lorentzen om Berlin: „Det er en Trøst, at ogsaa Kraften til Revolution

samler sig dér“. Hvorfor skulde en Revolution alene i Preussen være ønskværdig?

De radikale unge Slesvig-Holstenerne var selvfølgelig ikke sene med at knytte politiske Forbindelser i deres sande Fædreland. Lige uden for Døren laa Hansestæderne, som aldrig havde næret varmere Følelser for den danske Stat. En Stad som Hamborg kunde med Rette føle Uvilje over det „Tværbaneprojekt“, der var fremme i Slesvig, fordi det truede med at bryde det hanseatiske Handelshegemoni. Derfor glemte man meget hurtigt, at efter Hamborgs store Ildebrand 1842 var den første og mest rundhaandede Hjælp kommet fra den danske Konge. Dog var Stemningen inden for Hamborg delt. De velstaaende Købmandshuse, der beherskede Byens Styrelse gennem deres Sæde i Senatet, var konservative og forsigtige. De brede Lag var derimod rede til at stille sig paa „Frihedens“ Side, hvor paa Jorden de mente at se den i Fare. Det var ikke svært at vække Medfølelse for Hertugdømmernes Sag hos dem. Den taltes af det indflydelsesrige Blad „*Hamburger Neue Zeitung*“ med flere Aviser og i Skrifter, som udgaves af Forlagene *Perthes* og *Hoffmann und Campe*. Om der i Hamborg i Fyrreerne ligefrem har været organiseret slesvig-holstenske Komiteer, kan dog ikke paa nærværende Tidspunkt oplyses.

Allerede i 1844 raadede Slesvig-Holstenerne over en anelig Række Blade i det øvrige Tyskland som „*Leipziger Allgemeine Zeitung*“, „*Augsburger Allg. Zt.*“ og „*Börsenhalle*“, foruden at de hyppigt gav Gæsteroller i jenaiske og kølnske Aviser. Publikum var let paavirkeligt, fordi Danmark var et overset og lidet yndet Land, og fordi man var vant til at betragte alle Folk i Europa, der ikke var Romaner eller Slaver, som rette Tyskere. Hertugdømmerne var allerede blevet Genstand for Omtale af liberale Politikere i det badensiske Kammer, og Beseler takkede i Jan. 1844 Badenserne, fordi „ogsaa de betragter vor Kamp alene som et Led i Kæden af tyske Kampe, som et Bevis paa, at den tyske Aand overalt søger at frigøre sig“. Skarpe Iagttagere i Danmark anede nu, at dette forudseende og konsekvente Arbejde fra slesvig-holstensk Side tog Sigte paa den Dag, da Knuden skulde løses med Sværdet.

Aaret 1844 giver os i selve Sønderjylland Billedet af to opmarcherende Hære, men til Slag kom det ikke, ikke en Gang paa Politikens Felt, da de danske Stænderdeputerede ved deres Erklæringer havde afskaaret sig fra at tage en Kamp op i Stænderne. Den slesvigske Stænderforsamling 1844 sammentraadte i Begyndelsen af Juli og sad kun i to Maaneder (Stændernes Sessioner blev i Modsætning til Rigsdagenes efterhaanden kortere og kortere). Den nordslesvigske Landbefolkning havde som eneste Repræsentanter Petersen fra Dalby og — Herredsfoged Steffens fra Nordborg, Hertugens fortrolige Ven. Posselts og Nis

Lorenzens Stole stod tomme, men i Stedet for Jepsen og Hiort Lorenzen havde man ladet Suppleanterne møde. Ejendommeligt er det, at mens P. Nielsen i Flensborg udeblev, indfandt Byens anden Repræsentant Agent Jensen sig, et Vidnesbyrd om en vis Forskel paa de to Mænds Holdning, der ogsaa viser sig i, at Jensen var i Færd med at tabe Troen paa Tværbaneprojektet og at gaa over til Længdebanen. Kgl. Kommissær var stadig Josef Reventlow-Criminil; til Præsident genvalgtes endnu en Gang Falck.

Stænderforsamlingen forløb under disse Forhold temmelig roligt og frembyder ikke mange nye Træk af Interesse. At Kongen reprimanderede Stænderne for den Aand, der havde behersket deres Forhandlinger i forrige Samling, og at Forsamlingen til Svar erklærede sig for ikke truffet, maa fra begge Sider betegnes som en Skydning med løst Krudt. Kongen roste selv Reventlow-Criminil for „det værdige og samtidig forsonlige Sprog, hvori Deres Aabningstale var affattet“. Hans Frygt gjaldt kun mulige Ytringer i den jydsk Forsamling, og han haabede paa, „at den slesvigske Forsamling da vil udmærke sig ved Maadehold og en værdig Holdning“. Fra 229 Borgere i Slesvig, 76 i Sønderborg og — 30 Beboere af Grumtofte Sogn i Angel — den sidste lille Skare inspireret af sin Stænderdeputerede G. Wollertsen til Freienwillen — forelaa der Petitioner mod al Anvendelse af det danske Sprog i Stænderne, men da Sprogpatentet af 29. Marts var blevet forelagt, endte Stænderne med at erklære, at de ikke havde noget at erindre derimod. Kongens eneste Ængstelse gjaldt et muligt Krav om Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund, og han havde instrueret den kgl. Kommissær til bestemt at afvise saadanne, men takket være Slesvig-Holstenernes konservative Fløj under Hertugens Ledelse lykkedes det endnu en Gang at holde Kravet nede. Derimod fremsatte Stænderne naturligvis de gamle Ønsker om en Forening af Hertugdømmernes Stænder (herom forelaa Adresser fra Sattrup, Tolk og Tumby Sogne i Angel med i alt 113, væsentlig tyske Navne), og om en Adskillelse af Kongerigets og Hertugdømmernes Finanser (herom Petitioner fra 250 Bønder i Slesvigs

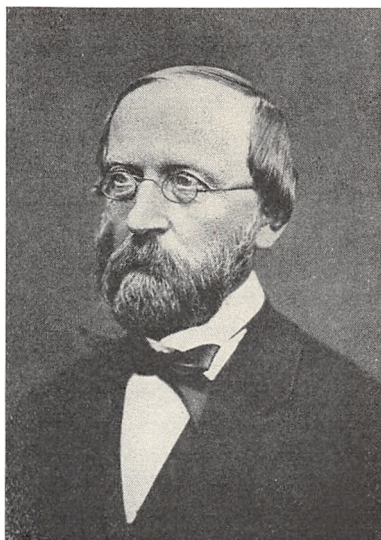

Fig. 165. Carl Lorenzen.
Fotografi.

Omegn, ligeledes med overvejende tyske Navne). Andre Andragender af national Karakter, som ikke havde set Lyset tidligere, gik ud paa at lade Værnepligten aftjene i Hertugdømmerne i Stedet for i Danmark (herom ansøgte de befuldmægtigede for Slogs Herred), og om for Fremtiden kun at ansætte saadanne Præster, der havde underkastet sig slesvigsk Overkonsistorialeksamen. Dette sidste var et gammelt Krav fra Teologernes Side og understøttedes ogsaa nu ved Ansøgninger af 142 nordslesvigske Præster, af 92 Beboere af Dalby og Stenderup Sogne samt 158 i Tinglev, Jordkær og Rise. At disse sidste dog ikke har udtrykt noget almindeligt Folkeønske, turde fremgaa af den nederste Paategning paa Adressen: „Denne Pettition er Udsted lige imoe Kongen og den Dansk nation, men ikke af mig Hans L. Killsen“.

Alt dette var i god Overensstemmelse med gammel slesvig-holstensk Tankegang, og betød ikke noget Brud med den bestaaende Helstat. En anden Sag var det med Gülichs Forslag om Indførelsen af en slesvig-holstensk fri Forfatning „paa Grundlag af Landsrettighederne“, der kunde henvise til udtalte Ønsker fra liberale Borgere i Haderslev, Slesvig og Tønder. Men herimod talte ikke blot Agent Jensen paa Flensborgs Vegne, ogsaa de konservative stillede sig paa tværs, og saa lidt som i nogen tidligere Samling blev det i denne vedtaget som Forsamlingens Ønske.

Den konservative Bølge havde aabenbart endnu Overvægten i Politiken. Under disse Forhold blev Udbyttet af Stænderforsamlingen 1844 naturligvis ikke større end af de tidligere. Paa Landbolovgivningens Omraade skete saa godt som intet. Regeringen havde samtidig forelagt alle Monarkiets Stænderforsamlinger et Udkast til en ny Værnepligtslov, men da den ikke forekom nogen af dem tilstrækkeligt vidtgaaende, vandt Udkastet intetsteds Stændernes Tilslutning. For Købstædernes Vedkommende syntes der et Øjeblik at være Udsigt til, at de nu skulde opnaa den saa længe ønskede Kommunallov, idet Regeringen gik ind paa Stændernes Krav om ifølge Stænderforfatningen at besidde besluttende Myndighed ved dens Udstedelse. Trods denne Indrømmelse lykkedes det ikke at komme til Enighed, fordi Kongen ikke vilde gaa ind paa Fordringen om, at alle Byraadmøder skulde være offentlige.

Alliancen mellem Regeringen og de konservative, der var sluttet 1842, var altsaa stadig bestaaende, men havde vist sig lidet frugtbar for Landets Udvikling. Netop for dette Forbund blev Slutningen af 1844 skæbnesvanger. Faa Uger efter den slesvigske Stænderforsamlings Afslutning faldt der i Roskilde Stænder Ord, som skulde medføre en fuldkommen Ændring i den politiske Stilling i Løbet af de følgende Aar 1845—46. Statshensynet kom til at brydes med det nationale Hensyn.

Gitr. Cato, København.

DEN FLENSBORGSKE FREDERIKSGARDES RINGRIDNING
Tegnet og litograferet af M. Kriegsmann.

12. DEN NATIONALE STILLING I MIDTEN AF FYRRERNE.

Hvorledes var da den nationale Stilling, ved Midten af Fyrreerne, før „det aabne Brev“'s Fremkomst, i Sønderjylland? Vi er saa heldige at have en Række Udtalelser herom af et Øjenvidne, Overlærer K. Sick (Fig. 166) fra Odense, der i 1845 berejste den nordlige Halvdel og skildrede sine Erfaringer i en Række Breve til „Syvstjernen“'s Formand, J. Fr. Schouw. Supplerede med andet Steds fra hentet Materiale giver de et objektivt Billede.

Sick kom først til Flensborg og fandt den „temmelig indifferent med Hensyn til Nationalitetsspørgsmaalet“. „I Byen sporede jeg ikke meget af den schl.-holst. Tone, skjøndt denne jo ingenlunde mangler sine ivrige Repræsentanter. Sproget er ikke saa udelukkende tydsk, som jeg havde troet“. Den eneste Mand, med hvem han var nødt til at tale Tysk, var Christiansgardens Chef, Andreas Christiansen, der forekom ham mere moden, „end hans lidt vel juvenile Ydre lover, men som synes i Politik at være „andoktrineret“ af Kongen og dennes Echoer“. Mødet med P. Nielsen var ham derimod en Skuffelse, og hvad Bogtrykker Kastrup (Udgiveren af „*Flensb. Zeit.*“) og Advokat Blaunfeldt angaar, lader Sick skinne igennem, at deres Fortid ikke er helt pletfri. Et meget sympatetisk Indtryk gjorde derimod Chr. Hansen jun. (Tværbaneprojektets Fader), „der synes mig at være den intelligenteste og dygtigste af dem alle, og hvem vi upaatvivlelig nærmest maae takke for, at Flensborg hælder til vor Side“. Om Agent Jensen udtaler Sick sig slet ikke, maaske fordi han paa dette Tidspunkt har været fraværende. Han ender sin Skildring af Forholdene i Flensborg med at understrege Nødvendigheden af, at Kastrups Avis eller et andet dansk Organ holdes gaaende i Byen.

Sick har utvivlsomt Ret i, at Slesvig-Holsteinismen i Flensborg havde kendt sin bedste Tid. I Borgerforeningen tabte den 1844 Ledelsen til Peter Nielsen, og i det af Advokat Bremer stiftede „*Liedertafel*“ opstod der Misfornøjelse, fordi han af „den rige Skat af tyske Folkesange“ søgte at udvælge dem, der havde politisk Tendens. Da han desuden antog en sort-rød-gylden Fane (det tyske Burschenschafts Farver), brød de utilfredse under Andr. Christiansens Førerskab ud og grundede en ny „Sangforening“. Fra „Handelsforeningen“, der varetog Byens merkantile Interesser, lykkedes det Agent Jensen at holde al Politik ude, og St. Johannes' Skyttegilde fik af Oldermændene J. H. Kruse (Fig. 167) ikke blot et nyt Navn: „Knudsgildet“, men ogsaa en ny og loyal Aand. Kruse, der var født i Ekernförde, staar ved Chr. Hansens Side som Repræsentant for et virkelig dansk Sindelag (i tysk Sprogdragt), mens de øvrige Medlemmer af „det danske Parti“ nærmest maa betegnes som

Fig. 166. K. Sick.
J. Petersen, Odense, fot.

Tilhængere af en Ejderlinje inden for den autokratiske Helstat. Stærk var desuden stadig den liberale slesvig-holstenske Gruppe under Bremers Ledelse, hvilket baade fremgaar af Oprettelsen af Tiedemanns Bankierforretning og af de store Vanskeligheder, som det frembød at faa det fornødne Antal Aktier tegnet til den projekterede Flensborg-Husumbane.

Fra Flensborg gjorde Sick et kort Besøg i Bov hos en Bolsmand af adelig Æt, Herman v. Bjelke, der havde fattet den dristige Plan at stifte en „slesvigsk Troskabsforening“ til Danskhedens Opelskning i Mellem-slesvig (Aabenraa, Løgumkloster og Flensborg Amter samt Als), hvad han for øvrigt snart viste

sig ikke at magte. Til Aabenraa kom Sick Dagen efter en slesvig-holstensk Fest for Gülich; han saa slesvig-holstensk Flag paa Skibsværfterne, og slesvig-holstensk Mønt hos Købmændene. „Forresten er jeg overbevist om Rigtigheden af, hvad de bedst underrettede af vore Venner erklærede, at det kun er en halv Snes Personer, som udøve den tyske Terrorisme over en aldeles dansk By. Men de have rigtignok Magten i Hænde“. Det er maaske nok rigtigt, at de aggressive Slesvig-Holstenere i Aabenraa kun var faa, men at alle betydende Kredse i Byen sluttede sig til dem, kan dog næppe betvivles. Fr. Fischer havde en vanskelig Stilling, men det var i øvrigt paa denne Tid, han begyndte at vinde Proselyter inden for de dannedes Klasse. En af de første var Dr. J. Grauer, der 1844 skrev til H. N. Clausen: „Jeg har af Interesse for Sproget og Sagen skrevet dansk, skjøndt min heele Dannelse har været tydsk; først i den senere Tid har jeg selv øvet mig i det danske Sprog, og De vil derfor, haaber jeg undskyllt, at Sproget ikke er correct“. Men den langt overvejende Majoritet var tyske Slesvig-Holstenere. En for sig lidet smigrende Opmærksomhed vakte de, da det 1845 viste sig, at Magistraten egenmægtig havde forandret Formularen i Borgerbrevene, saa at den nye Borger betegnedes som „*Königlich dänischer und herzoglich schleswigholsteinischer Unterthan*“. „Fædreland-

det“ i København tog straks til Genmæle, og Magistraten i Aabenraa forsvarede sig med et Indlæg paa 17 Foliosider, men skønt Regeringen paa Gottorp søgte at dække den ved at betegne det brugte Udtryk som „uskyldigt“ (*unverfänglich*), indstillede Kancelliet dog til Kongen, at der skulde tildeles Magistraten en Irettesættelse. Til Trods for denne „Næse“ vedblev man i Aabenraa i de følgende Aar ukymret at udstede Borgerbrevne med den slesvig-holstenske Formular, et talende Vidnesbyrd om, hvor rystet den kongelige Myndighed allerede nu var, skønt det egentlige Brud mellem Kongen og Slesvig-Holstenerne ikke var indtraadt. For øvrigt var man i Aabenraa i Midten af Fyrrerne ligesom Flensborgerne særlig optaget af Jernbaneplaner. En Komité, bestaaende af Borgmester Schow, Agent Jürgen Bruhn (Byens rigeste Mand) og de Deputerede Lüders og Lor. Karberg — alle fire i politisk Henseende udprægede Slesvig-Holstenerne — valgtes til at gennemføre en Forlængelse af den forventede Rensborg-Flensborgbane til Aabenraa. Da denne Plan strandede, besluttede man at arbejde paa en selvstændig Bane fra Flensborg til Aabenraa, hvad der lige saa lidt lykkedes. En anden Sag var det, at Chaussébygningen mellem de to Byer fremmedes af al Magt.

Den tredje By, som Sick besøgte 1845, var Haderslev. Han siger: „Tyskheden bæres til Skue i Haderslev, hvor man kan; der virkes med alskens Midler paa Borgerne; Haandværkerne berøves deres Næring, Svendene deres Arbejde, naar de ere dansksindede o. s. v.; Retten administreres paa godt *Schleswig-Holsteinisch*. Men med alt dette er dog

Fig. 167. J. H. Kruse.
Træsnit efter Fot.

det danske Element alt for overvejende, til at Tydskerne ret tør løfte Hovedet“. Der behøvedes kun bestemte Skridt fra Regeringens Side for at dæmme op for det omsiggribende Uvæsen. Politimester Lassen var uden Tvivl dansksindet, „saavidt han kan være det ubemærket“. Sick roser P. Chr. Koch for den Iver og det Liv, hvormed han redigerede „Dannevirke“, men føjer med Grund til, at han gav Anledning til Klage ved sin Selvraadighed og maliciøse Stædighed, „ogsaa mod Flor, hvem han dog skylder saameget“.

Sick nævner ikke den gamle Amtmand Johannsen, der ligesom Lassen utvivlsomt var loyal og paa sin Vis dansksindet, men alligevel ikke kom synderligt godt ud af det med „Dannevirkes“ Redaktør, „fordi han, i Stedet for at benytte det i det danske Sprogs og den danske Litteraturs Interesse, hovedsagelig kun har misbrugt det til personlige forulempende Angreb og politiske Formaal, der ligger udenfor hans Sfære“, hvorved Koch havde bidraget til den stadigt stigende tyske Reaktion. Udtalelsen har den Betydning at vise, hvorledes konservative Helstatsmænd saa paa den danske Presses Virksomhed. Sick nævner heller ikke P. Hiort Lorenzen af den gode Grund, at denne nogle Maaneder før hans Ankomst pludselig var afgaaet ved Døden 17. Marts 1845. Hiort Lorenzens sidste Dage blev forbitrede ved den økonomiske Forfølgelse, som han var blevet Genstand for fra sine gamle slesvig-holstenske Forbindelsers Side, og som hans nye danske Venner ikke formaaede at værne ham imod. Men der var tillige indtraadt en tydelig Kølighed mellem dem og ham paa Grund af hans kraftige politiske Optræden, og kort før sin Død havde han oven i Købet indviklet sig i en kedelig Sag, et Slagsmaal i et offentligt Lokale i Haderslev, der gjorde et pinligt Indtryk paa hans københavnske Venner. „Sylvstjernen“ var enig om, at „det er næppe paa denne Maade, at vi kunne ønske den danske Sag fremmet“. Hiort Lorenzens straks efter følgende Død gjorde derfor ikke det overvældende Indtryk paa hans Meningsfæller, som man skulde have ventet, og de synes ikke at have haft det fulde Indtryk af, at i ham havde de trods alt mistet den største politiske Kraft, som Sønderjylland i flere Slægtled skulde frembringe (Fig. 168).

Ligesom i Aabenraa kan man for Haderslevs Vedkommende betvivle, at Sick har vurderet Slesvig-Holsteinismens Styrke tilstrækkelig højt. Det lykkedes saaledes ikke at gennemføre, at Hiort Lorenzens Meningsfælle, Købmand de Wolff, blev valgt til hans Efterfølger som deputeret Borger. I Deputeretkollegiet herskede derimod udprægede Slesvig-Holstenere, som Hiort Lorenzens Svoger C. Stuhr, P. Giørtz, P. Mecklenburg og Garver M. Göhlmann, bag hvilke ude i Byen Advokat Gottfriedsen og Dr. Marcus trak i Traadene. Ogsaa Opløsningen af den Garnison, som Byen tidligere havde haft, svækkede baade økonomisk

og nationalt, da de danske Officerer hidtil havde betydet et Rygstød for den dansksindede Del af Borgerskabet. Tysktalende var ganske vist kun hver femte Familie i Haderslev, men da de to Tredjedele af Indbyggerne boede i Marie Sogn, der — i Modsætning til St. Søren Sogn (Gl. Haderslev) — havde obligatorisk tysk Undervisning, blev Følgen den urimelige, at det overvejende Antal dansktalende Børn gik i tysk Skole. Dette var dog næppe i Strid med Befolkningens Ønske, der heri saa en Fordel for deres Børns fremtidige Virksomhed som Køb-

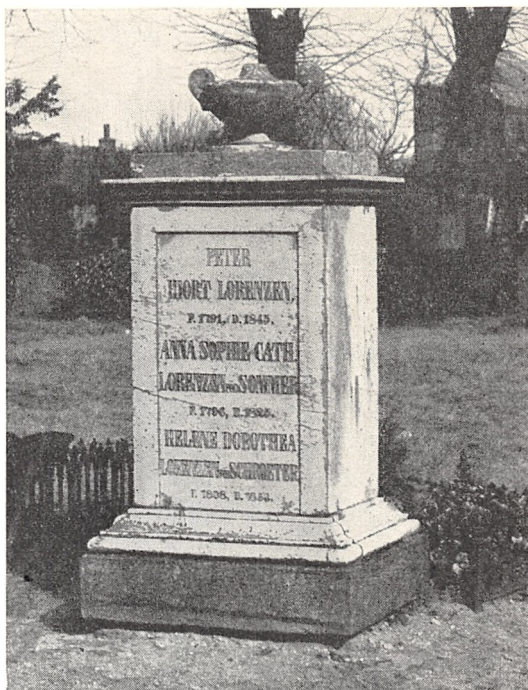

Fig. 168. Peter Hiort Lorenzens Grav.
Malling, Haderslev, fot.

mænd og Haandværkere. Men det førte til, at denne Befolkning kom til at føle sig som hørende til paa liberal slesvig-holstensk Side. Den højste paa Dril det nye trefarvede Flag, naar Kongen eller Kronprinsen besøgte Byen, men det følgende Aar holdt Omegnens Bønder den i Tugt ved deres personlige Tilstedeværelse, der mindede Borgerne om, hvem der var deres Bys Næringskilde. For øvrigt var ogsaa i Haderslev de materielle Hensyn stærkt fremtrædende i Fyrreerne. Man var som i de andre Byer en Modstander af det liberale Krav om Næringsfrihed, og man var, ligesom de, ivrig for at faa en Jernbane. 1844 gik Regeringen med til en saadan fra Aabenraa over Haderslev til Aarøsund, og man begyndte med at foretage de fornødne Nivellementer, men sin Virkeliggørelse fandt Planerne heller ikke her i Christian VIII.s Dage.

Sick naaede hverken at besøge Sønderborg eller Tønder, men ad anden Vej er vi i Stand til at gøre os et vist Begreb om Forholdene i disse Byer. Sønderborg var sikkert den mest dansksindede af de nordslesvigske Byer, hvilket ingenlunde betød, at den var „renlivet“. En Anonym skriver til Grundtvig i Jan. 1847 om „den Sympathi, der dog egentligen

holder sig saa levende paa Øen og i Byen for alt, hvad Dansk er“, om „en sig ubevidst Begejstring for det ædle Folk og det skjønne Sprog“. Det nærliggende augustenborgske Hof og Kampen for det daglige Brød i den fattige By arbejdede vel i modsat Retning, men „det danske Element ligger i Sandhed dybt i Folkets Hjerte“. Man var glad for Læseselskabet, men man ønskede en anden Redaktør af det lokale Blad, „en ung, dygtig og klog Mand, . . . thi der maa Meget til at møde Nældebladet“. Man ønskede ogsaa en ung dansk Præst. Brevskriveren bad Grundtvig fremsætte dette for Kongen og faa ham til at tage sig af „den lille, men ham inderlig troe Flok“.

Lige modsat forløb Udviklingen i Tønder, hvor der til Trods for det danske Talesprog ikke vides at være fremtraadt danske Sympatier, hverken i kulturel eller politisk Henseende, i Aarene før 1848. Patriciatet havde her i højere Grad end i nogen anden nordslesvigsk Købstad sine økonomiske Forbindelser mod Syd og blev naturligt nok paavirket herfra. Det sluttede med Iver op om sin liberale Stænderdeputerede, Wilh. Beseler. Nationale Rivninger fandt ikke Sted af den simple Grund, at Slesvig-Holsteinismen ikke mødte nogen Modstander.

Sick kom paa sin Rejse 1845 ogsaa i Forbindelse med den nordslesvigske Landbefolkning. Fra Haderslev begav han sig ud til L. Skau i hans nye Gaard i Hovst i S. Vilstrup Sogn. Skau havde efter Hiort Lorenzen arvet Stillingen som politisk Fører, og ved Hans Nissens Tilbagetræden som Formand for „den slesvigske Forening“ 1846 overtog han ogsaa denne Post. Sick forsvarede Skau mod den Anke, man nu ofte hørte, „at han ikke længere var Bonde og derved udsatte sig for at miste sin Betydning“. Derimod indrømmede han, at Skau var for opsat paa at rejse rundt i Kongeriget for at indsamle Penge til Højskolen, men rigtignok samtidig for at adspredde sig og lade sig hylde. Navnlig kritiserede Sick dog den Aabenmundethed og Indiskretion, Skau herunder lagde for Dagen. „Her synes hans geniale lette Sind at slaae over i Letsind“.

En stærk Haand var i det hele nødvendig for Danskheden i Nordslesvig, thi efter Hiort Lorenzens Død var den indre Modsætning udviklet paa en ildevarslende Maade. Flor (Fig. 169) havde efter Wegener overtaget Ledelsen af Rødding Højskole. Skönt han kom til at betyde meget her og navnlig ved sin Danskundervisning paavirkede Eleverne dybt og varigt, viste det sig snart, at hverken han eller hans Hustru besad de folkelige Evner, der maatte udkræves af et Par rigtige Højskolefolk. Sicks Indtryk af Rødding sammensattes i Ordene: „Flors Dom over Bønderne var meget ugunstig og, som det synes mig, noget for haard. Han erklærede den hele Slægt for bundfordærvet [Flor var jo Nationalromantiker] og satte nu sit Haab til den opragende(!) Slægt“. Af disse Elever fik Sick

„et særdeles tilfredsstillende Indtryk“.
 „Deres hele Holdning bar tydeligt Spor af en forædende Indflydelse, og var lige saa langt fra Ubeskedenhed som fra Timiditet. Flor havde i forvejen sagt mig, at han lod dem have megen Frihed, under Betingelse, at de ikke misbrugte den, og at han hidtil havde befundet sig vel derved. Deres Opførsel roses, og i Omegnen ere de vel anskrevne. Deres Videbegjærlighed er stor, og de ønske, at Ferierne maa være korte“. Ogsaa Skolens Anlæg behagede

Fig. 169. Chr. Flor.
 H. Jensen lit. efter Fotografi.

Sick „ret vel“; kun fandt han, at der lagdes for megen Vægt paa systematisk Undervisning i Naturvidenskaberne. Skade, at Rødding Skoles Indflydelse endnu kun strakte sig til den nærmeste Omegn, hvorfra næsten alle Eleverne stammede. Men Bønderne lod til at begynde at begribe dens Betydning, og „Prof. Flors Bestræbelse synes at gaae ud paa at arbejde i Stilhed og uden Opsigt, men grundigt“. Flor holdt ud til November det følgende Aar, hvorpaa Højskolens tredje Forstander blev Fr. Helweg. Men det var dog lykkedes Flor at paatrykke Skolen et Præg, som den aldrig kunde miste.

Ved Midten af Fyrerne kan Stillingen i Haderslev Amt opgøres paa omtrent følgende Maade. De slesvig-holstenske Pletter fandtes især i Christiansfeldtegnen, paa Sydsiden af Haderslev Næs (Hoptrup og Vilstrup) og spredte Steder i Midterlandet (som Skodborg og Magstrup), dog saaledes, at det selv her væsentlig drejede sig om Overklassen. Den mest vaagne Danskhed traf man i Egnen mellem Kolding-Fjord og Haderslev-Fjord, paa Nordsiden af Haderslev Næs, i Sommersted, i Rød-

dingegnen og spredt paa Vestkysten. Midterlandet, som havde været saa stærkt med i Sprogadresserne indtil 1840 (S. 260), var traadt tilbage i en mærkelig Passivitet.

Den samme LigeGYldighed var endnu fremherskende i Aabenraa Amt, dog Løjt undtaget, hvor de mange forhenværende Skibskaptajner viste sig modtagelige for Slesvig-Holsteinismen. Heller ikke i Tønder Nørreamt sporer man noget egentlig nationalt Liv, snarest var der hos Slogs Herreds Storbønder Tale om slesvig-holstenske Sympatier. Anderledes paa Als og i Sundeved, hvor en Række dansksindede Præster som Jørgen Hansen i Egen, Krog-Meyer i Ulkebøl og Kr. Karstensen i Dybbøl modarbejdede den Indflydelse, som udgik fra Augustenborg. En slesvig-holstenskindet Præst, Fr. Petersen, der var bleven forflyttet fra Uge til Notmark, var næsten Hertugens eneste Støtte og beskylder i en livfuld Skildring den øvrige Gejstlighed for at have „forstyrret“ den „Fred“, der tidligere raadede paa Øen. Hvorledes det hang sammen med denne Fred, er allerede tidligere belyst. Vist er det, at de danske Præstegaarde paa Øen, — der jo laa under Danske Kancelli — blev en Slags Højborge for Danskheden mod Separationstendenserne. Om visse Sogne i Sundeved hører man, at der herskede en dyb Taknemlighed for Bondefrigørelsen i 18. Aarhundrede, som blev Udgangspunktet for en vaagen dansk Bevidsthed. Dog naaede Sundeved-Als først under Trearskrigen at faa sin egentlige nationale Vækkelse.

I Mellem- og Sydslesvig havde Slesvig-Holsteinismen godt Fodfæste i alle Købstæderne, og „den slesvig-holstenske patriotiske Forening“s Medlemsprotokol viste os, at den ogsaa fik noget Indpas paa Landet (S. 307). Men det drejede sig om isolerede Grupper, der oven i Købet tit var Mindretal. Landbefolkningens Hovedmasse var endnu loyal eller ligeGYldig. Danskhedens Førere, som Koch og Manicus, var ganske vist enige om at skildre Slesvig-Holsteinismen som en Sammensværgelse med Opløsningsværket som Maal og med sine Organer i det augustenburgske Kabinet, den slesvigske Advokatklub „Museum“, de kielske Professorers Konventikler, Borgerklubber og *Liedertafler* rundt om i Byerne. Men da de konservative og de liberale Slesvig-Holstenerne endnu dannede to Hære, er det allerede heraf klart, at de ikke kan have haft nogen fælles Felttogsplan. Derimod har Koch Ret i sin Tro paa, at „man [d. v. s. Slesvig-Holstenerne] dog endnu stedse har Vanskelighed med at faae den rette Aand udbredt i Hertugdømmernes Landbostand“. Selv nede fra Ejdersted hører vi tilsvarende, „at man aldeles misbilligede Statsopløsningsprojektet og mere eller mindre hyldede den monarkiske Statsindretning uden konstitutionelt Indslag“. Dog havde man faaet en Skræk i Livet for „at blive Dansk“, og at det var Frygten for, at Danskerne vilde indføre dansk Forfatning, Sprog og

Sæder i hele Sønderjylland, som gav Slesvig-Holsteinismen dens bedste Støtte.

Den nationale Strid var i 1845 til en vis Grad gaet i Baglaas; ingen af de to stridende Parter syntes foreløbig at kunne naa videre frem. Alliancen mellem Kongen og den konservative Slesvig-Holsteinisme var endnu bestaaende, men den viste tydelige Træk paa Opløsning. Selv for en Helstatsmand som Chr. Paulsen havde Chrstian VIII.s Politik i de sidste Aar været i den Grad stødende, at han aldrig omtaler ham i sin Dagbog uden som „denne svage, raadvilde Mand“ eller „denne fejge Konge“. Den Tak, som Christian VIII havde høstet fra tysk Side, havde været en slet skjult Ringeagt. Den viste sig ikke blot i Udtalelser til fremmede som Th. Mügge (se dennes „*Streifzüge in Schleswig-Holstein*“), men ogsaa i aabenlyse Handlinger, som naar Gadedrengene i Tønder kunde faa Lov til at sidde Natten igennem i Træerne uden for Kongens Vinduer, syngende Slesvig-Holsten-Visen. De første Tegn paa en ændret Politik hos Christian VIII fremtraadte 1845. Han forbød den trefarvede Fane og gav Universitetsprofessorerne i Kiel en Irettesættelse for deres separatistiske Bestræbelser. Forskellige Processer af politisk Indhold (bl. a. mod Dr. Heiberg og Politimester Jacobsen) fulgte efter. En ny Politik laa i Luften, da 1846 brød frem.

13. „DET AABNE BREV“ OG DET SCHEELSKE STYRE.

Der var i 1845 baade i dansk- og tysktalende Kredse en almindelig Følelse af, at den i Øjeblikket raadende Ro snart vilde blive afløst af Storm. Den politiske Ligevægt var af en altfor ustadig Karakter til, at den længe kunde opretholdes. Dog anede de færreste, hvilket Spørgsmaal der skulde udløse de bundne Kræfter.

Det blev Arvefølgespørgsmaalet, der kom til at give den nationale Modsætning dens endelige Form og dens Bitterhed. Efter at Lornsens „*Unionsverfassung*“ var udkommet 1841 (S. 238), havde de slesvig-holstensksindede Kredse mere og mere sluttet sig til dens Lære om Augustenborgernes Arveret. Men denne Ret havde foreløbig ingen Udsigt til at blive aktuel. Da skete der i de følgende Aar dette, at ikke alene Kronprins Frederiks Ægteskab med Prinsesse Mariane opløstes, men at tillige den russiske Kejserdatter, som havde ægtet Kongens Søstersøn, Prins Frederik af Hessen, 1844 bortreves ved Døden. Monarkiets Fremtidsudsigter var nu atter saa mørke som nogen Sinde. Dets Opretholdelse hvilede stadig kun paa tre Personer: Kongen, hans Søn og hans Broder, den barnløse Prins Ferdinand. Alle underhaands Forsøg paa at bevæge Hertug Christian August til at give Afkald paa sine Rettigheder havde

Fig. 170. A. S. Ørsted.
Monies lit. efter Maleri af C. A. Jensen.

vist sig frugtesløse. Det var naturligt, at Tanken om Helstatens Bevarelse ikke blot maatte beskæftige Christian VIII, men ogsaa hans danske Statsmænd.

A. S. Ørsted (Fig. 170) havde ved Nationalitetsspørgsmaalets Fremkomst ganske tilsat sin Popularitet, fordi han nu som god Helstatsmand betegnede de sønderjydske Forhold som Kongeriget uvedkommende. Det var næppe Sorg herover, snarere Ørstedes klare Forstaaelse af, at de politiske Bevægelser betød en Fare for Monarkiets Bestand, som trykkede ham Pennen i Haanden. I nogle anonyme Artikler i „Berlingske Tidende“ i Begyndelsen af 1843 hævdede han — ikke mindst rettet mod Ejdermændene, — at Kongelovens

Arvefølge gjaldt inden for alle Statens Dele. Men Handsken blev taget op fra slesvig-holstensk Side. I Samarbejde med Hertug Christian August udarbejdede Advokat K. Samwer (Fig. 171) der fra nu af igennem tyve Aar blev Augustenborgernes Hovedagitator, et stort statsretligt Skrift: „*Die Staatserbfolge der Herzogtümer Schleswig-Holstein*“, som udkom 1844 paa Perthes' Forlag i Hamborg. Med større Lærdom end Lornsen, til hvis Resultater han dog sluttede sig, søgte Samwer heri at samarbejde de fyrstelige og de stænderske Synspunkter, Mandsarveretten og den stænderske Valgret i „*Up-ewig-ungedeelt*“-Traktaten. „Christian I. skyldte det, at han blev Regent, faktisk sit Valg, men retlig alene den lensherrelige Forlening“. Indlemmelsen 1721 fejedes ganske til Side; den ved denne Lejlighed nævnte „Kongelov“ var — som Heiberg havde hævdet (S. 236 Anm.) — kun Arveloven af 24. Juli 1650. For øvrigt tumlede Samwer sig med en saadan Færdighed i afsjælede statsretlige Begreber, at han virkede ganske overbevisende paa sine tyske Læsere, og der skulde gaa mere end to Menneskealdre hen, før man ad historisk Vej var i Stand til at komme bag om hans Bevisførelse.

I Kongeriget følte man, at det nu drejede sig om noget andet end et Forsvar for dansk Sprog og Kultur. Karakteristisk nok blev det ikke Ejderstatens Forkæmpere, men de moderate Helstatsmænd, som tog Spørgsmaalet op til praktisk Løsning. I Roskilde Stænderforsamling 1844 foreslog Algreen-Ussing, at man skulde ansøge Kongen om at

kundgøre for Undersaatterne, at hele Monarkiet var et uadskilleligt Rige, som gik i udelelig Arv efter Kongelovens Arvefølge, og samtidig om at han vilde skride ind med Kraft mod enhver, som inden for Statens Grænser arbejdede paa at løsne Forbindelsen mellem de enkelte Landsdele. Ikke blot knæsatte Forsamlingen næsten enstemmigt dette Forslag, men navnlig vakte det Opmærksomhed, at Ørsted straks efter dets Fremkomst udtalte, at han ganske vist ikke havde nogen Kompetence [fra Kongen] til at erklære sig for denne Forholdsregel, men at han intet havde imod, at Forsamlingen behandlede den og indgik til Kongen med et Ønske derom.

Det kan betragtes som fastslaaet, at der forud for denne Udtalelse ikke var gaaet nogen Meningsudveksling med Christian VIII, og at denne ingenlunde var glad ved Ørsteds Oud. Men man kan ikke undre sig over, at den Tanke kunde opstaa i Hertugdømmerne, at den kgl. Kommissær ikke kunde have bundet sig saa stærkt uden i Forvejen at have sikret sig Kongens Samstemning. Budskabet om Algreen-Ussings Forslag kom til Hertugdømmerne, samtidig med at den holstenske Stænderforsamling var indkaldt til Møde i Itzehoe. Det medførte, at Ørsted med eet Slag mistede den Popularitet, som han endnu nød Syd for Kongeaaen, og som bl. a. det foregaaende Aar havde givet sig Udslag i Talen for ham paa S. Brarup-Mødet (S. 288). Vigtigere var det, at man paa Forslag af Klosterprovsten Grev Reventlow-Preetz (Fig. 172) vedtog den bekendte Protest, „*Verwahrungsact*“, mod Regeringens Enhedstanker, hvis tre Sætninger blev den slesvig-holstenske Bevægelses Program:

- 1) Hertugdømmerne er selvstændige Stater;
- 2) Hertugdømmerne er fast forbundne Stater;
- 3) Hertugdømmerne beherskes alene af Mandsstammen.

Ingen af disse Sætninger kunde staa for en saglig Kritik (se S. 232), men i deres prægnante Form var de ypperligt egnede til at blive en separatistisk Bevægelses Kampløsen.

En overordentlig Bevægelse greb den Del af Hertugdømmernes Befolkning, der mere og mere følte sig som Tyskere. Den førte til en politisk

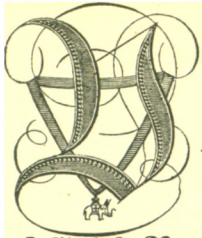
Fig. 171. K. Samwer.
Fotografi.

Tilnærmelse mellem de konservative Elementer, — af hvilke dog Ridder-skabet endnu foretrak en fremtidig Personalunion for en fuldstændig Adskillelse fra Danmark, — og den liberale Fløj, som havde antaget Navnet „Landspartiet“. Det blev den sidste Gruppe, som høstede Fordelen heraf, saaledes som det altid vil gaa for radikale Standpunkter under Urostider. Hvor stor Ophidselsen var, viser, at den ogsaa forplantede sig til det egentlige Tyskland. De brunsvigske, badensiske og württembergske Kamre vedtog Resolutioner til deres Regeringer om at tage sig af Hertugdømmernes truede Selvstændighed, ogsaa Slesvigs, „da dette Hertugdømme stod i Realunion til Forbundslandet Holsten“ [!] De tyske Regeringer havde allerede i længere Tid været under Paavirkning af Hertug Christian August, der paa en Rejse 1843 havde søgt at interessere de forskellige Hoffer for sin Sag.

Forgæves havde Kongen søgt at berolige de holstenske Stænder ved at udtale, at Ørsted ikke havde været autoriseret til sine Ytringer i Roskilde. Selv følte han sig snart nødt til at følge den samme Vej, som denne var slaaet ind paa, ikke mindst fordi ogsaa andre danske Statsmænd, som Stemann, delte Ørsteds Tanker. I Begyndelsen af 1845 nedsatte han da en Kommission til Undersøgelse af hele Arvespørgsmaalet. Den havde Udenrigsministeren Heinrich Reventlow-Criminil til Formand og bestod overvejende af høje tyske Embedsmænd; dansk var alene Kabinetssekretæren J. G. Adler. Resultatet af disse Undersøgelser forelaa i Sommeren 1846. Dette Resultat, der bl. a. gik ud paa, at ikke alene den gottorske Del af Sønderjylland, men ogsaa den kongelige, var blevet indlemmet i Kronen 1721, lader sig ikke historisk forsvare, men maa ses ud fra et statspolitisk Synspunkt. Den 8. Juli 1846 udsendte saa Kongen det bekendte „aabne Brev“ om Arvefølgen, motiveret ved den „Uro og Bekymring“ for Fædrelandets Fremtid, som var blevet fremkaldt hos mange Undersaatter ved „uklare og urigtige Forestillinger om Successionsforholdene i Monarkiet“. Kongen havde nu fundet det tilfulde stadfæstet, „at Kongelovens Arvefølge var i fuld Kraft og Gyldighed i Hertugdømmerne Slesvig og Lauenborg“, mens det ikke kunde siges „med samme Bestemthed“ om „enkelte Dele af Hertugdømmet Holsten“. Christian VIII udtalte imidlertid, at han skulde stræbe at fjerne disse sidste Hindringer; — et Løfte, der vel næppe var alle hans Undersaatter lige kærkomment; — og han endte med en Forsikring om, hverken at ville træde den hidtil anerkendte slesvigske Selvstændighed for nær, eller forandre de øvrige Forhold, som „for Tiden“ forbandt Sønderjylland med Holsten.

„Det aabne Brev“ var godt motiveret ved den Forpligtelse, som en Regering altid maa have til at værne om Statens Bestaaen. Men Sagen var rigtignok grebet an paa en meget uheldig Maade. Det første Skridt

i Christian den Ottende,

af Guds Naade Konge til Danmark, de Benders og Gothers, Hertug til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken, Lauenborg og Oldenborg, &c. &c.

Gjøre sifferligt:

Ved mangfoldige Kjendsgjerninger er det kommet til Vor Kundskab, at der hos Mange af Vore Underfaatter herse uklare og urigtige Forestillinger om Successionsforholdene i Monarkiet, og at disse Forestillinger benytttes til at fremkalde Uro og Befymring for det fælleds Fædrelands Fremtid, hvis engang efter Forsynets Villie Vort Kongelige Huses Mandstamme skulde uddøe, hvorved tillige fremkaldes og næres en bitter Stemning mellem de forskjellige Landsdeles Beboere. Vi have derfor anseet det for Vor landsfaderlige Pligt at lade ved en dertil efter Vor Allerhøieste Befaling sammentraadt Commission gjennemgaae alle, disse Arvesforhold vedkommende Acter og Documenter, som have kunnet tilveiebringes, og iøvrigt foretage en nøiagtig og grundig Undersøgelse af samtlige herhen hørende Forhold.

Efter at denne Undersøgelse er tilendebragt, og derpaa foredraget for Os i Vort Geheime-Statsraad og af Os overveiet, have Vi fundet det tilfulde stadfæstet, at ligesom Arvefølgen i det for den danske Krone ved Tractater erhvervede Hertugdømme Lauenborg er utvivlsom, saaledes er samme Kongelovens Arvefølge for Hertugdømmet Slesvig ifølge Patentet af 22de August 1721 og derpaa følgende Arvehylding, ligesom endelig ogsaa ifølge de af England og Frankrig under 14de Juni og 23de Juli 1721 udstedte Garantier og de med Rusland afsluttede Tractater af 22de April 1767 og 1de Juni 1773 i fuld Kraft og Gyldighed.

Vor faste Forvisning om at dette er grundet i Ret og Sandhed, og Vor Overbeviisning om, at Vi ei tør opsætte at modvirke de skadelige Følger af de urigtige og falske Anskuelser, som i saa Henseende stadigen udbredes inden selve Monarkiets Grændser, have bevæget Os til ved dette Vort aabne Brev for samtlige Vore troe Underfaatter at kundgjøre denne Vor Forvisning om samtlige Vore Kongelige Arvesuccessorers Arveret til Hertugdømmet Slesvig, som Vi og Vore Efterfølgere paa den danske Throne ville ansee som Pligt og Kald at opretholde.

Derimod er det af fornævnte Undersøgelse fremgaaet, at der med Hensyn til enkelte Dele af Hertugdømmet Holsteen ere Forhold tilstede, som hindre Os fra med samme Bestemthed at kunne udtale Os om samtlige Vore Kongelige Arvesuccessorers Arveret til dette Hertugdømme. I det Vi imidlertid allernaadigst forsikre alle Vore troe Underfaatter og navnlig Hertugdømmet Holsteens Beboere, at Vore Bestræbelser uafsladeligen have været og skulle blive rettede paa at fjerne berørte Hindringer og tilveiebringe en fuldstændig Anerkjendelse af den samlede danske Stats Integritet, saa at de under Vort Scepter samlede Landsdele ei nogensinde skulle adskilles, men bestandigen forblive tilsammen i deres nærværende Forhold og med de dem hver for sig tilkommende Rettigheder, saaledes ville Vi navnlig herved forviisne Vore troe Underfaatter i Hertugdømmet Slesvig om, at det ei ved dette aabne Brev er tilsigtet paa nogen Maade at træde dette Hertugdømmes Selvstændighed, saaledes som denne hidtil af Os er erkjendt, for nær, eller at gjøre nogen Forandring i de øvrige Forhold, som fortiden forbinde samme med Hertugdømmet Holsteen, hvorimod Vi meget mere herved gjentagne Vort Tilfagn om fremtidigen som hidtil at ville beskytte Vort troe Hertugdømme Slesvig i Besiddelsen af de samme, som en, vel med Vort Monarkie uadskillelig forbunden, men tillige selvstændig Landsdeel, tilkommende Rettigheder.

Under Vor Kongelige Haand og Segl.

Givet i Vort Geheime-Statsraad paa Vort Slot Sorgenfrie den 8de Juli 1846.

Christian R.

Frederik A. P. Frederik Ferdinand. Stemann. A. W. Moltke. Ørsted. Reventlow-Criminil.

maatte have været diplomatiske Forhandlinger med de øvrige europæiske Magter og med de forskellige Tronprætendenter, og da Spørgsmaalet om den danske Stats Fremtid virkelig var af Interesse for Europa — saaledes som det fremgaar af Arvespørgsmalets Løsning efter Treaarskrigen — er det sandsynligt, at et heldigt Resultat kunde være naaet. I Stedet havde Regeringen valgt først at „berolige“ Folket for derefter at ville tage fat paa Problemets Løsning. Det var, som at spænde Hestene for den forkerte Ende af Vognen.

Fig. 172. Friedrich Reventlow-Preetz.
Maleri. Originalen i Privateje, Kiel.

Med Beroligelsen blev det naturligvis saa som saa. I Kongeriget gjorde Erklæringen i det hele et godt Indtryk, skønt Ejdermændene fandt, at der hermed ingenlunde var naaet alt, hvad de tilstræbte. Hos de danske Nordslesvigere herskede der ogsaa absolut Tilfredshed. Men naar „Dannevirke“ skriver: „Det kgl. aabne Brev har overalt i Slesvig gjort et godt Indtryk paa Folket“, kan denne Udtalelse afgjort ikke forsvares. Bladet søgte noget senere at begrunde sin Dom ved at forklare, at den danske Befolkning følte Glæde; den tyske — med Undtagelse af Advokater o. lign. — „stille Tilfredshed“. Hvis der med den tyske Befolkning alene tænkes paa de loyale Helstatsmænd i Sydslesvig, kan Ordene være rigtige, men der fandtes rigtignok ved Siden af dem et andet og misfornøjet Parti, der langtfra var indskrænket til Advokaterne.

Begivenhederne rullede sig nu op med uhyggelig Hast. De holstenske Stænder, der var traadt sammen otte Dage efter Brevets Udstedelse, vedtog ikke alene en Protestadresse mod „det aabne Brev“, men indsendte endogsaa denne til den tyske Forbundsdag, det første Skridt af

denne Art, der var sket fra Holsten siden Ridderskabets Klage 1822 (S. 109). Da den kgl. Kommissær protesterede herimod, nedlagde Forsamlingens Flertal sine Mandater og forlod Salen. Et Forsøg paa at gøre den beslutningsdygtig ved at indkalde Suppleanterne, herimellem Georg Waitz, der først nu traadte i afgjort Opposition, mislykkedes aldeles. Herefter indgav Josef Reventlow-Criminil i August Maaned sin Afskedsbegæring som Præsident for Kancelliet. Allerede forinden var Prinsen af Nør afskediget som Statholder, da han ikke vilde slutte sig til „det aabne Brev“s Indhold, og de to Mænd afløstes henholdsvis af Karl Moltke som Kancellipræsident og L. N. Scheel som Præsident for Regeringen paa Gottorp. Statholderpostens Embedsbeføjelser forenedes med den sidstnævnte Stilling. I September afskedigedes en Række af Regeringsraaderne som Rist, Kraus, Lüders og Engel og erstattedes med nye. Regeringens Inddeling i Sektioner ophævedes, og Præsidentens Myndighed forøgedes betydeligt paa Raadernes Bekostning. Kongen og hans Raadgivere optraadte i det hele med Kraft. Censuren sattes atter i Værk, saa at bl. a. „*Itzehoer Wochenblatt*“ truedes i sin Eksistens, og de mest yderliggaaende Hamborgerblade blev forbudte. Efter voldsomme Folkemøder i Nordholsten (Neumünster (Fig. 173) og Nortorf) nedlagdes der et almindeligt Forbud mod alle Folkeforsamlinger, som vilde behandle statsretlige Spørgsmaal, ligesom der anlagdes Proces mod Beseler og Dr. Karl Lorentzen for Majestætsfornærmelse og Ophidselse til Oprør paa Neumünstermødet. Olshausen blev endog arresteret for Overtrædelse af det lige udstedte Forbud. Kongen viste sit personlige Mod ved at berejse den sydlige Del af Sønderjylland. Den Modtagelse, han fik i Slesvig, var mere end kølig, men han fik Oprejsning i Flensborg, hvor P. Nielsen og H. C. Jensen overrakte ham en Loyalitetsadresse, hvilket ganske vist medførte, at Slesvig-Holstenerne Nane Jürgensen, Bremer o. fl. protesterede imod, at denne Adresse skulde være et virkeligt Udtryk for Stemningen i Byen. Denne var nu selv her, i den roligste af Sønderjyllands Købstæder, saa ophidset, at faa Dage i Forvejen, da „*Schleswig-Holstein meerauschnungen*“ var blevet afsunget ved en *Liedertafelfest* i St. Nikolaj Skyttegilde, hvori ogsaa mange Kielere og Hamborgere deltog, havde der lydt Piben udenfor, og Vinduerne var blevet slaaet ind. I Nordslesvig begyndte der atter en Fremgangsperiode for det danske Vækkelsesarbejde. Paa Skamlingsbankemødet 3. Aug. samlede alt sig om at hylde Christian VIII for hans sidste Regeringshandling, og paa hans Fødselsdag 18. Sept. holdt den nyvaagnende „slesvigske Forening“ Fest i Schroeters Lokale i Haderslev, hvor Hans Nissen holdt en djærv Tale for ham („der ikke alene er en god Konge, det har vi altid vidst, men ogsaa kan være en hvas Konge“), — mens Baalene lyste fra Skamling og mange andre Højder ud over Nordslesvig.

Fig. 173. Folkeforsamlingen i Neumünster den 20. Juli 1846.
Farvelagt Træsnit (1846).

Men langt videre lyste den Misfornøjelse, ja Harme, som brød frem i de slesvig-holstensksindede Kredse over „det aabne Brev“. Med Hertug Christian August i Spidsen protesterede alle Mandsarvinger af de augustenborgske og lyksborgske Linjer, ene undtaget Prins Kristian, der var gift med Kongens Søsterdatter. Ikke en Gang Prinsens ældre Broder, Hertug Karl paa Karlsburg ved Kappel, der var gift med Kong Frederik VI.s Datter Vilhelmine, holdt sig tilbage fra denne Opposition. Derfor lønnedes han paa en Rejse gennem Hamborg med en Hyldest af det derværende „Liedertafel“, „et Vidnesbyrd om den levende Sympati, Hovedmassen af Hamborgerne ved enhver Lejlighed viser for deres Naboer i Hertugdømmerne“ (*Kieler Corresp.blatt*). Endnu kraftigere var de Udslag, som Forbitrelsen gav sig længere mod Syd i Tyskland, hvor alene den konservative Forbundsdag viste en klog Tilbageholdenhed over for de holstenske Stænders Appel om Bistand. Overalt i de liberale Kredse talte man om den lille danske Stat, der havde til Hensigt at røve gammelt tysk Land.

Hele denne Bølge af Sympati maatte være en stærk Støtte for Oppositionen paa den slesvigske Stænderforsamling, der traadte sammen 21. Oktbr. 1846. Denne Gang indfandt de nordslesvigske Deputerede Posselt, Nis Lorenzen og Jepsen samt P. Nielsen fra Flensborg sig, skønt Sprogpatentet af 1844 stadig stod ved Magt, et talende Vidnesbyrd om, at Hiort Lorenzens Protestpolitik ikke havde kunnet oprettholdes efter hans Død¹). De nordslesvigske Købstæder sendte nu alle

¹) Nis Lorenzen fremlagde ganske vist et Andragende fra den slesvigske Forening om de to Sprogs Ligeberettigelse i Stændersalen, men det gjorde naturligvis ikke nogen som helst Virkning.

Slesvig-Holstenere til Forsamlingen. Kgl. Kommissær var efter Reventlow-Criminils Afgang den nye Regeringspræsident L. N. Scheel (Fig. 174). Han havde ganske vist, som Helstatsmand, endnu det foregaaende Aar indviet den tysksprogede Højskole i Tøstrup, og som konservativ havde han tidligere paa een Gang staaet i et godt Forhold til Kongen og til Hertugen. Nu efter „det aabne Brev“s Fremkomst betragtedes han baade af konservative og liberale Slesvig-Holstenere som en Renegat, hvad der naturligvis yderligere vanskeliggjorde hans Stilling som Kongens Repræsentant.

Der forelaa straks for Stænderforsamlingen ikke mindre end 108 Adresser fra forskellige Dele af Landet. Stændertidenden refererer deres Indhold saaledes, at man heri krævede Hertugdømmernes Rettigheder og deres Uafhængighed af Danmark respekteret; mange bestred ligefrem „det aabne Brev“s Udtalelser om Arvefølgen eller forlangte en fri Forfatning for Hertugdømmerne. Stændertidenden tilføjer: „I mange Adresser og Petitioner forlanges en fastere Forbindelse med Tyskland, og i et stort Antal af disse ønskes udtrykkelig Hertugdømmet Slesvigs Optagelse under de tyske Forbundsstater“.

En nærmere Betragtning af disse Adresser lader dem dog fremtræde noget mindre imponerende, end man vilde vente efter dette Referat. Paa Landet i Nordslesvig havde de saa godt som ingen Tilslutning faaet, og i hver af de nordslesvigske Købstæder samt Flensborg var Deltagelsen kun 80—230 Underskrifter. Af disse var det alene i Tønder, man turde tale om Optagelse i Forbundet, ellers slog man kun paa, at man vilde værgе om Landsrettighederne, og betegnede „det aabne Brev“ som en ensidig Meningsytring, altsaa det gamle konservative Standpunkt. Af de øvrige sønderjydske Købstæder var det kun Slesvig, der mødte frem med et nogenlunde aneligt Antal Navne, nemlig 488, og Ønsket om „*in staatsrechtlicher Beziehung fest und eng an Deutschland geknüpft zu werden*“. Paa Landet i Melle- og Syd-Slesvig fandt Bevægelsen vel noget mere Tilslutning end i Nordslesvig, men ogsaa her har den samme pletvise Karakter, som gælder Tilslutningen til „den patriotiske Forening“. Af Sognene i Angel var det kun Grumtoft, Sørup og Gelting, som kunde fremvise over 100 Underskrifter, og i intet angelsk Sogn udgjorde de over nogle faa Procent af Befolkningen. Kun i Syd-Angel tales der i forsigtige Udtryk om en nærmere Forbindelse med Tyskland. Det samme er Tilfældet i Slogs og Kær Herreds Sogne, der for øvrigt var lige saa tilbageholdende med deres Tilslutning til Underskrivningen som Angel, naar da bortses fra Læk (180 Navne). Aabent udtaltes derimod Kravet om Optagelse i Tyskland af Fastlandsfriserne i Böking Herred og Bredsted Amt samt af de dansktalende Beboere af Fjælde Sogn.

„De 108 Adresser“ viser altsaa, hvor vanskeligt det var at faa Kærlig-

heden til Tyskland indpodet i den sønderjydske Befolkning, men de kom heller ikke til at staa uimodsagte. Tyve-Tredive Adresser fra Haderslev Amt med tilsammen noget over 1000 Underskrifter tog i høj Grad Bladet fra Munden og læste Støndermajoriteten Teksten. Navnlig var det Ønskerne om en Indlemmelse i Tyskland, der faldt Nord-slesvigerne for Brystet. Man betegnede dette som en „ravgal, halsbrækende Daarekistegjerning“ (V. Lindet), som at „sælge vore Sønner til fremmede Landes Hjælpetropper“ (Bjært), eller „at forlange, at vi frivillig skal bortgive alle vore gamle Eiendommeligheder, Rettigheder og Selvstændighed“ (Stenderup). Man protesterede ogsaa mod Paastanden

Fig. 174. L. N. Scheel.
Træsnit efter Fotografi.

om, at Sønderjylland skulde være et tysk Land, „ret som om vi 150.000 danske Slesvigere enten ikke vare til eller med det første skulde udryddes af Landet eller dog maatte frakjendes al borgerlig Rettighed“ (Vonsbæk). Ogsaa Gülich's Forslag om, at Kongen skulde afskedige Karl Moltke, betegnedes af samme Sogn som „det over alle Grændser uforskammede Andragende“, og man knæsatte ganske „det aabne Brev“ som det, „der aabenbart har vort Vel til Hensigt“ (Tyrstrup) og var „et nyt Beviis paa hans Visdom“ (V. Lindet). Samme Sogn udtrykte harcellerende sine Følelser i Ordene: „Vi elske Folket i det store Tydskland saa godt som Fransk mænd og Englændere, og fremfor alt Konge og Land“, og med barsk Humor henledte de fleste Adresser Forsamlingens Opmærksomhed paa, at den „spilder baade sin Tid og vore Penge“. Men selv om det var Danskere, der talte, var det i politisk Henseende først og fremmest „dansk talende Slesvigere“. Man vilde lige saa lidt inkorporeres i Danmark som i Tyskland, fordi herved „vornationale og borgerlig Selvstændighed gandske vilde gaae tilgrunde“ (Hjerting). At være Slesviger betragtedes altsaa ikke blot som en statsretlig, men ogsaa som en national Orientering.

Som det vil ses, fremkom de fleste af disse Adresser først under selve Stønderforsamlingen, og dennes Forløb blev meget stormende. Præsident blev denne Gang Beseler (Fig. 175), et Vidnesbyrd om Stridens Skarphed, og at Falck ligesom Ørsted nu havde mistet sin Popularitet. De

Fig. 175. W. M. H. Beseler.
Fotografi (1849).

konservative og liberale dannede i øvrigt en kompakt Majoritet, og som dennes Hoved saa man mere og mere hen til Christian August (Fig. 176). Til Gengæld kunde Kongen stole paa for første Gang i en Aarrække at have en virkelig paalidelig Kommissær i Scheels Person.

Kampen blev haard. Det var allerede et ilde Tegn, at over Halvdelen af Stænderforsamlingen nægtede at deltage i den kgl. Kommissærs Aabningsdiner og i Stedet holdt en samtidig Fællesspisning med de mange tilstrømmende Deputationer. Scheel erklærede straks i Brev til Kongen, at han efter Forfatningen

vel ikke kunde nægte at modtage Forsamlingens Andragender, selv om de var ulovlige, men at han derimod kunde gøre Krav paa, at de kongelige Propositioner forinden skulde være behandlede. Den første Adresse, han kom til at staa over for, var en Protest mod „det aabne Brev“ med en Hævdelse af de tre slesvig-holstenske Fundamentalsætninger. Denne nægtede Scheel helt at modtage, ved at henvise til, at den var behandlet „i reglementsstridig Form“, og da Forsamlingen foreløbig ikke ønskede at opløse sig, nøjedes den med en Protest til Protokollen.

Endnu en Sejr tilkæmpede Scheel sig, idet det lykkedes ham at faa Forsamlingen til at forkaste Gülichs Forslag om Karl Moltkes Afskedigelse, fordi dette ansaas for at have en alt for personlig Karakter. Scheel skriver om sin egen Tale i den Anledning: „Den indeholder adskillige udæskende Steder, som jeg med Vilje fremsatte, og det lykkedes mig fuldkomment at forlede Beseler til stor Hefthighed og til personlige Udtalelser imod mig, hvorved han skadede sin egen Tale i Forsamlingen“.

Selv troede Scheel at finde Stemningen venligere mod sig end i Begyndelsen. Heri skulde det dog snart vise sig, at han saa fejl, og hvis hans førnævnte Taleform ikke har haft til Hensigt at splitte hans Modstandere, kunde den kun bidrage til at vække forøget Bitterhed.

Allerede forinden havde Hertug Christian August i klar Opfattelse af, at det nu var nødvendigt for ham at staa som det politiske Samlingspunkt blandt Slesvig-Holsternerne, fremsat Forslag om en fælles konstitutionel Forfatning for Hertugdømmerne, et Skridt som

Scheel noget for overlegent betegnede som „det sidste Angstraab efter Popularitet“. I de følgende Dage foreslog Justitiarius Hansen fra Læk Slesvigs Indtræden i det tyske Forbund, hvad ikke alene Nordslesvigerne og Flensborgerne, men ogsaa Petersen-Dalby, ja selv Falck bestemt fraraadede. Fra anden Side proponeredes Sønderjyllands fuldkomne finansielle Adskillelse fra Kongeriget. Falck selv tog mere moderat til Orde for, at man skulde bede Kongen om at opgive sin Plan om Oprettelsen af et dansk Seminarium for Nordslesvig og om ikke at foretage nogen Ændring i Kirke- og Skolesproget i de Dele, hvor det hidtil havde været Tysk, uden efter Stændernes forudgaaende Overvejelse. Samtidig „visnede“ alle kongelige Forslag af upolitisk Indhold i Stændernes Hænder. Mørke Skyer samlede sig saaledes atter over den kgl. Kommissærs Hoved, og det skulde vise sig, at han ikke længer var i Stand til at sprede dem.

Scheel greb nu til den Udvej at anvende den Fremgangsmaade i Praksis, som han havde indvarslet i sin første Beretning til Kongen.

Fig. 176. Christian August af Augustenborg.
Tegn. og lit. af J. M. Graack.

Den 4. Decbr. nægtede han at modtage de tre førstnævnte Andragender til Kongen under Paaberaabelse af, at de var bleven behandlede af Stænderne forud for de forelagte kongelige Forslag. Forsamlingens Flertal veg nu ikke længer tilbage for et Brud, da den havde opnaaet sit Maal, at foretage de tilsigtede Demonstrationer. Med Hertugen i Spidsen nedlagde 33 af Forsamlingens 44 Medlemmer deres Mandater og forlod Salen. Stænderforsamlingen var hermed ikke længer beslutningsdygtig, Resten af den opløstes af den kgl. Kommissær, og den skulde først igen mødes, efter at man havde prøvet en Borgerkrigs Ulykker.

Det var ikke grebet ud af Luften, naar Falck havde udtalt sin Frygt for, at Kongen kunde paatænke at udvide det danske Kirke- og Skolesprogs Omraade til den dansktalende Befolkning i Mellemlesvig. Initiativet var for øvrigt ogsaa her kommet fra — Ørsted, som i Juni 1845 havde anbefalet Indførelsen af dansk Skolesprog i de Sogne, hvor det var udelukkende Folkesprog, og i de blandede Sogne nogen dansk Undervisning. Sagen blev naturligvis først taget op, efter at Josef Reventlow-Criminil som Kancellipræsident var afløst af Karl Moltke. Der udsendtes da 3. Oktbr. 1846 Forespørgsler til de lokale Embedsmænd om de sproglige Forhold i de forskellige Sogne samt Ønske om at faa at vide, „om og under hvilke Forhold der er bleven udtalt Ønske af de vedkommende om en Forandring i de bestaaende Forhold“. Disse Embedsmænd var nu overvejende slesvig-holstensk indstillede, og Resultatet blev i Overensstemmelse hermed. I Tønder Provsti lod Kirkevisitatorerne med Regeringens Samtykke alle Husejere gennem Sognefogderne udtale sig for og imod en udvidet Brug af det danske Sprog. Følgen blev, at kun 1 Beboer i Ladelund og 2 i Medelby besvarede Spørgsmaalet bekræftende. I Flensborg Provsti spurgte man overhovedet ikke Befolkningen, men Øvrigheden oplyste, at i Adelby, Hyrup, Rylskov og Grumtoft talte kun nogle gamle Folk „ogsaa“ Dansk; i Munkbrarup og Lyksborg talte en Fjerdedel af Befolkningen Dansk, og i Husby „taler de Voksne i det daglige Liv for største Delen Dansk“. I Eskris, Kværn, Stenbjærg, Sørup og Sterup var dette derimod kun Tilfældet med „enkelte gamle Folk“. Herefter skulde altsaa Nørre-Angel i det hele være erobret af det tyske Sprog, saaledes at Dansk endnu kun var fremherskende paa enestaaende Pletter. Anderledes i Midterlandet, hvor dansk Omgangssprog opgives at være eneraadende i Bov, overvejende i Hanved, N. Haksted, Store Vi og Jørl, mens det ved Landevejene i Oversø, Solt, Siversted, Vanderup og Eggebæk var indskrænket til et Mindretal af Indbyggerne. Hvad endelig Husum-Bredsted Provsti angaar, taltes der i Hjoldelund Dansk og Frisisk, dog saaledes, at alle forstod Dansk;

i Fjorde udelukkende Dansk og i Olderup overvejende samme Sprog¹⁾).

Disse Meddelelser vakte dog stærk Kritik i danske Kredse og betegnedes af P. Chr. Koch som ganske misvisende. Efter Samraad med Flor optog han derfor H. v. Bjelkes Plan (S. 316) om Stiftelsen af et „Slesvigsk Bevarelseessamfund“ til Opelskning af Fædrelandskærlighed og Bevaring af det danske Sprog i de Egne, hvor det endnu var Folkemaal. Tiden tillod imidlertid ikke at føre disse Tanker ud i Livet før 1848. I Regeringen synes Karl Moltke at være bleven omstemt ved Embedsmændenes Indberetninger. I hvert Fald lod han Sagen ligge, og først i Frederik VII.s Tid skulde den atter blive taget op.

Hele det slesvig-holstenske Røre, som var kulmineret i Stænderforsamlingen 1846, havde været Christian VIII en smertelig Overraskelse. Han mente at styre den rette Kurs mellem Slesvig-Holstenerne og „de exalterede Danskeslesvigere, [som] vide ikke, hvor langt de ere fra at handle i Nordslesvigernes Aand ved deres bestandige Indblanding“. Han vilde altsaa stadig føre sin konservative Helstatspolitik. Det var ikke nogen ubetydelig Hær, han herved kunde se ud over. Chr. Paulsen glædede sig over „Kongens faste Optræden“ ved „det aabne Brev“, men var dog ikke fuldt tilfreds med hans Holdning i den følgende Tid. Jens Wulff i Brede, der staar som et godt Udtryk for de konservative danske Nordslesvigere, skriver i sin Dagbog ved Udgangen af 1846: „Her i Landet var Spændingen stoer dette Aar mellem Danmark og Hertugdømmerne; Kongens aabne Brev, skiønt vist velmeent, bragte stoer Røre til Veie . . . Forbittrelsen er disverre giensidig stoer, Gud maa vide, hvordan dette vil Ende!“ Ængstelsen for Fremtiden taler tydeligt gennem disse Ord. Amtmand Johannsen i Haderslev, der mente, at Ophidselsen endnu ikke havde Rod i Folket, anbefalede en Udsoning med Ridderskabet, og længere mod Syd skriver en Anonym (Oberst Römeling i Rensborg?): „Ønsket om en snarlig Tilendebringelse af den ulykkelige Spænding er i høi Grad forhaanden, men paa den anden Side tykkes mig, at en indre Irritation er i lige høi Grad forhaanden og i Tiltagende“.

De hjemvendende slesvig-holstenske Stænderdeputerede var i deres Valgkredse blevet modtagne med Jubel; i Læk illuminerede man for Justitiarius Hansen, og i Aabenraa fejredes Gülich med et Festmaaltid paa Raadhussalen, hvorunder man demonstrativt ikke drak Kongens, men Dronningens og Hertugens Skaal. Til de forestaaende Nyvalg i Febr. 1847 rustede man sig fra begge Sider med Kraft. Karl Moltke

¹⁾ I de nordslesvigske Stæder og Flækker angives den tysktalende Befolkning i *Haderslev* til mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{5}$; i *Aabenraa* og *Tønder* siges Talesproget at være „overvejende“ Dansk, i *Sønderborg* „fremherskende“ Dansk, mens *Graasten* opgives at være „for største Delen tysk“ og *Klipleve* Sogn, at have 6 pCt. tysktalende Beboere.

affattede efter Kongens Paabud en Instruks for samtlige Overretningsmænd angaaende Valget, hvorefter de, da „et Parti aabenbart tilsigter en fuldkommen Omdannelse af de bestaaende statsretlige Forhold“, skulde stræbe efter som Modtræk at faa Vælgerne til at møde frem saa talrigt som muligt. Efter en Forhandling i Statsraadet besluttede man dog, ikke at udsende dette. Resultatet blev i alt Fald en stærkt stigende Valgdeltagelse af Godsejerne og Stæderne, mens Bønderne holdt sig mere tilbage end tidligere. Valgte blev paa Landet i Nordslesvig: Hans Krüger fra Bevtoft (Fig. 177) i Stedet for Posselt, der ansaas for mindre paalidelig i national Henseende; Gaardejer P. L. Wiimh til Slavgaard i Stedet for Andreas Petersen fra Dalby, om hvem det samme gjaldt; Synsmand H. C. Bladt i Tandslet i Stedet for den helt augustenburgske Herredsfoged Steffens; hvorhos Nis Lorenzen, P. Jepsen og Thies Steenholdt genvalgtes. Paa Ærø, som tidligere havde sendt Slesvig-Holsteneneren Bykasserer Klestrup, valgtes nu endelig den dansksindede C. H. Brandt.

Bortset fra Steenholdts Kreds, Slogsherred, var hele det øvrige Nordslesvig altsaa nu repræsenteret af loyale Mænd. Karakteristisk er det, at uden for Nordslesvig valgtes kun enkelte Bønder (som Aagesen i Gelting), men det mindre Landbrug repræsenteredes af Overretsråder, Herredsfogder, Præster, Inspektører og Landmaalere. Af Stæderne sendte Flensborg atter Agent H. C. Jensen og i Stedet for P. Nielsen Raadmand H. P. Schmidt, begge loyale. Derimod var alle de fire nordslesvigske Købstæder repræsenterede af udprægede liberale Slesvig-Holstenere, Beseler, Bremer, Esmarch og Gülich. Medregnes til ovenstaaende loyale de 7 kongevalgte Medlemmer, var det loyale Mindretal nu vokset til 15 Stemmer. Men over for dette stod endnu et dobbelt saa stort Flertal paa 29 Slesvig-Holstenere, der oven i Købet kunde henvise til, at de var blevet genvalgte med et stigende Stemmetal, der vidnede om, at Striden ikke vilde blive opgivet.

Afgørende vilde det derfor blive, hvilken Kraft den nye Regering vilde kunne udfolde, og i Sønderjylland maatte Øjnene først vende sig mod Regeringspræsidenten, L. N. Scheel. At han ikke manglede Modet hertil, har allerede hans Optræden i Stænderne vist. Fra sine tidligere Amtmandsstilling medbragte han desuden en Popularitet hos Bondebefolkningen, navnlig i Hütten Amt, der var et værdifuldt Aktiv. Med godt Humør tog han fat paa sin Opgave. I en uafbrudt Korrespondance med sin Ven, Karl Moltke, holdt han denne à jour med Stillingen. Den 14. Sept. 1846 hedder det: „Mange Breve, hvori der udtales Glæde over, at der vil komme en fast Holdning i Administrationen, vækker min Glæde; Gud give, at det endnu maa være Tid!“ Den 28. Sept.: „Her gaar det iøvrigt efter Omstændighederne godt, og egentlig bedre for hver Dag . . . Stemningen i Landet bliver stadig mere besindig“. Den

1. Okt.: „Mine Efterretninger fra alle Dele af Hertugdømmerne lyder beroligende“. Saa kom imidlertid Stænderforsamlingen fra 21. Oktbr. til 14. Decbr., der dog ikke synes at have nedslaaet Regeringspræsidentens Mod. Det lyste atter, da han i Febr. 1847 kunde meddele Efterretningen fra Preussen om, at Kong Frederik Vilhelm IV havde besluttet sig til Indkaldelsen af „almindelige Rigsstænder“ (d. v. s. „Den forenede Landdag“). „Nu er der for os ikke andet at gøre end ogsaa at indkalde almindelige Rigsstænder . . . Frygten for en

Fig. 177. Hans Andreasen Krüger.
J. W. Tegner & Kittendorf lit. (c. 1848).

Forening med Danmark vil nu først fremkalde en dyb Spaltning hos os“.

Scheels Politik gik nemlig ud paa at dele sine Modstandere ved alene at vende sig mod de liberale. En stærk Pressefølgelse begyndte, navnlig rettet mod „Oldesloeren“ og „Itzehoeren“, der frembød saa mange Angrebspunkter. Scheel ønskede ogsaa at forbyde „den slesvig-holstenske patriotiske Forening“, der nu havde kastet Masken, og han tænkte paa at tage „den slesvigske Forening“ med ved samme Lejlighed for at faa Præg af national Objektivitet, og fordi politiske Foreninger for ham alle var af det onde. Men paa dette Punkt mødte han en Modstand hos Kongen, som han ikke kunde bryde. Scheels Politik maa betegnes som reaktionær, og den indbragte ham alle liberales dødelige Had. Hvorledes de konservative Slesvig-Holstenere (Ridderskabet) og de loyale, som endnu udgjorde en stille Magt i Landet, saa paa hans Styrelse, maa derimod staa hen i det uvisse.

I Foraaret 1847 foretog Scheel en Rejse til Nordslesvig, der ikke er uden Interesse, selv om han væsentlig kom i Forbindelse med Embedsmændene. I Flensborg fandt han de Beskyldninger for slesvig-holstensk Sindelag, der var rettede mod Borgmester Callisen og Politimester Niemann, uretfærdige; de var i Virkeligheden Tilhængere af

„den gode Sag“. Derimod hedder det: „I Flensborg Amt, baade Angel og Vis Herred, er Stemningen for største Delen daarlig, og Rønnenkamp [den Stænderdeputerede] har megen daarlig Indflydelse her; men Befolkningen har heldigvis i det Hele ikke megen Interesse for Politik og siger kun, hvad der bliver forestavet den; Herredsfogderne er mer eller mindre inficerede“. I Lundtoft Herred fandt Scheel Stemningen god, — Thies Steenholdt havde næsten ingen Stemmer faaet her, — og det samme gjaldt om Aabenraa Amt, „hvorimod Byen Aabenraa er næsten heltigennem daarlig og vel sagtens den daarligstindede By, bortset fra Smaafolk“. Borgmester Schow betegnedes af Scheel, skønt han var hans Fætter, som en Hærefod, der kun havde sin egen Fordeel for Øje og havde vendt sig til Slesvig-Holstenerne, fordi han ansaa „den gode Sag“ for tabt. Hvis man truede ham med Afsked, om han ikke fik vendt Stemningen i Byen inden et Aars Forløb, var han klog nok til at kunne gøre det. I Haderslev var Stemningen for største Delen god; de fornemmere Borgervælgere var slesvig-holstensksindede, de mindre Borgere dansksindede. Herredsfogderne i Tyrstrup, Gram og Frøs-Kalslund Herreder samt Amtsforvalter Krogh i Vesteramtet var slesvig-holstensksindede. „Johannsen [Amtmanden] har den bedste Vilje af Verden, men ser undertiden for meget med deres Øjne, hvem han har mest at gøre med [nl. de nævnte Embedsmænd]. Med sin gode Vilje er han imidlertid let at lede og nyder hos mange Beboere Kærlighed, mer Kærlighed end Respekt“. Scheel traadte ogsaa i Forbindelse med Laur. Skau og P. Chr. Koch, hvem han søgte at paavirke. Om Hertugen skrev han: „Kun i nogle Stæder er det lykkedes at skaffe ham noget Tilhæng, navnlig i Aabenraa“.

Scheels Hovedresultat af denne Rejse var, at „det gaar efter Omstændighederne godt eller i hvert Fald bedre, og om end langsomt vindes der stadig mere og mere Terræn“.

Regeringspræsidenten bevarede ogsaa i den følgende Tid denne forhaabningsfulde Stemning. I Juli 1847 forsikrede han Kongen om, at „Besindighed og bedre Tanker vinder stadig mere Plads. Kan der end nu og da vise sig Trækninger, erkender man dog med Sikkerhed, at den Tid vil komme, da alle Undersaatter i trofast og retfærdig Erkendtlighed vil velsigne D. Mts. Regering“. De Tønderske Marskegne var stadig den Del af Sønderjylland, „hvor Stemningen lader mest tilbage at ønske“. Men selv de værste dér, de Stænderdeputerede Todsens og Steenholdt, havde allerede ytret sig til deres ligesindede om, at de ansaa deres Sag for tabt.

Under disse Forhold tog Christian VIII nogle vigtige Skridt til Danskhedens Udvikling i Nordslesvig, idet han i Maj reskriberede, at Haderslev Latinskole skulde omdannes, saaledes at hele Undervisningen

kom til at foregaa paa Dansk, og i Juni, at der skulde oprettes et særligt dansk Seminarium i Vonsbæk. En Kreds af danske Præster i Haderslev Omegn stod bag denne sidste Beslutning, og til Seminariets Forstander udpegedes den senere saa bekendte M. Mørk Hansen. Forgæves søgte det slesvig-holstenske Deputeretkollegium i Haderslev at faa Latin-skolen bevaret som tysk Institution; dens Protest strandede paa Magistratens, vel særlig Borgmester Lassens Modstand. Men heller ikke disse to Planer lykkedes det at virkeliggøre under Christian VIII.s Regering.

Eet er imidlertid, om den konservative Del af Befolkningen i Mellem- og Sydslesvig slog sig til Taals med det Scheelske Styre. De liberale gjorde det i hvert Fald ikke. Fra deres Side fortsattes Agitationen i Hertugdømmerne, om end mere afdæmpet, som man ser det ved den tyske Land- og Forstmands-Forsamling i Kiel og ved Germanistkongressen i Lybæk. Syd for disse Byer, i det egentlige Tyskland, lagde de ingen Baand paa deres Optræden. Baade de liberale og Hertug Christian August begyndte desuden en systematisk Paavirkning af de tyske Hoffer, og i de mindre Stater bar den utvivlsomme Frugter. At man sigtede mod et voldsomt Opgør, er sandsynligt. Scheel paastaar, at en Revolution med Støtte af Kongen af Hannover var planlagt i Septbr. 1846. Vist er det, at det følgende Aar, i Oktbr. 1847, havde Grev Reventlow-Preetz en Sammenkomst med Beseler hos denne i Slesvig, hvori efter Beselers Forslag Ritmester v. Fürsen-Bachmann, der var slesvig-holstensksindet, deltog, og hvor „Besættelsen af Rensborg blev betegnet som den første Betingelse for en heldig Modstand mod Overvold og Proklameringen af en provisorisk Regering som eventuelt nødvendig“. Det var med Rette, Jens Wulff ved Udgangen af 1847 noterede i sin Dagbog: „Den politiske Spænding mellem Tysk og Dansk i vores Land var tilsyneladende i Af-tagelse, dog er denne ulyksalige Partiaand endnu langt fra ey qual“.

Hertil kom yderligere et Forhold, hvorfor hverken Regering eller Opposition havde noget Ansvar, men som maatte bidrage til at ophidse Gemytterne. Paa Grund af Tørke havde Høsten 1846 været meget ringe, hvorfor Kornpriserne gennem hele Aaret 1847 blev høje til Skade for den arbejdende Klasse i By og paa Land. Selv om dette først og fremmest følte i Holsten, hvor Industrialismen var slaaet stærkere igennem end i Sønderjylland, gjorde det sig ogsaa her gældende, ikke blot i Stæderne, men især i de adelige Distrikter, hvor en Landarbejderstand var vokset frem. Ligesom i 1830 kom saaledes ogsaa i 1847 materielle Forhold til at spille ind i den politiske Udvikling ved at bringe Uro i Sindene.

De profetiske Ord, som Scheel havde fremsat i Anledning af „den forenede Landdag“ i Berlin, skulde snart gaa i Opfyldelse. Blandt de moderate liberale, som Christian VIII havde optaget i Styrelsen 1846,

var ogsaa den Rentekammerdeputerede P. G. Bang. Under Paavirkning af ham besluttede Kongen ikke blot en Udvidelse af Statsraadet, men ogsaa Skabelsen af en konstitutionel Forfatning for Helstaten. Bang udarbejdede derpaa efter Samraad med Karl Moltke et Forslag, hvorefter et halvhundrede „erfarne Mænd“, i lige Antal fra Kongeriget og fra Hertugdømmerne og væsentlig valgte af Stænderforsamlingerne, skulde tilvejebringe en saadan Forfatning. Selve Grundtrækkene i denne Forfatning, der først kom til Behandling i Statsraadet efter Kongens Død, gik ud paa, at der skulde indføres fælles Stænder med en vis begrænset Myndighed for Kongeriget og Hertugdømmerne; de skulde „til visse Tider med bestemte Mellemlum . . . mødes afvekslende i vort Kongerige og i vore Hertugdømmer paa de Steder, som nærmere dertil bestemmes“. Samtidig bevaredes de fire hidtil bestaaende Stænderforsamlinger, og den nuværende Forbindelse mellem Hertugdømmerne samt Holsten og Lauenburgs Forhold til det tyske Forbund garanteredes. „Endelig skal Forfatningsloven indeholde passende Bestemmelser for at beskytte saavel det danske som det tyske Sprog i de vedkommende Distrikter i Hertugdømmet Slesvig“. — Dette var Hovedindholdet af Forfatningsreskriptet af 28. Jan. 1848.

Christian VIII oplevede som sagt ikke Reskriptets Offentliggørelse, hvorved den faktiske Ophævelse af Enevælden fandt Sted, samtidig med at Helstaten bevaredes. Det betegnede dog i ingen Henseende noget Brud paa de Principper, hvorefter han havde anlagt sin Regering. En anden Sag var det, at det, inden føje Tid var gaaet, skulde vise sig, at Udviklingen ikke vilde standse ved de Indrømmelser, han havde gjort. Maaske havde han selv en Anelse. I hvert Fald skal hans sidste Ord før hans Bortgang 20. Jan. have været: „Nu brister det derovre!“

FEMTE AFSNIT. BORGERKRIGEN (1848—1850).

1. MARTSDAGENE 1848 i SØNDERJYLLAND

Mens Forfatningsreskriptet af 28. Jan. 1848 baade af nationale og politiske Grunde vakte de stærkeste Protester i det egentlige Danmark, var Stemningen til en Begyndelse meget mere delt Syd for Kongeaaen. Det danske Nordslesvig var maaske mere tilfreds dermed end nogen anden Del af Staten. I Sydslesvig ligesom i Holsten fandtes der mange Gradationer i Stemningen. Mest fjendtlig var den hos Beselers Gruppe, de ungliberale, der lagde Hovedvægten paa Forbindelsen med Tyskland. Det var hele Kredsen af unge Embedsmænd, Handels- og Industridrivende m. m., Mænd som Bremer, Gülich, Engel og Esmarch, og de havde Hovedindflydelsen i de sønderjydske Stæder. De radikale under Olshausen og Claussen, der havde deres Tilhold i de herunder staaende Lag, Haandværkerne og Arbejderne, saa derimod i Forfatningsudkastet et Skridt i Retning af en virkelig fri

Fig. 178. Isted Hede. Lit. af A. Nay efter Maleri af F. C. Kierschou.

Forfatning, og da de nærede mere Kærlighed til den politiske Frihed end til Nationaliteten, stillede de sig paa et Mæglingstandpunkt. Heri fulgtes de ikke blot af de gammelliberale under Falck, men ogsaa af en væsentlig Del af Ridderskabet under Grev Reventlow-Preetz. Regeringen havde altsaa ved sit Forfatningsudkast virkelig opnaaet at sprænge sine Modstanderes Falanks, og det viste sig oven i Købet snart, at den moderate Fløj af denne var stærkere end den uforsonlige. For saa vidt kunde der være nogen Grund til at se med Optimisme paa Helstatens Fremtid.

I Slesvig-Holsteinismens Hovedkvarter Kiel sad dog ogsaa een dansk Mand: Christian Paulsen. Han glædede sig vel over, at Enigheden mellem Slesvig-Holstenerne var forbi, men han saa i øvrigt hellere, at baade de holstenske og de slesvigske Stænderdeputerede vilde nægte at vælge „erfarne Mænd“ til at behandle Forfatningsudkastet. I saa Fald vilde Kongen nemlig efter hans Anskuelse blive nødt til at indkalde en dansk-slesvigske Rigsdag, der — med Tillæg af en særlig slesvigske Landdag — betegnede Opfyldelsen af Paulsens varmeste Ønsker. Nordslesvigerne til og med Flensborg vilde straks møde paa en saadan Rigsdag, og „efterhaanden vilde de andre slesvigske Distrikter nok ogsaa komme“. Paulsen viste sig her virkelig forudseende, thi inden to Maaneder var hans Ønske delvis opfyldt.

Foreløbig foregik de afgørende Begivenheder uden for Sønderjylland, i Holsten og i Kongeriget. 17. Februar samledes de Stænderdeputerede fra begge Hertugdømmer, med Undtagelse af de dansksindede fra Nordslesvig og fra Flensborg, i Kiel. De moderates Standpunkt, at man skulde vælge „erfarne Mænd“, sejrede, dog saaledes, at der hertil knyttedes et Forbehold mod Helstaten og for en virkelig fri Forfatning. Til Trods herfor maatte den overvejende Stemning syd for Kongeaen endnu kaldes mere maadeholden, end det var Tilfældet i Danmark.

Dette varede dog ikke længe. 28. Febr. indtraf Efterretningen om den franske Februarrevolution til Kiel og forandrede med eet Slag Stillingen. Olshausens Gruppe gik nu over til Beselers, og de uforsonlige vandt herved Flertallet inden for den politiske Kreds. En overordentlig Ophidselse greb Sindene. Borgerforeninger stiftedes, Folkevæbning drøftedes, og Gadeuroligheder begyndte at blive almindelige. Ogsaa i Kongeriget gjorde en tilsvarende Bevægelse sig gældende. Paa det første Kasinomøde 11. Marts var det ikke saa meget Spørgsmaalet om en fri Forfatning, som om Slesvigs fremtidige Stilling inden for Riget, der optog Sindene. Medens Mænd som Goldschmidt mente, at Slesvigerne burde spørges om deres Ønsker om national Samhørighed; — et Standpunkt, hvortil Grundtvig paa et senere Møde sluttede sig; — bestred Tscherning dette under Henviſning til, at man saa kunde

*Fig. 179. Kronprins Frederik kort før Tronbestigelsen (c. 1845).
Daguerreotypi (Udsnit). Originalen ejes af Kammerherre G. Krieger.*

faa lige saa mange Stater som Provinser. Han endte med at slynge Trudselen om Krig mod alle Slesvigere, der nægtede Kongen af Danmark Huldskab og Troskab.

Saadanne Udtalelser kunde naturligvis kun bidrage til at skærpe Lidenskaben i de statsfjendtlige Kredse. D. 18. Marts fandt en ny Forsamling af Stænderdeputerede Sted, denne Gang i Rendsborg. Af de 70 Medlemmer, som havde indfundet sig, hørte kun to — Krüger fra Bevtoft og Schmidt fra Flensborg — til den loyale Gruppe. Samtidig hermed fandt et stort Folkemøde Sted i Teatersalen. Afgørende blev dog Beslutningerne i de Stænderdeputeredes Forsamling. Mens Olshausen, under sine bekendte voldsomme Angreb paa Danskerne som „et dovent, dvask og usammenhængende Folk“, foreslog straks at skride til Handling, at sprænge Forbindelsen med København, vælge et staaende Udvalg til en Slags provisorisk Regering, sammenkalde en grundlovgivende Forsamling for Hertugdømmerne og ansøge om Sønderjyllands Optagelse i det tyske Forbund, anbefalede den roligere Reventlow-Preetz ikke at afbryde Forhandlingsmulighederne. Hvad han opnaaede, var dog kun begrænset: Man besluttede at sende en Deputation paa fem Mand til København for at kræve en fælles slesvig-holstensk Forfatning og Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund, og man vedtog at nedsætte et Tremandsudvalg, bestaaende af Beseler, Reventlow og Advokat Bargum, til at sammenkalde Stænderne paa ny, naar de fandt det nødvendigt. Saa forenedes de Stænderdeputerede med Teatersalsmændene til en Fællesforsamling, der fik et endnu mere radikalt Præg. Man valgte til Medlemmer af Københavnsdeputationen Mænd af den yderliggaaende Retning, heriblandt Olshausen, der lige havde fornærmet den danske Nation saa groveligt. En tumultuarisk Ophidselse raadede. Kun een Mand vovede at tage til Orde mod Beslutningerne og minde om, at „langt over Halvdelen af Slesvigs Indbyggere er dansk-talende og dansksindede og vil ikke ind i det tyske Forbund“. Det var vel kun Ukendskab med det Sprog, han talte, som gjorde, at Hans Krüger uden Molest slap ud af Salen.

Med Mødet i Rendsborg d. 18. Marts var Regeringens Myndighed i de tysktalende Dele af Staten opløst. Allerede i Samtiden udtalte flere Forfattere hernede, at „Rejsningen“ maa dateres fra denne Dag, og den senere tyske Historieskrivning har indrømmet Rigtigheden heraf. Man havde planlagt at gribe til Vaaben d. 26. Marts, hvis ikke Deputationen inden da var vendt tilbage fra København med et tilfredsstillende Svar. Tremandsudvalget skulde virke som en provisorisk Regering; Soldaterne i de holstenske Garnisoner var allerede vundne, og Rendsborgs Overrumpling vilde være let at gennemføre. „Rendsborg er ingen dansk Fæstning mere!“ skrev Paulsen til Flor 19. Marts.

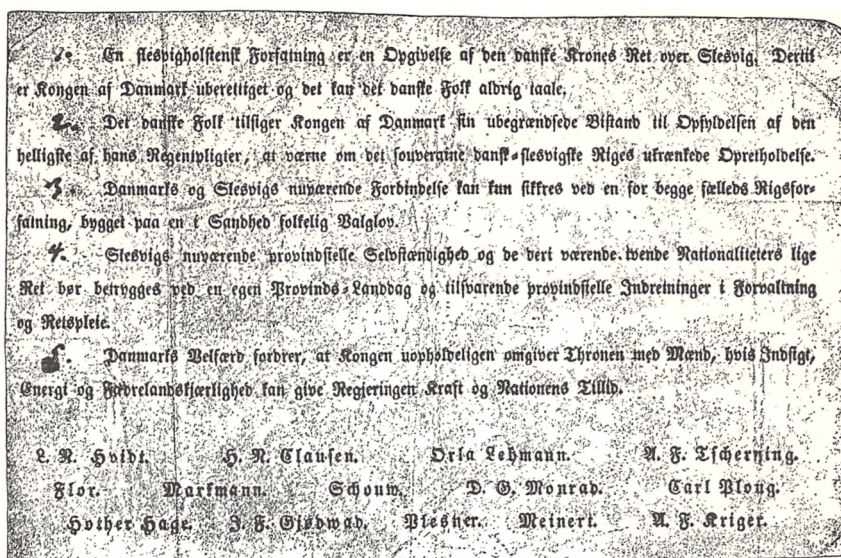

Fig. 180. Kasinomødets Erklæring.
Facsimile.

Spørgsmaalet om Slesvigs Optagelse i Tyskland var efterhaanden blevet det centrale. Efterretningerne fra Tyskland lød paa, at den franske Revolution i alle Stater havde fremkaldt en Begejstring for politisk Frihed og national Enhed, der fejede al Modstand til Side. Samme Dag, som Rendsborgmødet afholdtes, sejrede Revolutionen i Konservatismens fasteste Borg, Berlin. At slutte sig til den tyske Enhedsstræben stod for de unge, radikale Slesvig-Holstenerne, blandt hvilke der oven i Købet fandtes adskillige fra Tyskland indvandrede, som Hovedsagen. Til Gengæld var de villige til at bringe Ofre herfor. Professorerne Droysen og Burchardi tilbød 11. Marts Chr. Paulsen en Deling af Slesvig, og Købmand M. T. Schmidt i Kiel, der faa Dage senere blev Medlem af den provisoriske Regering, foreslog 19. Marts sin københavnske Kompagnon det samme, saaledes at Grænsen mellem de to Stater, der dog i Fremtiden vedblev at staa i Union til hinanden, skulde drages ved Flensborg eller nordligere. Hverken hos Chr. Paulsen, der ansaa Forslaget som et Bevis paa Usikkerhed, eller i Nordslesvig kunde den Slags Tanker regne med at finde god Jordbund. I Haderslev Amt satte P. Chr. Koch en Adresse i Bevægelse, hvori Befolkningen ansøgte Kongen om en Besættelse af Landet med paalidelige Tropper „for at afværge den ulmende Opstand af det statsopløsende Parti“ og mod Indfald af de Friskarer af Haandværkssvende, der allerede var under

Dannelse i Hamborg, Lybæk og Bremen. Den endte med de Ord: „Vi imødesee, ifølge D. Mts. udtalte ædle Hensigt, Indførelsen af en bedre Statsforfatning for Slesvig og Kongeriget, dog med almindelig Valgret og Omsorg for Bevarelsen af Slesvigs Eiendommeligheder og Rettigheder“.

Hvilken Virkning Efterretningen om Rendsborgmødet gjorde i København, er velkendt. D. 20. Marts vedtoges i Borgerrepræsentationen Orla Lehmanns berømte Adresse om et Systemskifte, den der endte med de uforsigtige Ord om „ikke at drive Nationen til Fortvivlelsens Selvhjælp“. Samme Aften knyttede det andet Kasinomøde, bl. a. under Paavirkning af Hans Krügers Beretning om Olshausens Fornærmelse af det danske Folk, hertil den skarpeste Protest mod en slesvig-holstensk Forfatning og Kravet om en fælles Forfatning for Danmark og Sønderjylland tillige med en Provins-Landdag for det sidstnævnte (Fig. 180). Det var Chr. Paulsens Program, som hermed knæstattes. Dagen derpaa faldt det gamle Ministerium, den følgende Dag udnævntes det nationalliberale „Martsministerium“, hvorefter Kongen betegnede Enevælden som bortfalden, og endelig modtog den slesvig-holstenske Deputation d. 24. Marts et Svar, der — hvad Slesvig angaar — stemte helt overens med Kasinomødets Resolution. Herefter vilde Borgerkrigen have været en Kendsgerning, hvis — den ikke allerede var udbrudt.

Medens den politiske Bevægelse indtil Rendsborgmødet havde holdt sig uden for det egentlige Sønderjyllands Grænser, var den i de forløbne Dage skyllet ind over dem. I Slesvig By havde Efterretningen om Revolutionen i Berlin 20. Marts givet Anledning til Illumination, Dannelsen af en Sikkerhedskomité og Oprettelsen af en Borgervæbning. 23. Marts læste her en ivrig Slesvig-Holstener, Herredsfoged Jacobsen, i „Berlingske Tidende“ om Kasinomødet og det gamle Ministeriums Fald. Han underrettede Beseler, der straks kørte til Kiel for sammen med de andre Medlemmer af Tremandsudvalget, Reventlow og Bargum, at træffe de fornødne Foranstaltninger. Ogsaa Prinsen af Nør blev stævnet til Mødet, der holdtes paa Bargums Kontor. Men samtidig hermed fandt der, ligesom i Rendsborg, et andet og større folkeligt Møde Sted, denne Gang paa Raadhuset. Først efter stærke og langvarige Brydninger naaede de nævnte fire Mænd til et Resultat af deres Arbejde, og da de forelagde det paa Raadhuset, krævedes der Reventlows hele Autoritet for at faa denne radikale Forsamling til at slutte sig dertil. Dette Resultat var den bekendte Proklamation (Fig. 181), hvorefter Prinsen, Beseler og Reventlow dannede en provisorisk Regering sammen med Bremer og M. T. Schmidt og udtalte:

„Medborgere!

Vor Hertug er ved en Folkebevægelse i København bleven tvunget til at afskedige sine hidtilværende Raadgivere og at indtage en fjendtlig Holdning over for Hertugdømmerne.

Landsherrens Vilje er ikke længer fri, og Landet staa uden Regering. Vi vil ikke taale, at tysk Land gives til Pris for Danskernes Rovlyst.“

De fortsatte med, at de efter det Kald, der var udgaaet til dem, foreløbig havde overtaget Regeringen,

„som vi vil føre i vor Arvehertugs Navn og til Opretholdelse af Landets og hans Rettigheder.

Vi vil ufortøvet sammenkalde den forenede Stænderforsamling og tilbagegive den Magt, vi har overtaget, saa snart Landsherren atter er fri, eller Stænderforsamlingen har betroet Ledelsen af Landets Anliggender til andre.

Vi vil med al Magt slutte os til Tysklands Enheds- og Frihedsbestræbelser.“

Mitbürger!

Unser Herzog ist durch eine Volksbewegung in Kopenhagen gezwungen worden, seine bisherigen Rathgeber zu entlassen und eine feindliche Stellung gegen die Herzogtdämmer einzunehmen.

Der Wille des Landesherren ist nicht mehr frei und das Land ohne Regierung.

Wir werden es nicht dulden wollen, daß Deutsches Land dem Raube der Dänen Preis gegeben werde. Große Gefahren erfordern große Entschlüsse; zur Vertheidigung der Gränze, zur Aufrechterhaltung der Ordnung bedarf es einer leitenden Behörde.

Folgend der dringenden Nothwendigkeit und gestärkt durch das uns bisher bewiesene Zutrauen haben wir dem ergangenen Rufe folgend vorläufig die Leitung der Regierung übernommen, welche wir zur Aufrechterhaltung der Rechte des Landes und der Rechte unseres angekommenen Herzogs in seinem Namen führen werden.

Wir werden sofort die vereinigte Ständerversammlung berufen und die übernommene Gewalt zurückgeben, sobald der Landesherr wiederum frei sein wird oder von der Ständerversammlung andere Personen mit der Leitung der Landesangelegenheiten beauftragt werden.

Wir werden uns mit aller Kraft den Einheits- und Freiheitsbestrebungen Deutschlands anschließen.

Wir fordern alle wohlgesinnten Einwohner des Landes auf, sich mit uns zu vereinigen. Laßt uns durch Festigkeit und Ordnung dem Deutschen Vaterlande ein würdiges Zeugniß des patriotischen Geistes geben, der die Einwohner Schleswig-Holsteins erfüllt.

Der abwesende Advocat Bremer wird aufgefordert werden, der provisorischen Regierung beizutreten.

Kiel, den 24. März 1848.

Die provisorische Regierung.

Beseler Friedrich Prinz zu Schleswig-Holstein.

F. Reventlou. M. T. Schmidt.

Fig. 181. Den provisoriske Regerings Proklamation.
Facsimile.

Man ser let, at denne Erklæring var et Kompromis, som i sig indeholdte modstridende Tankerækker. Paa den ene Side motiveredes Revolutionen med „den ufri Hertug“, hvis Rettigheder man vilde bevare, og efter hvis Befrielse man vilde tilbagegive ham Magten. Men jævnyrdig med ham stilledes den forenede Stænderforsamling, — som hidtil aldrig havde været forenet; — ogsaa for dens Rettigheder rejste man sig, og man tillagde den samme Magt over Regeringen som „Hertugen“. Hertil kom, at man proklamerede Tilslutningen til Tyskland som et almindeligt Folkeønske. Tanken om, at man stod paa Lovens Grund ved som Kongens sande Venner i Virkeligheden at kæmpe for

ham, naar man rejste sig imod ham, stammede fra Reventlow-Preetz. Hans radikale Modstandere rasede derover og kaldte i den følgende Tid Talen om „den ufri Hertug“: „en Daarskab, der vel gjorde Slesvig-Holstenernes Karakter al Ære, men fra Begyndelsen brød Spidsen af selve Rejsningen“. Eller de betegnede Udtrykket som „en Halvhed“, eller rent ud som „Snik-Snak“, og spurgte, om man da vilde have fundet sig i Fyrstens Overgreb, hvis han havde været „fri“. Fra dansk Side betegnede man fra første Færd denne Tale om Ufrihed som et afskyeligt Hykleri, kun beregnet paa at dække sig mod Beskyldningen og Ansvarret for det, der i Virkeligheden var et simpelt Oprør.

Men Udtrykket „den ufri Hertug“ var i Virkeligheden hverken en Daarskab eller et Hykleri. Beseler sagde selv nogle Dage efter, at hvis Lederne ikke havde holdt Legitimiteten oppe, vilde de inden tre Dages Forløb have været i Landflygtighed i Hamborg. Thi Proklamationens Ord fængede i vide Kredse. Den Forfatter, som bruger Benævnelsen „Daarskab“, siger selv om Tropperne i Hertugdømmerne, at de „til sidste Mand blev deres Ed tro og erklærede sig for Kongehertugen, mod det danske Ministerium“. Samme Betydning havde Troskabseden for Embedsstanden, og der er ingen Grund til at betvivle, at Hovedmassen af Jurister og Præster i hvert Fald i Begyndelsen har ment at kunne forene Lydighed over for den provisoriske Regering med Troskab mod Kongen. Et slaaende Eksempel er Claus Harms, der i 1830 havde anset det for sin Embedspligt at indberette til Kongen om Lornsens Uroligheder, siden da stadig havde staaet i de loyales Rækker, men nu, begrundet paa Kongens „Ufrihed“, stillede sig ved den provisoriske Regerings Side. „Jeg var“, siger han, „Øvrigheden lydige, ikke fordi den havde Magt over mig, men fordi jeg ansaa den for den retmæssige, da man i København ved en Revolution havde gjort Kongen af Danmark qua Hertug af Slesvig-Holsten ufri“. Fra Embedsstanden bredte den samme politiske Opfattelse sig til store Dele af den almindelige Befolkning i Holsten og Sydslesvig. Den blev for Magthaverne et politisk Aktiv af første Rang.

Fra tysk Side fik hele Bevægelsen derfor Navnet „Rejsningen“, og man protesterede voldsomt mod den danske Benævnelse deraf som „Oprøret“. Hertil er først at bemærke, at Historikeren kender mange Oprør, der maa betegnes som berettigede, saa at der ikke i og for sig ligger noget moralsk diskvalificerende i denne Betegnelse. Men at Ordet havde en ilde Klang i 1848, skal ikke bestrides. Det maa imidlertid erindres, at den slesvigsk-holstenske Revolution var en Kendsgerning fra d. 18. Marts at regne, altsaa ikke fremkaldt af Kasinomødet og Folketøget, og at Rendsborgs Overrumpling var planlagt et halvt Aar tidligere (S. 339 og 344). Om man vil kalde denne Revolution en Rejsning eller

Fig. 182. Rendsborgs Overtagelse.
Farvelagt Litografi.

et Oprør, har kun ringe Betydning. Det frugtbarste Synspunkt over for den vindes vistnok, hvis man uden moralsk Vurdering opfatter den som en Borgerkrig, som den afgørende Opløsningsproces inden for den gamle Helstat.

Dagen efter Revolutionen i Kiel, d. 24. Marts, fandt saa Rendsborgs Overtagelse (Fig. 182) Sted, og i Løbet af de følgende Dage gik Soldaterne i de holstenske Garnisoner over til Oprøret.

Det første Sted inden for Sønderjyllands Grænser, hvor det vandt Tilslutning, var naturligvis i Slesvig. I samme Time, som Rendsborg besattes, oplæste Dr. Steindorff her fra Raadhustrappen under Stormklokkernes Ringning den provisoriske Regerings Proklamation for den sammenstrømmende Folkemasse, hvorpaa Herredsfoged Jacobsen (Fig. 183) kaaredes til Byens Diktator. Magistraten lod sig „ikke ugerne“ skyde til Side, og de fleste civile Embedsmænd sluttede sig til den provisoriske Regering, mens Officerskorpset med faa Undtagelser forblev Kongen tro. Af de menige Soldater lod de fleste sig før eller senere drage over paa Bevægelsens Side. Den nye Diktator udnævnte af egen Magtfuldkommenhed et Forvaltningsudvalg til at dele Regeringens Ansvar og Byrder med sig, og Borgervæbningen udvidedes til at omfatte alle mandlige Beboere fra 20 til 48 Aars Alderen. Dette var aabenbart meget paa-krævet, da den nye Selvhersker selv udtaler, at „det heller ikke i Borgerskabet manglede paa Eksaltation og Lyst til revolutionære Demonstrationer“. Han kunde ikke tøjle Uroen i de brede Lag, og efter kun to Døgn Regering nedlagde han derfor paa ny Magten i den tidligere

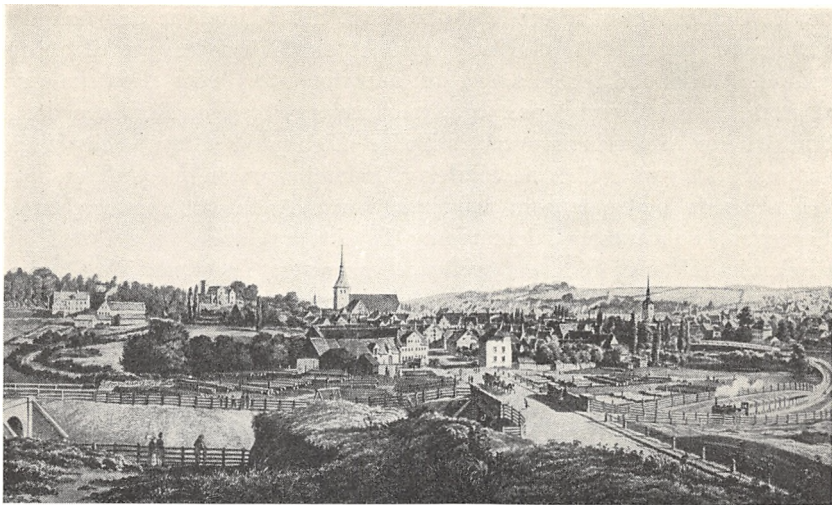
Fig. 183. Fr. K. Ferd. Jacobsen.
Fotografi.

Magistrats Hænder, dog saaledes, at der ved dennes Side traadte en „Hjælpekommission“ paa fem Mand, deriblandt Jacobsen selv og Dr. Steindorff. Herved lykkedes det i det ydre at bevare Skinnet af Enighed.

Fra Slesvig bredte Bevægelsen sig mod Øst til Angel. Dagen efter Rendsborgs Overrumpling fandt der en Folkeforsamling Sted i Sønder Brarup, hvori efter tyske Kilder „mindst 3000 Landmænd“ deltog. I Skyggen af et sort-rødt-gyldent Banner besluttede man her at rejse en stærk Landstorm, der skulde sammenkaldes ved Bavner og Stormklokker, og at sende de indkaldte Soldater til Rendsborg. Enhver tilstedeværende lovede, paa Gaardmand Rasmus Berends Opfordring,

„som brav Angel-Sachser“ at forsvare Fædrelandet. I de følgende Dage organiseredes Landstormen inden for de enkelte Sogne; i Strukstrup f. Eks. kommanderedes den af to Tjenestekarle, der havde været Soldater, og derfor — paa Dansk. Ogsaa i Krop Sogn mellem Danevirke og Ejderen holdtes der 27. Marts en lignende Folkeforsamling, om hvis Resultat der dog ikke gives Oplysninger. Danske Iagttagere i Slesvig havde forøvrigt det Indtryk, at „Bønderne var endnu ikke rigtig med“, og at det kun var de mest fremskredne, der havde taget Stilling for eller imod Oprøret.

Til det sydvestlige Hjørne af Landet naaede Efterretningen om Opstanden ikke ved den provisoriske Regerings Proklamation, men ved en Skrivelse fra Borgerforeningen i Rendsborg. I Byerne ved Ejderen, Frederiksstad og Tønning, fandt den straks Tilslutning; kun enkelte Mænd, som „den gamle Borgmester“ Schjøtt, vovede at bekende deres loyale Sindelag. I Husum havde man 24. Marts oprettet en Borgergarde „til at opretholde den offentlige Orden“; Organisationen heraf og Valget af Officerer og Underofficerer overlodes til Medlemmerne selv under Forbehold af Magistratens Bekræftelse. Der indmeldte sig straks 3—400 Borgere. Tre Dage senere besluttede man ikke blot at anskaffe Vaaben til dem paa Byens Bekostning, men ogsaa „i Anledning af den herom indkomne Bøn fra en Del unge Folk“ at oprette et Frikorps og at væbne og beklæde dette. Fra Bredsted indtraf der

Fig. 184. Flensborg set fra Syd.
Tegn. efter Naturen af C. A. Kølle, Wilh. Heuer lit.

allerede d. 24. Marts en Deputation i Slesvig for at spørge Diktator Jacobsen om, hvorledes de som Patrioter skulde forholde sig. Hvilket Svar de fik, fremgaar af Flækkens Holdning i den følgende Tid. Inden Maanedens Udgang havde der meldt sig over 40 frivillige til den slesvigholstenske Hær, hvortil kom et dobbelt saa stort Antal fra Omegnen. Ogsaa i Læk indrullerede man sig almindeligt i Landstormen; ledende var her en Dr. Magnussen. Fastlandsfriserne viste i det hele utvetydig Sympati for Opstanden; paa Øerne var Stemningen mere delt, om der end ogsaa her fandtes Centretr for Danskfjendtlighed, som Wyk paa Før. Om Holdningen i Midterlandet foreligger der kun spredte Efterretninger. Fra Treja Sogn skrives der saaledes til „Altonaer Mercur“, at Kommunen har udrustet 53 Mand til Hest med Sabler og Pistoler, 62 Mand som Bøsseskytter og 195 Mand med Piker og Leer. Disse Tal skal hverken af- eller bekræftes her. Vist er det, at lige til Flensborg—Tønderlinjen viste der sig hverken i By eller paa Land virkelig Modstand mod den provisoriske Regering. Den loyale Befolkning, der ikke blev revet med af Strømmen, forholdt sig passivt afventende. Den var ængstelig for Følgerne af en Protest, thi der var ogsaa social Uro i Tiden. Overalt fandt der Run paa Sparekasserne Sted, og fra Holsten hørte man endog om Plyndringer i Arbejdercentret Neumünster. —

Flensborg (Fig. 184), det Hængsel, hvorom Skandinaviens Dør ud mod Mellemeuropa saa ofte har svunget, kom ogsaa nu til at faa forbilledlig Betydning for dette Landskabs Holdning. Bevægelsen synes at have

truffet Staden ret uforberedt. Allerede d. 22. Marts var der paa den gottorpske Regerings Opfordring oprettet en Sikkerhedsvagt til at opretholde Ordenen; Scheel ansaa det aabenbart for bedst at forekomme, at man, som i Slesvig, paa egen Haand oprettede en Borgergarde. I Spidsen for Sikkerhedsvagten stilledes Købmand Claus Schwensen, kendt for sit gamle liberale Sindelag. Førsteborgmesteren Callisen maa vel nærmest betegnes som vaklende, men Andenborgmester Jürgen Lorenzen, Politimester Niemann og Bysekretær Holm hældede afgjort til slesvig-holstensk Side og øvede et væsentligt Tryk paa Magistraten og de deputerede. Endnu d. 25. Marts, Dagen efter at Budskabet om Rendsborgs Overrumpling var indtruffet, besluttede man at forholde sig politisk afventende, men Dagen derpaa, da man havde modtaget officiel Opfordring fra den provisoriske Regering om Anerkendelse, lykkedes det Embedsmændene at faa Bykollegierne til at vedtage en saadan, skønt en Tredjedel af de Deputerede forlangte et saa vigtigt Spørgsmaal forelagt for Borgerskabet i dets Helhed. Beslutningen om Anerkendelse fandt ingenlunde almindeligt Bifald, og selv om det maa ske er for stærke Ord, naar danske Forfattere taler om truende Oprør i Byen, meddeler i hvert Fald tyske Kilder d. 31. Marts, at kun unge Mennesker havde anlagt den slesvig-holstenske Kokarde, at det slesvig-holstenske Flag kun saas i Byens sydlige Halvdel, men at de i den nordlige Halvdel indkvarterede Tropper blev behandlet meget uvenligt, ja endog lokket til at gaa over til Danskerne. Maaske har Indkvarteringsbyrden bidraget hertil, thi det maa huskes, at baade de dansk- og de slesvig-holstensksindede kun udgjorde Mindretal inden for Befolkningen. Men kort efter, da Slaget ved Bov havde staaet, henviste man fra tysk Side til den fjendtlige Stemning i Byen som en Hovedgrund til Tilbagetoget.

Ogsaa i Aabenraa blev den provisoriske Regering anerkendt; i denne By havde man i øvrigt allerede d. 17. Marts ansøgt Regeringen om en Sikkerhedsvagt og derved givet Stødet til en saadans Oprettelse i flere Stæder. Det slesvig-holstenske Element var inden for Overklassen i Aabenraa relativt langt stærkere end i Flensborg, og Borgmester Schow sluttede sig nu aabent til Bevægelsen, hvad der hurtigt kostede ham dyrt. Faa Dage efter stod Orlogsbriggen „St. Thomas“ ind i Fjorden, og dens Besætning saa en Flok Folk løbe inde paa Kysten med Dannebrogflag, svinge med Hattene, raabe Hurra og gøre Tegn til dem paa Skibet. Det var Aabenraas Skibstømmere og unge Søfolk, der demonstrerede deres Sindelag. Kapt. Suenson beordrede saa de oprørske Embedsmænd om Bord, og da Schow indfandt sig med Bind om Armen, blev han uden videre arresteret og sendt til København. Magistraten maatte overtage Borgmesterens Forretninger, der først og frem-

Fig. 185—186. Rasmus Iversen Callesen og Hustru, Anna Eugenia, f. Kier. Miniature. Originalerne ejes af Rasmus Callesen, Lerskov, Ø. Løgum S.

mest kom til at bestaa i Udskrivning af Matroser til den danske Flaade, og først Slaget ved Slesvig d. 23. April befriede dem for dette pinlige Hverv.

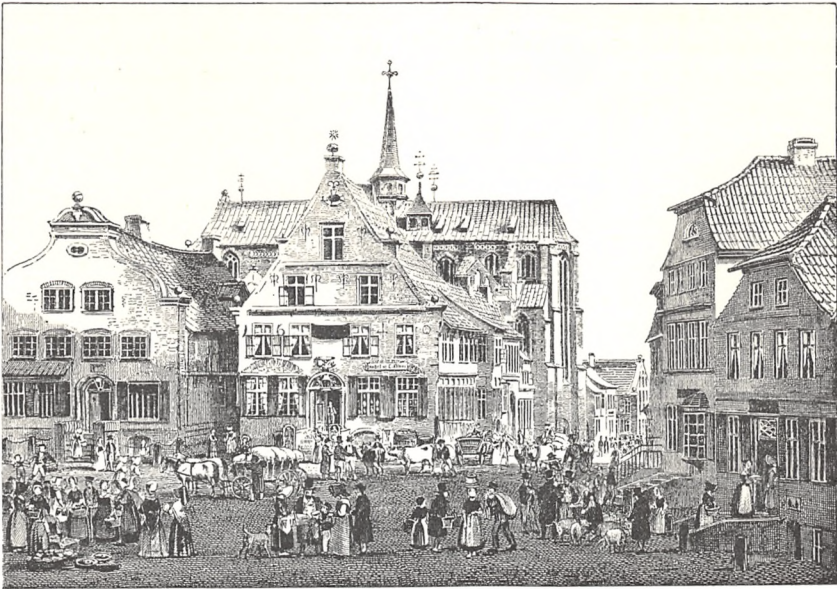
Ligesom Oprørets Udbrud blev til national Vækkelse for Aabenraas Smaaborgere, var det samme Tilfældet i dens Omegn. Paa Pladsen uden for Felsted Kirke talte Godsejer Kittel fra Skovbølgaard den første Søndag efter Gudstjenesten om „den ufri Konge“, men Befolkningen protesterede, og ved en Forsamling i Kroen fik Borgmester Schow Hatten slaet ned over Ørene. Kun Godsejere som Bachmann paa Grøngrøft, Feddersen paa Kiding og Høg paa Krusmølle, delvis indvandrede Holstenere, anerkendte den provisoriske Regering. De fleste Bøndersønner gik til 10. Bataillon i Frederits eller til Als. I Øster Løgum Sogn stod Beboerne til en Begyndelse uforstaaende over for den af Embedsmænd og Præster fremkaldte Bevægelse og forholdt sig neutrale. Men snart udgik der en saa kraftig Paavirkning fra Hjemmet paa Lerskov, hvor Rasmus Callesen og hans Hustru, Præstedatteren Anna Eugenia Kier (Fig. 185—86) ved deres Giftermaal havde indplantet bevidst Danskhedsfølelse, at hele Sognet stillede sig paa dansk Side, med Undtagelse af 3—4 Bønder i Hovslund, der var Efterkommere af hertugelig-gottorpske underhørige. „Hvor flokkedes vi ikke i 1848 ved Landevejen for at tage imod vore Soldater, og det mange Dage, før de kom. Der var Jubel ved alle Sejrene, Sorg ved Nederlagene“.

Den eneste Købstad i Nordslesvig, hvor den provisoriske Regering ikke vandt ubestridt Anerkendelse, var dog Haderslev. Ganske vist lykkedes det Dr. Marcus og Garver Gøhlmann at faa den proklameret

25. Marts, og i den paafølgende Nat trængte de og en Række andre Borgere ind i Borgmester Lassens Hjem og tvang ham til at lade Kochs Avispresse forsegle. Men Omegnens Bønder støttede de jævne Borgere i deres Modstand, og da det truede med indre Strid — Borgervæbningsens Chef kommanderede endog paa Søndertorv (Fig. 187) „Fæld Gevær!“ mod de ivrigste Slesvig-Holstenere — faldt den nye Regering efter kun to Dages Forløb. Derimod proklameredes den d. 26. Marts under Beselers Indflydelse i Tønder, hvor den ivrige Slesvig-Holstener Købmand J. C. Iversen valgtes til Chef for Borgervæbningen. Tønder var en helt igennem slesvig-holstensk By, men da den vidste, at dens Omegn mod Nord og Vest var ivrigt dansksindet, holdt den sig stærkt tilbage og søgte endogsaa at faa aftalt Neutralitet med sin nærmeste Nabo i Kongeriget, Ribe. Ogsaa i Sønderborg havde man d. 24. Marts organiseret den sædvanlige Sikkerhedsvagt og vilde utvivlsomt være gaaet videre i slesvig-holstensk Retning, hvis ikke den alsingske Landstorm og den danske Marine i Forening havde sat en Stopper for slesvig-holstenske Tendenser.

Interessantest er imidlertid Udviklingen ude paa Landet i Haderslev Amt. Den gamle hæderlige Amtmand Fr. Johannsen var dybt rystet ved Budskaberne sydfra, men urokket i sin Troskab. Han stævnedes Sognefogederne fra Vesteramtet til Møde med sig og opfordrede gennem dem Befolkningen til at væbne sig mod Friskarer og for at støtte de danske Tropper. Flor, der paa sin Rejse til Nordslesvig mødte den fra Kiel flygtende Chr. Paulsen, medbragte fra København en Skare sønderjydske Studenter, der var rede til at sprede hans antislesvig-holstenske Proklamationer blandt deres Landsmænd. Størst Betydning fik dog Folkets naturlige Førere. Blandt disse træder Hans Krüger som Handlingens Mand frem foran Laurids Skau. D. 30. Marts holdtes under hans Ledelse et Møde af Sognefogderne i Agerskov Kro. Stemningen var ypperlig, og da Krüger arbejdede efter Aftale med danske Officerer, kom der et praktisk Resultat ud af Mødet. Vigtigere end de Vaabenøvelser med Piker og Høleer før og efter Kirketid, som anordnedes, var sikkert det Efterretningsvæsen for den danske Hær, som her ved stilledes paa Benene. Der lagdes nemlig en Stafetlinje fra Øst til Vest tæt Nord for den nuværende Landegrænse, og vinkelret paa denne gik en anden Stafetlinje mod Nord til Rødding Højskole. Skæringspunktet mellem disse to Linjer var Hajstrupgaard, men Hovedkvarteret var i Hellevad Kro, hvor Krüger selv opholdt sig, og til Stafetkommandører havde han paalidelige Venner som Student H. C. Refslund, Bunde Refslund og Kristen Lautrup. Hver Stafet holdtes af et Par Sogne, og de eneste Sogne, som ses at have undslaaet sig, var Uge, Tinglev og Bylderup. Naar Stafetterne meldte, at Fjenden nærmede sig, skulde

Fig. 187. Søndertorv i Haderslev.
Tegn. efter Naturen og lit. af W. Heuer.

Byerne væbne sig og ile det truede Sted til Hjælp. Mens Landstormen efter den Udvikling, den militære Stilling tog, naturligvis ikke kunde faa praktisk Værdi, blev Stafetvæsenet ved Krügers kyndige og ihærdige Pleje til betydelig Nytte for den danske Hær. Men Befolkningen saa naturligvis anderledes paa Sagen, og endnu efter Slesvigslaget d. 23. April skrev H. C. Refslund: „Lad os derfor rejse os alle Mand for at støtte Hæren og, hvis saa skal være, dø for Konge, Fædreland og Frihed“.

Paa Vestkysten, hvor Stemningen var hedere, gik man endnu videre i sin Handlen. Ved en Forsamling i Bredebro 30. Marts faldt der især af Herredsfogderne og Præsterne stærke Ord mod de tysksindede; de var, som den gamle, besindige Jens Wulff udtrykker det, „meget exalterede“. Ved denne Lejlighed blev der ganske vist ikke truffet Beslutning om en Landstorm, men tre Dage senere indtraf pludselig en Afdeling af den danske Hær samt Frikorpset fra Ribe i Løgumkloster, og Befolkningen blev nu revet med og sluttede sig til Toget. I Løgumkloster arresteredes Amtsforvalter Harbou og Dr. Rolfs som politisk upaalidelige, og man fortsatte herfra over Møgeltønder til Tønder, hvis Embedsmænd klogeligt havde gjort sig usynlige, hvorfor Byttet indskrænkede sig til 170 Geværer, der tilhørte den nye Borgervæbning.

Det maa imidlertid betvivles, at dette Resultat var Anstrengelserne værd, thi Stemningen i Tønder blev nu meget ophidset, navnlig mod de irregulære Tropper fra Ribe. Desuden truede Fastlandsfriserne med at ile Byen til Hjælp mod Danskerne. Tønder maatte derfor hurtigt rømmes, og efter Slaget ved Slesvig kom Slesvig-Holstenernes Time til at tage Hævn. En ripensisk Deputation, der skulde søge Forlig, blev i Tønder arresteret af Købmand Iversen, og Ribe maatte bøde ved at deponere 1000 Rdl. til Erstatning for de 170 Geværer.

I Sundeved kunde man i Dagene før Slaget ved Bov ikke optræde i fuld Frihed, da man havde de slesvig-holstenske Tropper paa saa nært Hold, at de endogsaa for en kort Tid var skudt frem helt til Aabenraa. Men om Stemningen var der ingen Tvivl, og der gik flere Bud til Sønderborg for at faa Landet besat med danske Tropper, hvilket ogsaa lykkedes i de første Dage af April. „Nu var al Frygt forsvunden, dog dermed var Freden ikke vunden“. Læssøe og Flor fik Krigsministeriet til 3. April at udnævne en kgl. Kommission af upartiske Mænd til at undersøge Embedsmændenes Troskabsforhold. Den bestod af Stiftamtmand Sponneck i Ribe, Generaldecisor, Konferensraad Kirstein og Borgmester Lassen i Haderslev. „Nogle blev afhørt, Andre blev bortført, ligesom de vare skyldige eller ej“. I Sundeved oprettedes desuden Landmilit af alle Mænd mellem 19 og 60 Aar; den var beregnet mod Angreb fra Friskarerne („Strejferne“), øvede sig i Vaabenbrug (Spyd og Geværer) og opførte en Skanse paa Dybbølbjerg. Paa Als havde Beboerne straks efter Opstandens Udbrud vist sig saa anti-hertugelige, at Christian Augusts Familie var flygtet fra Augustenborg, og der oprettedes ogsaa her en Landstorm, der vandt stor Tilslutning. Hertugens Navn forsvandt fra Kirkebønnerne, mens man i de tysksindede Distrikter stadig bad for „den ufri Hertug“. En særlig Betydning fik i disse urolige Dage den nys tiltraadte Biskop Jørgen Hansen (Fig. 188) for en rolig dansk Udvikling. En Del af Bønderne i det augustenburgske Distrikt troede sig berettigede til at nægte at yde deres hidtilværende Afgifter og Hoveri, men Jørgen Hansen anmodede sine Embedsbrødre om at bekæmpe denne Anskuelse, der førte til „at tage sig selv til Rette“. Biskoppen henviste til, at han selv var en Bondesøn fra dette Distrikt; „den Stand, som jeg af Naturen syntes bestemt til at tilhøre, er mig alt for kjær, til at jeg kunde undlade af yderste Evne at virke til dens Vel“. Paa den anden Side var den sindige Biskop ikke synderlig glad ved de Opfordringer, han modtog til at paabyde Bønner paa Prækestolen for Sejr i denne retfærdige Krig. Som god Rationalist pegede han paa, at man levede „paa en Tid, da det kommer mere an paa Daad end paa Ord“.

Jørgen Hansen var dansk Helstatsmand og loyal Slesviger, og det

samme gjaldt i 1848 om en overmaade stor Del af Sønderjyllands Befolkning. Saadanne Mænd følte sig hverken tildragne af det national-liberale Røre i København eller i Kiel, og de sørgede over, at den indre Fred var brudt. Et stærkt Udtryk for denne Tankegang møder man i den saa ofte anførte Dagbog af Jens Wulff i Brede. Han fandt den ivrigt nationale Herredsfoged „overspændt“ og sin egen Svigersøn, Apoteker Nagel i Højer, „alt for ivrig begejstret“; han betragtede „hele Verden som beruuset“ og sukkede: „Neppe vil i den nuværende Slægts Tid Harmonie mellem de forskellige Nationaliteter fremstaa igien. Forbandelse over disse Skrivere og Snakkere,

der have frembragt denne usalige dis Harmonie!“ Saadanne loyale satte deres eneste Haab til, at de danske Tropper skulde vise sig med Kong Frederik selv i Spidsen; „da vil haabentlig alt fredelig vorde ordnet“. En mærkelig Tro, men man forstaar, at Jens Wulff ved Efterretningen om Sejren ved Bov kunde udbryde: „Mit Hierte føler ingen Glæde, men Sorg og Veemod“.

Den 9. April stod Slaget ved Bov, og „Insurgenternes“ militære Magtmidler var hermed udtømte. Gennem det jublende Flensborg gik den danske Hær mod Syd. Den angelske Landstorm lod ikke høre fra sig, og de slesvig-holstensksindede Præster og Skolelærere (som Pastor Lorenzen i Adelby) var til Dels flygtede. „Overalt stod Befolkningen ved Landeveien og hilste os; man bragte Melk, Vand, Smørrebrød og de

Fig. 188. Jørgen Hansen.
Fotografi.

Forfriskninger, man havde ved Haanden“ (Jacob Ræder). Først i Slesvig blev Minerne mørke, og da man 19. April foretog en Rekognoscering til Husum, fandt man her en saa ophidset Stemning, at der blev skudt paa Dragonerne. Allerede Dagen efter faldt Straffen, idet et større Korps under Major Jacob Ræder indfandt sig i Byen og fordrev de Landboere, der tæt Syd herfor havde opført en Barrikade tværs over Landevejen. Men i Husum selv var Stemningen nu saa forandret fra den foregaaende Dag, at Ræder forefandt en ny Magistrat, som „de velsindede Borgere“ havde tvunget igennem. Den fraterniserede med Danskerne, beværtede Soldaterne, udleverede alle Vaaben og illuminerede i sin Glæde om Aftenen Byen. Saaledes var omkring 20. April hele Sønderjylland pacificeret med Undtagelse af Strimmelen Syd for Slien og Danevirke. Gennem Nordslesvig holdt Kong Frederik til Hest sin „Eriksgata“ ved Laurids Skaus Side og lagde Grunden til den Folkeyndest, som siden aldrig forlod ham. Men der herskede en almindelig Følelse af, at den Ligevægt, der var naaet, kun kunde betegnes som ustadig. Preussiske Tropper ventedes hvert Øjeblik at ville overskride Ejderen, og i Slesvig By, i Dele af Angel og navnlig blandt Fastlandsfriserne var Stemningen meget upaalidelig. Endelig begyndte den økonomiske Uro at optræde som en Følge af den politiske. Skibsfarten paa Vestkysten var spærret, saa at det saa sørgeligt ud i Stæderne Husum og Tønder, og herfra bredte Stilstanden i Næringslivet sig ind i Landet. „Den brødløse Tilstand tiltager meer og meer; hvordan vil dette ende?“ spørger Jens Wulff.

2. UNDER DEN PROVISORISKE REGERINGS HERREDØMME

Efter den preussiske Sejr ved Slesvig d. 28. April blev de danske Tropper nødte til at forlade Sønderjyllands Fastland. Gengældelsens Time var nu inde for Slesvig-Holstenerne over for den dansksindede og den loyale Befolkning. Kun Als og Ærø forblev i dansk Besiddelse; det førstnævnte Sted udnævntes Kammerherre Riegels til Civilguvernør og Chef for Folkevæbningen.

Den provisoriske Regering (Fig. 189) havde efter sin Proklamation opholdt sig i Rendsborg og haft meget Arbejde under Hænde, da dens Medlemmer paa een Gang var Regenter og Ministre. Egentlige Ministerier oprettedes først efter Forfatningens Fremkomst i Efteraaret; foreløbig beholdt man Kollegieindretningen, hvis Rammer udfyldtes med de fra København flygtende Embedsmænd fra Kancelliet og Rentekamret. Beseler overtog Præsidiet og de indenrigske Anliggender, Reventlow de udenrigske, Prinsen Krigsvæsenet, Schmidt Finans- og Postvæsenet, Bremer Justitsvæsenet og Olshausen Politiet og de sociale Ar-

Fig. 189. Den provisoriske Regering.

N. T. Schmidt. Prins Frederik af Nør.
 Bremer. W. H. Beseler. Th. Olshausen. F. Grev Reventlow.
 Tegnet efter Naturen og lit. af W. Heuer.

bejder. Som Regeringsorgan grundlagdes „*Schleswig-holsteinische Zeitung*“. Man udstedte straks en Række Forordninger om Indførelse af Presse- og Forsamlingsfrihed, om Tilladelse til Borgervæbninger og Genindførelse af tysk Undervisningssprog i Haderslev Latinskole; desuden afskaffedes Kopskatten og de danske Rigsbanksedlers Gyldighed ved Landskasserne. Til „det danske Folk“ rettede man 4. April et Opraab, hvori man forsvarede sig mod Beskyldningen for at ville angribe fremmede Nationaliteter og erklærede: „Lad Nordslesvig herefter frit udtale sig, om det som Provins vil indforlives i den danske Stat eller følge det tyske Fædreland; — vi vil ikke øve nogen Tvang mod dets Vilje“. Denne Tanke om en Deling af Slesvig var ogsaa blevet fremført af den slesvig-holstenske Deputation i København, saaledes at man havde tilbudt en Grænselinje ved sognevis Afstemning nord om Flensborg og Tønder, men man havde fra dansk Side ikke villet reflektere derpaa.

Hovedsagen for den provisoriske Regering maatte dog være Hjælp fra Tyskland. Hertug Christian August havde ved personligt Møde i Berlin allerede 24. Marts opnaaet den preussiske Konges Anerkendelse af de tre „Fundamentalsætninger“ for Hertugdømmerne og Løfte om at forsvare dem. Forbundsdagen, til hvem Regeringen henvendte sig

om Slesvigs Optagelse i Tyskland, svarede derimod i Begyndelsen undvigende og anbefalede preussisk Mægling. Men da „Slesvig-Holsten var den herskende Popularitets Skødebarn“ i Tyskland, og Forbunds-dagen var alt andet end populær, kom den snart paa bedre Tanker, og 12. April anerkendte den derfor den provisoriske Regering og lovede Hjælp. Denne Hjælp blev ydet i Skikkelse af preussiske og hannoveranske Forbundstropper og satte sin første Frugt i Slaget ved Slesvig.

Saaledes beroliget udadtil kunde den provisoriske Regering vende sig til sin indre Gerning. Det vigtigste Maal maatte her være at tilvejebringe en fri Forfatning. Med dette Formaal var de slesvig-holstenske Stænder blevet sammenkaldte til en forenet Stænderforsamling i Rendsborg d. 3. April, ikke for at give Forfatningen, thi hertil ansaa de for at være alt for „middelalderlige“ i deres Sammensætning, men for at raadslaa om Valgloven til en grundlovgivende Landsforsamling. Alligevel kom Regeringen her for første Gang til at staa over for en Repræsentation for hele Folket, og dette Møde maatte ikke blive uden Interesse. Revolutionen var gennemført ved Støtte af bestemte højere Klasser i Befolkningen, hvortil urolige og brutale Elementer fra neden („*Kieler Jungens*“) begejstret havde sluttet sig. Men i Folket som Helhed var der aabenbart ikke en „Aand fra 48“, som svarede til Martsdagens i Kongeriget. Dette fremgaar ikke blot indirekte af Pressens Tavshed, men af ligefremme Udtalelser hos samtlige tyske Forfattere, der søger at forklare denne Mangel paa „højlydt, hyppig eller oftest saa tom Begejstring“ ud fra Slesvig-Holstenernes sindige Folkekarakter. Denne Sindighed gav sig i hvert Fald Udtryk i, at man kun fra Stænderne og de adelige Godser fik de frivillige, der var saa hyppige i Danmark.

„Den forenede Landdag“, som man yndede at kalde den, bestod af i alt 80 Medlemmer. Fraværende var naturligvis Hans Krüger, Møller Staal (Wiimhs Suppleant), Nis Lorenzen, Jepsen, Bladt og C. H. Brandt (for Ærøskøbing), saaledes at det aabne Nordslesvig kun var repræsenteret af Thies Steenholdt. Derimod var til Stede for Flensborg Agent Jensen og H. P. Schmidt. De fleste af de fraværende lod overhovedet ikke høre fra sig; Retsskriver Jepsen havde derimod indsendt en lynende Protest mod Stænderforsamlingens Berettigelse og eventuelle Beslutninger sammen med en Erklæring fra sig og sine Vælgere om, at de følte sig fuldkommen tilfredse med Kongens Svar til den slesvig-holstenske Deputation d. 24. Marts og „paa det mest ubetingede“ tiltraadte Indholdet deraf.

Paa selve Aabningsdagen, 3. April, behandlede som et af de første Spørgsmaal Slesvigs Optagelse i det tyske Forbund. Her mødte der imidlertid Forsamlingen en ubehagelig Overraskelse. „Under Dis-

kussionen vakte den Erklæring fra Advokat Rønnenkamp Sensation, at hans Vælgere (Visherræd ved Flensborg) for største Delen ikke ønskede Indtrædelse i det tyske Forbund“ (*Alt. Merc. og Schlesw. Intell. Blatt*). Thies Steenholdt erkendte ligeledes, at hans Distrikt, Slogsherred, ikke var for Optagelse i Forbundet, „hvorfor den danske Propaganda bærer Skylden“. Agent Jensen hævdede, at mange i Nord- og Mellemslesvig var imod Forbundet, og anbefalede at spørge Befolkningen; samtidig nægtede han bestemt at være Tilhænger af en Inkorporation i Danmark. Ved Afstemningen vedtoges dog med 74 mod 2 Stemmer (de flensborgske Repræsentanter) Forslaget om en Anmodning til Forbundet, men forinden havde baade Bremer og Tiedemann haft Lejlighed til at gentage den provisoriske Regerings Delingstilbud. Det maa sikkert ogsaa ses som en Følge af Drøftelsen den 3. April, naar „*Altonaer Mercur*“ faa Dage efter fremkom med et „Fredsforslag“, nemlig at foruden Slesvig Danmark skulde indtræde i Forbundet, saafremt det viste sig, at Udviklingen i Tyskland førte til Selvstændighed for de enkelte Dele ved Siden af en højere Enhed. Ligesom da Tanken om en „Admiralstat“ var fremme i 1842 (S. 270), taltes der nu om Danmarks Udsigt herved til „materiel Glans og en Magtudfoldelse, der svarer til Nationens Genius og dens dygtige Karakter“.

„Den forenede Stænderforsamling“ forløb i øvrigt paa en meget tilfredsstillende Maade for Regeringen. Efter at have nedlagt sin Magt i Forsamlingens Hænder, blev den straks genvalgt eenstemmigt og med al Anerkendelse af sin hidtilværende Virksomhed. Heri laa ganske vist ikke noget folkeligt Mandat, thi Stænderforsamlingen var langt fra at kunne kaldes nogen egentlig Folkerepræsentation. Men den Basis, hvorpaa Regeringen hvilede, havde i hvert Fald vundet i Bredde. Man vedtog efter faa Dages Forløb at udsætte Forsamlingens Forhandlinger indtil 29. Maj. Imens skulde Regeringen udarbejde en Valglov for den grundlovgivende Forsamling. Forinden Adskillelsen vedtog man dog et Par vigtige Love, om Afskaffelse af Jagtregalet og af de særlige Afgifter, som paahvilede Indersterne paa de adelige Godser. Sjælen i dette sociale Arbejde var Olshausen, der var klar over, at der forelaa en Nødstilstand hos Arbejderne, baade paa de adelige Godser og i de industrielle Bycentre. Han fik Arbejderne, der havde begyndt Uroligheder, talt til Rette ved at nedsætte en Kommission til Undersøgelse af deres Forhold, hvad man opfattede som Begyndelsen til et „Arbejdsministerium“ efter Louis Blancs franske Mønster. Dette sociale Problem, der dog navnlig berører Holsten, viser, at den industrielle Udvikling 1848 var naaet nogle Hestehoveder videre, end det var Tilfældet i Danmark.

Efter at Stænderforsamlingen igen var traadt sammen — denne Gang

Fig. 190. Joh. Andreas Rehhoff.
Fotografi.

uden Repræsentanter for saavel Nordslesvig som Flensborg, — begyndte i Juni Drøftelsen af Valgloven¹⁾). Det foreliggende Forslag gik ud paa, at alle 25aarige mandlige Slesvig-Holstenere, som var uberygtede og ikke havde faaet Fattigunderstøttelse i det sidste Aar, skulde være baade valgberettigede og valg-bare. Men nu var Tidsaanden begyndt at dreje i konservativ Retning, og da Stænderforsamlingens Komité 30. Juni afgav sin Betænkning, gik den ud paa at fraskære Daglejere og Tyende, navnlig indvandrede Danskere i Nordslesvig. Bølgerne gik ret højt; en enkelt Taler

udtalte sig endog „helt kommunistisk“. Alligevel lykkedes det ved Ols-hausens Indflydelse at gennemføre almindelig Valgret til den grundlovgivende Forsamling. Efter at man endnu havde vedtaget en Lov om almindelig Værnepligt og en Finanslov, hjemsendtes den forenede Stænderforsamling d. 22. Juli. Inden dens Efterfølger i August Maaned traadte sammen, var der imidlertid i Sønderjylland selv foregaaet Begivenheder, der fik Indflydelse paa Tilblivelsen af „Slesvig-Holstens Grundlov“.

Den preussiske Besættelse efter Slesvigslaget havde medført, at den provisoriske Regerings Magt blev udstrakt til Kongeaen, og til en Begyndelse gik den — bortset fra en Afvæbning af Landstormen — over for den egentlige Befolkning frem med Maadehold, saa at man baade i Brede og i Sundeved i Begyndelsen af Maj kunde skrive: „De Tyske forfarer overalt saa moderat“. At Danskhedens Førere, Krüger, Lau-

¹⁾ Imens havde man ikke blot i Holsten, men ogsaa i Slesvig valgt Repræsentanter til Nationalforsamlingen i Frankfurt.

rids Skau, P. Chr. Koch og Fischer, ansaa det for nødvendigt at søge Sikkerhed i Kongeriget, er dog forstaaeligt. Til overordentlige Regeringsfuldmægtige for Sønderjylland udnævntes Regeringsraad Harbou og Herredsfoged Jacobsen, og disse erstattede i Haderslev Borgmester Lassen med Herredsfoged Kier, ligesom Byens øverste Styrelse i det hele blev fornyet. Amtmand Johannsen var i Martsdagene traadt i Forbindelse med Laurids Skau og havde lovet sin Medvirksomhed til Oprettelsen af et demokratisk Amtsraad. Til Straf blev han fordrevet og afløst af den tidligere Herredsfoged Bruhn. Paa samme Maade ombyttedes Amtmændene i Tønder, Aabenraa og Flensborg med paa-lidelige Slesvig-Holstenere; det første Sted blev det den bekendte Politiker, Justitiarius Hansen fra Læk.

Fig. 191. Nic. Joh. E. Nielsen.
H. Thewes lit.

For den sønderjydske Kirke var Forholdene vanskelige. General-superintendent Callisen foretrak 3. Juli at søge sin Afsked, og Embedet blev nu delt, saaledes at Provst Rehnhoff i Aabenraa (Fig. 190) overtog den danske Del, mens Sognene med tysk Kirkesprog underlagdes den tidligere Provst i Hütten og Præst i Friedrichsberg ved Slesvig, Nielsen (Fig. 191). Denne begavede og kraftige Mand havde med Iver sluttet sig til Opstanden, og han kom til at faa en overordentlig Indflydelse paa den slesvigske Præstestand under Borgerkrigen. For at forsone de Sjælesørgere og Menigheder, for hvem „den ufrie Hertug“ endnu var en Virkelighed, med dem, for hvem dette ikke var Tilfældet, havde han faaet Regeringen til 13. Maj at paabyde Kirkebønnen: „Velsign vor Fyrste og al Øvrighed!“ „Øvrigheden“ var naturligvis den provisoriske Regering; „Fyrsten“ kunde efter Tykke opfattes som Frederik VII eller Christian August. Herved holdtes foreløbig Bevægelsen i den tysktalende Del af Gejstligheden nede. Som ligefremme Modstandere af den provisoriske Regering afskedigedes to Præster, Thies i Tolk og Otzen i Olderup. I Haderslev Amt kaldte Regeringsfuldmægtigene Præsterne sammen til et Møde d. 15. Maj, hvor der forelagdes dem en Erklæring om Lydighed mod den provisoriske Regering. 17 Præster med Provst Jansen i Spidsen underskrev beredvillig. Fordrevne var

paa dette Tidspunkt Hertel i Moltrup og Boisen i Vonsbæk; tre andre (Davidsen i Aller, Tolderlund i Vonsild og Jørgensen i Oksenvad) havde bedt sig undskyldte for deres Udeblivelse, men U. S. Boesen i Fjelstrup og Petersen i Bjert gav det modige Svar, at de ikke fandt det foreneligt med deres Samvittighed at anerkende Regeringen. Først den 3. August modtog dog Boesen sin Afsked af den provisoriske Regering. I Aabenraa Amt afsattes af samme Grund Præsterne Jep Hansen i Hjordkær og Høcker i Løgumkloster; i Sundeved havde Krigsbegivenhederne tvunget Feilberg i Ullerup, Steffensen i Broager og Karstensen i Dybbøl bort fra deres Embeder.

Lang Tid skulde der dog ikke gaa hen, før ogsaa den brede Befolkning begyndte at føle Trykket af det tyske Herredømme. Paa Vestkysten voksede Klagerne over Næringslivets Standsning og Indkvarteringernes Tryk; paa Østlandet var det navnlig i Sundeved, hvor de tyske Tropper var samlede lige over for de danske paa Als, at man besværede sig over, at „Krigskjørsler og Magasinleveringer giver Bonden nok at bestille. Haandværker gaae ganske istaae, Landmanden faar næppe den nødvendige Sæd lagt“. Vigtigere end disse lokale Ulykker var dog den almindelige Udskrivning af Krigsskatter, som af den provisoriske Regering paalagdes hele Landet, og som følte trykkende. Men størst Indtryk gjorde det Paabud om Session til den slesvig-holstenske Hær, der kom i Slutningen af Maj. Man kan allerede for Sydslesvigs Vedkommende betvivle, at den har været Almuen velkommen, thi fra Arilds Tid var al Militærtjeneste upopulær hos den. Kan man stole paa de her udskrevne Værnepligtiges Udsagn, fandt Udskrivningen Sted med Magt: „Hvad vilde du have gjort, hvis der pludselig kommer en Vogn ind i Byen med Folk med skarpladte Geværer paa og, idet de sætter dig Geværet for Brystet, siger: „Vil du med, ellers skyder vi?“ spurgte senere en slesvig-holstensk Soldat Henrik Lassen i Strukstrup.

I Nordvestslesvig opstod der ligefrem Panik. „Der er en skrækkelig Røre blandt Folket; man troer, de Tydske vil bemægtige sig alle Vaabenduelige og bringe dem til Preussen for der at indøves som Soldater og siden føres i Krig. Da mand denne Eftermiddag saa en Trop Ryttere paa Veien til Bredebroe, rendte fast alt Mandfolk bort fra Byen for at skiule sig. Tienestefolk tage af Tieneste og løbe bort her som i de omkringliggende Byer, og for Bondestanden fremstaaer en stoer Forlegenhed at faa sit Arbeide gjort“ (Jens Wulff). I Sundeved flygtede mange til Sønderborg for at undgaa de tyske Sessioner. Alene i Dagene 25.—26. Maj indfandt der sig her 90 Mand, der for største Delen indrullede i 12. Bataillon. I Juli og August kom henimod et Par Hundrede, heraf mange fra Flensborg og de Syd herfor liggende Landsogne i Angel.

Det var derfor ikke svært for den danske Hær at skaffe sig Underretning gennem Spejdere om de fjendtlige militære Foretagender. Men der fandtes i det hele i Krigen 1848—50 et temmelig stærkt sønderjydsk Element i den danske Hær. I 10., 12. og 13. Bataillon til sammen var der 1848 215 Slesvigere, hvilket udgjorde en Tredjedel af den samlede Styrke; 1849 var Tallet steget til 311, d. v. s. 56 pCt. af hele Massen. 10. Bataillon var en udpræget nordslesvigsk Afdeling, 12. og 13. rekruteredes derimod fra Mellem- og Sydslesvig. I disse opstod der naturligt nok store Huller ved Udeblivelser og Rømninger, der maatte fyldes som ovenfor skildret ved frivillige.

Slutningen af Maj og Begyndelsen af Juni gav forøvrigt en Lysning for de danske Vaaben i Sejrene ved Nybøl (28. Maj) og Dybbøl (5. Juni). Samtidig rykkede vore Tropper atter frem over Kongeaaen og besatte Landet til et Stykke syd for Haderslev. Foruden Als var ogsaa Vestkystøerne under dansk Herredømme, dækket af den derværende Toldkrydsflotille, og Stemningen paa de frisiske Øer var stadig god, selv om Slesvig-Holstenerne ogsaa dér begyndte at hæve Hovedet. I Haderslev Amt overtog Amtmand Johannsen atter Magten, og Kanceliet i København — hvor Prof. Chr. Paulsen nu havde Hovedindflydelsen — besluttede Oprettelsen af det længe planlagte demokratiske Distriktsraad, der under sig skulde have baade Amtet og Byen Haderslev, samt straks tilvejebringe en Forligsindretning og en Kommunalanordning. Meningen var aabenbart at vise Nordslesvigerne, at Frihedens rette Hjemsted var i Danmark. Men Glæden blev kun kort, thi efter en Fægtning ved Haderslev 29. Juni tvang de preussiske Troppers Overtal atter den danske Styrke tilbage over Kongeaaen. Nye Afskedigelser af de Embedsmænd og Magistratsmedlemmer, som under den danske Besættelse havde vist sig tro mod Danmark, blev naturligvis Følgen, og den provisoriske Regering gjorde sig i det hele meget Besvær med Forsøg paa at kue den danske Stemning i Haderslev og Omegn. Allerede dette viser noksom, hvor langt Regeringen, efter at have modtaget militær Støtte fra Preussen, var kommet bort fra alle Tanker om en Deling af Slesvig.

Forhandlinger om Vaabenstilstand og Fred var nu i Gang i London, og det viste sig her, at Delingstanken blev grebet med Iver af Stormagterne, dog saaledes at Preussen ønskede den gennemført paa Grundlag af en Folkeafstemning, mens de øvrige Magter foretrak, at Grænsen blev draget ved diplomatisk Overenskomst. Den provisoriske Regering modsatte sig imidlertid bestemt en Deling, idet den først og fremmest beraabte sig paa, at en saadan stred mod det gamle Løfte „*Up ewig ungedelt* (!)“; den hævdede desuden, at en Grænselinje ikke lod sig drage, fordi de to Nationaliteter var i den Grad blandede i hin-

Fig. 192. M. H. Lüders.
Udsnit af Gruppebillede, lit. af
J. F. Fritz (1851).

anden, at man ikke turde overlade tyske Nordslesvigere til dansk Undertrykkelse. Heri fandt den Støtte hos disse sidste; i Aabenraa vedtog Magistraten saaledes at sende Lüders (Fig. 192) og Karberg som Deputation til Frankfurt og Berlin for at modarbejde enhver Deling af Hertugdømmet. Men heller ikke hos de dansk-sindede Nordslesvigere eller i Danmark selv var der nogen Lyst til en saa radikal Løsning af Spørgsmaalet. Dette er let forstaaeligt, da man som Nabo vilde faa et Slesvig-Holsten, der vilde blive en Kilde til evig Uro omkring Grænsen. Af diplomatiske Grunde fandt den danske Regering det nødvendigt at antyde en Linje Sli—Husum som sin yderste Indrømmelse, hvad man naturligvis fra den modsatte Side afviste. Da der saaledes ikke var nogen Udsigt til Overenskomst,

og da den preussiske Regering paa Grund af den danske Blokade af de tyske Østersøhavne blev mere og mere ivrig for at trække sig ud af Krigen, kom det til direkte Forhandlinger mellem Danmark og Preussen i Malmø. Her enedes man allerede 2. Juli om en Vaabenstilstand paa tre Maaneder, hvorunder Hertugdømmerne skulde styres efter de bestaaende Love og i Kongen af Danmarks Navn af en Fællesregering paa fem Medlemmer, to valgte af Danmark, to af Preussen, og den femte, Præsidenten, af disse fire i Forening. Alle disse fem Mænd skulde tilhøre Notablerne, og de maatte ikke tidligere have beklædt nogen administrativ Stilling.

Vaabenstilstanden blev modtaget med Glæde i det dansksindede Sønderjylland, men lige saa stor var Harmen over den i de slesvig-holstenske Kredse, og da den preussiske General Wrangel, der havde den militære Magt i Hertugdømmerne, sluttede sig hertil, viste det sig umuligt at gennemføre den i den aftalte Form. Nye Forhandlinger maatte derfor begynde i Malmø, og medens disse var i Gang, traadte den Forsamling d. 15. August sammen i Kiel, der skulde give Hertugdømmerne en slesvig-holstensk Grundlov. I flere af de nordslesvigske Kredse havde man enten vægret sig ved at vælge, eller de valgte havde afslaaet at modtage Valget. Saaledes blev Følgen, at de fleste Repræsentanter herfra var Jurister, og kun to Bønder: Slesvig-Holstenerne Thies Steenholdt og Frederik Lorenzen. Den sønderjydske Bondestand

var i det hele kummerligt repræsenteret, idet der hertil kom i alt to andre Bønder fra Sydslesvig. Forsamlingen bestod ganske overvejende af Akademikere.

Dens Liv blev meget kortvarigt. Preussen havde ment, at Vaabenstilstand og Fred lettere kunde opnaas, hvis Slesvig-Holsten ikke forinden stod med en færdig Forfatning, der vilde irritere Danmark. Derfor lagde det Tryk paa Regeringen og fik gennem denne Forsamlingen til, efter tre Dages Forløb at udsætte sine Møder. Dog vedtog den forinden, at en Forfatningskommission foreløbig skulde arbejde videre, og at Udsættelsen ikke skulde gælde læn-

gere end for fire Uger. Imens forhandlede man i Malmø videre om en ny Vaabenstilstand, og da den forelaa 26. August, viste den sig at være endnu ugunstigere for Slesvig-Holstenerne end den første. Dens Varighed udstraktes nemlig til syv Maaneder, hvilket var en Fordel for Danmark; i Spidsen for Fællesregeringen skulde Grev Carl Moltke (Fig. 193) staa, en af de mest forhadte Mænd i Slesvig-Holsten; endelig bestemtes det, at alle Love og Anordninger, der var udgaaet siden 17. Marts, — altsaa hele den provisoriske Regerings Arbejde — skulde ophæves, med mindre de igen blev satte i Kraft af Fællesregeringen.

Forbitrelsen over disse Bestemmelser var lige saa stor hos Slesvig-Holstenerne som i Tyskland. Landsforsamlingen blev straks indkaldt og begyndte atter sine Møder 6. Sept. Den indledede sin Virksomhed med at vedtage en Række Bestemmelser, der skulde umuliggøre Vaabenstilstandens Udførelse. Men ikke mindre vigtigt fandt man det nu at gøre Forfatningen færdig snarest muligt. I denne Hensigt vedtog

Fig. 193. Carl Moltke.

Akvarel efter Fotografi (c. 1860). Originalen ejes af Greve, cand. jur. Carl Moltke, Kbhvn.

man, at der ikke maatte stilles Ændringsforslag. Derfor blev den slesvig-holstenske Statsgrundlov færdigbehandlet i Løbet af to Dage, og forelaa allerede d. 15. Sept.

De liberale Slesvig-Holsteneres hedeste Ønske var herved blevet opfyldt. Grundloven udtalte, at Hertugdømmerne dannede en uadskillelig og udelelig Stat, der udgjorde en Bestanddel af det tyske Forbund. I Spidsen for den traadte en Hertug, der, hvis han var regerende Fyrste i et andet Land (Frederik VII!), kun havde suspensivt Veto og skulde lade sig repræsentere af en Statholder, der enten var Medlem af et tysk Fyrstehus eller slesvig-holstensk Borger. Hertugen skulde aflægge Ed paa Forfatningen; han var ukrænkelig og uansvarlig; Ansvarret hvilede hos de af ham udnævnte Ministre. Den lovgivende Magt delte han med Landsforsamlingen, et Kammer paa 100 Medlemmer, af hvilke Halvdelen valgtes ved almindelig Valgret, Halvdelen ved Tre-Klassevalg, der gav Grundejerne i By og paa Land Hovedindflydelsen. Alderen for baade Valgbarhed og Valgret var sat til 25 Aar. Det kan bemærkes, at mens Udlændinge kun kunde opnaa Statsborgerret ved Lov, fik tyske Statsborgere, der tog fast Bopæl i Landet og opgav deres særlige Indfødsret, straks slesvig-holstensk Indfødsret. Endelig indeholdt Grundloven Løfteparagraffer om Ophævelse af den godsherrelige Jurisdiktion, Adskillelse af den administrative og dømmende Myndighed, Gennemførelse af Offentlighed og Mundtlighed i Retspleje og Grundlæggelse af kommunalt Selvstyre.

Bortset fra Valgretsbestemmelserne var Grundloven altsaa yderlig-gaaende demokratisk, men denne Indskrænkning var karakteristisk for, i hvilken Retning Udviklingen gik. De konservative begyndte at rejse Hovedet. Olshausen var allerede forinden udtraadt af den provisoriske Regering, det samme gjaldt om Prinsen af Nør, der havde gjort sig ilde lidt ved sin Uomgængelighed, og det stundede nu mod Enden for den provisoriske Regering i dens Helhed. Den stod ikke alene fra Begyndelsen af i et Modsætningsforhold til den dansksindede eller loyale Befolkning; den havde ogsaa i Sommerens Løb vist sig ude af Stand til at tilfredsstille de Krav, som rejstes fra Samfundets lavere Klasser; havde t. Eks. maatte bruge Soldater til at dæmpe Uroen hos Digearbejderne ved Bredsted. Men heller ikke i sine egne Tilhængeres Rækker havde den formaaet at holde Begejstringen oppe; Samwer bruger saaledes i sine Breve til Dr. Lorentzen meget stærke Ord for at kritisere Regeringens Svaghed og Usikkerhed. Endelig var Regeringens Forhold til Augustenborgerne mildest talt køligt. Dens Basis var saaledes stærkt rokket, men Personligheder inden for den, som Beseler og Reventlow-Preetz, nød med Grund en saadan Anseelse, at det kunde forudses, at de endnu havde en politisk Rolle at udspille.

Den nye Regering skulde ikke blive den Fællesregering, hvorom Danmark og Preussen var enedes i Malmø, thi det viste sig umuligt for Carl Moltke at hævde sig i Hertugdømmerne. En lige saa krank Skæbne havde den „Immediatkommission“, bestaaende af Carl Moltke, Amtmand Johannsen og Biskop Jørgen Hansen, som Danmark derefter paa egen Haand udnævnte, thi herimod protesterede ikke alene Preussen, men ogsaa England og Rusland. Til Slutning maatte Danmark overlade det til Preussen selv at udpege de fem Medlemmer af Fællesregeringen, hvilket atter førte til, at Slesvig-Holstenerne kom til at bestemme Sammensætningen. Præsident blev da den holstenske Grev Reventlow-Jersbeck. I Kiel havde man imens omdannet de gamle Kollegier til Ministerier, og Landsforsamlingen havde igen udsat sine Møder paa ubestemt Tid. D. 22. Okt. nedlagde derefter den provisoriske Regering sine Embeder, og man skulde nu forsøge, om Fællesregeringen kunde føre Danske og Tyske til Forsoning og nyt Samliv.

3. DEN FØRSTE VAABENSTILSTAND OG KRIGEN 1849.

Hvis man fra dansk Side har næret Forhaabninger til den Fællesregering, som havde afløst den provisoriske Regering i Oktbr. 1848, blev de i hvert Fald hurtigt skuffede. Straks efter sin Tiltrædelse satte den nye Regering alle sin Forgængers Love og Anordninger, deriblandt endogsaa Statsgrundloven, paa ny i Kraft. Til Gengæld nægtede den danske Regering at udlevere Als og Ærø og forøgede den militære Besætning for at umuliggøre en eventuel Overrumpling fra slesvigholstenske Side. En „Immediatkommission“ bestaaende af Kammerherre Riegels, Amtmand Johannsen og Biskop Jørgen Hansen fik under Vaabenstilstanden overdraget Bestyrelsen af disse to Øer. En kongelig Proklamation af 15. Decbr. 1848 udtalte ligefrem til Sønderjyderne paa Fastlandet, at der i Hertugdømmerne ikke fandtes „nogen lovlig, i Landsherrens Navn og efter Vaabenstilstandens Ord og Aand styrende Øvrighed, som vore Undersaatter kunne være pligtige at agte og lyde“.

Men heller ikke til sine egne politiske Meningsfæller lykkedes det Fællesregeringen at komme i et fortroligt Forhold. Af dens fem Medlemmer tilhørte de tre — deriblandt Præsidenten Reventlow-Jersbeck (Fig. 194) — Aristokratiet; de to borgerlige — Landfoged Boysen og Regeringsraad Preusser — formaaede ikke at paatrykke den samlede Regering deres Præg. Den venstre Fløj af Slesvig-Holstenerne betragtede den derfor med stor Kølighed og saa hen til Landsforsamlingen, der i Virkeligheden blev en selvstændig Statsmagt ved Siden af Fællesregeringen. Landsforsamlingen bevilgede paa eget Initiativ Penge til den slesvig-holstenske

Hær og forberedte saaledes den nye Krig med Danmark, som det var Fællesregeringen magtpaaliggende at undgaa. Men det var et daarligt Varsel for disse Forberedelser, at Forholdet mellem de preussiske Officerer og de menige var saa slet, at det af og til endog kom til Brud paa den militære Disciplin.

Over for den sønderjydske Befolkning fortsatte den nye Regering den Linje, som dens Forgænger var slaaet ind paa. Hos den tysksindede Del synes Stemningen at have været ret trykket; blandt de dansksindede gjorde Modsætningen til Magthaverne sig stærkere gældende end tidligere. Navnlig i Haderslev Amt traadte den frem. En slesvig-holstensk Skolelærer klager saaledes 2. Okt. til sin Ven, den Stænderdeputerede Joh. Fr. Lorenzen, over, at „Stemningen for den slesvig-holst. Sag her og i Omegnen er en ugunstig“, og han skyder Skylden paa Præsterne, Skolelærerne og Sognefogderne for, „at vi har megen Danskhed, megen ond Sæd“. Som Eksempler anføres Degnene Jepsen i Vejstrup og Bekker i Gammel Haderslev samt Skolelærerne Hansen i Sønderballe og Juhl i Hoptrup, der ligefrem raadede Befolkningen til at nægte at betale Skat. I Hygumskov boede en Parcellist Hense, der i Decbr. dømtes til 6 Gange 5 Dages Vand og Brød for i Kroen at have ophængt Fornærmelser mod Amtmand Bruhn og kaldt ham „den tidligere Herredsfoged, af Oprørs-partiets Coryphæer ugyldigt udnævnt Amtmand eller Jammersmand“. I Sundeved klager man over, at „nu bliver tyske Præster allevegne indsat, og de danske suspenderede fra deres Embeder. Slesvig-holstenske Tropper bliver ved at strejfe omkring i Landet, indkræver Skatte[r] og udøver hist og her Voldsomheder. At Sligt kan kaldes lovlige, det er ikke til at begribe“. Hvad særlig Præsterne angaar, oplyses: „Sidste Søndag, d. 18. [Febr. 1849], var Præstevalg i Dyppelsogn. Ikke Een Valgstemme blev givet, og Axelsen blev indsat som Præst.“ Det var den slesvig-holstenske Erstatning for den forjagne Pastor Kr. Karstensen. Fra Sønderborg skriver General F. Hansen 24. Okt.: „Her paa Als hersker megen Gjæring og stor Misfornøielse, fremkaldt ved Frygten for at komme ind under den ny Regjering. Efterretninger fra Flensborg tyde paa, at denne neppe heller i Hertugdømmerne vil finde Sympathie hos det oprørske Partie.“

Sikkert er det, at de sidste Maaneder af 1848 betegnede Lavvande for den slesvig-holstenske Sag. Under disse Forhold var det ikke alene de dansksindede, men særlig de loyale, der atter løftede Hovederne. I November lykkedes det Fr. Fischer fra Sønderborg at sætte en Petition i Gang i Aabenraaegnen, der kortelig lød saaledes: „Vi protestere paa det Høitideligste imod, at Slesvig forenes med Tydskland, og at det under hvilket som helst Paaskud løsrives fra dets Forbindelse med Danmark.“ Igennem sin Ven, den djærve Sognefoged Anders Black i Genner,

fik han den smuglet ind i Østerløgum Sogn og derfra videre ind i Amtet. Skønt de slesvig-holstenske Embedsmænd — i slet Overensstemmelse med den nye Statsgrundlovs Løfte om Ytringsfrihed — paa alle Maader søgte at forhindre Petitionens Udbredelse, var den i Aabenraa Amt hurtigt undertegnet af 2040 myndige Mænd¹⁾. Hertil kom i Sundeved 1168 og paa Als 3314. I Haderslev Amt lykkedes det kun at liste Adressen ind i ti Sogne, der indbragte 1294 Underskrifter, og i Tønder Amt blev den saa godt som helt undertrykt af Autoriteterne. Men samtidig hermed cirkulerede en ganske enslydende Petition paa Tysk i

Mellemslesvig, og den vandt en mærkelig stærk Tilslutning. I Flensborg By, hvor Amtmand Rumohr og Politimester Krohn paa alle Maader stræbte at forhindre den, fik den 1750 Navne, og i Amtet 1226. Stærkest repræsenterede var mod Øst: Sognene Adelby (323), Rylskov (48), Munkbrarup (45), Hyrup (60), Grumtofte (90), Kværn og Stenbjerg (tilsammen 135) og mod Vest og Syd: Bov (253), Hanved (202), Oversø (76) og Solt (79). Der kan ikke være Tvivl om, at vi her møder det tysktalende og kongeligsindede Element, der hidtil havde været undertrykt af Opstandens Tilhængere, men nu begyndte at fatte Mod, træt af Uro og Borgerkrig.

Den stærke Modstand, som Novemberadressen havde været Genstand for fra de slesvig-holstenske Embedsmænds Side, medførte kun, at der allerede d. 24. Januar blev udsendt en ny Protestadresse i Haderslev Amt for at vise, at „vi ville ikke adskilles fra Danmark, hvortil vi ere knyttede ved de helligste Baand, og under hvis Regering vi vare lykke-

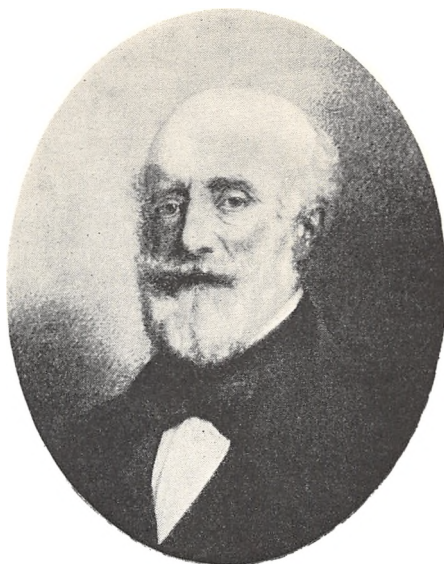

Fig. 194. *Grev Theodor Reventlow-Jersbeck.*
Maleri.

¹⁾ Af 459 Underskrifter i Aabenraa By (hvilket udgør 11,2 pCt. af Folketallet 1845) stammede 219 fra næringsdrivende Borgere, 180 fra „bosiddende Familiefædre af Arbeidsklassen“, og 60 fra „Arbejdere og Conditionerende, der ikke have fast Bopæl i Staden, men dog efter den tydske Valglov ere valgberetigede“. Af 350 i Løjt Sogn var 70 Gaardmænd, 140 Husejere og Resten „leddige Personer, hvortil regnes Styrmænd, Matroser og Leieinderster“. Herover for stod 50 paa slesvig-holstensk Side.

lige, og vi ville ikke høre Tydskland til eller underkaste os tydsk Herredømme“. Ogsaa denne Gang blev Resultatet begrænset (1969 Navne), idet det væsentlig kun lykkedes at indsamle Underskrifter i Midterlandet; men til Gengæld viser de betydelige Sognetal, som foreligger herfra (Jels 178 Underskrifter, Skodborg 104, Lintrup 123, Hygum 134, Gram 91, Agerskov 161), at ogsaa denne Egn nu var kommet med i det nationale Røre. Om Vanskelighederne ved Indsamlingen taler f. Eks. Peter Skaus Paategning af Sommerstedlisten: „Blot Gaardmænd og Landboelsmænd have underskrevet. At den ikke er underskrevet af flere, hidrører for en Deel derfra, at Tiden har været for kort, forinden den maatte afsted. For Resten er alle, som interessere sig for sligt her, udsatte for at anmeldes til Øvrigheden, og da udsatte for dennes Forfølgelse.“

Petitionen af 24. Jan. 1849 endte med Ordene: „Flere iblandt os have nyligen beseglet denne Beslutning med deres Blod, nogle af vore Brødre have offret deres Liv for den“. Der sigtes hermed til den sørgelige Begivenhed, der var foregaaet to Dage tidligere og viser, hvilken Bitterhed det politiske Modsætningsforhold havde naaet i Sønderjylland.

Paa Skolelærernes Opfordringer til Skattenægtelse var der fulgt en lignende Paavirkning af Befolkningen fra Præsterne i de kongerigske Enklaver; om slesvigske Præster har agiteret for det samme, kan ikke oplyses. Virkningen viste sig hurtigt. I Slutningen af 1848 begyndte man fra slesvig-holstensk Side at inddrive Skatterestancerne ved militær Eksekution og sendte Afdelinger af Dragoner og Jægere ud i Nordslesvig. Forbitrelsen blandt Bønderne steg, man samlede sig, og i Rejsby lykkedes det endog i Decbr. ved Skud og Alarmklokken at fordrive det faatallige Militær, hvorefter Bøndernes Mod naturligvis yderligere voksede. Visse danske Førere kan ikke frikendes for at have bestyrket dem heri. I Decbr. Maaned skriver Hans Krüger, der nu levede i Nordslesvig, men forstod at gøre sig usynlig for Myndighederne: „Bønderne og jeg er tilbøjelig til at troe, at hvis man skulde blive alt for uforskammet, Bønderne sætte sig i Selvforsvar, det var da heller ingen vanskelig Sag at jage det Pak bort, naar man ellers kunde faa Enighed i Tingen“. Befolkningen regnede i øvrigt med, at den danske Hær vilde rykke ind i Nordslesvig d. 28. Decbr. og befri Landet. Chefen for det borgerlige Korps i Ribe, v. Siemsen, paastod endog, at der mellem ham og Krüger var aftalt en Plan til en Opstand af Landalmuen Nord for Flensborg—Tønderlinjen. Man skulde ved Hjælp af de hjempermitterede Soldater overrumple de slesvig-holstenske Garnisoner og udnævne en ny Forvaltningskommission for Nordslesvig. Planen var ganske dilettantisk og umoden, men saare karakteristisk for Stemningen. En anden Sag er det, i hvor høj Grad danske Myndigheder har paadraget sig et Ansvar ved at styrke Befolkningen i dens Modstandslyst. Den Kaptajn, der laa paa

kongerigsk Grund ved Gredstedbro, har i hvert Fald selv indrømmet, at han havde givet Bønderne Løfte om militær Beskyttelse, hvis de blev tvungne til at trække sig tilbage til hans Korps. Hovedsagen var dog, at den kongelige Proklamation af d. 15. Decbr., som brød Staven over Fællesregeringens Lovlighed, af Bønderne kunde opfattes som en indirekte Anvisning paa at rejse Modstand.

I Januar 1849 øgedes Forbitrelsen endda yderligere ved, at Slesvig-Holstenerne begyndte at arrestere de værnepligtige, der ikke var mødte for at gøre Tjeneste, ja de tog sig endog for at anstille Undersøgelser efter dem, der var hjempermitterede fra den danske Hær. De mærkeligste Scener foregik nu. Den 8. Januar indfandt P. T. Dahl fra Gramgaard sig i Ribe, medbringende tre af Insurgenternes Dragonheste „paa Grund af Dragonernes Fornærmelser mod ham og Egnens Folk“; han optoges derefter i den danske Hær. Den 19. Jan. samledes en Mængde Bønder fra de nordlige Sogne i Rejsby og drog over Brøns og Skærbæk til Forballum; i alle Byerne tvang de ved Trudslen om Landstorm de smaa slesvig-holstenske Garnisoner til at begive sig bort. En Katastrofe var nu uundgaaelig.

Den indtraf allerede tre Dage senere. Den 22. Jan. 1849 var de slesvig-holstenske Tropper vendt tilbage for at genoptage den afbrudte Skatteinddrivning; de var nu voksede i Antal til 60 Dragoner og 150 Jægere. Da de var naaede til Brøns, indfandt der sig her nordfra en Skare paa 200 Bønder fra Rejsby, Vester Vedsted og Brøns for at gentage det Tryk, som de tidligere havde lagt paa Eksekutionskommandoerne. Bønderne var kun delvis rustede med Geværer, Forke og Pigge. Da de to Skarer stod over for hinanden, traadte Bøndernes Fører, Anders Thomsen Stavener fra Haved, og en anden Mand uvæbnede frem for at forhandle med den slesvig-holstenske Ritmester. Men uden at faa Lov at komme til Orde og uden i øvrigt at have modtaget nogen Advarsel, blev disse Mænd i samme Nu angrebne med blanke Vaaben af Dragonerne, der imens havde omringet Bondehoben, og ogsaa huggede ind paa denne. Der faldt saa et Skud; — om fra Bøndernes eller fra Jægerens Side, kan ikke med Sikkerhed oplyses; — og Jægerne greb ind i Kampen. Følgen blev to dræbte paa slesvig-holstensk Side, mens fem af Bønderne faldt, og 20—30 Mand saaredes. En stor Del Fanger førtes til Rendsborg, hvor de dog efter nogen Tids Forløb frigaves og hjemsendtes.

„Affæren ved Brøns“ vakte den største Bevægelse inden og uden for Sønderjyllands Grænser. Hos Befolkningen og hos den danske Regering styrkede den Beslutningen om ikke at fortsætte Vaabenstilstanden en Dag ud over det strengt nødvendige. Paa slesvig-holstensk Side blev Blodsudgydelsen forsvaret med den Paastand, at Bondeskaren havde været en kongerigsk Friskare, hvilket bevisligt er urigtigt, og man føjede

hertil den Beskyldning, at det første Skud var faldet fra Bønderne, hvilket ikke kan godtgøres, men snarest maa betegnes som usandsynligt. En anden Sag var det, at man i Kongeriget ikke havde gjort nok for at holde Bønderne tilbage, ikke for Fredens, men for Bøndernes egen Skyld.

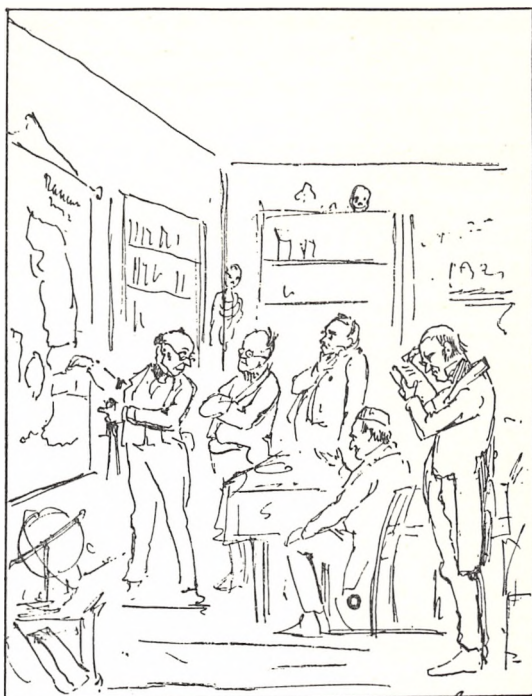
Nogen Hæder gød denne „Sejr“ dog ikke over Fællesregeringen, og heller ikke paa andre Fronter havde den Triumfer at fremvise. Ved Landsessionen udeblev mange, som rømmede til Danmark. I Haderslev indfandt sig af 7—800 kun 40, og da man forsøgte en Søs session til Slesvig-Holstens Flaade; — der var Tale om Aabenraa som Krigshavn for en vordende tysk Marine; — indfandt sig i Aabenraa af 223 indrullerede kun 34, hvoraf befandtes egnede til Tjeneste — 9. At man paa slesvig-holstensk Side følte, at Trykket paa Befolkningen maatte lettes, fremgaar af Landsforsamlingens Forhandlinger om den nye Krigsskat for 1849. Mens man 1848 havde paalagt baade Grund- og Hypotekskat, var man nu klar over, at man maatte indskrænke sig til den første, og det vedtoges at sætte den til 1 pCt. af Landejendommenes Landskattaksationsværdi og $\frac{1}{2}$ pCt. af Bygningernes Brandforsikringsværdi. Med Hensyn til Soldaterudskrivningen var der derimod ikke Tale om Eftergivenhed. Maalet var at opstille en selvstændig Hærstyrke ved Siden af det preussiske Armékorps til den Krig, der nu for hver Dag kunde forudses med større og større Sikkerhed.

Stærke Kræfter var dog i Gang for at søge at forhindre Fjendtlighederens Udbrud. En Udvej, som havde Sympati hos Stormagterne, navnlig England, var en Deling af Slesvig (Fig. 195). I Danmark var Stemningen herfor synkende efter Kongens Protest ved Revuen paa Lerbæk Mark i Septbr. 1848, selv om Tanken endnu havde sine Tilhængere, som Andræ, H. N. Clausen og Madvig. Klarest fremsattes dette Standpunkt i Marts 1849 af „Phantasterne“s Forfatter Hans Egede Schack. Han mente, at naar Folkene kom til Magten, maatte „den nationale demokratiske Anskuelse, der betragter Staterne som Organismer“, afløse den gamle statsretlige absolutistiske, der saa paa dem som tilfældigt samlede Jordstykker, der ejedes af visse Fyrstefamilier. Men Ejdergrænsen stred mod det nationale Princip, thi der fandtes intet særligt slesvigsk Folk. De mod Nord var Danskere, de mod Syd Tyskere, d. v. s. fortyskede. Slesvig var derfor ingen Helhed, men kun et vist Antal Kvadratmile Jord, som omfattede et Stykke af Danmark og et Stykke af Tyskland. Vilde man holde paa hele Sønderjylland, blev Følgen en særlig tysk Gruppe i den danske Rigsdag, og det tyske Element vilde dominere i den særlige slesvigske Landdag. Kom Sønderjylland til at staa som en selvstændig Stat mellem Danmark og Holsten, vilde det forsumpe i Provinsialisme. Derimod betød Indlemmelsen af 200.000 Danskere i Kongeriget en vældig Vinding for dettes aandelige og materielle Udvikling. Delingen vilde

tillige give Fred med Tyskland, thi der var ingen Fare for, at Tyskheden efter Delingen skulde skride videre mod Nord. Men hvor skulde efter Schacks Mening Grænsen gaa? Der hvor Landalmuen „ophørte at være dansk“, hvormed han aabenbart mente „at tale Dansk“. Byerne maatte følge Landet og vilde let gøre det, navnlig naar Flensborg frigjordes for Hamborgs materielle Konkurrence. Bagefter kunde man ved Statshjælp flytte Minoriteterne paa hver Side af Delingslinjen over til den modsatte Side. Hvorledes Delingskulde gennemføres, burde aftales ved Fredsforhandlingerne, men Schack foretrak paa

Forhaand en Afgørelse ved Kommissærer eller af neutrale Magter fremfor en Folkeafstemning. Man kunde allerede nu af Befolkningens Holdning under Krigen skønne, at Grænsen vilde komme til at gaa Nord for Slesvig og Syd for Flensborg. — Schack anlagde altsaa et udelukkende kongerigsk Synspunkt paa Sønderjylland, og han kom slet ikke ind paa, hvorledes det statsretlige Forhold skulde være mellem dette udvidede Danmark og de fraskilte Dele, Sydslesvig og Holsten. Men det nye hos ham er, at han ikke betragter Delingen som en subsidiær Løsning, som „det mindste Onde“, men som det Bedste, man kan naa til.

I den slesvig-holstenske Lejr var ethvert Løfte om at afstaa slesvigsk Jord til Danmark glemt fra det Øjeblik, man i April 1848 fik militær Støtte fra Tyskland (S. 366). Som en enlig Svale optraadte Landfoged Lempfert fra Ditmarsken d. 30. Jan. 1849 i Landsforsamlingen, da han under Tilhørernes Uro paa Grundlag af Nationalitetsprincippet fore-

De Nationalliberale (Regjering) drøfte Slesvigs Deling

Fig. 195. De Nationalliberale (Regjering) drøfte Slesvigs Deling.

Satirisk Pennetegning (1849). Det kgl. Bibliotek.

slog: „Lad hver tage sit!“ De efterfølgende Talere betegnede dette „som et Forræderi mod Fædrelandet“.

I Stedet for Slesvigs Deling havde den danske Regering nu lagt sig fast i Programmet „Slesvigs Selvstændighed“. De danske Gesandter fik d. 15. Nvbr. 1848 Ordre til at meddele de venligsindede Regeringer, at Kongen vilde være tilbøjelig til „at give de mest beroligende Garantier for Bevarelsen af den tyske Nationalitet i Slesvig, ja endogsaa til at give hele dette Land — saa vidt dets geografiske Udstrækning, dets Hjælpekilder og dets inderlige uopløselige Forbindelse med Danmark tillader det — en politisk Stilling, som ikke alene vil beskytte de derboende forskellige Nationaliteter, men ogsaa garantere Landet særlig Lovgivning og Lokalstyre samt den friest mulige Udvikling af alle dets indre Forhold og af alle dets materielle Hjælpekilder“.

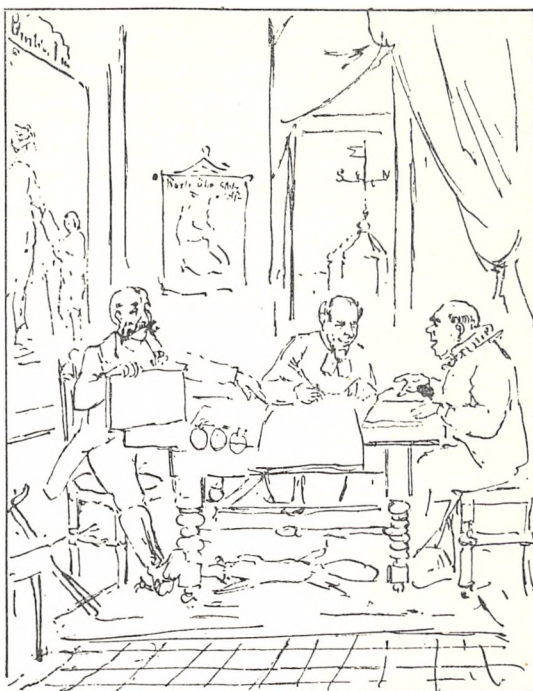
Det varede ret længe, før Stormagterne tog denne Tanke op, men da Vaabenstilstanden stundede mod sin Ende, fik de pludselig travlt med at bevare Freden, og det lykkedes at faa ikke alene England, men endogsaa den tyske Centralmagt i Frankfurt til at gaa ind paa Hertugdømmernes fuldstændige Adskillelse; sidstnævnte Magt dog paa Betingelse af, at Sønderjylland ogsaa adskiltes fra Danmark. Men hos Slesvig-Holstenerne maatte enhver Tanke om Hertugdømmernes Adskillelse vække den største Forbitrelse og oven i Købet styrke deres Agitation i den roligere Befolkning. Fra hele Sønderjylland strømmede der i Begyndelsen af 1849 Protestadresser ind til Landsforsamlingen. I Bredsted havde 1600 Personer underskrevet, i Sønderstapel 1062, i Slesvig By 1340, i Ekernførde 400, i Flensborg 555, i Haderslev 550, i Tønder 300. Paa Landet i Nordslesvig var det dog kun enkelte Sogne, som Rabsted og Uge, der sluttede sig hertil. Til disse Tal maa endda lægges 7200 Personer i Angel¹⁾ og 2889 Beboere af Vestkysten — især Fastlandsfrisere — der hertil føjede et positivt Ønske om Slesvigs Optagelse i Tyskland. Det var ikke første Gang, at Befolkningen mellem Tønder og Husum viste sig som den, der var ivrigst tysksindet inden for Sønderjylland (S. 307 f., 330), men Bevægelsen havde altsaa nu ogsaa faaet fast Fod i Angel.

Overfor en saadan Modstand lod Slesvigs Selvstændighed sig aabenbart ikke gennemføre ad Underhandlingernes Vej. D. 3. April blev Fjendtlighederne genoptagne, hvormed Fællesregeringens Herredømme maatte ophøre. Ogsaa i sine egne Kreds var den saa upopulær, at da der blev foreslaaet en Tak til den i Landsforsamlingen, vedtoges denne med kun 49 mod 27 Stemmer. Fra slesvig-holstensk Side ønskede man,

¹⁾ Listerne over disse er dog nu utilgængelige, saa at man med Hensyn til Tallet maa bygge paa Stændertidenden.

at Landsforsamlingen paa egen Haand skulde udnævne den nye Regering, bestaaende af Beseler, Olshausen og Reventlow-Preetz, men man vovede ikke i Hertugdømmerne at følge denne Anvisning. Resultatet blev da, at den frankfurtske Centralmagt indsatte et Statsholderskab paa tre Mænd, nemlig Beseler og Grev Reventlow, der selv skulde vælge det tredje Medlem. Imidlertid kom de to Statsholdere til alene at repræsentere den øverste Regeringsmagt indtil Opstandens Nedkæmpelse. Olshausens Udelukkelse er et Vidnesbyrd om den voksende konservative Strømning, der til Gengæld medførte, at den indrepolitiske Modsætning inden for Partiet og Landsforsamlingen blev skarpere end nogen Sinde før.

Det andet Aars Krig begyndte som bekendt meget uheldigt for Danmark. Paa Katastrofen i Ekernførde Fjord d. 5. April fulgte d. 23. April det tabte Slag ved Kolding, og Slesvig-Holstenerne syntes nærmere end nogen Sinde ved deres Forhaabningers Virkeliggørelse. Opmuntrede ved Krigslykken begyndte de radikale at stille Krav om, at man nu skulde opgive den forhadte Fiktion om „den ufrie Hertug“ og ogsaa ophæve Personalunionen. Adskillige Petitioner herom indkom til Landsforsamlingen; i Sønderjylland var de dog kun undertegnede af nogle Hundrede Beboere af Slesvig, Tønning, Tønder og Frisland. Snurriest er maaske en Adresse fra 137 Indbyggere i Aabenraa om, at man skulde erklære, at Kong Frederik VII havde forbrudt sin Hertugkrone, og overdrage den til — Prins Ferdinand, paa Betingelse af

Augustenborgeren laver en slesvigholstensk Forfatning

Fig. 196. Augustenborgeren laver en slesvigholstensk Forfatning.

Satirisk Pennetegning (1849). Det kgl. Bibliotek.

at han tog Bolig i Hertugdømmerne og frasagde sig sine Arverettigheder til Kongeriget. Da Femte-Juni-Grundloven „for Danmark og Slesvig“ var bleven bekendt for Landsforsamlingen, gjorde den ufortrødne Dr. Heiberg Petitionerne til sine og foreslog paa Grund af dette nye „Treubruch“ fra „vor Hertug“s Side straks at ophæve Personalunionen. Forsamlingen gik virkelig med dertil og vedtog en Beslutning i denne Retning d. 30. Juni. Maalet syntes naaet. Men inden en Uge var gaet, viste det sig, at det var fjernere end nogensinde, da den slesvig-holstenske Hær sprængtes foran Fredericias Volde.

Den saakaldte „Rigshær“ stod ganske vist endnu urørt, men enhver vidste af General Prittwitz' Krigsførelse i de sidste Maaneder, at paa den var der kun lidet at bygge. Uden om Statholderskabet havde den preussiske Regering, der var krigstræt, i længere Tid drevet Underhandlinger med den danske om en Vaabenstilstand med paafølgende Fred paa Grundlag af Slesvigs Selvstændighed. Den tyske Enhedsbevægelse var løbet ud i Sandet, efter at den preussiske Konge havde vægret sig ved at modtage den Kejsermagt, som Frankfurterparlamentet d. 28. Marts havde tilbudt ham. Alt tegnede til indre Strid i Tyskland, og Hertugdømmernes Sag stod under disse Forhold daarligere end nogen Sinde.

4. DEN ANDEN VAABENSTILSTAND OG TREAARSKRIGENS AFSLUTNING.

Tanken om „Slesvigs Selvstændighed“ var altsaa ikke død med Fjendtlighedernes Udbrud i Foraaret 1849, og under de Forhandlinger om Vaabenstilstand, der begyndte kort derefter, fremdroges den atter fra dansk Side. Men det viste sig umuligt at komme til Enighed med Modstanderne om, hvorledes Slesvigs Forhold til Danmark skulde være. Fra dansk Side krævede man en Realunion, fra preussisk vilde man kun indrømme en Personalunion. Derfor gik man, da Fredspræliminærerne undertegnedes i Berlin d. 10. Juli 1849, som saa ofte før og siden i det slesvigske Problem, uden om Vanskelighederne ved blot at hævde Princippet Selvstændighed under Bevarelse af den politiske Forbindelse mellem Hertugdømmet og den danske Krone, men henviste den endelige Organisation til senere Forhandlinger. Den samtidige Vaabenstilstand lød paa seks Maaneder, hvorunder Hertugdømmet skulde styres i Kongen af Danmarks Navn af en „Landsforvaltning“, bestaaende af en Dansker, en Preusser og en Englænder som Opmand. Denne Kommission skulde dog ikke have lovgivende Myndighed, men kunde ophæve de siden Marts 1848 udstedte [slesvig-holstenske] Love og Anordninger. Under Vaabenstilstanden skulde Als og Ærø vedblivende holdes besat

af danske Tropper, medens Nordslesvig (regnet fra et Punkt Sydøst for Flensborg til et Punkt Nordvest for Tønder) besattes af svensk-norske, Sydslesvig af preussiske Tropper. I Holsten vedblev derimod Statholderskabet at have Magten.

En ny Vaabenstilstand! Og bag den kunde man allerede øjne det tredje Aars Krig, Borgerkrig. Den nationale Stat havde aabenbart sine Fødselsvanskeligheder, og man kunde spørge sig selv, om ikke de Fordele som et nationalt Kulturliv betyder, kunde have været erhvervede til noget billigere Pris.

For de danske Slesvigere betød Vaabenstilstanden en ubestridelig Fordeel. Endnu d. 14. Juni havde Dr. Heiberg foreslaaet i Landsforsamlingen, at der skulde foretages Nyvalg i de nordslesvigske Distrikter, som ikke havde villet vælge, og han havde tilføjet: „Det turde derhos heller ikke betyde stort, hvor mange der tager Del i Valgene, naar der bare bliver valgt“. Joh. Fr. Lorenzen fra Kestrup havde været af samme Mening. De to Deputerede ønskede altsaa at nedtrykke de dansksindede Nordslesvigere til Borgere af anden Klasse, men for den Slags Attentater satte i hvert Fald Vaabenstilstanden en afgørende Stopper. Lige saa vigtigt var det, at den forhindrede Optrængen af et stort Krigsmaal paa 4 Mill. Mrk. C. og Indkaldelsen af seks Aarganges Mandskab til Rekrutskolerne i Rensborg. For alle dansksindede — eller blot loyale — Slesvigere maatte derfor den nye Landsforvaltning komme som en stor Befrielse.

Omvendt naturligvis for Slesvig-Holstenerne. For dem stod Preussens Afslutning af Vaabenstilstanden og af den foreløbige Fred som et simpelt Forræderi, og selv om de fandt det nødvendigt at gaa ind paa at anerkende begge Dele, var de dog til Sinds med alle Midler at bekæmpe den Adskillelse mellem Sønderjylland og Holsten, som øjensynligt truede. De planlagde derfor fra første Færd en Obstruktion mod Udførelsen af Bestemmelserne.

Som Medlemmer af Bestyrelseskommissionen blev af Danmark udpeget den tidligere Kabinetssekretær hos Christian VIII Frederik Ferdinand Tillisch (Fig. 197), af Preussen Viceregeringspræsident Grev Eulenburg, og af England dets Gesandt i Hansestæderne Oberst Hodges. Tillisch var en halvhundredes Aar, Søstersøn af den danske Enevældes store Mand Stemann, og som født Slesviger kendte han Forholdene nøje. Han var dansk og loyal, men en noget lunefuld Personlighed — i dette Ords forskellige Betydninger. Samtidig var han i Besiddelse af en stille Sejhed, der kunde føre ham langt frem mod Maalet. „For første Gang i umindelige Tider stod en dansk dannet Slesviger i Spidsen for Landets Styrelse“ (P. Lauridsen). De to andre Medlemmer af Landsforvaltningen kendte derimod overordentlig lidt til sønderjydske Forhold.

Fig. 197. Fr. Ferd. Tillisch.
Lit. efter Tegning af Ed. Lehmann.

Et dansk Øjensvidne skildrede dem efter det første Møde saaledes: „Grev Eulenburg selv har meget godt gefaldet mig, da hans Væsen synes aabent og ligefremt, og de Anskuelser af almindeligere Art, som han et Par Gange tog Anledning til at udtale, tilsagde mig meget. Oberst Hodges behager mig fremfor alle de andre. Han er temmelig colossal og som det synes ret humoristisk og godmodig, aaben Erke-Engländer, der — saa vidt man kan mærke — ikke er vor Sag imod og forstandig nok til at skelne det Sande fra det Usande“. Medens Statholderskab og Landsforsamling i den følgende Tid forlagde deres Residenser fra Slesvig til Kiel, fordi de var tvungne til at forlade Sønderjylland, besluttede

Regeringskommissionen sig til at tage Bolig midt i Hertugdømmet, i Flensborg (Fig. 198).

Forholdene her havde udviklet sig ret ejendommeligt siden Martsdagene. Efter Slaget ved Slesvig havde Flensborg atter maattet anerkende den provisoriske Regering, men denne var straks kommet i et skævt Forhold til Byen ved at paatvinge den en Overpræsident og en Politimester. Forholdene fra 1806 (S. 48—50) syntes altsaa at skulle gentage sig. Navnlig Politimester Krohn, der var en fanatisk Slesvig-Holstener, havde Held til at gøre sig og sine Gendarmer synderligt upopulære i Løbet af det følgende Aar. Desuden følte det økonomiske Tryk, som de slesvig-holstenske Myndigheder lagde paa Befolkningen, efterhaanden som utaaeligt. I Juli 1849 foreslog derfor Deputeretkollegiet, at der ikke skulde sendes Statholderskabet mere end „højst nødvendigt“ af andet Kvartal af Krigsaaenet, og en Maaned senere protesterede det imod, at man overhovedet betalte noget for tredje Kvartal. Ligeledes herskede der Misfornøjelse over, at den provisoriske Regering havde ladet Nationalbankens Filialafdeling lukke, og man ansøgte forgæves om at faa denne Bestemmelse, der ramte Byens Erhverv haardt, ophævet. Følgen blev, at det loyale Element, der fra gammel Tid var overvejende blandt Byens Borgere, atter begyndte at hæve Hovedet, ja, at der fremtræder en Gruppe, der ligefrem kan betegnes som dansksindet. Over for denne Opposition greb de slesvig-holstenske Herrer til Magtmidler. I Decbr.

*Fig. 198. Indkørslen til Flensborg ved Rødeport.
Fotografi (c. 1870).*

1848 suspendede Overpræsidenten F. N. Friedrichsen fra hans Embede som Deputeretoldermand, fordi han havde ladet sit Skib sejle under dansk Flag, hvorpaa elleve Deputerede truede med at ophøre med deres Virksomhed, hvis Friedrichsen ikke blev genindsat. I Juli 1849 valgtes to loyale Borgere, C. P. Kruse og Hans Jensen, til Deputeretoldermænd, og Politimester Krohn svarede med at fængsle og bortsende en Række dansksindede Indbyggere, deriblandt den allerede tidligere kendte Bro-skriver Chr. Hansen jun. og Hjulmager I. H. Kruse, der blev Centrum for en virkelig dansk Vækkelse i 1850erne. Kulminationen indtraf, da „Landsforvaltningen“ d. 25. Aug. var bleven indsat i Flensborg, og Befolkningen viste sin Glæde herover ved at hejse Dannebrog paa Husene. Det kom 27. Aug. til ligefremme Kampe i Gaderne mellem de loyale og de slesvig-holstensksindede, og Krohn tabte i den Grad Hovedet, at han lod fyre paa Befolkningen. Nu var Maalet fuldt, Politimestren blev forjaget fra Byen, de svenske Tropper landsattes og besatte efter Vaabenstilstandskonventionen By og Land indtil en Grænse fra Gelting Bugt over Bilskov Kro til Nord om Tønder.

Det vilde dog være en Misforstaaelse at tro, at det slesvig-holsten-ske Element hermed var knust i Flensborg. Det havde stadig sine Organer „*Wochenblatt*“ og „*Ostsee-Telegraph*“, af hvilke det sidste navnlig vendte sig til Haandværkere og Arbejdere og derfor fra dansk Side ansaas for farligst. Det havde ogsaa sine Organisationer, først og fremmest den mere aristokratiske „Casinoklub“, hvor Mænd som Dr. Valen-

tinere og Oljemøller Nane Jürgensen (Fig. 199) var de mest fremtrædende; dernæst en Haandværkerforening efter kielsk Mønster, en Gymnastikforening og en „Germania“. Endelig var de fleste Embedspladser, baade i Magistraten, Kirken og Skolen, stadig paa slesvig-holstenske Hænder. Hvor talstærkt dette Element var, lader sig naturligvis ikke opgive, men som i alle slesvigske Stæder var de velstaaende Kredse stærkt repræsenterede inden for det. At det slesvig-holstenske Parti i Flensborg dog var et Mindretal, er ubestrideligt.

Straks efter sin Tiltrædelse organiserede den nye „Landsforvaltning“ den Administration, der skulde bistaa den ved Styrelsen af Sønderjylland under Vaabenstilstanden. Der oprettedes tre Regeringsdepartementer, henholdsvis for de Sager som tidligere havde ligget under Kanceliet, Rentekamret og Generaltoldkamret. I Spidsen for det første Departement sattes Konferensraad Dumreicher, mens den økonomiske Styrelse overtoges af Warnstedt (senere af Carl v. Plessen).

Regeringskommissionen i Flensborg var i Begyndelsen ingenlunde enig i alle forekommende Spørgsmaal. Enig var den om at styre „i Kongen af Danmarks Navn“ og at indføre et Interims-Flag for Slesvig, hvor der i Dannebrog var anbragt to slesvigske Løver i det øverste Felt ved Stangen. Derimod var det kun ved Hodges' Hjælp, det lykkedes Tillisch at gennemføre et Forbud mod de slesvig-holstenske Papirpenges Modtagelse i de offentlige Kasser, og da han herefter forlangte, at alle loyale Embedsmænd, som var bleven afsatte af Oprørerne, skulde genindsættes, vilde hans to Kolleger kun gaa med til „velovervejede, enkeltvise Afskedigelser“ af de ulovlige Embedsmænd. At de slesvig-holstenske Paabud om Tvangslaanet og Udskrivningen til Soldatertjeneste straks bortfaldt, var derimod en Selvfølge. Tillisch følte, at han maatte omgaas de to Bestyrelsesmedlemmer varligt og anbefalede i sin (af Regenburg skrevne) Rapport til den danske Conseilpræsident at undgaa alt, „som kan antages at have en Hensigt til Danisering“.

Tillischs Forsigtighed gav foreløbig gode Frugter. Da den af den provisoriske Regering indsatte Amtmand Bruhn i Haderslev vægrede sig ved at anerkende Regeringskommissionens Myndighed, blev alle tre Medlemmer let enige om at afskedige ham og erstatte ham med den tidligere Amtmand Johannsen. Paa samme Maade gik det med Amtmand v. Kaup og Borgmester Thomsen i Husum. Men her viste det sig straks meget vanskeligere at finde en brugbar Erstatning. Til Thomsens Efterfølger udnævnte Kommissionen Byskriver Davids i Frederiksstad, og denne havde Mod til at overtage Stillingen, skønt den 72aarige Præsident i Frederiksstad advarede ham med, at han herved „løb Fare for efter Folkets Sprogbrug at blive anset som en Landsforræder“. Davids kørte

om Formiddagen 6. Sept. til Husum, men vendte allerede om Eftermiddagen hjem, forjaget af Befolkningen. Kl. 4 samme Dag fik han imidlertid Bud fra Grev Eulenburg om igen at komme til Husum for at blive indsat, hvorpaa han anden Gang tog af Sted, men kun for at vende tilbage til Frederiksstad igen tidlig næste Morgen. Og nu var Stemningen ogsaa her saa ophidset imod ham, — Davids og Magistraten siger: af Omegnens Landmænd, men dette vel sagtens for at skaane deres egne Bysbørn, — saa at Magistraten anmodede ham om ogsaa at forlade Frederiksstad. Ved Afrejsen forhaanedes han, og der kastedes Stene og Smuds paa hans Vogn. Man faar ved samme Lejlighed den interessante Oplysning, at der allerede før Davids-Affæren herskede temmelig anarkiske Forhold i Frederiksstad, navnlig hos Haandværkere og Arbejdere. Umiddelbart forud for 6. Sept. havde der fundet andre Voldshandlinger Sted i Byen af ikke-nationale Aarsager.

Baade i Husum og i Frederiksstad blev dog Modstanden mod „Landsforvaltningen“ let brudt, da begge Byer var blevet straffede med preussisk Indkvartering. Husum fik Paabud om at lade Davids afhente ved en „Æresdeputation“ og for tredje Gang indsætte ham i hans Embede. Samtidig udnævntes der tvangsvis tre nye Raadmænd. Davids fungerede herefter som Borgmester indtil Foraaret 1850, og i Efteraaret samme Aar udnævntes han af den danske Regeringskommisær Tillisch som Løn for sin Troskab til Amtmand paa Gottorp. Derimod lykkedes det ikke Bestyrelseskommissionen at finde en Mand, der turde overtage Stillingen som Amtmand i Husum.

Allerede i Tilfældet med Davids var Kommissionen kommet til at staa over for „den passive Modstand“, som i den følgende Tid skulde blive en haard Nød at knække. Opfinderen af dette uridderlige Kampmiddel var en Rhinlænder, Jacob Venedey, en doktrinær og lidenskabelig Republikaner, der havde tilbragt Aarene før 1848 i Landflygtighed i Frankrig. Her havde han 1843 skrevet „*John Hampden und die Lehre vom gesetzlichen Widerstande*“, der blev Datidens Haandbog i Boykotning. Venedey anbefalede heri „den lovlige Modstand“, der først og fremmest bestod i at tie Modstanderen ihjel. „Paa Gaden, ved Fester, — og selv i Kirken finder enhver Borger daglig Lejlighed til gennem sin Tavshed tydeligt at udtale sin Mening, sin Utilfredshed“. Denne

Fig. 199. Nane Jürgensen.
Udsnit af Grøppebillede, lit.
af J. F. Fritz (1851).

Tavshed maatte medføre, at man aldrig roste Regeringen for dens Handlinger, at man aldrig indlod sig i Bladpolemik med den, og at man vel bøjede sig for dens retslige Afgørelser, men aldrig i Hjertet anerkendte dem. Derimod skulde man aktivt støtte dem, der blev dømte af Regeringens Domstole, og man skulde ikke blive træt af at overdænge Regeringen med Petitioner. „Den lovlige Modstand“ vilde ofte føre til Revolutioner, men den var ikke Aarsagen dertil, og havde ikke Ansvaret derfor. Venedey tager derimod forsigtigt Afstand fra „den revolutionære Modstand“, men siger dog, at hemmelige Sammenslutninger ofte er naturlige og nødvendige som en Modgift mod Tyranniets Gift.

Denne smukke Lære blev indført af Tiedemann i Sønderjylland. Samtidig med at Statholderskabet maatte opgive sit Herredømme derover, fik han i Slesvig By stiftet en hemmelig Centralkomité, der skulde sørge for, at Skatterne vedblivende sendtes til Rensborg, og organisere „den passive Modstand“. Denne faldt navnlig i Angelboernes Smag, hvad der forstaas ud fra deres dygtige, men materialistiske, rethaveriske og indesluttede Aandspræg. Virkelig farlig blev „den passive Modstand“ dog først, naar den fandt hemmelig Støtte hos dem, der sad inde med den militære Magt.

I September paabød Regeringskommissionen, at ogsaa de overordentlige Krigsskatter skulde indbetales i Flensborg, og den satte samtidig flere af de siden 17. Marts 1848 udgaaede Love, derimellem selve Statsgrundloven, ud af Kraft. Forbitrelsen hos Slesvig-Holstenerne steg, og da de nu havde opgivet Haabet om at finde Støtte hos Grev Eulenburg, vendte de sig direkte til Berlin. Virkningen heraf viste sig snart, ikke i Ord, men i Handling. I Tønning og i Tønder, hvor Hansen fra Læk endnu sad som Amtmand, nægtede man Regeringskommissionen Lydighed, og Forsøgene paa at bryde denne Modstand strandede ynkeligt, da det preussiske Militær ikke vilde gribe ind til Støtte for „Landsforvaltningen“. Endnu værre gik det naturligvis i selve Slesvig By, hvor den danske Amtsforsvalter, der var udsendt for at omstemple Beholdningen af Stempelpapir, blev Genstand for fysisk Molest. Da de preussiske Tropper svigtede Regeringskommissionen, ophørte dens Mynlighed fuldkomment i Sydslesvig. Centralkomitéen under Ledelse af Beselers Svoger var den virkelige Herre hernede, og da Venedey personlig havde indfundet sig i Slesvig, organiseredes hans „passive Modstand“ efter alle Kunstens Regler. De faa loyale Embedsmænd, som var tilbage, blev Genstand for en systematisk Forfølgelse, ingen turde tage Tjeneste hos dem, ingen sælge noget til dem, ingen tale til dem. Ved denne „Kirkegaards-Stilhed“ skulde de prisgives til offentlig Foragt. 1. Okt. skriver Tillisch til den danske Premierminister: „Næsten alle have tabt Modet og betragte Sagen som opgivet. Dette anser jeg

imidlertid for i ethvert Fald at være aldeles urigtigt, og jeg arbejder derfor af al Kraft paa, at der med al Energi træffes saadanne Foranstaltninger, som vi endnu ere istand til, thi fremfor Alt forekommer det mig vigtigt, at det ikke skal mærkes, at vi selv ansee Sagen for opgivet“.

Forholdene blev endnu vanskeligere for Kommissionen derved, at kirkelig Modstand sluttede sig til den verdslige. Føreren paa dette Omraade var Provst Nielsen i Slesvig, der af den provisoriske Regering var bleven konstitueret som Superintendent over den sydlige Del af Sønderjylland. Straks efter Regeringskommissionens Indsættelse udstedte han i Samklang med den langt overvejende Del af det sønderjydske Præsteskab den Erklæring, at man kun vilde adlyde disse tre Mænd „indtil det Punkt, da de forlanger, at vi skal virke for Hertugdømmets Underkastelse under Danmark og Adskillelse fra Holsten“. Denne Situation indtraadte efter Nielsens Mening allerede, da der offentliggjordes en kgl. Proklamation om alle Embedsmænds Lydighed mod Regeringskommissionen. Men særlig galt blev det, da der en Maaned senere fulgte den Befaling, at man skulde ophøre med den af Nielsen forfattede Kirkebøn: „Velsign vor Fyrste og al Øvrighed!“ og vende tilbage til det gamle: „Velsign vor allernaadigste Konge, Kong Frederik VII, og hele det kongelige Arvehus!“

Protesterne herimod lod ikke vente paa sig. Ikke mindre end 197 Præster, altsaa næsten hele den slesvigske Præstestand, udtalte 15. Okt. i Pressen, at de ikke agtede at være Regeringskommissionen lydige i dens Paabud. Det lykkedes nu Tillisch at overbevise sine Kolleger om, at „Landsforvaltningen“ umuligt kunde finde sig heri. Den begyndte at skride ind over for de ulydige Præster, først og fremmest mod dem, der var blevet udnævnte af den provisoriske Regering i Stedet for fordrevne loyale Præster. Saaledes blev Pastor U. S. Boesen genindført i sit Embede i Fjelstrup, og da den ansatte Pastor Prahl i Øsby vægrede sig ved at genindsætte den forjagede Skolelærer Juhl i Hoptrup, blev han i Jan. 1850 entlediget baade som Præst og som Provst, og Provstestillingen overdroges til Boesen. Forgæves protesterede Pastor Strodtmann med 16 andre Præster i Haderslev Amt — seks af disse var udnævnte af den provisoriske Regering — og de formanede Boesen til frivilligt at nedlægge Provstembedet. Regeringskommissionen vendte det døde Øre til deres Klage. Vel straffede den dem ikke direkte, men naar der i den følgende Tid fremsattes Ønsker fra selve Menighederne om at slippe af med de oprørske Præster, viste den sig meget lydhor. Saaledes vendte Hertel tilbage til Moltrup, og Boisen til Vonsbæk. I Aabenraa Amt vægrede Provst Rehhoff, der var konstitueret Superintendent over den danske Del af Hertugdømmet og indtog en lignende ledende Stilling i sin snævrere Kreds som Strodtmann i Haderslev, sig ved at føre

de fordrevne loyale Præster tilbage til deres Embeder. Striden med ham trak ud gennem hele Efteraaret, og først i Begyndelsen af 1850 afsattes ogsaa han fra sine Embeder; hans Modstander Jep Hansen genindsattes som Præst i Hjordkær og blev hans Efterfølger som Provst og Superintendent. Samtidig vendte ogsaa her en Række fordrevne Præster tilbage (Karstensen til Dybbøl, Feilberg til Ullerup, Steffensen til Broager, Krog-Meyer til Sottrup og Høcker til Løgumkloster), og det samme var Tilfældet med nogle forjagede Skolelærere. Ogsaa i denne Del af Nord-slesvig protesterede de slesvig-holstensksindede Præster, og Regeringskommissionen viste en lignende Langmodighed som over for Haderslev Amts Præster. Først et halvt Aar senere faldt ogsaa her Hammeren, og Tillisch har Ret i sine Ord til Konseilpræsident A. V. Moltke: „Kommissionen har ikke afskediget nogen Embedsmand uden saadanne, som have aldeles nægtet os Lydighed“. I April 1850 afløste endelig „Landsforvaltningen“ Provst Nielsen i hans Egenskab af Superintendent over den tysktalende Del af Sønderjylland med den loyale Provst Asschenfeldt i Flensborg. Dette Skridt blev ikke uden Virkning, da der i Syd-slesvig nu var visse Præster (i Nykirke, Fjælde, Svesing, Ostensfeld, Mildsted og Svavsted), der vovede aabent at udtale deres Tilslutning til „Landsforvaltningen“ som Landets lovlige Øvrighed. Paa slesvig-holstensk Side var man i det hele klar over, at „de danske Sympathier dukke op hist og her, og bliver flere“.

I Nordslesvig lykkedes det endogsaa Regeringskommissionen at skabe rent Land, ikke blot inden for Kirkens, men ogsaa paa Statens Omraade. Grunden hertil var de svensk-norske Besættelsestropper under den svenske General Malmborg, der i Modsætning til sin preussiske Kollega stillede sig loyalt ved Regeringskommissionens Side. Brændpunktet var her Aabenraa, der under Borgmester Schows og Dr. Neubers Ledelse søgte at bevare sit gamle Ry som „den skønneste Perle i Slesvig-Holsten“. Men medens den danske Bevægelse hidtil kun havde formaaet at gøre sig gældende inden for Underklassen (Skibstømmermændene), viste den sig under Trearskrigen ogsaa i Stand til at paavirke Købmænd, Skibsførere og Haandværksmestre. Den 11. Decbr. 1848 var „Frederiksklubben“ blevet oprettet, for at man kunde „opmuntres og styrkes ved Samtaler og patriotiske Sange“. De ledende inden for denne var Farvermester Martin Bahnsen (V. Bd. Fig. 4), Frederik Fischers Broder, Skibsfører Christopher Conrad Fischer (Fig. 200), Bogbinder Nicolai Sørensen (Fig. 201), og Dr. Grauer. Til Trods for meget Krakileri fra den slesvig-holstenske Øvrigheds Side kunde de i Løbet af 1849 samle ca. 150 Medlemmer. Forgæves fordrev man — som i Flensborg — Førerne fra Byen; efter „Landsforvaltningen“s Indsættelse i Juli Maaned vendte de tilbage, og det skulde snart vise sig, at det slesvig-holstenske

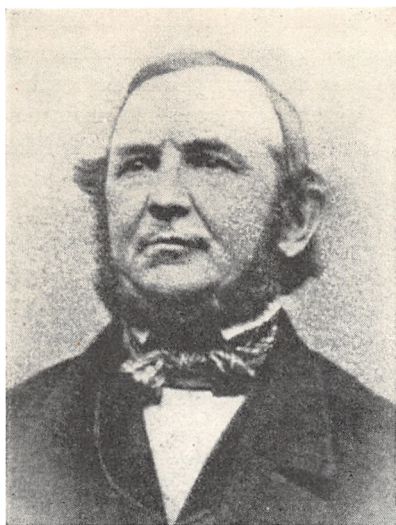

Fig. 200. *Christopher C. Fischer.*
Fotografi.

Fig. 201. *Nicolai Sørensen.*
Caprani, Aabenraa, fot.

Bystyre ikke længer stod saa urokket, som det i Mands Minde havde været Tilfældet.

Allerede i Begyndelsen af September, da Regeringskommissionen havde genindsat den fordrevne Postmester Fr. Moltke i hans Embede, kom Magistraten i en ubehagelig Stilling. Borgmester Schow havde truet General Malmberg med, at det slesvig-holstenske Parti i Byen skulde opvarte Postmesteren med „Kattemusik“, og Generalen havde besvaret dette med, at han i saa Fald nok skulde stille de fornødne Kapelmestre, „der kunde føre Taktstokkene med Klem“. Denne skæmtefulde Bemærkning medførte ganske vist, at Serenaden udeblev, men til Gengæld gjordes Malmberg til Genstand for de voldsomste Angreb i Pressen og i en Adresse, hvor han betegnedes som „en Tyrk“, der truede en hel Bys Befolkning med Stokkeprygl, som om den bestod af Kæltringer og Landstrygere. Den svenske Officer viste sig imidlertid at være i Besiddelse af et mindre taalmodigt Gemyt end „Landsforvaltningen“. Han gik til de tre Kommissærer i Flensborg, og i Oktober meddelte disse Borgmester Schow Afsked. I hans Sted blev den tidligere Borgmester Knudsen i Tønder konstitueret, en loyal, men ikke nogen dansk-national Mand. Knudsen fik ikke nogen behagelig Modtagelse af de slesvig-holstensksindede Apenradere. Bysekretær Suadicani erklærede over for ham, at man kun modtog Meddelelsen om hans Udnævnelse under Tryk af den svenske Militærmagt, og han tilføjede: „Jeg benytter Lejligheden til paa Magistratens

Vegne at meddele Dem, at Ære, Pligt og Samvittighed ikke tillader den at træde i videre embedsmæssig Forbindelse med Dem“. Deputeretkollegiet optraadte tilsyneladende noget mindre skarpt, idet det erklærede, at det efter Forfatningen kun kunde sammentræde med Magistraten i dens Helhed, ikke med Borgmestren alene. Dette Trick hjalp dog ikke synderligt, da Regeringskommissionen herefter ogsaa afskedigede den stridige Magistrat, og i dens Sted indsatte en ny, hvori de to Klubmedlemmer Bahnsen og Tobaksfabrikant Middelheus samt Sukkeraffinadør A. Andresen fik Sæde. Da Deputeretkollegiet derpaa strejkede hele Vinteren igennem og til sidst trods gentagen Opfordring udeblev fra Skatteligningen i Begyndelsen af 1850, blev ogsaa det afskediget af Regeringskommissionen, og et helt nyt Kollegium, hvori bl. a. Bogbinder Sørensen og Skibsfører Fischer, blev af Magistraten indsat i dets Sted.

Dermed var Byens Styrelse helt paa loyale Hænder, men hyggelig var Stemningen ikke her, hvor det slesvig-holstenske Sindelag stadig var stærkt repræsenteret. Nationale Rivninger var almindelige og kunde afføde Retssager, hvorunder den nye Magistrat kom til det forstandige Resultat, at „de gensidige Verbalinjurier kan ophæve hinanden“. Selv Fornærmelser mod den svenske Kommandant Friherre Rappe kunde forekomme og blev naturligvis højere honorerede (med Fængsel paa Vand og Brød). Sin sidste Livskraft under Vaabenstilstanden viste Slesvig-Holsteinismen i Aabenraa, da den paa Trods af Landsforvaltningens Forbud deltog i Valget til den første ordinære „Landsforsamling“ for Hertugdømmerne i Tønder. Men herimod blev der skredet kraftigt ind med Husundersøgelser og Arrestationer, og Stadskasserer Hundewadt, det sidste Medlem af den gamle Bystyrelse, som endnu var tilbage, fik sin Afskedigelse for Deltagelse i Demonstrationen.

Udviklingen i Aabenraa er typisk for den Del af Sønderjylland, hvor Danskheden, eller i hvert Fald Loyaliteten, kunde rejse Hovedet i Ly af de svenske Tropper. I Haderslev, hvor den provisoriske Regering til Borgmester havde indsat Herredsfoged O. Kier (Fig. 202), — sørgelig bekendt fra den gamle „Tavlesag“, men i øvrigt fortjent ved sine indgaaende Studier over Egnens Historie, — ansøgte Beboerne gentagne Gange med et stærkt stigende Antal Underskrifter om at faa deres gamle Borgmester Lassen tilbage, og endelig imødekom „Landsforvaltningen“ deres Ønske i Marts 1850. Som Organ for hele Anti-Slesvig-Holsteinismen dannedes i November 1849 en slesvigsk Fællesforening, hvis Hovedafdeling havde Sæde i Flensborg og lededes af Agent Jensen, Købmand Andreas Christiansen m. fl., medens der rundt om i Nordlesvig, ja selv i Nordangel (Grumtoft—Nykirke—Stenbjerg) fandtes Filialafdelinger af den. Dansk og tyskt Sprog var ligeberettigede inden for For-

eningen. Formaålet var i Følge Lovenes første Paragraf: „Hertugdømmet Slesvigs Vel“, saaledes som dette var tilsigtet ved Kong Frederiks Forordning af 27. Marts 1848 om „den inderligst mulige Forbindelse med det øvrige Danmark“. Derfor skulde Foreningen understøtte Regeringskommissionen ved Opretholdelsen af den lovlige Ordning, henlede dens Opmærksomhed paa alt, hvad der kunde skade den, og aabne Folkets Øjne for de store Fordele, som den kgl. Forordning bragte. Allerede i Marts 1850 viste Virkningen sig i en Adresse til Kongen fra 8897 Slesvigere, der ønskede det

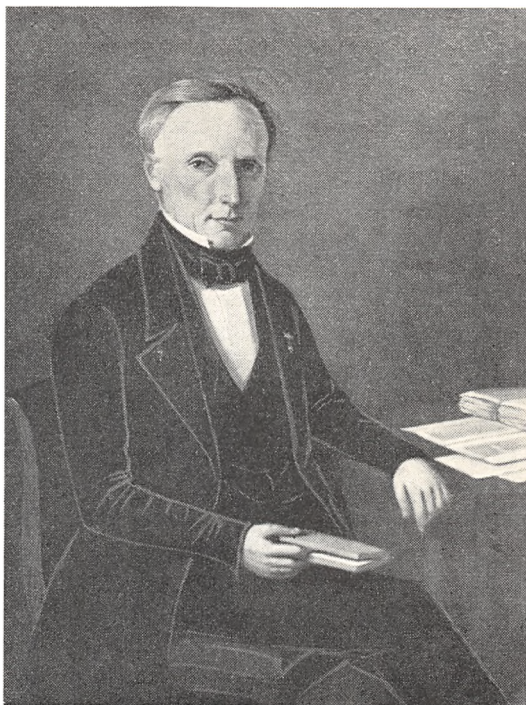

Fig. 202. O. Kier.
Maleri af Wassow (c. 1840). Originalen ejes af Apoteker Hansen, Haderslev.

samme, som Foreningen arbejdede for, Opfyldelsen af Kongeløftet af Marts 1848. Tallene i Sydslesvig var dog lavere end de havde været det foregaaende Aar (S. 371). Af Underskriverne havde godt og vel 1400 Bolig i Flensborg og 600 i Sydslesvig (heraf Oversø 141, Adelby 56, Grumtofte 33, Nykirke—Stenbjerg 126, Kværn 36, Sterup 47, Nørre Brarup 30 og Strukstrup 67), og de bestod af „højest respektable“ Mænd, nemlig Proprietærer, Købmænd, Haandværkere og Bønder. Engländeren Hodges sendte en Afskrift af denne Adresse til sin Regering, og opmuntret herved henvendte Pastor Martens i Nykirke sig faa Dage efter direkte til Lord Palmerston med en Særadresse fra Midtangel i samme Aand. Fødselshjælperen ved hele denne Privatvirksomhed var Chr. Flor, der under Regeringskommissionen atter dukkede op i Sønderjylland, travlt beskæftiget med at genopvække den loyale Aand i Folket, bl. a. gennem en ny dansk-slesvigsk Presses Tilvejebringelse.

Men jo længere man kom mod Syd i Sønderjylland, des svagere blev Regeringskommissionens Magt. Allerede i Flensborg maatte den op-

retholdes med skrappe Midler af Politimester Schrader, som i Begyndelsen af 1850 endog fik Kommissærerne til at forvise de ivrigste Slesvig-holstenerne, Rektor Lübker og Nane Jürgensen, fra Byen, mens Dr. Dirdrichsen blev interneret i Jørgensby. Paa slesvig-holstensk Side fremstillede man nu Politimesterens Herredømme som et sandt Rædselsregimente; — hvad altsaa Krohns faa Maaneder tidligere ikke havde været; — beregnet paa „at drive Befolkningen til Fortvivlelse, for derefter at kunne beskyde den med Kardætsker“. Stærke Ord, naar man betænker, at man forinden var gaaet saa vidt som til i Hemmelighed at gennemrode Eulenburgs Papirkurv, for deri at søge Beviser for at han skulde være bestukket af Tillisch. Følgen blev naturligvis kun, at de tre Medlemmer af Landsforvaltningen arbejdede bedre sammen end nogen Sinde, og at Tillischs Indflydelse blev mere og mere afgørende.

Naar man helt ud i Angel, ser man, at her respekteredes ikke engang de svenske Besættelsestropper af Befolkningen. Paa Godserne Freienwillen og Lundsgaard i Grumtofte Sogn indfandt sig 6. Jan. en halv Snes svenske Soldater for at inddrive Skatter; de blev modtaget høfligt, men nogle Timer efter samlede Omegnens Bønder i et Antal af nogle Hundrede sig og tvang dem bort, idet Bønderne samtidig med fint Diplomati raabte: „Svenskerne leve!“ og gav dem Vejvisere med paa Turen tilbage til Flensborg. At Godserne derefter belagdes med en hel Bataillon Svenskere, kunde naturligvis ikke opveje det lidte moralske Nederlag.

Men hos Slesvig-Holstenerne var Forbitrelsen nu saa stærk, at man i Begyndelsen af det nye Aar alvorligt overvejede at benytte Vaabenstilstandens Udløb d. 10. Januar til at lade den nyorganiserede Hær rykke ind i Slesvig. Allerede længe havde det tysksindede Element i Sønderjylland bestormet Landsforsamlingen med Deputationer om Fjendtlighedernes snarlige Genoptagelse, og ved Aarsskiftet havde man indsendt Adresser med c. 8000 Underskrifter (heraf dog kun 1704 fra Nordslesvig) i samme Øjemed. Men hverken i Landsforsamlingen eller i Statholderskabet vovede man, da det kom til Stykket, at gøre Alvor af Truslerne; man indskrænkede sig til at erklære, at man atter overtog Regeringen i Sønderjylland (Marts 1850), hvad der i hvert Fald for den nordlige Halvdels Vedkommende kun betød et Slag i Luften. Saaledes kom Vaabenstilstanden til at føre et forlænget Skinliv i endnu et halvt Aar, mens Fredsforhandlingerne mellem Danmark og Preussen langsomt henslæbte sig for at naa til et magert Resultat (2. Juli 1850).

Fredsforhandlingerne var begyndte straks efter Vaabenstilstandens Afslutning og fra dansk Side blevet førte paa Grundlag af det Program: „Slesvigs Selvstændighed“, der allerede var blevet fremsat i Novbr. 1848 (S. 376). Inden for det danske Ministerium herskede der dog ingen-

Fig. 203. P. G. Bang.
Lit. efter Fotografi (1869).

Fig. 204. J. N. Madvig.
Lit. efter Tegning af E. Fortling.

lunde Enighed om denne Tanke, der med Styrke forsvaredes af P. G. Bang (Fig. 203). Madvig (Fig. 204) og H. N. Clausen (Fig. 205) foretrak stadig en Deling af Sønderjylland, som sidstnævnte forsvarede som et „mindre Onde“ end den løse Union mellem Danmark og Sønderjylland. De to Ministre mente, at Delingen kunde gennemføres, naar den forbandtes med en Personalunion, der opretholdt hele Monarkiets ydre Omfang til det øvrige Europas Tilfredshed. Det er meget ejendommeligt, at Clausen faa Maaneder tidligere havde udtalt sig lige omvendt som Tilhænger af en Ejderstat med provinsiel Selvstændighed for Sønderjylland (Landdag), og om den Del af Landet, som var dansktalende, men besad tysk Kirke- og Skolesprog, havde sagt: „Her har det danske Sprog en fuldkommen Berettigelse til at forsøge paa at vinde sine Enemærker tilbage, derved at der træffes Foranstaltning til, at Beboerne kunne have baade dansk og tysk Gudstjeneste, og at der for Børnene kan vælges imellem dansk og tysk Skole, indtil det viser sig, hvilket Sprog der endnu har naturlig Rod og tiltrækkende Magt i Folket“. Her er de Tillischske Sprogreskripter i det væsentlige foregrebne! Derfor havde de øvrige Ministre nu temmelig let Spil med hans Delingsforslag. Krigsministeren indvendte, at hverken Naturen eller Folket angav nogen Grænselinje inden for Slesvig, og at man i hvert Fald ikke kunde dele, „uden at man først hørte Beboernes Mening derom, og kun naar den fandt Pluralitetens Bifald“. General Hansen havde altsaa hermed gjort sig til Folkeafstem-

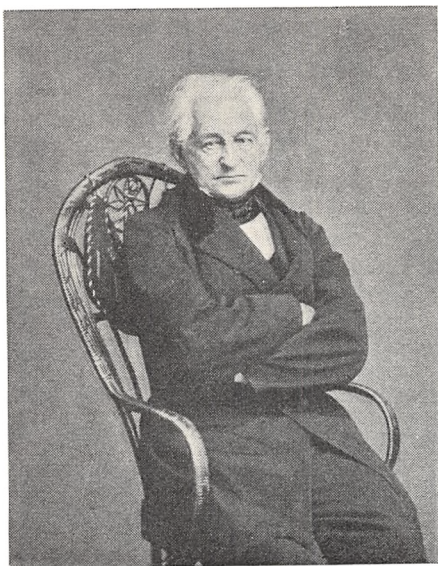

Fig. 205. H. N. Clausen.
G. Rosenkilde fot. (c. 1865).

ningens Ridder! Hovedindvendingerne mod Delingstanken kom dog fra Indenrigsminister P. G. Bang, der paaviste, at ved en Deling vilde Stormagternes Garanti for Monarkiets Opretholdelse bortfalde, og det Stykke Mellemslesvig, der kom til at ligge lige Nord for den nye Grænse, vilde „sukke efter Befrielsen fra det danske Aag, thi som saadant ville de betragte Forholdet“. Men Bangs Hovedgrund var dog, at en Deling var en Uret mod den levende Helhed, hele Hertugdømmet. „Den der saaer Uret, høster oftest kun en bitter Frugt“.

Marineminister Zahrtmann henviste desuden til, at Sles-

vigerne selv aldrig i nogen Adresse havde udtalt Ønske om Delingen, og at Kongen var en saa bestemt Modstander deraf, at han havde truet med at abdicere, hvis den blev til Virkelighed. Dette er rigtigt. Frederik VII.s Interesse for hans Kongegerning var ellers ikke stor, og efter at have fraskrevet sig Enevælden kom han kun ved enkelte Lejligheder, og da navnlig naar det drejede sig om Repræsentation, til at spille en mere fremtrædende Rolle. Men han synes af Pietet at have betragtet det som sin Forpligtelse at bevare Forfædrenes Arv ubeskaaret, og hans udprægede danske Sindelag drog ham i samme Retning. Derfor udtalte han de berømte Ord „Det skal ej ske!“ paa Lerbæk Mark i Septbr. 1848, og derfor begyndte det Memorandum, som han i Decbr. 1849 medgav de danske Delegerede til Fredsforhandlingerne i Berlin med de Ord: „Ingen Deling af Slesvig. Eideren den danske Grænse“, og det endte med: „Uden alt dette bliver indrømmet fra Preussens Side, underskriver jeg ingen Fred“.

Man kunde derfor mene, at Delingstanken nu kun havde Fristed i nogle liberale danske Ministres Hjerner og var blevet ganske rodløs i Virkelighedens Verden. Dette var dog ikke Tilfældet. I Septbr. 1849 udtalte Laur. Skau over for Madvig sin Mistanke om, at Tillisch som Regeringskommisær ikke turde gennemtvinge de ménsvorne Embedsmænds Fjernelse, fordi han var bange for, at dette skulde medføre, at

Delingsprojektet igen skulde dukke op. Denne Mistanke var ikke grebet ud af Luften. I sine Breve til Førsteminister A. V. Moltke gav Tillisch Gang paa Gang Udtryk for sin Tro paa, at hele den slesvig-holstenske Terror i Sydslesvig havde til Maal at gennemtvinge en Deling af Sønderjylland. Man terroriserede altsaa den loyale og fredelige Befolkning for at vække det Indtryk hos Omverdenen, at Danmark i hvert Fald ikke kunde faa den sydlige Halvdel af Hertugdømmet tilbage. Ogsaa Preussen arbejdede paa at bringe en Deling i Stand. Tillisch har rimeligvis Ret i denne Mening. Efter Nederlaget ved Fredericia maatte jo desuden Modet være faldet i den slesvig-holstenske Lejr, og det kunde ikke være vanskeligere for de liberale at bekvemme sig til en Deling, end det havde været Aaret forud, før Slaget ved Slesvig. Fra København modtog de hemmeligt den Efterretning, at Bondevennerne var Majoritet paa den danske Rigsdag, og at disse, som ikke kendte til Nationalhad, var villige til en Deling af Slesvig.

Paa slesvig-holstensk Side havde man overhovedet en tydelig Følelse af, at det var klogest at søge Forlig, før den afgørende Styrkeprøve med Danmark havde fundet Sted. Det konservative Statholderskab var imidlertid lige saa uvillig stemt mod Delingen som de Konservative i Kongeriget og slog derfor ind paa andre Veje. Gang paa Gang afsendtes der i Vinteren 1849—50 Deputationer af „private“ til København for at søge at opnaa en Overenskomst. Men da Slesvig-Holstenerne ikke vilde opgive Forbindelsen mellem Hertugdømmerne, og Danskerne ikke vilde strække sig længere end til „Slesvigs Selvstændighed“, baade i Forhold til Danmark og til Holsten, var Forsøgene dømte til at mislykkes. Og de mislykkedes.

Tilbage stod Forhandlingerne med Preussen. Madvig og Clausen havde erklæret at ville udtræde af Ministeriet, da deres Delingstanke var strandet, og de havde kun ladet sig bevæge til at blive mod, at det i Instruksen for vore Forhandlere paabødes dem at kræve en konstitutionel Forbindelse mellem „det selvstændige Slesvig“ og Kongeriget. Dette lod sig aldeles ikke opnaa. Ja, ikke en Gang til en nærmere Udvikling af, hvad der laa i Fredspræliminærene, var det muligt at bevæge de preussiske Underhandlere. For at faa en foreløbig Ende paa Sagen, maatte man nøjes med „en ren og simpel Fred“ (i Berlin 2. Juli 1850), der kun bragte Krigen til Ophør, men udskød Afgørelsen af den endelige Ordning til senere Forhandlinger. To Dage senere undertegnedes i London af England, Frankrig, Rusland og Sverige-Norge, hvortil senere Østrig sluttede sig, en Protokol, hvori det fremsattes som en europæisk Interesse, at den danske Helstat opretholdtes, og at den danske Konge ordnede Arvefølgen inden for Kongehuset med dette for Øje. Det stilledes Danmark i Udsigt, at Magterne vilde garantere en saadan Ordning.

Slesvig-Holstenerne var nu isolerede og henviste til deres egne Kræfter. 13. Juli opløste Bestyrelseskommissionen sig, og den danske Hær rykkede ind i Sønderjylland til Sejrene ved Isted, Mysunde og Frederiksstad. Men hvor forandret var nu ikke Forholdene fra for to Aar siden! I Angel havde Præsterne, ligesom den Gang, gjort sig usynlige, men efterladt en ildesindet og tvær Befolkning, hvor der som Regel kun i den fattigere Del endnu var danske Sympatier til Stede. „Det er en Jammer, hvorledes Danmark har forsømt dette Land og den troeste Deel af sin Befolkning“ (J. Ræder). I Frisland saa man frivillige og indkaldte i Læssevis begive sig til Rendsborg for at deltage i Kampen mod Danskerne. „Slig Enthusiasmus havde jeg aldrig troet, mand her i Landet ville opleve“, bemærker Jens Wulff. Saa meget stærkere blev naturligvis Tilbageslaget efter Nederlaget ved Isted. Embedsmændene flygtede i massevis, og mange af den almindelige Befolkning fulgte deres Eksempel. Snart var der dødsstille i Stæderne; al Næring stansede, da ingen tyske Prangere fra Holsten længere indfandt sig for at opkøbe Fedekvæget. Mange kunde slutte sig til Jens Wulffs Ord: „Forbandelse over dem, der have bragt denne Ulykke over vores før saa lykkelige, fredelige Land, saadet Tvedragtens Sæd, opvakt Had og Fiendskab mellem de forskellige Nationaliteter af Landets Beboere, der saa fredelig vandrede med hinanden Haand i Haand“.

Under saadanne Forhold var der Grundlag for, at de loyale Helstatsmænd, dansk- eller tysktalende, kunde finde hinanden i et Arbejde paa at knytte den afbrudte Traad med Fortidens Udvikling. I den Vinter, som fulgte efter Frederiksstads Bombardement, greb Tilfredsheden over at være naaet ind i rolige Forhold saa stærkt om sig under Tillisch' faste Styre, at den gav sig Udtryk i Takadresser til Kongen baade paa Dansk og Tysk. Mens 3000 Nordslesvigere¹⁾ gentog deres Ønske fra det foregaaende Aar (S. 389) om den inderligst mulige Forbindelse med Danmark og fralagde sig alle Ønsker om „Slesvigs Selvstændighed“, erklærede 12—1300 Sydslesvigere uden for Flensborg at ville udtale deres Smerte over Oprøret og deres Glæde over den Fredens Velsignelse, der var naaet „under den retfærdige og humane Ledelse af Regeringsforretningerne gennem Deres Majestæts højtærede Minister v. Tillisch, hvem Landet er den inderligste Tak skyldig“. Man bad kun om eet: „At Deres Majestæts Regering vil gaa videre paa den Vej, den er slaaet ind paa“. Her var aabenbart i Færd med at foregaa et Omslag fra Slesvig-Holsteinisme til Loyalitet, og det er værdt at bemærke, at disse Adresser fremkommer efter Tillisch' Udrensning af den oprørske Embedsstand og efter hans Udstedelse af Sprogreskripterne. Sammenligner man

¹⁾ Als mangler helt, og Tallene i Haderslev Amt falder mærkelig spredte, men Aabenraa Amt er stærkt repræsenteret.

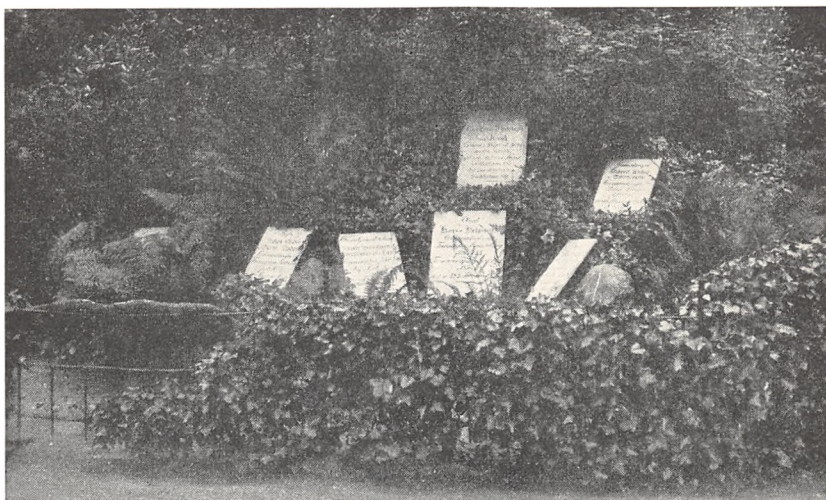
Adresserne med de tidligere i slesvig-holstensk Aand (S. 390), viser det sig først, at mange Navne optræder ved begge Lejligheder (i N. Brarup saaledes 16 Mand). Men ved Siden af dette Omslag er der nok saa meget Tale om en aandelig Rejsning af hidtil undertrykte Lag. Særlig mærkbar er denne Bevægelse i en Række Sogne i Midt-Angel (Sattrup 34, Eskris 78, Tumby 14, Ølsby 32, Strukstrup 38, Nørre Brarup 59, S. Brarup 35, Tolk 55, Løjt 34, samt lidt længere borte Arnæs 51); den føles desuden i Hedesognene Vest herfor (Siversted 26, Eggebæk 26, Fjorde 184, Treja 73 og Hollingsted 23) samt i Egnen Syd for Sli-Danevirke (ialt 314 Underskrifter). Lægger man hertil de Sogne i Nord-Angel, hvor der allerede tidligere var dokumenteret Tilstedeværelsen af en loyal Kerne, viser de rent slesvig-holstenske Omraader sig i Foraaaret 1851 indskrænket til isolerede Pletter (Lyksborg, Husby, Sørup og Gelting), der ligger indkapslede i et Landskab i modsat Udvikling. Hertil kommer saa ganske vist en Bræmme Sogne langs Sliens Nordkyst ind til Slesvig og desuden det fjerne Frisland.

En Forsoningsstemning forefandtes altsaa; om stærkere eller svagere, kan diskuteres. Hovedsagen var imidlertid, om der paa dansk Side var Tilbøjelighed til at komme den i Møde. Hvad Delingstanken angaar, var der endnu en Gang blevet slaaet til Lyd for den. I Efteraaaret 1850, da den danske Hær sejrrig stod paa Danevirke, mente Madvig, at Tyskerne maatte være til at faa i Tale. Han fremsatte da 13. Okt. i Statsraadet et Forslag om en Deling, ikke efter Sproget, men efter „de danske Sympathier“. Ikke som „det mindre Onde“, men som det sande Gode for begge Parter opfattede Madvig Delingen, og han viste en Forstaaelse af Betydningen af det faktiske Samliv, som Sydslesvigerne i Aarhundreder havde ført med Holstenerne, der ganske adskiller ham fra hans samtidige. Løsningen kunde naturligvis kun naas ved en Folkeafstemning, og en saadan synes at have indgaaet i Madvigs Plan, skønt han ikke udtrykkelig nævner den.

Men Madvig tilstaar selv, at hans Forslag blev „aldeles virkningsløst“, skønt han utvivlsomt har Ret i, at heller ikke Ejderstaten paa dette Tidspunkt lod sig gennemføre. Frem for Delingen foretrak man almindeligt, hvis man ikke kunde faa „Danmark til Ejderen“, at vende tilbage til den gamle Helstat, dog paa Betingelse af, at enhver politisk Forbindelse mellem Sønderjylland og Holsten ophørte. Saaledes vilde det gamle Hertugdømme holdes sammen som en Helhed, og baade i Kongeriget og Slesvig troede mange paa, at en Forsoning af de to Nationaliteter nu efter de mange sørgelige Erfaringer skulde være mulig. Denne Tro fandt et smukt Udtryk i Chr. K. F. Molbechs Digt om de to døende Soldater, som laa paa Sliens Bred „og kunde dog ej dø i Fred for lutter Had og Harm“; indtil Kong Abels vilde Jagt lader dem nemme den

Lære, at „Vi skal jo dog den samme Vej, lad os da sammen gaa“. Sit mest magtfulde Udtryk og — sin mest grandiose Naivitet fandt dette Syn maaske i Grundtvigs berømte Linjer:

Fra Als til Dannevirke
fra Sli til Ægirs Dør
skal Danmarks Løver springe
paa Gyldengrund som før;
hos Angler og hos Friser
i genfødt Vennelag
skal synges Kæmpeviser
om Sejrens Julidag.

SJETTE AFSNIT. FREDERIK DEN SYVENDES TID.

I. EN MATERIEL FREMSKRIDTSPERIODE.

De tretten Aar, som Sønderjylland endnu kom til at tilbringe i Statsforbindelse med Danmark, blev — i hvert Fald i materiel Henseende — en lykkelig Tid for alle Landets Indbyggere, uanset deres politiske Sympatier.

I og for sig rummer Tidsafsnittet ingen nye grundlæggende Tanker, hverken paa det økonomiske eller paa det politiske Omraade. Den „Høj-Kapitalisme“ og den „Liberalisme“, som var bleven grundlagte i Aarene siden 1835, afløstes ikke i Halvtredserne af nye Ideer. Tværtimod var det først i denne Periode, de herhjemme kom helt til Udfoldelse. Materielt skyldtes dette to Faktorer: Ophævelsen af de engelske Beskyttelseslove (Korntolden 1846 og Navigationsakten 1849) og de vældige Guldfund i Kalifornien og Australien (fra og med 1848). Følgen blev i de næste ti Aar, 1848—57, en almindelig europæisk Prisstigning paa 42 pCt., der naturligvis blev af overordentlig Betydning for et Landbrugsland som Sønderjylland. Stigningen af Kornpriserne, der allerede var begyndt

Fig. 206. Krigergravene paa Flensborg Kirkegaard. Fotografi.

i Trediverne og Fyrernerne, fortsatte i Halvtredsernes første Halvdel, saa at Prisen paa Hvede i 1855 naaede 28 Mark, Rug 19 Mrk. og Havre 10 Mrk., alt pr. Tønde¹⁾). Smørret gik endog mellem 1847 og 1857 fra 9 op til 12 Skilling pr. Pund. Hertil kom, at man i 1850erne kunde glæde sig ved en Række gode Høstaar, der bidrog til at grundfæste Velstanden.

Forbindelsen med England, som allerede var begyndt før Trearskrigen, udbyggedes nu yderligere paa Grund af det nationale Ønske om at gaa uden om det fjendtlige Hamborg. Medens Slesvigholstenerne endnu under Krigen havde arbejdet paa et Havneanlæg ved Husum, dog vel nærmest for at beskæftige den daarligst stillede Klasse i en urolig Tid, vendte den danske Regering efter Genforeningen resolut Blikket mod det bedre beliggende Tønning, hvis Havn forbedredes. Af engelske Ingeniører gennemførtes saa „Tværbaneprojektet“ (Fig. 207), dog saaledes, at Jernbanen fra Flensborg førtes over Husum til Tønning. „Kong Frederik VII.s sydslesvigske Jernbane“ aabnedes 1854; ved en Sidebane fra Øster Ørsted til Rendsborg var den bragt i Forbindelse med det holstenske Banenet, og regelmæssig Dampskibsfart sattes i Gang mellem Tønning og de engelske Havne. „Tværbanemændene“ havde hermed sejret i den aargamle Strid. Men det skulde snart vise sig, at Hamborgs Handelsforbindelser med de slesvigske Købstæder var for indarbejdede til at kunne brydes ad kunstig Vej. Den vigtigste Im- og Eksport vedblev at foregaa over Hamborg, og den direkte Englandsforbindelse blev noget af en Skuffelse. I 1861 var der endda kun et lille Skib i regelmæssig Fart. Dog var Udførelsen af slagtet Kvæg steget fra 14—15.000 Stkr. i 1851 til over 31.000 Stkr. i 1864.

Derfor tabte man da heller ikke sin Tro paa Jernbanernes straalende Fremtid, og i Frederik VII.s sidste Dage besluttede man at forlænge den sydslesvigske Bane fra Flensborg mod Nord til Vamdrup, saaledes at Stikbaner førte til de enkelte nordslesvigske Købstæder. Hermed vilde Sønderjylland i sin Helhed blive bragt i Jernbaneforbindelse med Kongeriget, men Planen naaede ikke at blive virkeliggjort før under Krigen 1864. Derimod var Nordslesvig i denne Tid blevet veludstyret med Chausséer, saa at Fyrernerens Ønsker nu var opfyldte, og de militære Operationer inden for Landsdelen lettede. Selv i den vanskelige Marskegn mellem Tønder og Husum var disse Arbejder tilendebragte.

Den Stigning i Befolkningstallet, som var i fuld Gang før 1845, vedblev naturligtvis under disse Forhold i forøget Grad. Det samlede Indbyggertal var 1860 naaet til o. 410.000, altsaa en Fremgang fra 1845 paa 17 pCt., d. v. s. forholdsvis mere end i Aarhundredets første Tredje-

¹⁾ Da Kornpriserne S. 180 anførtes for Aaret 1847, burde det have været tilføjet, at de i dette Aar paa Grund af Dyrtiden var usædvanligt høje.

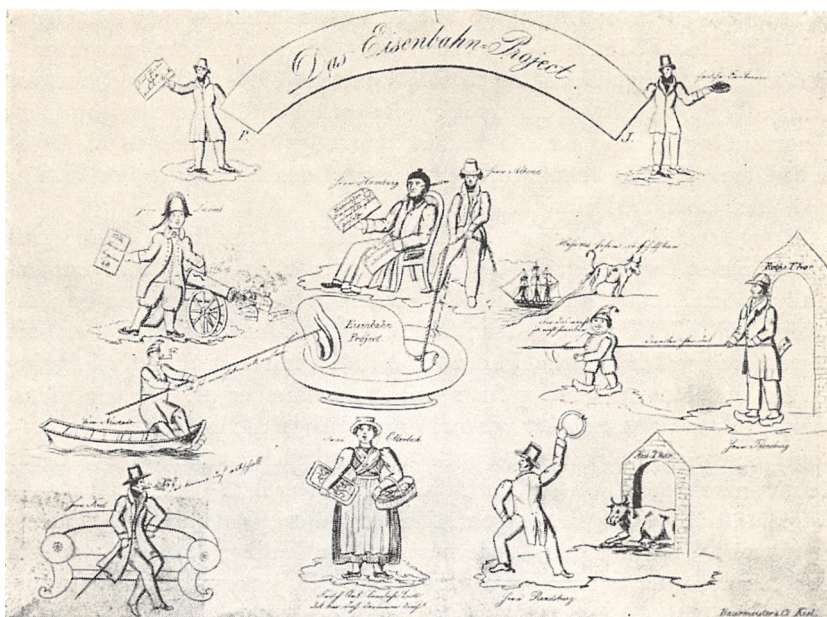

Fig. 207. Jernbaneprojektet.
Satirisk Stik (1853).

del. Mærkeligere er det, at Forholdet mellem Befolkningstallene for By og Land herunder vedblev at være uforandret, et Vidnesbyrd om Sønderjyllands stærkt agrariske Præg. En Betragtning af By og Land hver for sig viser imidlertid i andre Henseender mærkelige Forskelligheder. Paa Landet var samtidig med den absolute Stigning Tilvækstprocenten jevnt synkende gennem hele Perioden 1835—60. Dette skyldtes, foruden Tilstrømning til Købstæderne, Overflytning til Kongeriget og Vandring til Udlandet, vel især til den lokkende nye Verden hinsides Havet. Men i Købstæderne var der en mægtig Fremgang indtil Midten af Halvtredserne. Saa kommer Handelskrisen 1857, og den har vel Hovedskylden for, at Forholdene pludselig faar et helt andet Udseende. Mens Købstæderne mellem 1835 og 1844 var voksede med $3\frac{1}{4}$ pCt., og fra 1845 til 1854 endog med $16\frac{1}{2}$ pCt., viste Femaaret 1855—60 et saa beskedent Procenttal som $2\frac{1}{3}$. I Kongeriget følte man i saa Henseende langt mindre Krisens Virkninger.

Af Købstæderne er det navnlig de nordslesvigske og Flensborg, der fæster Opmærksomheden paa sig. Flensborg gik frem fra 15.000 til 20.000 Indbyggere, Haderslev fra 6000 til 8000, Aabenraa fra 4000 til 5000, mens Sønderborg og Tønder nøjedes med at avancere nogle

Hundreder. Af de sydslesvigske Stæder havde Husum den lykkeligste Udvikling, mens Slesvigs talmæssige Stagnation aabenbart hænger sammen med den ringe Gunst, Byen som Oprørets Hovedsæde nød hos den danske Regering. Slesvig havde ikke blot mistet sin Overret og sin Stænderforsamling; den opnaaede endda først 1857 Tilladelse til at bygge en Sidebane fra Klosterkro til Byen, hvorved den fik direkte Forbindelse med „det store Fædreland“.

„Borgerprotokollerne“ belyser ogsaa i Halvtredserne denne Udvikling inden for de enkelte Byer. I Perioden 1851—1863 tog gennemsnitlig hvert Aar 83 Mennesker Borgerskab i Haderslev, altsaa en Fordobling af Tallet fra 1835—1847. Dette er det største absolutte Tal, som nogen sønderjydsK Købstad kan opvise. En endnu større relativ Stigning udviser dog Husum, nemlig fra 20 til 47 Mennesker pr. Aar, og Flensborg laa ikke langt bagefter (51 pr. Aar, mod 31 mellem 1835 og 1847). Noget lavere stod Aabenraa, Tønder og Sønderborg, men var dog ogsaa tydeligt mærkede af den samme Udvikling. Der er ikke Tegn til, at Krisen 1857 skulde have betydet nogen Afbrydelse heri, saaledes som det viste sig at være Tilfældet ved Stædernes samlede Indbyggertal. Maaske tør man heraf slutte, at den særlig har ramt den jevnest stillede Klasse i Samfundet.

Hvorfra kom da disse mange nye Borgere? Et fælles Træk for alle Stæder er, at Procenten af de i selve Byen fødte er faldende. Intet viser bedre Byernes Tiltrækningskraft paa Landbefolkningen, først og fremmest den sønderjydske. I alle Byer er op imod Halvdelen af de nye Borgere fødte paa Landet mellem Kongeaen og Ejderen. Hvad Resten angaar, viser der sig en karakteristisk Forskel, der peger paa de politiske Sympatier. I Haderslev, Aabenraa og Sønderborg er Indvandringen fra Danmark langt stærkere end fra de Syd for Ejderen liggende Egne; omvendt i Tønder og Husum. Det maa beklages, at Materialet ikke tillader os at besvare Spørgsmaalet om, hvorledes Flensborg stillede sig i saa Henseende.

De stigende Kornpriser og de voksende Befolkningstal peger i Retning af voksende Velstand, men ligesom i Aarene før 1848 er det lettest at maale denne i Købstæderne. Særlig stærk Opblomstring viser Haderslev. Imellem 1845 og 1855 voksede her de kommunale Indtægter med 42 pCt.¹⁾ De største Næringsdrivende i Haderslev var nu ikke saa meget Købmænd og Gæstgivere som Fabrikanter, t. Eks. Jernstøberne Josua og Wolfgang Petersen, Sukkerraffinadør H. L. Tofft og Tobaksfabrikant H. Chr. Hansen. Dette er et Vidnesbyrd om, at Industrien bankede paa Døren selv i en relativt beskedne Provinsby, men samtidig var

¹⁾ 1845 var Tallet 11.452 Th. Kurant, 1855 derimod 28.861 danske Rdl. (En dansk Rigsdaler var $\frac{9}{16}$ Thaler Kur.).

ogsaa den almindelige Velstand i jævn Vækst, hvilket fremgaar af, at Antallet af Skatteydere mellem 1835 og 1855 steg fra 628 til 12—1300 Personer. Denne lykkelige Opblomstring skyldtes ikke mindst Indvandringen fra Kongeriget, der skænkede Haderslev en Række dygtige specialiserede Fagarbejdere, som Guldsmede, Handskemagere og Tobaksspindere. Den kunde maaske være blevet endnu stærkere, hvis man havde naaet at faa Jernbaneforbindelse under Foreningen med Danmark. Nu maatte man indskrænke sig til at glæde sig over de forbedrede Havneforhold, der medførte, at Antallet af ind- og udklarede Skibe fra 1831 til 1853 tredobledes, mens de samlede Havneindtægter mellem 1842 og 1851 steg til det dobbelte.

Aabenraa frembyder ganske tilsvarende Forhold. I de ti Aar fra 1845 til 1855 voksede Antallet af dem, der betalte Næringsskat, fra o. 500 til 850. Det samlede Beløb af Næringsskatten gik i de samme Aar fra o. 4400 Rd. op til o. 13.000. Langt den rigeste Mand i Byen var stadig Skibsreder, Agent Bruhn, hvis Indtægt var fordoblet siden 1845, og som paa Kalø i Genner Bugt havde anlagt det store Skibsværft, hvorfra de aabenraaske Skibe løb til Jordens fjerneste Lande. Men i Modsetning til Haderslev var Byen ikke bleven „opdaget“ af Industrien; Købmænd, Skibsbygmestre — som Jørgen Paulsen — og Skibskaptejner — som Michael Jebsen — udgjorde stadig Byens Patriciat, hvortil Embedsstanden, herunder Apotekerne (Worsaae og Karberg) naturligt sluttede sig, hvad den økonomiske Stilling angaar.

Ogsaa Sønderborg nød godt af den Fremgang, som der var i Tiden, hvortil Anlægget af en Pontonbro, „Frederik VII.s Bro“, over til Sundved formodentlig bidrog sit. Udviklingen her fulgte lignende Baner som i Aabenraa, mens den i Tønder, hvor Uld-, Bomulds- og Tobaksfabrikker sprang op af Jorden, snarere mindede om Haderslevs. Fremgangen i Tønder kan maales med, at Byens Indtægter mellem 1845 og 1855 gik frem fra o. 18.000 til 28.000 Rd. Mindre tydeligt tegner de økonomiske Forhold sig i Flensborg. Byens Indtægtsregnskab viser ganske vist inden for de samme ti Aar en Opgang fra 97.000 til 170.000 Rd. Af 2482 kontributionsyndende Indbyggere i 1855 betalte 102 over 100 Rd., altsaa en nøjagtig Fordobling af Tallet for 1835 (se S. 183). Men ser man paa de enkeltes Indtægter, er der en mærkelig Forandring indtraadt siden da. De store Indtægter er sunket højst betydeligt. Det gælder ikke blot de gamle Velhavere Andreas Christiansen, Agent Jensen (der begge maatte likvidere) og H. P. Schmidt, men særligt iøjnefaldende er, at andre ikke er traadte i deres Sted. Flensborg var aabenbart ikke længer det Sted, hvor store Formuer grundlagdes.

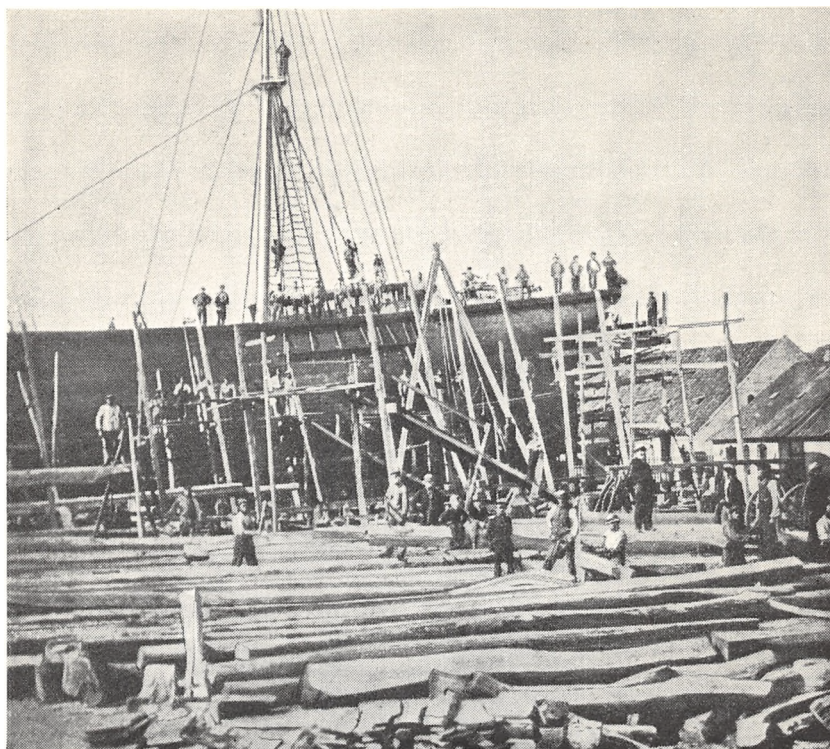
Samtiden forklarede dette med, at Trearskrigen havde afbrudt Flensborgs vigtigste Handelsforbindelser, og at den korte Tid (1850—1853),

da Toldgrænsen laa ved Ejderen, ikke var tilstrækkelig til at genopbygge den hensygnede Industri (Sukkerraffinaderier og Oljemøller) paa et tilstrækkelig fast Grundlag. Den kunde ikke modstaa den hamborgske Konkurrence, da Toldlinjen til Flensborgernes store Sorg igen blev rykket frem til Elben. Handelen paa Vestindien og Grønlandsfangsten var desuden nu synkende, og som allerede nævnt, blev Jernbaneforbindelsen med Tønning en Skuffelse, hvortil Sundtoldens Ophævelse bidrog sit. Derfor var Flensborg ingenlunde velrustet til at modtage det Stød, som Handelskrisen 1857 rettede mod det.

Det var i Midten af Oktober Maaned, at den i Amerika opstaaede Uro paa Handelsmarkedet forplantedes til Europa; først til England, men derfra hurtigt til Fastlandet. Herhjemme faldt Kornprisen i Aarets sidste Kvartal 25 pCt., hvad der bragte mange Handelshuse i Vanskeligheder. Nationalbanken, hvis Filial i Flensborg var blevet genoprettet efter Trearskrigen, stillede sig ret passivt over for Ulykken. Men af alle Monarkiets Købstæder var det kun Flensborg, der paa egen Haand imødegik Krisen. Handelsforeningens Udvalg sammenkaldte til et Møde i Harmonien d. 2. Decbr. for „ved rolig og besindig Samvirken af alle at afvende større Ulykkestilfælde fra vor Stad“. Paa Mødet stiftedes en „Garantiforening“ med en Kapital af 200.000 Rd.; den skulde garantere for Banklaan til Salg af Varer, — hvis Værdi dog skulde overstige den forlangte Sum med to Tredjedele, — og tillige skulde den fremme Obligationshandelen. Ved kgl. Resolution af 14. Decbr. blev Garantiforeningen fritaget for Brugen af Stempelpapir og for Retsvirkningerne af haandfast Pant (Arrest og Beslag ved Fallit), og der herskede kun een Mening om, at dens Virksomhed var velsignelsesrig. At Vekselprotesterne ved Filialbanken blev færre end i andre Byer, kan saaledes tilskrives denne Forening.

Flensborg forvandt derfor ret hurtigt Krisen, og i de følgende Aar skød der stadig nye Industrier op i Byen. I 1860 fremhæves saaledes Hans Jensens Glasværk Nord for Byen ved Chausséen til Aabenraa, hvis Produkter kunde konkurrere med Udlandets bedste og navnlig gik til København. I Forbindelse med det stod en Slibe- og en Sennepsmølle, der dreves ved Vandkraft i Ejerens Have og beskæftigede en Del tilflyttede danske og tyske Familier. I de følgende Aar sendte man med Fordel Skibe paa Fragtfart til Kina, og den gamle Oljefabrikation svarede „nogenledes“ Regning. Men solide var Forholdene i Halvtredserne og Tredserne ikke, og Regeringen søgte ogsaa af denne Grund at støtte Byen ved at udstyre den med Centralautoriteterne for Hertugdømmet (Biskoppen, den kommanderende General, Appellationsretten), med Stænderforsamlingen og med en betydelig Garnison, altsammen Vidnesbyrd om, at ligesom Byen Slesvig skulde straffes, skulde Flensborg belønnes for sit politiske Sindelag.

*Fig. 208. Rabens Skibsværft i Aabenraa.
Fotografi (c. 1875).*

Det var dog særlig Landbostanden, der høstede Fordel af Halvtredsernes Prisstigning, og en stor Del af de indvundne Midler sattes i Driftens Forbedring. Dræning slog igennem, og Mergel og Guano fandt en rigtigere Anvendelse end tidligere. Den Liebigske „Mineralteori“ sejrede inden for Landbruget, d. v. s. at alle med grønne Organer udstyrede Planter udelukkende ernærer sig ved Optagelsen af mineraliske eller andre uorganiske Stoffer. Følgen af alt dette var, at Jordudbyttet fordobledes og tredobledes. Samtidig fandt der en Udvidelse af det dyrkede Areal Sted. Ogsaa i Mejeribruget skete der en stærk Udvikling; om de alsiske Mælkerier (Verthemine og Lysholm) siges det 1865, at Udbyttet pr. Ko var over fire Gange saa højt som i 1857. Læremestrene var endnu hovedsagetlig Holstenerne, men Blikket begyndte ogsaa at rette sig mod Danmark, ikke blot mod Landbohøjskolen, men ganske særlig mod Tesdorph paa Laaland, fra hvis Gaarde der udgik en talrig Skare Lærlinge. Disses Virksomhed kom ogsaa Sønderjylland til Gode.

Fremgangen inden for Landbruget giver sig Udtryk i Stiftelsen af talrige Landboforeninger. 1846 opstod den første, „den nordslesvigske“, paa Pastor Petersen i Skrydstrups Foranledning, med ham selv som Formand og med to Skolelærere som Sekretær og Bibliotekar. Dette er et karakteristisk Vidnesbyrd om, at Stødet maatte komme fra Mænd uden for Bondestanden. Men det varede ikke længe, før Hans Krüger blev den drivende Kraft inden for Foreningen. Han lagde Hovedvægten paa Enganlæg, men ellers var i den første Tid Kornavlens Fremme Hovedsagen. Fra o. 1860 begyndte man imidlertid paa Grund af de nedadgaaende Kornpriser at vende sig til Kvægavlen. Foreningen lod efter Krügers Tilskyndelse uddanne „Engmestre“, oprettede 1857 en Kreaturforsikringsforening og drøftede Indførelsen af Fællesmejerier. En særlig Interesse viste den for Afholdelsen af Dyrskuer, og man deltog derfor med Iver i det store Fællesdyrskue i Haderslev 1859. Medlemsantallet var under disse Forhold jevnt stigende; fra 75 ved Udgangen af 1846 var man i 1863 naaet til 262.

Tallet vilde endda have været højere, hvis Landboforeningen ikke paa dette Tidspunkt havde faaet en farlig Rival. Østboerne fandt det besværligt at rejse de mange Mil til Mødestedet i Gram, og paa Initiativ af N. J. Ravn fra Sjølundgaard oprettedes 1861 „Haderslev Amts Landboforening“. Laurids Skau blev den nye Forenings Formand, og ved sine gode politiske Forbindelser lykkedes det ham at opnaa Statsunderstøttelse. Følgen blev naturligvis en hurtig Tilslutning, saa at man naaede 400 Medlemmer. „Haderslev Amts Landboforening“ betegnede ogsaa paa det aandelige Omraade en Reaktion mod Vesteregns hidtidige Førerskab. 1862 holdt saaledes Pastor Rasmussen fra Halk Foredrag om Oprettelsen af en ny Undervisningsanstalt i Amtets østlige Del, altsaa en Rival til Rødding, der efter 1848 kun sjældent besøgte af Østboerne. For denne Gang afværgedes dog Spaltningen, da man mente først at burde støtte den Landbrugsskole i Oversø (Aagaard), som lige skulde aabnes. Man indskrænkede sig derfor til en Advarsel til Rødding om at slaa ind paa „en anden Retning“. Hermed sigtes utvivlsomt til den grundtvigske Aand paa Rødding, der havde vakt Modstand. Først 1869 opnaaede derfor Østeramtet sin egen Højskole i Vonsbæk (A. P. West).

En tilsvarende Virksomhed øvedes fra 1852 af den sundevedske Landboforening og fra 1855 af den alsiske. Inden for den sidste møder man ikke alene de bekendte Gejstlige, som Biskop Hansen og Pastor Schwensen. De Mænd der udmærkede sig ved det stærkeste Initiativ, som Knudsen paa Lysholm, Nic. Ahlmann, der var Sekretær, Hans Lassen fra Lysabild og Grau fra Pøl, blev ganske naturligt ogsaa politiske Førere for Befolkningen under Preusserherredømmet.

Fig. 209. Bønder fra Ullerup, Avnbøl og Blans, forsamlede uden for Ullerup Kro. Fotografi (c. 1870).

Ejendommeligt er det, at man 1859 drøftede Indførelsen af en „virkelig repræsentativ“ Kommunalforfatning, „for at Befolkningen efterhaanden kan modnes til politisk Selvstændighed og Selvbevidsthed“. Foreningens Formand betonedede ganske vist, at der kun skulde være Valgret og Valgbarhed for dem, der besad „en vis Ejendom“. Enstemmigt vedtog man at rejse Sagen. Iøvrigt søgte man paa Als i højere Grad end i Haderslev Amt at holde paa Kornavlén, men ved Siden heraf vilde man dog ogsaa fremme Hesteavlén gennem Indkøb af engelske Fuldblodshingste, og Ahlmann var en Ven af Oprettelsen af en konstant Race gennem Indførelsen af Anglerkvæg. Foreningens Grundstamme bestod af Proprietærer og Boelsmænd, der ikke var meget demokratiske. Medlemsantallet naaede umiddelbart før Krigen 1864 halvtredje Hundrede; derpaa fandt der nogen Tilbagegang Sted.

Ogsaa paa mere begrænsede Omraader — som Løjthålvøen — og i Mellemslesvig dannedes der i Halvtredserne Landboforeninger, ligesom Tanken om Fællesmejerier laa i Luften. Tiden for de kooperative Foretagender til Landbrugets Fremme var aabenbart inde. Det første Brandforsikringsselskab var stiftet 1847 af den samme Kreds af

Mænd, som stod bag „den nordslesvigske Landboforening“. Da man i Begyndelsen kun kunde forsikre en mindre Del af sine Ejendele, gik det smaat med Indtegningen af Medlemmer (Febr. 1850: 324), men fra 1852 forhøjedes Selvforsikringsmaksimum, og Folk strømmede til (1860: 3913). 1855 vedtog man ogsaa at optage Medlemmer i Mellem- og Sydslesvig, „indtil hvor den holstenske Byggemaade begynder“. Dette Skridt, som navnlig støttedes af Hans Krüger, maa ses som et Led i den danske Politik i Stænderne, der gik ud paa at knytte saa stærke økonomiske Baand som muligt mellem den dansk- og den tysktalende Befolkning. Forsøget lykkedes, endog langt ud over 1864, saa at der i Mellem- og Sydslesvig fandtes flere Tusinde Landmænd, som stod som Medlemmer af „den nordslesvigske Brandforsikringsforening for rørlige Ejendele“.

Samtidig med den første Landboforening og Brandforsikringsselskabet var det Haveselskab, som Riegels paa Snoghøj stiftede „for Jylland, Fyen og Slesvig“, men langt større Betydning havde Bestræbelserne paa at skabe en Kreditforening for Landbruget, saaledes at Ejendomsbesidderne ganske vist løb hele Risikoen, men til Gengæld selv styrede og oppebar hele Udbyttet. Den adelige Kreditforening af 1811 var forlængst afsjælet, og under det stærke økonomiske Opsving i Halvtredserne maatte alle Laanere henvende sig til private. Krisen 1857 gjorde dette endnu føleligere, og i Decbr. 1861 fik „Den vest- og sønderjydske Kreditforening“ derfor Tilladelse til ogsaa at drive Udlaansvirksomhed Syd for Kongeaaen. Men Bevillingens Betydning svækkedes meget i Praxis, fordi „den slesvigske Ret“ medførte Vanskeligheder for en hurtig Retsforfølgning, og fordi Panteregistrene i Slesvig førtes paa en anden Maade end i Kongeriget. Kreditforeningens Udlaansvirksomhed blev derfor i Sønderjylland kun ringe, og den ophørte helt 1871.

Store Landmandsmøder med Udstillinger viste det nordslesvigske Landbrugs høje Stade. Selv om ogsaa den tysktalende Befolkning i Sydslesvig var fulgt med, er det bemærkelsesværdigt, at Krisen 1857 ramte den langt haardere end Nordslesvigerne. Landmændene dernede var vedblevet med at levere paa Kredit til Hamborg, og de derværende Handelshuses Fald gav dem derfor alvorlige Smæk. Det var navnlig Gods-ejerne i Angel, Svans og Dänischwold, der desuden havde brugt mange Penge i Tyskland, som nu kom i saadanne Vanskeligheder, at de efter Rygtet endog var udsatte for at maatte gaa fra Gaardene. Lidet logisk, men psykologisk forklarligt var det, at dette bidrog til at lade Uviljen mod Danmark blusse op igen. Man fornyede saaledes sine Protester mod den danske Rigmønt og søgte heri en Grund til den Misère, hvis Hovedaarsag dog kunde søges paa nærmere Hold.

Heller ikke i Nordslesvig havde dog de gode Aar medført lutter lyk-

lige Følger. Amtmand Stockfleth i Haderslev pegede allerede Aaret før Krisen over for Ministeriet paa, at ganske vist var Landet i de sidste Aar steget „til en høi Grad af Velstand“, men samtidig havde den rige Bondestand unddraget sig det personlige Arbejde, og Indvandringen fra Jylland var standset, fordi denne Landsdel nu behøvede sine Kræfter selv. Hvorfor kunde da Sønderjylland ikke forsyne sig med Arbejdskraft paa naturlig Maade fra Landsdelen selv? Aarsagen var ikke saa meget Folketabet ved Krigen og Udvandringen til Amerika og Australien, som en for vidt dreven Ængstelse for Udstykning og den faktiske Tilladelse til at slaa flere selvstændige Ejendomme sammen. Derfor kom man til at savne en indfødt Landarbejderstand, og den standsede Indvandring af jydsk Bønderkarle maatte nu erstattes ved en stærk Indstrømning af fattige tyske Arbejdere, „til liden Baade for Nationalitet og Modersmaal“. En Fæstemand i Haderslev havde alene indskrevet 321. Ganske tilsvarende Meddelelser gav Kammerherre Heltzen for Aabenraa-Sønderborg Amters Vedkommende; alene i S. Rangstrup og Lundtoft Herreder var den tyske Indvandring paa over 400 Arbejdere, og i Augustenborg Herredsfogedi betegnedes den som „betydelig“. Selv om Heltzen mente, at Sagen „endnu ikke“ havde antaget „nogen særdeles betænkelig Charakter“, er det dog tydeligt, at — bortset fra det nationale Spørgsmaal — aflørede denne Udvikling en meget uheldig social Deling inden for Nordslesvigs Bondestand. De velstaaende blev mere velstaaende, de fattige mere fattige, og de sidste søgte ind til Købstæderne, hvor vi allerede har set Virkningen heraf i de stærkt stigende Tal paa Indbyggere og Borgere.

For Befolkningen i dens Helhed blev dog Perioden 1850—64 „Frederik den Syvendes lykkelige Tid“. Dette var den for saa vidt ogsaa, naar der alene ses hen til den materielle Udvikling. Det har dog allerede under Behandlingen heraf vist sig umuligt at udskyde visse aandelige Faktorer: Den antigrundtvigske Strømning i Haderslev Østeramt, Konservatisme kontra Fremskridtsaand paa Als, og Trangen til at knytte Baand mellem danske og tyske i Vestslesvig. Naar man vender sig til den almindelige Historie, vil det vise sig, at der hermed er anslaaet Toner, som klinger stærkt, hvor Menneskeviljer mødes og brydes.

2. SPROGRESKRIPTERNE.

Da Bestyrelseskommissionen kort før Slaget ved Isted opløstes, havde F. F. Tillisch som overordentlig dansk Regeringskommisær, under Ansvar for Kongen alene, overtaget Enestyret af Sønderjylland.

Det sidste Aars Erfaringer var ikke gaaet frugtesløse hen over ham,

og endnu mere gjaldt dette om den unge 35aarige Mand, der hidtil kun havde virket som hans Privatsekretær, men som fra nu af lige til 1864 skulde faa en Indflydelse paa Landets Udvikling som ingen anden Enkeltmand.

Theodor August Jes Regenburg var Søn af en Præst (Diakon) i Aabenraa og havde tidligt mistet sin Fader. Familiens Kaar havde været saa smaa, at han herefter var blevet opdraget hos Pastor J. H. Prehn i Bjolderup Præstegaard. Fjorten Aar gammel blev han Elev paa Sorø Akademi og tilbragte her Tiden, til han 1835 blev Student med højeste Karakter. Sorø kom hele Livet igennem til at betyde meget for Regenburg. Her blev han stærkt paavirket af Historielæreren C. F. Wegener; han, der naar han gennemgik Frederik IV.s Indlemmelse 1721 med sine Elever, slog Snustobaksdaasen i Katedret med et Brag og raabte med lysende Øjne: „Han lod sig hylde „efter Kongelovens Arvefølge“. Hører I det; glem det saa aldrig!“ Regenburg vandt ogsaa her, trods sit tilbageholdende Væsen, en Skare Venner, som han siden drog ind i det sønderjydske Arbejde. Eksempelvis kan nævnes Klassekammeraterne Monrad (senere Latinskolelærer i Flensborg) og Aleth Hansen (Provst og Præst i Grumtofte), samt de noget yngre: Krog-Meyer (Diakon i Sottrup), Nissen (Præst i Hyrup), Jacob Hansen (Præst i Gelting), Voigt (Præst i Vanderup), J. V. Hansen (Diakon i Grumtofte), Fr. Meyer (Medlem af Appellationsretten i Flensborg), Hother Smith (Herredsfoged i Lundtoft Herred), A. F. Moltke (Herredsfoged i Vis og Ugle Herreder) og H. R. Hiort-Lorenzen (Herredsfoged i Sattrup Herred). Ingen af disse Mænd kom til at gøre ham Skam; flere af dem indskar deres Navne dybt i Landets Historie. De saa op til ham som en Høvding, og da alle de gamle Elever samledes i Sorø 1862, hyldedes han „med ustandselig Jubel“.

Efter at være bleven juridisk Kandidat, ansattes Regenburg i Danske Kancelli og bestred sit Arbejde „til Kollegiets fuldkomne Tilfredshed“. Samtidig var han knyttet til sin øverste Chef Stemmann som Privatsekretær. Han kom til at staa den gamle Præsident saa nær, at han næsten betragtedes som Medlem af Familien og t. Eks. konciperede Kodiccillen til Stemmanns Testamente. Præstesønnens Respekt for Godsejeren og den høje Embedsmand blev herunder forenet med hans Hengivenhed for den Patriark, som var dygtig og retsindig, som under et haardt og koldt Væsen gemte et varmt Hjerte, og som havde den Hovedegenskab, at han „rolig kunde høre paa uforbeholdne aabenhjertige Udtalelser“. Regenburg lærte i Forholdet til Stemmann den Kunst at være Nr. 2, men tillige at være den Øverstkommanderendes Stabschef; han paavirkedes ogsaa af ham i konservativ Retning, saa at han aldrig blev nogen rigtig Nationalliberal. Af sine Omgivelser blev han kendt som den lille Mand

med de solide Kundskaber, tilbageholdende, fast under den blidest mulige Form, men inderst inde en blød og varm Natur, der egnede sig til at være sjælefortrolig og Tankeforløser. „Regenburgs dejlige Smil“ omtales ofte af hans senere Embedsmænd. Der var noget samtidigt modererende og ildnende hos ham i Forholdet til hans Medmenesker.

Det var derfor en meget ubehagelig Oplevelse for Stemann, — der imens havde mistet sin Statsministerstilling d. 21. Marts 1848, — da han d. 9. August 1849 modtog et Brev fra sin kære Søstersøn Tillisch, hvori denne under Henvisning til en Ytring fra Onklen om, at „alle personlige Hensyn burde tilsidesættes, naar det gjælder Fædrelandets Vel“, forlangte — Regenburg udleveret til sin Tjeneste. „Hvor ubehageligt det derfor end er for mig, og hvor nødigt jeg end skrider dertil“, skrev Tillisch ironisk, „da seer jeg mig dog nu, efter at jeg forgieves har forsøgt alle andre Udveje, i den Nødvendighed at anmode Justitsministeren om at beordre Cancellist Regenburg til at følge med mig til Flensburg“.

Som et Vidnesbyrd om „gamle Stemann“s Følelser i dette Øjeblik ved denne junkeragtige Optræden staar endnu hans Paategning for oven paa Papiret: „*Stank für Dank! troe Ingen for vel! traue, schau, wem!*“ Men heller ikke Regenburg var helt glad ved den Ordre, han samtidig modtog fra Justitsminister Bardenfleth om at stille sig til Tillischs Raadighed. „Presset til at gaae med Tillisch til Slesvig“, noterer han i sin Dagbog. Allerede den følgende Dag fik han paa Rejsen gennem Sønderborg at se „de sørgelige Forviklinger, som Tiden har bragt i gamle Forhold“; d. v. s. at nogle af hans gamle Venner under Trearskrigen var kommet paa den gale Side. Dog, Wegeners og Stemanns Elev nærede ingen Tvivl om, hvor han selv hørte hjemme.

Saa fulgte den lange, svære Vinter 1849—50 med de mange nedtrykkende Erfaringer for Tillischs Sekretær, og man forstaar, at han endnu i August 1850 med Lettelse kunde skrive til Stemann om „min sikkert snart forestaaende Tilbagekomst til Kjøbenhavn“ for at genindtræde i sit tidligere Afhængighedsforhold til den gamle Minister. Saaledes skulde det ikke gaa. Den fødte Slesviger, der nu paa nært Hold havde genopfrisket sit Kendskab til sønderjydske Forhold, fik et langt videre Virkefelt aabnet for sig.

1. Septbr. 1850 (Dagen efter at han var bleven udnævnt til Fuldmægtig i Justitsministeriet!) fik Regenburg af Tillisch overdraget Bestyrelsen af alle de sønderjydske Kirke-, Skole- og Undervisningssager under Regeringskommisæreren. „Først da det havde viist sig, at ingen anden vilde overtage Hvervet“, fandt Regenburg sig forpligtet til at gaa ind derpaa. Han var fra da af i Virkeligheden Departementschef for den

vigtigste Gren af Slesvigs Styre, skønt selve Titlen først to Aar senere tildeltes ham¹⁾).

Et stort Rydningsarbejde laa i Efteraaret 1850 for Tillisch og hans højre Haand. Det var i Virkeligheden et fuldkomment opløst Statsstyre, som han overtog fra Landsforvaltningen og Statholderskabet. Selv om det loyale Element var i tydelig Vækst, var til Gengæld de ivrige Slesvig-Holstenere mere uforsonlige end nogensinde. De højste rundt om den slesvig-holstenske Fane, afsang paa Dril Slesvig-Holstenvisen og Smædesange om Kongen, ja, lejlighedsvis (som i Klægsbøl) fandt man ved Husundersøgelse Oplag af Ammunition paa Gaardene. Det kan derfor ikke undre, at der indførtes Belejringstilstand i Sydslesvig, og i hele Landet Forbud mod den slesvig-holstenske Kokarde og Censur over Pressen. Da Hæren hjemsendtes i Begyndelsen af 1851, erstattedes den med et militært indrettet Gensdarmeri, under Inspektør Leerbech, der opretholdtes gennem de nærmest følgende Aar.

Oprøret havde haft sin Rod i Embedsstanden. Allerede Bestyrelseskommissionen havde set sig nødsaget til at skille sig af med dem, der ikke vilde udføre dens Befalinger; men bortset fra Amtmanden og Magistraten i Husum havde dette væsentlig ramt Slesvig-Holsteinismen i Nord-slesvig, nemlig Magistraten i Aabenraa og en Række Præster rundt om i Landsognene. Efter Istedslaget kunde Tillisch udstrække den politiske Udlugning til Sydslesvig. En stor Del af Embedsmændene havde dog forinden taget Flugten af Frygt for Fængsling, saa at Embederne stod ledige; af de tilbageblevne afskedigedes nogle, ligesom der udstedtes Forbud mod, at særligt ivrige Deltagere af Rejsningen maatte opholde sig i Landet. Allerede 10. Maj 1851 udstedtes dog et almindeligt Amnestipatent, der foruden de frafaldne Officerer kun undtog 33 (senere: 21) Mænd fra at maatte vende tilbage til Sønderjylland. I Spidsen for denne Liste stod Hertugen af Augustenborgs og Prinsen af Nørs Navne. Af de øvrige lægger man særlig Mærke til Beseler, Herredsfoged Jacobsen, Borgmester Schow, Provsterne Nielsen og Rehhoff, Pastor Lorenzen, Bremer, Gülich og Heiberg.

Men Ændringerne havde naturligvis ikke alene personlig Karakter. Den provisoriske Regerings og Statholderskabets Love og Forordninger ophævedes, almindelig Værnepligt indførtes som i Danmark, og en Overjustitskommission i Flensborg afløste den tidligere Appellationsret for begge Hertugdømmerne paa Gottorp. Endelig flyttedes Toldlinjen fra Kongeaaen til Ejderen. Holsten var endnu besat af de slesvig-holstenske Tropper, og det var sikkert Tillisch kært,

¹⁾ Chef for Justits-, Politi- og Militærsager vedblev C. L. Stemann foreløbig at være, medens 2det Departement (de tidligere Rentekammersager) horte under Kranold, og 3dje Departement (tidligere Finanskollegiesager) sorterede under L. Boolsen.

at han herved var forhindret i atter at rykke Toldgrænsen helt frem til Elben. En faktisk Ejderstat var herved grundlagt paa det økonomiske Omraade. Samtidig kom der nemlig Ændringer i den slesvigske Toldtarif, hvorved 50 Toldsatser forhøjedes (Kaffe, Vin, Manufakturvarer, Træ o. s. v.), for at man kunde komme paa Linje med Kongeriget, og den kongerigske Brændevinsafgift, der hidtil havde været ukendt i Sønderjylland, indførtes. Som et Modtræk mod denne sidste Byrde ophævedes ganske vist „Grund- og Benyttelsesskatten“ af 1802. Først ved Toldloven 1852 bragtes dog Forhøjelserne i System. Fra slesvig-holstensk Side klagede man straks over, at Følgen blev en Fordyrelse af Priserne. Den indenlandske Produktion fik nemlig Karakter af Monopol, thi Territoriet var saa lille, at der ikke blev Plads for nogen indbyrdes Konkurrence mellem Producenterne.

De Embedsmænd, som skulde fylde de mange Huller, maatte i Begyndelsen komme nordfra. Dels af denne Grund, dels fordi man havde et saa godt Øje til Kiels Universitet, ophævedes den gamle Bestemmelse om, at man skulde have studeret her i to Aar („Bienniet“). Det er klart, at dette hilstes med levende Uvilje i alle slesvig-holstenske Kredse, og et haardere Slag kunde heller ikke have været rettet mod den Bevægelse, der havde sit Udspring fra Kiel og stadig søgte sine Impulser her.

Det synes mærkeligt nok, som om det var Frederik VII (Fig. 210) selv, som tog Initiativet til dette Skridt. Den folkeelskede, men indolente Konge formaaede som bekendt ikke at føre nogen selvstændig Politik, men et fast Punkt var der dog altid i hans midtpunktflyvende Sjæleliv: Kærligheden til det danske Slesvig. I en af hans Blyantsoptegnelser i Tillischs efterladte Papirer hedder det: „Det maae tages i Overveielse om man ei kan adskille Universitetet i Kiel fra Slesvig, saa at de Kandidater der ønske Ansettelse i Slesvig alene behøve at tage deres Examina endten ved Universitetet i Kjøbenhavn eller for en Commission som kunne tage Sæde i Flensborg“. Kongen peger derefter paa det hensigtsmæssige i at indsætte en Biskop med Sæde i Flensborg og „samme Fuldmagt som en Supperintendant“ (Kongen blev aldrig helt stiv i det ortografiske). Endelig følger: „Det maae noie paasees i den Dansktalende Deel af Slesvig at Skolesproget og Kirkesproget der bliver udelukkende Dansk, og at Skolelærerne, som nu ere tydske, blive entledigede og nye Danske indsatte“.

Forordningen om „Bienniet“s Ophør udkom først i Februar 1851, men det er aabenbart, at Kongens Optegnelse er ældre end denne Dato, vel snarest fra Efteraaret 1850. Paa dette Tidspunkt var der altsaa heller ikke endnu truffet endelig Afgørelse om Sprogforholdene. Hvilken Uklarhed der endnu da herskede i Offentligheden om Tillischs Hensigter, fremgaar af „Dannevirke“s Bemærkning 25. Septbr. 1850 ved Hagerups Udnævnelse til Præst i Store og Lille Solt, at nu skulde for første Gang

Fig. 210. Frederik VII.
Litografi.

en dansk Mand „tolke Guds Ord i det tyske Sprog“. Karakteristisk er Aleth Hansens (Fig. 211) Beretning om hans Møde i Flensborg i Slutningen af November samme Aar med hans gamle Skolekammerat Regenburg. Aleth Hansen var da udnævnt til Præst i Husby, og Regenburg blev „øiensynlig noget altereret“ ved at finde, at han havde haft det Mod straks at tage Kone og Børn med derved fra Nørrejylland. Nydelig er Hansens Skildring af Regenburg: „Imidlertid fattede han sig snart, og jeg mindes endnu, hvorledes han fuld af Deltagelse traadte hen til Alkoven, trak Gardinet tilside og betragtede Børnene, der allerede i dyb Søvn udhvilede sig

efter de mange Dages trættende Reise og Kjørsel“. Tænkte Regenburg paa, at dette yngste Danmark skulde være hans Forbundsfæller i den forestaaende Kamp? Saa spurgte Aleth Hansen om, hvilket Sprog han skulde præke i Husby, og fik til Svar: Tysk. „Og da jeg bemærkede, at jeg, som han nok erindrede, i min Ansøgning ikke var gaaet videre end at tilbyde at prædike Tysk hver anden Søndag, skyndte han sig med at føie til, at jeg om kort Tid vilde komme til afvekslende at prædike Dansk. Jeg forstod det ikke, og den korte paafølgende Samtale bragte mig ikke sønderlig videre Forstaaelse. Det var første Gang, Sprogreskriptet kom mig i Møde“.

Først i Efteraaret 1850 synes altsaa Tillisch at have taget sin endelige Beslutning i Sprogsagen. Da Spørgsmaalet om Sønderjyllands fremtidige Forfatning i Foraaret 1849 drøftedes inden for Novemberministeriet,

havde der været Enighed om at henlægge Nordslesvig under det danske Kirke- og Undervisningsministerium, det øvrige af Hertugdømmet under det slesvigske Ministerium, hvorved altsaa den gamle Tilstand inden for Kirke og Skole vilde være bleven fastslaaet for al Fremtid. Kun H. N. Clausen søgte at hævde „det danske Sprog en fuldkommen Berettigelse til at forsøge paa at vinde sine Enemærker tilbage“. Dette skulde ske ved her at indføre afvekslende dansk og tysk Gudstjeneste og ved at give Beboerne Lov til at vælge mellem dansk og tysk Skole, „indtil det viser sig, hvilket Sprog der endnu har naturlig Rod og tiltrækkende Magt i Folket“. Clausen var derfor en Modstander af Sønderjyllands Deling i to Bispedømmer, men dette blev den faktiske Tilstand under Regeringskommissionen 1849—50.

Tillisch, der i 1849 ganske havde sluttet sig til Ministeriets Flertal i Sprogsagen, havde ved sin Tiltræden som kgl. Regeringskommissær i Juni 1850 over for Kongen fremsat det som sit Maal at skabe „den nøiest mulige Forening mellem Kongeriget og Hertugdømmet Slesvig og den størst mulige Adskillelse mellem Hertugdømmerne Slesvig og Holsteen“. Men han havde ikke talt et Ord om en Ændring af Sprogforholdene. Initiativet til Sprogreskripterne kan næppe tilskrives ham.

Regenburg er aabenbart Sprogreskripterens Fader. Han har selv sagt det („det er mit Værk alene“), og han har hævdet, at han allerede fra han var 15 Aar gammel, i den Henseende havde vidst, hvad han vilde. Skal han dele den noget tvivlsomme Ære med nogen, maa det — som ovenfor nævnt — være med Kongen. Tillisch, der, som Regenburg senere udtrykte det: „efter Istedslaget gik for fulde Sejl med Danskhedens Aandepust“; med andre Ord: var under nationalliberal Paavirkning under sit Flensborgophold 1850—51, havde ikke noget imod at lægge Navn til og tage Æren. Senere, da han som Minister i København stod over for Ansvaret, søgte han ganske vist til Regenburgs store Ærgrelse at knibe fra det. Ikke helt uden Grund. Ligesom det i 1840 havde været sønderjydske Købmænd, der skabte „Danmark til Ejderen“ (S. 248) var det altsaa ti Aar senere en Sønderjyde, som formede det skarpeste Kon-

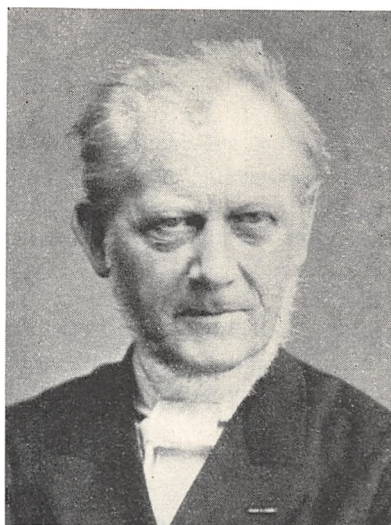

Fig. 211. Aleth Hansen.
Hansen & Weller, Kbhvn., fot.

fliktstof mellem Dansk og Tysk. Flor, den eneste, der maaske kunde have ledet Udviklingen i en anden Retning, havde forskertset sin Indflydelse ved at støtte den slesvigske Selvstændighedsfølelse og forlod Landet i April 1851.

Allerede før Regenburg havde tiltraadt sit Embede, havde Tillisch ført Undervisningssproget i Haderslev lærde Skole tilbage til, hvad der var blevet besluttet i Christian VIII.s sidste Aar, altsaa Dansk, og kort efter Regenburgs Udnævnelse afskaffedes den Tilladelse til tysk Privatundervisning ved Nordslesvigs Folkeskoler, som var blevet givet sammen med Reskriptet af 14. Maj 1840. I de følgende Maaneder stilledes, væsentlig efter Befolkningens eget Ønske, Dansk og Tysk lige i Kirken i de nordslesvigske Købstæder Haderslev, Aabenraa og Sønderborg; ligesom Dansk blev Undervisningssprog i Skolerne overalt i Nordslesvig, ene Christiansfeld undtaget. Nu forsvandt de Rester af tysk Præken, som endnu var til Stede uden for Købstæderne (Løgumkloster, Klipleve, Ringenæs, Graasten, Broager og Augustenborg). Bortset fra Christiansfeld var altsaa Nordslesvig administrativt lige saa „rent dansk Land“ som Nørrejylland og Øerne.

Men det afgørende Skridt stod tilbage. Aleth Hansen fortæller i sine Erindringer, at det fra Slutningen af 1850 var „en offentlig Hemmelighed“ i Flensborg og Omegn, at en stor Forandring var forestaaende. Saa fik han en Dag en Skrivelse fra Kirkevisitoriet (Amtmand Wolfhagen og Provst Asschenfeldt), hvori Regeringens Hensigt meddeltes ham, og han opfordredes til at udtale sig om de sproglige Forhold i Husby Sogn „og om den paatænkte Forandring“. Det sidste Punkt faldt, rimeligt nok, Aleth Hansen for Brystet. Han som andre angelske Præster (f. Eks. Hagerup) havde hidtil mødt udpræget Velvilje hos Befolkningen og forudsaa, at den Fred, han ønskede, nu vilde blive forstyrret. Der gik jo i dette Øjeblik et Fordragelighedens Pust gennem Landet; nede i Husum sammenskød saaledes 90 Borgere 400 Mrk. Cour. til et Mindesmærke over de danske Soldater, der var faldne ved Forsvaret af Frederiksstad. Paa den anden Side maatte Mænd som Aleth Hansen finde det „naturligt“, at Dansk i Sogne som Husby sideordnedes med Tysk. „Med Guds Hjælp“ skrev han derfor i sin Anbefaling af Sagens Gennemførelse.

Wegener — der forøvrigt tidligere (i 1841) havde indtaget et noget andet Standpunkt i Sprogsagen („for Mellem-Slesvig en dansk og en tysk Skole i hvert Pastorat, samt afvevlende Prædiken“) — havde i Efteraaret 1850 i et Brev henvist Regenburg til Forordningen af 19. Jan. 1811. Det var Meddelelsen fra slesvig-holstenske Kancelli til Overretten paa Gottorp af Frederik VI.s Reskript af 15. Decbr. 1810 om Indførelsen af dansk Kirke-, Skole- og Retssprog overalt, „hvor det

danske Sprog er Almeenmands Sprog“ (Side 57—63). I Kancelliets Meddelelse brugtes imidlertid i Stedet Udtrykket „*hvor der tales Dansk*“, og da Frederik VI.s Reskript lige saa lidt var kendt af Tillisch og Regenburg som af Wegener, blev det disse ubestemte Ord, som gentoges i den Skrivelse til Kirkevisitorierne, som Aleth Hansen omtaler. De Svar, som indløb fra Kirkevisitorierne i Mellem- og Sydslesvig, var ret forskellige, men de stemte overens i at anbefale det største Maadehold i Udførelsen af Regeringens Ønske. Mærkes kan navnlig Amtmand Davids' og Provst Martens' Udtalelser om Gottorp-Hütten Provsti. Begge var de usvigeligt loyale Mænd og havde lidt haardt for deres Trofasthed i de forløbne Aar; Davids' Behandling i Husum og Frederiksstad (S. 383) berettiger næsten til at kalde ham en Martyr for hans Kongetroskab. Men begge var de ogsaa udelukkende prægede af tysk Kultur. De anbefalede, at man skulde indskrænke sig til to ugentlige Timers Danskundervisning, da der ikke fandtes nævneværdigt dansk Talesprog tilbage inden for dette Provsti. Det var et daarligt Varsel for Sprogreskripterens Fremtid.

Den eneste Virkning heraf blev, at Tillisch foreløbig udskød sin Beslutning for Gottorp Amts Vedkommende, men 7.—8. Febr. 1851 udkom de navnkundige Bestemmelser for alle Flensborg Provstis Landsogne, for Tønder By og de dansktalende Landsogne i samme Provsti (Medelby, Ladelund, Sønder Løgum, Ubjerg, Aventoft, Humtrup, Brarup, Karlum, Klægsbøl og Læk) samt for Hjoldelund, Fjorde, Olderup og Svesing Sogne i Husum-Bredsted Provsti. Undervisningsproget blev herefter rent Dansk med 4 ugentlige Timers Undervisning i Tysk, hvilket straks traadte i Kraft i de lavere Klasser. Kirkesproget blev i Tønder Købstad dansk og tysk paa samme Søndag, men i alle Landsogne dansk og tysk hver anden Søndag. Kirkelige Handlinger skulde udføres paa det Sprog, vedkommende Menighedsmedlem ønskede. Endelig bestemtes, at de Skolelærere, som ikke beherskede det danske Sprog, skulde forflyttes eller ved deres Side have Hjælpelærere, som opfyldte denne Betingelse.

Umiddelbart efter disse Reskripters Udstedelse afrejste Tillisch fra Flensborg til København, hvor han 5. Marts ombyttede sin Stilling som kgl. Kommissær med Posten som Minister for Slesvig i Novemberministeriet. Men Dagen forinden havde han sat Kronen paa Værket ved i et nyt Reskript at udstrække Sprogbestemmelserne til ogsaa at gælde for de nordligste Sogne i Gottorp Provsti (Treja, Havetoft, Farensted, Ølsby, Strukstrup, Tumbly, Sattrup, Bøl og Nørre Brarup). Heri fulgte han et ligefremt Forslag fra Regenburg, der blev drevet hertil ved Ministeriets Beslutning om, at Kandidater fra Kiel skulde have Adgang til Embeder i den tysktalende Del af Slesvig. Det gjaldt altsaa

nu om at gøre denne Del saa lille som muligt. Helt ned til Slien turde heller ikke Regenburg gaa, fordi han veg tilbage for de praktiske Vanskeligheder, og saaledes blev Grænsen mellem „det blandede“ og „det tyske Bælte“ en ret tilfældig Linje gennem Angel et Par Mil nordvest for Slien. Den bygger paa Kochs Sprogkort fra 1839 (se I S. 84), men følte allerede af geografiske Grunde som unaturlig af Befolkningen, og den opfattedes samtidig som utilfredsstillende af de ivrigste Danskere, der higede mod Slilinjens. Nogle Aar senere (1856) lykkedes det Regenburg at naa denne paa et Punkt, da det store Gelting Sogn ude ved Mundingen indlemmedes i „det blandede Bælte“.

Det danske Sprog var herved blevet det fremherskende i Nord- og Mellemslesvigs Kirker og Skoler, men der fandtes dog een Undtagelse inden for dette sammenhængende Omraade. Hverken Tillisch eller Regenburg vovede at indlemme Flensborg i det blandede Bælte, og saaledes blev Staden „belønnet“ for sin Loyalitet under Krigen ved at beholde sit Tysk. Her gik man derimod Frivillighedens Vej ved at udvide den gamle danske Gudstjeneste i Helligaandskirken (S. 19) til ogsaa at omfatte de almindelige kirkelige Forretninger, og omkring Kirken dannedes en dansk Frimenighed med tilhørende Skole (Fig. 213). Den bekendte Præst Gomme F. A. Graae (Fig. 212) virkede her fra Foraaret 1851, og ved de Resultater, han naaede, førte han Beviset for, at Statsvang ikke var nødvendig for at flytte Danskhedens Græsepæle frem mod Syd.

Endnu mærkeligere var den Undtagelse, man gjorde paa Vestkysten, hvor det tyske Kirke- og Skolesprog vedblivende fik Lov til som en Kile at strække sig fra Husum helt op til Møgeltønder og Højer. Det drejede sig her om Sønderjyllands tredje Befolkning Friserne, paa Fastlandet og paa Øerne. Skønt Regenburgs Patron Wegener havde tilraadet ham, med frisisk Sprog som Overgangsform i Kirke og Skole, at foretage Skiftet fra Tysk til Dansk, veg han tilbage derfor. Regenburg mente, at den manglende frisiske Litteratur (Bibler og Salmebøger) umuliggjorde et Forsøg i denne Retning, og at man hellere med Tiden maatte gaa direkte fra Tysk til Dansk. Den Tid kom aldrig, og den kunde heller ikke komme, da Slesvig-Holsteinismen havde saa fast Tag i Fastlandsfriserne. Men hvad nu, om man havde set bort fra Vanskeligheden med de foreløbigt manglende Bøger og resolut havde indført frisisk Landsmaal? Befolkningen var ikke mindre end Færøernes, hvor det siden har vist sig, at Forsøget kunde gøres med Held. Tanken har sin særlige Interesse, fordi den, overført paa det øvrige Mellemslesvig, betyder, at man her kunde have prøvet, om ikke sønderjydsk Landsmaal havde større Muligheder end dansk Rigsmaal for at genvinde Befolkningen for det nordiske Aandsliv.

Dansk Folkesprog.

Blandet dansk og frisisk Folkesprog.

Frisisk Folkesprog.

Blandet dansk og plattysk Folkesprog.

Plattysk Folkesprog.

Dansk Kirke- og Skolesprog.

Hollandsk Kirkesprog.

Vekslende dansk og tysk Kirkesprog, dansk Skolesprog.

Tysk Kirke- og Skolesprog.

Kort over Folkesprogene, samt Kirke- og Skolesprogene i Sønderjylland 1857.
 Efter C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland II (1858).

Hvad Indførelsen af Dansk som Rets- og Bestyrelsessprog angaar, laa den naturligvis ogsaa inden for Tillisch' og Regenburgs Synskreds, men her mente man at maatte gaa mere gradvis frem. Først i Oktober 1852 under Carl Moltkes Ministerium fastsloges det, at medens Dansk var udelukkende Rets- og Regeringssprog i Nordslesvig, og Tysk tilsvarende i Sydslesvig, kunde begge Sprog bruges som fuldkomment ligeberettigede i „det blandede Bælte“. Andragender skulde af Øvrigheden besvares paa samme Sprog, hvori de var affattede; i kriminelle Sager skulde Retten anvende det Sprog, som den anklagede valgte; i civile

Fig. 212. G. F. A. Graae.
Træsnit efter Fotografi.

Søgsmaal kunde hver af Parterne efter eget Tykke skrive Dansk eller Tysk. Paa dette Omraade var saaledes virkelig en Ligestilling gennemført, men det bør dog bemærkes, at de tre nordslesvigske Købstæder trods deres blandede Kirkesprog var blevet henlagte til det Omraade, der havde udelukkende dansk Regerings- og Retssprog. At Carl Moltke samtidig med de ovennævnte sproglige Bestemmelser ophævede den Tilladelse, som Advokaterne af Christian VIII havde faaet til foreløbigt at bruge Tysk ved Herredstingene i Nordslesvig, var en Selvfølge.

De Bestræbelser, der saaledes var gjort for at understrege Sønderjyllands Karakter som et dansk Hertugdømme, fortsattes i den følgende Tid paa alle tænkelige Omraader, saa at der f. Eks. indrettedes en særlig slesvigsk Eksamen for Theologer paa begge Sprog; en slesvigsk juridisk Eksamen, der afholdtes ved Appellationsretten — som Overjustitskommissionen fra 1852 kaldtes —; en slesvigsk Eksamen for Landmaalere o. s. v. Det kan ikke bestrides, at denne Stræben undertiden fik en noget bureaukratisk og smaalig Karakter, som naar man i Løbet af 1850erne naaede til, at Dansk skulde stilles lige med Tysk i Styrelsen af Sindssygeanstalten ved Slesvig, og at der indførtes nogle ugentlige Timers Undervisning i Dansk ved Døvstummeinstituttet sammesteds. Den Slags egnede sig naturligvis fortræffeligt til at

fremstilles i komisk Belysning af den samtidige tyske Presse, hvor det hed, at man endog vilde „danisere sindssyge og døvstumme“.

Vigtige Skridt var hermed tagne. For første Gang i Aarhundreder var et dansk Styre grundlagt i den dansktalende og dansksindede Del af Sønderjylland, og Vejen herigennem aabnet til at bringe den i virkelig Forbindelse med nordisk Kultur. Men samtidig havde man ogsaa villet vinde noget af det tabte tilbage. Nørreangel og den sydvest herfor liggende Hedeegn (Jørl, Eggebæk, Fjorde, Olderup, Svesing og Treja), der paa P. Chr. Kochs Kort var blevet betegnet som „blandet dansk og plattysk Folkesprog med tysk Kirkesprog“, udgjorde nu en stor Del af „det blandede Bælte“ med overvejende dansk Skolesprog. Her var Fanen slynget langt ind i Fjendernes Rækker, og det skulde vise sig, om man kunde trænge frem til den og hævde den. De første Tegn varslede ikke godt. Aleth Hansen fortæller, at mens han var blevet modtaget godt af Befolkningen i Husby, løb første Gang, da han skulde præke Dansk, „Stokken“ rundt imellem Bønderne for at kalde dem til Udeblivelsesmøder, og i Kirken indfandt sig kun Kaadnerne og „mine trofaste opvakte Venner fra Ovsagerskov“. Saaledes gik det flere Steder. Det skulde nu vise sig, om Modstanden kunde organiseres og blive uovervindelig.

3. NOTABELFORSAMLINGEN I FLENSBORG OG JANUAR-MINISTERIETS DANNELSE.

Mange Øjne havde hvilet paa Tillisch i Løbet af de tre Fjerdingaar, hvorunder han havde været en næsten enevældig Regent over Sønderjylland. Fra dansk, navnlig ejderdansk, Side hilste man med ublandet Bifald hans Foranstaltninger til at lamme Slesvig-Holsteinismen og give den slesvigske Danskhed forbedrede Udviklingsmuligheder. Men der var den Svaghed ved Tillischs Stilling, at han i Sydslesvig maatte dele Magten med de militære Myndigheder, da der her lige til Begyndelsen af 1852 herskede Belejringsstilstand. Rivninger mellem det civile og det militære Element udeblev ikke. Da en af de herværende Officerer, Oberstløjtnant du Plat, for at opretholde „Orden og Ro“ i Angel havde fundet det nødvendigt at paabyde, at enhver Beboer, der mødte en Officer, skulde tage Hatten af for ham, „saaledes at Hovedbedækningen ordentlig føres ned efter Lænden“, blev Tillisch med god Grund meget altereret, og skønt Krigsminister Hansen desavouerede denne „Officerssalut“, vilde Ministeren ikke slaa sig til Taals hermed, da han til syvende og sidst fik saadanne Forløbelser skrevet paa sin Regning i Udlandet. Spændingen mellem de danske Autoriteter indbyrdes kunde kun virke skadelig i en Landsdel, hvor alt endnu var i Støbeskeen.

Fig. 213. Lærerne ved den danske Børgerskole i Flensborg 1852—64.
Fra v. til h.: Nissen, Werner, Møller, Tofte, Schmidt, Vognsen. (Fotografi).

Langt stærkere var naturligvis Bevægelsen i den tyske Lejr. For Slesvig-Holstenerne i Sydslesvig og Holsten var det ikke muligt at affinde sig med den Kendsgerning, at de havde lidt afgørende Nederlag paa Valpladsen og var forladte af hele Europa. Baade i Ord og Gerning viste de deres Forbitrelse over det danske Styre og søgte at brede den videre til deres Venner i Berlin og Wien, hvorfra den atter forplantedes til de os hidtil venligtsindede Hoffer i London og St. Petersborg. Navnlig det sidste Sted var Virkningen heraf skæbnesvanger, fordi den underbyggede den Uvilje, som man i denne konservative Kreds i Forvejen nærrede mod den liberale Regering i København. Man glemte ganske, at det tilsvarende Oprør i Ungarn, som Rusland havde hjulpet Østrig med at knække, derefter var blevet knust i Blod. Rusland gjorde de tyske Klager over Tillisch' Regeringssystem til sine, og Faren herved laa i, at der stod vigtige Spørgsmaal, — som Arvefølgen og Forfatningen inden for hele Monarkiet, — tilbage for Danmark at løse, hvortil det behøvede Stormagternes Bistand. Navnlig fra russisk Side benyttedes Angrebene paa Tillisch som Stormbuk mod hele det liberale Ministerium A. V. Moltke, som man ønskede fjernet for at give Plads for et konservativt Styre af den danske Helstat.

Det var under disse uheldige Varsler, den Notabelforsamling 15. Maj 1851 traadte sammen i Flensborg, der skulde gøre det første

Forsøg paa at ordne Sønderjyllands forfatningsmæssige Stilling inden for den vordende dansk-slesvigske-holstensk-lauenborgiske Helstat. Disse Notabler var udpegede af det danske Statsraad, og man havde oven i Købet i sidste Stund ombyttet flere af Repræsentanterne for Kongeriget og Sønderjylland med mere ejderdanske, hvorved et eenstemmigt Resultat endnu mere vanskeliggjordes. Forsamlingen bestod af 21 Medlemmer, heraf de 9 slesvigske, og de øvrige ligeligt fordelte mellem Danmark og Holsten. For Sønderjylland var det Laurids Skau, Hans Krüger, de flensborgske Købmænd Andreas Christiansen og Agent Jensen, Chr. Paulsen, Dr. Manicus, Amtmand Davids, Godsejer Hagemann (til Udmark) og Etatsraad Prehn. Blandt de kongerigske Repræsentanter lægger man navnlig Mærke til Andræ, Hall, Krieger og Sponeck, mens tre af Holstenerne var Medlemmer af Ridderskabet. Til kongelig Kommissær var den tidligere Gesandt i Wien, Grev Henrik Bille-Brahe, udpeget.

Notabelforsamlingen 1851 har den Interesse at være den eneste Repræsentation for Sønderjylland i vor nyere Historie, hvori de dansksindede var født Flertal, men dette Resultat var rigtignok kun opnaaet ved, at den ikke var fremgaaet af nogen Art af Folkevalg. Ejdermændene følte sig endda ikke trygge; de frygtede for, at den „listige“ Prehn, der var Helstatsmand i Carl Moltkes Aand, skulde skabe en konservativ Blok af Holstenerne, Agent Jensen, Davids, Hagemann og — Chr. Paulsen. Tiden skulde dog hurtigt gøre den Slags Kandestøberier til Skamme, der kun viser, hvor forblindende Partilidenskaben kan virke. I Virkeligheden fik Prehn ingen Indflydelse paa de øvrige slesvigske Medlemmer, og selv var han meget langt fra at ville alliere sig med Holstenerne.

Paa den anden Side blev det ogsaa hurtigt klart, at Ministeriet havde taget grundigt fejl ved at udpege Bille-Brahe (Fig. 214) til sit Tale-rør; han var i Virkeligheden ligeledes stærkt paavirket af de konservative Helstatstanker, der repræsenteredes af Mænd som Bluhme og Ørsted. Værre var det, at han i selve sin Aabningstale viste sig som en meget uheldig Politiker og kompromitterede Regeringen ved at stille i Udsigt, at Notabelforsamlingens Beslutning skulde blive forelagt Danmarks Rigsdag og Provinzialstænderne i Slesvig og i Holsten til Godkendelse. Hermed var der slaet paa en Streng, der skulde komme til at klinge længe og ilde i danske Øren. Statsraadet vedtog herefter, at man „skulde paabyde Grev B. B. Taushed og Tilbageholdenhed og forbyde ham efter egne løse Indfald at tale om Regjeringens Meninger og Hensigter“. Den kgl. Kommissærs Uforsigtigheder kom dog til at gøre mindre Skade, end man kunde have befrygtet. Det viste sig hurtigt, at med Undtagelse af Prehn var alle de slesvigske Repræsentanter Tilhængere

af en fuldstændig Adskillelse fra Holsten; Spørgsmaalet var kun, om de vilde være lige saa ivrige for en inderlig Forbindelse med Danmark. Heller ikke mellem Holstenerne og de Danske var der til en Begyndelse nogen fuldstændig Kløft; man var i det mindste paa Talefod. Krieger skriver til Madvig: „Andræ er den Godmodige, med hvem navnlig gamle Wiese [Holstenernes Ordfører] snakker luunt; jeg er for Tiden efter den kongelige Commissarii Meening den Ondskabsfulde, hvorfor jeg og kun har faaet 2 Holsteneres Besøg, medens Andræ har faaet dem alle 6“.

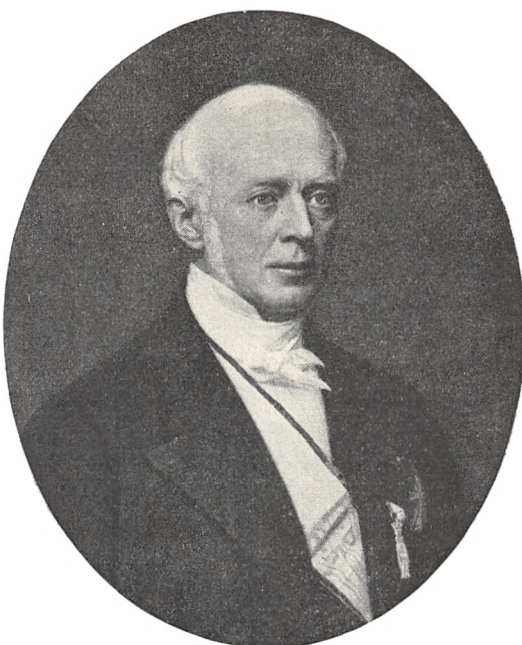

Fig. 214. Henrik Bille-Brahe.
Maleri af Aug. Schiøtt (1864).

Men de skønne Dage i Aranjuez var snart til Ende. Novemberministeriet havde forelagt Notablerne en „Plan“ for det danske Monarkis fremtidige Forfatning. Herefter skulde Kongeriget og alle Hertugdømmerne have „fælles Fyrste, Arvefølge, diplomatisk og konsular Repræsentation, samt Flaade og Flag“; desuden „overensstemmende Handels- og Skibsfartssystem, Møntfod, Told og Postvæsen“. For Kongeriget og Sønderjylland skulde desuden Hærvæsenet være fælles. I alle Hertugdømmer oprettedes der besluttende Landdage for deres særlige Anliggender. Men medens Lovgivningen paa de fælles Omraader for de tyske Hertugdømmers Vedkommende skete „ved Udvalg af Medlemmer i lige Tal af den danske Rigsdag og Holstens samt Lauenborgs Landdage“, hvis Beslutninger atter skulde godkendes af de enkelte Forsamlinger, fandt den for Danmarks og Slesvigs Vedkommende Sted ved en fælles Forsamling, bestaaende af Rigsdagen og den slesvigske Landdag. Hertil var føjet den udtrykkelige Bestemmelse, at „de to Nationaliteter i Hertugdømmet sættes paa fuldkommen lige Fod“. Fællesskabet mellem Sønderjylland og Holsten bevaredes kun for ganske enkelte og bestemte Omraader, navnlig for Ridderskabet, men med Tilføjelsen: „forsaavidt

angaar den bestaaende upolitiske nexus socialis“; for Klostrene og for Kieluniversitetet, men kun „forsaavidt den tysktalende Deel af Slesvig angaaer“.

Regeringens Forslag var Udtryk for en moderat Ejerdanskhed; Slesvigs Adskillelse fra Holsten var tydeligt understreget, dets Forbindelse med Danmark derimod trukket mindre klart op. Det var at vente, at Notabelforsamlingens Flertal vilde indtage et mere yderliggaaende Standpunkt. Hertil kom, at det blev drevet frem ved de Angreb, der inde- og udefra rettedes mod det Tillischske Regeringssystem. Allerede d. 27. April havde den danske Regering sendt vore Gesandter i Wien, Berlin og Dresden et Forsvarsskrift for den Tillischske Politik, der bærer tydelige Spor af, fra hvilken Kilde det stammede. Ikke alene forsvarede heri hans Fremfærd mod de oprørske Embedsmænd, men i Anledning af hans Sprogskripter hed det: „Endnu lever det danske Sprog i den største Del af Angel, selv om det har maattet lide megen Undertrykkelse“. — Dette Skrift var i hvert Fald affattet i en behersket Tone, men det samme kunde desværre ikke siges om den Skrivelse til Udenrigsministeren, som Tillisch personlig indsendte nogle Dage senere, d. 7. Maj. I stærke Ord vendte han sig heri mod Beskyldningerne for at forfølge de tyske Beboere, at ville fortrænge deres Sprog, og i det Hele at ville danisere Hertugdømmet. Han vilde oven i Købet hævde, at han ikke en Gang var gaet saa vidt som til at udføre Reskriptet af 1810. Skønt denne sidste, meget uforsigtige Skrivelse ikke blev forelagt for de udenlandske Diplomater, gjorde det mere beherskede Skrift af 27. April ikke noget synderligt bedre Indtryk paa dem. Efterretningen om deres Uvilje over „det Tillischske Tyranni“ kom til Notabelforsamlingen i Slutningen af Maj, samtidig med at alle vidste, at Ministeren for Slesvig og Krigsministeren ikke harmonerede altfor godt paa Grund af „du Plats Hilsepaabud“. Tillisch' Taburet vaklede. Han opholdt sig paa dette Tidspunkt i Flensborg, og Krieger skriver, at „han var aabenbart forknytt og talte om, at han vilde ønske, at han var sprængt i Lufte“. I Løbet af den følgende Maanedstid gennemgik det andet Ministerium A. V. Moltke sin Døds-kamp. Dette var ikke nogen heldig Baggrund for Notabelforsamlingens Forhandlinger.

Forhandlingerne over Regeringens „Plan“ var paa dette Tidspunkt i fuld Gang. Lørdag d. 31. Maj blev den afgørende Dag i Notabelforsamlingen. Efter at Holstenerne da havde krævet Tilstanden fra før 1848 tilbage, altsaa Dualismen mellem Danmark paa den ene Side og Sønderjylland med Holsten paa den anden, og havde truet med at henvende sig til det tyske Forbund, holdt de slesvigske og de kongerigske Medlemmer straks et Fællesmøde under Andræs (Fig. 215) Ledelse i selve Forsamlingssalen. En Komité (Paulsen, Jensen, Hagemann, Andræs

og Krieger) nedsattes, om hvis Betænkning det lykkedes at samle alle 15 Medlemmer. Den indeholdt en ubetinget Afvisning af Holstenernes Krav og en Tilslutning til Regeringens Hensigt: „Paa det os forelagte Grundlag at opføre en Statsbygning, som — forsonende de modstridende Interesser — kan fyldestgjøre Fremtidens Krav“.

Et vigtigt Skridt var naaet, dog mere i negativ end i positiv Retning. Al Slesvig-Holsteinisme, ogsaa den rent administrative, var nu banlyst, men hvorledes den nye Forfatning skulde se ud, var ikke i Enkelthederne fastslaet. Det viste sig under de fortsatte Forhandlinger, at det ikke var muligt at holde alle Slesvigerne sammen om Re-

geringsprogrammet. Prehn sprang fra, men det lykkedes ham ganske vist ikke at faa andre med sig. De otte øvrige Slesvigere i Forbindelse med de seks kongerigske Repræsentanter vedtog saa en Flertalsindstilling, der gik nogle Skridt videre i dansk Retning end Regeringens Forslag. Vigtigt var det navnlig, at foruden Hærvæsenet gjordes nu ogsaa Kirke- og Undervisningsvæsenet fælles for Danmark og Sønderjylland, og Fællesskabet mellem Slesvig og Holsten indskrænkedes yderligere. Desuden bortfaldt det parlamentariske Udvalg mellem Danmark og de tyske Hertugdømmer, og den i Statsraadet siddende Minister for Holsten blev det eneste Organ for disse sidste i Fællesanliggender. Danmark-Slesvig og Holsten-Lauenborg stod saaledes over for hinanden som to forbundne Stater. Dette var ikke nogen ringe Sejr for den nationalliberale Krieger, der var Flertalsindstillingens Forfatter; til Gengæld havde han maattet gaa med til at udvide Regeringens Ord om de to Nationaliteters Ligestilling med denne Tilføjelse: „Forandring i det danske og tyske Kirke- og Skolesprogs Omraade kan ikkun foregaae med den fælles Rigsdags og den slesvigske Landdags Samtykke“. Til Madvig skrev han: „Den er kun blevet indrømmet i Tillid til, at Tillisch og hans gode Genius Regenburg fuldføre deres Gjerning, inden Forfatningen træder ilive. — — Iøvrigt er denne Indrømmelse til vore tysk-slesvigske Venner kun blevet nødvendig ved de dumme Rygter om Forandringer i Ministeriet“. De loyale Sydslesvigere var altsaa paa dette Tids-

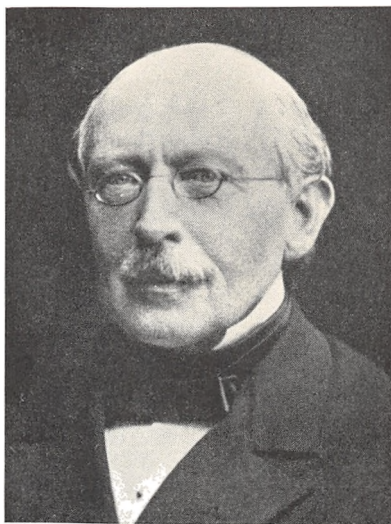

Fig. 215. C. G. Andræ.
Fotografi.

punkt villige til at ofre „det blandede Bælte“, hvis de dermed kunde bevare det egentlige Sydslesvig uforandret.

De holstenske Notabelrepræsentanter foreslog i deres Indstilling atter Forholdene ført tilbage til Tilstanden før 1848, dog saaledes at de forskellige Landdage nu fik tillagt besluttende Myndighed. Heller ikke de gav Anvisning paa, hvorledes en Fællesrepræsentation i Fællessagerne skulde tilvejebringes. Derimod foreligger der en Særindstilling fra Prehn, der har betydelig Interesse, fordi den er i Pagt med Fremtiden. Prehn vilde opstille de fire Dele af Monarkiet som selvstændige Enheder med deres egne Styrelser, men for de fælles Anliggender — som han bestemte paa lignende Maade som Regeringsplanen — ønskede han oprettet et besluttende Rigsraad paa 7 Medlemmer fra Kongeriget og 7 fra de tre Hertugdømmer (valgte af Landdagene) med et femtende af Kongen udnævnt Medlem som Formand. Det før 1848 bestaaende Fællesskab i Forvaltning mellem Hertugdømmerne skulde vedblive at bestaa, hvis de selv ønskede det, men af Lokalebedsmændene i Nord-slesvig skulde der kræves Kyndighed i Dansk, i Sydslesvig i Tysk, og i „det blandede Bælte“ i begge Sprog.

Et kvalificeret Flertal i Notabelforsamlingen havde saaledes sluttet sig til Novemberministeriets slesvigske Plan, ja oven i Købet gjort Overbud. Og dog var denne Sejr fra første Færd uden Værdi. Allerede før Regeringsplanen kom til Behandling, havde Minister Sponneck paa sin diplomatiske Rejse til Wien og Berlin maattet opgive Kravet om en dansk-slesvigsk Rigsdag, og da Flertalsindstillingen forelaa, eksisterede Ministeriet ikke længer. Af dets Ligbaal fremskød 13. Juli 1851 som en Fugl Fønix det tredje Ministerium A. V. Moltke, hvori den omstridte Tillisch havde maatte ombytte sin Porteføje med den indenrigsministerielle, mens hans Svoger Bardenfleth havde arvet Ministeriet for Slesvig. Madvig samlede sine Meninger om Bardenfleth i følgende Ord: „Han mangler Tillisch's gode Humeur og Præg af godmodig Friskhed; Frygt for Andres Overvægt gjør ham undertiden, troer jeg, noget opfarende og stiv“. Mere betydningsfuld end Bardenfleth var dog det Pant, der var givet Stormagterne paa Ministeriets moderate Tendenser i den konservative Helstatsmand Carl Moltke, der indtraadte som Minister uden Porteføje.

„Juliministeriets“ Saga blev kun kort. Som et tydeligt Overgangstrin paa Vejen fra Liberalisme til Konservatisme var det paa Forhaand dødsmærket, og da det opstillede Notabelprojektet som Udgangspunkt for Forhandlingerne med Udlandet, fandt det heller ikke Bifald hos de kritiske Stormagter. Derimod sluttede Østrig og Preussen sig til de holstenske Notablers Krav om at genindføre Tilstanden fra før 1848, dog saaledes, at Provinsialstænderne skulde vedblive at være kun raadgivende.

Heroverfor hjalp det ikke, at der fandt en ny Rekonstruktion af Ministeriet Sted („Oktoberministeriet“); heller ikke, at man tilbød Modifikationer i Notabelprojektet. Ogsaa det fjerde Ministerium Moltkes Dage var snart talte, og det blev Udenrigsministeren C. A. Bluhme, der kom til at bygge Broen fra den liberale Ejderstat over til den konservative Helstat. 6. Decbr. 1851 meddelte han de tyske Stormagter, at Kong Frederik VII foreløbig vilde regere Hertugdømmerne som absolut Hersker under Medvirkning af raadgivende Stænder. Maalet skulde dog være „paa lovlig og forfatningsmæssig Maad (d. v. s. med Stændernes og den danske Rigsdags Medvirkning) at hidføre en organisk og ensartet forfatningsmæssig Forbindelse af samtlige Landsdele til et samlet Monarki“. Derimod skulde al politisk Forbindelse mellem Sønderjylland og Holsten definitivt ophøre. Til Gengæld for dette ventede den danske Regering Stormagternes Bistand til at gennemføre Arvefølgens Ordning og Helstatens Opretholdelse, saaledes som de havde stillet det i Udsigt ved Londonprotokollen den foregaaende Sommer.

Den danske Konges Erklæring af 6. Decbr. 1851 blev det Grundlag, hvorpaa vor Politik i de følgende tolv Aar kom til at hvile. Ved Siden heraf lovede man i den følgende Tid, at ingen af de fire Landsdele nu eller i Fremtiden skulde blive nogen af de andre underordnet, d. v. s. at Sønderjylland ikke skulde blive indlemmet i Kongeriget. Helstatsforfatningen skulde desuden blive konservativ, saaledes som Østmagterne ønskede det. Da der derpaa d. 27. Jan. 1852 havde fundet et afgørende Ministerskifte i konservativ Aand Sted, saaledes at Bluhme som Premierminister og foreløbig Udenrigsminister dannede „Januarministeriet“, hvori Carl Moltke overtog Styrelsen af Sønderjylland, og Heinrich Reventlow-Criminil af de tyske Hertugdømmer, udkom den følgende Dag den berømte „Januarkundgørelse“, hvori Regeringen kastede Notabelprojektet helt over Bord og satte det som sin Opgave at tilvejebringe „en for Behandlingen af de fælles Anliggender fælles Forfatning“. Som fælles Sager betegnedes Udenrigsstyrelse, Land- og Søforsvar, Handel og Finanser samt Kommunikationer, medens Justitsvæsen, Indenrigsstyre, Kirke og Skole vedblev at henhøre under de særlige Landsdele. Hvad de sidste angaar, skulde de tidligere raadgivende Provinsialstænder udvikles til at blive „en stændersk Repræsentation med besluttende Myndighed“, og Lovudkast i saa Henseende skulde forinden Udstedelsen forelægges dem „til Betænkning“. Hvad den slesvigske Stænderforsamling særlig angik, bortfaldt Hertugen af Augustenborgs Sæde deri, og begge Sprog stilledes lige i dens Forhandlinger, ligesom der lovedes „den danske og den tyske Nationalitet i dette Hertugdømme fuldkommen Ligeberettigelse og kraftig Beskyttelse“. Hermed

var Ejderpolitikken opgivet, og det Princip knæsat, at al politisk Forbindelse mellem Hertugdømmerne ganske vist bortfaldt, men at Sønderjylland samtidig ikke maatte knyttes nøjere til Kongeriget, end Holsten og Lauenborg blev det. Skønt der i Januarkundgørelsen ikke udtrykkelig lovedes Hertugdømmernes Stænderforsamlinger Ret til Medvirkning ved den nye Fællesforfatnings Tilvejebringelse, slog Stormagterne sig til Taals med det herom givne, omend ubestemte Løfte i Erklæringen af 6. Decbr. De erklærede sig derfor endelig for tilfredse, og Østrig og Preussen bevægede endog den tyske Forbundsdag til at anerkende Kundgørelsen af 28. Jan. 1852. Det stod nu tilbage, om den danske Regering virkelig vilde være i Stand til at opfylde de Forpligtelser, den nødtvungen var gaaet ind paa.

4. KONSERVATIVT HELSTATSSTYRE I BEGYNDELSEN AF HALVTREDSERNE.

Med Carl Moltkes Tiltræden af Stillingen som Minister for Slesvig i Januar 1852 begyndte en næsten tre-aarig Periode, der blev den roligste for Sønderjylland i hele Frederik VII.s Tid. Men det var ikke den fredfyldte, frugtbare Ro, der giver gode Løfter for de kommende Aar.

Om Stemningen i Slesvig just paa den Tid, da Januarministeriet dannedes, giver en lang Indberetning fra Gensdarmeriinspektør Leerbech til Ministeriet udtømmende Oplysninger. Lyst er Billedet vel endnu ikke, men der foreligger dog en tydelig Lysning i Sammenligning med den foregaaende Tid. „I Angeln er Stemningen upaatvivleligen i det Hele taget den mindst gode.“ Leerbech ser Grunden hertil i dets Nærhed af Byen Slesvig, thi „Angelboerne, der i Regelen ere velhavende Folk, ere underfundige og dumstolte og følte dem smigrede ved det Forhold, hvori Agitatorerne . . . satte sig til dem.“ Dog tilføjer han: „Stemningen er imidlertid ingenlunde eens i Angeln; . . . i flere Byer er Stemningen god, og hertil er i Almindelighed Grunden, at der paa disse Steder har været paalidelige Skolelærere.“ Leerbech saa derfor med en vis Forhaabning hen til Fremtiden, navnlig naar saadanne Embedsmænd blev ansatte, som Befolkningen følte Respekt for. I det adelige Godsdistrikt havde Hagemann paa Udmark som Distriktsdeputeret ved sin kraftige Optræden virket særdeles gavnligt paa Befolkningen og herved givet et Eksempel til Efterfølgelse.

I Dänischwold havde næsten alle Godsejere været indviklede i Oprøret, og Bønderne var som Fæstere fuldstændigt afhængige af dem. „Men dette gjør, at disse forkuede Bønder længes efter en Forbedring i deres Kaar, og da de sætter deres Haab til, at denne Forbedring vil ind-

træde, naar Kongen af Danmark faaer fri Raadighed, er det deres hemmelige Ønske, at Forholdene snart maa ordnes, og Stemningen imod Regeringen er derfor imellem dem i Regelen gunstig. " Dette var et Memento for Regeringen om dens fremtidige Politik. Endnu mere lovende stod det til i Egnen Nord for Rendsbørg: „I Hohn Herred er Stemningen i det Hele taget upaaklagelig iblandt Bondestanden, og de slesvigholsteenske Ideer og Sympathier ere knækkede.“ Det samme gjaldt om „de simple Bønder“ i Stapelholm og Ejdersted, der „have ingen egentlig Sands for politiske Begivenheder,“ mens de større Ejendomsbesiddere i hvert Fald ikke viste „aabenbar Uvillie imod den bestaaende Orden.“ Gik man herfra mod Nord, fandt man i Husum og Bredsted Amter Stemningen „skjøndt ikke god, dog lydige“, og det samme gjaldt om den sydlige Del af Tønder Amt, hvor Besidderne af de faatallige adelige Godser var ivrige Slesvig-Holstenere, men ikke havde nogen stor Indflydelse paa Befolkningen.

Gensdarmieriinspektøren fandt Stemningen i alle de sydslesvigske Stæder daarligere end i de omliggende Landdistrikter; daarligst i Slesvig, lidt bedre i Ekernførde og Husum, og atter en Smule lysere i Frederiksstad, Tønning og Garding. „Slesvig er blandt Byerne den, hvori Slesvigholsteinismen har slaaet dybest Rødder. Der gives i selve Byen ikkun 3 à 4 loyalsindede Borgere, hvorimod hele Resten er slesvigholsteensk sindede, eller i det mindste tydsksindede, og hade al Forbindelse med Danmark.“

I Nordslesvig var det kun Tønder Nørreamt og Aabenraa Amt, der var underlagt Gensdarmieriet. Forholdene var her naturligvis langt mere tilfredsstillende. „I Tønder, Slux og Høier Herreder er Stemningen i det Hele taget god, og er den dansksindede Deel af Befolkningen den langt overveiende.“ Ganske vist fandtes der ogsaa her Undtagelser, som Ravsted i Slogs Herred, men de var helt indkapslede i danske Egne. Endnu bedre stod det til i Aabenraa Amt, hvor Stemningen betegnes som „særdeles god“, og „den langt overveiende Deel af Befolkningen fuldkommen til at stole paa.“ Men helt modsat var det i Byerne Tønder og Højer, hvor den dansksindede Del af Befolkningen kun udgjorde en lille Gruppe. Den bestod oven i Købet af Smaaborgere, som skulde fortjene deres Udkomme hos den større og mere velhavende Del, der betragtede en nærmere Forbindelse med Danmark som en Ulykke for Landet. Her som overalt ytrede Slesvig-Holsteinismen sig dog kun i passiv Modstand, og ingen modsatte sig Øvrighedens Befalinger.

Det Billede, som Gensdarmieriinspektøren hermed har tegnet af Tilstanden i Slesvig ved Carl Moltkes Embedstiltrædelse, viser, at Landet endnu var i Støbeskeen, og at meget vilde afhænge af, hvilke Veje man fulgte i Styrelsen. Regenburg personlig var ingenlunde Optimist og mente,

„at den tilsyneladende Ro, som hersker i nogle Districter, heriblandt de adelige, kun er et Tegn paa, at man i disse Districter end ikke har forsøgt paa at bekæmpe Oprørsaanden.“

Carl Moltkes Ministerudnævnelse vakte stor Ængstelse hos alle, der var interesserede i Sønderjyllands nationale Udvikling. Tillisch skrev straks til Regenburg: „Jeg vil blot bede Dem, ikke at forlade Deres Stilling i Slesvig; vi sætte alle vort Haab til Dem; gaaer De bort, er alt igien tabt i Slesvig, saa bliver det som tidligere igien tydsk.“ Ogsaa Bardenfleth bad ham indtrængende om ikke at tage nogen Beslutning om sin fremtidige Stilling, før han havde talt med Carl Moltke, der i hvert Fald foreløbig ikke vilde træffe Forandringer i Styrelsen, altsaa heller ikke i Sprogreskripterne. Bardenfleth endte med at forsikre Regenburg om, „at det endog er H. M. Kongen magtpaaliggende, at De ikke for Øjeblikket forlader denne Stilling.“

Regenburg selv har gjort følgende Optegnelse¹⁾: „Jeg havde meget ringe Lyst til at efterkomme denne Opfordring... Jeg ansaa det imidlertid for Pligt, at bringe mine personlige Ønsker og Tilbøjeligheder til Offer.“ Han modtog herefter et egenhændigt Brev fra Moltke, hvori denne udtrykte Haabet om ogsaa at kunne tælle ham blandt sine Medarbejdere og bad ham om at komme til København. Regenburg fulgte Opfordringen og havde her først Audients hos Frederik VII. „Kongen — skriver Regenburg — bekræftede Bardenfleths Ord og udtalte det som sin faste Villie, at de til det danske Elements Beskyttelse i Slesvig trufne Foranstaltninger skulde hævdes.“ Under den paafølgende Samtale mellem Regenburg og Carl Moltke viste det sig ikke vanskeligt at opnaa Enighed om Grundlaget for deres Samarbejde. Da Regenburg havde bedt om at maatte faa sin Frihed, hvis det var Meningen at foretage nogen Forandring i de hidtilværende Regeringsprincipper, begyndte Ministeren med at sige: „Jeg gaaer ud fra, at de af mine Forgængere trufne Foranstaltninger ere rigtige; jeg ønsker ikke deri at foretage nogen Forandring.“ Han fortsatte med, at hvis han personlig skulde blive overbevist om Nødvendigheden heraf, maatte han naturligvis staa frit. „Men — sagde Carl Moltke — en Ting vil jeg love Dem: ethvert herhenhørende Spørgsmaal skal blive prøvet samvittighedsfuldt og upartisk, og De skal faae Leilighed til at udtale Dem derom.“ Da Talen herefter kom ind paa Udsigten til udenlandsk Indblanding i Sønderjyllands Styrelse, lød det: „Ogsaa dette kan jeg love Dem, at Udlandet ikke skal blive nævnt i Slesvigs indre Anliggender, saalænge jeg er Minister; skeer dette, tager jeg min Afsked, det har jeg allerede sagt til Udenrigsministeriet.“

¹⁾ Vistnok først i 1880erne, da han i det Hele efter Fremkomsten af Martensens Erindringer ordnede sine Papirer og indskød oplysende Notiser mellem dem.

Regenburg tilføjer, at Moltke holdt begge sine Løfter. Han blev aldrig overbevist om Nødvendigheden af en Ændring i Sprogreskripterne, og Forholdet mellem ham og Regenburg blev det bedst mulige. Fra dette Øjeblik indtil 1864 var Regenburg Sønderjyllands virkelige Styrer.

Det er dog klart, at det ikke kan være Hensynet til Regenburg alene, der har holdt Carl Moltke tilbage fra at træffe Ændringer i hans sproglige Bestemmelser. Nogen Sympati for disse kan han heller ikke have haft af nationale Grunde. Moltke stod nøjagtig paa samme tyske Helstatsstandpunkt, som da han før 1848 havde været Kancelliets Præsident. Alt tyder derfor paa, at det har været Hensynet til Kongens bestemte Ønske, der har dikteret hans Holdning. Den kom alle tysksindede som en stor Skuffelse, og den stemmer heller ikke alt for godt med de Regeringsprincipper, Carl Moltke i øvrigt fulgte i sin Ministertid. Men Kongens Ønske var for den loyale Helstatsmand en Lov. Ligesom Frederik VII synes at have givet Stødet til Sprogreskripterens Indførelse (S. 411), blev han altsaa ogsaa den, der sørgede for deres Opretholdelse. I Hertugdømmerne stod han endnu som den enevældige Regent, og han maa derfor ogsaa bære sin Del af Æren og Ansvar for den fulgte Politik.

Den nærmeste Følge af Aftalerne mellem Moltke og Regenburg blev, at denne nogle Dage efter fik den officielle Udnævnelse som Departementschef, og samtidig flyttedes hele den øverste Styrelse af Hertugdømmet til København, hvor „Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig“ indrettedes. I Hovedstaden fandtes allerede fra Tillisch' Ministertid et Sekretariat. Konsulats-, Finans- og Toldsager henlagdes nu under Monarkiets Fællesministerier; derfor bortfaldt det tidligere 3dje Departement, men til Gengæld oprettedes der et nyt 3dje Departement af de under Regenburg sorterende Kirke- og Undervisningssager. I denne Skikkelse virkede det slesvigske Ministerium lige til 1864. Af dets Kontorer blev kun Centralkassen tilbage i Flensborg.

Det slesvigske Ministerium rummede i 1850erne ogsaa en Række andre betydelige Personligheder, som Rosen (fra 1854 Overpræsident i Flensborg), Krieger og Emil Vedel, men Regenburg var afgjort Sjælen deri. Ved Ministeriets Forlæggelse bort fra Sønderjylland maatte dog de lokale Myndigheders Indflydelse blive stigende. Blandt disse træder Amtmændene frem i første Række. W. W. Stockfleth, som allerede er omtalt under Skildringen af Tidsalderens materielle Udvikling, blev siddende i Haderslev Amt i hele Frederik VII.s Tid. Han roses ikke alene som nobel og hensynsfuld, men hans administrative Evner ansaas for saa betydelige, at han i 1854 fik Tilbud om Pladsen som Minister, hvad han til manges Beklagelse afslog. Noget yngre end han var E. S. E. Heltzen (Fig. 216) i Aabenraa og Sønderborg Amter, ligeledes en duelig Embedsmand, der med fast Haand gennemførte dansk Styre paa sit Om-

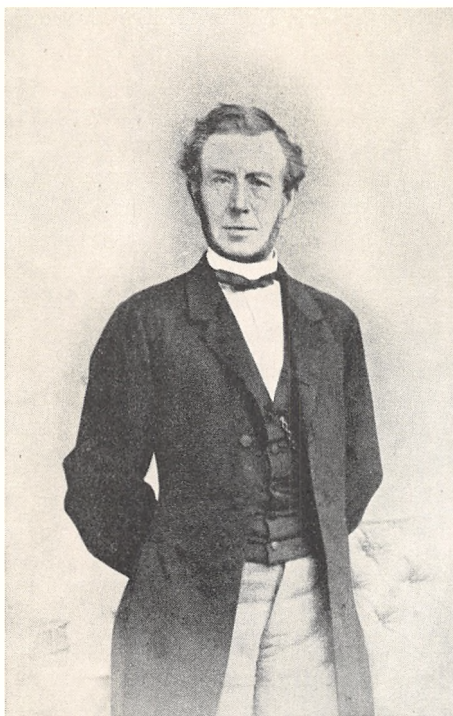

Fig. 216. E. S. E. Heltzen.
Georg E. Hansen, Kbhvn., fot.

raade. Men selv om han derfor var velset af Befolkningens Flertal, bidrog hans Haardhed, — han anvendte saaledes Pryglestraf over for Afsyngelsen af Slesvig-Holstein-Visen — til at skærpe Modsætningsfølelsen hos Hjemmetyskerne. I Tønder sad i de første Aar den tyskdannede Grev Arthur Reventlow, ligesom Heltzen en yngre Mand, der under Treaarskrigen havde kæmpet paa dansk Side og ved Sprogreskripterens Indførelse havde støttet denne Tanke. Men Reventlow vakte aldrig fuld Tillid hos de nationaldanske, og af Tyskerne betragtedes han som en Overløber. Han lod sig derfor i 1860 forflytte til Holsten, hvorpaa han i Tønder afløstes af Grev L. F. H. Brockenhuus-Schack, en sympatetisk og tillidvækkende Personlighed,

der imidlertid ikke ret fik Tid til at leve sig ind i Forholdene under sin kortvarige Virksomhed. Flensborg Amt laa (ligeledes til 1860) i Hænderne paa F. H. Wolfhagen (Fig. 217), om hvis Evner det maa være nok at henvise til, at han med Ære beklædte Embedet som Minister for Slesvig fra 1856 til 1859 og fra 1860 til 1863. 1860 efterfulgtes han som Amtmand af den i hans første Ministerperiode konstituerede W. F. Wedell-Weddellsborg, der karakteriseres som „en særdeles dygtig og nidkær Embedsmand.“ Gottorp Amt styrede Matthias Davids paa meget tilfredsstillende Maade indtil 1856, da han chikaneredes bort af de national-liberale, fordi han ikke var tilstrækkelig overbevisningstro i Sprogsagen. Hans Efterfølger blev U. A. v. Holstein, der i 1842 havde været valgt til dansk Stænderdeputeret for Ærø og 1848 var bleven fordrevet fra sin Stilling som Amtsforsvalter i Tønder. Han nød Regeringens Tillid, hvilket bl. a. fremgaar af, at han 1857 var kgl. Kommissær i den slesvigske Stænderforsamling. Men Holstein var vistnok allerede nu mærket af den Sygdom, der 1864 lagde ham i Graven; i hvert Fald var han ikke i Stand

til at erstatte det Tab, som David's Afskedigelse havde betydet. Endelig havde den gamle Amtmand over Haderslev Amt den Glæde inden sin Død at se sin Søn Wilhelm Johannsen udnævnt til Amtmand i Husum, en Stilling som han beklædte gennem hele Frederik VII.s Regering. Johannsen var vokset op i et loyalt og konservativt Hjem med tysk Kultur; han havde derfor Betingelser for at komme i et godt Forhold til den Plattysk- eller Frisisk-talende Befolkning, og om hans Dygtighed vidner, at han i 1864 blev den sidste „Minister for Hertugdømmet Slesvig“¹⁾.

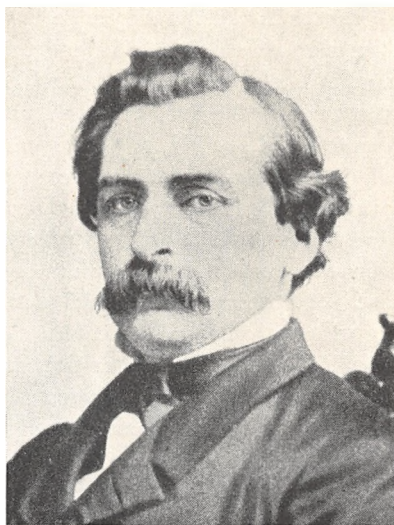

Fig. 217. F. H. Wolfhagen.
F. Brandt, Flensborg, fot.

Det fremgaar heraf, at den danske Regering i det hele havde været heldig, i visse Tilfælde endog særdeles heldig ved sit Valg af Amtmændene i Sønderjylland. Med Hensyn til de underordnede juridiske Embedsmænd var det samme Tilfældet, selv om Befolkningen i Sydslesvig senere fandt nogle af de unge Politimestre og Herredsfogder (Aug. Jörgensen i Slesvig og H. R. Hiort-Lorenzen i Ekernførde og Sattrup) rigeligt „skarpe“. Ogsaa Borgmestrene, f. Eks. Lunn i Aabenraa, Finsen i Sønderborg og Leisner i Slesvig, samt Regenburgs Svoger, Overpræsident G. F. Lassen i Flensborg maa siges at have fyldt deres Pladser. At der var Initiativ og Virkelyst i Standen, var der i hvert Fald ingen Tvivl om. Vanskeligere var Forholdet med den kirkelige Embedsstand. Ikke blot havde man her gaaet til Masseudnævnelser paa een Gang, hvad der medførte, at adskillige halvgode eller i hvert Fald uerfarne Elementer maatte medtages. Men navnlig følte det som en stor Ulempe, at den sønderjydske Kirke siden Callisens Afgang 1848 manglede et samlende Led, og at man foreløbigt slog sig igennem med to konstituerede Superintendenter, Jep Hansen og Asschenfeldt, den ene for den danske, og den anden for den tyske Del af Hertugdømmet. Paa Als og Ærø var Jørgen Hansen Biskop fra 1848, og han vedblev at være det gennem hele den her behandlede Periode.

Den Tanke, at det var nødvendigt atter at faa et Hoved for hele den

¹⁾ Paa Femern var B. Knudsen, tidligere Borgmester i Tønder og Aabenraa (se S. 387) Amtmand fra 1850—64.

slesvigske Kirke, havde længe optaget Regeringen, og det maatte naturligt være den magtpaaliggende, hertil at faa en betydelig Personlighed med Anseelse baade i Ind- og Udland. Opmærksomheden var rettet paa den berømte Teolog, Professor ved Københavns Universitet H. L. Martensen (Bd. V, Fig. 193), der var født Flensborger og i sit „Sendebrev“ til den slesvig-holstenske Provst Nielsen fuldstændig havde brudt Staven over hele Oprørsbevægelsen. Der skete derfor den ene Henvendelse efter den anden til ham om at overtage det ledige Bispedømme. Men Martensen var ganske vist loyal, men ingenlunde nogen Tilhænger af de Til-lischske Sprogskripter. Hertil kom, at det efter hans Mening vilde vise sig umuligt at forsyne de rent tyske Menigheder med Præster fra Danmark. Han svarede derfor den ene Gang efter den anden Nej. Da Carl Moltke i Jan. 1852 var bleven Minister for Slesvig og fornyede Anmodningen, vaklede Martensen et Øjeblik, men endte dog med at fastholde sit Afslag. En Rejse, som han i Sommeren 1853 foretog rundt om i Nord-angel for personlig at undersøge Sprogskripterens Virkninger, bestyrkede ham kun end ydermere i hans Tro paa deres Skadelighed for det kirkelige Liv. Denne Rejse blev for øvrigt — ligesom de af L. N. Scheele nogle Aar tidligere udgivne „Fragmenter“ med deres Kritik af Sprogbestemmelserne — med Iver grebet og taget til Indtægt af den slesvig-holstensksindede Opposition.

Det var aabenbart, at man nu umuligt kunde vente længer med at skaffe Sønderjylland en Generalsuperintendent, eller, som man foretrak at kalde ham efter dansk Mønster, en Biskop. Flere var paa Tale, men ingen fandtes fuldt tilfredsstillende. Provst Martens i Slesvig synes at have været den, der først henledte Opmærksomheden paa Ulrik Sechmann Boesen (Fig. 218), Præst i Fjelstrup. Først i Begyndelsen af 1853 skete der dog Henvendelse til ham om at overtage Stillingen. Boesen nærede store Betænkeligheder ved at gaa ind herpaa, og der forløb endnu et Aar, før det lykkedes Regenborg at overvinde dem. Denne Sejr betød ogsaa Sprogskripterens endelige Sejr. I April 1854 udnævntes Boesen til Slesvigs Biskop med Sæde i Flensborg.

Boesen var ved sin Udnævnelse næsten 57 Aar gammel og kunde se tilbage paa et bevæget Liv. Født paa Fyn havde han tilbragt næsten tredive Aar som Præst i Sønderjylland, saa at han havde naaet at leve sig helt ind i Forholdene her. Desuden havde han ved sin Paavirkning af Herrnhutismen Betingelser for at træde i nærmere Forbindelse med de pietistiske, „opvakte“, Kredse i Vestslesvig. Til Gengæld var han ikke synderlig velset i den grundtvigske Lejr, hvem han forekom for tung og mørk af Livssyn. Disse Følelser besvarede af Boesen med Mistillid. Han betingede sig ved sin Overtagelse af Bispeembedet Indflydelse paa Besættelsen af Provsteembederne for at kunne hæmme Grundtvigianernes Indflydelse.

Boesen havde „en høj, før Kæmpeskikkelse“, og naar han, som han udtrykte det, „tog Amtsgesichtet paa“, var han i Besiddelse af megen Myndighed. Skønt han i aandelige Evner afgjort stod tilbage for Martensen, var han derfor ikke noget daarligt Bytte for Sønderjylland. Thi han var kærnedansk, og med rolig Fasthed værnede han om den danske Kirke, som var ham betroet. Heller ikke paa tysk Side havde man Grund til at beklage sig. Boesen beherskede det tyske Sprog, selv om han ikke talte det smukt, og i sin udprægede Retfærdighedsfølelse undgik han at træde Tyskheden for nær. Men han var en bestemt Tilhænger af Sprogreskripterne, og med hans Udnævnelse til Biskop maatte derfor alle Tanker om deres Ændring falde bort.

Ogsaa paa Retsvæsenets Omraade lykkedes det under Carl Moltkes Ministertid at skabe et varigt Samlingsled for Slesvig, idet Overjustitskommissionen i Flensborg udvikledes til „Appellationsretten“.

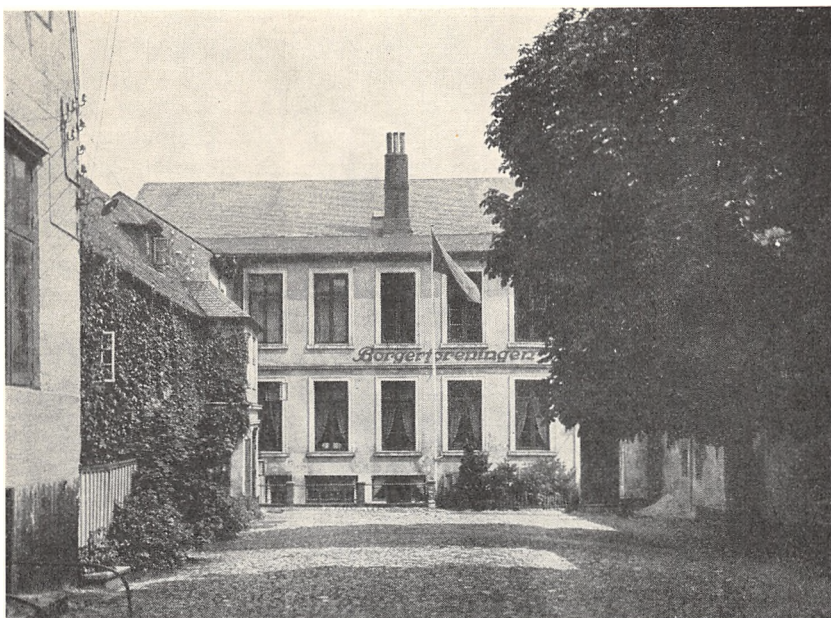
De ældste Medlemmer af Kommissionen var Chr. Paulsen, Hein, Bagger og Mohrhagen, hvortil fra 1852 kom Raasløff og Fritz Meyer. Betydeligst var vistnok den sidste, en Ungdomsven af Regensburg, hvem han i sine Breve har givet livfulde, men ganske vist ogsaa kaadmundede Skildringer af den høje Rets Fødselsveer. Meyer var ikke blot en juridisk Dygtighed, men ogsaa en varm Nationalliberal, der udtalte sin Ærgrelse over Retspræsident C. L. Stemmanns Sympatier for tysk Kultur og Sprog. 1. Juni 1852 hedder det: „I Middags have vi faaet den gamle OJ Commission skriinlagt, den nye Ret indstiftet. Festiviteten var offentlig, og „Sørensen“ ret talrig repræsenteret. Stemmann holdt en Tale, naturligvis paa Tydsk, iøvrigt af patriotisk Indhold. . . . Derpaa reiste Paulsen sig — paa Dansk.“ Dagen sluttede med en Festmiddag i Marieskoven, hvor de to Sprog ligeledes vekslede i Talerne. „Tydsken var i det Hele ved denne Leilighed faret i Folk. Selv vor gode Ven Overpræsidenten udbragte 3 Skaaler paa Tydsk. Men saa foer Fanden i Bagger, han udbragte paa Dansk en Skaal for Tillisch.“ Det var aabenbart svært for den unge nationalliberale Meyer at indse, at Sønderjylland ogsaa efter Sprogreskripterens Udstedelse var et tvesproget Land.

Fig. 218. U. S. Boesen.
F. Hecht lit. efter Fotografi.

Det danske Styre over Sønderjylland var hermed i Hovedsagen organiseret. Noget stærkt reformvenligt Præg kunde det dog ikke ventes at faa i Carl Moltkes Ministertid. Moltke havde paa intet Punkt sluppet de konservative og helstatslige Grundsætninger, som havde ledet hans Politik, da han 1846—48 som Kancellipræsident stod i Spidsen for Hertugdømmet. Han saa med den største Afsky paa den lamslaeete Slesvig-Holsteinisme, men han nærede ikke synderligt blidere Følelser over for den danske Ejder-Danisme. Moltke havde efterkommet Kongens Ønske om at opretholde Sprogreskripterne, men iøvrigt var hans Regering meget langt fra at præges af dansk-national Aand. Den af Tillisch indførte Censur opretholdtes med største Skarphed, og selv om det ganske vist raslede med Forbud mod tyske Aviser og mod Lærebøger, Sangbøger og Almanakker, der kunde formodes at have den svageste illoyale Tendens, gjaldt ganske det samme om „Fædrelandet“ og „Dagbladet“, der ikke taaltes syd for Kongeaen. Ikke en Gang de dansksindede Blade i Sønderjylland gik Ram forbi, og de stod i Virkeligheden retsløse, da Enevælden stadig var gældende hernede, og de ikke havde Privilegium, men kun Hævd paa at bringe politiske Artikler. Koch sagde om „Dannevirke“, at det „laa som en Maatte for Ministerens Fødder“, og Fischer i Aabenraa erklærede, at Forskellen paa Styret nu og for 10—12 Aar siden kun var den, at Redaktørerne den Gang blev angrebne sydfra, men nu nordfra.

Med Censuren var i det Hele et skrap Polititilsyn forbundet, men efter Forholdenes Natur kom det i særlig Grad til at gaa ud over Slesvig-Holstenerne. Afsyngning af „Schleswig-Holstein meerumschlungen“ var strafbar, men fandt dog Sted ved tyske Selskaber, selv saa langt mod Nord som i Haderslev. Istemtes Sangen af Haandværkssvende fra Tyskland, og var disse saa uheldige, tidligere at have været i Konflikt med Øvrigheden, kunde Straffen stige til Rottingslag. Et særligt Arbejde fik Politiet i Brændingen mellem Dansk og Tysk i Angel. Fritz Meyer havde i Foraaret 1852 talt til Regensburg om „dette forunderlige Havblik, som for Øjeblikket ruger over de Slesvigske Tilstande“, men han fortalte ogsaa om den vaagnende Uvilje i Befolkningen mod Sprogreskripterne. Hos Pastor Jensen i Lyksborg og Pastor Aleth Hansen i Husby havde slesvig-holstenske Sognematadorer truet med at ville sætte Petitioner i Gang mod dem, hvis de ikke godvilligt fortrak, og i Adelby havde man drillet Pastor Lassen ved at læse Scheels Kritik af Sprogbestemmelserne (i hans „Fragmenter“) højt i Fattigkollegiets Møde. Amtmand Wolfhagen i Flensborg var dog straks skredet ind og havde „stukket“ de paagældende „i Hullet“; hans „complete danske Hjertelag“ var til stor Trøst for de Danske i Byen og Omegnen i den følgende Tid. Saa greb man til at skrive Petitioner til Carl Moltke mod det danske Sprog; til Trods for et Minister-cirkulære af 22. Maj 1852 sendtes der fra nordangelske Sogne Deputationer

*Fig. 219. Borgerforeningen i Flensborg.
Fotografi.*

til København for at overrække dem til ham. Samme Vej gik man i Midt-angel, hvor der i Byer som Sørup og Sattrup sad tyske Apotekere, Læger og Skovridere, der dannede Kærnen i Befolkningens Modstand mod det danske Sprog, og som fandt juridisk Støtte hos den tidligere Advokat, Dr. Heiberg i Slesvig. At Amtmand Davids var en meget lunken Ven af Sprogreskripterne, og at der i Slesvigs Omegn stod ikke mindre end 3 Herredsfogedembeder ubesatte, lettede Agitationen i det gottorpske Angel. Nogle Steder tales der ligefrem om Terrorisme mod de danske Embedsmænd. Bevægelsen udstraktes ogsaa til Midterlandet; i Vis og Uggel Herreder forelaa der i Juni Maaned Petitioner fra flere hundrede Supplikanter. I den tyske Lejr er Carl Moltke aabenbart blevet opfattet som vaklende i Sprogsagen. At det trak saa længe ud med Besættelsen af Bispestolen, maatte bestyrke Folk i denne Tro. Var Carl Moltke endnu paa dette Tidspunkt usikker? Han afviste ganske vist barsk alle de Deputationer, som indfandt sig hos ham i København, men i Slutningen af Sommeren bad han dog Regenburg om at foretage en Inspektionsrejse, „isaer for noiagtigen paa Stedet at undersøge Almueskolernes Tilstand i den sydlige Deel af Hertugdømmet“. Denne Opfordring var næppe Regenburg kærkommen; han hævned sig ved — at nægte at modtage

Dækning for sine Rejseudgifter. Men hans Indberetning til Ministeren maa have virket overbevisende, thi fra dette Øjeblik forstummer enhver Tale i Regeringskredse om at foretage nogen Ændring af Sprogforholdene.

Der var dog eet Sted, hvor selv en Carl Moltke fandt det raadeligst at komme Folkestemningen i Møde. Flensborg var en overvejende loyalt-sindet, men samtidig tysktalende By. I Spidsen for Styrelsen havde Regeringen sat den tidligere Borgmester i Haderslev Gust. Fred. Lassen med Titel af Overpræsident og samtidig udnævnt en paalidelig Mand (Garlieb) til Politimester. Nyvalg havde tillige givet det loyale Parti et sikkert Flertal i Magistraten og blandt de deputerede Borgere; det førstnævnte Sted bemærker man ikke blot gamle Kendinge som Agent H. C. Jensen og Kancelliraad Schmidt, men ogsaa nye Mænd som Hans Jensen og C. P. Kruse. Lassen, der var Regenburgs Svoger, viste en lignende Klogskab som han i sit Embede og nød derfor almindelig Anseelse. Om Stemningen i Byens ledende Kredse vidner tilstrækkeligt et enkelt Træk: Ved Tillisch' Afrejse til København blev han gjort til Æresborger i Flensborg.

Stemningen i Flensborg var saaledes afgjort regeringsvenlig. Byen saa med Stolthed paa de mange Vidnesbyrd i dens Midte om dens stigende Betydning: Den slesvigske Biskop, den kommanderende General, Appellationsretten og Latinskolen med den dertil knyttede nye Realskole under den dygtige Rektor Simesen. Byens Hovedorgan, „Flensburger Zeitung“, lededes i kongetro Aand af den bekendte Dr. Manicus, forhen i Ekernførde. Den gamle Christiansgarde søgte Navneforandring til „Kong Frederik VII.s Garde“. „Harmonien“ og Borgerforeningen (Fig. 219) var gennemloyale; i den sidste af disse fik efterhaanden den ivrige Ejdermand Fysikus Duseberg (Fig. 220) Hovedindflydelsen; noget lignende gjaldt om den dansk-nationale Værkmester I. H. Kruse, Oldermænd for St. Johannes' Skyttegilde. Selv om ogsaa Slesvig-Holstenerne endnu havde deres Organisationer, var de i Begyndelsen af 1850erne i ubetinget Tilbagegang. Navnlig gjaldt det om Underklassen, „Smaafolkene“, at de „næsten uden Undtagelse“ var Kongen og Danmark tro hengivne.

Men der gaves et Omraade, som heller ikke de loyale Flensborgere taalte, at man fra dansk Side rørte ved: Sproget.

Ganske vist havde man stillet sig venligt til den danske Menigheds Oprettelse i Efteraaret 1850, og i Febr. 1851 tilbød endog 5 Medlemmer af Deputeretkollegiet for at opnaa, at den nye Biskop fik Bolig i Flensborg, at aabne alle tre Hovedkirker for ham til en dansk Præken hver 14de Dag. Men dette betød ogsaa den yderste Grænse for Indrømmelserne. Af merkantile Grunde vilde Flensborgerne holde paa Tysk som Undervisningssprog, og det satte ondt Blod, da de danske Myndigheder forsøgte at komme de stedlige tyske Privatskoler til Livs. Det Petersenske Institut

for Dreng og Piger blev efter Indehaverens Død i Begyndelsen af 1853 ved Statsstøtte overtaget af en Adjunkt Mønster fra Slagelse. Selv Byens loyaleste Borgere var opbragte herover, og først da den dygtige Kollaborator Monrad havde overtaget Institutet, lykkedes det at skaffe det den fornødne Søgning. Samtidig var der baade Valg af Præst og af Skolelærer i St. Marie Sogn, og Mænd som Agent Jensen og Kancelliraad Schmidt støttede Valget af tyske og tysktalende Mænd, saa at Peters fik den første af Stillingerne. „Fanden er faret i Flensborgerne med Hensyn til Sproget“, skriver Fritz Meyer i sin Ærgrelse til Regensburg. Det skulde ikke blive sidste Gang, at danske Angreb paa det tyske Sprogs Herredømme her kom til at give Bagslag.

Endnu paa eet Omraade blev Carl Moltkes Ministerstyre af grundlæggende Betydning for Sønderjylland. Det skænkede Landet en lokal Forfatning.

Afgørende maatte det dog her blive, hvorledes Løfterne fra Vinteren 1851—52 om Slesvigs fremtidige Stilling inden for det danske Monarki nærmere opfyldtes. En Toldlov, en Arvefølgelov og en Forfatningslov for det samlede Monarki udgjorde Forudsætningerne for den slesvigske „Selvstændighed“. Det vil være bekendt fra Danmarks almindelige Historie, at Løsningen af disse Problemer kom til at stille store Krav til „Januarministeriets“ Ydeevne, saa store, at de ikke alle kunde opfyldes. Lettest gik det med Toldenheden, der ganske vist kom Flensborgerne paa tværs, thi Toldgrænsens Flytning fra Ejderen til Elben aabnede atter en Dør for holstensk Konkurrence. Men til Gengæld frembød den saadanne Fordele for den slesvigske Kreaturudførsel til Holsten, at Protesterne ikke lod sig opretholde. Toldenheden gennemførtes i Virkeligheden ad enevældig Vej, idet Regeringen 5. Maj 1853 udstedte to Patenter herom for Hertugdømmerne, „under Forbehold af de repræsentative Forsamlings Samtykke“. Saa let gik det ikke med Arvefølgespørgsmaalets Løsning, der ikke kunde undgaa at blive afhængigt af den danske Rigsdags Afgørelse. Givet var det, at Frederik VII ikke vilde komme til at efterlade sig Livsarvinger, og lige saa givet var det, at Ejder-

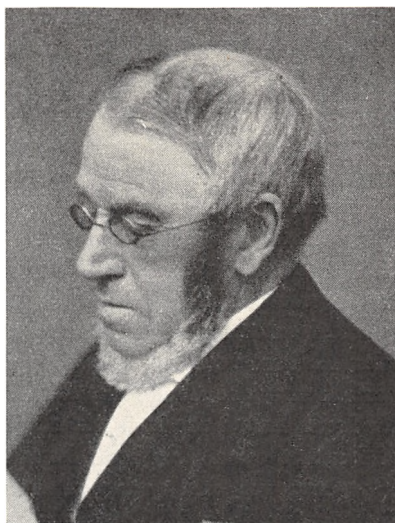

Fig. 220. Joh. Friedr. Duseberg.
M. Kriegsmann, Flensb., fot.

mændenes Standpunkt, at Kongens nærmeste kvindelige Slægtning efter Kongelovens Arvefølge da skulde tiltræde Regeringen over „Danmarks Rige“ (d. v. s. Kongeriget og Sønderjylland), ikke lod sig gennemføre. Paa den anden Side maatte Christian August af Augustenborg (Fig. 221) siges at have mistet alle Chancer som Prætendent til Hertugdømmerne, efter at de europæiske Stormagter, Preussen indbefattet, havde ladet hans Sag falde. Det er i det hele besynderligt at se, hvilken tilbagetrukken Rolle Hertugen havde spillet under Trearskrigen; hverken Ridderskabet eller de Liberale i Hertugdømmerne havde gjort noget for at give den Mand Del i Magten, der dog var deres ideale Samlingspunkt. Forklaringen kan næppe være nogen anden, end at Hertug Christian August ved Siden af sin ubestridelige Begavelse, navnlig paa det parlamentariske Omraade, led under visse frastødende Egenskaber, der hindrede ham i at vinde virkelig Folkeyndest. Ligesom han selv gled ud af Bevidstheden, blegnede hans Arveteorier med eet. Ved Midten af 1850-erne var den augustenborgske Sag musedød i Hertugdømmerne. Dybt utilfreds med Begivenhedernes Udvikling gik Hertugen under preussisk Tryk 1852 ind paa at modtage fra Danmark en Afstaaelsessum paa 3 Mill. Rd. for sine slesvigske Godser, hvorhos han lovede at tage Ophold med sin Familie uden for det danske Monarkis Grænser, og at de hverken skulde forstyrre Roligheden eller modsætte sig den Tronfølge, som Kongen af Danmark indrettede. Vejen var hermed klar til, at Prins Christian af Glyksborg, der var gift med Kongens Kusine, Prinsesse Louise af Hessen, ved Londontraktaten 8. Maj 1852 af samtlige Stormagter (samt Sverige-Norge) kunde udpeges til sammen med sit mandlige Afkom at beklæde den danske Stats Trone. Efter stærke Kampe i Rigsdagen gennemførtes den hertil svarende Tronfølgelov og underskrevet af Kongen 31. Juli 1853.

Endelig var der Helstatsforfatningen. Under Arbejdet paa dens Tilblivelse var det, at de konservative Ministerier (først Bluhme, derefter Ørsted) kom i en saa haabløs Modsætning til saa at sige alle politiske Partier, at man endte med, „af fri kongelig Magtfuldkommenhed og uden videre Raadslagning“ at paaoktroyere en meget konservativ Forfatning d. 26. Juli 1854. Sønderjyllands Bidrag til Fællesudgifterne fastsattes heri til 17 pCt., og en meget begrænset Indflydelse paa Fællesanliggenderne betroedes til et Rigsraad paa 50 Medlemmer, heraf de 20 kongevalgte, og de 30 valgte af de forskellige Landsdeles lovgivende Forsamlinger. Foreløbig traadte kun de 20 sammen, og af disse var tre Repræsentanter for Sønderjylland, nemlig Kammerherre L. U. H. v. Brockdorff, Agent H. C. Jensen og Laurids Skau. Nogen Betydning fik dette Rumparlament ingen Sinde.

Men et halvt Aar før Fællesforfatningen mødte frem i denne embryo-

niske Skikkelse, var ogsaa de slesvigske Provindsialstænder paa ny traadt i Virksomhed. Længe havde Spørgsmaalet om deres Sammensætning sat Sindene paa begge Sider i stærk Bevægelse. Allerede i Oktbr. 1851, da Notabelprojektet maatte betragtes som skrinlagt, havde Regenburg fra Flensborg skrevet til Krieger: „Vi skulle have Provindsialstænder, og Spørgsmaalet er, om der med Provindsialstænder kan regjeres i antislesvigholstensk Retning. Jeg for min Part troer det ikke.“ Tre Uger senere tilføjede han: „Bliver der nu sat en Censur, saa mister vi en meget stor Deel af Arbejderne ved Havnen . . . Er saaledes en Censur her i Byen meget betænkelig, saa er den det endnu meere i Aabenraa og Haderslev. Her have vi dog en Deel af den velhavende Borger-

stand, og vel den største Deel, paa vor Side; men i de andre Byer er de mer velhavende reent slesvigholstensk med ganske enkelte Undtagelser . . . Først naar en ny Slægt er opvoxet og fremgaaet af de forandrede Skoler, vil det blive anderledes.“ Atter otte Dage senere: „Men jeg tilføier, hvad jeg allerede tidligere har sagt, at Provindsialstænderinstitutionen efter al menneskelig Beregning er den for den danske Sag skadeligste Institution i Slesvig.“ Regenburg skulde fuldt ud faa Ret i sin Spaadom, men han formaaede ikke at føre sine Betæneligheder til Sejr hos Ministeren. Denne ansaa Slesvig-Holsteinismen for en uddød Bevægelse og de konservative Interesser som vel egnede til paa ny at kalde et loyalt Parti til Live, ligegyldigt om det kom til at bestaa af tysk- eller dansktalende Slesvigere.

Efter Regeringens Forslag skulde Stænderforsamlingen omfatte i alt 43 Medlemmer. Heraf skulde ganske vist 17 vælges af de mindre Landejendomsbesiddere og 10 af Købstæderne, men i begge Tilfælde krævedes der af Vælgerne en fast Ejendom paa 300 Rd. Skatteværdi. Hertil kom 2

Fig. 221. Christian August af Augustenborg. Ehlers, Altona, fot. (1864).

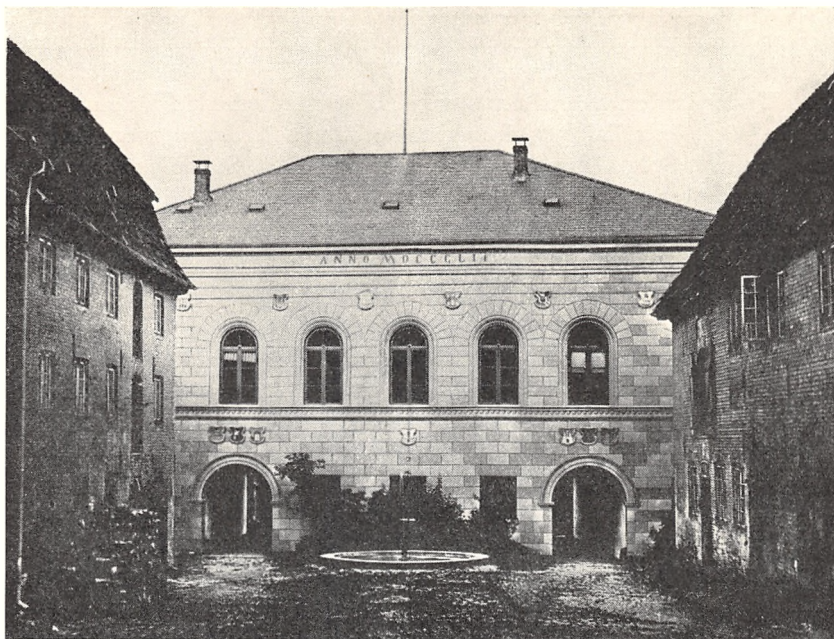
Repræsentanter for „de blandede Valgdistrikter“ (Ærø og Femern), og 4 valgte af Ridderskabet, 5 af de større Godsbesiddere (50.000 Rd. Skatteværdi) og 5 af Gejstligheden. Stænderne skulde samles hvert 3dje Aar og havde „i Reglen“ besluttende Myndighed, men de manglede Lovinitiativ, og al Petitionering i Fællesskab var forbudt. Ministeransvarlighed var udelukket, og de ellers almindelige „grundlovmæssige Rettigheder“ fandtes ikke. Endelig var ganske vist dansk og tysk Sprog stillet lige i Forsamlingen, men til Gengæld var Sprogskripterne optagne i Begyndelsen af Forfatningen. Dette Forslag skulde dog, før det traadte i Kraft, behandles af den før 1848 bestaaende Stænderforsamling.

Valgene til Stænderforsamlingen, der altsaa foregik efter den gamle Valglov af 1834, faldt ikke heldigt ud for den danske Sag. De seks nordligste Kredse af mindre Landejendomsbesiddere sendte danske Repræsentanter (Hans Krüger, Juhl fra Hjerndrup, Laur. Skau, Møller til Skovgaard, Petersen fra Surlykke og Bladt fra Tandslet); desuden maatte Repræsentanterne for Aabenraa (Martin Bahnsen), for Sønderborg (Raadmand H. P. Hansen) og for Ærø (Skipper Brandt) regnes til samme Lejr. Karakteristisk var det dernæst, at selve Tillisch havde opnaaet Valg i Frederiksstad. I hvert Fald som loyale maatte de to flensborgske Repræsentanter Agent Jensen og Raadmand Schmidt, Provsterne Asschenfeldt fra Flensborg og Boesen fra Fjelstrup samt de fire Ridderskabsrepræsentanter betragtes. Med god Vilje kunde maaske Professor Schmid fra Kiels Universitet betegnes paa samme Maade. Men Summen blev i heldigste Fald kun 19 af 43 Medlemmer. Paa den modsatte Side manglede selvfølgelig alle Slesvig-Holsteinismens gammelkendte Talsmænd, som var landflygtige; til Gengæld var herved Banen aabnet for, at nye Førere kunde bryde sig Vej. Som et Kuriosum kan anføres, at Haderslev endnu var slesvig-holstensk repræsenteret af Gæstgiver Chr. Iversen, der dog i visse Tilfælde stemte sammen med de loyale.

Stænderforsamlingen traadte sammen i Flensborg 5. Oktbr. 1853 (Fig. 222). Kongelig Kommissær var Amtmanden i Tønder Grev Arthur Reventlow; til Formand valgte Stænderne Professor Schmid. Om Flertallets Stemning fik man straks et Vidnesbyrd, da det forkastede Tillisch's Valg. Motiveringen lød paa, at han ikke var Grundejer, men kun var blevet optaget paa Valglisterne som Medlem af St. Nikolaj Skyttegilde i Flensborg. Hertil var at svare, at Advokat Bremer 1840 var bleven gjort valgbar ved det selvsamme Skyttelag. Meningene fra Slesvig-Holstenernes Side var naturligvis at demonstrere mod Sprogskripterne Udsteder, og de samtidige Privatbreve fra Danske i Flensborg vidner tilstrækkeligt om, at Slaget havde ramt haardt.

I samme Aand fortsatte Flertallet i de følgende Dage. Dets Fører var Hofjægermester R. Weber til Rosenkranz, en Jurist der besad megen

Fig. 222. Stænderbygningen i Flensborg.
 Fotografi. Kunstgewerbemuseum d. Stadt Flensb.

taktisk Dygtighed, men ogsaa junkeragtig Overlegenhed over for Bønder og Borgere. Ganske vist vedtoges enstemmigt en Lykønskning til Kongen paa hans Fødselsdag med „Forsikringen om Forsamlingens loyale Tænkemaade“. Men samtidig stilledes af Slesvig-Holsternerne Forslag om, at den af Kommuneforstanderne under Treaarskrigen stiftede Gæld skulde erklæres for gyldig, fordi de havde haft Samtykke af „den Regering, som den Gang havde Magten“, samt at der af det offentlige skulde ydes Erstatning for den under Krigen lidte Skade. Kraftige Protester lød fra dansk Side; Laurids Skau brugte saaledes Ordet „Oprøret“. Saa foreslog Gaardejer Werner fra Brebelholt ligefrem Sprogskripterne ophævede „i de Districter, hvor det tyske Sprog notorisk og bevisligen er Folkesprog“, og at de Sogne, som var blandede, ved Stemmeferhed selv skulde afgøre Sprogspørgsmaalet. „Sproget er jo til for Menneskets Skyld, ikke omvendt.“ Hinrichsen fra Mejn støttede Werner. Hvis man i det danske Slesvig indførte fire Timer Tyskundervisning i Skolen, og i det tyske fire Timer i Dansk, vilde Nationaliteterne forenes. „Der vilde da ei mere gives noget Nord- og Syd-Slesvig; man vilde da kun kjende een Gud, een Konge og eet Fædreland.“ — Sprogagen henvistes til Forfatningskomiteen.

De Stænderdeputerede kunde støtte deres Angreb paa Sprogordningen med en Vrimmel af Adresser fra Sognene i „det blandede Bælte“, som i Vinteren 1853—54 strømmede ind til Forsamlingen. De bar i alt godt 6000 Underskrifter, hvoraf den største Halvdel stammede fra de angelske Sogne. Det højeste Tal (599) fremviste Petitionen fra Sørup, mens Adelby, Munkbrarup, Solt, Grumtofte, Bov, Læk og Fjorde Sogne var repræsenterede med over 200 Navne hver. Et nærmere Studium af disse Petitioner giver dog Anledning til visse Betragtninger. I Tønder Amt er der en saadan Overensstemmelse mellem Ansøgningerne fra Tønder, Brarup, Klægsbøl, Karlum, Læk og Ladelund, at de maa gaa tilbage til et fælles Forlæg, og Motiveringen viser, at dette maa være affattet af en tysk Jurist. Derimod møder man aabenbart i Angel oftere fordrevne Præster som Forfattere til Adresser som dem fra Adelby, Hyrup, Grumtofte, Sterup og Stenbjergskov, thi her føres i Stedet kirkelige og moralske Grunde i Marken („den naturlige Menneskeret“, „*unser immer bessere Mensch*“, „*sittlicher Untergang*“ o. s. v.). At der dog findes ægte Petitioner i Mængden, fremgaar af det folkelige Præg, disse bærer, og de praktiske Grunde, som de fremfører. Imidlertid kan Underskrifterne paa ogsaa disse Ansøgninger fremkalde visse Betæneligheder. I Farensted Sogn erklærer to Mænd at underskrive paa i alt 155 Personers Vegne, og fra Ladelund findes der en dansk Modadresse, hvor der ved nogle Underskrifter staar skrevet: „Vi har af Uvidenhed underskrevet den af de Tysksindede ombaarne Adresse, men ikke rigtigt forstaaet den, hvorfor vi ved vore egenhændige Underskrifter tilbagekalder denne Underskrift, idet vi haaber paa Naade.“ Ogsaa i andre Sogne (f. Eks. Oversø, Siversted og paa Angels Østkyst) fremkom saadanne danske Modadresser, der samlede et Par Hundrede Navne. Mærkes kan det endelig, at mange af Underskriverne paa de dansk-fjendtlige Petitioner i Angel tidligere havde været Deltagere i „den passive Modstand“ mod „Landsforvaltningen“ 1849—50. Omvendt havde ganske vist af 33 Underskrivere i Ølsby de 14 tidligere sat deres Navne under den loyale Adresse af 1851. Her føler man, hvilke Ulykker Sprogreskripterne afstedkom hos den loyale tysktalende Befolkning. Eksempelvis kan nævnes Kaadner Jes Rasch fra Bojum i Eskris Sogn, der i et Andragende, som er præget af dyb religiøs Følelse og Forstaaelse af, at Forholdet mellem Forældre og Børn bør opretholdes, udtalte sin fuldkomne Tillid til Regeringen, men samtidig bad om at faa tysk Prædiken i Kirken hver Søndag og den danske Undervisning forandret til tysk Undervisning med nogle ugentlige danske Timer. Det klinger som det loyale Elements Dødsskrig¹).

¹ Endnu mere omdiskutable end disse Adresser med de 6.000 Underskrifter er de Navnelister med o. 20.000 Protestanter mod Sprogreskripterne, som fremkom i Løbet af den følgende Vinter, hvorfor de her forbigaas.

Kommunegælden, Krigsskaden og Sprogreskripterne blev ikke Slesvig-Holstenernes eneste Angrebepunkter i Stænderforsamlingen. Weber protesterede mod, at hans Partifæller var blevet betegnede som „Insurgentterne“; dette stred mod det kgl. Amnestipatent og mod „det sædelige Standpunkt“. Præsidenten hævdede dog, at der havde fundet en „Revolution“ Sted, men erklærede i øvrigt at ville beskytte Forsamlingens Medlemmer mod Fornærmelser. Slesvig-Holstenernes Mod svulmede aabenbart højt. Som en Afsvaling indtraf saa 5. Novbr. Carl Moltkes berømte Skrivelse til Forsamlingen, hvori Regeringen — i Anledning af, at den provisoriske Regering var blevet betegnet som „Regering“ og „Øvrighed“, — protesterede mod at „sættes paa lige Fod med Ophavsmændene for det skammeligste Oprør, der nogensinde har fundet Sted i nogetsomhelst Land, et Oprør, der blev forberedt ved de meest uforskammede Løgne og Bagvadskelser, paabegyndt med det sorteste Forræderi, fortsat med mageløs Haardnakkethed, Hovmod og Grusomhed og endt med Nederdrægtighed“. At denne Tordenkile genvakte Modet i den danske Gruppe, er selvfølgelig. Men ogsaa paa de menige Slesvig-Holstenere øvede den en utvetydig Virkning. Man gik fra nu af forsigtigere frem og samlede sig om det praktiske Arbejde.

Den Svækkelse, Slesvig-Holstenere havde lidt ved Carl Moltkes Novemberreskript, opvejedes dog i nogen Grad ved den beklagelige Mod-sætning, som i den følgende Tid opstod mellem den danske og den loyale Gruppe i Anledning af Flensborgs Stilling. Forstanderne for den danske Skole i Byen (Pastor Graae, Chr. Paulsen, Rektor Simesen, J. Christiansen og Chr. Hansen jun.) indgav nemlig i November Maaned et Andragende til Stænderforsamlingen om, at Flensborg maatte blive optaget i Distrikterne med blandet Rets- og Forretningssprog. De begrundede dette med, at den danske Menighed i Byen „ikke er at betragte som et Samfund af fremmede danske Indvandrede i en oprindelig tysk By . . . , men som et Samfund af Borgere og andre Indbyggere, hvilke i vort, paa Grund af tidligere Forhold fortydskede Slesvig endnu have holdt fast ved Landets og Stadens gamle almindelige Sprog“. Men dette var at stikke Haanden i en Myretue. De tysktalende Flensborgere, ligeegyldigt hvorledes deres politiske Standpunkt var, vilde ikke have Sprogspiltelsen ført ind i deres By. Skønt Overpræsident Lassen som dansk-national var ivrig for Sagen og skrev til sin Svoger Regenburg: „Flensborg kan nok for et Øieblik blive ubehagelig, men er sandeligen ikke farlig,“ slog hans Spaadom fejl. 767 Indbyggere med 17 „deputerede Borgere“ i Spidsen indgik til Stænderne med en Modadresse, hvori man hævdede Byens tyske Kultur, og selv Agent Jensen stillede sig bag dem i Stænderforsamlingen, om end „grædende“. At Stænderne slog de danske Forstanderes Ønske ned, forstaar sig af sig selv, men det er betegnende, at Regeringen ikke vovede

at tage det op igen. Som ved tidligere Lejligheder (S. 439) foretrak man ogsaa nu at ofre det nationale for at bevare det loyale.

Sprogforholdene i „det blandede Bælte“ vedblev naturligvis at være en Hovedgenstand for Stænderforsamlingens Interesse. Forfatningskomiteens slesvig-holstenske Flertal betegnede i sin Indstilling hele „det blandede Bælte“, med Undtagelse af Sognene Bov, Hanved og Valsbøl, som tysktalende, og mens det foreslog den afvekslende danske og tyske Gudstjeneste bevaret, vilde man ombytte Dansk som Undervisningssprog med Tysk, dog med Bibeholdelse af 6 Timers ugentlig Danskundervisning. Det skulde staa enhver frit for at lade sine Børn undervise af private Huslærere og Konfirmationsundervisningen foregaa paa det Sprog, som de paagældende ønskede. Derimod prisgav Flertallet helt Nordslesvig og gik med til, at Dansk forblev Undervisningssprog i Skolerne i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, ja, at den forhen saa omstridte Haderslev Latinskole vedblev at være dansk. Man trak sig altsaa nationalt set tilbage til Forsvarets anden Linje og indrømmede, at Sønderjylland for Fremtiden maatte betragtes som et dobbeltsproget Land. Det danske Mindretal havde aabenbart ment, at „Offensiven er den bedste Defensiv“, da det foreslog, at „det blandede Bælte“ skulde udstrækkes endnu længere mod Syd og Vest.

Betænkningen kom til første Behandling i Stænderforsamlingen i de sidste Dage af December 1853. Præsidenten steg selv ned paa Arenaen, erklærede at kende de sproglige Forhold i Angel af Erfaring og fandt ikke de udstedte Sprogreskripter stemmende med Retfærdigheden. Kraftigere end han var dog Bønder som Momsen til Vraagaard og Hansen-Grumby i deres Angreb paa den Tillischske Ordning. Karakteristisk for Angelbøndernes Standsfølelse er det, at den sidstnævnte om Petitionerne udtalte, at „kun Grundeiernes Underskrifter havde nogen Betydning“. Paa dansk Side rykkede Provst Asschenfeldt og Laurids Skau frem til Forsvar for Regeringens Politik. Men det kraftigste Indlæg kom fra Provst U. S. Boesen. Han havde undersøgt en Række Skoler i Angel og fundet Børnenes Kundskab i Dansk saadan, „at ei mange Skoler i Nordslesvig skulde overgaa dem“. Vedrørende Petitionerne vilde han spørge, „om Folket altid kjendte sin Trang, om det var sig bevidst, hvortil det egentlig trængte i enhver Henseende“. Dansk var i sin Tid blevet fortrængt af Tysk, skønt det var lige saa berettiget som dette og Folkets naturlige Sprog. At den voksne Befolkning nu atter maatte antage det, var ganske vist en „Opoffrelse“, men „høiere Hensyn gjorde en Opoffrelse nødvendig for det Heles Vel“.

Den endelige Behandling fandt Sted allerede et Par Dage senere (3.—4. Jan. 1854). Prof. Schmid begyndte da med at hævde, at medens Folkesproget ganske vist var Dansk i Hedeegnene indtil Hjoldelund og

Olderup, var det afgjort Plattysk i Angel, naar undtages Folk paa over 40 Aar. Han havde ikke stillet noget Forslag og vilde kun foredrage Sandheden for Regeringen. Forkæmperne for de to Standpunkter drog derpaa atter i Felten mod hinanden. Modsætningen koncentreredes i Udtalelserne fra Momsen og Agent Jensen paa den ene Side, Provst Boesen paa den anden. De første bestred, at Nationaliteten havde noget med Sproget at gøre; den beroede paa Kærlighed til Folk og Fædreland. Boesen „vilde dertil svare, at Nationaliteten maatte have et Udtryk; dette Udtryk var Sproget og Sprogets Aand; naar derfor Sproget gik tilgrunde, da var det ude med Nationaliteten“. Ved Afstemningen vedtoges Flertallets Forslag med 28 mod 14 Stemmer.

Sprogdrøftelsen 1853—54 er ikke uden Interesse. Endnu havde det store Tyskland ikke blandet sig i Sagen, og Slesvig-Holstenerne følte sig overladte til sig selv. Selv om man vel nok tør betvivle Oprigtigheden af deres Loyalitetsforsikringer, kan det ikke bestrides, at det Standpunkt, som de indtager til Sprogreskripterne, er et ret moderat. De vilde gaa med til, at Sønderjylland indtil Flensborg-Tønderlinjen forblev dansk, naar de til Gengæld blev sikrede mod en Danisering af det Syd herfor liggende Omraade. Men Regensburg saa med Fortrøstning paa Virkningen af sine Reskripter. Allerede to Aar tidligere havde han udtrykt sit Standpunkt over for Krieger i Ordene: „Det vil gaae, naar vi ikke forstyrres, og det vil i saa Fald være den væsentligste Fordeel, vi have havt af Krigen her i det Slesvigske.“ Efter Helstatens Genoprettelse var for ham og hans Venner altsaa Udsigten til hele Sønderjyllands nationale Generhvervelse Trearskrigens eneste Udbytte, og paa denne sidste Frugt vilde de ikke give Slip.

Den nationale Modsætning havde sat sit Præg paa Stænderforhandlingerne. De danske Deputerede havde næret megen Bitterhed over, at de kun i sparsom Grad var blevet indvalgte i Komiteerne til Behandling af de forelagte Lovforslag. Navnlig Skau og Krüger var herved ligefrem satte paa Sultekur af Slesvig-Holstenerne. Samlingen skulde dog ikke gaa til Ende, uden at de fik en vis Oprensning. Saa snart man kom til Behandlingen af de mere materielle Lovforslag, viste der sig en Spaltning inden for deres Modstandere i en aristokratisk og en demokratisk Fløj. I Sagen om Mølletvangens Ophævelse skilte de slesvig-holstenske Bønder sig ud fra Godsejeren Dr. Weber; i Spørgsmaalet om en ny Matrikulering sejrede nord- og sydslesvigske Bønder og Borgere i Forening ved Afstemningen over de konservative Godsejere. Endelig var der Hovedsagen, Forfatningsudkastet. Hos Underklassens Repræsentanter, hvad enten de var dansk- eller slesvigholstensksindede, var der Ønsker om mere demokratiske Valgretsbestemmelser; en Adresse fra Vonsild Sogn havde desuden peget paa, at den Petitionsfrihed, som 1831

var bleven skænket Folket, i Følge Udkastet nu blev væsentlig indskrænket. Men det lykkedes v. Weber ved at slaa paa de nationale Strenge at holde disse Ønsker nede hos sine demokratiske Tilhængere, ja, at faa vedtaget et Forslag om at vende tilbage til Valgretsbestemmelserne af 1834 (1600 Rd. Brandkasseværdi i Stæderne, 3200 Rd. Skatteværdi paa Landet). Men hermed var i Virkeligheden slaaet en Revne i det slesvig-holstenske Parti, og en Mulighed aabnet for en fremtidig Samvirken mellem Elementer paa begge Sider af den nationale Skillelinje.

Regeringen tog intet Hensyn til de stillede Ændringsforslag eller til det Forbehold, at Helstatsforfatningen først burde udstedes, efter at have været forelagt Repræsentanter for alle Landsdelene. Den ophøjede 15. Febr. 1854 sit Forfatningsudkast til Lov. Paa dette Tidspunkt var Ministeriet dog saa undergravet ved sin Kamp med den danske Rigsdag, at dets Endeligt lod sig forudse, før det havde bragt Fællesforfatningen i Havn. I Decbr. 1854 faldt Ministeriet Ørsted, og hermed var ogsaa det konservative Styre, der var personificeret i Carl Moltke, bragt til en Afslutning.

5. POLITISK HAVBLIK 1854—56.

Ministerskiftet i Decbr. 1854 fik i første Øjeblik ikke saa vidtrækkende Følger for Udviklingen i Sønderjylland, som man kunde have ventet. Ganske vist afløste nu en nationalliberal Regering (P. G. Bang) en konservativ, hvilket i det lange Løb maatte forøge Spændingen mellem de to Nationaliteter. Men paa den anden Side var det næppe Slesvig-Holstenerne ukært at slippe af med Carl Moltke som Minister for Slesvig og se ham ombyttet med den hidtilværende Departementschef H. I. A. Raasløff (Fig. 223). Gendarmerichef Leerbech, som boede i Slesvig By, meddelte Regenburg, at man der opfattede Raasløff som „mild og forsonende“, og at den slesvig-holstenske Agitation „synes nu at have tabt sig“. Efter hans Mening havde der i Ministeriet Ørstedes sidste Dage endogsaa været en vis Samvirken i Gang mellem Slesvig-Holstenerne og de Ejder-Danske i Sønderjylland med det Maal at styrte den fælles Fjende.

Vist er det, at Regenburg snart blev meget lidt tilfreds med at have maattet skifte Minister, thi i Raasløff fik han for første og sidste Gang under sin Virksomhed en Modstander til Chef. Raasløff fremlagde ganske vist først flere Aar efter sit Syn paa Sprogskripterne, og selv da pseudonymt (1858 under Mærket Theophilus). Men han nærrede sikkert i det hele de samme Anskuelse i sin Ministertid. For ham var Sprogpolitikens Maal, at danisere Mellemslesvig, allerede bortfaldet, da Helstatspolitikken knæsattes ved Januarkundgørelsen 1852, thi i denne var det jo prokla-

meret, at de to Nationaliteter og Sprog skulde stilles ganske lige. Da der desuden i Sønderjyllands Forfatning af 15. Febr. 1854 var sikret Stænderforsamlingen Indflydelse paa Lovgivningen, fulgte efter hans Mening heraf, at den før eller senere maatte blive medbestemmende ved Sprogspørgsmaalets Udvikling. Men den slesvigske Befolknings Flertal stod fjendtlig til Sprogordningen, der kun holdtes oppe ved ydre Magt. Synlige Resultater havde den hidtil ikke bragt, og den hvilede paa en Række Paastande fra dansk Side, f. Eks. „en Befrielse fra det tyske Aag“ og „en Genindsættelse af det danske Sprog i dets naturlige Rettigheder“, eller at Beboerne i det blandede Bælte „ikke indsaar deres eget Bedste“ (jfr. U. S. Boesens Udtalelser i Stænderforsamlingen 1853—54). Heroverfor hævdede Raasløff, at Skiftet fra Dansk til Tysk i Mellemslesvig var sket ad naturlig Vej, og at man maatte forsøge at affinde sig dermed. Vejen tilbage var lukket. Uden personlig at stille Forslag til Spørgsmaalets Løsning, sympatiserede Raasløff aabenbart med Stænderflertallets Forslag om, at Sprogsagen „i det blandede Bælte“ skulde overlades til Befolkningens egen Afgørelse gennem Afstemninger.

Raasløffs Opfattelse kunde naturligvis ikke være den tyske Opposition ubekendt og er aabenbart Grunden til, at der endnu i hans korte Minister-tid (Dec. 1854—Febr. 1856) var en mærkelig og glædelig Ro i de slesvigske Forhold. Hertil bidrog, at ogsaa Monarkiets Forfatningsproblem nu syntes at skulle løses paa en lykkelig Maade. Det lykkedes Ministeriet Bang at vinde den danske Rigsdags Samtykke til den Fællesforfatning, der udstedtes 2. Oktbr. 1855. Herefter udvidedes det paaoktroerede Rigsraad af 26. Juli 1854 med yderligere 30 Medlemmer, valgte af Befolkningen i de forskellige Landsdele efter høj Census (200 Rd. i Skatteydelse eller 1200 Rd. i Indtægt). Af disse skulde 5 vælges i Sønderjylland, der altsaa — naar hertil lægges de 3 forud af Kongen udnævnte og de 5 af Stænderforsamlingen valgte — vilde faa i alt 13 af det nye Rigsraads 80 Pladser. Det er mærkeligt at se, at ved Valget til Rigsraadet af disse 10 Medlemmer fik Danskerne og de Loyale stort Flertal, nemlig Amtmændene Davids, Heltzen og Wolfhagen, Amtsforvalter U. A. Holstein, Konferensraad Kranold, Hans Krüger og Chr. Flor; altsaa sammen med de kongevalgte 10 Stemmer. Tysksindede var kun Godsejer Rumohr, Advokat Müller og Thomsen-Oldenswort.

Nogen stor Indflydelse var der ganske vist ikke tillagt dette Rigsraad. Parlamentarisme fandtes naturligvis ikke. Men desuden udnævnte Kongen Rigsraadets Præsident, Medlemmerne mødtes kun hvert andet Aar, og med Hensyn til Indtægter og Udgifter skulde der paa Forhaand ved Lov fastlægges et Normalbudget, saaledes at de ekstraordinære Indtægter og Udgifter bevilgedes ved særlige Tillægslove. Endelig manglede Rigsraadet Lovinitiativ, og ved Sagernes tredje Behandling havde Regeringen

Ret til at give Forslagene den endelige Form, hvorefter de kun kunde antages eller forkastes.

Sønderjylland havde altsaa nu, ligesom de øvrige Led af Monarkiet, to lovgivende Forsamlinger, en for de fælles, og en for de særlige Anliggender. Hvilken af disse, der var den betydningsfuldeste, fremgaar til en vis Grad af de Pengesummer, som gik gennem deres Hænder. I Aarene 1855—1862 viser Monarkiets Fællesudgifter en aarlig Sum paa 17—20 Mill. Rd., hvoraf altsaa de 17 pCt., som paahvilede Sønderjylland, udgør 3—4 Mill. Samtidig ligger Hertugdømmets særlige Udgifter omkring 1¹/₂ Mill. Fællesstyret kostede altsaa gennemsnitlig dobbelt saa meget som det særlige Styre. I Fællesindtægterne indgik bl. a. Udbyttet af Domænerne, hvilket snart skulde blive et af Angrebepunkterne for Hertugdømmernes Repræsentanter. Men paa den anden Side var det netop de Omraader: Justitsvæsen, Kirke og Skole, som hørte under Stænderforsamlingens Competence, der kunde give Anledning til den skarpeste Strid. Og de gjorde det.

Foreløbig tegnede dog Fremtiden ret fredeligt, og den Revne, som den økonomiske Modsætning paa Stænderforsamlingen 1853—54 havde slaaet inden for det slesvig-holstenske Parti, syntes at skulle faa vidtrækkende Følger. 15. Novbr. 1855 mødtes de Stænderdeputerede atter i Flensborg til en ekstraordinær Samling. Regeringens eneste virkelige Lovforslag gjaldt Fordelingen („Repartitionen“) af et overordentlig Bidrag til Monarkiets Fællesudgifter. Ved de Valg, som havde fundet Sted efter Udstedelsen af Forfatningen af 15. Febr. 1854, var Hans Krüger, Juhl og Laur. Skau blevet genvalgte; af de øvrige Repræsentanter for de mindre Landejendomsbesiddere var desuden stadig tre dansksindede (Reuter fra Løjt, Hansen fra Ravnskobbøl og Knudsen fra Lysholm). Tilsvarende var Flensborg, Aabenraa og Sønderborg repræsenterede af danske eller loyale; desuden havde Danskerne vundet Haderslev, men tabt Ærø. Alle Præstemandens Stedfortrædere (5) maatte betragtes som loyale; Møller fra Vonsbæk og Aleth Hansen fra Husby oven i Købet som nationaldanske. Endelig var Kammerherre Brockdorff, der var Gesandt i Berlin og kongevalgt Rigsraadsmedlem, afgjort paalidelig. Den loyale Gruppe omfattede saaledes i alt 17 Medlemmer, hvoraf de 11 var egentlig danske. Herover for stod en Skare paa 26 Mand, valgte af Ridderskabet, Godsejerne, Borgere og Bønder. Den havde vel slesvig-holstensk Stempel, men rummede i øvrigt stærke Modsætninger. Som kgl. Kommissær havde Regeringen sendt en Holstener, Departementchef Kranold, og til Præsident valgte Forsamlingen selv Provst P. Otzen fra Femern, skønt han undskyldte sig med manglende Kendskab til det danske Sprog.

Den kortvarige Stændersession (tre Uger) forløb paa en Maade, som

ingenlunde var uheldig for Regeringen eller Danskheden. Vel slap man ikke for Petitioner mod Sprogreskripterne, men Tallet paa Underskrivere var i næsten alle Sogne stærkt synkende i Sammenligning med forrige Samling (i alt kun 15—1600). En Debat om Sprogsagen var ganske vist heller ikke til at undgaa, og Provst Otzen viste sig herunder, trods sin Loyalitet, staaende paa samme Standpunkt som sin Forgænger, Professor Schmid. Men da den kgl. Kommissær paa Regeringens Vegne havde afgivet den Erklæring, at der vilde blive forelagt den næste Stænderforsamling Forslag til Ændringer i Hertugdømmets Forfatning, vedtog Forsamlingen med 34 mod 7 Stemmer at ophøre med Drøftelsen af Sprogsagen. Og dog havde Kranold udtrykkelig tilføjet, at Forandringer i Forfatningen næppe vilde komme til at omfatte Sprogreskripterne, der var udstedte „efter den nøiagtigste og meest samvittighedsfulde Undersøgelse af de paagjeldende Forhold“. Med Undtagelse af de 7 standhaftige Protestanter ønskede aabenbart Forsamlingens Flertal at gaa let hen over Modsætningen mellem sig og Regeringen. Minister Raasløff var ikke noget Stridens Tegn.

Ved flere Lejligheder viste det sig desuden, at Borgere og Bønder, hvad enten de var dansk- eller tysktalende, loyale eller — mindre loyale, godt kunde finde hverandre i et demokratisk Arbejde for deres Landskabs Udvikling. Laurids Skau fik saaledes gennemført sit Forslag om Ophævelsen af Bødesessionerne for Lejemaal, og Hans Krüger et andet om Ophævelsen af Gensdarmeriet. Det sidste var maaske endda nærmest tænkt som en Venlighed mod Sydslesvigerne, der saa særlig skævt til dette Korps, og Minister Raasløff viste sin Forstaaelse ved derefter delvis at gennemføre Forslaget i Form af en Indskrænkning af Korpset. Tilsvarende støttede Danskerne Momsen fra Vraagaard, da han genoptog Forslaget fra den foregaaende Stændersamling om en ny Matrikulering. Særlig bemærkelsesværdig var dog Behandlingen af Regeringsforslaget om Fordelingen af det ekstraordinære Bidrag til Fællesudgifterne. Under Drøftelsen heraf i Udvalget fandt nemlig den nordslesvigske Bonde i Laurids Skaus og den sydslesvigske i Werner-

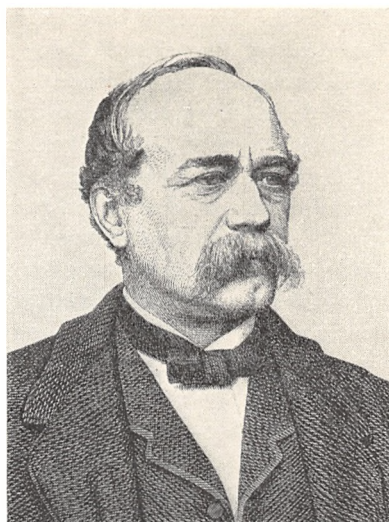

Fig. 223. H. I. A. Raasløff.
Træsnit af H. Olrik. Ill. Tid.
14. Oktbr. 1866.

Brebelholts Skikkelser hinanden og omdannede den af Regeringen foreslaaede Fordeling efter Folketal til en Repartition efter Taksationsværdi (i Købstæderne af Bygningerne, paa Landet af Jorderne). Ganske vist hævdede man, at dette skete for at lette Byerne, men Tallene viser, at Meningen var at forøge Byrderne paa de store Godser. Hermed var altsaa indledet et Felttog mod Ridderskabet og de store Godsejere, og forgæves strittede disse imod med den uforsonlige Danskerfjende Thomsen-Oldenswort som Ordfører. Forslaget førtes med stort Flertal gennem Stændersalen og vandt derefter Regeringens Tilslutning.

Den slesvig-holstenske Stændergruppe syntes sprængt, og mange Steder betragtede man Slesvig-Holsteinismen som hensmuldrende. Hansen-Grumby havde ikke haft Sæde i Stænderforsamlingen 1855, og Thomsen-Oldenswort havde maattet se sig besejret af andre sydslesvigske Bønder som Momsen-Vraagaard og Werner-Brebelholt, der foretrak en upolitisk Samvirken med Nordslesvigerne paa materielt Omraade. Ejendommeligt nok havde Stænderforsamlingen af de fem Rigsraadsmedlemmer, som den valgte, ladet tre være dansksindede.

Disse Forventninger om roligt Arbejde ogsaa i Fremtiden skulde som bekendt snart gækkes. Men forinden den nye tyske Bevægelse skildres, er det naturligt at vende sig til andre Sider af det aandelige Liv i Sønderjylland i denne Tid.

6. MELLEM- OG SYDSLESVIG.

Til Belysning af Sønderjyllands Tilstand ved Midten af Halvtredserne gives der næppe noget bedre Materiale end de Visitatsberetninger, som den nye Biskop U. S. Boesen indsendte efter sine Rundrejser i Hertugdømmet.

Boesen gik med stor Iver op i sin Gerning og søgte at komme til Klarhed over baade Præsternes og Menighedernes Standpunkter. De Udtryk, han anvender herom i sine Optegnelser, er saa ensartede, at de ligefrem kan opfattes som en Karaktergivning for de ydede Præstationer. 1856 noteres saaledes fra Flensborg og Gottorp Provstier, at Børnene ved Katekisationerne i Kirkerne svarede „meget godt“ eller „særdeles godt“ i Oversø, Adelby og Grumtofte; „godt“ i Bov, Hanved, Valsbøl, Nørre Haksted, Vanderup, Hyrup, Rylskov, Kværn, Nykirke, Havetoft og Nørre Brarup; derimod kun „ret godt“ i Store Vi, Lyksborg, Husby, Stenbjerg, Eskris, Eggebæk, Siversted, Tumbly, Strukstrup og Bøl; endelig „nogenlunde“ eller „temmelig godt“ i Store og Lille Solt, Sterup, Sørup, Sattrup og Jørl. To Aar senere, 1858, betegnes Skolevæsenet som „meget tilfredsstillende“ i Oversø og Lyksborg; „tilfreds-

stillende“ i Solt, Hyrup og Eggebæk; „ret tilfredsstillende“ i Hanved, Valsbøl, Store Vi, Vanderup, Jørl, Adelby og Sørup; endelig „nogenlunde tilfredsstillende“ i Bov og Nørre Haksted. Mærkelig er Forskellen mellem disse to Karakterlister; den første svarer temmelig godt til de faktiske Sprogforhold; den sidste viser, at Resultaterne nok saa meget afhang af de paagældende Læreres Duelighed. Overalt kunde altsaa en dygtig Lærer faa noget ud af Undervisning paa Dansk, og paa den anden Side forstod den praktiske Bondebefolkning, selv i de Sogne, hvor der var afgjort Modstand mod Sprogreskripterne, Fordelen af at dens Børn lærte noget i Skolen. Hvad dernæst Kirkebesøget af voksne angaar, var det naturligvis altid stort den Dag, Bispem kom til Sognet, saa at han kunde notere „en meget stor“ eller „en skjøn Menighedsforsamling“ i sin Beretning. Men 1858 mente desuden Præsterne i de norddanske Sogne (Adelby, Hyrup, Husby) at kunne forsikre ham om, at Besøget ved dansk Gudstjeneste var jævnt stigende, og kun ved visse Sogne som Nørre Haksted, Eggebæk, Siversted og Sørup klages der over at „Modstanden og Foragten for den danske Gudstjeneste vedbliver“, hvoraf man dog næppe tør slutte, at Listen hermed virkelig var udtømt. Sørup var vel nok det vanskeligste Sted; Pastor Immanuel Barfod oplyste, at Modstanden næredes ved Besøg af den tidligere Præst, Degn og Skolelærer, der nu alle tre var ansatte i Holsten, og ved Uddeling af de bekendte tyske Agitations-Skrifter af Moritz Busch, Valentiner o. a. I Sørup demonstrerede da ogsaa under Bispens Visitats 1858 den største Del af Menigheden ved at forlade Kirken straks efter Prædiken for ikke at blive nødt til at deltage i den paafølgende danske Salmesang. Men endnu ved sin sidste Visitation 1861 af Gottorp Provsti kunde Boesen i Kirkerne glæde sig over, at „Ungdommen var forsamlet i meget stort Tal“, og at Udfaldet af Prøverne i Skolerne viste sig „i det Hele ret tilfredsstillende, og i ikke faa Skoler endogsaa meget tilfredsstillende“. Til Gengæld var nu de voksnes Kirkebesøg meget ringe i en Række Sogne, ja det hændte, at selv Sogneforstanderne og Kirkeværgerne ikke kom ind i Kirken, men blev staaende uden for paa Kirkegaarden. Paa den Slags Utilbørigheder tog Biskoppen imidlertid fat med kraftig Haand.

Vender man sig til de blandede Sogne i Midterlandet, faldt Biskop Boesens Indtryk her temmelig godt sammen med dem, han havde faaet i Angel. Ved Visitationen 1859 var overalt Menighedens Deltagelse meget stor, ogsaa Ungdommens; i 1861 var der vel færre voksne til Stede ved Gudstjenesten, især i Tønder, Udbjerg, Klægsbøl og Læk, men „Ungdommen mødte talrigt, viste Religionskundskab, Opmærksomhed og Livlighed“. Ogsaa i denne Egn betegner altsaa Aaret 1860 det dybe Indsnit; det er, som vi senere skal se, Stænderforsamlingens ophidsende Indflydelse, som gør sig gældende paa de ældre. I Tønder

Provsti som i Angel mener flere af Præsterne 1859 at kunne spore en Fremgang for den danske Gudstjeneste; i Ladelund og Brarup er den saaledes „lige saa godt besøgt som den tyske“; i Karlum „er det danske Kirkebesøg tiltaget og overgaar langt det tyske“; i Klægsbøl har Forholdene i hvert Fald forbedret sig fra den tidligere Tilstand, der skyldtes Præstens (F. W. Matthiesens) Udygtighed. Naar det efter 1860 atter gik tilbage her, var Grunden den stærke Agitation sydfra. Længere mod Syd, i Hjoldelund, besøgte den danske Gudstjeneste normalt af 20—30 voksne. Alene i Olderup og Svesing synes den danske Kirke slet ikke at have øvet Indflydelse. Om Skolevæsenet i hele Midterlandet gjaldt det derimod endnu 1861, at det ligesom i Angel i det hele var ret tilfredsstillende, paa sine Steder endog meget tilfredsstillende.

Det Billede, som Bispevisitaterne giver af Sprogskripterens Indvirkning, kan suppleres ad anden Vej, navnlig gennem Præsternes Breve til Regensburg. Men det maa erindres, at mens vi i Boesens Indberetninger har en og samme Mands Indtryk fra alle Sognene, møder vi i Præsternes Breve en Række meget forskellige Personligheder, som har opfattet deres Oplevelser paa meget forskellig Maade. At f. Eks. en Intelligens som Aleth Hansen i Husby (Fig. 211), et Hjertemenneske som Ehrenreich i Rylskov, en folkelig Demokrat som H. F. Feilberg (Fig. 224) i Valsbøl og en Lærd som Holger Rørdam (Fig. 225) i Sattrup, har været lige saa mange forskellige aandelige Prismer, hvorigennem de samme Straaler vilde brydes med forskelligt Resultat, er selvfølgeligt. Paa den anden Side har disse Præstebreve den Fordel, at de for en stor Del belyser de sidste Aar før 1864, som staar os mindre klare i Bispevisitatsberetningerne. Da var der faldet en vis Træthed over mange, selv af de bedste Præster, som havde deres Kald i den sydøstlige Del af „det blandede Bælte“, altsaa væsentlig i de angelske Sogne. Intet Under; Kirkebesøget paa de danske Søndage var saa ringe, at man nok kunde tvivle om Nyttens af sin Gerning. Anerkendelsen for den bestod i voldsomme, tidt perfide Angreb i den tyske Presse af Skribenter som Moritz Busch („*Schleswig-holsteinische Briefe*“) og — i overvejende Lige gyldighed i Danmark. Glædesløst var Livet for den danske Præst i Angel, selv for en Aleth Hansen, en Hagerup (Bd. I, Fig. 22) (i Solt), en Jens Krog (i Grumtofte) eller en Jacob Hansen (i Gelting). Omgivet af en vrangvillig, ofte underfundig Befolkning var han henvist til tjenstligt Samvær med Sognets faa andre Embedsmænd, som Skolelæreren og Gensdarmen, og maatte i øvrigt søge til den fredfyldte Oase, som hans eget Hjem frembød. Man forstaar, at der maatte falde Sol over en saadan Mands Liv den Dag, da Boesen paa sin Visitatsrejse kom til Sognet. Dernede i Kirken sad nu han, den danske Biskop, der allerede ved sin Kæmpeskikkelse vakte Tillid som en Fader, rolig og forstaaende,

Fig. 224. H. F. Feilberg.
E. Rye, Odense, fot.

Fig 225. Holger Rørdam.
F. Brandt, Flensborg, fot.

jævn som en Ligemand. Den Dag havde man dog een virkelig Tilhører til sin Prædiken, og efter den kunde man aabne sig helt for ham som for en Ven og finde mandig Trøst. Denne Trøst og nogle forstaaende Linjer fra Regenburg som Svar paa de Klager, man sendte ham, det var i Virkeligheden Lønnen til dem, der var gaaet ud „for at stride for gamle Danmark“¹⁾.

Skolelæreren var ikke blot Præstens højre Haand, han maatte ogsaa være hans jævnbyrdige ved Sprogreskripterens Gennemførelse. Men at erstatte de gamle, tyske Skolelærere, som oven i Købet ofte var kompromitterede ved Deltagelse i Opstanden, gik kun langsomt for sig, thi Bristen paa brugbare Emner var endnu føleligere her end blandt Præsterne. Da man endelig fik dem, bestod de over hele Sønderjylland overvejende af indfødte Slesvigere (1856—59 var i Flensborg Provsti 26 af 33 Skolelærere Sønderjyder; 1860—61 er Tallene henholdsvis 20 og 28). Disse var for største Delen uddannede ved danske Seminarier, især Skaarup og Jelling; først henimod Periodens Slutning begyndte ogsaa det nye danske Seminarium i Tønder (Fig. 226) at vise sine Frugter. Fra disse Skolelærere modtog Regenburg mange Breve, som viser, hvilken Tillid de

¹ Hvad den økonomiske Løn angaar, som ofte blev revet de angelske Præster i Næsen af politiske Modstandere, maa det være nok at pege paa, at de angelske Embedsindtægter laa lavere end de fleste andre slesvigske.

nærede til ham, og som derfor ogsaa er troværdige i deres Fremstillinger af Forholdene paa det paagældende Sted.

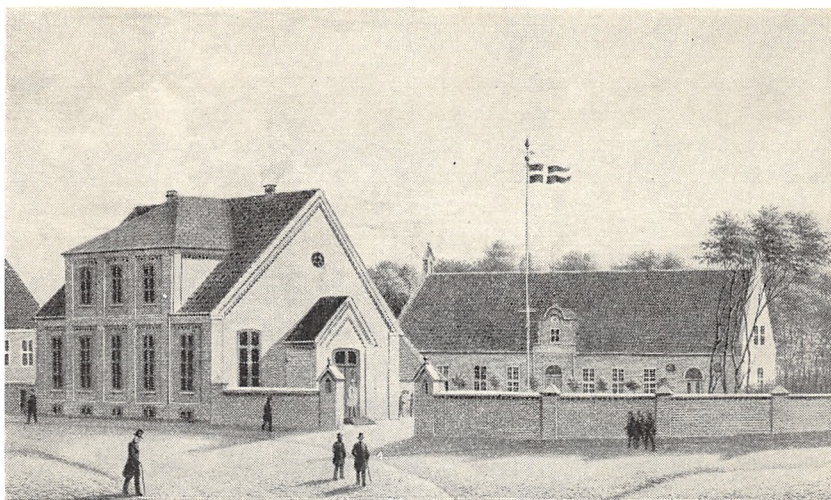
Endnu et tredje Kildemateriale til Belysning af Sprogreskripterens Virkninger foreligger. Det er den Mængde Bladartikler fra tidligere Præster og Lærere i Mellemslesvig, der fremkom 1883—1884 i Anledning af Biskop Martensens Udtalelser i hans „Erindringer“. 54 tidligere Præster i Sønderjylland protesterede da imod hans Ord, at Folkesproget i Mellemslesvig skulde være „raat, fattigt og udannet, berøvet Aandelighedens Karakter“, og at de danske Præster skulde have „virket til Forstyrrelse af det kirkelige og kristelige Liv“. De hævdede, at Modstanden mod Sprogreskripterne „væsentlig var af politisk Natur“. Dette er vel nok rigtigt, men tillægges bør det, at for mange Mellemslesvigere var Modstanden sikkert ogsaa en Samvittighedssag, fordi det tyske Kirkesprog gennem Aarhundreders Paavirkning var blevet dem „det hellige Sprog“, som de ugerne vilde slippe. I det hele kan man, naar man læser disse Vidnesbyrd, som er afgivne 20 Aar efter Sønderjyllands Afstaaelse, ikke væрге sig mod den Tanke, at her har Tiden som altid øvet sit Trylleri, ladet de bitre Erfaringer træde i Glemsel og endnu en Gang ladet Ungdomsforhaabningerne blusse højt.

Hvorledes virkede da Sprogreskripterne? Regenburg og hans nationalliberale Venner fandt altsaa Stillingen lovende, i det mindste naar de i 1880erne tænkte tilbage paa den. Endnu en Generation, og Maalet vilde have været naaet. Omvendt for Slægtledet efter 1864, der alene var liberalt præget. For den var Sprogpolitikken et ubetinget Misgreb, der alene af den Grund maatte mislykkes, at den stred mod den elementæreste Menneskeret. Undersøger man de samtidige Vidnesbyrd, bliver det imidlertid tvivlsomt, om man fuldtud kan tiltræde noget af disse ubetingede Standpunkter. Paa det endnu bevarede danske Sprogomraade („Sprogtungen“ fra Flensborg-Tønderlinjen ned til Hjoldelund og Fjorde samt den nordligste Strimmel af Angel) har der aabenbart været et Grundlag for, at det danske Kulturarbejde kunde bære nogen Frugt. En Linje fra Gelting Bugt Syd om Sognene Nykirke, Grumtofte, Husby, Hyrup, Lille Solt, Oversø, Fjorde og Hjoldelund, herfra atter mod Nord langs Frisergrænsen til Vidaaens Munding synes at danne Grænsen for det Omraade, hvor Sprogreskripterne i større eller mindre Grad virkede efter deres Hensigt. Det drejer sig altsaa om Halvdelen af „det blandede Bælte“. Inden for dette Omraade havde dog ikke blot de faktiske Sprogforhold, men ogsaa Befolkningens Sindelag sin Betydning. Der var øjensynlig Fremgang for dansk Bevidsthed i Tønder, i Bov Sogn (Befolkningen saa her i Reskripterne „en Forløsning fra en unaturlig Tilstand, der som et trykkende Aag har hvilet paa Menneskene“); i Hanved, i Oversø, i Grumtofte (Aleth Hansen!), ja selv i

Theodor August Jes Regenburg.
Fotografi (1859).

Fig. 226. Tønder Seminarium.
Litografi (1860).

det fjerne Nykirke ved Østersøen. Herfra hedder det: „Det gaar fremad, baade med Børn, deres Lyst og Kærlighed til alt Dansk, og med Forældre.“ I Hedeegnens øvrige Sogne var Stemningen overvejende loyal eller i værste Fald indifferent. Dog fandtes der herimellem tysksindede Pletter (Klægsbøl, Læk og Nørre Haksted), og mod Syd i Hjoldelund og Fjolde var tysk Sindelag utvivlsomt voksende. I de nordangelske Sogne Adelby, Munkbrarup, Rylskov, Grumtofte og Husby var de store Gaardmænd tysksindede, men Underklassen loyal; i Hyrup var endda Stemningen i begge Lag tilfredsstillende. Men i Lille Solt var den tyske Stemning ligesom i Hjoldelund i Vækst. Saa snart man i Angel kom uden for det Omraade, hvor der endnu levede noget dansk Folkesprog, mødte man oftest en hadefuld Stemning mod dansk Sprog og alt Dansk, særlig i Overklassen. En Undtagelse dannede dog vist Strukstrup Sogn, der i Omegnen kaldtes „Lille-Danmark“. Denne Stemning førte ikke blot til, at Sprogreskripterens Virkninger her forsvandt i Jorden, men de drev oven i Købet de loyale over i de misfornøjedes Rækker. Loyale Embedsmænd, som Amtmand Davids og Provst Martens, misbilligede ubetinget Sprogreskripterens Udstrækning til Gottorp Amt, men opnaede ved deres Besindighed kun deres egen Fjernelse. For den, som læser om Angelboernes Drillerier af deres Embedsmænd, dukker for øvrigt adskillige parallelle Træk op fra Kongerigets Provisorieaar, med deres tilsvarende Modsætning mellem Embedsmænd og Bønder. Det var aabenbart ikke

alene en national, men ogsaa en social Brydning, som fandt Sted i Angel i Frederik VII.s Tid.

Om en længere Virketid kunde have givet bedre Resultater af Reskripterne, saaledes som Regenburg selv haabede, maa naturligvis staa hen i det uvisse, men fra flere sydlige Sogne meldes det, at de unge Karle efter Konfirmationen faldt tilbage til Anvendelsen af tysk Talesprog. Sandsynligere er det, at man var naaet videre, hvis man havde indskrænket Sprogreskripterens Omraade til „Sprogtungen“, og i Angel — eller i hvert Fald den største Del af Angel — havde nøjedes med nogle ugentlige Timers Danskundervisning og i øvrigt skænket dette Landskab Højskolen og den almindelige Valgret til Stænderforsamlingen. Den Tanke, at anvende slesvigsk Dialekt i Stedet for det vanskeligere tilgængelige Rigsdansk i Prædikenen, blev desuden grebet af Præster som Aleth Hansen i Grumtofte og synes at være faldet i god Jord. Angelboerne var ikke uimodtagelige for Imødekommenhed, men skulde man naa noget virkeligt hos dem, maatte man bygge paa deres frivillige Medvirken. Før eller senere maatte Sagen have været lagt i deres egne Hænder.

Et vigtigt Vaaben i Arbejdet for Danskhedsvækkelsen var, ligesom før 1848, Bogsamlingerne, men dog maa heller ikke disse overvurderes. Fem Nordslesvigere fra Aabenraa og Omegn havde straks i 1851 rejst denne Sag; Komiteer rundt om i det øvrige Nordslesvig havde sluttet sig til dem; endelig udsendte fire Mænd i København (Inspektør Borries, Bureauchef i Rigsdagen de Coninck, Pastor Levinsen og Justitssekretær Mangor) et Opraab til Offentligheden om at støtte Tanken med Gaver. Resultaterne var virkelig betydelige. Der kunde i Aarene før 1864 oprettes ialt 143 Biblioteker i Sønderjylland, deraf 87 i Nordslesvig. I saa godt som alle Sogne i „det blandede Bælte“ fandtes de, som Regel opstillede i Skolen, undertiden i Præstegaarden, og de benyttedes i hvert Fald i de første Aar meget stærkt. Pletvis vaktes Befolkningen endda herved til Selvvirksomhed, som i Sterup og Grumtofte, hvor der stiftedes danske Læseforeninger. At denne Iver dog ikke vedblev efter 1860, er aabenbart. Samtiden søgte Grunden hertil i den voldsomme slesvig-holstenske Agitation, der kulminerede i dette Aars Stænderforsamling. Hvorledes det end forholder sig hermed, var det afgjort en Fejl, at Beboerne selv ikke var draget stærkere med ind i Arbejdet. „Den gamle Tids Idé om Embedsmanden som den førende stedtes til Graven omtrent samtidig med, at „Comiteen til Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig“ ophørte at virke“ (Jakob Petersen).

Det var en almindelig tysk Paastand, at den danske Regering ved sin Sprogpolitik havde „nedbrudt et blomstrende Kirkeliv“, som før den Tid fandtes i de angelske Sogne. Heroverfor antydede de danske Præster, at „det kirkelige Liv vist ikke var stort værd“, og beraabte sig

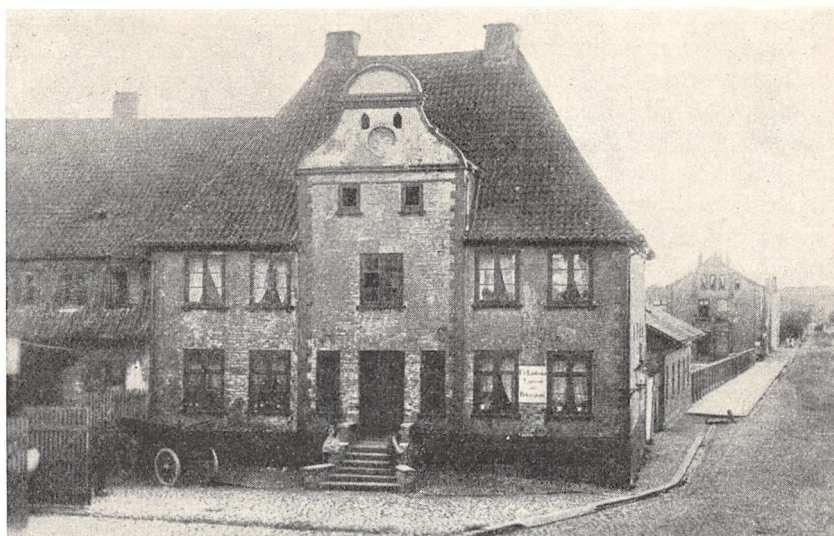

Fig. 227. *Det gamle Seminarium i Ekernefærde.*
Fotografi.

f. Eks. paa, at i Gelting Sogn, hvor Sprogreskripterne først kom til at virke fra 1856, var der før den Tid ikke en Gang halvt saa mange Altergæster som i Grumtofte, hvor de indførtes allerede 1851, skønt det førstnævnte Sogn havde en halv Gang flere Indbyggere. Men Hovedbeviset mod den tyske Paastand maa vel ligge i, at naar man kommer Syd for „det blandede Bælte“ til det egentlige Sydslesvig og til Frisland, hvor der vedblev at herske tysk Kirke- og Skolesprog, finder man heller ikke her noget „blomstrende kirkeligt Liv“. Overalt klages der i Biskoppens Visitatsberetninger over, at Luksus mere og mere tager Overhaand, og paa de Svansøske Adelsgodser var „de sædelige Forhold hos Ungdommen ikke gode“. Særlig uheldigt stod det til i Stæderne; i Slesvig skabte Fabrikvæsenet „en materiel Retning“, der gjorde Menigheden fremmed for Kirken og skadede et regelmæssigt Skolebesøg, mens det om Ekernefærde hedder, at „Indifferentisme og Vantro ere fra tidligere Dage meget fremherskende“. Her og i de omliggende Sogne fandtes der for øvrigt en ret udbredt baptistisk Bevægelse. Ekernefærde var Sædet for det tyske Seminarium (Fig. 227), der var forlagt herhen fra Tønder under den loyale Angelbo, Professor Chr. Aug. Bahnsens Ledelse. Det havde den Opgave at forsyne de sydslesvigske Skoler med Lærere og stod under Tilsyn af et Eksamenskollegium, bestaaende af Regenburg, Biskop Boesen og den danske Seminarieførstander i Tønder Kühnel. Men det nød dog ikke fuld Tillid fra dansk Side, og at dette ikke var helt uberettiget, turde

fremgaa af, at selv den populære Forstander ikke kunde forhindre, at Seminariet opløste sig straks ved Krigens Udbrud 1864, og at Halvdelen af Eleverne drog til Kiel for at hylde „Herzog Friedrich der Achte“.

Den politiske Stemning i Sydslesvig og Frisland synes iøvrigt at have været langt roligere end i „det blandede Bælte“. Vel havde Misfornøjelsen sine faste Holdepunkter som Slesvig By, hvor Dr. Heiberg, der nu havde overtaget en Boghandel til Erstatning for sin mistede Advokatpraksis, førte en ufortrøden Krig med Drillerier mod danske Embedsmænd som Politimester A ug. Jørgensen (Fig. 228). Det var kun en lille Kreds af dansksindede Borgere, der samlede sig om Skorstensfejrmester Peschcke (Fig. 229) som Fører. Men til Gengæld viste den næststørste By Husum sig overraskende behersket, selv om det vilde være et for stærkt Ord at kalde den loyal. Dette gjaldt derimod utvivlsomt om en stor Del af Bønderne, navnlig i Egnen mellem Slesvig og Rendsborg, hvad man f. Eks. fik et Indtryk af ved de københavnske Studentsangeres Udflugt til Hütten Bjerge 1862. „Det eneste, de var utilfredse med, var, at de ikke nød samme Friheder og Rettigheder som deres Ligemænd i Kongeriget.“ Her fandtes jo heller ikke Sprogreskripter til at bygge en politisk Agitation paa. Vrangvilligere var ganske vist Stemningen paa Vestkysten hos Friserne. For den højere tyske Dannelse var nu „Domskolens“ (d. v. s. Latinskolen) i Slesvig Centret. Den lededes naturligvis i dansk Aand under Rektor Povelsen, men naar man læser Udtalelserne fra hans Elever (f. Eks. den berømte tyske Filosof Friedr. Paulsens *Erinnerungen*), udtrykker de ingenlunde Uvilje mod Danmark eller mod den begrænsede Danskundervisning, som her blev Eleverne til Del.

Noget højere Standpunkt naaede Aandslivet ikke i det tysktalende Slesvig i Halvtredserne. Theodor Storm indtager sikkert den første Plads og kan i flere Henseender betragtes som typisk for den dannede Klasses Tankegang. Men han kom ikke til at virke inden for Landets Grænser i Frederik VII.s Tid.

Selv saa han Aarsagen hertil i den danske Regerings Bestræbelser for at sønderknuse al selvstændig tysk Dannelse i Slesvig, og lige til vore Dage hævdes det samme fra tysk Side. Saaledes forholder det sig imidlertid ikke. Som Søn af den gamle Husumadvokat (Medlem af den slesvigske Stænderforsamling) havde Theodor Storm studeret Jura i Kiel og fra 1843 virket som Advokat i sin Fødeby. Men hans Hjerter var tidligt ved Digtningen. Først Opstanden 1848 lod ham dog fremtræde som Diger, da hans stærke Hjemstavnsfølelse oprørtes over, at et formentlig fremmed Folk skulde gøre sig til Herre over hans Bygd. Det er imidlertid højst tvivlsomt, om Theodor Storms Digte kom den danske Regering for Øje. Noget andet var det, at den loyale Magistrat

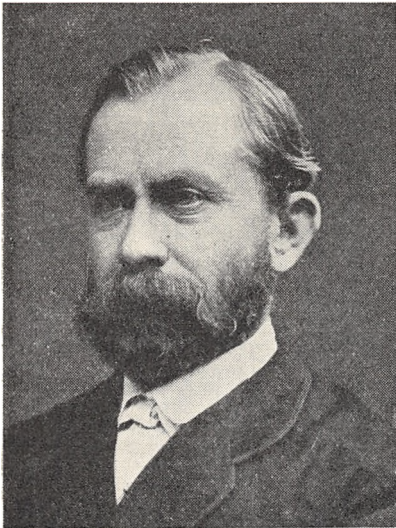

Fig. 228. Aug. Jørgensen.
Fotografi.

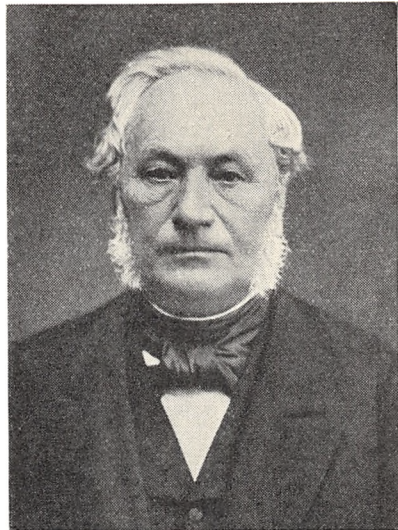

Fig. 229. Fritz Chr. Sam. Peschke.
Fotografi.

i Husum 1851, da der blev Tale om Stadfæstelse af Advokatbestallingerne, udtalte, at Storm ganske vist havde levet meget tilbagetrukket under Oprøret, men at han i Maj 1849 havde underskrevet en Adresse til Magistraten om at ophøre med at anerkende Frederik VII som Hertug over „Slesvig-Holsten“. Desuden havde Storm et halvt Aar senere, da Davids var bleven paaoktrojeret Husum som Borgmester, ved flere Lejligheder vist sig genstridig mod dennes Paabud. Selv betragtede han hermed sin Advokatvirksomhed som ophørt og indstillede sin Praksis. Først i Novbr. 1852 traf Carl Moltke Afgørelse i hele Advokatspørgsmaalet. Af 58 Advokater indstilledes 32 til kgl. Konfirmation, deriblandt den gamle Joh. Cas. Storm. Men mellem de vragede var hans Søn Theodor. Han drog til Preussen og virkede her som Dommer, indtil 1864 aabnede Døren for hans Tilbagekomst.

Maa man end beklage det Tab, som Sønderjyllands tyske Aandsliv herved led, bør det paa den anden Side ikke glemmes, at Th. Storm i 1852 endnu langtfra stod som fuldt udviklet og betydningsfuld Digter. Forfatteren af „*Der Schimmelreiter*“ brød først virkelig igennem efter 1864. I den her behandlede Tid var hans Produktion meget beskeden i Omfang, og selv om hans Digte ofte er smaa Kunstværker, er hans Noveller væsentlig at opfatte som Stemningsbilleder med vellykket Landskabsskildring, men med ringe Handling og med ofte travesteret Personfremstilling. Samfundsopfattelsen, som er hentet fra Livet i Husum, er

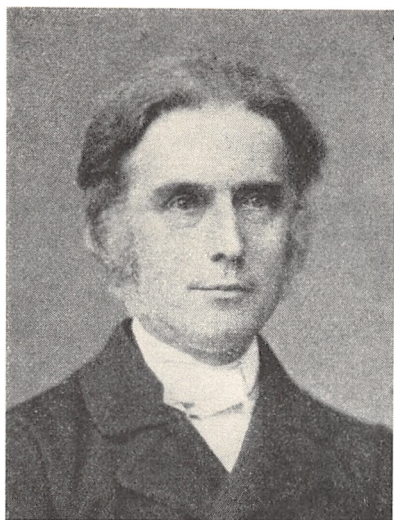
meget konservativ, men giver til Gengæld os værdifulde historiske Billeder af Forholdene. Købmandsdatteren staar for højt for Haandværker-sønnen, Borgmesterdatteren for den smaaborgerligt fødte Læge, og den adelige Officer for Købmandsdatteren. Den Haandværkerdatter, der stræber ud over sin Stand, kommer let paa gale Veje og gaar til Grunde. Den nye Tid repræsenteres af Slotsfrøkenen, der ganske vist faar sin borgerlige Tilbeder, men først da han er blevet — Professor. Thi tysk Kulturs Blomst er Universitetslivet, der prises uforbeholdent.

Og dog er der allerede nu over Th. Storms Digtning en lyrisk Ynde og en Hjemglæde, som gør, at den har bestaaet Aarhundredprøven og samtidig virker som Billeder „aus der guten, alten Zeit“. Men for en Dansk kan det kun føles beklemmende, at den tillige viser Forfatterens fuldstændige Ukendskab til nordisk Sprog og Kultur. Uden den svageste Anelse om, at Sønderjylland til Hælvten var dansktalende, opfattede han det som en rent tysk Provins. Han harmedes over, at der paa Husum Kirkegaard rejses et Mindesmærke over de faldne danske Soldater fra Frederiksstad, skønt dette Mindesmærke for en væsentlig Del var opført paa Husumborgernes Bekostning. Uhyggeligt var det for Storm, — der af og til kom hjem paa Besøg hos Faderen, — at høre „det forhadte Sprog“, „den fremmede Plapren“, og nu skulde jo oven i Købet, „efter hvad der siges“, det tyske Sprog afskaffes ogsaa i det egentlige Sydslesvig. Saa fulgte Frederik VII.s Død, og: „den danske Konges Dødningsklokke skratter, mig klinger den som Paaskeklokketoner“. Stor blev Skuffelsen i Storms Digte, da hans politiske Forhaabninger efter 1864 knustes. Han var Anti-Preusser, som han var Anti-Dansker, og selv om han var tysk af Kultur, var han Slesvig-Holstener af Politik.

7. NORDSLESVIG.

Med al den Forskel, der var paa Forholdene i Nord- og Sydslesvig i Frederik VII.s Tid, lignede de hinanden i eet Træk: Der fandtes intet af Stederne noget stærkt religiøst Liv.

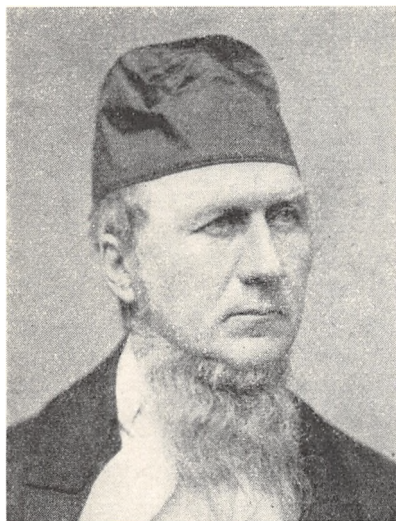
Biskop Boesens Visitatsberetninger er ogsaa for Nordslesvig en Hovedkilde herom. Navnlig i Haderslev Amt gav Præsterne ham ofte utilfredsstillende Beretninger om det kirkelige Liv. Og dog sad der her i mange Sogne betydelige Præster, t. Eks. Veteranerne fra den første Nationalitetskamp H. W. Hertel i Moltrup og L. Chr. Hagen i Stepping, Patrioterne J. W. Marckmann og H. V. Rasmussen, henholdsvis i Hoptrup og Halk, Digteren Johs. Fibiger (Fig. 230) og H. Fr. Helweg (Fig. 231) i Haderslev, Kierkegaardianeren Provst Koføed-Hansen (Fig. 232) i Gamle Haderslev, „Budstikke-Boisen“ (Fig. 233) i

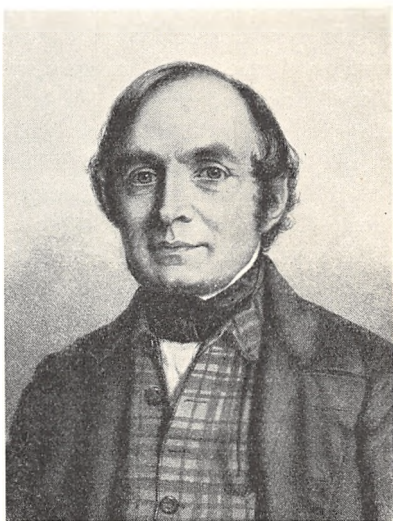
Fig. 230. Johs. Fibiger.
Budtz Müller & Co., Kbhvn., fot.

Fig. 231. H. Fr. Helweg.
H. B. Kier, Haderslev, fot.

Fig. 232. H. P. Kofoed-Hansen.
L. Grundtvig, Kbhvn., fot.

Fig. 233. F. E. Boisen.
I. W. Tegner lit.

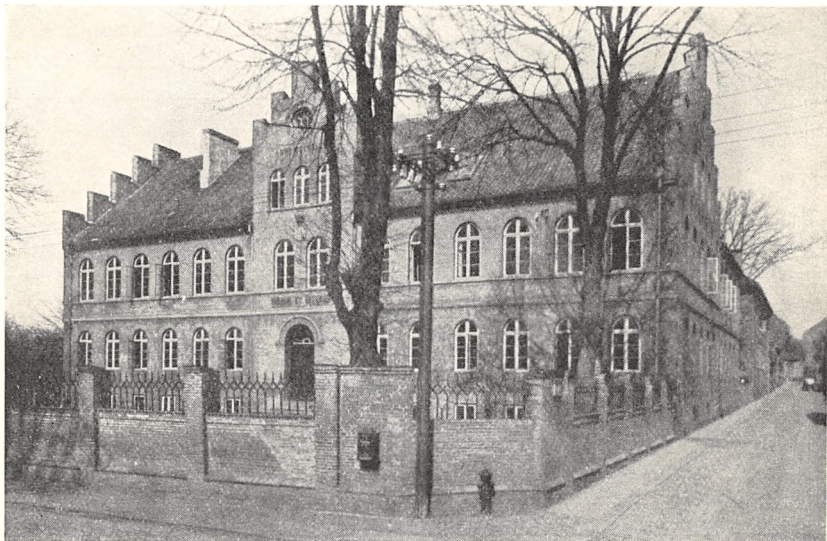
Vilstrup, J. F. Tolderlund i Starup-Grarup, den Stænderdeputerede Chr. Dan. Møller i Vonsbæk o. s. v. Det er Mænd, hvis Navne lever den Dag i Dag. De samler sig i en Ring om Haderslev som Centrum, og herfra udgik der en kraftig Paavirkning til de omliggende Præstegaarde, men det var vanskeligt for dem at udbrede den i endnu videre Ringe. Om Vonsild-Dalby siges saaledes 1856: „Hvad Kirkegangen og Religiøsiteten angaar, da er den hverken af- eller tiltaget“; om Moltrup: „Det maatte vel ønskes, at en mere levende Kjerlighed til Ordet i Almindelighed yttrede sig“; om Starup-Grarup: „Ingen af disse Menigheder udmærker sig ved noget i høi Grad vakt religiøst og kirkeligt Liv“. I Almindelighed klagede Præsterne over „en ved Velstanden tiltagende Verdslighed og Tryghed i det Jordiske“. Det var den samme Materialisme, som Amtmand Stockfleth havde paapeget i sin Indberetning til Ministeriet 1856 (S. 407), og som navnlig gjorde sig gældende i det frugtbare Østeramt.

Helt uden Paavirkning fra Haderslev blev Omegnen dog ikke. Provst Kofoed-Hansen (den Gang ved Mariekirken) var stærkt grebet af Søren Kierkegaard, og efter dennes Brud med Statskirken var han i et saa heftigt Sindsoprør, at han til Tider fandt det umuligt at blive staaende inden for den. Den Kierkegaardske Bevægelse fandt Tilslutning hos nogle Borgere, f. Eks. den altid urolige P. Chr. Koch. Om den derimod har fremkaldt den kirkelige Separatisme, som man i Slutningen af Halvtredserne møder hos de jævne Lag, maa staa hen, da der fra gammel Tid var megen Jordbund for saadanne Rørelser i den sønderjydske Befolkning. En tidligere Lærer Mogens Sommer stiftede ved Paasketid 1859 en Art Frimenighed med en Fuldmægtig som Præst. Den havde et anabaptistisk Præg; man vægrede sig ved at lade sine Børn døbe; desuden uddelte man inden for Samfundet Nadveren efter en selvvalgt Ritus. Biskop Boesen anbefalede, at man fra Statskirkens Side „ifølge de kirkelige urolige Tidsforhold“ skulde afholde sig fra at gribe ind og stille sig afventende. Dette viste sig at være klogt, thi efter den følgende Visitation 1862 kunde Bispen indberette, at den separatistiske Bevægelse ikke havde vundet Fremgang, og at de fleste af de tidligere udøbte Børn nu var døbte. Ogsaa fra Christiansfeld udgik en lignende Bevægelse for „at opløse Kirken“; omrejsende Prædikanter holdt i denne Hensigt gudelige Forsamlinger, f. Eks. i Bjert. Christiansfeld var for øvrigt ogsaa i anden Henseende farlig for det danske Styre. I al Stilhed vedblev det alene at virke for tysk Kulturs Fremme, ansatte udelukkende preussiske Lærere ved det derværende stærkt besøgte Drengelinstitut og gjorde herved den beskedne Danskundervisning (2 Timer ugentlig), som var paabudt i Skolen, ret betydningsløs. Præsten i Tyrstrup klagede 1861 til Regensburg over, at Instituttet virkede „til ubodelig Skade for Omegnen, som endnu

Fig. 234. Harmonien i Haderslev.
Fotografi.

Fig. 235. Den lærde Skole i Haderslev.
Fotografi.

meget befinder sig i den tyske Taage, til Tab af al Fædrelandsfølelse hos danske Børn fra Rigets forskjellige Dele, og til en Hjemførsel af Ringeagt og Foragt til Norge og især til Sverrig for Alt, hvad der nævnes Dansk“.

Mere tilfredsstillende formede det nationale Forhold sig i Haderslev. Det hjemmetske Element her spillede en mere tilbagetrukket Rolle, end det havde været Tilfældet i Fyrreerne, og havde nu „Borgerforeningen“ til Højborg, medens de dansksindede samledes i „Harmonien“ (Fig. 234). En talmæssig Styrkelse fandt de sidste ved de mange Embedsmænd, som kom nordfra, og blandt hvilke de mest fremtrædende var Borgmester Hammerich og Herredsfoged Heide; Nordslesvigs eget Tilskud hertil bestod i Laurids Skau paa Mariegaard, der af Carl Moltke 1852 var blevet udnævnt til Amtsforvalter over Vesteramtet og, til Trods for at han savnede al bureaukratisk Foruddannelse, blev en særdeles habil Embedsmand. En særlig Betydning for Byens og Omegnens Udvikling fik Den lærde Skole (Fig. 235) under Rektor S. B. Thriges energiske Ledelse; den blev en Mønsteranstalt, takket være sit Lærerpersonele, hvoraf Navne som Edv. Lembcke og Johs. Fibiger havde Klang ud over Sønderjyllands Grænser. Haderslev var blevet det danske Nordslesvigs Centrum, som det har været det siden, men helt lykkedes det ikke at smelte den gamle og den nye Danskhed sammen. Det var Embedsmændene, som efterhaanden prægede Livet i „Harmonien“, mens Borgerne trak sig tilbage derfra, og en typisk Skikkelse fra Tiden før 1848 som P. Chr. Koch havde svært ved at forson sig med den nye Tid. Træt af Pressefølgelser solgte han 1855 „Dannevirke“ til Godske Nielsen (Fig. 236), en tidligere Medarbejder ved „Dagbladet“, som nu til liden Baade for Bladet redigerede det i den Billeske Københavneraand.

I Aabenraa Provsti stod det kirkelige Liv sig noget bedre end i Haderslevengen, navnlig i de fattigere Sogne. Og dog var det her udsat for den samme Fare som andet Steds. Præsten i Kværs roser saaledes 1856 sin Menighed, fordi den holder sig fjernt fra „den Luxus og Overdaadighed, som ellers i de sidste Aar voxer til en forfærdelig Høide“. Mærkelige er Mørk Hansens (Fig. 237) Ord om Felsted Sogn: „Kirkegangen er god, og Guds Ord synes at modtages med Glæde, saavel i Kirken som i Husene. Men hvorvidt Ordet bærer de Frugter i Hjerterne, som Herren synes om, derom er det ikke let for Mennesker at dømme.“ Præsten tilføjer dog, at Menigheden „i det Hele synes besjælet af den rette Aand“. Han fortsætter: „I Almindelighed hænger Folket her ved de gode gamle Sæder og har en mærkelig — vistnok utidig — Frygt for alt Nyt. Af herskende Laster synes især Gjerrighed og Drikfældighed at gaae i Svang, hvilket vistnok for en stor Deel ligger i Tiden, som medfører almindelig Velstand og Overflod uden at give den aandelige Dannelse, som lærer at bruge Guds Gaver ret.“ Præstens Kritik er saa

Fig. 236. Godske Nielsen.
Fotografi.

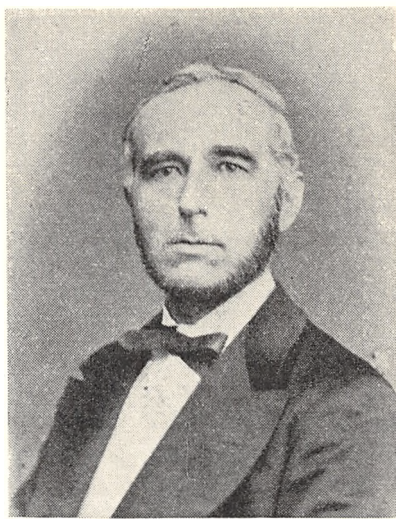

Fig. 237. M. Mørk Hansen.
E. Pöchel, Nyborg, fot.

meget mere ejendommelig, som Mørk Hansen — den betydeligste af Aabenraaegnens Præster og den danske Minoritets Fører i de sidste Stænderforsamlinger — vitterligt nok stod i det bedst mulige Forhold til sine Sognebørn og havde den største Indflydelse paa dem baade i kirkelig og national Henseende. En samtidig har over for Forf. brugt det Udtryk, at „han holdt Sognet i sin Haand“, og hvor varig hans Indflydelse var, fremgaar af, at Mørk Hansens tyske Efterfølger som Præst ved hans Død 1895 nedlagde en Krans paa hans Grav i Vonsild og over for sine Foresatte forsvarede dette med, at Mørk Hansen „*als Pastor der Gemeinde Feldstedt segensreich wie kein anderer Geistlicher gewirkt habe und überall in der Gemeinde in sehr ehrenvollem Andenken stehe*“.

Ogsaa Aabenraa havde været saa heldig i Andr. Leth (Fig. 238) at faa en fremragende Præst, en af de faa i Østlesvig, som tilhørte den grundtvigske Bevægelse. Han samlede en stor Menighed, som bevarede Forbindelsen med ham efter 1864; desuden vandt han Indflydelse gennem sin „Huspostil“, og hans Hustru stiftede den endnu bestaaende „Kogeforening“, som en Gang ugentlig lavede Mad til de fattige. For gammeldags Patrioter, der som Fr. Fischer stod paa det 18de Aarhundredes rationalistiske Stade, var „det grundtvigianske Hierarkie“ en Forargelse; han talte om „det vamlle kirkelige Sværmerie“ og om Forsøg paa „at indføre et nyt Kirkeregimente . . . i Obscurantismens Tjeneste“. Uretfærdige synes navnlig Fischers Beskyldninger mod Leth

for at have svigtet Danskheden og allieret sig med den slesvig-holstenskindede Overklasse: „Damerne M. Bruhn og Hundewadt, der ikke alene i Oprørstiden hørte til de mest iltre Tydsksindede, hvis Navne prange paa Victoria-Adressen, men som endnu skye Alt, hvad Dansk er“. Man ser derimod heraf, at der ogsaa fandtes andre Midler end de materielle til at slaa Bro over den Kløft, som den nationale Modsætning i Sønderjylland havde gravet.

Ogsaa i Sundeved gjorde den grundtvigske Bevægelse sig hist og her gældende, saaledes gennem Pastor N. L. Feilberg i Ullerup, mens de alsiske Præster var stærkere paavirkede af H. N. Clausen. Flere af Præsterne i Sundeved var fremtrædende Personligheder, der havde lidt for deres danske Sindelag ved at fordrives under Trearskrigen. Mest afholdt af dem var maaske Provst Kr. Karstensen (i Dybbøl, senere Broager), en alsisk Bondesøn, der som Digter udløste Folkets Stemninger (S. 187, 364 og 370), og som selv var Genstand for skæmtefuld Folkepoesi i Linjerne:

„Af en klotte Føl kan bliv en Hest,
og af en snotte' Dreng kan bliv en Præst“.

Nogen stærk kirkelig Sans fandtes der vel ikke hos den ret verdslig-sindede Befolkning, men baade i Sundeved og paa Als — med Undtagelse af Sønderborg — var der efter god gammel Tradition upaaklageligt Kirkebesøg. Præsten paa Kegnæs kunde dog „ikke nægte, at ogsaa en vis Fornøielsessyge har grebet Sognets Beboere, som vistnok er en Følge af Tidens gode Conjuncturer“. Det er den samme Klage, som vi har mødt overalt i Sønderjylland. Derimod var Sønderborg Amt i national Henseende ulige mere vaagent end Aabenraaegnen, og dette gælder ikke mindst om Sønderborg selv, der i denne Tid blev en helt dansk By, hvor Edv. Nielsen stiftede den første Skytteforening, som spændte ind over Sundeved helt til Felsted Sogn. Ejendommeligt er den Beskrivelse, som Pastor Feilberg giver af sit Sogn Ullerup og som vistnok har videre Adresse i Sundeved: „Karakteristisk for Menigheden er en nedarvet Hengivenhed for Kongen, som eftergav dem Hoveriet, da han for omtrent 80 Aar siden arvede Fyrstendømmet Lyksborg, hvortil Størstedelen af Sognet henhørte. Folkefærdet er temmelig tilbageholdende, og der vil Tid til at vinde dets Fortrolighed; det er ogsaa stolt, tilbøjeligt til at kritisere og angst for Kritik, hvorfor Man i Selskaber heller tier end taler.“

Man har sagt om det danske Sønderjylland i Frederik VII.s Dage, at det atter var faldet til Hvile, men at det var en grøderig Tid, hvorunder der samledes Kræfter til den kommende Strid. Denne Betegnelse har dog navnlig Berettigelse for Østlandets Vedkommende, thi naar man kommer til Midtlandet og Vestkysten, til Haderslev Vesteramt, En-

klaverne og Tønder Nørreamt, bliver Forholdene mere lyse og vaagne. Det var i disse Aar, den grundtvigske Bevægelse her for Alvor slog an i den vakte Befolkning. Unge danske Lærere „mødte friske og fulde af Livsmod og kamplystne“; de bragte et ukendt Liv ind i Skolerne særlig ved de danske Sange, og bevarede efter Skoletiden Forbindelsen med de unge gennem Sangforeninger. Paa Isteddagen 1852 holdtes den første Folkefest i Mandbjerg Skov; H. Hørlück fra Rurup og Bunde Refslund fra Bovlund stod som Indbydere, og blandt Talerne var Pastor Marckmann fra Hoptrup og Hans Krüger. Festerne fortsatte til 1859 med Morten Eskesen (Fig. 239) som Drivkraft. Men Centret i Halvtredsernes Bevægelse var stadig Rødding.

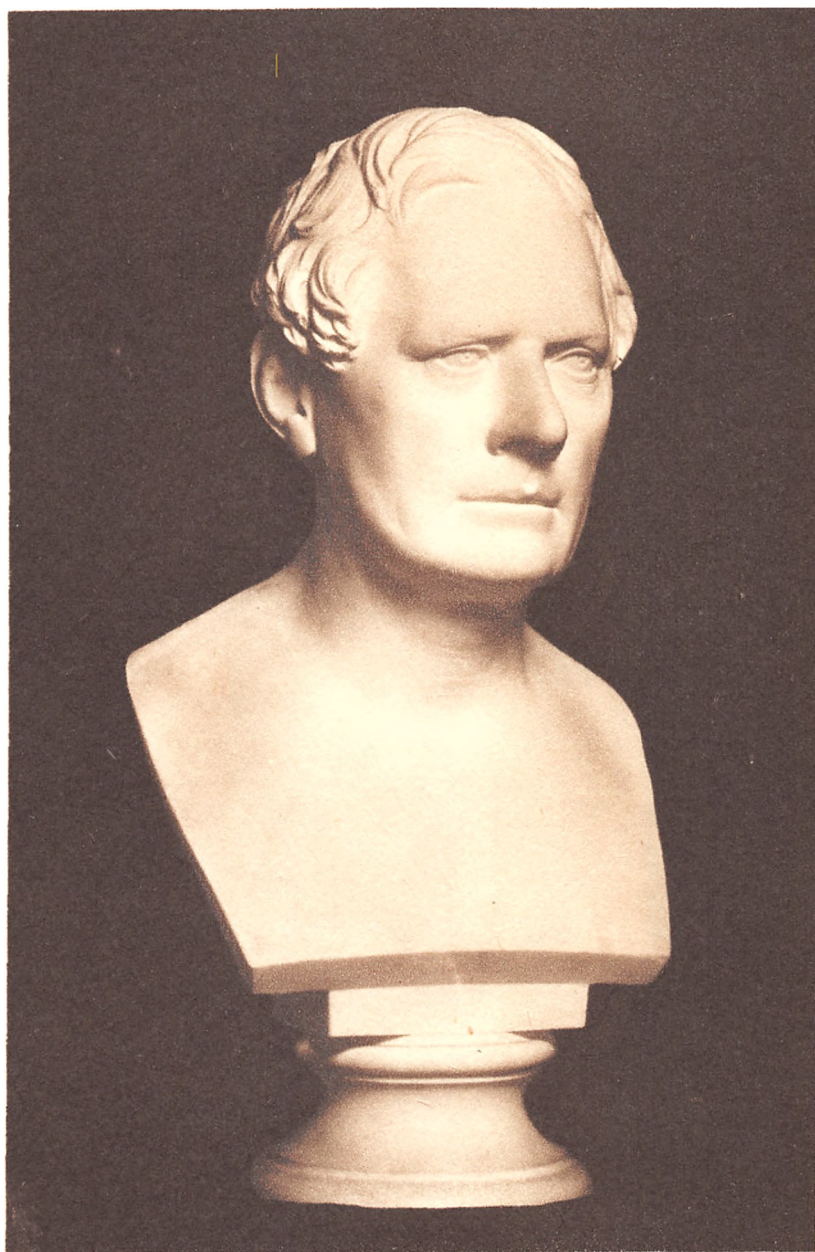
Fig. 238. Andr. P. M. Leth.
Fotografi.

Rødding Højskole var blevet genaabnet i Novbr. 1850 og havde været saa heldig at faa en betydelig og særpræget Forstander i cand. theol. Sophus Høgsbro (Fig. 240). Høgsbro var selv Vestslesviger, og han var paavirket, men ikke baandlagt af Grundtvig. Ved sin stærkt realistiske Sans gav han Skolen et mere jordbundet Præg end tidligere, hvad der ikke var til Skade for dens Indflydelse paa Befolkningen. Ved sin Side havde han dygtige Hjælpere som Landmaaler Edv. Thomsen, Th. Schiøtz (Lærer i Naturvidenskab og Planteskoledrift) og Gotfred Rode (Lærer i Dansk og Engelsk). Den sidste, der saa det som sin Opgave at være med til „at rive Danmark ud af Tydscklands Favntag“, repræsenterede den idealistiske Strømning i Tiden. Rødding var saaledes i nogen Grad en Blanding af en Høj- og en Landbrugsskole. Til en Begyndelse gik det rigtig godt for Skolen; fra 14 Elever i Sommeren 1851 steg den til 24 i den følgende Sommer og i Vinteren 1853—54 havde den 35 (1855—56 endda 42), heraf dog en betydelig Del fra Kongeriget. Naturligvis drejede det sig overvejende om Gaardmandssønner, især i Alderen 16—20 Aar. Flere af de afgaaede Elever lykkedes det Høgsbro at skaffe Pladser hos dygtige Landmænd i Skotland. Rundt om i Danmark, hvor man nu ogsaa planlagde

Oprettelsen af Højskoler, fæstedes Øjnene paa Rødding som det naturlige Forbillede. Mange er Takkeskrivelserne fra tidligere Elever til Høgsbro for „denne herlige Anstalt“, som de mindes „med Glæde og Taknemlighed“ paa Grund af dens Evne „til at vække Liv og fædrelandsk Begeistring i Ungdommen“. Høgsbro forstod at holde sin Skole klar af baade konservativ og nationalliberal Indflydelse, han drog derimod Omegnens Befolkning til gennem oplysende Foredrag, og da Højskolen 1854 fejrede Tiaarsjubilæum, hyldedes den gamle Mester Flor ved Afsløringen af hans Buste i Marmor (af C. Peters).

Rødding Højskole skulde dog heller ikke i Halvtredserne komme til at leve sit Liv uden Storme. Modsætningen mellem den aandelige Indstilling i Vester- og Østeramtet viste sig atter. Allerede i Marts 1852, da Edv. Thomsen rejste rundt i Haderslevegn for at vinde Medlemmer, mødte han mange Steder stor Kølighed, og han klagede: „Jeg har et Par Gange været nærved at fortvivle over de Asner af Bønder.“ Ogsaa i Kongeriget var Kritikken af den grundtvigske Højskole nu vaagnet, og et Vidnesbyrd om den Smaalighed, der næredes, er, at „Aarhus Avis“ faldt over Høgsbro for — hans moderne Retskrivning („de smaa Bogstaver“). Den mente, at det var „desperat at sætte en Mand til Forstander for en Højskole, der ikke kan skjælne et Hovedord fra et Gjærningsord og derfor nødes til at skrive alle Ord med smaae Bogstaver“. Under den Skinsyge mellem de danske Førere Skau og Krüger, der voksede frem i disse Aar, havde Rødding sin Sympati hos den sidste, der fejredes med et Gilde paa Skolen i Marts 1854. Skau blev naturligvis vred, og hans nationalliberale kongerigske Venner paavirkedes af ham i samme Aand. Men ogsaa hos de herskende Helstatsmænd med Carl Moltke i Spidsen blev Stemningen svalere, da det viste sig, at Høgsbro havde sine politiske Forbindelser inden for de danske „Bondevener“. Carl Moltke vilde nok understøtte Højskolen, men han vilde ikke finde sig i, at den ogsaa understøttedes fra anden Side (H. N. Clausens Legat), aabenbart for at kunne øve politisk Indflydelse paa den. Selv til P. Chr. Koch som Redaktør af „Dannevirke“ kom Høgsbro i et skævt Forhold, da Koch under det Moltkesske Censurregimente maatte bære Kappen paa begge Skuldre for ikke at miste sit Avisprivilegium. Det er karakteristisk for Høgsbros politiske Sans, at han erklærede sig for en Modstander af „at søge martyriet“, men opnaaede at faa Frederik VII — med Grevinde Danner — til at besøge Rødding i Novbr. 1854, hvorunder Kongen behagede at modtage en sjælden Oldsag, „hvilket dog måske kunde have bevirket, at han ligesom følte sig mere knyttet til højskolen og forpligtet til at stå den bi“. Som det var at vente, medførte Systemskiftet i Decbr. 1854 ikke noget Omslag i den officielle Stemning over for Højskolen. De nationalliberale Ministre nærede ikke synderligt varmere Følelser for den end

Christian Flor.
Marmorbuste af C. Peters (Børn af 1850'erne) Rødding Højskole.

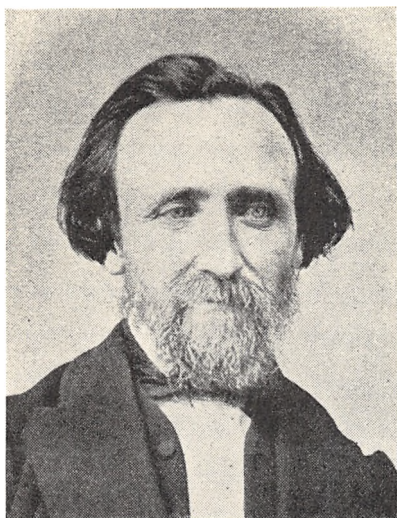

Fig. 239. Morten Eskesen.
Fotografi (1866).

Fig. 240. Sophus Høgsbro.
I. W. Tegner lit.

deres konservative Forgængere. I de følgende Aar var der derfor stærk Tale om at flytte den til Graasten Slot (jfr. S. 294 om lignende Planer 1844), hvortil bidrog, at Finanserne var i en saa daarlig Tilstand, at der i April 1859 i to Maaneder ikke var blevet udbetalt Lærertilønninger. Høgsbro endte dog med at slaa en Streg over Flytningsplanerne med den Begrundelse, at „den slesvigske folkeskolesag og den vestslesvigske befolkning hænger, såvidt jeg kan sé, meget nøje sammen“. Han foretrak at lade sig indvælge i den danske Rigsdag for at skaffe sin Skole Bevillinger, hvad der dog næppe bidrog til at forøge Sympatien for Folkehøjskolen hos de Partier, der nu blev hans politiske Modstandere.

Planen om en Flytning til Graasten havde vundet Bifald hos den almægtige Regenborg, fordi han mente, at Højskolen herigennem kunde faa større Betydning for „det blandede Bælte“. Ligesom Regenborg havde Blik for, at det af nationale Grunde var ønskeligt at lægge den politiske Valgret i Sønderjylland i Hænderne paa „den lille Mand“, var han heller ikke uden Sans for, at en folkelig Vækkelse maatte slutte sig til Sprogskripterne, hvis virkelige Resultater skulde naas i Mellemslesvig. Derfor omgikkes han ogsaa med Planer om en Højskole i Angel, men uden at det lykkedes ham at virkeliggøre dem. Helt uden Betydning for „det blandede Bælte“ blev dog heller ikke Højskolen i Rødding, men det var kun enkelte Elever, som kom dernede fra. Saaledes sendte Pastor

Chr. Møller i Sønder-Løgum en af sine Konfirmander derhen, en Søn af en „nogenlunde dansksindet Bonde“, om hvem Møller haabede, „at man kunde frelse en Sjæl fra Døden“. Fra „et halvtysk Hjem“ i Munkvolstrup, Oversø Sogn, kom en anden Bondesøn, som Pastor Immanuel Barfod ønskede skulde blive et Vidne om, „at der ogsaa fra Galilæa kan medbringes noget Nyttigt, Skjønt og Godt til det hellige romerske Rige, som alt siges at have taget sin Begyndelse her“. Ogsaa fra Lille-Solt, Lyksborg, Grumtofte og Kværn Sogne kom der Elever; fra sidstnævnte Sted en Søn af en Kaadner, „den braveste Dannemand“, som Pastor Levinsen kalder ham. Kaadnersønnen fra Kværn Sogn vedblev efter sin Højskoleetid at være en af Danskhedens Støtter i Angel, en ivrig Læser af dansk Litteratur og Medlem af „den angelske danske Forening“, der aarlig fejrede Kongens Fødselsdag ved en munter Sammenkomst. Saadanne Eksempler findes. Men ikke mange.

Det var en Svaghed for det aandelige Liv paa Vestkysten, at det ikke som i Østlandet havde Byer at støtte sig til. Tønder vedblev gennem hele Tidsafsnittet at være tysksindet, og det derværende danske Mindretal var desuden saa uheldigt for største Del at bestaa af en økonomisk afhængig Underklasse. Der er dog ingen Tvivl om, at der var Vækst i Tønders Danskhed, og hertil bidrog Seminariets Omdannelse fra tysk til dansk. Langvarige Kampe blev dog alligevel nødvendige. At Tønder var blevet lagt ind under „det blandede Bælte“, havde vakt stærk Modstand hos den gamle Styrelse af Byen. Deputeretkollegiet havde i April 1851 vedtaget en Protest til Tillisch som Regeringskommisær, men den konstituerede Borgmester Kjær havde til Gengæld gjort det opmærksom paa, at hans Samtykke krævedes til Kollegiets Møder og Forhandlinger, og han havde bebrejdet Kollegiet, at „det benyttede Sprogsagen til ved Lejlighed igen at fremkalde et Oprør“. Herefter flammede naturligvis Lidenskaberne højt, Kæmneren fik sin Afsked for politiske Rumlerier („*Umtriebe*“), og Deputeretkollegiet in pleno forlangte til Gengæld at maatte træde tilbage, hvad der dog blev det nægtet. Men Enden paa det hele blev, at man beroligede sig, da A. Reventlow som Amtmand og Bardenfleth som Minister havde forsikret, at Børnene i Tønder skulde komme til at lære lige saa godt Tysk som tidligere. Deputeretkollegiet blev suppleret med loyale Medlemmer, og en ny Borgmester (Holm) forstod bedre at komme paa Forhandlingsfod med Bykollegierne, skønt han ikke lagde Skjul paa sit danske Sindelag. Naturligvis var det ikke at vente, at man hermed havde opgivet sin Modstand mod dansk Kirke- og Skolesprog; en Petition til Kongen desangaaende i Juni 1852 fik 124 Underskrifter, en ny til Stænderforsamlingen 1853 196 Navne.

Den, som fra dansk Side havde Hovedarbejdet med at gennemføre den sproglige Forandring i Tønder, var Ærke diakonen J. M. Dahl,

Inspektør ved alle Byens Skoler. At han herved blev lagt stærkt for Had hos den tysksindede — men væsentlig dansktalende — Befolkning, er forstaaeligt. Dahl var livfuld og energisk og gik med stor Iver op i enhver Sag, som fyldte ham, i dette Tilfælde Kampen for „Modersmaalets Ret“. Da han tillige havde „en besynderlig enfoldig og indtrængende Maade at skaffe sit Ord Indgang paa“, kom han til at paavirke den jævne Mand i Tønder og blev „de fattiges Præst“. Men Dahl var mere end alene en Danskhedens Apostel. Han var ikke blot som Kofoed-Hansen i Haderslev stærkt grebet af Kierkegaard, hvad der bragte ham Strid med Statskirken og en halvandenaarig Suspension fra hans Embede. Han var mærkeligt nok samtidig af Grundtvig vakt til Forstaaelse for Betydningen af en fri Folkekirke og et frit folkeligt Liv. Herved kom han i nøje Samvirken med Cornelius Appel, som han 1851 havde faaet ansat som Lærer ved Seminariets Øvelsesskole i Tønder. Appel, der var udpræget „Grundtvigianer“, satte hele sin Energi ind paa at opbygge et dansk Parti („Hvem der ikke er med den danske Sag i Tønder, er imod den“). Han erhvervede sig til Løn hos Tyskerne et ærligt Had, og hos de moderate Danskere Beskyldningen for at være „fanatisk, ultra, rasende, gal o. s. v.“ Med Aarene blev han dog klar over, at i Slesvig maatte der styres efter andre Regeringsprincipper end de Carl Moltkeske, hvis Befolkningen skulde vindes for Danmark, og baade han og Dahl blev mere og mere Modstandere af den Tvang, der laa bag Gennemførelsen af Sprogreskripterne. Under direkte Paavirkning af Grundtvig skabte disse to Mænd og deres ligesindede i Egnen mellem Tønder og Ribe den Bevægelse, der efter Mødestedet Løgumkloster fik Navnet „Klosterpolitikken“. Paa Kirkemødet i Slesvig 1857 søgte Dahl forgæves at faa Spørgsmaalet om tvungen Konfirmation paa Dansk sat under Drøftelse, men paa det nordiske Kirkemøde samme Aar i København drog selve Grundtvig det frem og talte med Styrke for en Ændring af Sprogpolitikken. Dette Arbejde for Frihed i „det blandede Bælte“ blev ikke resultatløst, selv om det snarest var den udenrigspolitiske Stilling, der tvang Regeringen til at fire paa Sprogreskripterne ved det bekendte Patent af 9. Jan. 1861. Tre Maaneder senere sammenkaldtes saa det Møde i Løgumkloster, der gav Deltagerne Navnet „Klosterbrødrene“. Selv om det — paa Grund af Modstand fra Høgsbro, Krüger og Laur. Skau — ikke lykkedes Indbyderne at føre deres Kritik af Sprogordningen til Sejr, var dog alle enige om, at den Frihed, som Grundloven havde skænket Kongeriget, ogsaa maatte udstrækkes til Sønderjylland. De vestslesvigske grundtvigske Kredse havde vist, at man paa dansk Side ikke stod enig bag den Tillisch-Regenburgske Sprogpolitik, og, om ikke før, maatte dette faa sin Betydning under det følgende preussiske Regimente.

Nationale og kirkelige Strømninger er langt de betydningsfuldeste i Halvtredsernes Aandsliv, og selv naar man vender sig til de øvrige Sider, er de altid prægede deraf. Det arkæologisk-historiske Arbejde, som havde været gjort i Sønderjylland før 1848, havde overvejende baaret tysk Præg, selv om Chr. Paulsen og Flor havde medvirket ivrigt til at skaffe Oldsagssamlingen i Kiel Bidrag fra det danske Slesvig. Ogsaa den øvrige Virksomhed, som udfoldedes af „*Gesellschaft für schleswig-holstein-lauenburgische Geschichte*“ havde nydt Opmuntring af danske Kredse med Christian VIII i Spidsen. Trearskrigen sprængte paa det videnskabelige Omraade Forbindelsen mellem Hertugdømmerne. Regensburg, der var stærkt historisk interesseret, synes at have givet Stødet til en rivaliserende Oldsagssamlings Dannelse i Flensborg, ligesom han fremkaldte de berømte Moseundersøgelser i Nydam og Torsbjærg, der vakte Frederik VII.s livligste Deltagelse. Den egentlige Grundlægger af Flensborgsamlingen var Arkæologen, Kollaborator Engelhardt, som ogsaa beskrev de sønderjydske Mosefund. Grundstammen i Museet udgjorde den afdøde Jaspersen i Geltings Privatsamling, og ved rige Gaver, ikke mindst fra Sydslesvig, naaede den før 1864 op paa 10.000 Numre og fyldte 4 store Sale i den nuværende Raadhusbygning i Flensborg.

Havde alle sønderjydske Kredse kunnet samles paa Oldforskningens Omraade, var det samme naturligvis ikke muligt inden for Historien, der har saa mange Traade over til det politiske Nutidsliv. Mens det gamle historiske Tidsskrift for begge Hertugdømmer efter en Pause fortsatte under ny Titel, men i væsentlig samme Aand, fik det danske Element inden for Slesvig nu sit eget Organ i „Slesvigske Provindsialefterretninger“, et Tidsskrift, der rummede Meddelelser af meget forskellig Art, hentede baade fra Fortid og Nutid og sigtende til at belyse Sønderjyllands særlige Udvikling, altsaa en Forløber for de senere „Sønderjydske Aarbøger“. Perlen blandt Bidragene heri var H. F. Feilbergs „Fra Heden“, en etnologisk Skildring af Livet i Midtslesvig (Valsbøl og Omegn), der senere er blevet forbilledlig for en hel Litteraturgren. Men foruden ham var mange af de øvrige Præster ivrige for at udforske dette mærkelige og ukendte Mellemslesvig, hvor de havde faaet deres besværlige Livsgerning, og især paa det sproglige Omraade blev der offentliggjort værdifulde Undersøgelser af Johs. Kok i Burkal, Ejler Hagerup i Solt og Laur. Tuxen i Tumby, mens H. F. Rørdam i Satrup vendte sin Interesse mod Kirkens Historie i de forløbne Aarhundreder, og Chr. C. Lorenzen i Siversted undersøgte Levningerne fra Middelalderen, navnlig Danevirke. Uden for Sønderjyllands Grænse forfattedes derimod det store Værk, som ligger paa Grænsen mellem Sproghistorie og almindelig Historie: C. F. Allens „Det danske Sprog

Historie i Hertugdømmet Sønderjylland eller Slesvig“, byggende paa et vældigt Materiale, der var stillet til Forfatterens Raadighed af Regensburg, og heftigt angrebet fra tysk Side, men den Dag i Dag trods vor ændrede Indstilling til Problemet en Fundgrube for enhver, der vil syse med Landets folkelige Udvikling. Det ligger nær i denne Forbindelse at pege paa et andet Størværk, der ligeledes udarbejdedes i København: Kabinetssekretær Traps „Statistisk-historisk Beskrivelse af Slesvig“. Det udkom i sidste Øjeblik, under selve Krigen; objektivt og upersonligt, derfor ikke udsat for politisk Kritik, men paa sin Vis maaske et lige saa betydningsfuldt Vaaben i den nationale Strid som Allens. Generalstaben opmaalte Landet og genindførte paa sine Kort de glemte danske Stednavne; C. F. Stemmann skrev om slesvigsk Rethistorie; H. Chr. P. Sejdelin samlede Dokumenterne til Flensborgs Historie i sit ypperlige „Diplomatarium Flensburgense“; kort sagt, de 13 Aar under dansk Herredømme blev flittigt udnyttede af Videnskaben til en aandelig Kortlægning af det Landskab, som man først i sidste Stund havde faaet samme Interesse for, som for et Jylland eller et Fyn.

Men det var et Arbejde, som med en enkelt Undtagelse (Chr. C. Lorenzen) foretoges af Mænd fra Kongeriget, der havde faaet deres Virksomhed Syd for Aaen, og heller ikke naar man vender sig til Kunsten, møder man her noget stærkt sønderjydske Indslag. De fleste sønderjydske Kunstnere (C. A. Jensen, A. E. Kieldrup og Heinr. Hansen) virkede uden for deres Fødelands Grænser, og det var en Undtagelse, naar en af dem kom til at rejse et af sine Værker paa dets Grund (Bissens Istedløve). Allerede det nævnte Tilfælde viser, hvor nationalt præget ogsaa Kunsten var; Lorens Frölichs Malerier i Appellationsretten i Flensborg („Valdemar Sejr giver Jydske Lov“ og „Frederik IV.s Hyldning 1721“) peger i samme Retning. Ogsaa paa Digtningens Omraade viser det sig, at den nyvakte Danskhed i Sønderjylland endnu var for svag til at kunne yde selvstændige Bidrag til Moderlandets Kultur. Kristen Karstensen paa Dybbøl og Karsten Thomsen i Frøslev i al Ære, var det dog en Mand fra Kongeriget, der kom til at udløse alle danske Sind ved sin nationale Digtning. Over for Theodor Storm som Repræsentant for tysk Kultur staar her Edv. Lembecke (Fig. 241) som Hovedet for den danske.

Hans Bidrag hertil er af meget begrænset Omfang, det bestaar egentlig i to smaa Digte. Men der er nye Toner i dem, som ikke tidligere havde lydt i dansk Digtning. Ved Aarhundredets Begyndelse havde Nationalsangene handlet om Staten og dens Symboler („Der er et yndigt Land“; „Der er et Land“; „Vift stolt paa Codans Bølge“) eller om Personligheder, der havde sat alt ind for Staten („Vort Fødeland var altid rigt“). Saa var der fulgt en Tid, da Digtteren gik over til at prise Landet og Folket som Hel-

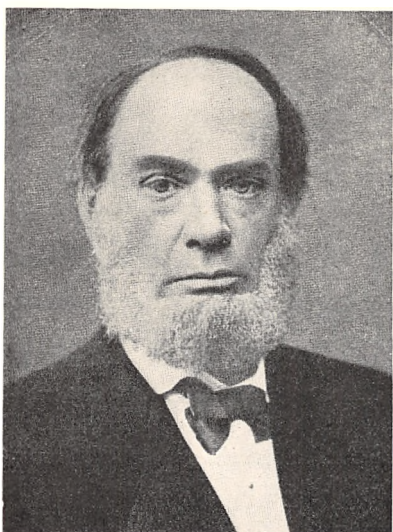

Fig. 241. Edv. Lembcke.
Fotografi.

hed („Rosen blusser alt“) eller enkelte Landskaber („I Danmark er jeg født“, „Mit Fødeland er Lyngens brune Land“). Treaarskrigen havde fremkaldt Hymnerne til Krigens Gud og til Krigerne („Kongernes Konge“; „Den Gang jeg drog afsted“; „Holmens faste Stok“); gennem Sangen for den faldne Kriger („Slumrer sødt i Slesvigs Jord“) var Opmærksomheden vendt til det Land, for hvilket han var faldet („Slesvig, vort elskede omstridte Land“). Nu spurgte for første Gang en dansk Digter, der havde levet sig sammen med sønderjydske Tankegang, om, hvad det da var, der forbandt dette Lands Befolkning, hvis statslige Forbindelse med Danmark var saa svag og

truet, med det danske Folk. Svaret blev Sangen ved „Budstikke-Boisens“ Bortrejse fra Vilstrup 1859 om „den højbaarne Jomfru“:

„Og ret som de troede, hun var i Baand og Bast,
da lo hun saa hjerteligt, at alle Lænker brast“.

Endnu dybere mod Spørgsmaalets Løsning naaede Lembcke samme Aar i sin anden Sang til Landmandsforsamlingen i Haderslev 1859 (Fig. 243) om den unge „Dejlighed“, der er klædt i hele Haderslev-egnens Skønhed og staar med sine to Bejlere:

„Den anden rakte Haanden, tavs og stille,
og havde ikke mange Ord at spilde,
dog var der i hans Stemme den gamle, kendte Klang
som ingen kan forglemme, der hørte den en Gang.

— — — — —
Thi du er voxet af hans egen Stamme
og du er fostret af den fælles Amme“. — —

Krigen 1864 skulde give Digterne nye Strenge at slaa i Sangen om Sønderjylland, men i Tiden forud herfor er Edv. Lembcke den, som har givet det lødigste Udtryk for, hvad der den Gang betegnedes som „slesvigsk Danskhed“.

Fig. 242. Edv. Lembckes Hjem („Jyrgenslyst“) ved Haderslev.
Fotografi.

8. HELSTATENS SPRÆNGNING 1857—63.

Helstatsmaskineriet var blevet udtænkt og opbygget. Spørgsmaalet var nu, hvorledes det vilde arbejde.

Desværre skulde det hurtigt vise sig, at det havde Bygningsfejl. Den danske Rigsdag havde godkendt det, men man havde ikke spurgt Stænderforsamlingerne i Sønderjylland og Holsten, fordi der ikke var givet noget udtrykkeligt Løfte derom i Januarkundgørelsen 1852. Befolkningen i Sønderjylland maatte siges at have tiltraadt denne Fortolkning, thi af de 5 stændervalgte Rigsraadsmedlemmer var de 3 regeringsvenlige, og af de 5 folkevalgte gjaldt det endog om de 4. Men i det holstenske Ridderskab blæste en ganske anden Vind, og den skulde snart slaa ind over Sønderjyllands Grænse.

Allerede i den første Rigsraadssamling i Foraaret 1856 stillede Oppositionen, — der bestod af 11 Mand, hvoraf dog kun 3 Slesvigere¹), — det Forslag, at Forfatningsloven „i Henhold til den allerhøjeste Kundgørelse af 28. Jan. 1852“ skulde forelægges Hertugdømmernes Stænderforsamlinger til Beslutning. Det viste sig for øvrigt under Forhandlingerne,

¹ Amtmand Davids tilhørte naturligvis ikke disse tre, saaledes som det ofte paastaas.

at det ikke saa meget var Forfatningens Tilblivelse, som dens alt for liberale Karakter, der havde fremkaldt „de elleves Forslag“. Men til politisk Vaaben var Forfatningens ukonstitutionelle Oprindelse fortræffeligt egnet, navnlig da dette i hvert Fald stred mod de Løfter, der var givet de tyske Stormagter i Vinteren 1851—52. Der indløb da ogsaa allerede i Sommeren 1856 Protester fra Preussen og Østrig. Nu begyndte den langvarige diplomatiske Tovtrækning mellem Danmark og de tyske Stormagter, hvis Udfald ikke kunde være tvivlsomt, naar 2 Millioner stod over for 40. Da Rigsraadet anden Gang sammentraadte i Jan. 1858, havde forinden 18 Medlemmer nedlagt deres Mandater. Henimod Aarets Slutning ophævede den danske Regering derfor Fællesforfatningen for Holstens og Lauenburgs Vedkommende.

Disse Begivenheder kunde ikke undgaa at faa stærke Eftervirkninger i Landets Indre. Raasløff var allerede i Febr. 1856 gaaet af som slesvigsk Minister og nogle Maaneder senere blevet erstattet med Amtmanden i Flensborg Fr. Wolfhagen (Fig. 217), der i Sprogpolitikken var trofast mod Regenburgs Program. I December traadte Stænderforsamlingen paa ny sammen i Flensborg med den nye Amtmand paa Gottorp U. A. v. Holstein som kgl. Kommissær. Den var ret uforandret i sin Sammensætning, dog havde Andr. Hansen fra Grumby atter faaet Sæde og afløst den forhandlingsvillige Werner fra Brebelholt. Det skulde nu vise sig, om der stadig var Grundlag for en social-økonomisk Samvirken mellem dansk- og tysktalende Bønder paa Bekostning af Slesvig-Holsteinismen.

Fra Regeringens Side var der i hvert Fald gjort alt for at fremkalde et saadant nyttigt Arbejde. Der blev forelagt Forslag om Chausseernes Benyttelse, Straf for svigagtig Fallit, Handelsbøgers Førelse, Jøders Edsfæstelse, Vidners Afhørelse i Civilsager, Jordemodervæsenet, Ligsyn, Almueskolevæsenet paa Landet, Skolelærerenkers Pensionering og Gud ved hvad mere, foruden de tidligere drøftede om skadeligt Vands Afdeling og Lejermaalsbøder. Det var en broget, men statelig Række paa ialt 25 Regeringsforslag, og hertil kom endda to store, endnu vigtigere af privat Oprindelse: Laurids Skaus om Lavstvangens Ophævelse og om Oprettelsen af nye Kaadnersteder samt af Inderste- og Lejehuse. Tendensen var umiskendelig. Men nu var efter „de elleves“ Optræden og de tyske Stormagters Protester Aanden i Stænderforsamlingen blevet en anden. Ganske vist valgtes den moderate Provst Otzen atter til Præsident, og danske Medlemmer fik i langt højere Grad end tidligere Plads i de nedsatte Udvalg. Men dette betød kun, at man fra Modstandernes Side ønskede at sky alt Skin af Fanatisme. Som deres Fører fremtraadte Thomsen-Oldenswort (Fig. 244), en utrættelig og alvorlig, men rethaverisk og vranten Ejdersteding; i anden Række bag ham Partiets

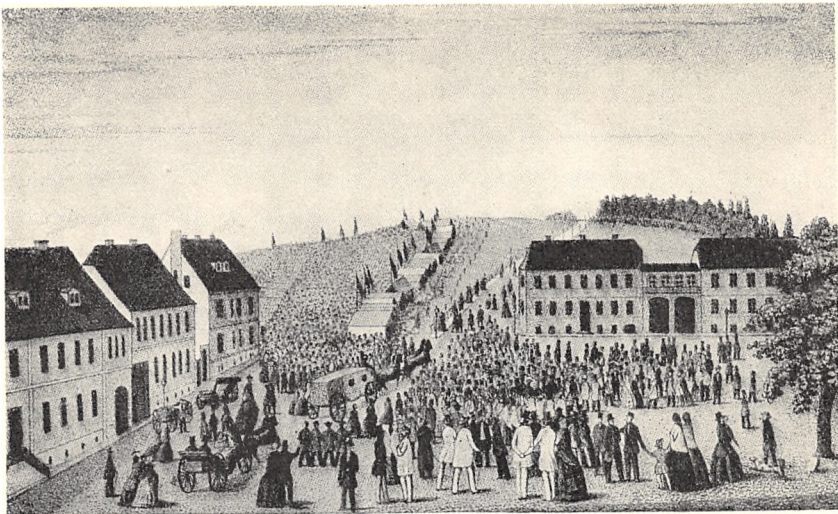

Fig. 243. Landmandsforsamlingen i Haderslev 1859.
Litografi.

Haab, Angelboen Hansen-Grumby, smidig og vindende, men lige saa fanatisk, „Sydslesvigernes Laurids Skau“. Blandt de adelige Repræsentanter, der ogsaa forstod at hævde sig, lagde man Mærke til et nyt Ansigt: Den katolske Baron v. Hobe (Fig. 245) til Gelting.

Paa dansk Side stod ligeledes to Bønder som Ledere: Laur. Skau — der efter Krigen var bleven Amtsforvalter i Haderslev Amt — og Hans Krüger (Fig. 246). Som det allerede er fremgaaet af de rivaliserende Landboforeningers Udvikling (S. 404), trak disse to Mænd ikke jævnt, og da der nogle Aar efter var Tale om at udstrække den vestjydske Kreditforenings Virksomhed til at omfatte Sønderjylland (S. 406), søgte Krüger og hans Venner (Godske Nielsen og Heide) at holde Skau ude fra Afgørelsen, hvad der dog viste sig umuligt. Laurids Skaus Popularitet kunde i Halvtredserne sikkert ikke maale sig med Krügers; Bønderne betragtede ham ikke længer rigtigt som en af deres egne, og de fra Kongeriget nedflyttede Embedsmænd havde Blik for hans iøjnefaldende Svagheder. Skaus Achilleshæl var hans ubændige Forfængelighed, der endog fik ham til at anse en Ministertaburet for at ligge inden for hans Rækkevidde. Værre var det, at der manglede Lødighed og Dybde i hans Karakter, og som det 18de Aarhundredes Barn stod han helt uden for sin Tids religiøse Opvaagnen. For ham var Kirken kun den Indretning, „der fortærer $\frac{1}{8}$ Deel af Hertugdømmet Slesvigs Marv, uden tilsvarende Nytte“. Men Skau var uundværlig i det politiske Liv. Han var en utrættelig Arbejder,

Fig. 244. A. Th. Thomsen.
Fotografi.

Fig. 245. S. v. Hobe.
Fotografi.

med sin udpræget juridiske Begavelse formaaede han at trænge ind i enhver Sag, og hans taktiske Evne under Forhandlingerne var beundringsværdig; kun kunde han falde for Fristelsen til at blive alt for ironisk over for Modstandere. Mod den yngre Hans Krüger, der aabenbart var Fremtidens Mand, nærede han en ikke ringe Skinsyge. Han var klar over, at denne enkle og usammensatte Personlighed i Modsætning til ham selv havde en fast Rod i Vestegnens Befolkning og Støtte fra Rødding. Om deres indbyrdes Forhold i Stænderne har Skau udtalt: „Den gode Mand er bleven forkjælet; jeg har stedse ladet ham tale først i Stænderne, hvorved det er muligt for ham at være forberedt, medens jeg maatte tage den vanskelige og utaknemmelige Rolle at vente, og først naar mine Venner havde udtømt sig, kom min Tid, hvor jeg altsaa stedse uforberedt skulde tale og derhos ofte imødegaa Grunde og Paa-stande fra Modstanderne, som man ikke anede vilde fremkomme“.

Stænderforsamlingen var blevet aabnet 15. Dec. 1856. Begyndelsen tegnede ikke lovende. Allerede inden Jul havde Slesvig-Holstenerne naaet at fremsætte Propositioner om Ændring af Sprogforholdene; om at Kongen vilde „foranledige, at Hans Majestæts landsfaderlige Naade maatte vorde Hertugdømmet Slesvig uformindsket til Deel“ (af Thomsen-Oldenswort); om at det tyske Seminarium i Ekernførde snarest maatte træde i Kraft (af Godsejer Schmidt) o. s. v. Med Hensyn til Sprogsprogsmaalet fremlagdes Petitioner fra o. 6800 Ind-

Fig. 246. Laurids Skau og Hans Krüger.

Fotografi (efter Daguerreotypi fra ca. 1860?) Mus. paa Koldinghus.

byggere i „det blandede Bælte“; det var vel betydeligt mere end i Stænderforsamlingen 1855, men ikke noget synderligt større Antal end i 1853 (S. 449 og 442). En væsentlig Stigning forelaa dog i de midtangelske Sogne. Efter Jul skærpedes den tyske Stemning i Stænderne endda yderligere. Man saa i Datiden en Hovedgrund hertil i, at Førerne paa „Kieler Omslaget“ 11.—13. Januar skulde have været under Paavirkning af holstenske og hamborgske Meningsfæller. Dette er sikkert til en vis Grad rigtigt, da der nogle Aar senere, 1860, foreligger uigendrivelige Beviser for, at velstaaende Hamborgere agiterede politisk i Hertugdømmerne (jfr. S. 312 om Forholdene før 1848). Men det er tvivlsomt, om Kieler Omslaget 1857 har haft afgørende Betydning som et Vendepunkt for de slesvigske Stænder. Allerede forinden var Fremtidslinjen trukket tydeligt op, det økonomiske Samarbejde med Nordslesvigerne forladt, og Thomsen-Oldenswort fremtraadt som Fører for det samlede tyske Parti, fra Ridderskabsmedlemmer til Bønder og Borgere.

Hermed opstod et nyt slesvig-holstensk Parti, stærkere orienteret mod Tyskland end det tidligere i Fyrererne. Men det gjorde ikke Forsøg paa atter at rejse en augustenburgsk Kandidatur. Partiet havde et langt svagere liberalt Præg end dets Forgænger; dets Førere var ikke længer

Akademikere, men solide Jorddrotter med et større eller mindre Antal „Plove“ og med stærk Uvilje mod hele den demokratiske Udvikling i Kongeriget. Noget selvstændigt Program opstilledes overhovedet ikke; det virkelige Kampmaal var negativt: Opposition mod Helstaten, mod Sprogreskripterne, mod alt Dansk. Det maa have lydt mærkeligt for de danske Deputerede at høre Thomsen-Oldensworth under Drøftelserne forsikre, at han elskede Danmark og det danske Folk; af hans Handlinger fremgik det saa sandt ikke. Men man maa paa den anden Side ikke lukke Øjnene for, at der laa et ideelt Træk til Grund for Afvisningen af den Haand, der var udstrakt fra dansk Side. Det slesvig-holstenske Parti vilde ikke „sælge sin Førstefødselsret for en Ret Linser“.

Sprogsagen var af særlig Betydning for Partiet, da intet var bedre egnet til at holde sammen paa store og smaa. Naar Sprogreskripterne stod paa Dagsordenen, var Vejene ind til Flensborg sorte af Køretøjer, og Galleriet tæt besat med Anglerbønder, der gav deres Yndlingstalere saa kraftigt Bifald, at den ggl. Kommissær truede med at forlange Tilhørerpladserne rømmede. Holsteins Opgave var for øvrigt ikke let. Sprogsagens Behandling var blevet stanset i Stænderne 1855, fordi Regeringen (Raasløff) havde stillet Forfatningsændringer i Udsigt, og nu maatte den ggl. Kommissær indrømme, at Regeringen (Wolfhagen) ikke agtede at stille Forslag om saadanne Ændringer. Med denne uheldige Indledning begyndte Sprogdebatten 20. Jan. 1857. 10 Medlemmer stillede det Forslag, at Sprogbestemmelserne „maatte blive forandrede paa en med Rets- og Billighedsfordringer stemmende og Befolkningens Ønsker tilsvarende Maade“. Hansen-Grumbys Hovedargument var, at Forældrene ikke med Udbytte kunde overvære deres egne Børns Konfirmation paa Dansk; at det samme skulde gælde for Børnene selv, vovede han dog ikke at paastaa. Efter en foreløbig Drøftelse sendtes Forslaget til et Udvalg, hvori ingen dansksindet fik Sæde. Dette Udvalg foreslog, at Sprogforholdene i de enkelte Distrikter skulde afgøres ved Folkeafstemning under uvildige Mænds Kontrol. Den egentlige Debat begyndte 11. Febr. Alle de bedste Kræfter fra begge Sider blev førte i Ilden. Hansen-Grumby værgede sig mod Beskyldningen for, at Forslaget skulde være „en Demonstration“; man vilde blot ikke paatage sig det Ansvar at komme hjem til Vælgerne uden at have rejst Sagen. Fra dansk Side svarede Holstein med at beraabe sig paa, at der i sin Tid ogsaa var indløbet Protester fra Nordslesvig mod Sprogreskriptet af 1840, og at der nu herskede almindelig Tilfredshed. Raadmand Bahnsen fra Aabenraa henviste endog til Stavnsbaandsløsningen i Danmark, da Bønderne havde bedt om, at det maatte blive ved det gamle, fordi de under deres lange Trældom havde tabt Sansen for Frihed. Alle saadanne Paralleler prellede dog ganske af paa Flertallet. Præsidenten, Provst

Otzen, der tidligere havde været Præst i Kværn i Angel, tog — ligesom ham Forgænger Prof. Schmid 1853 — Ordet og erklærede „paa det Alvorligste og Høitideligste, at han for sit Vedkommende ansaae det for en Synd, at der i de nævnte Menigheder prædikedes Dansk, da de ikke forstode denne Prædiken; han bevidnede, at han havde megen Grund til at befrygte, at Gud vilde hjemsøge vort Land med sine Straffedomme, formedelst den Synd, man begik i hine Kirker . . . Han haabede derfor, at han, som kunde lede Menneskenes Hjerter som Vandstrømme, ogsaa kunde og vilde lede vor Konges og hans Raadgiveres Hjerter til at imødekomme Folkets Ønsker.“ Provst Otzen var i øvrigt kendt som en fuldt ud loyal tysk Slesviger, saa det ikke er noget Under, at hans Ord gjorde stærkere Indtryk end den kgl. Kommissærs og Aleth Hansens, da disse hævdede ligeledes at kende Forholdene i Angel af Selvsyn, men bestred hans Fremstillings Rigtighed. Efterat Thomsen-Oldenswort endnu havde søgt at vise, at de danske Præster og Lærere i Slesvig end ikke havde tilstrækkelige Kundskaber i Tysk til at bestride deres Pligter paa dette Sprog, og Laurids Skau havde spaaet, at Sprogsagen vilde blive „Tønderet til den anden slesvigske Krig, som vistnok vilde blive værre end den første“, sluttede Hoveddebatten. Den endelige Drøftelse, der fandt Sted otte Dage senere, fremførte intet væsentligt Nyt; dog er det ejendommeligt for de danske Udtalelser under hele Stændermødet, at de i mindre Grad end 1853 faldt ud fra rigsdanske og statslige Synspunkter. Man lagde i Stedet Hovedvægten paa, hvad der maatte antages at være til Folkets eget Tarv, og man advarede først og sidst mod „vedblivende at holde Folket i Uro og Spænding“, da der ikke kunde ventes Forandringer i Sprogsagen. Disse Advarsler var naturligvis forgæves, med 27 mod 11 Stemmer vedtoges det tyske Udvalgsforslag; og et Krügersk Modforslag, der bl. a. gik ud paa en Udvidelse af „det blandede Bælte“ med nogle frisiske Sogne og med Flensborg, opnaaede kun 8 Stemmer.

Det er almindeligt anerkendt, at Kampen mod Sprogreskripterne viste sig at være et ypperligt Middel til at sammensvejtse det nye slesvigholstenske Parti, og i samme Retning sigtede Forslag om Tilladelse til uindskrænket Oprettelse af Privatskoler (af Ahlefeldt-Saxtorff); at Kongen skulde lade sin „landsfaderlige Beskyttelse“ blive Universitetet i Kiel til Del (af Grev Baudissin), og at Patronatet over Gelling Sogn skulde tilbagegives Baron v. Hobe (af denne selv). Men Hovedsagen for Partiet var dog ikke at reormere det danske Styre over Sønderjylland. Det vilde drive Storpolitik, og dets Maal var derfor at faa Helstatsforfatningen omstyrtet. Præsidenten afviste som indiskutabelt et Forslag fra Grev Baudissin om, at Regeringen skulde opfordres til at forandre Fællesforfatningen i Overensstemmelse med

Januarkundgørelsen og de enkelte Landes Rettigheder, og ligeledes et andet Forslag fra Ahlefeldt-Lindaa om, at Hertugdømmets Domæner skulde undrages de fælles Finanser. Men han kunde ikke undgaa, at det gamle Forslag fra 1853 om Dækning af Kommunernes Laan under Treaarskrigen til den provisoriske Regerings „Tvangsloan“ nu blev vedtaget, og navnlig traadte Flertallets fjendtlige Holdning for en Dag, da det vigtigste af Regeringsforslagene skulde behandles: Fordelingen af et overordentligt Bidrag paa 480.664 Rd. til Monarkiets Fællesudgifter. Thomsen-Oldenswort greb denne Sag som en Stormbuk mod den bestaaende Helstat. Han havde forinden omformet sin Proposition om den kongelige „landsfaderlige Naade“ til et voldsomt Angreb paa hele det slesvigske Ministeriums Styrelse, hvad der havde ført til et personligt Sammenstød med den kgl. Kommissær, som gjorde opmærksom paa, at den efter egen Paastand saa loyale Ordfører stod som Underskriver af en Oprørsadresse fra 1849. Dette havde øjensynlig ikke blidgjort Thomsen-Oldensworts Følelser. Nu hævdede han som Ordfører i Sagen om Ekstraskatten, at der slet ikke behøvedes noget Tilskud til Fælleskassen og foreslog Bevillingen nægtet. Skønt den kgl. Kommissær betegnede dette som et Forfatningsbrud, vedtog Forsamlingen med 23 mod 15 Stemmer (blandt de sidste Agent Jensen og H. P. Schmidt) at afvise Regeringsforslaget. Hermed havde man i Virkeligheden bestridt Gyldigheden af Fællesforfatningen af 2. Okt. 1855. Stemningen var saa forbitret, at Hans Krüger med 5 andre Medlemmer stillede Forslag om en Undersøgelse af Thomsens Kvalifikationer til at blive valgt til Deputeret, et Skridt, der naturligvis ikke førte til noget som helst praktisk Resultat.

Stænderforsamlingen adskiltes 21. Febr. 1857. Den havde kun siddet i to Maaneder, men denne korte Tid var det betydningsfulde Vendepunkt i Landets politiske Historie. Den nye slesvig-holstenske Strømning lod sig ikke længer vende. To Aar senere 1859 fulgte Thomsen-Oldensworts og Hansen-Grumbys Udtræden af Rigsraadet, og 25 tysksindede Stænderdeputerede indsendte Bønsskrifter til Kongen om Fællesforfatningens Ophævelse for Slesvigs Vedkommende, ligesom det allerede var sket med Holsten og Lauenborg. I Tyskland blussede den nationale Stemning atter højt ligesom i Aarene efter 1840. Under Indtrykket af den italienske Krig 1859 mellem Østrig og Frankrig-Sardinien saa man atter i Frankrig Arvefjenden, den egentlige Hindring for Tysklands Enhedsbevægelse. Det nationalliberale Danmarks Sympatier var paa Frankrigs Side, fordi det var Forkæmper for det nationale Italiens Samling. Den tyske Enhedsstræben førte til en ny Modvilje mod det lille, frække Danmark, der vilde undertrykke „den forlattede Broderstamme“. Geskæftige Journalister, som Moritz Busch ved „Gartenlaube“,

skrev stærkt farvede „*Schleswig-Holsteinische Briefe*“ om deres Rejseindtryk i de nordalbingiske Hertugdømmer.

Over for denne truende Bevægelse søgte de Dansksindede i Sønderjylland endnu en Gang at slaa paa de Strengede, som skulde virke samlende paa Bønder og Smaaborgere inden for begge Lejre. Endnu i den sidste Stænderforsamling havde Gaardmand Arp fra Schinkel fremsat Forslag om Hoveriets Afskaffelse, uden at kunne vinde Ørenlyd herfor hos sine politiske Meningsfæller Godsejerne. Et ret kuriøst Udtryk for denne Stræben er et Brev fra L. Skau 1859 til hans gamle slesvig-holstenske Rival Joh. Fred. Lorenzen, tidligere i Jægerup, nu i Ravsted (se S. 307 og 379). Heri appellerede han til, at de jo begge stræbte efter „Befolkningens Lykke“ og „sand Folkefrihed“ og var fødte Fjender af Bureaukrati og Aristokrati. Han forsikrede Lorenzen om, at „Du har lidt nok for en Idees Skyld“, d. v. s. for Slesvig-Holsteinismen, og spurgte: „Er Du valgbar til Stænderne? Der er Din Plads; thi Du synes skikket til Demokratiets Bærer i en saadan Forsamling, til det medierende Element, der kunde dæmpe de extravagante Slesvig-holstenere og tæmme de Ravdanske. Du kunde være de egentlige Bønders Fører og en gavnlig Mellemand til at fremme det almindelige Vel, saa at gode Love kunne slippe igjennem, uden at strande enten paa Tydsk eller Dansk Fanatisme“. — Ejendommeligt nok synes denne grove Smiger at være gaaet lige i Brevets Modtager, og at det ikke var paa ham, Forsøget strandede. Det var derimod Regenburg, der rykkede tilbage for at saa Splid og Had mellem de forskellige Befolkningsklasser. I og for sig er dette ikke saa underligt, naar man betænker Regenburgs hele konservative Indstilling og mangeaarige Paavirkning af „gamle Stemmann“. Mærkeligere er det, at den nationalliberale Regering i Danmark, der fra 1854 næsten uafbrudt havde Magten lige til 1864, ikke havde Sans for Betydningen af et socialt Frigørelsesarbejde i Sønderjylland. Det er jo de samme Aar, da Næringsloven af 1857 og Fæsteloven af 1861 saa Lyset i Kongeriget. Forklaringen er aabenbart, at den Hallske Regering — i god Overensstemmelse med Tidens Aand — var liberal og ønskede Fortidens Baand løste, men den var ikke socialreformatorisk i moderne, Aand og allermindst ønskede den at fremkalde en bevidst Klassemodsætning. Den var en Tilhænger af „Kræfternes frie Spil“, ikke af Reventlows og Colbjørnsens gamle Bondebeskyttelse.

Endnu en Gang under Frederik VII skulde Dansk og Tysk faa Lejlighed til voldsom Brydning paa en Stænderforsamling. Forinden havde der fundet en Ændring Sted i Sønderjyllands øverste Styrelse, der i første Øjeblik syntes at skulle faa vidtrækkende Følger. 2. Dec. 1859 afløste det bondevenlige Ministerium Rotwitt Ministeriet Hall, og Wolfhagen

erstattedes herved som Minister for Slesvig med Baron Blixen-Finecke (Fig. 247). Ligesom da Carl Moltke i sin Tid blev Minister, opstod der i den tyske Lejr Forhaabninger om Ændringer i Styrelsen, særlig vedrørende Sprogskripterne. Noget saadant kunde synes ikke at ligge uden for Mulighedernes Grænse. Blixen, der var en Verdensmand med Forbindelser i de højeste Kredse — Svoger til Tronfølgeren (Christian IX) og Ven af Bismarck — og med „torydemokratisk“ Stempel i politisk Henseende, var en frisk, men urolig Natur, der ikke besad indgaaende eller systematiske politiske Anskuelse, allermindst om de slesvigske Forhold. Regenburg fik dog ikke Tid til at ængstes over, hvad hans nye Chef vel kunde hitte paa i Sprogsagen. „Den 3. Decbr. 1859 en Lørdag kom Baron Blixen-Finecke til mig mellem Kl. 8 og 9 om Morgenen og meddeelte mig, at han den foregaaende Dag, Fredag d. 2., paa Frederiksborg var udnævnt til Udenrigsminister og Minister ad interim for Slesvig, samt at han strax havde nedlagt allerunderd. Forestilling om og erhvervet Allh. Resolution for, at jeg skulde være Directeur for det slesvigske Ministerium. Forestillingen med paategnet Resol. lod han mig læse.“

Forgæves protesterede Regenburg mod Udnævnelsen og paaviste, at han som Departementchef kunde varetage det samme Arbejde. Blixen svarede, at han havde handlet efter Carl Moltkes Raad, og da han havde ventet denne Indvending, havde han med Vilje undladt at spørge ham forud. Saa gik Regenburg ind paa Udnævnelsen, men tilføjede, at han „forudsatte, at der ikke ventedes, at jeg skulde handle imod de i den Slesvigske Bestyrelse fastsatte Principer, om hvis Rigtighed jeg var overbeviist“. Blixen forsikrede ham nu til Gengæld om, at baade han selv og Conseilpræsident Rotwitt var enige heri, og ydermere fortalte han otte Dage senere Regenburg, at han havde maattet dementere forskellige Rygter om Sproggrænsens Flytning. Da Regenburg svarede, at han havde været i samme Tilfælde og erklæret en Ændring for en Umulighed, lød Blixens Ord: „Det kan De gjøre med Tryghed.“

Sprogskripterne laa saaledes stadig fast, og Ministeren viste ydermere sin Loyalitet over for sin første Raadgiver ved at stræbe at udjævne Mod-sætningen mellem ham og tyske Helstatsmænd, som Amtmand Reventlow i Tønder. Det var ogsaa i Blixen-Fineckes Ministertid, Stænderforsamlingen atter indkaldtes til Møde i Januar 1860. Bortset fra enkelte Suppleringsvalg var dens Sammensætning stadig uændret. Ny var paa dansk Side Pastor Mørk Hansen i Felsted, der hurtigt kom til at spille en fremtrædende Rolle, kraftigere som han var end Provst Aleth Hansen Tyskerne satte navnlig deres Lid til deres nye Mand, Medlem af Ridderkabet, W. H. v. Rumohr (Fig. 248) til Rundtoft i Angel. Hovedførere blev dog de gamle: Laurids Skau og Hans Krüger, Thomsen-Oldenswort og Hansen-Grumby. Til Præsident valgte Forsamlingen

for tredje Gang Provst Otzen, men Vicepræsident blev denne Gang Hansen-Grumby, et talende Tidens Tegn.

Til kgl. Kommissær havde Regensburg foreslaaet Kommissæren fra 1855 Kranold, med den Motivering, at „hans Personlighed indeholder den størst mulige Garantie for Stænderforsamlingens tydsktalende Medlemmer, at han ikke har nationale Antipatier imod dem. Paa den anden Side er hans Patriotisme og Loyalitet hævet over enhver Tvivl“. Kranold var ikke nogen overlegen Statsmand, og han kom ud for store Vanskeligheder i sin Stilling, men — næppe uden Grund — fik han 30 Aar senere det Eftermæle af Mørk Hansen, at han „aldrig lod sig henrive til nogen Yderlighed eller til nogen overilet Ytring. Med den største Ro og den mest udsøgte Høflighed tog han imod de tyske Herrers baade underfundige (Rumohrs) og arrige (Hansen-Grumbys) Angreb, paaviste med faa, korrekte Ord deres Overgreb“.

Endnu inden Forsamlingen rigtigt havde begyndt sit Arbejde, overraskedes den ved at se selve Ministeren hos sig i Flensborg. Hensigten med Blixens Besøg staar ikke ganske klar, vistnok var den at virke beroligende paa det tysksindede Flertal, men da han straks viste sig uvillig til nogen som helst Indrømmelse i Sprogsagen, ja da han efter en hurtig Inspektion af Skolerne i Munkbrarup, Husby og Sattrup erklærede de angelske Skoleforhold for i enhver Henseende ideale, kom hans Visit snarere til at virke ophidsende end afvalende paa Majoriteten. Fra dansk Side havde Tyskerne aabenbart intet at vente. Ministeren fik oven i Købet i de samme Dage Regensburg gjort til Kommandør af Dannebrog, ikke blot — som han skrev i sin Indstilling — paa Grund af hans „fædrelandssindede Virksomhed“, men „da det tillige vilde være i den gode Sags Interesse, at Man i Hertugd. Sl. yderligere blev forvisset om, hvor fast besluttet Deres Majestæt er paa, ikke at afvige fra det med Hensyn til Sprogforholdene i nævnte Hertugdømme fulgte System“.

Intet kunde derfor længer holde det slesvig-holstenske Parti tilbage. Dets Aktion havde for øvrigt været forberedt længe i Forvejen. Allerede i

Fig. 247. C. F. Blixen-Finecke.
I. W. Tegner lit. efter Fot.

Januar 1859 havde der i Kiel under Omslaget været holdt et Møde mellem Lederne fra Sønderjylland og Holsten for at lægge en fælles Slagplan, og d. 18. Jan. 1860 havde Thomsen-Oldenswort og Fabrikant Clausen fra Kappel søgt at faa et politisk Møde i Stand i Ekernførde. Der mødte ganske vist kun ca. 60 Personer, heraf en halv Snes Bønder, og Politimesteren (H. R. Hiort Lorenzen) forbød Mødet, hvad der senere indbragte ham en Tilrettevisning fra Ministeriet. Men ved et paafølgende Middagsgilde lykkedes det Indbyderne at faa underskrevet en Adresse, hvori der ligefrem stilledes Krav om Genoprettelsen af et Slesvig-Holsten. En lignende Adresse indkom til Stænderforsamlingen fra Slesvig By. Større Omfang fik dog de Petitioner om en Ændring af Sprogreskripterne, der indløb fra saa at sige alle Sogne i „det blandede Bælte“. Da det var blevet paabudt, at hver Petition kun maatte bære een Underskrift, var de, for at omgaa dette, litograferede, og de tar i alt 12.236 Navne, altsaa det dobbelte Antal af i 1853. Kun i visse Sogne (Hanved, Oversø, Vanderup, Lyksborg, Rylskov, Solt, Hyrup, Nykirke, Ølsby, Strukstrup, Farensted, Ubjærg og Hjoldelund) var Tilslutningen beskeden; i Sørup og Læk laa den derimod paa 1000 Mennesker eller derover. Fra dansk Side hævdede man ikke uden Grund, at det var, som om en Rus havde grebet Befolkningen.

Dette Røre skyldtes en maalbevidst Agitation, og der foreligger 1860 Beviser for, at den ikke blot lededes af Mænd i Hertugdømmerne, men ogsaa af Kræfter uden for Rigets Grænse. Dr. Carl Lorentzen, før 1848 virksom for Hertugdømmernes Adskillelse fra Danmark og deres Forening med Tyskland (S. 311), var paa Grund af sin Deltagelse i Oprøret (Sekretær ved Landsforsamlingen) blevet udelukket fra Amnestien og sad nu som Redaktør af „*Preussische Zeitung*“. Til ham skriver 11. Jan. 1860 Hugo Jensen fra Hamborg (Adr. Neue Gröningerits 14) om Nødvendigheden af at tilvejebringe „en alvorlig Demonstration“ paa den forestaaende Stænderforsamling. „Jeg har med dette for Øje sat alt i Bevægelse, hvad der stod i min Magt. Jeg havde bl. a. i en indgaaende Skrivelse udtalt mig til Th. Thomsen[-Oldenswort] om hele Situationen og indtrængende forestillet ham Nødvendigheden af: 1) at gennemføre Valget af en Præsident, som hensynsløst lader den tyske Majoritet faa frie Hænder i Debatten og yder den al Understøttelse. 2) Jeg har forestillet ham, at da Slesvig kun har den offentlige Mening til kompetent Forum for sine Klager, er det netop nu af den allerstørste Betydning, at Slesvig højt erklærer, at det nu ikke længer vil bære det danske Aag, men falder tilbage paa sin gamle slesvig-holstenske Statsret, som det aldrig har opgivet af fri Vilje.“¹⁾

¹⁾ „*dass Schleswig jetzt nicht länger das dänische Joch tragen, sondern recurrirte auf sein altes Schles-Holst. Staatsrecht, welches es nie nach freiem Willungszustimmung aufgegeben habe*“.

Jeg havde næppe voget at vente et fuldkomment gunstigt Resultat hos Thomsen. Til min store Glæde fik jeg imidlertid i Gaar et Brev fra Thomsen, hvori han fremstillede for mig sin fuldkomne Overensstemmelse med mig og skrev til mig, at han var fuldstændig besluttet paa at handle og satte alt i Gang herfor. Efter hans Skrivelse agiterer han ved personlig Nærværelse paa alle farlige Punkter“. Jensen endte med at anbefale Lorentzen at bringe udførlige Referater fra Stænderforsamlingen i sin „*Preussische Zeitung*“. Her har man altsaa Baggrunden for Ekernførdemødet og for de tilsvarende Skridt, som snart skulde tages i selve Stænderne.

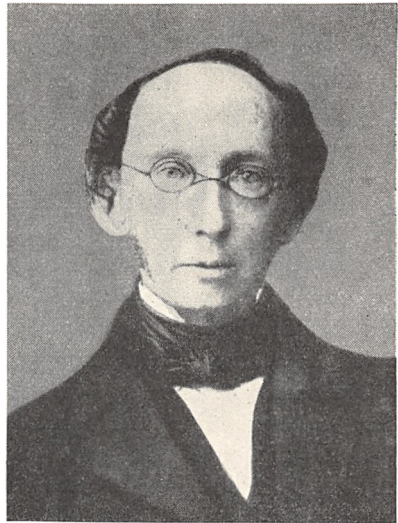

Fig. 248. W. H. v. Rumohr.
Fotografi.

30. Jan. 1860 forelagde Hansen-Grumby i Forsamlingen det samme Forslag i Sprogsagen, som var blevet vedtaget 1857, altsaa Afstemning af selve Befolkningen under Kontrol af upartiske og uafhængige Mænd. Andre Gengangerforslag handlede om Genoprettelse af Geltingpatronatet, om Anerkendelse af Tvangslaanet fra 1848—50 og om Indførelse af Presse-, Forenings- og Forsamlingsfrihed. Men hertil kom nye Propositioner, t. Eks. om Ophævelse af Forbuddet mod Bøger og Foreninger og om Tiltale mod fhv. Minister Wolfhagen for at have foretaget den nægtede Repartition af Tilskuddet til Fællesudgifterne. Den første af Sagerne var unægtelig ikke til Regeringens Hæder; man havde forbudt upolitiske Foreninger af videnskabelig og kunstnerisk Karakter, blot med den Motivering, at de var fælles for Slesvig og Holsten.

Kronen paa den slesvig-holstenske Stræben satte dog W. H. v. Rumohrs Forslag om en Adresse til Kongen, der var underskrevet af i alt 26 Deputerede og fremlagdes 1. Febr. Det var en voldsom Protest mod hele de sidste 10 Aars Forfatningsudvikling og Regeringsstyre. Paa alle Punkter brød den Staven over den danske Styrelse, men navnlig bestred den Gyldigheden af Fællesforfatningens Bestaaen for Danmark og Sønderjylland, efter at den var ophævet for Holstens Vedkommende. „Den Rumohrske Adresse“ betød aaben Krig med Regeringen og gav senere Anledning til offentlig Tiltale mod alle Underskriverne. Men i Øjeblikket

blev Svaret en Skrivelse fra Blixen-Finecke til Forsamlingen, der i sin Skarphed fører Tanken hen paa Carl Moltkes berømte Tordenkile 1853 (S. 443). Det var dog mere Satirens Ris end Tugtens Svøbe, som Blixen svang over Flertallet, da han heri erklærede sig villig til at imødekomme Ønskerne om en lignende Presse- og Forsamlingsfrihed som i Kongeriget, under Forudsætning af, at den bestaaende Klasseforskel i Sønderjylland først var udjævnet ved Afskaffelse af de mangfoldige adelige og godsejerlige Privilegier; og han erklærede sig „overbevist“ om, at Indehaverne ogsaa var rede til at opgive disse Forrettigheder. Skingrende lød i samme Øjeblik Grev Baudissins Raab gennem Salen: „Jeg protesterer paa det højtideligste mod denne Intimidation“ (Trusel).

Med denne Opposition var en Forsoning aabenbart ikke mulig. Da der fra dansk Side blev gjort Forsøg paa at genoptage den sociale Sprængningspolitik, som var strandet 1857, var de paa Forhaand dømte til at mislykkes. Navnlig Pastor Mørk Hansen, der med Varme havde talt for det danske Standpunkt i Sprogsagen, vilde ikke slippe Haabet og stillede Forslag om Ophævelse af de adelige Godsejeres Frihed for Skoleafgifter og om en Afløsning af Adelens Jagtret. Imod Slesvig-Holsteinismen var Krügers Forslag rettet om at indskrænke Sønderjyllands Bidrag til den slesvig-holstenske Brandkasse, og Aleth Hansens om en Nedsættelse af Slesvigs Bidrag til Universitetet i Kiel. Særlig drilsk var Krügers Forslag om, at der i Stedet for Klassevalgene skulde indføres almindelig Valgret til Stændersamlingen. Alt dette nedsabledes ubarmhertigt af Flertallet, og Regeringens Propositioner om en ny Vekselforordning og om skadeligt Vands Afledning omformedes, saa at de blev uantagelige, skønt de var uden politisk Tendens. Gaardmand Arps Forslag om Hoveriets Afskaffelse fik vel en i Formen mere sømmelig Behandling, men det lykkedes dog ogsaa Godsejerne at stanse dette, skønt det var fremsat af en politisk Meningsfælle. Derimod vedtoges naturligvis de fleste slesvig-holstenske Privatforslag, dog ikke Anklagen mod Minister Wolfhagen, da Præsidenten ikke vilde sætte den paa Dagsordenen.

Henimod Stændersamlingens Slutning gjorde det danske Parti et kraftigt Modstød mod den Rumohrske Adresse ved paa sin Side at foreslaa en Loyalitetsadresse til Kongen, der tog Bladet ganske fra Munden over for Modstanderne. Den udtalte en dybt følt Tak for de Forandringer, som i de sidste ti Aar var sket i Sønderjyllands Forfatning og Forvaltning, og den fremhævede herunder udtrykkelig Ordningen af Sprogforholdene. Den brød Staven over det Parti, der, „domfældt af Europa og domfældt ved sine egne Gjerninger“, for ti Aar siden blev slaet til Jorden, men nu igen begyndte at rejse Hovedet. Dette

Parti brugte i sin Agitation Stikord som „Fare for Inkorporation i Kongeriget“. Slesvig var i Virkeligheden inkorporeret siden 1721, og nogen Forandring i dets statsretlige Stilling ønskede man ikke. „Bliver det uundgaaeligt, at der i samme skal foretages gennemgribende Forandringer — vi paakalder dem ikke —, da kan det ikke være tvivlsomt, at Slesvigs Frelse allermindst er at søge i en nøiere Tilslutning til Holsteen.“ — I denne Slutningspassus er aabenbart den Politik antydet, der skulde sætte sin Blomst tre og et halvt Aar senere i Novemberforfatningen.

Stænderforsamlingen sluttede d. 19. Marts 1860. Paa dette Tidspunkt var Ministeriet Rotwitt afløst af et nyt Ministerium Hall, og Wolfhagen var igen indtraadt som Minister for Slesvig. De følgende Begivenheder, der vedrører Danmarks Historie i Almindelighed, behøver kun at antydes. Sønderjylland blev igen „stillet paa den europæiske Dagsorden“, og under Tryk af de venskabelige Stormagter gik Hall ved Patent af 9. Januar 1861 ind paa, at Konfirmationshandlingen i „det blendede Bælte“ maatte foregaa paa det Sprog, enhver ønskede, og at det maatte staa enhver Familie frit at lade sine Børn undervise i Hjemmet af Huslærere paa samme Sprog. Ikke blot den slesvig-holstenske Opposition, men ogsaa „Klosterpolitikkerne“ havde herved vundet en faktisk Sejr. Men denne Indrømmelse var alt for lille til at kunne tilfredsstille Modstanderne, der heri blot saa et Tegn paa, at Modstand mod Sprogreskriptionerne virkelig kunde nytte. Paa den anden Side virkede Indrømmelsen, der naturligvis havde mødt Modstand fra Regenburg (han var for øvrigt efter Blixen-Fineckes Fratræden atter fra Direktør blevet Departementschef), meget nedslaaende paa alle Embedsmænd, der havde deres daglige Gerning i de omstridte Sogne. Laurids Skau kaldte den privat: „En af de kolossaleste Dumheder, som Regeringen har begaaet siden 1852.“ At Nedgangen i de ældres Kirkebesøg paa de danske Søndage var den første Følge deraf, er let at indse.

Det var i disse sidste Aar af Frederik VII.s Regering, da den Hallske „Nølerpolitik“ førte til stadige Indrømmelser over for Udlandet, at man i Danmark og Sønderjylland blev klar over, at en Opgørelse med Vaabenmagt før eller senere maatte komme. Det var derfor naturligt, at der fulgte et nyt nationalt Røre, der kunde minde om, hvad man havde oplevet i 1848 og Aarene forud herfor. I selve Sønderjylland førte Stændervalgene i Slutningen af 1860 til, at det danske Parti vandt tre nye Pladser: For 7de og 8de Landvalgdistrikt og 5te Byvalgdistrikt. Det var Vestslesvig, fra Tønder og sydefter, som hermed havde skiftet Farve. I tydelig Modsætning til Halls Indrømmelser ved Patentet af 9. Jan. 1861 dannedes i København „Dannevirkeforeningen“, og paa et Møde i Flensborg 13. Febr. vedtog slesvigiske Stænderdeputerede og Suppleanter en Udtalelse om, at Slesvig ønskede at forblive en uad-

skillelig Del af Danmarks Rige og at udsondres yderligere fra alt Fællesskab med Holsten¹). 30. Juli samledes 400 Sønderjyder med deres københavnske Værter (Fig. 249) paa det Sted i Nærheden af Eremitagen, hvor senere „den slesvigske Sten“ rejstes til Minde om Mødet, og der holdtes Taler for Slesvigs Forening med Kongeriget og for Danmarks Rige til Ejderen, som hilstes med Jubel. Videre og videre vovede de dansksindede Slesvigere sig. I Rigsraadssamlingen Jan. 1862 (senere gentaget i 1863) stillede Hans Krüger ligefrem Forslag om en ny Fællesforfatning for Kongeriget og Sønderjylland, der i det væsentlige var lig med den danske Junigrundlov. Ganske vist afviste Hall dette Forslag, men det var tydeligt, i hvilken Retning Strømmen gik.

Kronen paa Bevægelsen satte den ejendommelige Fest, som fandt Sted et halvt Aar senere paa Isteddagen, da „Løve monumentet“ af H. V. Bissen afsløredes paa Flensborg Kirkegaard. Som et talende Vidnesbyrd om, at den loyale Stemning endnu ikke var helt udslukket i Mellem-slesvig, staar de mange Bidrag hertil, som indløb fra alle Klasser inden for Landbefolkningen; fra Vis og Ugle Herreder drejede det sig alene om 6—700 Mennesker. Ideen om et Monuments Rejsning stammede fra Orla Lehmann, der i disse Aar ogsaa fattede Tanken om „Skamlingsbankestøtten“. Paa Afsløringsdagen drog et stort Tog af Deltagere fra Sønderjylland og Kongeriget med den flensborgske Kommunalbestyrelse i Spidsen op paa Kirkegaarden, og H. N. Clausen holdt den dristige Festtale, hvori han betonedede, at Løven skulde „kalde til trofast, heltemodigt Forsvar mod enhver, som vil bryde vor Grænsefred“. Saa faldt Dækket, og man saa, at den vældige Løve kampberedt vendte Blikket mod Syd, mod Isted og mod Danevirke. At man fra slesvig-holstensk Side svarede med Moddemonstrationer, navnlig en stor Sangerfest i Husum, er en Selvfølge. Det var Aanden fra Skamlingsbankemøderne og Liedertafelfesterne i Fyrrerne, som var vaagnet paa ny.

Den slesvig-holstenske Agitation havde ogsaa nu sine Forankringer i Tyskland, som ivrigt fulgte med og paavirkede den politiske Udvikling i Hertugdømmerne. Mellemmanden var en Fabrikejer Boysen i Wandsbeck, der sendte Hugo Jensen i Hamborg sine Korrespondancer fra de politiske Ledere i Tønder, Haderslev og Aabenraa, for at han skulde

¹ Laur. Skau skriver 16. Febr. til sin Søn Peter: „At vi fik alle Flensborgerne med, anser jeg for det største Mesterstykke, jeg har udført, og har i politisk Henseende en overordentlig Betydning. Vi maatte vistnok lempe Erklæringen en Del, for at opnaae dette, og skjule Adskilligt under snilde Vendinger, navnlig den nøiere Forbindelse og Tilslutning til Kongeriget; men ved nøiere at læse Alt, vil man dog skimte samme, navnlig i „den yderligere Udvikling og forfatningsmæssige Ordning af de ved den Allerh. Bekjendtgjørelse af 6. Novbr. 1858 givne Tilstande“, hvorved Holsteen og Lauenb. som bekjendt udsondredes“.

Istedløven paa Flensborg Kirkegaard.
J. C. Hansen (Rødding) fot.

Fig. 249. Fra det sønderjydske Besøg i København 1861. Vogntoget til Dyrehaven samles paa Kongens Nytorv. Fotografi.

skaffe dem offentliggjorte i Carl Lorentzens „*Preussische Zeitung*“. Apparatet fungerede efter Ønske, og Frugten blev en folkelig Forbitrelse mod Danmark, der virkede tilbage paa de forskellige tyske Regeringer i Form af en Række Protester til den Hallske Regering.

Den tyske Front dannede en sluttet Falanks; den danske svækkedes ved, at der ikke blot i Kongeriget, men ogsaa i Sønderjylland fandtes meget delte Meninger om, hvorledes den fremtidige Politik skulde lægges an. Nord for Kongeaaen mødte Regeringen i sin langsomme Drift hen imod Ejderpolitikken ikke blot naturlig Modstand fra Helstatsmændene. Heller ikke „Bondevennerne“ sluttede op bag Ministeriet Hall, dels fordi de ønskede et hastigere Tempo i Udviklingen, dels fordi de med Grund mistvivlede om de nationalliberales demokratiske Sindelag. I Nordslesvig traadte Skinsygen mellem Hans Krüger og Laurids Skau vel ikke aabenlyst frem, men den fandtes der og hindrede en fortløbig Samvirken. Skau misbilligede Krügers Forfatningsforslag 1862, fordi han ikke fandt det demokratisk nok. Han betragtede overhovedet Krüger som alt for afhængig af Embedsstanden, og over for de danske Embedsmænd i Sønderjylland udviklede han i disse Aar en Bitterhed, som minder om den Stemning, der beherskede andre af de gamle Førere fra før 1848, som Flor, Koch og Fischer. Der var desuden ubestrideligt noget rigtigt i hans Advarsler mod at lade det bestaaende Rigsraad med dets absolutte Flertal af kongerigske Medlemmer vedtage en ny Fællesforfatning for Danmark og Sønderjylland. „Jeg anseer den Forbindelse af Slesvig med Kongeriget, der grunder sig paa det sidstes Majoritet, altsaa Spydstageretten, for raadden i sin Begyndelse, for hurtig forgængelig; derimod anseer jeg den Forbindelse, der grunder sig paa den svagere Parts eget Forlangende, for sund, gennemførlig og holdbar i Tidens Længde, og umulig at forhindre af Udlandet.“ Man kan betvivle Muligheden for at virkeliggøre Skaus Program, der altsaa var „at bringe selve den Slesvigske Stænderforsamling til at andrage paa en nøiere og inderligere Forbindelse med Kongeriget“. Formodentlig har Skau selv tænkt sig, at den af ham drevne Klassepolitik skulde være et Hovedmiddel dertil. Men at en Fællesforfatning for Kongeriget og Sønderjylland kun kunde faa virkelig Bestand igennem folkelig slesvigsk Medvirken, havde han i hvert Fald Ret i.

Med Rette havde Laurids Skau ogsaa peget paa det mislige i, at de nationalliberale Regeringer siden 1854 havde opretholdt Carl Moltkes reaktionære Styre af Sønderjylland. Desuden var der af den slesvigholstenske Majoritet i Stænderforsamlingen rettet en Kritik mod Fordelingen af Hertugdømmets Indtægter til fælles og særlige Formaal, som man ikke kunde erklære for aldeles ubeføjet. Ganske vist

afviste Regeringen Anken over, at Domæneindtægterne var henlagte til Monarkiets Fællesindtægter, ved at pege paa, at det samme gjaldt om Renterne af Øresundsfondet, skønt Øresundstolden dog havde været en ren dansk Statsindtægt. Derimod vedtog Rigsraadet 1860, at en Sum paa i alt 45.597 Rdl., de saakaldte Kontributionssupplement og Kaadnerpenge, for Fremtiden skulde overføres fra Monarkiets Fællesindtægter til Hertugdømmet Slesvigssærlige Indtægter. Ydermere nedsattes der ved kgl. Resolution en Kommission, bestaaende af Delegerede fra de interesserede Ministerier, til at overveje Muligheden for yderligere Omposteringer og en Afregning mellem Monarkiet og Landsdelene

fra et tidligere Tidspunkt at regne. Denne Kommission naaede dog ikke at tilendebringe sit Arbejde saa betids, at det kom til at faa Betydning for Udviklingen før Krigen.

Større Betydning havde det Arbejde, som i disse Aar blev nedlagt paa at skabe et moderne Lokalstyre rundt om i Landskabet og at tage den liberale Reformpolitik op, som havde staaet i Stampe siden 1830—40 (S. 197 ff.). Paa Landet lykkedes det 1858 i Haderslev Amt at faa oprettet et virkeligt Amsraad, men videre ud over Slesvig naaede man ikke. Problemet var i Stæderne at faa Magistraternes Valg af de Deputerede afløst med Borgervalg, saaledes som det allerede 1833 var sket i Flens-

Fig. 250. C. C. Hall.
Rudolph Striegler, Kbhvn., fot.

borg og siden da i de fleste sydslesvigske Byer. Sønderborg opnaede denne Reform 1857, og samme Aar foreslog Amtmand Heltzen Aabenraa at gennemføre den, men først 1863 forelaa der en Ansøgning fra de forenede Bykollegier, som Amtmanden kunde anbefale til Ministeriet. Heltzen tilføjede imidlertid nogle bemærkelsesværdige Ord om, at da det sidste Stændervalg, „hvor omtrent $\frac{1}{4}$ Deel af Stændervælgerne stemte illoyalt“, havde vist, „at Resterne af Oprørspartiet holdt stærkt sammen ved mindste Agitation udefra“, maatte han anbefale, at Valgretten — foruden Grundejere og Næringsdrivende — ogsaa tillagdes alle, som ydede et vist Kommunalbidrag, „for at faae de mange ikke huus-eiende Embedsmænd med“. Ministeriet foretrak, naturligt nok, under disse Forhold at udsætte Sagen, idet det — ligesom i 1840 — henviste til en forestaaende almindelig Kommunalordning. Noget anderledes forløb Sagen i Haderslev. Her gik Ministeriet allerede 1859 ind paa, at Deputeretkollegiet for Fremtiden skulde vælges af samtlige Borgere, som ejede fast Ejendom, men efter Magistratens Ønske („af politiske Hensyn“) stillede Sagen foreløbig i Bero, og den naaede ikke atter at komme i Gang før 1864. Om de politiske Forhold i Haderslev i Foraaret 1863 faar man i øvrigt den interessante Oplysning, at til Deputerede valgtes — uden nogen Kontrol med Stemmeafgivning og Protokollering — seks Tyskere, og efter at der var rejst Indsigelse mod Valgets Gyldighed, lod Kollegiets Formand Stemmesedlerne brænde. Ministeriet erklærede Valghandlingen for ugyldig, og ved det nye Valg kom nogle Danskere ind.

Alt i alt var det ikke store Resultater, som naaedes med Sønderjyllands Omdannelse. Landet var i administrativ Henseende lige til 1864 det samme brogede Kludetæppe som ved Aarhundredets Begyndelse. Kun i Købstæderne var nye Styreformer nogenlunde slaaet igennem. Men erindres maa det, at Regeringens Opmærksomhed samtidig var fuldt optaget af „Fællesanliggenderne“, og at det af de særlige Sager kun var Sprogspørgsmaalet, som fængslede Almenhedens Opmærksomhed. For øvrigt nærmede de politiske Forhold sig nu til en Krisetilstand. Efter Holstens (og Lauenborgs) Udskillelse af Monarkiet ved Kundgørelsen af 30. Marts 1863 var Konflikten i Sigte. De tyske Stormagter protesterede, og da Stænderne 17. Juli 1863 for sidste Gang traadte sammen i Flensborg med Kranold som Kommissær, greb den slesvig-holstenske Majoritet, — der efter Valget 1860 var sunket til 24 mod 19 Stemmer, — den kgl. Kommissærs Afvisning af Klager over Valget som Begrundelse for Forsamlingens Sprængning. Godsejer Schmidt-Vindeby endte sin Protest med at kaste Blyanten i Bordet med de Ord: „*Ich lege mein Mandat nieder*“, og Flertallet forlod i samlet Skare Mødesalen. Regeringens Forsøg paa at gøre Forsamlingen beslutningsdygtig ved at indkalde Majori-

tetens Suppleanter mislykkedes. Efter at Laurids Skau i det følgende Møde, 30. Juli, havde formuleret Mindretallets Standpunkt i en meget behændig Tale („Man tænke blot, hvad det vil sige at bringe Provst Otzens og Krügers, Godske Nielsens og Cancelliraad Schmidts, Kammerraad Juhls og Pastor Christiansens Hoveder under samme Hat!“) sluttede Kranold Forsamlingen. To Maaneder senere traadte Rigsraadet sammen i København, og Hall forelagde det et Udkast til en ny „Grundlov for Kongeriget Danmarks og Hertugdømmet Slesvigs Fællesanliggender“. Herefter skulde Rigsraadet deles i to Kamre; et Folketing med 130 Medlemmer, hvoraf 29 valgte i Slesvig, og et Landsting med en Tredjedel kongevalgte og to Tredjedele folkevalgte Medlemmer, i alt 75, hvoraf de 16 stammede fra Sønderjylland. For de slesvigske Folketingsvælgere var Valgcensus den samme som til Stænderforsamlingen, mens der af Landstingsvælgerne krævedes samme Indtægt, som af de hidtilværende Vælgere til Rigsraadet. Det var dette Grundlovsforslag, som 13. Novbr. vedtoges af Rigsraadet, bl. a. med de slesvigske Repræsentanters Stemmer, alene Davids, Heltzen og Schmidt undtagne. Det fik det sørgelig berømte Navn: „Novemberforfatningen“.

9. KONGENS DØD OG DEN ANDEN SLESVIGSKE KRIG.

Kong Frederik VII var stedse blevet sin Kærlighed til Sønderjylland tro, og Befolkningen havde lønnet ham med en varm Hengivenhed, der ikke stansede ved Nationalitetens Grænse. Naar han besøgte Nordslesvig, var det ikke blot de danske, men ogsaa de hjemmetyske Gaardejere, der red som Æresvagt for ham med Dannebrog ved Stigbøjlen. Kongens Billede havde i Hjemmene en Æresplads paa Væggen over Sofaen, og paa hans Fødselsdag samledes man uden Hensyn til de politiske Skillelinjer i den stedlige flagsmykkede Kro og fejrede ham med Sang og Tale. Ogsaa i Sydslesvig var han en kær Gæst; da han besøgte Husum 1861, var Stemningen fuldt ud loyal, og under den arkæologiske Undersøgelse i Torsbjerg sad han paa sin Stol midt i Mosen, rygende af sin Pibe og pratende Dansk med Omegnens Bønder. Det var en Sjældenhed, naar Fanatismen gav sig Udtryk i Fornærmelser mod ham personlig, som da en Hestehandler fra Slesvig 1862 blev dømt til tre Aars Tugthus for en højst uanstændig Optræden mod Kongen, og at denne Straf ikke følte som overdreven, turde fremgaa af, at den preussisk-østrigske Civilforvaltning to Aar senere afslog Delinkventens Ansøgning om Benaadning. Helst opholdt Frederik VII sig paa Lyksborg Slot, hvor han fra 1857 regelmæssigt residerede en Del af Aaret med

sin Gemalinde. Herfra stod han i Forbindelse med Egnens Befolkning, og gerne besøgte han det nærliggende Flensborg, hvad enten det nu var for at deltage i St. Johannes' Gildets Fugleskydning eller for at svinge Flensborgkonerne paa Borgerforeningens Baller.

Det synes, som om der i Frederik VII.s sidste Dage atter raadede en mere forsonlig Stemning mellem Danske og Tyske i Sønderjylland, dog kun et nyt Havblik før den afgørende Storm. Den føles navnlig i Flensborg, der jo ogsaa havde særlige Betingelser for at spille en formlende Rolle. I Retspræsident Stemmanns Hus „kunde Lauritz Skau og Hans Krüger mødes med Godsejeren fra Angel Baron Hobe og andre slesvig-holstenske Stænderdeputerede, medens sidstnævnte ikke efterkom Indbydelser til officielle Middage hos Stænderforsamlingens kongelige Kommissarius“. I saadanne Hjem kritiseredes Sprogskripterne aabent, og man glædede sig over, at Flensborg var det Sted, hvor de to Kulturer kunde brydes i fredelig Kappelstræb, som da man i Musikforeningen i Vinteren 1859—60 efter hinanden nød Gades „Elverskud“ og — til Minde om Schillers 100 Aars Fødselsdag — „Die Glocke“ for Solo, Kor og Orkester.

Saa fulgte Kongens Død 15. Novbr. 1863 (Fig. 251), vel den største Ulykke, som i dette Øjeblik kunde træffe Danmark, og paa Maanedens sidste Dag saa man hans Ligtog bevæge sig paa Vejen fra Lyksborg ind til Flensborg. „Et Par Tusinde Bønder og andre sluttede det. Ved de Skoler, man kom forbi, stod Børnene i Sørgedragt med Kranse og sang Salmer. Ved Adelby løftedes Kisten af Ligvognen og bares af Adelby Bønder med Fakler til Havretorvet i Flensborg, hvor Byens Magistrat, andre Købstæders Deputationer, en stor Del Præster og andre Embedsmænd modtog Ligtøget. Allerede uden for Byen havde flere Ejendomme været smukt belyst med Begkranse, men fra Havretorvet af begyndte den almindelige Belysning, til Dels af Husene, men navnlig af Befakler, som hele Byen igennem enten holdtes af de i Rækker opstillede Lav og andre Korporationer, eller bares langs med Ligtøget, til hvilket de i Gaderne opstillede Lav og andre Korporationer sluttede sig, saa at det tilsidst svulmede op til et uoverskueligt Tog. Fra Havretorvet indtil Nørreport blev Kisten baaren af Byens Borgere, og derfra til Havnen af Vaabenbrødre. Indskibningen foregik noget over Kl. 6, og da Kongens Kiste var hensat under den af Flensborgs Damer med Guirlander af Kristtorn smykkede Katafalk paa Kongeskibet „Slesvigs“ Agterdæk, og 37 Minutskud fra „Absalon“ var hendøde, lettede begge Skibe og stod ud af Havnen“ (Kammerherre, G. Stemmanns Optegnelse).

Den dybe Folkesorg, som Kongens Bortgang fremkaldte, øgedes ved den Ængstelse for Fremtiden, som maatte opstaa baade i Kongeriget og i det

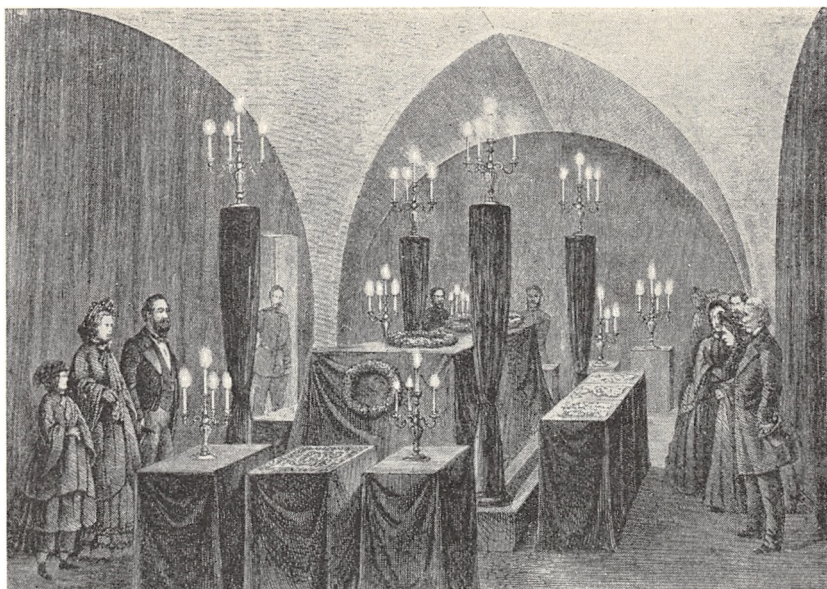

Fig. 251. Kong Frederik VII paa Castrum doloris paa Lyksborg.
Træsnit efter Skitse, taget paa Stedet, Ill. Tid. 29. Novbr. 1813.

danske Sønderjylland. Overalt aflagdes dog Eden til Kong Christian IX (Fig. 252) uden Protest, og de nordslesvigske Købstæder samt Flensborg og Slesvig sendte Lykønskingsdeputationer til København. „Selv i den tyske Del af Hertugdømmet var der i Dagene umiddelbart efter Tronskiftet ingen Tanke om Løsrivelse fra Danmark“ (N. Neergaard). Denne Stemning viste sig dog ikke varig. Hertugen af Augustenborgs Søn Prins Frederik (Fig. 253) udsendte to Dage efter Frederik VII.s Død fra Gotha en Proklamation om sin „Tronbestigelse“ i Hertugdømmerne („*Herzog Friedrich der Achte*“). Dagen efter, 18. Novbr., underskrev Christian IX. den nye Fællesforfatning for Kongeriget og Sønderjylland („Novemberforfatningen“). Disse Begivenheder blev ikke alene Anledning til, at Stormagterne satte sig i Bevægelse; de vakte tillige, først i Holsten, derpaa i Sydslesvig, slumrende Kræfter til Live. Mens man i Danmark, under Indtrykket af „Pressionen“ fra de venligsindede Stormagter, levede i latent Ministerkrise, rømmedes Holsten i December Maanedes Slutning af de danske Tropper, hvorpaa den augustenburgske Prætendent opslog sin Residens i Kiel og hyldedes af Hertugdømmets Befolkning. Fra Holsten begyndte nu en meget livlig slesvig-holstensk Agitation ind over Sønderjylland. I Slutningen af Jan. 1864 lod det nye Ministerium Monrad de slesvigske Embedsmænd ind-

give Beretninger om de politiske Stemninger i de forskellige Distrikter. Fra Nordslesvig var de, som man kunde vente, i det hele tilfredsstillende. I Haderslev Amt betegnes Landbefolkningen som „aldeles loyal og dansk-sindet“, kun var visse større Ejendomsbesiddere fra gammel Tid kendte for deres slesvig-holstenske Sindelag. Selv i Haderslev By var de tysk-sindede i Mindretal, om end „en meget stærk Minoritet“. Ogsaa fra Aabenraa, Nordborg og Sønderborg Amter lød Efterretningerne beroligende, men Hovedmassen af Befolkningen det første Sted betegnedes dog som „yderst passiv og fortrinsvis fredselskende“. Tilsvarende erklæredes „den langt overveiende Deel af det lille Løgumkloster Amt, Tønder-Højer Herreder (med Undtagelse af Abild og Ubjærg) samt Slogs Herred for „lojal og trosindet“, mens der i selve Flækken Løgumkloster var en Del augustenborgsksindede. Mærkeligt er det endelig at høre Borgmester Holm i Tønder udtale som sin Overbevisning, at „Tønder i en ikke meget fjern Fremtid vilde kunne ansees vunden for den gode Sag, saafremt alt maatte vedblive roligt at udvikle sig uden Forstyrrelse udefra“. Han maatte dog i samme Nu tilføje, at Stemningen i den allersidste Tid var forværret betydeligt under Indflydelse fra Holsten, og at man, hvis den danske Hær blev nødt til at rømme Slesvigs Fastland, maatte vente, at Optøjerne fra 1848 blev gentagne „i forstærket Grad“. I Højer var „den langt overveiende Deel af Middelstanden og den ubemidlede Stand vel-sindet, hvorimod den overveiende Deel af de større Næringsdrivende, navnlig Landbrugere, meget ildesindet“.

Gaar man Syd for Nordslesvigs Grænse, tegner Billedet sig mere broget. I Flensborg ansaa Overpræsident v. Rosen den langt overvejende Del af Befolkningen for ubetinget loyal, mens Politimester Hammerich vel mente, at Smaafolk næsten uden Undtagelse var Kongen og Fædrelandet hengivne, men at det loyale Parti i øvrigt var i Tilbagegang „i Kraft, Initiativ og indre Sammenhæng“. Her paa Mellemslesvigs Dørtærskel begyndte man stærkt at føle Virkningen af Agitationen sydfra. I Vis og Ugle Herreders Hedeegn var dog Stemningen nærmest „indifferent, uden stærke Sympathier for nogen politisk Retning“. Undtagelser dannede Bov og Hanved Sogne som „aldeles tilfredsstillende“. I det mod Vest tilstødende Kær Herred ønskede man ogsaa Freden bevaret, men dog Sprogreskripterne ophævede. Langt skarpere bliver Tonen i Angel, hvor Gaardmandsklassen indtog en lignende Holdning som 1848—50. Centret for den tyske Bevægelse i Nørre-Angel var Sørup, hvor „de meest exalterede“ stod i livlig Forbindelse med Lederne i Holsten. Siden 10. Jan. havde man faaet Ordre herfra til at agitere for Prætendenten, „hvilket ogsaa allerede i den korte Tid er lykkedes over al Forventning“. Paa samme Maade stod det til i Gottorp Amt (Sønder-Angel), hvor Forbindelsen med Holsten opretholdtes af de større, „til Dels indvandrede“

Ejendomsbesiddere og af Overklassen i Stæderne Slesvig, Ekernførde og Kappel. Hansen-Grumby opholdt sig overhovedet i Holsten og vovede ikke at lade sig se paa sit Hjemsted. Mærkelige Undtagelser i loyal Henseende udgjorde dog Sogne som Sattrup, Havetoft og Eggebæk, vel paa Grund af bestemte danske Embedsmænds Paavirkning. Langt roligere var Stemningen Syd for Sli-Dannevirke, hvor man synes at have indskrænket sig til Ønsker om en Personalunion med Danmark, men saa meget voldsommere blev den paa en stor Del af Vestkysten, især hos Friserne. Gendarmerikorpsets Chef, Major Gulstad samlede tre Dage før Krigens Udbrud sit Totalindtryk

Fig. 252. Christian IX.

E. Fortling lit. efter Fot. af I. Petersen (1864).

af Syd- og Mellemslesvig i følgende Ord: „I Dänischwold og Svansen, hvad de ringere Klasser angaae, i Arns og Treia Herreder, den største Deel af Hütten Amt og Landskabet Stapelholm, i en stor Deel af Husum og Bredsted Amter ønsker man i Reglen kun Fred og vil ikke vide meget af Augustenborgeren at sige; derimod er Stemningen meget illoyal i Kjøbstæderne, i Angel, den sydlige Deel af Tønder Amt og tildeels i Landskabet Ejdersted.“

Den danske Hær stod i dette Øjeblik i Danevirkestillingen, rede til at modtage det Angreb af preussiske og østrigske Tropper, der med Sikkerhed kunde ventes. Folket satte sin Lid til Danevirkes Modstandskraft, men det er en Kendsgerning, at de mere klartseende fra første Færd regnede med Sandsynligheden af, at Forsvaret efter kortere eller

længere Tid maatte opgives, og en fjendtlig Besættelse af Slesvigs Fastland blive Følgen. En Del angelske Præster samledes i sidste Halvdel af Januar om deres naturlige Fører Provst Aleth Hansen og enedes om, at de i saa Tilfælde — skønt under Protest — vilde gaa ind paa at lade dansk Kirke- og Skolesprog falde, men ikke paa at holde Kirkebøn for noget andet Statsoverhoved end Kong Christian IX. Hvorledes man skulde stille sig til Trusler om Afsættelse, var man derimod ikke klar over. Paa en Forespørgsel herom gav Regenburg et meget karakteristisk Svar. Han lagde Hovedvægten paa, at „hver Mand maa blive paa sin Post, saalænge det er fysisk og moralsk muligt“. I Sammenligning hermed traadte baade Sprogreskripterne og Kirkebønnens Opretholdelse for ham i anden Række.

Der skulde kun gaa faa Dage hen, før dette fra Teori blev til Praxis. Danevirkens Rømning d. 5. Febr. og Hærens Tilbagetog til Dybbøl og Nørrejylland rygtedes til Trods for det forfærdelige Vintervejr i Løbet af Timer over hele Sydslesvig og vakte Nedslaaethed i alle dansksindede Hjem. Fra de sydslesvigske Købstæder fordreves straks alle Embedsmænd og erstattedes med slesvig-holstensksindede; i Husum Amt blev saaledes Thomsen-Oldenswort valgt til Amtmand, og Theodor Storm til Landfoged; i Gottorp Amt overtog den fra 1849 bekendte slesvig-holstenske Krigsminister, Herredsfoged Jacobsen Styrelsen. I alle disse Byer lagde Folkestemningen sig utvetydigt for Dagen ved Proklamation af den augustenburgske Prætendent, Hejsning af den rød-blaa-hvide Fane og Forfølgelse af de dansksindede. „Det slesvig-holstenske Folk“ bestod dog for en stor Del af Tilrejsende sydfra, „den Slags Personer fra Hamborg og Altona, som anstiller Oprør for Prætendenten for 16 Skill. Kur. daglig“. Det var saadanne altonaiske Haandværkssvende, som paa Flensborg Kirkegaard søgte at omstyrte Istedløven under de preussiske Troppers fuldkomne Passivitet. Fra Stæderne drog Skarer ud til de nærmestliggende Landsogne for at opildne Befolkningen til at forjage deres Præster og Skolelærere. Men det var ikke de sejrriige Hæres Mening at lade det slesvig-holstenske Parti indrette sig ganske efter eget Tykke. Sammen med dem fulgte to Civilkommissærer: Preusseren Friherre v. Zedlitz og Østrigeren Grev Revertera, der overtog Landets civile Styrelse. Allerede 1. Febr. havde Overgeneral Wrangel proklameret, at „Landets Love skal beholde Gyldighed, saa vidt ikke Troppernes Sikkerhed uundgaaeligt fordrer øjeblikkelige og forbigaaende Undtagelser“. 7. Febr. stadfæstede han i en ny Proklamation foreløbigt alle Embedsmænd i deres Embeder og forbød alle politiske Demonstrationer mod den af de tyske Stormagter førte Politik. Endelig udtalte Civilkommissær v. Zedlitz den følgende Dag i en Bekendtgørelse, at alle Tegn paa Christian IX.s Regeringsmagt skulde fjernes, og Forretnings-

sproget udelukkende være tysk, men at til Gengæld alle de Embedsmænd, der erklærede sig villige til at anerkende den tyske foreløbige Styrelse, skulde beskyttes i deres Embedsførelse, saa længe de viste sig paalidelige. Det var aabenbart de sejrige Magters Politik at berolige Europa ved at overbevise det om, at den danske Konges Mynighed kun var suspenderet, indtil en Afgørelse af Tronfølgespørgsmaalet havde fundet Sted.

At dette imidlertid kun var en tom Gestus, skulde hurtigt blive aabenbart. Allerede 19. Febr. udstedte Civilkommissærerne Paabud om, at Tysk skulde være udelukkende Kirke- og Undervisningssprog i hele „det blandede Bælte“, kun Vis Herred foreløbig undtaget. I sidstnævnte

Herred skulde der imens finde en Undersøgelse Sted af Talforholdet mellem den dansk- og den tysktalende Befolkning. Samtidig hermed forbeholdtes alle Embeder i Slesvig dem, der havde studeret ved Kiels Universitet, et nyt Brud paa Løftet om at overholde de bestaaende Love. Tre Dage senere krævedes Præsterne og Skolelærernes „inderlige beredvillige Medvirkning“ til Sprogreskripterne førnævnte Afskaffelse, og endelig slettedes 3. Marts Kirkebønnen for Kongen og det kgl. Hus. Det var nu ikke svært at forudse, hvilken Skæbne Præsterne og Lærerne vilde faa. Som Eksempler kan anføres Pastorerne Hansen i Olderup, Hamburger i Svesing, Bekker i Treja og Mule i Fjælde, der havde deres Embeder i den sydlige Spids af „det blandede Bælte“. Da det ikke var lykkedes Slesvig-Holstenerne at skabe et tilstrækkelig fjendtligt Sindelag mod dem hos deres egne Sognefolk, fik de i Slutningen af Februar og Begyndelsen af Marts deres Afsked, enten motiveret med for ringe Kundskab i Tysk eller med for stor Kærlighed til Dansk. I det hele ryddedes der i disse første Foraarsmaaneder grundigt op i Angel og Hedeegnen, over 40 Præster afskedigedes, desuden

Fig. 253. Hertug Frederik af Augustenborg.
Fotografi, Altona (1864).

et endnu større Antal Lærere ved Almueskoler og lærde Skoler, et halvhundrede juridiske Embedsmænd og en Mængde underordnede Bestillingsmænd. Blandt de første faldt naturligvis Biskop Boesen og Amtmændene. Det samlede Tal bliver nogle Hundrede Personer. Da Preussen og Østrig sluttede Vaabenstilstanden før Londonkonferencen i Maj Maaned, havde de nogenlunde „rent Land“ Syd for Flensborg-Tønderlinjen.

Denne Fordrivelse af de danske Embedsmænd i Sydslesvig var undertiden ledsaget af uværdige Mishandlinger. En Toldassistent i Langholt i Svansø blev af Soldaterne slæbt bundet til Brodersby ved Slien og maatte om Natten sove i en Grøft; han forhaanedes desuden paa Vejen af fremmede og af Soldaterne. Var den paagældende særlig forhadt af politiske Grunde, som den 64aarige Herredsfoged Blauenfeldt i Hütten, kunde han risikere at blive Genstand for en endnu værre Behandling. Efter bagbunden at have maattet marchere rundt i Sydslesvig mellem to Dragoner til Hest (Fig. 254), blev han under sin Arrest i Rendsborg forevist for interesserede Lysthavende af de preussiske Vagtposter mod en passende Entré.

De militære og civile Myndigheder imødekom saaledes villigt alle slesvig-holstenske Ønsker, naar de var rettede imod Danmark og Danske. Men naar Talen var om at give Plads for augustenburgske Demonstrationer, fik Piben en ganske anden Lyd. I Begyndelsen af Marts havde Universitetet i Kiel henvendt sig til den tyske Forbundsdag med Krav om, at Arvefølgespørgsmaalet skulde forelægges de slesvigske og de holstenske Stænderforsamlinger til Afgørelse, og en Maaned senere udtalte 40 af de 49 holstenske Stænderdeputerede sig afgjort for Hertugen af Augustenburgs Kandidatur. I Sønderjylland kunde Stænderne som saadanne ikke optræde, da de tysksindede Stænderdeputerede Aaret i Forvejen havde nedlagt deres Mandater for at protestere mod Stændervalgene. Hansen-Grumby og hans Venner indkaldte derfor en Forsamling af „ansete Mænd“ i Slesvig 5. April. Men v. Zedlitz som preussisk Civilkommissær havde fra Bismarck Ordre til at hindre al augustenburgsk Agitation, og hans østrigske Kollega blev mod sin Vilje nødt til at følge ham i denne Politik. Allerede straks efter Besættelsen havde v. Zedlitz derfor udvist augustenburgske Agenter; nu greb han til at forbyde Mødet i Slesvig. Det lykkedes dog Ahlefeldt fra Olpenæs, Hansen-Grumby og Raadmand Hamkens (Fig. 255) fra Tating at faa nogle af de „ansete“ samlede i Privathuse og at faa dem til at tiltræde den holstenske Erklæring. En Deputation afsendtes med den til Londonkonferencen i Maj Maaned, men afvistes her bestemt af den engelske Minister Russell.

Endnu en Udvej til at virkeliggøre deres Ønsker mente Slesvig-Holstenerne at have fundet, da de i Begyndelsen af Maj holdt en stor „Landsforsamling“ i Rendsborg, hvor man foruden at hyld Prætendenten bragte

de forenede Hære en Tak for Landets „Befrielse“, men tillige udtalte det Ønske, at der nu maatte blive oprettet en slesvig-holstensk Hær, som kunde „fuldende Befrielsesværket“. Fra preussisk Side var man dog ingenlunde til Sinds at ville se sig Stridens Genstand berøvet paa denne Maade, og Bismarck lod derfor „*Norddeutsche allgemeine Zeitung*“ begynde at skrive om, at der fandtes et nationalt dansk-tysk Problem i Sønderjylland, der ganske syntes at være undgaaet Slesvig-Holstenernes Opmærksomhed. Begejstringen hos disse sidste for „Befrielsen“ var paa dette Tidspunkt stærkt svækket, og med Ængstelse saa man de Kræfter, som man selv havde sat i Bevægelse, arbejde selvstændigt videre.

Det var altsaa efter den preussisk-østrigske Besættelse i Sydslesvig hurtigt gaaet paa lignende Maade som under Martsdagene 1848. De loyale, der desuden var splittede ved den danske Sprogpolitik, havde maattet krybe i Læ for Stormen. Anderledes i Nordslesvig. Her var Stemningen, ogsaa efter Danevirkes Rømning, forbavsende frejdig baade hos Embedsmændene og Befolkningen. Som Motto over den kunde staa de Ord, som Kollaborator ved Haderslev Latinskole V. A. Bloch skriver til Regensburg nogle Dage efter Rømningen: „Det er karakteristisk, at de fleste Danske her tale om, hvorledes man skal bære sig ad, naar vi atter faae Magten. Saa stor er Tilliden til vor Sag.“ Nu forklares denne Optimisme vel i nogen Grad ved, at Nordslesvig i den første Tid fik en helt

Fig. 254. Tysk Forhaanelse af Herredsfoged Blauenfeldt.
Litografi.

anden Behandling end Sydslesvig. Civilkommissærerne ømmede sig ved her at skride ind mod danske Embedsmænd og dansk Sprog paa samme kategoriske Maade som i Sydslesvig. Indtil Londonkonferencens Sprængning stod det som sandsynligt, at den nordlige Halvdel af Sønderjylland vilde blive bevaret for Danmark.

At Nordslesvig skulde blive ganske upaavirket af den politiske Udvikling, var dog ikke til at vente. Bortset fra Dybbølskanserne holdt den danske Hær ikke længer nogen Plet af Sønderjyllands Fastland besat. Ogsaa i de nordslesvigske Købstæder kunde derfor de slesvig-holstenskindede proklamere Hertugens Indsættelse, ganske vist oftest under saa ringe Deltagelse, at Indtrykket blev det modsatte af tilsigtet. Iøvrigt blev de holdt i temmelig stramme Tøjler af deres nye Herrer, og fra Haderslev lyder det kort efter den preussiske Besættelse: „Hjemmetyskerne er betydeligt skuffede af deres Befrieres Opførsel.“ Kun mod den danske Presse skred de tyske Myndigheder straks ind, „Dannevirke“ i Haderslev og „Freja“ i Aabenraa blev forbudte, og til Erstatning for Læserne oprettedes det sælsomme Organ „Nordslesvigsk Tidende“, der — ligesom det tidligere „Lyna“ — redigeredes paa et tvivlsomt dansk Sprog, men i en utvivlsom tysk Aand. Kendte danske Politikere, som Hans Krüger og Møller paa Skovgaard, og særlig ildesete Embedsmænd, som Borgmester Hammerich i Haderslev, maatte underkaste sig en foreløbig Fængsling, og Laurids Skau sparede kun for samme Behandling ved Døden. Men ved hans Jordefærd 18. Maj var en Afdeling østrigske Soldater til Stede for „at holde Ro og Orden“. Paa Sundevedhalvøen arresteredes de fleste Præster og juridiske Embedsmænd, og nogle af dem (Præsterne Roth i Varnæs, Bülow i Dybbøl, Schleppegrell i Broager og Mørk Hansen i Felsted m. fl.) slæbtes til Flensborg, hvor de var Genstand for en meget haardhændet Behandling. Som Grund opgaves Frygt for, at de skulde tjene som Spioner for de danske Tropper paa Dybbøl, men ingen af dem kunde overbevises om at have gjort noget saadant.

Til planmæssige Embedsmandsafskedigelse (dog undtaget hele Lærerpersonalet ved Haderslev Latinskole) og til Angreb paa det danske Styre og Sprog i Nordslesvig kom det, mens de tyske Kanoner tordnede mod Dybbølskanserne, kun eet Sted i Nordslesvig, i Tønder og Omegn. I de tysksindede Sogne var de fleste danske Præster blevet tvungne af Befolkningen til at forlade deres Kold (Undtagelser dannede Christiansen i Medelby, Mynster i Ladelund, Reimuth i Sønder-Løgum, Berggreen i Avntoft og Brask i Karlum). Provst Hjort i Tønder holdt — om end med Afbrydelser — ud i sine Embeder til Slutningen af Marts, da han afskedigedes af Civilkommissærerne. Samme Skæbne havde forinden Byens Borgmester og de nærmestboende Herredsfogder faaet, og en Maanedes Tid senere ramte den ogsaa Præsterne i Ladelund, Sønder Løgum og

Karlum, mens Præsten i Avntoft frivilligt havde fjernet sig. Omtrent samtidig afskedigedes i Burkal Johs. Kok, der var særlig ildeset af Myn-dighederne paa Grund af sin Bog „Det danske Folkesprog“. I øvrigt skaanedes foreløbig Tønder Provstis danske Sogne. Derimod oprettedes i April Maaned en tysk Afdeling ved Seminariet i Tønder, og Tysk indførtes som Undervisnings-sprog i Købstadens Skoler. Noget senere (i Juni) fordreves det danske Sprog ogsaa i det væsentlige fra Kirken, saaledes at kun hver-anden Eftermiddagsgudstjeneste for-blev dansk.

I selve Nordslesvig var saaledes Tilstanden trods Krigens Tryk nogenlunde den gamle, men de til-bageblevne danske Embedsmænd mærkede, at Sværdet svævede over deres Hoveder. Hvad følte Landets egentlige Befolkning under alt dette? Vidnesbyrdene om de herskende Stemninger hos „de danske Slesvigere“ er ikke mange, saa at man nødes til at udtale sig med en vis Forsigtighed. Sikkert havde Sympatien for November-forfatningen, der var den nærmeste Anledning til Krigen, været meget forskellig i de forskellige Egne. Krüger og Laurids Skau havde givet Forfatningen deres Stemmer, hvorfra man vel tør slutte, at deres Vælgere — Befolkningen i den østlige og midterste Del af Haderslev Amt — var enige med dem deri. Men om Rødding-Højskolemændene og „Klosterpolitikerne“ gjaldt dette ikke, da de med deres demokratiske Stræben forbandt en tydelig Uvilje mod en Indlemmelse i Danmark. Om Sundevedboerne oplyser Pastor N. L. Feilberg i Ullerup, at Amt-mand Heltzen, der var en bestemt Modstander af den nye Forfatning, havde forhindret, at der fra hans Amter sendtes Deputationer til Kongen for at takke for hans Underskrift. Nogen stærk Begejstring har der næppe noget Steds hersket for den kostelige Skat, som Regeringen havde kastet Landet i Krig for at forsvare. De danske Nordslesvigere nærrede overhovedet ikke meget varme Følelser for de Nationalliberale, der stod denne Befolkning af Bønder og Smaaborgere saa fjernt, og som havde ladet saa lidt høre fra sig under Slesvigs indre Udvikling siden Trearskrigens Ophør.

Fig. 255. B. Hamkens
Fotografi.

Men alt som Krigen gik, voksede den danske Bevidsthed hos Nordslesvigs danske Befolkning. I Maj Maaned siger Pastor Feilberg, at han ganske vist ikke tør svare paa, om Sundevederne ønsker Indlemmelse i Danmark eller ej, men at deres Tro og Haab er: „Vi ere danske og ville med Guds Hjælp vedblive at være det.“ Det er næsten Ord til andet Ahlmanns senere saa berømte Erklæring (se V, 38). Feilbergs Kollega, Præsten i Ensted skriver: „Oftede havde jeg Anledning til at beundre den faste, sikre Holdning hos en stor Del af mine Sognefolk.“ De viste efter hans Ord over for de fremmede Tropper og Hjemmetyskerne „en Hærdelse af Karakteren, en Villiens Energi, der vistnok langt sjældnere findes inden for Kongerigets Grændser.“ „Der skal Haardt mod Haardt,“ sagde de. I Felsted Sogn var Befolkningens Holdning saa truende over for den nye Provst Godt, at han ikke vovede at fortsætte sit Forhør over den elskede Præst Mørk Hansen. Ogsaa i Flensborg kom denne Stemning stærkt frem i Løbet af Foraaret. Da Kong Wilhelm af Preussen efter Dybbølstormen 18. April besøgte Byen, noterede Overpræsident Rosen i sin Dagbog: „Alt er stille, ingen hilser, han maa være klar over Flensborg.“

Slutningen af April betegner for øvrigt et Vendepunkt i den tyske Styrelse. Omtrent samtidig med at Dybbøl faldt, rettedes der ogsaa Angreb paa de danske Indretninger i Nordslesvig. Borgmester Hammerich i Haderslev fik sig en Afløser, og 13. April indsattes de seks tysksindede Borgere, som 14 Aar tidligere havde mistet deres Stilling i Deputeretkollegiet, atter heri. De supplerede sig med ni andre, og tre af Kollegiet udnævntes paa Borgmesterens Forslag til „Raadsherrer“. Deputeretkollegiet viste sig naturligvis hadefuldt mod alt, hvad der var indført i den danske Tid; det forlangte ikke blot alle kommunale Embedsmænd, lige fra Bykassereren ned til Skorstensfejermesteren, fjernede; særlig gjaldt dette om Polititjernerne, „da de kun . . . skader Landssagen“. Endelig rettede de et voldsomt Angreb paa Dansk som Bestyrelsessprog, skønt det taltes af den langt overvejende Del af Byens Befolkning. I Aabenraa var Danskerne saa heldige at beholde de loyale Øvrighedspersoner længere Tid end nogen anden slesvigsk Købstad, vel nærmest fordi o. 500 skatteydende Borgere havde vist det Mandemod at ansøge Civilkommisærerne derom. I Løbet af April arresteredes dog den populære og meget dygtige Borgmester Lunn, og en Efterfølger for ham konstitueredes; Raadmændene indgav derefter straks Begæring om Afsked, og i Begyndelsen af Maj ventede man hver Dag Deputeretkollegiets Afløsning af et nyt slesvig-holstensksindet. De Dansksindede følte nu Stillingen meget usikker. Fr. Fischer, der nok satte Pris paa at vise sin Lærdom, skrev malende til Regensburg: „Vilkaarlighedens Herredømme er ikke bedre udviklet i nogen osmannisk

Provinds end i det nuværende Paschalikat Slesvig, hvor de tvende Paschaer [d. v. s. Civilkommissærerne] med deres Kadier og Emirer lade de danske Giaurs føle deres Magtfyldes hele Tryk.“ I Flensborg var Politimesteren straks efter Preussernes Indmarch blevet afløst af en tysksindet Embedsmand, men Overpræsident Rosen fik først sin Afsked samtidig med Londonkonferencens Aabning, fordi den østrigske Civilkommissær v. Revertera saa længe som muligt holdt Haanden over ham. Alle de sønderjydske Stæder havde hermed faaet rent tysk Styre.

Konferencen i London var paa dette Tidspunkt en Kendsgerning. Repræsenterede paa den var — foruden de tre krigsførende Stater — England, Frankrig, Rusland, det tyske Forbund og Sverige-Norge. I to Maaneder, fra 25. April til 25. Juni — arbejdedes der her paa at finde en Løsning af det sønderjydske Spørgsmaal, der kunde, om ikke tilfredsstillende de stridende Parter, saa dog forhindre Fjendtlighedernes Genoptagelse. For den indre slesvigske Udvikling har Londonkonferencen den Betydning, at den fik Preussens ledende Statsmand til for en kort Stund at nærme sig til den augustenburgske Prætendent for at samle alle tyske Kræfter til et enstemmigt Krav: „Løs fra Danmark.“ Bismarck betegnede selv Hertugdømmernes Anneksion fra preussisk Side „som det behageligste, men ikke det nødvendigste Krigsmaal“; nødvendigt var derimod deres fuldstændige Frigørelse fra Danmark. Efter at den augustenburgske Prætendent for at faa Preussens Støtte i Slutningen af April havde erklæret sig villig til at gaa ind paa meget haarde Betingelser, nemlig at stille sit Fyrstendømme i ydre politisk og militær Henseende under preussisk Overherredømme, syntes hans Vej til Magten banet. Det skulde dog gaa helt anderledes. Der fandtes af konservative Grunde endnu herefter hos Kong Wilhelm og Bismarck en betydelig Uvilje mod Prins Friedrich, fordi han havde allieret sig med de Liberale i Hertugdømmerne, aflagt Ed paa den gamle „Statsgrundlov“ fra 1848 og taget Karl Samwer til sin vigtigste Raadgiver. Da desuden Rusland af samme Grund stillede en anden Prætendent til Hertugdømmerne, Storhertugen af Oldenburg, frem i første Række, var Augustenborgerens Skæbne hermed beseglet. Et Møde mellem ham og Bismarck i Berlin 1. Juni førte ikke til nogen Overensstemmelse. For Bismarck var den augustenburgske Kandidatur herefter dødsdømt.

Hvad der var faldet Prinsen stærkt for Brystet, var de Hentydninger til en sandsynlig Deling af Sønderjylland, som Bismarck ved dette Møde havde givet. I Virkeligheden var denne Løsning hurtigt kommet i første Række, da det havde vist sig, at der hos ingen af Londonkonferencens Deltagere var et alvorligt Ønske om at opretholde den danske Helstat paa Grundlag af Londontraktaten 1852. Spørgsmaalet var imidlertid, hvorledes det efter en Deling skulde gaa med det Land,

som laa Syd for Delingslinjen. Østrig og de neutrale Stormagter ønskede, at det vedblivende skulde staa i Personalunion til Danmark, men det lykkedes Preussen at faa et Forslag om Personalunion mellem Hertugdømmerne og Danmark uden nogen samtidig Deling af Sønderjylland frem paa Konferencen, hvad Danmark maatte afvise som uantageligt. Londonkonferencen beskæftigede sig derefter alene med Delings-tanken, saaledes at det var en Forudsætning, at Sydslesvig og Holsten-Lauenborg skulde adskilles fuldstændigt fra Kongeriget, mens det Nord for Delingslinjen liggende Omraade indlemmedes i Danmark. Fra dansk Side gik man ind paa et engelsk Forslag om definitiv Afstaaelse af alt Land Syd for Sli-Danevirkelinjen; Preussens Repræsentanter opstillede herimod Aabenraa-Tønderlinjen som de tyske Magters Tilbud; dog erklærede de sig noget senere villige til at anbefale deres Regering en Linje fra Flensborg Fjord Nord om Flensborg og Tønder til Højer som yderste Indrømmelse.

En dansk-tysk Grænse, liggende et Sted mellem Aabenraa-Tønderlinjen i Nord og Sli-Danevirkelinjen i Syd, syntes saaledes i de første Dage af Juni Maaned at være det højeste, som Danmark kunde naa ad Forhandlingens Vej. Fra russisk Side foreslog man denne Grænse sat ved Voldgift af en neutral Magt. Men medens de tyske Magter stillede sig køligt til Voldgiftstanken og kun vilde gaa med til en Mægling fra neutral Side, var Danmark helt afvisende over for en nordligere Grænse end Slien og Danevirke. Kong Christian IX. foretrak personlig at holde hele Monarkiet sammen, selv om det blev i den løseste indbyrdes Forbindelse, fordi den danske Stat derved som Vogter af Holsten med dets ypperlige Havne vedblev at have politisk Betydning for Europa. Selv inden for det nationalliberale Regeringsparti havde Mænd som Monrad og Andræ Blik for Betydningen heraf. Hovedmassen af de National-liberale vilde derimod Danevirkelinjen med Inkorporation af det bevarede Slesvig i Danmark, fordi man paa denne Maade reddede den væsentligste Del af „Danmark til Ejderen“. De lagde Hovedvægten paa at bevare Flensborg, ikke blot fordi det var en overvejende dansk-sindet By, men ogsaa fordi de med Rette saa, at „et tysk Flensborg umiddelbart Syd for Grænsen vilde blive et farligt Støttepunkt for de Fortrykningsbestræbelser, som ikke vilde hvile heller efter Freden“ (N. Neergaard). Med Hensyn til „det blandede Bælte“ Syd for Flensborg udtalte Monrad i det afgørende Statsraadmøde 20. Juni, at der vel nok vilde vedblive at bestaa Misfornøjelse her, hvis man fortsatte med det hidtilværende Regeringssystem i Slesvig, men han tilføjede de mærkelige Ord: „Der er jo ingen absolut Nødvendighed for at fortsætte dermed.“ Har han hermed alene tænkt paa Sprogskripterens Ophævelse eller oven i Købet paa et nyt liberalt Styres Indførelse i Sønderjylland?

Afgørelsen var dermed truffet. Et fransk Forslag i Konferencens ellefte Time om at lade Befolkningen selv sognevis afstemme til Vejledning ved Grænsens Dragning, afvistes af begge de krigsførende. Konferencen sprængtes, og faa Dage senere, 29. Juni, gik ogsaa Als tabt for Danmark. Krigens Udfald var nu let af forudse. Et nyt Ministerium (Bluhme) dannedes i Danmark, og 1. August maatte de danske Underhandlere i Wien undertegne den foreløbige Fred, hvorved Kongen af Danmark afstod alle tre Hertugdømmer til Kejseren af Østrig og Kongen af Preussen, saa at han alene fik Erstatning for „de norrøjske Enklaver“ i Ærø, „de otte Sogne“ ved Kolding og en Strimmel Land, der kunde forbinde Ribe med Kongeriget.

Londonkonferencen havde ogsaa afsat sine Spor i Sønderjyllands indre Udvikling. Den slesvig-holstensksindede Befolkning havde ganske forglemt sin Fortid og med Voldsomhed bekæmpet alle Delingsønsker. Ogsaa inden for Nordslesvig agiteredes der ivrigt, og der holdtes store Folkemøder for at protestere mod Slesvigs Deling, især 6. Juni paa Bøghoved ved Haderslev, og fjorten Dage senere i Løgumkloster. Det opgaves fra tysk Side, at der var 6000 dansktalende Nordslesvigere til Stede ved det første Møde, og 5000 ved det andet, men Nordslesvigerne selv paastod, at de fleste Deltagere var tilrejsende sydfra¹). Dog var vistnok største Delen af de danske Nordslesvigere endnu paa dette Tidspunkt Modstandere af Delingen, men der skulde ikke gaa lang Tid hen, før de skiftede Mening. Hertil bidrog ogsaa det nye Præg, som Fremmedherredømmet fik efter Londonkonferencens Sprængning. 2. Juli udstedte Civilkommissærerne et Cirkulære om, at de Embedsmænd, der endnu i deres Samvittighed følte sig bundne af Eden til Kong Christian IX., enten skulde „opløse dette Forhold“ eller nedlægge deres Embeder. Tre Dage senere føjede man den Befaling til, at alle afskedigede Embedsmænd, der var fødte i Kongeriget og ikke ejede Grundejendom i Sønderjylland, øjeblikkelig skulde forlade Lan-

Fig. 256. Carl Scheel-Plessen.
Træsnit i Ill. Zeit. 24. Novbr. 1866.

¹ Fra dansk Side ansloges Tallet paa Deltagerne til henholdsvis 1600 og 800.

det. I Løbet af Sommeren og Efteraaret fjernedes Embedsmændene i Hundredvis, og de Deputationer fra Befolkningen, som bønfuldt Civilkommissærerne om at maatte beholde dem, lodes ganske uænsede. Paa denne Maade forsvandt de allerfleste juridiske og finansielle Embedsmænd, og det samme gjaldt om en Mængde Præster og Lærere. Den højere Undervisning lagdes overalt om i tysk Aand, og 16. Juni paalagdes det alle Skolelærere i Nordslesvig at give tre Timers ugentlig Undervisning i Tysk til de Børn, hvis Forældre ønskede det. Det var et Krav, som de fleste Lærere slet ikke saa sig i Stand til at opfylde. I Haderslev og Aabenraa paabødes tysk Gudstjeneste ved Højmessens, og kun Aftensangen forblev Dansk.

Alle disse Skridt gjorde det stærkeste Indtryk paa de dansksindede Sønderjyder, og da den foreløbige Fred 1. August fulgte efter, er det ikke til at undre sig over, at Nedtrykthed og Mismod greb mange. Det kunde kun være dem til ringe Trøst, at Slesvig-Holstenerne var blevet deres Lidelsesfæller, thi den preussiske Regering lod sine Hensigter træde mere og mere aabenlyst frem, og en Indsættelse af Augustenborgeren som Hertug over et Slesvig-Holsten indgik ikke heri. Det var til ingen Nytte, at Prætendenten afskedigede sine demokratiske „Ministre“, særlig Samwer, og kastede sig i Armene paa et Medlem af Ridderskabet, Ahlefeldt-Olpenæs, i den Tro herved at vinde Bismarck. Ogsaa Ridderskabet udtalte sig 8. August for „Anschluss“ til Preussen i udenrigs, militær og maritim Henseende, og det vigtigste Medlem af det, Carl Scheel-Plessen (Fig. 256), arbejdede ligefrem for Hertugdømmernes fuldstændige Forening med Preussen. Skillelinjen mellem de konservative og de demokratiske Slesvig-Holstenere var herved aabenbar. Endnu var Fremtiden usikker, men hvor delte Meningerne var, fremgaar af et enkelt Eksempel. I Slutningen af August drøftedes i Deputeretkollegiet i Husum det forestaaende Købstadmøde („*Städtetag*“) i Neumünster. Man vedtog da enstemmigt, at Byens Repræsentanter paa Mødet skulde udtale sig for „den snarest mulige Anerkendelse af Hertug Friedrich VIII.“, men med 8 Stemmer mod 3 tilføjedes Ønsket om, indtil da at faa Hertugdømmerne stillede under en fælles Regering, og med 9 Stemmer mod 2 om, at Hertugdømmerne skulde sluttes til Preussen i militær, maritim og diplomatisk Henseende. Paa et virkelig selvstændigt Slesvig-Holsten vovede man aabenbart ikke længer at haabe.

Men det Mismod, som straks havde bemægtiget sig de danske Sønderjyder, blev ikke deres varige Stemning. I Slutningen af Oktober skriver Pastor Bay, der var fordrevet fra Klipleve, til Regensburg, at „den gamle kjærlige Vedhængen og Delen-Skjæbne med Moderlandet vaagnede og styrkedes med hver Dag . . . Aldrig nogensteds i Danmarks Rige findes dog en saa levende Troskab mod Konge

Vilke I som vi, da blive vi, hvad ingen Magt kan
 tænke, uadskille i Standen, uoplystly forbundne ved Kærlighed
 til fælles Nationalitet;— I have selv bestaaede Hørrøjder i eders
 Midte. Holder fast, Mænd og Kvinder, med slesvigske Eekthedskeid
 ved vort danske Modermaal, og blev eders Ungdom at glemme og at
 glemme det! Holder fast— ogsaa I, som ikke have Sprag tilgæle med os
 ved gode Minde fra Fortiden og nye Forhaabninger for Fremtiden—
 Der er en levende Gud i Himlen, som bestemmer Tæne
 og Tid og sætter Grænse for Uldsmagten paa Jorden!

Kjøbenhavn, November 1864.

Fig. 257. Rigsraadets Afskedshilsen til Sønderjyderne.

Facsimile-Brudstykke (Slutningen) af en Hilsen, som Rigsraadet sendte de dansk-sindede Sønderjyder, enten disse var dansk- eller tysktalende. Den er formet og renskrevet af H. N. Clausen. Orig. ejes af „To Løver“.

og Fædreland, som netop i denne Provinds, . . . og ingensinde har Ønsket om en nærmere Tilslutning til Moderlandet været mere levende hos Befolkningen end netop nu.“ Nu sørgede man over, „at der ikke blev gaaet ind paa en Deling efter Nationaliteterne paa Conferencen i London . . . Naar de ulyksalige Fredspræliminærer holdes frem for dem, sige de: Slesvig kommer dog aldrig fra Danmark, ja selv om denne pinlige Tid skulde vare nogle Aar, ville vi dog nok holde ud.“ — Tre Dage efter at dette Brev var skrevet, 30. Okt. 1864, bekræftedes i Wien Præliminærerne i den endelige Fred.

Saaledes var Krigen til Ende. Den sidste danske Soldat havde længe forinden forladt Sønderjylland; de fleste danske Embedsmænd var fulgte efter. Men derfor fandtes der endnu Baand mellem Sønderjylland og Danmark. For det danske Folk var Slesvig blevet den Landsdel, hvor Danmarks Ret var blevet krænkede og atter hævdede; hvor man efter Aarhundreders Nederlag atter havde vundet Sejre; hvor den nyvaagnende folkelige Selvfølelse havde fundet Bekræftelse, da Nationen først her blev sig selv bevidst. Men Slesvig var ikke blot for Danmark det elskede, om-

stridte Land, hvor Heltegravene tuedes; det var ogsaa Hjemstedet for en Befolkning, hvis Væsen var Trofasthed. Med Guldbogstaver, højt løftet op over Hverdagslivets Smaalighed, skreves for det næste Slægtled den nordslesvigske Bondes og den flensborgske Borgers Navne. Og tilsvarende blev for Nordslesvigerne Danmark Frihedens forjættede Land, hvorfra man som Oldtidens Jøder med Vold var fordrevet; hvis krænkede Ret ogsaa var ens egen Ret; hvis Konge var ens egen Konge; først og sidst det Land, hvor Broderfolket i Gerning havde vist Vilje til Samliv. Derfor skrev man paa Soldatergraven paa Dybbøl Kirkegaard de Ord: „Derpaa have vi kendt Kærligheden, at I satte Livet til for os.“

Fig. 258. Medaille, slaaet til Minde om de norske og svenske frivillige 1848—50.

Bagsiden. Indskrift:
OG BØREN BLÆSER DEN-
NEM IND FOR DANMAR.
— TIL DE FRIVILLIGE
FRA BRODERRIGERNE

KNUD FABRICIUS: SØNDERJYLLANDS HISTORIE 1805—1864.

SÆRLIGE FORKORTELSER

- Allen = C. F. Allen: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland I—II* (1857 f.).
Brock = Johannes Brock: *Die Vorgeschichte der s. h. Erhebung von 1848* 2. Aufl. (1925).
B.U.H. = Universitetsbiblioteket.
Chron. Sml. = *Chronologische Sammlung der Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer.*
D.M. = *Danske Magasin.*
Dnv. — *Dannevirke.*
D.R.H. = *Danmarks Riges Historie* (VI A af A. D. Jørgensen; VI B af N. Neergaard).
Hedemann-Heespen = Paul v. Hedemann-Heespen: *Die Herzogtümer S. H. und die Neuzeit* (1926).
H.T. = *Historisk Tidsskrift.*
K.C.B. = *Kieler Correspondenz-Blatt.*
Kgl.B. = *Det kongelige Bibliotek.*
Kiel = *Staatsarchiv, Kiel.*
Krp. = *Kronprinsen.*
P.B. = *Provinzial-Berichte.*
R.A. = *Rigsarkivet.*
Rosendal = H. Rosendal: *Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland I* (1911).
Sdj. Aarb. = *Sønderjydske Aarbøger.*
S.H. = *Slesvig-Holsten (Schleswig-Holstein; schleswig-holsteinisch).*
St.M. = *Staatsbürgerliches Magazin.*
Trap = J. A. Trap: *Statist.-topogr. Beskriv. af Htd. Slesvig* (1864).
Zt. = *Zeitschrift der Gesellschaft für S. H. Geschichte.*

Af de benyttede Privatararkiver befinder J. G. Adlers, Dankwarts, Grundtvigs, Kriegers, Hiort Lorenzens, Madvigs, Mallingiana, Møstings, Godske Nielsens, Regenburgs, Schimmelmans, Schütz, Slesvigsk Fællesforenings, Systjernens og Stemanniana sig i Rigsarkivet, medens Allens (Ny kgl. Sml. Fol. 1622), Flors (ibid. Fol. 1766), O. Lehmanns (ib. Fol. 1477), Jens Møllers (ib. 4to 3000), Schouuus (ib. Fol. 1529) og Laur. Skaus (ib. Fol. 1727) samt Chr. Paulsens *Dagbøger* (ib. 4to 2897) — m. Undt. af den fra 1820, som ejes af Pastorinde Lomholt-Thomsen — findes i det kgl. Bibliotek, og A. S. Ørstedes Papirer paa Univ. Bibl. Marckmanns og Wilh. Johannsens Papirer er delvis deponerede hos Forfatteren. Aagaards *Dagbog* er velvilligst laant ham af Fuldm. Jak. Grauer. For Arkivalier, som kun er benyttede en enkelt Gang, er redegjort paa det paagældende Sted (Eks. Noterne til Side 141—142).

I Rigsarkivet er desuden gennemgaaet Sager vedrørende *Kongehuset* (Kgh. A.), *Kabinetet* (Kab. A.), *Departementet for udenrigske Anliggender* (Dpt. f. u. A.), *Udenrigsministeriet* (U. Min.), *Slesvig-holsten-lauenb. Kancelli* (Kanc.), *Renekamret* (Rtk.), *Finanskollegiet* og *Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig* (M. f. Htd. S.) m. m.

Af de sønderjydske Raadhusarkiver er de i Haderslev, Sønderborg, Tønder, Flensborg og Husum brugte, hvorhos Aabenraa m. fl. Arkivalier er benyttede i Sønderjyske Landsarkiv i Aabenraa, og Jens Wulffs Dagbog i Landsbiblioteket samme Steds. I „Staatsarchiv“ i Kiel er en betydelig Række Fonds studerede; de citeres med et stort Bogstav og efterfølgende Romertal, f. Eks. A IV = Overrettens Arkiv. Med særlig Tilladelse har jeg samme Steds kunnet benytte nogle Privatarkiver, navnlig „Lilienrons Nachlass“ og „Carl Lorentzens Nachlass“. Endelig har jeg Adjunkt K. J. Rahbek at takke for nogle Afskrifter fra The Record Office i London fra 1849—50, Kreditforeringsdirektør M. Hammerich for „Den Hammerichske Slægtbog“ og Fru Pastorinde J. Chr. Knudsen for nogle Breve fra H. Mikkelsen-Tofte (se Note til S. 373).

FØRSTE AFSNIT: TILSTANDE OG STEMNINGER VED DET 19. AARHUNDREDES BEGYNDELSE

1. LAND OG FOLK

S. 1: Landets Udseende: Videnskabernes Selskabs Kort 1836; *Fr. Meyer: Entwicklungsgesch. d. Kulturlandschaft des Hz. Schleswig in hist. Zeit* I (1930).

S. 4: Inddeling: Ovennævnte Kort; *N. Falck: Handbuch d. s. h. Privatrechts* I (1825), 16—75.

S. 5: Befolkningen: *A. G. Gudme: Die Bevölkerung der beiden Hzthümer* (1819); *sammte: Schleswig-Holstein* I (1833) med Tabeller; *St. M. I*, 88; *Mallingiana B: Tabeller etc.* 1801; *Statist. Tabelværk* 1—2 (1838).

2. LANDBEFOLKNINGEN

S. 6: Landbefolkningen: se ovennævnte Tabelværker. — Sydslesvigernes Afstamning: *Sdj. Aarb.* 1893, 262 ff. (*P. Lauridsen*); *Folketæll.* 1845 i RA.; *Zt.* XXVI, 209—56 (*Voigt*).

S. 8: Folkesproget i Angel: *C. F. Allen: Det danske Sprogs Hist. i Htd. Sl. eller Sdj.* II (1858), 18 ff.; *Aug. Sach: Das Hzt.* S. III (1907); *S.H. Chronik* 1799 II, 188.

S. 9: De Rumohrske Skoler: A. VI Nr. 45 (*Adlers Visitationer* 1794 og 1797). — Landbefolkningens Klasser og Jorddyrkingen, se i *Alm. A. F. Bergsæe: Den da. Stats Statistik I—IV* (1844 ff.); *P. Rhode: Haderslev Amts Beskr.* (1775); *F. W. Otte: Bemerkungen über Angeln* 1791 (1792); *H. N. A. Jensen: Angeln* (1844); *St. M. III*, 1; *Zt.* XLII (1912) (*Rawitscher: Erbpächter u. Zeitpächter*); *Georg Hanssen: Die Aufhebung der Leibeigenschaft* (1861).

S. 11: Den Adolphske Gaard: Den Hammerichske Slægtbog.

S. 12: Mejerigaard: Kanc., Indk. Breve til Møsting; A. XVIII Nr. 1085; *St. M. III*, 188. — Ridderskabet: *O. Brandt: Geistesleben u. Politik in den Hzthümern* (1925), 255; *J. G. Rist: Lebenserinnerungen* (1880 ff.) II², 251 ff.

3. BORGERNE

S. 14: Bybefolkningen: Tabelværkerne.

S. 15: Bynæringerne: Falcks Archiv III (Die Wollenmanufakturer u. Zucker- raffinaderien); Statistik des Handels, der Schifffahrt u. der Industrie der Hsthümer; *J. de Vries*: Das Zollwesen der Hsthümer u. Dänemark (1835). — Stæderne i Almindelighed: *Niemann*: S.H. Vaterlandskunde (1802) II, 180 (Engländeren R. Stevens Rejseskildr.).

S. 16: Flensborg: *A. C. Holdt*: Flensburg früher u. jøtzt (1884); *Rivesell*: Versuch einer Beschreib. d. St. Fl. (1817); S.-H. Blätter 1799 II, 241 f.; 1800 I, 11—17; Zahlkamrets Hovedindtægtsbog (R.A.) (om Tolden); Byregnskabet (Byens Ark.); „Dannevirke“ ⁹¹/₁ 39 (Chr. Paulsens Erindr.); S.H.L.Kanc., Stadt Fl., Heilig Geist Kirche; Schlesw. Wochenblatt 1789 f.; Flensb. Wochenbl. 1791 ff.

S. 21: Sønderborg: *Trap*: Danmark IX (1930), 545; *Rist*: Lebenserinn. II², 263 ff.

S. 22: Aabenraa: *Trap* IX, 418 f.; *H. Schlaikjer*: A. Søfarts Historie (1929). — Haderslev: *Trap* IX, 58; Prov. Berichte 1792 f.; *Rist* II², 266; Jhrb. d. nordfries. Vereins f. Heimatskunde 1925, 77 (*T. O. Achelis* om Joh. Knudsen). — Tønder: *Trap* IX, 252.

S. 26: Byregnskaberne i de paagæld. Byarkiver (Aabenraas i Sdj. Landsarkiv).

S. 26: Handelsomsætningen: *Gudme*: Schleswig-Holstein (1833).

4. STATEN OG EMBEDSMÆNDENE

S. 27: Statsregnskaber: Zahlkamrets Hovedindtægtsbog (R.A.).

S. 29: Centraladministration: Den civile Centraladmin. 1660—1848 (1889); Sdj. Aarb. 1936 (*Jørgen Paulsen*); Die Briefe *B. G. Niebuhrs*, herausg. v. D. Gerhard u. W. Norvin I—II (1926—29); Møstings A., Heintzelmann ⁹/₁₂ 06.

S. 30: Lokaladministration: *N. Falck*: Hdb. d. s.-h. Privatrechts I (1825), p. 88 ff.

S. 31: Universitetet i Kiel: *H. Ratjen*: Gesch. d. Univ. zu Kiel (1870); N. Prov. Berichte 1811, 64; *Rist*: Lebenserinn. I², 75 ff.; *Cl. Harms*: Lebensbeschreib. (1851), 58; *A. O. Meyer*: Die Univ. Kiel u. S. Holstein (1919), 22; Mitt. d. Gesellschaft f. K. Stadtgesch. XX (1903) (*J. H. Eckardt*); *J. H. Eckardt*: Alt-Kiel in Wort u. Bild (1899).

S. 33: Præsterne: *O. Fr. Arends*: Gejstl. i Sdj. og H. fra Reformationen til 1864 I—III (1932); *G. Chr. Burchardi*: Lebenserinn. eines S. H. Steiners (1927), 21—26, 37, 46 f.; Møstings A. (f. Eks. Breve fra Præsterne Jac. Boysen, G. S. Francke og G. Jacobsen); Kn. Aagaards Dagbog.

5. POLITISKE STEMNINGER

S. 37: Patriotisk Følelse: Kanc.: Indk. Breve og Møstings Konc.; *K. Jansen*: Uwe Jens Lornsen (1872), 75; *J. H. Eckardt*: Die Harmonie in Kiel, 26 f. — Opfattelse af det danske Folk: *Burchardi*, 47; Dygge Nissens mundtl. Medd.; *A. D. Jørgensen*: Hist. Afh. III (1898), 319.

S. 38: Tyskere i Hovedstaden: *Lenz*: Bemerkungen auf Reisen (1800) I, 106; Neue Prov. Ber. 1814, 55.

S. 39: Ridderskabet: *O. Brandt*: Geistesleben u. Politik (1925), passim; (jfr. H. T. g. IV, 76 ff. (*A. Linvald*)). — Gottorpske Stemninger: A. IV (Overrettens Ark.) Nrr. 25, 44, 67; Schr. d. Ver. f. S. H. Kirchengesch. II R. III (1904 f), 228 ff., 319 ff.

S. 40: Sønderjydsk Uafhængighedsfølelse, se t. Eks. nedenfor S. 90 ff.

ANDET AFSNIT: ENEVÆLDENS SIDSTE REFORMTID (1805—1814)

1. MØSTINGS REFORMER

S. 41: Kronprinsen: *A. Linvald*: Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807 I (1923), 22 ff.; Møstings A., Krp. $28/11$ 06, $27/1$ 07; stds.: Amtmd. Fr. Johannsen $25/11$ 06; Bladet „Tiden“ (Drammen) $10/0$ — $17/9$ 39.

S. 42: Møsting: Kgh. A., Møsting $20/10$ 04, $13/6$ 05, $26/1$ 08.

S. 44: Kancelliets Omordning: T. Kanc., Pakken „Indkomne Breve og Møstings Koncepter“; Møstings A., Krp. $23/9$ 05; A. XVIII Nr. 15. — Lovgivningsarbejdet 1802—04: T. Kanc., samme Pakke.

S. 45: Forligskommissioner og Justitiarer: Samme Pakke og Staatsb. Mag. II, 521.

S. 46: Styret i Tønning: Samme Pakke og Møstings A., Krp. $3/8$ 05. — Husum: Samme Pakke; Møstings A., Levetzow $20/7$ 06; Bysekr. Feddersen $7/8$, $9/12$ 06.

S. 47: Flensborg: Samme Pakke; Møstings A., Thor Straten $1/11$ (to Breve) og $5/11$ 06; A. XVIII Nrr. 2291 og 2239.

S. 50: Slesvig: A. XVIII Nr. 2751; Chron. Sml. 1808 Nr. 192. — Tønder: A. XVIII Nrr. 1914 og 1916—17.

S. 51: Aabenraa: A. XVIII Nr. 1691; Møstings A., Carl af Hessen $28/5$ 05.

S. 52: Haderslev: A. XVIII Nr. 1604. — Vejvæsenet: Ovennævnte Pakke (heri „Materialien zu einem Reglement betr. die Wegeadmin. in den Herzogthümern“ $5/8$ 06).

S. 53: Straffeanstalter etc.: Samme Pakke.

2. HOLSTENS INDLEMMELSE OG DE NATIONALE FØLGER HERAF

S. 53: Holstens Indlemmelse: H.T.7. VI, 1 ff. (*Aage Friis*); Da. Mag. 5. VI, 53 ff., 97 ff. (*samme*).

S. 54: Organisatoriske Ændringer: Kgh. A., Møsting $25/10$ — $16/12$ 06; Møstings A., Blücher-Altona $28/9$ 06.

S. 55: Ensartet Lov: Møstings A., E (Kommiss. af $29/9$ 06). — Dansk Administrationssprog: Chron. Sml. $3/12$ 07 og $2/12$ 09. — Fr. Høegh-Guldberg: *Fr. Høegh-Guldberg*: Dän. Lesebuch (1809) S. XXVIII Anm.; *G. O. Müllers* Tysk-dansk Ordbog (1807); Kgh. A., Høegh-Guldberg $1/4$ — $2/4$ 09 (med Konc. til Kongens Svar).

S. 57: Reskriptet $15/12$ 1810: Festskrift til H. P. Hanssen (1932), 27—47 (*Kn. Fabricius*) med Henvisninger til ældre Litt.; Da. Mag. 6. VI, 377—395 (Spies' Votum udg. af *samme*).

3. KRIGEN MED ENGLAND

Der henvises i Almindelighed til *M. Rubin*: 1807—14 (1892); *Edu. Holm*: *Danmark-Norges udenrigske Historie i Aarene 1800 til 1814* II (1912) og *P. v. Hedemann-Heespen*: *Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit* (1926). Se desuden Oversigterne i *Staatsbürg. Magazin* III—V.

S. 63: Stemningen ved Overfaldet: *Aagaards* Dagb.; Dnv. $31/1$ og $17/2$ 39; *Chr. Fr. Elvers*: Der nation. Standpunkt etc. (1845), XLIII ff.; St. M. III, 383, 594; *Edu. Holm* II, 13.

S. 64: Regeringens Forholdsregler: Königl. Pat. $14/11$ 06; Chron. Sml. $29/8$ 07, $15/2$ 08; St. M. III, 176, 377, 379, 382, 384, 594 f.

S. 66: Spaniere og Franskmand: *Karl Schmidt*: De fremmede Troppers Ophold i Danmark i 1808 (1901), 79, 87; *Aagaards Dagbog* ¹⁹/₁₀ 08; *Rist*: Lebenserinnerungen II², 9, 57; St. M. III, 592.

S. 68: Skatter og Afgifter: *Rubin*, 186 ff., 195; St. M. III, 791.

S. 69: Krigens Indvirkning paa Handelen: St. M. IV, 445 (Kanaltrafikken); Zahlkamrets Hovedindtægtsbøger (Toldindtægterne); paa Landbruget: St. M. III, 394 f., 626 f., 811 f.; IV, 124 f. (*Pastor Aagaard i Agerskov fik ifølge sin Dagbog pr. Td. Rug*: ²⁵/₁ 08: 14 Mrk. 8 Sk. SHK.; ¹⁹/₁₀ 08: 12 Mrk.; ²²/₃ 09: 12 Mrk.; ³/₄ 10: 7 Mrk.; ²/₈ 11: 5 Mrk. 10 S.; ³/₂ 1812: 12 Mrk.).

S. 69: Konkurser før 1810: St. M. III, 404, 635, 822; IV, 135.

S. 70: Kaperiet: stds. III, 379, 778; IV, 98; *Rubin*, 339 f.

S. 72: Stemninger i de første Krigsjaar: *Rubin*, 158; *Hans Schulz*: *Friedrich Christian, Herzog zu Schleswig-Holstein* (1910), 312 (jfr. „Briefanhang“). — Skole- og Fattigvæsen: St. M. III, 399, 624; jfr. IV, 131.

S. 73: Kanalplaner: A. XVIII Nr. 830 (Kommissionsbetænkn. ³¹/₈ 11). — Aandelige Helstatsbestræbelser: St. M. III, 401, 615. — Opfattelse af Krigens Frugtesløshed: stds. IV, 603; *Fr. Rühls*: *Das Verhältniss H. u. S. zu Deutschland u. Dmk.* (1817), 23.

S. 74: Det svenske Tronfølgervalg: H.T. 7. I, 241—327 og 353—413 (*A. Friis*), især 377 ff.; *H. Schulz*, 336—50. — Landbruget 1810 ff.: St. M. IV, 356, 366, 623, 630; Dankwartz A., Lorenzen ⁷/₃ 11; Schimmelmans A.: Eggers ¹⁴/₁₁, ²⁹/₁₂ 09; Die Heimat IX, 220 ff. (aab. af en Godsejer i Kiels Nærhed); Schütz' A.: Niels Sørensen ¹³/₁₂ 09; *Brandt*: Geistesleben u. Politik, 350 Anm.; Chron. Sml. ¹⁹/₁₂ 10 og ²⁷/₄ 11.

S. 76: Kreditforeningen: St. M. IV, 339; A. XVIII Nr. 1087; Kgh. A., Møsting ⁸/₁₁ 12; Schimmelmans A., Hardenberg-Reventlow ¹⁸/₁₀ 11; Dankwartz A., Lorenzen ⁵/₁₁ 11; Die Heimat IX, 223 f., 232 f. (Denne Godsejers Oplysn. om Kornpriser stemmer for 1810 nogenlunde med Aagaards, men er 1811 langt lavere, ligesom de i det hele ligger lavere end det Kielse Aarsmarks.).

S. 77: Købstæderne 1810 ff.: St. M. IV, 445 (Ejderkanalen); Byregnskaber i Stadsarkiverne; Schimmelmans A., Kraus i Flensborg ²⁷/₆ 30; Tønder Ark. Nr. 302; Husum Korresp. Prot. XVI, 256; Kommercekoll. Tabell. Indber. i Ind. og Fabrikfaget P. Nr. 1441. — Andr. Christiansen: „Flensb. Nachr.“ ⁸/₂ 1914; Trykt Regulativ for Fideikommisset (1857).

S. 78: Interessentskab til Salg: Chron. Sml. ²⁸/₅ 11; St. M. IV, 332. — Ind- og Udførsel 1811—13: Tabelkont. Tabell. Forklar. over ind- og udførte Varer (R.A.).

S. 79: Chr. Reventlows Brev: *L. Bobé*: Papirer fra den Reventl. Familiekreds I, 142.

S. 80—83: Banksagen: *Rubin*: 1807—14, 253, 268 ff., 301; *Samme*: Frederik VI.s Tid. 45—52; St. M. V, 330—46; Die Heimat IX, 233 f.; *Kn. Aagaards Dagb.* ²²/₃ 13; Sdj. Aarb. 1925, 159.

S. 84: Hertugen: *Schulz*: Briefanhang Nrr. 317 ff., 338 og 353; *Samme*: Fr. Chr. Hz. zu Schl.-H. 358 f., 362 f., 366—372; *Samme*: Briefwechsel F. C.s mit F. VI, 529 ff.

S. 86: Reventlowernes Brevveksling: *Bobé* I, 142; III, 133.

S. 87: Stemningen 1813: St. M. V, 284; *Aagaards Dagbog* ²⁴/₅ 13; *J. Ostenfeld*: Stemn. o. Tilst. i Holsten 1815—30 (1909), 15 ff. — Felittoget 1813—14: *C. Th. Sørensen*: Kampen om Norge (1871) II, 30 ff.; *Edu. Holm*: Dmk.-Norges Hist. VII, 2, 438 ff.; *Aagaards Dgb.*; Die Heimat IX, 234; Sdj. Aarb. 1892, 158; *Bobé* III, 133; St. M. V, 499 f.; *Rist* II², 282; Husum Korresp. Prot. ²⁵/₁₂ 13 og ¹⁶/₄ 14.

S. 88: Freden i Kiel: Edv. Holm 478 ff.; St. M. V, 506.

S. 89: Komm. zur Wiederbesetzung der Herzogthümer: *Rist* II², 308 ff. 330 ff.; Komms. A. i R.A.: Eingez. u. bereits eingetr. Sachen 1814; Møstings A.: Carl af Hessen ¹⁴/₆ 17.

TREDIE AFSNIT: DE TRANGE TIDER (1814—1834)

1. DEN ØKONOMISKE TILSTAND I DE NÆRMESTE AAR EFTER KRIGEN

S. 94: Lysere Stemning: *Aagaards* Dagbog. — Lettelser af Statsbyrderne: Chron. Sml. ²/₄ 14, ²/₁ 15, ¹¹/₉ 16 og ²⁴/₄ 17; Patent ²⁴/₁₂ 14, ⁶/₁₂ 15. — Høstudbytte og Kornpriser: Zt. XLII, 82 (*Rawitscher*); *Aagaard* ³¹/₁₂ 16 (Dennes Prisopgivelser pr. Td. Rug: ³¹/₁₂ 14: 3 Rdl. 2 Mrk. 12 Sk. K.; ²⁸/₈ 15: 3 Rd. 2¹/₂ M.; ¹³/₄ og ⁹/₈ 16: 3—4 Rd.; ¹⁹/₅ 17: 5 Rd.; ²⁶/₄ og ⁸/₅ 18: 4 Rd. 2 M. 12 Sk. — 5 Rd.).

S. 95: Stæderne: *J. Brock*, 7; *J. P. Trap*: Hertugd. Slesvig (1864), 454; A. XVIII Nr. 787. — Godsejerne: Zahlk.Hovedindtægtsbog 1815 og 1820; A. II N. 252 (Kammerraad Jochims Redegørelse 1816).

2. RIDDESKABET OG FORFATNINGSFORHANDLINGERNE

S. 96: Adam Moltke i Wien: Møstings A., Fr. VI ⁹/₈ 14 og ²²/₂ 15; Kgh. A., Møsting og O. Moltke ⁸/₂ 15; *J. Ostensfeld*: Stemn. og Tilst., 41 ff.

S. 98: Prins Christian: *A. D. Jørgensen*: Hist. Afh. III, 295.

S. 99: Dahlmann: *O. Scheel*: Der junge D. (1926); Ny kgl. Sml. Fol. 1456: F. C. Petersen til Kamma Rahbek ¹¹/₇ 13 (Siger, at D. „saae gandske forskrækkeligt urgebürgisch“ ud; var vel altsaa klædt som tysk Student).

S. 100: Dahlmanns Venner: *M. Lippmann*: Von Kieler Professoren (1916), 116; *K. Wild*: K. Th. Welcker (1913), 49.

S. 101: Studenterne i Kiel: *A. Springer*: Fr. Chr. Dahlmann I (1870), 463; *J. H. Eckardt*: Alt-Kiel (1899), 247. — Forfatningsforhandlinger: *Ostensfeld*, 54 ff., 80—96; *Hans Jensen*: De da. Stænderfors. Hist. I (1931), 50 ff. — Sønderj. Stæders Petitioner: SHL. Kanc. Pk. „Slesvigs Forhold til Holsten og en holst. Stænderfors.“; Festskr. t. H. P. Hanssen, 110 (*Sv. Larsen*).

S. 106: Adresse paa Kieler Omslag: Samme Pakke; Møstings A.: Fr. VI ⁹/₂ 18; Reskr. ²⁴/₂ 18 (Kanc. præs. Sager: Kgl. Reskr. 1814—21).

S. 107: Trudsel om Skattenægtelse: *Ostensfeld*, 56 ff.; Kiel, Statholderark. Nr. 252; Møstings A.: Landgrev Carl Apr.-Maj 17.

S. 108: Bankhæftelsen: *Rubin*, Fr. VI.s Tid, 56 ff.; Kgh. A.: J. G. Moltke ²⁷/₁₀ 15; Hardenberg-Reventl. ¹²/₃ 16; Møstings A.: Fr. VI ¹⁹/₄ 17; Landgrevnen ¹⁴/₈, ²⁴/₅ 17.

S. 109: Appel til Forbundsdagen: *Ostensfeld*, 65—80; *Hans Jensen*, 54.

3. NYE AANDELIGE STRØMNINGER

S. 110: Studenterne 1814: *Burchardi*, 54 f.; *Ostensfeld*, 130—160. — Niels Falck: S.-h. Kunstkalendar 1924, 71 f. (*W. Carstens*).

S. 111: Den ældre Liberalisme: *K. Wild*, K. Th. Welcker 2 ff.

S. 114: Fr. H. Hegewisch: Nordelbingen IV, 368 ff. (*W. Klüver*). — „Itzehoer Wochenblatt“: Die Heimat XXVII, 137 ff. (*E. Pörksen*).

S. 115: Evang.-krist. Salmebog: *Aagaards* Dagb. $\frac{1}{11}$, $\frac{11}{4}$ 1813; *Samme*: Beskr. over Tørring Lehn (1815), 151; Sdj. Aarb. 1909, 67 (*J. Fausbøl*). — Peter Steensvang: Stds. 1923, 46 ff. (*C. Eskildsen*).

S. 116: Claus Harms: Lebensbeschreibung (1851); Allg. deutsche Biographie X, 607 (*Carstens*); Prov. Berichte 1816—17 (om Bibelselskaber og Reformationsfest).

S. 117: Det plattyske Sprog: Zt. XLV, 445 (*Hedemann-Heespen*); Allg. d. Biographie XL, 334 ff. (om Voss); X, 607 (om Harms); *Jahn*: Deutsches Volkstum (1810), III, 7; Neue Prov. Ber. 1823 III, 155; 1824 II, 53; IV, 149; 1825, 117, 121, 518; 1827, 228; 1828, 367. (Karak. for de to Forff.s senere Udvikl. er, at Sothmann afskedigedes 1851, men Hartz 1864).

S. 118: Aagaard: Beskr. over Tørring Lehn (1815); desuden Dagb. $\frac{22}{3}$ 15, $\frac{10}{1}$ 16.

S. 119: Scavenius' Prisopgave: *Werlauff og Outzen*: Priisskrifter ang. det da. Spr. i Htd. Sl. (1819); *J. Steenstrup*: Historieskrivn. i Dmk. i d. 19. Aarh. (1889), 268 f.

S. 121: Chr. Paulsen: Utrykt Dagb. (K. B.); Dagb. over Rejsen 1820.

S. 124: Politisk Interesse 1815—25: *Aagaards* Dgb. $\frac{20}{8}$ 20, $\frac{31}{12}$ 25; *Wulffs* Dagb. (i sdj. Landsbibl. i Aabenraa): Notitser ved Udgangen af 1818 og 1822—25.

S. 126: N. F. S. Grundtvig: Gads danske Mag. Juli-Aug. 1921 (*Kn. Fabricius*).

4. ARBEJDET PAA EN LYKKELIGERE FREMTID

S. 128: Kongen og Kollegierne: *Rubin*, F. VI.s Tid, 9—29; D.R.H. VI A, 38—56; H.T. 10. I, 191 ff. (*Har. Jørgensen*); Møstings A., Fr. VI $\frac{26}{4}$ 15. — Schack-Staffeldt: *Molbeck*: Sml. t. S.-S.s Levnet (1846) I, 190 ff.; Minister Wilh. Johannsens Opt. (hos adøde Telefondir. J.).

S. 130: Skoleloven 1814: Chron. Sml. (jfr. Prov. Ber. 1817, 257); Kanc. A. Pk. „Dän. Sprache 1811—39“ I; Kiel: Generalsup. A. Nr. 72; *Allen* II, 114.

S. 132: Indbyrdes Undervisning: Chron. Sml. $\frac{22}{2}$ 23.

S. 133: Industriskoler: Flensb. A., Deputeretprot. $\frac{11}{6}$ 22, $\frac{28}{11}$ 23; A. XVIII N. 1662 (Aabenraa og paa Landet).

S. 134: Pauperismen: Prov. Ber. 1817, 91, 129, 665; 1818, 182; 1821, III, 1; IV, 1. — Spare- og Laanekasser: St. M. III, 137.

S. 135: Andre sociale Indretn.: Sdj. Aarb. 1930, 61 (*Joh. Tholle* om Haver); A. XVIII, N. 1662 (Arbejdshuse); Chron. Sml. $\frac{2}{9}$ 1811 (Vaccination); St. M. I, 191, 388, 610; II, 245; IV, 136, 349, 362; Prov. Ber. 1821, II, 45; III, 15; Aabenraas Borgerbog $\frac{3}{4}$ og $\frac{13}{10}$ 26 (om „Frederikslyst“).

S. 136: Forordning om antikvar. Mon.: Chron. Sml.; Prov. Ber. 1818, 621. — Historieforskning: St. M. II, 227; *Volquart Pauls*: Hundert Jahres s. h. Gesch. (1933); Ny kgl. Sml. 4° Nr. 3000: Falck til Jens Møller 1822 og 1826. — Restaureringer: Prov. Ber. 1821 IV, 41.

S. 138: Harring: Die Heimat XI, 10 og 29; Ny kgl. S. 4°. 3000: Brøndsted til Jens Møller $\frac{15}{6}$ 22. — Andr. Pet. Andresen: Lübker og Schröders Forfatterlex. — P. Kier: Sdj. Aarb. 1934, 70, 81 (*Hejselbjerg Poulsen*).

S. 139: Klage over svigtende Almensans: Prov. Ber. 1818, 221. — Andr. Christiansen: „Flensb. Nachr.“ $\frac{8}{2}$ 1914.

5. LANDBRUGSKRISENS VIRKNINGER

S. 140: Uaar: Sdj. Aarb. 1909, 63 (*J. Fausbøl*); Aktivkont. (R.A.): Den slesv. Sædekorns Laanefond af 1819.

S. 141: Synkende Kornpriser: Zt. XLII, 82 (*Rawitscher* efter Landwirtsch. Hefte 1830); St. M. I, 383; *Aagaards* og *Wulffs* Dagbøger; *Axel Steensbergs* utr. Afh. — Lønninger: *Georg Hanssen*: Stat. Forsch. II, 16, 65; *Samme*: Agrarhist. Abh. II, 435, 521; Ny kgl. Sml. 8°. 563 (Regnskabsbog fra Gaard i Rurup). — Skatter: St. M. II, 199; III, 10.

S. 142: Gudmes Rentabilitetsberegn.: St. M. I, 219; Opgivelserne om de 10 Gdd. i Aabenraa Amt er velvill. laant Forf. af Sogneraadsmfd. Rasmus Callesen, Leerskov). — Skatterestancer: Zahlk. Hovedindtægtsbog 1815, 1820 og 1825, jfr. Tønder Amtsregnsk. 1836 (Sdj. L. A.); Kiel 66¹ Nr. 222 b (v. Essens Breve).

S. 144: Adelige Proklamaer: Chron. Sml. 27/3 19; 22/4, 30/8 23; St. M. II, 191 (Lundsgaard), 232; Bibl. Dan. III; *Caroline Andersen*, Grams Hist. (1926), 300. — Adelige Fæstere: Zt. XLII, 81 (*Rawitscher*).

S. 145: Nordslesvigske Bønder: *Georg Hanssen*: Stat. Forsch. II, 12; Sdj. Aarb. 1909, 63 (*J. Fausbøl*); Mundtl. Medd. af Dygge Nissen.

S. 146: Stormfloder: Statsgældsdir. Hovedbog f. Finanskoll.: Aktiver i Htdømmerne 1818—1835, Fol. 66, 70; St. M. I, 602; Slesv. Prov. Efterr. II (1862), 145 ff. (*C. Fogh*). 145; *Jens Wulffs* Dagb.; *Wilh. Johannsens* Optegn.; Kanc.: Vorstellungen 1825 A Nrr. 61, 84, 183; B. Nrr. 1, 35, 116; C. Nrr. 46, 116; Kgh. A.: Møsting 2/7, 12/7, 25.

S. 147: Handelsflaaden: Gudmes Tabel XVI (Flensborg har 1829 55 Skibe paa over 30 C.L.; Aabenraa 40). — Kapitalgæld: A. XVIII N. 788. — Byregnskaberne: 1825 er Restancerne i Flensborg 12 pCt., i Haderslev o. 24 pCt., men i Tønder kun 6½ pCt.

S. 148: Suspension af Præsidentstill. i Flensb.: A. XVIII Nr. 2239. — „Mittelschatz“: A. XVIII Nr. 788; Flensb. A. Nr. 236 (Dept.pr. 15/9, 17/11 26); St. M. II, 689, 713. — Kobbermøllen: Statsgældsdir. Hovedbog Fol. 151; stds. Akter vedr. Thor Stratens Laan II; Dankwarts A.: Scharffenberg og Wolf diverse Breve; „Die gegenw. Lage der Flensb. Kupfer u. Messingfabrik im Dec. 1809“ (Fl. 1810).

S. 150: Borgerskabsbøgerne: Haderslevs, Aabenraas, Sønderborgs (fra 1831) og Tønders (fra 1834) i Sdj. L.A.; Husums i H.A. Kan suppleres med Kæmnerregnskabsbilag, som dog er ufuldstændige. I Flensborg findes kun disse (fra 1822) og indeholder hverken Fag eller Hjemsted. — Alm. Regler om Borgerrets Erhvervelse: A. XVIII N. 788. — Udførsel af Landbrugsprodukter: *Mallingiana G I*; St. M. II, 189; Husum Korresp. Prot. 24/5 16.

S. 151: Landbrugets tekn. Forbedr.: Prov. Ber. 1821 II, 133; *Steensbergs* utr. Afh. — Næringsbevill. for Godsejere: A. XVIII N. 1088.

S. 152: Misfornøjelse i 1820erne: Undvigelse fra Militærsessionerne 1823; St. M. II, 234. Tilrettevisning til Mag. i Aab. 20/6 29 for at have kritiseret Toldlovene som staaende „i ligefrem Modsigelse til Statsborgernes Moral“ og for at have udtalt, at „Handelen ikke kan trives eller tiltage under det nuv. Toldsystem“: A. XVIII N. 1691. *Aagaards* Dagb. 30/11 22: „Ikkun usselt Kryb omgiver vor gode, svage Konge.“

6. UWE JENS LORNSSEN OG BEGIVENHEDERNE 1830

S. 152: Lornsens Konventikel: *K. Jansen*: Uwe Jens Lornsen (1872), 187; *Th. Graae*: U. J. L. (1891), 94; *Orla Lehmann*: Efterl. Skr. IV (1874), 189; I (1872), 88. — Skovgaard ejedes 1821—31 af Traktør Jac. Bagge, derefter af Hans Puggaard (*E. Nyström*: Gentofte Sogn (1916), 175); L. daterer sit Brev $18\frac{1}{5}$ 26: „Skovlyst bei Koppenhagen“ (U. J. L.s Briefe an seinen Vater, herausg. v. *W. Jessen* u. *G. E. Hoffmann* (1930), 121; jfr. 118 og 139). — Lornsen: Se, foruden ovenn. Biografier og Artiklerne i *Zt.* 1873, 1874, 1879, 1891, 1892, 1894, 1897 og 1900, Briefe an seinen Vater, 9, 19, 28, 31, 48, 59 ff., 73 ff., 85, 93, 96, 100 f., 123. Festskr. t. H. P. Hanssen (1932), 48—93 (*G. Worsøe Schmidt*).

S. 155: Planer om Overappellationsret og Provinsialreg.: *Zt.* LVIII, 449 ff. (*P. Richter*). — Svensn Hans Jensen: L.s „Briefe an s. Vater“, 127, 169, 178; *Lehmann*: Efterl. Skr. I, 88; II, 403.

S. 156: A. L. J. Michelsen: *Pauls*: Hundert Jahre, 29 ff. — Nordeuropa i Sommeren 1830: Dpt. f. u. A.: Depecher fra Hamburg og Frankfurt.

S. 159: Pressionen i Frankfurt: Samme fra Frankfurt, Preussen og Wien (nutykte i *D. M.* 7. II, 1 ff. af *Harald Jørgensen*); *Berl. Tid.* $1\frac{1}{11}$ 1930 Aften (*Kn. Fabricius*).

S. 160: Dementi af Pressionen: *Hans Jensen* I, 87, 121.

S. 161: Lornsen i 1830: *Jansen*, 205 ff.; *Graae* 95 ff., D.R.H. VI A, 167 ff., *Zt.* III, 344 (*Usinger*); LIV, 415 (*Alnor*); *St. M.* I, 361 f. (Man har p. G. a. Rygter om Pressionen anset en Petition for velkommen hos Kongen).

S. 164: Petitionsbevægelse i Aabenraa: Kgh. A.: P. Chr. Stemann $19\frac{1}{11}$ 30.

S. 165: Ridderskab og Hertug: *Hans Jensen* I, 104 ff., 113 f. — Hardenberg-Reventlow: Kgh. A. Breve $9\frac{1}{12}$ 30 og $24\frac{1}{1}$ 31.

S. 166: Lornsens Arrest og Proklam. $18\frac{1}{11}$: Kanc. Vorstellungen V, 63 (jfr. 76). — Ridderskabets Adresser: A. XVIII N. 1088; Kgh. A.: O. Moltke $25\frac{1}{12}$ 30, $4\frac{1}{1}$ 31; *Hans Jensen* I, 113 ff.; *Jørgen Hattings* utrykte Afh. — Reskripterne 11. Jan. og 28. Maj 1831: *Hans Jensen* I, 138—189.

7. STÆNDERFORFATNINGENS UDSTEDELSE

S. 169 f.: Folkestemning 1830—31: K.C.B. 1830 fra $20\frac{1}{11}$ og 1831; *Flensb. A.* N. 236 (Deput. prot): 1831 $3\frac{1}{6}$, $9\frac{1}{6}$.

S. 170: Fortidens Demokrati som Forbillede: *Michelsen*: Ueber die vormal. Landesvertret. (1831); *G. N. Wulfke*: Ueber die Sylter Landesverfass. etc. (1831); jfr. *Jansen* 157 ff.

S. 171: Kamp for Trykkefrihed: Kgh. A.: L. N. v. Scheel $9\frac{1}{9}$ 31; Kab. A.: Joh. Fr. Jensen $20\frac{1}{1}$ 32.

S. 172: Komiteen: *Hans Jensen* I, 190—201; Kgh. A.: O. Moltke $3\frac{1}{4}$ 32. — Statsraadet: *Hans Jensen* I, 201—214. — „De erfarne Mænd“: *Samme* I, 214—221; A. XVIII N. 4861; Kgh. A.: O. Moltke $9\frac{1}{6}$ 31 (Carl Moltke fralægger sig Ønsket om den gamle Forfatn.).

S. 173: Forfatn. 15. Maj 1834: *Hans Jensen* I, 259—270. J. G. Adlers A.: Amtmd. Johannsen $21\frac{1}{6}$ 34, $3\frac{1}{6}$ 35.

S. 175: Det nationale Problem: J. G. Adlers A.: Chr. Paulsen $15\frac{1}{10}$ 42; Kanc. A.: Stadt Apenrade IV 2 b; Kanc. Skriv. 1829 (Dato bortfalden); *Paulsens* Skrift og Dagbog.

FJERDE AFSNIT: DEN POLITISKE OG NATIONALE BRYDNINGSTID (1834—1848)

1. DEN ØKONOMISKE FREMGANG OG DENS VIRKNINGER

S. 180: Stigende Kornpriser: Zt. XLII, 82 ff. (*Rawitscher*); N. St. M. VIII, 511 (Tønnings Eksport); 529 (Sejlads). — Befolkningstal: *Gudme*: Schl.-Holstein I (1833); Folketællingerne bearbejdede i Statist. Tabelværk.

S. 182: Borgerskabsbøgerne, se Henv. t. S. 150.

S. 183: Restancerne i Zahlk. Hovedindtægtsbog; Byskatterne i Købstadsregnskaberne i de paag. Byarkiver (Aabenraas i Sdj. L. A.).

S. 184: Christiansens Kreds i Flensborg: „Flensb. Nachr.“ $\frac{8}{2}$ 1914.

S. 185: Borgerfor. i Flensb.: Der Bürgerverein in 50 Jahren (Festskrift 1885). — Generalkirkevisitationer: A. XVIII N. 1509 (Haderslevs Provsti); 2165 (Flensborgs); 1662 (Aabenr. og Sdbgs.); 2658 (Gottorps); 1814 (Tønders, Bredsteds og Husums). Dnv. $\frac{2}{10}$ 41 (om Petersen-Dalbys Velstand, efter Ove Thomsens Avis).

S. 188: Hjemstavnsforskning: *V. Pauls*: Hundert Jahre (1933), 16 ff.; Arch. f. Staats- u. Kirchengesch. der Hzt. I (1838), XXIV f.

2. DET LIBERALE PARTIS DANNELSE

S. 189: Lornsen i Fængslet: L.s Briefe an F. H. Hegewisch, herausg. v. *V. Pauls* (1925) passim; L.s Briefe an seinen Vater (1930) passim; *Jansens og Graaes Biografier*; Zt. 1924, 410 (*K. Alnor*); Kgh. A.: Politidir. Bræstrup $\frac{29}{5}$ 38.

S. 190: Det liberale Partis Dannelse: Sdj. Aarb. 1931, 161 (*Sv. Larsen*); *Anna Elise Moldrups* utr. Afh.; S.-H. Blätter 1835, 1 ff. (*Heiberg*); *Gertrud Schweickhardt*: Wilh. Beseler als Politiker (1927).

3. REFORMER I FORVALTNINGEN

S. 194: Kancelliet: Kanc. præs. Sager: Kgl. Reskr. 1814—41.

S. 195: Fællesregeringen: Dankwarts A.: Kraus $\frac{15}{6}$ 27; Politim. Behn $\frac{15}{11}$ 34. $\frac{13}{11}$ 36; Krogh $\frac{18}{2}$ 35; Wilh. Johannsen til Otto J. $\frac{20}{3}$ 1888 (Telefondir. Ark.).

S. 196 f.: Reformer af Admin.: Kgh. A.: Hardenberg-Rev. $\frac{20}{1}$ 36; K.C.B. $\frac{26}{3}$ 31 (efter Lyna), $\frac{21}{9}$ (om Slesvig).

S. 197: Flensborg: A. XVIII N. 2241; Fl. A.: Dept. prot. $\frac{7}{12}$ 32.

S. 198: Aabenraa: A. XVIII N. 1691; Sdj. L. A.: Borgerprot. $\frac{28}{7}$, $\frac{29}{7}$ 36.

S. 200: Haderslev: A. XVIII N. 1604, 1605 og 1608; Had. A. Magistratspr. $\frac{30}{3}$, $\frac{30}{10}$ 39; Deputeretpr.; Acta XXI, Politisager 1840; *L. Skau*: P. H. Lorenzen (1865), 12 ff.; *Joh. Ottosen*: P. H. L.s hist. Gærning (1896), 8 ff.; *P. Lauridsen*: Da Sdj. vaagnede III (1916), 56 ff.

4. DEN FØRSTE STÆNDERFORSAMLING

S. 202: Konservativ Stemning: Dankwarts A.: Heintze $\frac{29}{1}$ 34.

S. 203: Valgene 1834: A. XVIII Nrr. 4892—4894; Schlesw. Intell. Blatt 1835; Stændertid.; *Hans Jensen* I, 308 ff.; *Jørgen Hattings* utr. Afh.

S. 207: Slesvigmødet Jan. 1835: Kgh. A.: L. N. v. Scheel $\frac{4}{1}$ 35 (jfr. $\frac{9}{12}$).

S. 208: Stænderfors. 1836: *Hans Jensen* I, 520 ff. (jfr. 330 ff.).

S. 210: Høpp: Dankwarts A.: Behn $^{23}/_4$ 36. — M. Moltke: Stds.: Høpp $^{20}/_5$ 36 (jfr. J. R. Ahlefeldt $^{29}/_4$: „Einen unfähigen Präsidenten“). — Moltkes Diner: Kgh. A.: Scheel $^{30}/_3$ (?) 36.

5. DEN DANSKE BEVÆGELSE

S. 211: Dansk Bondekultur: Danske Vider og Vedtægter, udg. af P. Bjerger og T. Søgaard III; Sdj. Aarb. 1889, 246 ff. (*A. Olrik*); R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde I (1892).

S. 212: Chr. Paulsen: Dagbogen. (Som den første Virkning af hans Skrift maa vel betragtes Versene i J. C. Lange: Skildr. af sex jyske og slesv. Stæder med deres Omegn (1833): „Og endnu i denne Stund — tvinges Tydsk i Danskens Mund. — Mænd, ukjendt med Nordens Aand — Sproget lægge vil i Baand. — Danedrot! Dit høje Bud — hævde Du! Dig signe Gud!“ —). — Wegener i Kjøbenhavnsposten $^{1}/_7$ 36. — Lehmanns Tale: Efterl. Skr. III, 68.

S. 213: Petitioner i Sprogsagen: A. XI N. 657; XVIII N. 4877. — Sprog-sagen i Stænderne 1836: P. Lauridsen I, 26; Hans Jensen I, 531.

S. 214: Chr. Flor: Højskolebl. 1876, 122 (*Schrøder* efter Kochs Fortæll.); P. Lauridsen I, 34; H. Begtrup: Det da. Folks Hist. i 19. Aarb. II (1910), 108, 144.

S. 215: N. Chr. Nissen og P. Chr. Koch: Højskolebl. 1876, 122; P. Lauridsen I, 26.

S. 217: Mødet paa Lilholt: Paulsens Dgb.; P. Lauridsen I, 47 (jfr. Højskolebl. 1876, 154).

S. 218: „Dannevirke“: Det af P. Lauridsen trykte store Brevstof og Bladet selv (L.s Karakteristik af Amtmand Johannsen som „En Fremmer af tysk Aand“ er ikke rigtig); J. G. Adlers A.: Breve fra Flor, Amtmd. Johannsen, Koch og Paulsen; Flors A.: Breve fra J. G. Adler; Sdj. Aarb. 1909, 71.

S. 219: Koch og Grundtvig: Grundtvigs A.: Koch $^{5}/_9$ 39.

S. 222: Fr. Fischer: P. Lauridsen II, 6 f., 86 f., 92.

S. 224: „Flensburger Zeitung“: Bladet selv.

S. 226: Nis Hanssen: P. Lauridsen IV, 10, 67; Kjøbenhavnsposten $^{3}/_1$, $^{9}/_1$, $^{21}/_2$ 39. — Selsk. f. da. Læsn. Udbr. i Sl.: Trykte Beretn. 1842—46; P. Lauridsen IV, 68, 76, 102; Ny kgl. S. Fol. 1529 N. 11 (Breve til Schouw).

S. 228: Kochs Sprogkort: P. Lauridsen IV, 43, 47. — Dansk Skuespil i Haderslev: J. G. Adlers A.: Koch $^{19}/_1$, $^{25}/_{10}$ 40.

S. 229: Arbejde paa højere dansk Undervisn.: Stds.: Paulsen $^{10}/_{12}$ 40; P. Lauridsen IV, 163.

6. ARVEFØLGESPØRGSMAALET

S. 230: Christian August: J. H. Gebauer: Chr. A., Herzog von Schleswig-Holstein (1910); Da. Mag. 6 IV, 76—211 (Augustenborgske Breve ved A. Heils).

S. 233: Begyndende Tronfølgedebat: H. F. J. Estrup: Om S. og H.s Uadskillelighed efter Forsikringsakterne 1460 (1832); (*Fr. H. Hegewisch*): Für Holstein, nicht gegen Dmk (1835), 12; H. Albing: Für Holstein, gegen Immanuel (d. v. s. forf. af Dirckinck-Holmfeld, der ønskede en føderativ Statsenhed) (1835), 6; C. Paulsen: Sml. mindre Skrifter II, 445—479; J. G. Adlers A.: Paulsen $^{3}/_2$ 36, hvorpaa A. har noteret sit Bifald af dets Hensigt: „som et Ønske, som jeg længe har næret.“

S. 235: De Liberales Holdning til Debatten: S.-H. Blätter 1838, 7 ff. (af Hei-

berg), 283 ff. (sign. „70“); 1839, 168 ff. (jfr. 1838, 195 ff.); *C. Wimpffen*: *Gesch. u. Zustände des Hzt. S. oder Südjutland* (1840).

S. 237: Lornsens sidste Dage: Briefe an seinen Vater, 275—281, 287.

7. DET LIBERALE PARTIS SPRÆNGNING

S. 238: Den anden Stænderfors.s Sammensætn.: Stændertid.; *Hans Jensen II* (1934), 78; *M. F. Blaunfeldt*: *Minder fra Sdj.* (1876), 84 ff.; *Elisab. Kardell*: *Die Stadt Flensburg u. die pol. u. nat. Zeitströmungen* (1929), 22 ff., 34 ff., jfr. 71.

S. 240: „Den danske Propaganda“: Lehmanns Tale, hvorfra Ordene „Danskhedens Propaganda“ synes at stamme: *Efterl. Skr. III*, 71; *P. Lauridsen IV*, 250 (samme om Olsens Kort); *Hans Jensen II*, 160 ff., 167 ff.; Lorenzens A.: *H. Hansen Jan.* 38.

S. 241: De nordsl. Adresser 1838: A. XI, N. 681; *P. Lauridsen I*, 57 ff.

S. 242: Sprogsagen 1838: Stændertid., særlig p. 594; *P. Lauridsen I*, 85 ff.; *Hans Jensen II*, 198 ff.

S. 243: Frisindede Forslag 1838: Stændertid.; *Hans Jensen II*, 183 ff., 534, 562 (jfr. 76); A. XVIII N. 4869 (Adresser fra de fleste Stæder om Stændernes Forening).

S. 244: Konservatismens Vækst: Lehmanns Ark.: Claussen Apr. 38; Kiels U. B.: S.H. 318 K. (Takadresse fra Kielere til liberale Deputerede); Lorenzens A.: *Reiche* ^{28/9} 38; *H. Hansen Maj* 39.

S. 245: Brevvekslingen mell. Lehmann og Lorenzen: *P. Lauridsen IV*, 231 ff.

S. 247: S. h. Angreb paa Sprogsagens Forkæmpere: *L. Skau*: *P. H. Lorenzen*, 104 ff.; *P. Lauridsen III*, 67 ff.; Lorenzens A.: *H. Hansen* ^{24/7} 40; Claussen ^{4/7} 40; Bremer ^{18/7} 40.

S. 248: Lorenzens Brud: *L. Skau*, 119 ff.; *P. Lauridsen III*, 71 ff., IV, 258.

S. 249: H. Hansens Opgør med Lorenzen: Lorenzens A.: *Hansen* ^{3/10} 41.

S. 250: Indtrykket paa dansk Side: *P. Lauridsen IV*, 147 (jfr. III, 77 ff.); *Personalh. Tidsskr.* 9 V, 109 ff. (ved *Bj. Kornerup*). (Wegener til Lorenzens Broder).

8. TRONSKIFTET OG DETS VIRKNINGER

S. 251: Kong Christian VIII: Foruden de alm. kendte Værker: *Fru Heiberg*: *Et Liv genopl. i Erindr.* I, 235, 401 og en Artikel i det norske Blad „*Tiden*“ ^{17/9} 1839 (Kgh. A.).

S. 252: Møstings Stemning: Møstings A.: Chr. VIII ^{22/5} 40. — Danske nationale Adresser: *Hans Jensen II*, 233, 238.

S. 253: Sønderj. „Hyldestadresser“: Dankwarts A.: Amtm. Rumohr ^{27/12} 39; Ny kgl. Sml. 8°. 461; *Hans Jensen II*, 225. *Alt. Merc.* ^{4/1—13/1} 40 nævner fig. Tal paa Underskrivere: Flensburg 430, Tønder 180, Ekernførde 140, Aabenraa 73, Haderslev de 16 deput. Borgere. I Haderslev og Slesvig sender dog Magistraterne og et vist Antal Borgere loyale Adresser.

S. 254: Ændringer i Centralforvaltn.: Kgh. A.: Hardenberg-Reventlow ^{20/1} 36; A. XVIII N. 17; *Den danske Centraladm.* (1921), 401 ff., 414 ff. (*K. Hammerich*); *Den civile Centraladm.* (1889), 328, 365 o. o.

S. 255: Forslag om Fællesregeringens Modernisering: A. XVIII N. 17.

S. 256: Straffelov, Vejvæsen, Tyendeforordn. og Fattigforordn.: *Alt. Merc.* ^{24/1}, ^{21/2}, ^{24/3} 40; *Hans Jensen II*, 76, 78, 538, 562, 591, 636. — Fælleslove for Mo-

narkiet: DRH. VI A, 264 ff.; A. XVIII, N. 1088 (Kg. tillader Adelen Fællesforsamlinger til Forvaltning af Toldfrihedserstatningen). — Stemningen mod Regeringen: Kgh. A.: Scheel $\frac{1}{8}$ 41; O. Lehmanns A., Claussen $\frac{14}{8}$ 41.

S. 257: Sprogreskriptet og Administrationen: *P. Lauridsen* III, 33 ff.; DRH. VI A, 277; *R. Schleiden*: Erindringer eines SHsteiners I (1886), 81; *Georg Hanssen*: Lebenserindringer (Zt. XL. 1910), 69; Tilskueren 1892 317 ff. (*N. Neergaard*).

S. 258: Slesvigske Stemn. før 14. Maj: Alt. Merc. $\frac{16}{11}$, $\frac{15}{2}$ 39; Hist. Tidsskr. (Forordene til Bd. 1—2). — Stemninger efter 14. Maj: Kanc. A.: Dän. Sprache N. 17, Fasc. 4 (Johannsen $\frac{6}{8}$, Wardenburg $\frac{3}{8}$ 40); C. IV N. 430; Alt. Merc. $\frac{27}{7}$, $\frac{21}{8}$ 40; KCB. $\frac{19}{9}$ 40; *Gebauer*, 103.

S. 259: Petitioner om Ophævelsen: A. XI, N. 737.

S. 260: Takadressen for Reskriptet: Kgh. A.; Adlers A.: Amtmd. Johannsen $\frac{9}{10}$ 40; *A. D. Jørgensen*: Hist. Afh. III, 321; *P. Lauridsen* IV, 149. — Tredje Stændersforsaml.: *P. Lauridsen* III, 89 ff.; *Hans Jensen* II, 26, 78, 84.

S. 261: H. Reventlow-Criminil: Kgh. A.: Criminil $\frac{14}{10}$ — $\frac{23}{12}$; Dankwarts A.: Borm. Behn $\frac{13}{11}$ 40. — Præstepetition: A. XI N. 749.

S. 262: Stændersforsamlings konserv. Holdn.: Criminil til Kg. (se ovenfor); *P. Lauridsen* IV, 170; *Hans Jensen* II, 136, 289 ff. — Dens Behandl. af Sprogsagen: Criminil til Kg. (se ovenfor); Alt. Merc. $\frac{24}{10}$ 40; *P. Lauridsen* IV, 267 ff.; *Hans Jensen* II, 285 ff.

S. 263: Dens Behandl. af andre Spørgsmaal: Stændert.; *H. Jensen* II, 535 f., 542 f., 546 f. — Kongens Lempelser vedr. Sprogreskr.: *A. D. Jørgensen* III, 329; *P. Lauridsen* III, 115 ff.; Adler $\frac{5}{12}$ 40 til Pastor Hans Ahlmann (Telefondirektørens Ark.).

S. 264: Kongens Kontrol af Protokollerne: *A. D. Jørgensen* III, 361 f., 368. — Planer om Dansk i Mellemslesvig: *P. Lauridsen* III, 51. — Valgene 1841: Stændertid.; *Hans Jensen* II, 80 ff.

S. 265: Valget 1841: Aarsskr. fra S.s Statsskole 1930, 46 ff. (*J. Randrup*); Adlers A.: Amtmd. Johannsen $\frac{20}{1}$ 41.

S. 266: Kongens dynastiske Politik: DRH. VI A, 280 ff., 321.

S. 267: Lehmanns 28. Maj-Tale: Esterl. Skr. IV, 261 ff.

S. 268: Udnævnelserne i Foraaret 1842: *A. D. Jørgensen* III, 331 ff.; *P. Lauridsen* III, 135 f.; Nationaltidende $\frac{8}{11}$ 1895.

9. DET NATIONALE BRUD 1842.

S. 269: Slesvigholst. Program: Lyna $\frac{30}{13}$, $\frac{8}{2}$, $\frac{6}{3}$, $\frac{13}{3}$ (Tiedemanns Art.), $\frac{20}{3}$, $\frac{9}{4}$, $\frac{17}{4}$, $\frac{19}{8}$, $\frac{10}{7}$ 1840.

S. 270: Danske Overvejelser: Lorenzens A.: Monrad udat. (Efteraaret 1841?); Dalgas $\frac{12}{7}$, $\frac{30}{8}$ 42; *P. Lauridsen* III, 147 ff., 287.

S. 271: Regeringens Program: A. S. Ørstedes Papirer Fol. 96: Spies $\frac{31}{7}$ 42; Dankwarts A.: Bgm. Behn $\frac{13}{11}$ 43 (om Criminil). — Stændersforsamlingen 1842: Stændertid.; Ørstedes Papirer Fol. 96: Criminil $\frac{27}{10}$; Kgh. A.: J. Reventlow-Criminils Indb. med Kongens Svar (tidl., men noget ensidigt benytt. i Sdj. Aarb. 1891, 129 ff. af *R. Hiort-Lorenzen*); *P. Lauridsen* III, 150 ff.; IV, særlig 419 ff.; *Hans Jensen* II, 332 ff.

S. 274: „Han vedblev at tale Dansk“: Ovennævnte Kilder; Ørstedes Pap. Fol. 96: Falck $\frac{26}{11}$, $\frac{2}{12}$; Rantzau-Breitenburg $\frac{11}{4}$ 43 (med Afskrift af et Brev fra denne til Kongen $\frac{7}{12}$ 42); J. G. Adlers A.: C. Flor $\frac{10}{11}$, $\frac{20}{11}$ 42.

S. 277: Stænderfors. øvrige Virksomhed: *Hans Jensen* II, 148, 592.

S. 278: „Det sidste kongelige Ord“: *Sdj. Aarb.* 1892, 200 ff.

10. DANSKE SLESVIGERE KONTRA TYSKE SLESVIG-HOLSTENERE

S. 278: Stemningen i Danmark: *P. Lauridsen* IV, 393; *Hans Jensen* II, 345.

S. 279: N. F. S. Grundtvig: G. s. A.: Fasc. 196 udat. (1844).

S. 280: De nordslesvigske Adresser: A. XI Nrr. 803, 838.

S. 283: Hans Nissen: *L. Skau*: Hans Nissen fra Hammelef 2. Udg. (1866); Datter-sønnen *Dyge Nissens* mundt. Erindringer. — *Laurids Skau*: Biografierne af *Orla Lehmann*, *Mørk Hansen* og *P. Skau*; Ill. Tid. ¹¹/₁ 1863; Nord. Univ. Tidsskr. 1864, 133 (*A. Ingerslev*); Skaus Breve til Pastor Marckmann (velvill. overladede Forf. af Fru Bureauchef Friderichsen).

S. 286: Skamlingsbankemødet: H. Lorenzens A.: L. til Jepsen ²⁶/₂ 43 o. flg.; Amtmd. Johannsen til Adler (bilagt Indberetn. fra en Sognefoged); *P. Lauridsen* V, 25 ff. — De slesvigholst. Møder: Proben Sl.-holst. Pressfreiheit.

S. 289: „Cimbria“: *Sdj. Aarb.* 1889, 125 (*R. Hiort-Lorenzen*).

S. 290: „Den slesvigske Forening“: Protokol i *Sdj. Aarb.* 1890, 120 (*Samme*); *P. Lauridsen* V, 33.

S. 292: Audiensen paa Før: *A. D. Jørgensen*: Hist. Afh. III, 355—57; *L. Skau*: Hans Nissen; *P. Lauridsen* V, 62.

S. 293: Rødding Højskole: Lorenzens A.: L. t. Jepsen, Breve 1844; Adlers A.: Breve fra Riegels 1844; *P. Lauridsen* VII, 10 ff.

S. 294: Slesv.holst. Presse: Zt. LXI, 222 (*P. Kragh*); *C. F. Wegener*: Om Hertugen af A.s Forhold til det h. Oprør (1849), 51—59.

S. 295: Tiedemanns Bank: *Christof v. Tiedemann*: Aus sieben Jahrzehnten I (1905) 16, 41 ff., 50 ff., 144; Sonderb. Wochenbl. 1844; Tønder A.: Protok. eingeg. Rescr. u. Briefe N. 83; A. XI N. 534.

S. 296: Falcks Forsonlighed: Archiv II, 359; III, 657. — Georg Waitz: Allg. d. Biogr. XL, 602 ff. (*F. Frensdorff*); Veröff. d. sh. Univ. Gesellsch.: 1931 Jahrb., 134 ff.

S. 297: Christian VIII.s Dagbog: *A. D. Jørgensen* III, 343.

11. PATENTET AF 29. MARTS 1844 OG DETS FØLGER

S. 298: Patentet: *A. D. Jørgensen* III, 339; *P. Lauridsen* V, 93; *Hans Jensen* II, 363. — Kongerigsk Sprogpetition i Kgh. Arkiv.

S. 299: Lister over Bidrag til Danskundervisn.: De aarligt udg. Beretn. fra „Komiteen til dansk Underviisnings Fremme i Htd. Sl.“.

S. 300: Viborg Stænders Protest: *Hans Jensen* II, 366 ff. — Kampen mod Kongen: *P. Lauridsen* IV, 107 ff. (Forhør om Forfatterskabet til „Protokolekstrakten“ i Haderslev Raadhusarkiv).

S. 302: Andet Skamlingsbankemøde: Adlers A.: Riegels ¹/₇, ³/₇, ²/₇ 44; C. I. 4 Nr. 36; Grundtvigs A. Fasc. 439; *H. Rosendal* I, 218.

S. 304: Højskolens Aabning: *P. Lauridsen* VII, 20 ff.

S. 305: Lukning af den slesv. Foren.: *A. D. Jørgensen* III, 361—370; *P. Lauridsen* V, 151—179 med tilhørende Bilag.

S. 306: „Sogneopstandene“: „Lyna“ 43 ²⁷/₁₂—44 ²⁶/₆. — Den s. h. patriotiske

Føren.: Medlemslister i Lyna 1845—47; Sonderb. Wbl. $\frac{3}{1}$ 46 (om Audiensen); Zt. LXI, 238 (*P. Kragh*).

S. 307: Slesvig-holstensk Maskerade: Husumer Wbl. $\frac{2}{3}$ 44.

S. 308: Friserne: Die Heimat XI, 10, 29; *V. Bennike*, Nordfriserne og deres land (1890); *K. J. Clement*: Erklær. Einleit. z. Geschichte Dänemarks (1840). — Mødet i Bredsted: Referat i Itzeh. Wbl.; *P. Lorentzen*: Gesch. des am 10. Juni 1844 in Bredsted gefeierten Volksfestes der Nord-Friesen (1844).

S. 309: Sangerfesterne: *A. Sach*: Gesch. d. Stadt Schleswig (1875), 300 ff.; Zt. LXI, 235 (*P. Kragh*); Samtid. Referater i Sonderb. Wbl.; Mundtlig Tradition gennem afd. Red. Andr. Grau, Sønderborg.

S. 311: „Neue Kieler Blätter“: Lorenzens Nachlass III.

S. 312: Bevægelsen i Tyskland: *Baasch*: Gesch. Hamburgs 1814—1918 I (1924), 285; Syvstjernens A.: Sick $\frac{25}{9}$ 44; *K. Wild*: K. Th. Welcker (1913), 427. — Stænderefors. 1844: Kgh. A.: Prot. over Kgs. egh. Svar paa Indb. fra kgl. Komm. $\frac{12}{7}$, $\frac{15}{7}$ 44; A. XI, Nr. 870, 875, 879, 896; Stændertidende; *Hans Jensen* II, 371 ff., 593 ff. og 86 f.

12. DEN NATIONALE STILLING I MIDTEN AF FYRRERNE

S. 315: Flensborg: Syvstjernens A. Nrr. 12—13 (Sick); *Elisabeth Kardell*: Die Stadt F. (1929), 18 ff., 21 f.; Ein Wort über die jüngsten Vorfälle in der F. Liedertafel (1844); *P. Lauridsen* VII, 120 ff.

S. 316: Bov: (*H. v. Bielke*): Opfordr. til alle Dansktalende og alle Trosindede i Htdømmerne (1845). — Aabenraa: Syvstjernens A. Nr. 6 (J. Grauer); Fædrelandet 1845 N. 1879; A. XI Nrr. 788—789 (Borgerbrevene); Sdj. L. A.: Aabenraa Borgerprot. (Jernbanepaner); Lorenzens A.: Fr. Fischer $\frac{22}{4}$ 44.

S. 317: Haderslev: Adlers A.: Amtmd. Johannsen 1839—44.

S. 318: Hiort Lorenzens sidste Dage: Had. A.: Mag. prot. og Deput. prot.; Syvstjernens A. Nrr. 12—13: Schouw $\frac{7}{1}$ 46; *P. Lauridsen* V, 190 ff. — Slesvig-Holsteinismen i Haderslev: Deput. prot.; Zt. LXI, 227 og 286 (*P. Kragh*); *T. O. Achelis*: Deutsche u. dän. Schulen einer schl. Grenzstadt (1934), 54, 59.

S. 319: Haderslevs materielle Interesser: Mag. prot. $\frac{9}{8}$ 44; Dept. prot. $\frac{28}{8}$ 44; Sdj. LA.: Had. Amthus, Regeringssager 1844.

S. 320: Sønderborg: Grundtvigs A. Fasc. 1847 (jfr. Zt. LXI). — Tønder: Aktstykker i Raadhushark. — Den nordslesv. Almue: Syvstjernens A. Nrr. 12—13 (Sick).

S. 322: Stemninger i Mellem- og Sydslesvig: Syvstj. A. Nrr. 12—13 (Koch $\frac{3}{1}$ 46); Flors A.: Helm Peters $\frac{27}{7}$ 44.

13. „DET AABNE BREV“ OG DET SCHEELSKE STYRE

S. 323: „Det aabne Brev“: *J. Brock*, 151 ff.; *P. Lauridsen* VII, 63 ff.; 89 ff.; *Hans Jensen* II, 376 ff.; *A. S. Ørsted*: Om den danske Stats Opretholdelse, 42 (jfr. 19 ff.);

S. 327: Virkningen i Danmark og Nordslesvig: Allens A.: Marckmann $\frac{18}{7}$ 46; Dannevirke $\frac{25}{7}$, $\frac{10}{8}$ 46. — De holst. Stænder: *Brock*, 173 ff.; *Hans Jensen* II, 408 ff.

S. 328: Ændringer i Styrelsen: De cit. Værker og Dannev. $\frac{16}{9}$, $\frac{30}{9}$ 46. — Censur: Sdj. LA.: Had. Amthus: „Verbotene Schriften“; Had. A.: Acta XXI, Politisager 1846; Lorenzens Nachlass N. 2: Schönfeldt (Itzehoe) $\frac{28}{2}$ 47. — Kongen i Flensborg:

Dannev. $\frac{2}{9}$, jfr. $\frac{22}{8}$ 46. — Skamlingmødet: Stemmanniana N. 697 (Degn Nissens Indb.) — Festen i Haderslev: Dannev. $\frac{16}{9}$, $\frac{22}{10}$ 46.

S. 329: Protester fra Mandsarvingerne: *Gebauer* (1910) 167 ff.; KCB. $\frac{19}{9}$ 46. — Stænderforsaml. 1846: Kgh. A.: Scheels Indberetninger; A. XVIII, N. 4954; Stændertidende; *Brock*, 183 ff.; *Hans Jensen* II, 418 ff.

S. 330: Adresser til Stænderne: A. XI N. 954 (jfr. Stændertid, 10, 115).

S. 331: Beseler: *Gertrud Schweickhardt*: Wilh. Beseler als Politiker (1927).

S. 334: Dansk Kirke- og Skolesprog i Mellemslesvig: Kiel: Uebersicht der in Gemässheit Schreibens der kgl. Kanz. vom $\frac{3}{10}$ 1846 über die Sprachverhältnisse im nördl. Theile des Hz. Schl. einzg. Nachrichten; Flors Ark.: Chr. Paulsen $\frac{18}{6}$ 47; *A. D. Jørgensen* III, 378 ff.

S. 335: Stemning 1846—47: Kgh. A.: Prot. o. Kgs. egh. Svar (Kg. til Bang $\frac{3}{9}$ 46); Paulsens Dagb. $\frac{3}{9}$ 46; Kancellipræs. Sager: Johannsen $\frac{28}{2}$ 47 (jfr. ib. Læg 5: Brev fra Anonym i Vinteren 1846—47); Generalstabsværket over Krigen 1848, I, 1. 18 ff.). — Festligheder for Stænderdeputerede: Aab. Retsprot. $\frac{15}{12}$ 46; Sonderb. Wbl. $\frac{2}{1}$ 47.

S. 336: Valgene 1847: Kancellipræs. Sager Læg 2 (Instruks $\frac{6}{1}$ 47); A. XVIII Nrr. 4880, 4903. — Scheels Korrespondance med Moltke: Kancellipr. S. Læg 9. (jfr. Kgh. A.: Scheel $\frac{3}{7}$ 47).

S. 339: Haderslev Latinskole og Vonsbæk Seminar.: *A. D. Jørgensen* III, 384 ff.; Had. Mag. prot. $\frac{27}{8}$ 47; $\frac{23}{2}$ 48; Allens A.: Marckmann $\frac{20}{8}$ 47; Flors A.: Chr. Paulsen $\frac{15}{8}$ 46; $\frac{18}{10}$ 47. (Jfr. Flensb. Avis $\frac{3}{7}$ 1889: Private Planer om dansk Realskole i F.). — Revolutionsplan: Kancellipr. S. Læg 9: $\frac{5}{2}$ 47; *A. Sach*: i Allgem. d. Biogr. XLVI, 473 (jfr. sammes „Graf Friedr. v. Reventlou u. Wilh. Beseler“ (1886)). — Økon. Krise 1846—47: *A. Stern*: Gesch. Europas VI, 16 ff., 241 ff.; *K. Lamprecht*: Deutsche Gesch. XI, I, 349 ff.

S. 340: Helstatsforfatn. 28. Jan. 1848: *N. Neergaard*: Under Junigrundloven I (1892), 97 ff., 107 ff.; *Hans Jensen* II, 447 ff.

FEMTE AFSNIT: BORGERKRIGEN (1848—50)

For hele Afsnittet henvises til de almindelige Værker over Krigen, nl. fra dansk Side: Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848—50 . . . udg. af *Generalstaben* (1867—87); *O. Vaupeell*: Kampen for Sønderjylland (1863—67) og *N. P. Jensen*: Den første slesvigske Krig 1848—50 (1898); fra tysk: (*Th. Lüders*): Denkwürdigkeiten zur neuesten schl.-holst. Gesch. (1851 ff.); *Ad. Baudissin*: Gesch. d. Schl.-Holst. Krieges (1862); *O. Fock*: S. H. Erinnerungen (1863); *R. Schleiden*: Erinnerungen eines SHsteiners III—IV (1891 og 1894) og *H. v. Moltke*: Kriegsgesch. Arbeiten. Gesch. des Krieges gegen Dänemark 1848—50. Hrsg. vom Grossen Generalstabe (1893). Om Krigslitteraturen se iøv. Dansk hist. Bibliografi, ved *B. Erichsen* og *Alfr. Krarup* I (1919), 219—256 og II (1924), 200—215.

1. MARTSDAGENE 1848 I SØNDERJYLLAND

S. 341: Bevægelsen i Htdømmerne og Kongeriget: *H. Hagenah*: Revolution u. Legitimität in der Gesch. der Erhebung SHsteiners (1916) og *N. Neergaard*: Under Junigrundloven I (1892), Kap. 1; Flors Ark: Chr. Paulsen $\frac{26}{1}$, $\frac{9}{2}$ 48.

S. 344: Mødet i Rensborg: *Hagenah*, 58—77; *M. Eskesen*: Hans Krügers Saga (4. Udg. 1902), 53 ff.

S. 345: Delingstanken: Flors A.: Chr. Paulsen $\frac{12}{3}$; M. T. Schmidt til I. F. Carøe $\frac{19}{3}$ (i Ny kgl. Sml. 4°. 3040). — Kochs Adresse: Flors A.: udat. (Marts 48).

S. 346: Revolutionen i Kiel: *A. Sach*: Gesch. d. Stadt Schleswig (1875), 305; *Hagenah*, 84 ff. — „Den ufri Hertug: *Baudissin*, 133 f.; *Fock*, 74; *Tiedemann*: Aus sieben Jahrzehnten I, 90; *Hagenah*, 79, 97 f.; *Neergaard* I, 185 Anm.; Die Heimat X, 139 (*K. Jansen*); Tilskueren 1935 II, 256 ff. (*Kn. Fabricius*).

S. 348: Oprør eller Rejsning: Dagens Nyheders Kronik $\frac{19}{5}$ 1932 (*H. Hjelholt*).

S. 349: Slesvig By i Martsdagene: *Sach*, 306 f.; Fra Ribe Amt III, 222 ff.

S. 350: Angel og Krop Sogn: Alt. Merc. $\frac{26}{3}$; (*Lüders*) Denkwürdigkeiten I, 15; *Tiedemann* I, 91; *Fr. v. Jessen*: Den Gang jeg drog afsted (2. Udg. 1898), 6. — Frederiksstad og Tønning: *Høyer-Møller*: Tre af mine Venner. — Husum: Dept. prot. IX, 59, 61. — Bredsted: *Sach*, 310; Alt. Merc. $\frac{3}{4}$.

S. 351: Læk.: *H. C. Carstensen*: Chronik des Dorfes u. Kirchspiels L. (1899). — Treja: Alt. Merc. $\frac{3}{4}$ (stds. $\frac{25}{3}$ og $\frac{29}{3}$ om social Uro). — Flensborg: *E. Kardell*: Die Stadt F., 48 ff.; Alt. Merc. $\frac{3}{4}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{12}{4}$; Sdj. Aarb. 1902, 147 (Brev fra Toldkontr. Sv. Møller $\frac{15}{4}$ 48).

S. 352: Aabenraa: Sdj. LA.: Borgerbog og Journ. Sager 1848 XV, N. 4; *H. Bruhn*: Erinn. eines Nordschleswigers 1848—49 u. 1864 (1898). (Retoucheret af Udgiveren, R. Fürstenau, i danskfjendtlig og tyskvenlig Aand; Bruhn nærer intet egentligt Danskerhad, men Overklasseforagt mod den dansksindede „Pöbel“ i Byen). *Fr. v. Jessen*: Dengang jeg drog afsted (2. Udg.), 21.

S. 353: Aabenraaegnen: Mundtl. Medd. af afdøde Jakob Poulsen i Felsted; Optegn. af Nis Callesen paa Leerskov.

S. 354: Haderslev: *P. Lauridsen* VII, 141; Magistr.sager paa Rdh.: Mag. Indb. t. Reger.komm. i Apr.; i Sdj.LA.: Politisager 1853. (*P. Kraghs* Ath. i Zt. 1936, 201 ff. er fremkommet for sent til at kunne benyttes). — Tønder: Wulffs Dagb. $\frac{28}{3}$, $\frac{28}{3}$; T. Raadhus Nr. 195; Fra Ribe Amt IV, 1 ff. (*J. D. Stemann*). — Christiansfeld: *Fr. v. Jessen*: Dengang jeg drog afsted, 8. — Sønderborg: Raadh.: Verhandl. Prot. d. städt. Coll. 1821—54. — Krügers Landstorm og Stafetlinje: Nordsl. Søndagsbl. Folk. Del 1899 Nrr. 6—7 (*Morten Eskesen* efter Sognefgd. i Agerskov Thomas Høyers Dgb.); *P. Lauridsen* VII, 143 f.

S. 355: Vestkysten: Wulffs Dagb. $\frac{30}{3}$, $\frac{2}{4}$ ff.; Fra Ribe Amt IV, 1 ff. (*J. D. Stemann*); Generalstabsværket, 140.

S. 356: Sundevad: Dagb. fra Snogbæk (Sdj. Landsbibl. Nr. 27). — Kommissionen: Generalstabsv., 140. — Als: Mundtl. Medd. af Andr. Grau; A. VI, 183 (Biskop Hansens Kopibog); Sdj. Aarb. 1904, 85 ff. (*Biskop Hansens* Optegnelser).

S. 358: Dansk Besættelse af Sydslesvig: Generalstabsv., 270 og 273; *J. Røder*: Krigserindringer (1911), 47, 60 ff. — Om en Kamp mell. den ang. Landstorm og de danske Tropper tales rygtevis i den tyske Presse, men den bekræftes ikke af danske Kilder.

2. UNDER DEN PROVISORISKE REGERINGS HERREDØMME

S. 358: Regeringens Organis. og første Forordn.: *Hagenah*, 104 f.; (*Lüders*) Denkwürdigk., 186 ff.; Kiel: Akter fra Regeringsark. vedr. Stændersfors.

S. 359: Delingsforslag: Kgl. priv. Schlesw. Intell.blatt; *Neergaard*, I, 259.

S. 360: Slesvigs Optagelse i Forbundet: Bericht der verein. Ständever., Beilageheft I, 7; *Hagenah*, 128; *Schleiden*, 2. Folge, 22. — Stemningen: (*Lüders*), 42 ff. — Stændernes Sammentræden: Bericht I ff.; Kiel: Ovennævnte Akter. — Ved den senere Indkaldelse ¹³/₆ mødte ingen Repræs. for Flensborg, og fra den dansktalende Del kun D. Detlefsen (Lækgaard). — Slesvigs Optagelse: Bericht; Alt. Merc. ¹²/₄.

S. 361: Valglov og sociale Spørgsm.: Bericht 37—64, 81—90 med Beilage-Heft I, 17 f.

S. 362: Den fornyede Samling: Fortgesetzter Bericht 335 ff., 574 med Beil.-Heft II, 73 ff., 172 ff.

S. 363: Skifter af Embedsmænd: Hadersl. Mag.sager ¹⁵/₅; *F. J. West*: De kgl. Amtmænd i Htd. Sl. 1660—1864. — Kirken: Die Heimat I, 40 (*K. Jansen*); *Schriften d. Vereins f. sh. Kircheng.* 2. R. I, 16—25 (*Weiland*); Min f. Htd. Sl.: „Sekret Politik“ ¹⁵/₃, 48.

S. 364: Indkvartering og Skatter: *Wulffs* Dagb. og Dagb. fra Snogbæk. — Sessioner: Samme og *P. Lassen* (Strukstrup): Angelbominder (1932) 13. — Rømninjerne til Als: Hærens A.: Kommandoen paa Als 1848. US. 9.

S. 365: Sønderjyder i den danske Hær: Hærens A.: Stambøger. — Vestkystøerne: Generalstabsværket 1017. — Haderslevsk Distriktsraad: Had. Raadh.: Mag.sager ¹⁴/₆. — Preussisk Genbesættelse: ib. u. Dato; ib. Acta IV ⁸/₇—²⁴/₉. — Forhandlinger i London: *Neergaard* I, 258 ff; jfr. Aabenraa Borgerprot. ¹⁷/₇.

S. 366: Første Vaabenstilstand: *Neergaard* I, 264 f. — Landsforsamlingen: Prot. der const. S. H. Landesvers.; *Schleiden* 113 ff.; Akter fra Regeringsark.: Stände Comm. Arch. N. 48.

S. 367: Anden Vaabenstilstand: *Neergaard* I, 270 ff. — Landsforsamlingens Kontravirksomhed: (*Lüders*) Denkw. 226 f.

S. 368: Statsgrundloven: Protocoll etc.; Die Grenzboten 23. Jahrg. IV, 186 ff. — Indre Uro: *Prinsen af Noers* Aufzeichn. 123, 231; St. Arch. Kiel: Lorenzens Nachlass, Samwer ²²/₆—¹⁴/₉.

S. 369: Fællesregeringens Installation: *Neergaard* I, 283 f.; (*Lüders*) Denkwürd. 227—253; Akter fra Reger.ark.: Konzept med Beselers Haandskrift.

3. DEN FØRSTE VAABENSTILSTAND OG KRIGEN 1849

S. 369: Den da. Reger. og Fællesreger.: *Neergaard* I, 327 ff. — Fællesreg. og Landsforsaml.: *O. Fock*: Schl.-holst. Erinn. 155 ff.

S. 370: Danske Stemninger: Kiel, Ständecomm. Ark.: Willatzen t. J. Fr. Lorenzen; A. IV, Nr. 534 (Henses Dom); Dagbog fra Snogbæk; U.Min.: Korrespakter vedr. S. og H.s Styrelse. — Novemberadressen: A. IV N. 535; U.Min.: Alm. Korresp.sager H.

S. 371: Januaradressen: U.Min.: sammesteds.

S. 372: Skatteeksekutioner: Had. Magistr.sager ⁴/₁, 49; Hærens A.: Generalkomm. over Nørrejylland 1848 IS. 4 Nr. 4c.

S. 373: Arrestering af Værnepligtige: stds. og Krigsmin. Journ. over indk. Sager 1849b 201. — Toget til Forballum: Krigsmin. A. Indk. Sager Prot. IV Nr. 48. — Affæren ved Brøns: Samme Prot. Nr. 56 ff.; Festskrift t. H. P. Hanssen (1932), 134—163 (*A. Linvald*); Brev fra H. Mikkelsen (Tofte) til hans Broder ¹¹/₂ (i Fru Pastor J. Chr. Knudsens Eje).

S. 374: Søsession: SdJLA.: Aabenr. Journ. s. 1849 XV Nr. 5; ib. Borgerprot. ¹²/₁. —

Krigsskat: Verhandl. d. Landesversamml., 260, 310. — Delingstanken: Verhandl. 98 ff.; *H. E. Schack*: Slesvigs Deling (1849).

S. 376: Slesvigs Selvstændighed: *Neergaard I*, 325, 334 ff.; U.Min. Korresp.: Akter vedr. Slesv. Styrelse. — Protestadresser herimod: Verhandl. 20, 59, 69, 121, 159 ff., 203, 228, 269.

S. 377: Statholderskabet: *Neergaard I*, 336; Verhandl. 421. — Personalunionens Ophævelse: Verh. 956, 963, 1025, 1141, 1525. — Husum Mag. og Dept.koll. nægter at fremme Sagen: Dept. Prot. IX, 105.

4. DEN ANDEN VAABENSTILSTAND OG TREAAARSKRIGENS AFSLUTNING

S. 378: Fredspræliminærer og Vaabenstilstand: *A. Thorsoe*: Kg. F. VII.s Reg. I, 683 ff.; *Neergaard I*, 372 ff.

S. 379: Plan om nordsl. Minoritetsvalg: Verhandl. 903, 1028 (Forslaget afvises af Dept.chef Boysen: 1038). — Krigslaan og Rekrutindkaldelse: Sdj. Aarb. 1899, 195—202 (*P. Lauridsen*). — Tillisch, Eulenburg og Hodges: ib. S. 218 ff.; stds. 1912, 26 (*C. L. Kirsteins Breve*).

S. 380 f: Flensborg 1848—49: *Elisab. Kardell*: Die Stadt F. u. die pol. u. nat. Zeitströmungen 58—72; Fl. Ark.: Privat Dep. Prot. ³⁰/₃, ⁷/₇, ⁶/₈, ⁸/₈, ¹³/₈ 49. — Spektakler 27. Aug.: Sdj. Aarb. 1899, 205, 210 ff. (*P. Lauridsen*).

S. 382: Kommissionens første Beslutn.: Hadersl. A.: Acta IV; Sdj. Aarb. 1899, 221 ff. — Davidsaffæren: A. IV Nr. 535; Husum Ark.: Dep. Prot. IX, 109, 111.

S. 383: Den passive Modstand: *Venedey*, John Hampden (2. Aufl.) 135—189, jfr. 100; Allg. d. Biogr. XXXIX, 600 (*Wippermann*); Kiel: Liliencrons Nachlass Nr. 13.

S. 384: Tønning, Tønder og Slesvig: Sdj. Aarb. 1899, 242—257.

S. 385: Kirkelig Modstand: Sdj. Aarb. 1900, 84 ff. (*P. Lauridsen*); U. Min.: Korresp. Akter vedr. Bestyrelseskomm. (Tillischs Breve til A. V. Moltke).

S. 386: Aabenraa: Dr. Michelsens Jubilæumsskrift for Frederiksklubben (1923), 10 ff.; Sdj. Aarb. 1900, 67 ff.; Aabenraa Retsprot. ⁷⁻¹⁷/₈, ¹¹/₁₀, ²³/₁₀—²⁹/₁₀, ¹⁶/₁₁ 49; ¹/₅ 50; Borgerprot. ¹⁶/₂, ²/₃, ⁶/₃, ³/₇ 50; Amtets Journalsager 1850 III Nr. 38 (om Valget).

S. 388: Haderslev: Sdj. Aarb. 1900, 76 ff. — Slesvigsk Fællesforening: Sdj. Aarb. 1900, 124; Den graastenske Filials Ark. i R.A. (stod under Farver Jürgensen).

S. 389: De 8897s Adresse: Sdj. Aarb. 1900, 125; Record Office i London: Breve fra Hodges til Palmerston ⁵/₃, ¹⁶/₃ 50.

S. 390: Flensborg: *Elisab. Kardell* 108; Kiel: Liliencrons Nachlass II Nr. 9 (Provst Reuter om Eulenburgs Bestikkelse). — Freienwillen og Lundsgaard: (se Note t. S. 385); Tillisch til Moltke ⁷/₁ med bil. Rapport af Obltn. Sandels. — Deputationer og Petitioner til Landsfors.: Zt. über die Verhandl. d. Landesvers.

S. 391: Det danske Minist.s Delingsovervejelser: Da. Mag. 6. R. IV, 339, 345 f., 349, 357 (jfr. 271) (*A. Linvald*).

S. 392: Kongens Stilling hertil: *Neergaard I*, 460.

S. 393: Slesv. holst. Delingsønsker: Madvigs A.: Skau ¹¹/₀ 49; Tillisch til Moltke ¹¹/₁₂ 49, ²⁰/₁ 50. — Deres Forhandl. i Kbhvn: Landsfors. Forh. p. 471, 492. — Freden i Berlin: *Neergaard I*, 468 f.

S. 394: Stemninger paa Høsten 1850: *J. Ræder*: Krigserindr. fra 1848—50,

231 f., 249 f.; *Jens Wulffs* Dagbog. — Takadresser til Kongen: U. Min., Alm. Korresp. sager H.

S. 395: Madvigs Delingsplan: H.T. 5. IV, 316—374.

SJETTE AFSNIT: FREDERIK DEN SYVENDES TID.

1. EN MATERIEL FREMSKRIDTSPERIODE

Se i det Hele de tidligere Henvisninger til Fjerde Afsnits 1ste Kapitel, samt desuden *I. P. Trap*, Stat. top. Beskr. af Htd. Slesvig (1864). Alm. Del.

S. 398: Kornpriser: *Hackemann*: Die Entw. der Landwirtsch. in Nordtschl., 47. — Den sydslesv. Jernbane: *Trap*, S. 62 Anm. og 274. — Befolkningstal: Statist. Tabelværk Ny Række XII og 3. R. I.

S. 400: Velstand: De forskellige Stæders Byregnskaber.

S. 401: Haderslev Havn: *O. Kier*: Der Hafnenbau der Stadt H. (1854), 61 f. — Aabenraa som tænkt tysk Krigshavn: Borgerprot. ¹²/₁ 49.

S. 402: Handelskrisen 1857: *A. Rubow*: Nationalbankens Hist. 1818—1878 (1918), 332—339; Flensb. Zt. Decbr. 1857. — Flensborgs Handel: *Trap*, 434 ff.

S. 403: Landbostanden: *A. Stern*: Geschichte Europas 1815—1871, VI; Die Heimat XVII, 251 (*Fuchs*); Ugeskr. f. Landmænd 1863 p. 9, 1866 I, 285; *Hackemann* 48 ff.

S. 404: Landboforeninger: Den nordsl. L. 1846—96 (Had. 1895); *And. Lebeck*: Had. Amts L. 1861—1911 (1911); Beretn. om den sundev. L.s Virks. siden 1852 (1912); Protokol for den als. L. (utrykt, beroende i Augustenborg).

S. 405 f.: Brandforsikringer: Den nordsl. Brandfors. Foren. f. rørlige Ejendele 1847—1907 (Had. 07). (En Kreaturforsikringsforening blev oprettet 19. Jan. 1857).

S. 406: Haveselskab: Dannevirke ¹/₇ og ¹¹/₇ 47. — Kreditforening: *F. K. Erlang*: Den vest- og sdj. Kr. af Landejendomsbes. 1860—1910. — Krisen 1857 og Landbruget: Flensb. Zt. ¹⁰/₂ 57; ⁴/₁ 58.

S. 407: Fremmed Arbejdskraft: Min f. Htd. Sl. (1. Dept. A—B) Pakke 86: Politisager.

2. SPROGRESKRIPTERNE

Se i Almindelighed: *H. Hjelholt*: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig 1850—1864 (1923).

S. 408: Regenburgs Ungdom: Papirer i Statsbibl. Aarhus.

S. 409: Regenburgs Brev ²⁸/₈ 1850 (Stemanniana 482).

S. 410: Ammunitionsoplag: Kiel: Skrivelse fra Tønder Politi ⁶/₁₁ 50.

S. 411: Klager over Toldforhøjelserne: *W. Seelig*: S.-H. u. d. Zollverein (1865).

S. 412: Aleth Hansens Tiltrædelse: Kirkeh. Sml. 4. III, 211 ff.: (H.s Erindr.).

S. 413: Novembermins Drøftelser: Da. Mag. 6 IV, 263, 271, 283; *A. F. Kriegers* Dagb. I, 46 f. — Tillischs Program: *Krieger* I, 291 (jfr. 61); *Hjelholt*, 11. — Regensburg som Sprogreskripterens Fader: *Hjelholt* 14, 18.

S. 414: Wegeners Standpunkt 1841: Persh. Tidsskr. 9 V, 114 (*Bj. Kornerup*).

S. 415: Regensburg medtager Gottorp Provsti: Tillisch t. R. ⁶/₃ 51 (Aarhus).

3. NOTABELFORSAMLINGEN I FLENSBORG OG JANUARMINISTERIETS DANNELSE

Om den politiske Baggrund se *N. Neergaard*: Under Junigrundloven I, 509—576.

S. 418: Du Plats Hilsespaabud: Festskr. t. H. P. Hanssen (1932), 164 ff. (*H. Hjelholt*); Krieger $\frac{24}{8}$ 51 (Madvigs A.).

S. 420: Notabelforsamlingen: Særlig Pakke i U. Min. Ark.; Plan for det da. Monarkis Ordn. og Indstill. af Notablernes Majoritet (1851); Betækn. afg. af de i Flensborg i Aaret 1851 sammentraadte Notabler (1851); Meddel. til Rigsd. om Rigets polit. Still. 28. Okt. 1851, S. 55 ff.; 70 ff.; Kriegers Brev til Madvig fra Forsamlingen (M. s. A.). — Den „listige“ Prehn: Skau $\frac{1}{8}$ 51 (Kriegers A.); Koch til Flor $\frac{7}{8}$ 51 (Flors A.). — Statsraadet og Bille-Brahe: Madvig $\frac{29}{8}$ 51 (Kriegers A.) jfr. Finansm. Journ. S. A. 61/51. — De slesv. Repræsentanternes Still.: Skau t. Flor $\frac{20}{8}$ (Flors A.).

S. 424: Madvigs Opfattelse af Bardenfleth: M. $\frac{15}{7}$ 51 (Kriegers A.).

4. KONSERVATIVT HELSTATSSTYRE I BEGYNDELSEN AF HALVTREDSERNE

S. 426: Leerbechs Indberetninger: Min. f. Htd. S. 1. Dept.: Politica I: 1850—54.

S. 428: Regenburgs Opfattelse af Stemningen: R. $\frac{12}{10}$ 51 (Kriegers A.). — Ministerskiftet 1852: Regenburgs Pap. i Statsbibl. Aarhus (sammenarbejdede ved indskudte Beretninger i 1880erne?).

S. 429: Styrelsens Flytning: Den civile Centraladm. 1848—1893, 223.

S. 432: Martensen og Bispestillingen: H.T. 9. II, 364 ff. (*H. Hjelholt*); Kirkeh. Sml. 6. I, 3, 1 ff. (*H. F. Petersen*).

S. 433: U. S. Boesen: *Fr. Hammerich*: Et Levnetsløb (1882); Sdj. Aarb. 1928, 161—224 (*H. F. Petersen*).

S. 433: Appellationsretten: Fritz Meyers Breve (Regenb. A.); Chr. Paulsens Breve (Flors A.).

S. 434: Censur: Haderslev Amtshusarkiv: Verbotene Schriften. — Kochs og Fischers Klager: H. T. 9. R. II, 234 f. (*P. Lauridsen*). — Polititilsyn: Hadersl. Raadh. Politisager $\frac{8}{5}$ 54 (jfr. $\frac{11}{2}$ 52). — Kamp mod Sprogreskripterne: Fr. Meyer $\frac{18}{3}$, $\frac{15}{8}$ 52 (Regenb. A.); C. XII 1 Nr. 423; Leerbech $\frac{11}{7}$, $\frac{4}{11}$ 52 (se Note t. S. 426).

S. 435: Regenburgs Inspektionsrejse: Regenb. Sml. Aarhus: $\frac{8}{8}$ 52.

S. 437: Flensborg: Privat Deput. Prot. $\frac{19}{2}$ 51; Kammerherre Stemmanns utr. Erindr.; Fr. Meyer $\frac{12}{1}$ 53 (Regenb. A.).

S. 437—438: Toldlov, Arvefølgelov og Helstatsforf.: Neergaard I, 696 ff. *Gebauer*: Chr. August. (1910), 316—332.

S. 438: Regenb. og Stænderne: R. $\frac{9}{10}$, $\frac{1}{11}$, $\frac{7}{11}$ 51 (Kriegers A.).

S. 440: Stænderforsaml. 1853: Stændertidende; *Neergaard* II, 68 ff.; Sdj. Aarb. 1925, 228 ff. (*J. Plesner*). — Tillisch' Valg kasseres: Helena Lassen u. Dato ($\frac{5}{10}$ 51) (Regenb. A.).

S. 442: Sprogadresser: A. XI, 965—69 og 975; Min. f. Htd. Sl.: Extr. og Vota II.

S. 443: De flensb. Andragender: A. XI, 967 Nr. 289 og 968 N. 328; G. Lassen $\frac{29}{12}$ 53, $\frac{8}{1}$ 54 (Regenb. Sml. Aarhus).

S. 444: Stænderkomiteens Sprogindstilling: Stændertid. Till. A, 168—177. — Sprogsagens Behandling i Stænderne: Stændertid. 513 ff., 634 ff.

S. 445: Regenburgs Tillidsfuldhed: R. $\frac{6}{11}$ 51 (Kriegers A.). — Vonsild-adressen: A. XI 966 Nr. 170.

5. POLITISK HAVBLIK 1854—56.

S. 446: Stemningen ved Carl Moltkes Afgang: Leerbech $\frac{20}{12}$ 54 (Regenburgs A.); samme til C. Moltke $\frac{10}{11}$ 54 (Min f. Htd. Sl.). — Raasløffs Standpunkt: Den slesv. Sprogsag, af Theophilus (1860).

S. 447: Fællesforfatningen 2. Okt. 1855: *Neergaard* II, 1—57.

S. 448: Stænderforsaml. 1855: Stændertid.; Sdj. Aarb. 1925, 241 ff. (*J. Plesner*).

6. MELLEM- OG SYDSLESVIG

S. 450: Biskop Boesens Visitatser: Min. f. Htd. Sl. 3. Dpt.: Indberetn. om Visitatser.

S. 452: Præsternes Breve til Regensburg: R.s Ark.; *H. Hjelholt* anf. Værk.

S. 454: Bladstriden 1883—84: Dagbl. $\frac{15}{12}$ 83; Dansk Kirketid. $\frac{10}{2}$ 84; Flensb. Avis $\frac{11}{12}$ 83; $\frac{11}{1}$, $\frac{6}{2}$, $\frac{8}{2}$ o. o. 84; Regenburgs Optegn. om Forholdene i N. Brarup (Statsbibl. Aarhus); Diskussionen mellem Mørk Hansen og P. Lauridsen i Tilskueren 1884—85. Jfr. Biskop Hansens Udtalelser om Præsterne i Sdj. Aarb. 1904, 146 ff.

S. 456: Bogsamlingerne: Festskr. t. H. P. Hanssen (1932) 188 ff. (*Jak. Petersen*).

S. 457: Sammenligning mellem Grumtofte og Gelting: Utrykt Optegn. af Pastor Jacob Hansen. — Seminariet i Ekernefærde: Zt. 1908, 121 ff.

S. 458: Stemningen i Hütten Amt: Sdj. Aarb. 1929, 164 ff. (*H. Hjelholt*). — Theodor Storm: Allgemein. d. Biogr. XXXVI, 448 ff. (Erich Schmidt); *Märicke-Storm*: Briefwechsel (1891) S. 11; *Th. Storm*: Briefe an die Heimat (1853—64) (1914); *Gertrud Storm*: Th. Storm I—II (1911 f.).

S. 459: Advokatsagen: Min. f. Htd. Sl. 1. Dpt. A: Sager om Advokater 1852—62.

7. NORDSLESVIG

S. 460: Aandelige Forh. i Haderslev Amt: A. VI Nr. 41; Festskr. t. H. P. Hansen (1932) 206 ff. (*Vald. Ammundsen*); *P. O. Jørgensen*: H. P. Koefoed-Hansen (1920), 447 ff. (se særlig 518), 561 ff. *Johs. Fibiger*: Mit Liv og Levned (1898); H. T. 9. R. II 242 ff., 258 (*P. Lauridsen*); Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1934 (Edv. Lembckes Erindr.).

S. 461: Pastor C. F. Carstens i Tyrstrup $\frac{7}{6}$ 61 (Regenb. A.).

S. 462: Aabenraa Provsti: A. VI Nr 43 (Den tyske Udtalelse 1895 i Felsted Præstearkiv).

S. 465: Aabenraa: H. P. Hanssens mundtl. Meddel.; Fr. Fischer $\frac{19}{3}$ 63 (Godske Nielsens Ark.).

S. 465 f.: Sundeved-Als: H. P. Hanssens Meddel.; A. VI Nr. 43.

S. 466: Vestkysten: Sdj. Aarb. 1908, 74 (*J. Fausbol*).

S. 467: Rødning Højskole: Breve til Høgsbro i Højskolens Ark.; H.s Breve til Flor (Flors A.); S. Høgsbro: Brevveksl. og Dagbøger, udg. af *Hans Lund* (1923).

S. 470: Tønder: Dept. Koll. Prot. $\frac{14}{4}$ 51 (Raadhusark.). — J. M. Dahl: Kirke-

kalender f. Sl. Stift 1862, 76 ff. (*C. Appel*). Festskr. t. H. P. Hanssen (1932), 243 (*L. B. Poulsens* Erindr.).

S. 471: C. Appel: Appel $\frac{6}{4}$, $\frac{11}{4}$ 55 (Skaus A.). — Klosterpolitikken: Festskr. t. H. P. Hanssen (1932) 174 ff. (*Jacob Appel*).

S. 472: Oldsagsamlingen i Flensborg: Zt. LVIII, 1 ff. (*Fr. Graef*).

S. 474: Edv. Lembcke: Erindr. i Haderslev-Samfundets Aarskr. 1934—35.

8. HELSTATENS SPRÆNGNING 1857—63

S. 475: Rigsraadssamlingen 1856: *Neergaard* II, 86 ff.

S. 476: Stændersambl. 1856—57: Stændertidende; Petitioner: stds.

S. 477: Jalousien mellem Skau og Krüger: L. Skau til Sønnen Jens $\frac{6}{4}$ 59 (Skaus A.); Laurids Skaus Antikirkelighed: Samme til Sønnen Peter $\frac{30}{8}$ 59 (stds.); se iøvrigt H. T. 9. R. III, 226 ff. (*H. Hjelholt*).

S. 483: L. Skaus Brev til Joh. Fr. Lorenzen $\frac{1}{11}$ 1859 (Konc. i Skaus A.). — Regenburgs Uvilje mod den social-liberale Politik: H. T. 9. R. III, 282 (*H. Hjelholt*).

S. 484: Blixen-Finecke og Regenborg: Brevveksling og R.s Optegn. (fra 1880-erne?) i Statsbibl. Aarhus.

S. 485: Kranold som Kommissær: Regenburgs Indstill. $\frac{10}{12}$ 59 (Aarhus); Nat-tidende $\frac{17}{2}$ 1889 (*Mørk Hansen*). — Indstilling af Regenborg til Komm. af Dbg. $\frac{4}{2}$ 60 (Aarhus).

S. 486: Ekernfødemødet: Fædrel. $\frac{25}{1}$ 59, Dannev. $\frac{24}{1}$ 59; $\frac{27}{1}$, $\frac{30}{1}$, $\frac{10}{2}$ 60. — Petitioner: A. XI, 1049—1059. — Hamborgsk Indfl.: Kiel: Lorenzens Nachlass. — Stænderforsaml. 1860: Stændertid.; H. T. 9. III, 209—344 (*H. Hjelholt*); Sdj. Aarb. 1925, 265 ff. (*J. Plesner*).

S. 489: Patentet af 9. Jan. 1861: *Hjelholt*: Den da. Sprogordning 182 ff. — Stændervalgene 1860: H. T. 9. III, 341 f. (*H. Hjelholt*). — Slesvigske Stænderdeputeredes Protest mod Slesvig-Holsteinismen: Dannevirke $\frac{2}{3}$ 61.

S. 490: Mødet ved Eremitagen: Grænsevagten 1925, 65—72. — Krügers Grundlovsforslag: *Neergaard* II, 516. — Lovemonumentets Afsløring: Fædrelandet $\frac{24-26}{7}$, $\frac{31}{7}$, 1862; *H. N. Clausen*: Fædrel. Forhold og Anligg. (1881), 146; Sdj. Aarb. 1904, 152 (Biskop *Hansens* Opt.). — Sangerfesten i Husum: *H. A. Malling*: Efterl. Erindr. og Betr. 134 ff. — Bevægelsen i Tyskland: *Neergaard* II, 574.

S. 492: Skaus storpolitiske Program: Breve til Sønnen Peter $\frac{10}{1}$, $\frac{14}{1}$, $\frac{23}{1}$ 63 (Skaus A.).

S. 493: Finansiell Udjævning: Min. f. Htd. Sl.: Extr. og Vota II—III. — Haderslev Amsraad: *Trap* S. 75 ff.

S. 494: Sønderborg, Aabenraa og Haderslev: Min. f. Htd. Sl. 1. Dpt. B: Forskjelligt. — Stænderforsaml. 1863: *Neergaard* II, 705 ff; Kammerherre G. Ste-manns Optegn.

S. 495: „Novemberforfatningen“: *Neergaard* II, 778—87.

9. KONGENS DØD OG DEN SLESVIGSKE KRIG

Om Krigslitteraturen henvises til: Dansk hist. Bibliografi, ved *B. Erichsen* og *Alfr. Kernerup* I (1919), 293—322 og II (1924), 235—245.

S. 495: Majestætsfornærmelse 1862: A. IV 534.

S. 496: Forsonlig Stemning: Kammerherre G. Stemmanns Optegn., *Niels Lassen*: Erindringer I (1918), 116 ff. — Kongens Død og Ligfærd: stds; *Niels Lassen*: 144 ff.; *A. D. Jørgensen*: En Redegørelse (1901), 101 f. (jfr. Sdj. Aarb. 1893, 174 ff.).

S. 498: Embedsmændenes Indberetninger Jan. 64: Da. Mag. 6. III, 101 ff. (*A. Linvald*).

S. 500: Præsternes Forberedelser til Besættelsen: Sdj. Aarb. 1929, 184 ff. (*H. Hjelholt*); stds 1896 II, 10 (*Krog Meyer*). — Besættelsen af de fremmede Tropper: C. XII 2 Nr. 27 a; Meddelelser om Preussernes og Østrigernes Færd i Slesvig, udarb. paa Grundlag af Vidneforklaringer (29. Marts 1864); Evang. Ugeskrift 2. XII (1864) (*H. F. Rørdam*); *Jansen-Samwer*: Schl.-Holsteins Erhebung (1897), 242 ff.; *Th. Storm*: Briefe an seine Frau (1915), 180.

S. 502: Ad. v. Moltkes Bedømmelse af Mishandlingerne: Zt. LXII, 355 ff. — Augustenborgsk Agitation: *Jansen-Samwer*, 242 ff.

S. 503 f.: Nordslesvigs Behandling: V. A. Bloch $10\frac{1}{2}$ 64 (Regenb. A.); Sønderjylland 1902, 1 ff.

S. 504: Tønder og Omegn: Sdj. Aarb. 1929, 184—219 (*H. Hjelholt*).

S. 505 f.: Stemningen i Nordslesvig i Foraaret: Museum 1890, 11, 297 (*N. L. Feilberg*); Steenstrups Dansk Maanedsskrift 1866 I, (*Pastor Chr. M. J. Poulsen i Ensted*); *M. Mørk Hansen*: Slesv. Tilstande og Stemninger, 289; Sdj. Aarb. 1908, 271 ff. (*Kammerherre Rosen*). Festskr. t. H. P. Hanssen (1932) 263 f. (*F. Gribsvad*).

S. 506 f.: Tysk Styre i alle Stæderne: Had. Dept. Prot.; Fischer $\frac{4}{5}$ 64 (Regenb. A.); Sdj. Aarb. 1908, 271 ff.: $\frac{24}{4}$, $\frac{13}{5}$ (Rosen).

S. 507: Londonkonferencen: Neergaard II, 1145—1375. Bismarcks Krigsmaal: Zt. 1935, 223 f. (*C. Boysen*); Statsraadets Forhandlinger om Dmks Udenrigspol. 1863—79, udg. af *Aage Friis* (1936) p. 185.

S. 509: Styrelsen efter Londonkonferencen: Meddelelser om Begivenhederne i Sl. siden den preuss.-østrigske Invasion (1865): *Jansen-Samwer*, 360 ff.; Museum 1890, 260; 1896 II, 113, 119.

S. 510: Den augustenb. Agitation: *Jansen-Samwer*, 384 ff.; Husum Dept. Prot. IX, 417, 422. — Lysere Stemning i Nordslesvig: Dansk Maanedsskr. 1866 I; Pastor H. A. Bay u. Dato (Regenb. A.).

S. 511: Freden i Wien: *Neergaard II*, 1519—27.

